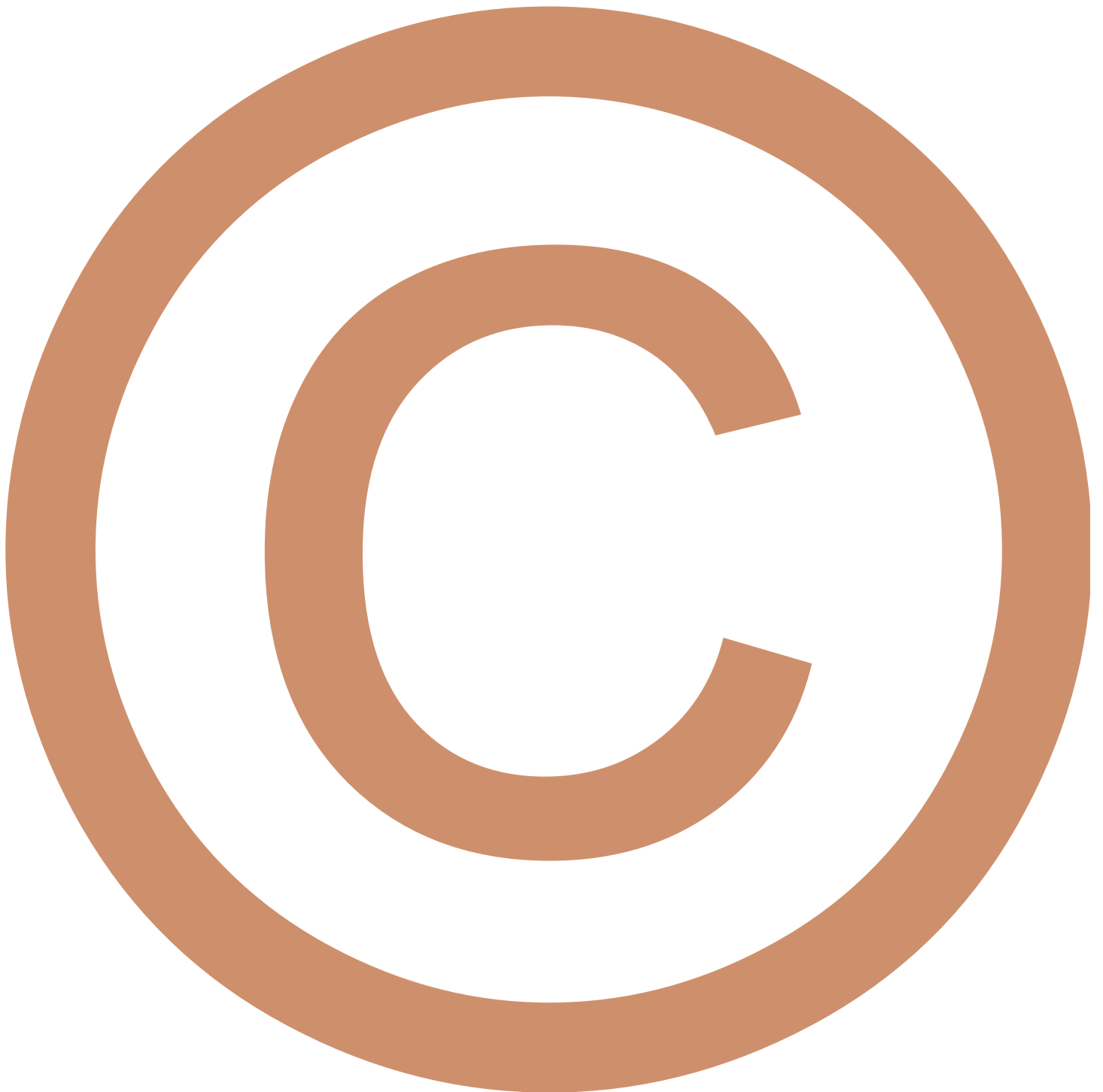

WAT ZAL MEN DOEN?

WAT ZAL MEN DOEN?

Een filosofie van
de rechten van de mens

Ernst Stern

Olive Press

Bijdrage tot de 'Decade for Human Rights Education,' 1995-2005, VN-commissie voor de Rechten van de Mens, 51e zitting, 1995, 147.

ISBN 978-90-77787380 / NUR 630 / Mensenrechten — filosofie

Copyright © Ernst Eduard Stern 2002. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag gereproduceerd worden, in welke vorm dan ook, zonder toestemming van de uitgever. All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any means without written permission from the publisher.

Olive Press: Leeuwerikstraat 4-B, 1021 GL Amsterdam.

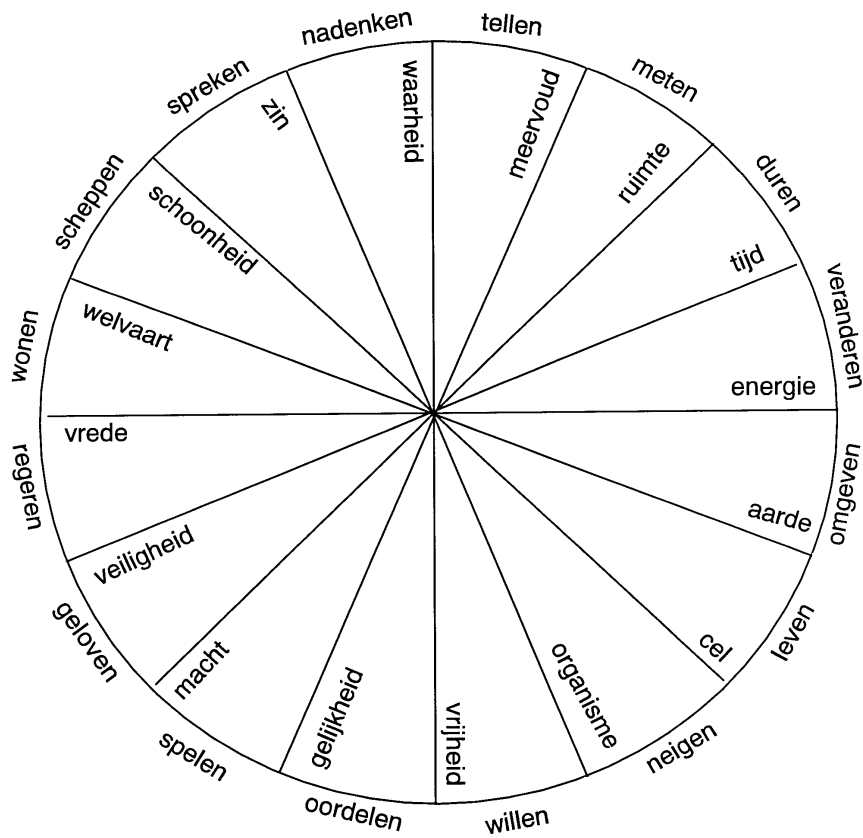
E-mail: nfo@olivepress.nl. Website: www.olive-press.eu.

Omslagontwerp: Alfred Scheepers.

*Alleen, zie toch: ik heb ontdekt,
dat God de mensen recht gemaakt heeft, maar zij zoeken vele
bedenkselen.*

Prediker

Denkraam

Wat zal men doen?

Wat zal men doen, nu Spengler toch gelijk heeft
en trots aller profeten luid vermaan
dit Avondland met grote nadruk blijk geeft
te zullen ondergaan?

Men kan, wanneer men wil, gelukkig leven.
Men bouwe een koel luchtledig om zich heen
om nu en dan een kleine droom te weven.
Het is verrukkelijk. Het is alleen

zo onsociaal. Maar als men uit principe
de rug toekeert aan iedere nieuwe leuze,
(men kan er niets aan doen, men is het type)
dan blijft er niet veel keuze.

Wanneer ik kind'ren had, zou dit mij troosten.
Vanaf mijn schouders zouden zij misschien
ver of nabij, in 't westen of in 't oosten,
hun morgenland zien.

Annie M. G. Schmidt (1951)

Inhoudsopgave

<i>Voorwoord</i>	15
<i>Inleiding</i>	17
0.1. Uitgangspunten	17
0.2. Denkraam	22
0.3. Motivering	31
0.4. De situatie	34
<i>Hoofdstuk 1: Nadenken</i>	43
Overwegingen vooraf inzake samenhang der aspecten	43
1.1. Liefde is geen samenvattend gezichtspunt	44
1.2. Vrijheid is de achtergrond van alles	53
1.3. De rol van uitgangspunten	62
1.4.1. De hypothese van de zestien aspecten	66
1.4.2. Ethiek	88
<i>Hoofdstuk 2: Spreken</i>	95
2.1. De kwetsbaarheid van de taal	95
2.2. De ontwikkeling van de taal	99
2.3. Het verzamelbegrip ervaringsaspect	106
2.4. Specifieke verschillen tussen natuuraspecten:	114
(16) tellen	114
(15) meten	116
(14) duren	116
(13) veranderen	117
(12) omgeven	118
(11) leven	119
(10) neigen	120
(9) willen	122
2.5. Afzonderlijke cultuuraspecten	126
(8) oordelen	126
(7) spelen	127
(6) geloven	129
(5) regeren	134
(4) wonen	136
(3) scheppen	140
(2) spreken	143

(1) nadenken.....	147
2.6. Normatieve werking van de hogere aspecten.....	150
2.7. Natuur fundamenteel voor cultuur.....	153
<i>Hoofdstuk 3: Scheppen</i>	155
3.1. Muziek.....	155
3.2. Beeldende kunst.....	162
3.3. Literatuur.....	165
3.4. Film.....	171
<i>Hoofdstuk 4: Wonen</i>	173
4.1. Techniek.....	173
4.2. Geld.....	177
4.3. Economische democratie.....	184
4.4. Kapitalisme en communisme.....	189
4.5. Het gelijk van het socialisme.....	197
4.6. Een mensenrechteneconomie.....	200
<i>Hoofdstuk 5: Regeren</i>	203
5.1. Herstructurering van de politieke macht.....	203
5.1.1. Uitvoerende macht overmeestert rechterlijke macht.....	213
5.1.2. Uitvoerende macht overmeestert wetgevende macht.....	222
5.2. De taak van de vredesbeweging.....	230
— Mensenrechten als motivering.....	230
5.2.1. Kritiek.....	232
5.2.2. Erkenning van vrede als mensenrecht.....	234
5.2.3. Nut van die erkenning: Nonviolent Peace Enforcing.....	237
5.3. De corrumperende werking van macht.....	238
5.3.1. De Staat.....	241
5.3.2. De Kerk.....	242
5.3.3. Staatsverafgoding.....	243
5.3.4. Opvoeding.....	244
5.3.5. Het bedrijf.....	245
5.3.6. De school.....	246
5.4. Vrede als wetenschap.....	248
5.5. Vrede als doel.....	251
<i>Hoofdstuk 6: Geloven</i>	255
Overwegingen vooraf inzake perverse religie.....	255
6.1. Moraal.....	262
6.2. Geldigheid van de Decaloog.....	273

6.3. Religieus vermomde revoluties	276
6.4. De Rechten van de Mens als humanisering van de religie	278
— Recht op religie	278
6.4.1. Religie bron van recht	279
6.4.2. Religie bron van onrecht	280
6.4.3. Dubbelzinnigheid van religie	281
6.4.4. Girard: het zondebokmechanisme	282
6.4.5. Waarom Girard kerklid?	285
6.4.6. Alleen onschuldig niet-beschuldigend geloof toegestaan	286
6.4.7. Hergroepering en herstructurering	288
6.5. Jezus, de Christus uit Nazareth	290
6.6. De godsrol en de godstitel	295
6.7. Religie als neurotisch geloof	309
6.8. Onttroning van politieke goden	315
<i>Hoofdstuk 7: Spelen</i>	325
7.1. Spelen en spel	325
7.2. Spel is altijd spel om de macht	326
7.3. Macht corrumpeert niet vanzelf	329
7.3.1. Wanneer machtsverhoudingen scheef?	331
7.3.2. Vrees	332
7.3.3. Gevoel van onmacht	341
7.4. Conclusie	347
<i>Hoofdstuk 8: Oordelen</i>	349
8.1. Rechtsgelijkheid	349
8.2. Recht fundamenteel voor zeven cultuuraspecten	352
8.2.1 Het rechtsoordeel is een gegeven, het fundamentele karakter ervan is een inzicht	358
8.2.2. Het primaat van het recht	360
8.3. Hypocrisie in de teksten van de Rechten	371
8.4. Een dilemma ten gevolge van het religieus dualisme	373
8.5. Democratie	378
8.6. Gelijkheid door vergelding of door vergeving?	382
8.7. Nogmaals de Decaloog	384
8.8. De kromming van het recht	391
<i>Hoofdstuk 9: Willen</i>	397
9.1. Natuurlijke grenzen aan de vrijheid	401
9.2. Natuurlijke grenzen aan de verbeelding	405
9.3. Culturele begrenzing en bescherming der vrijheid	406

9.4. Onwelwillendheid door allerlei onderdrukking.....	409
9.4.1. Filosofisch	410
9.4.2. Filologisch.....	411
9.4.3. Esthetisch	412
9.4.4. Economisch.....	413
9.4.5. Politiek	414
9.4.6. Religieus.....	415
9.4.7. Sociaal	417
9.4.8. Juridisch	417
9.4.9. Intellectueel	418
9.4.10 Psychologisch	419
9.5. Storingen in de functies van de wil	419
9.5.1. Gestoorde waarneming	420
9.5.2. Selectief geheugen	420
9.5.3. Goede voornemens	421
9.5.4. Fantasieloosheid.....	422
9.5.5. Tegenstrijdigheden.....	423
9.6. Men kan niet beslissen	424
<i>Hoofdstuk 10: Neigen</i>	427
10.1. Overzicht	427
10.2. Gestoorde ontwikkeling en opheffing van de storing	436
10.3. Over liefde.....	440
10.4. Dooyeweerds religieuze gedrevenheid.....	448
10.5. Eliacheff en de Rechten van het Kind	452
10.6. Fundamentalisme	454
10.7. Moordlust	457
<i>Hoofdstuk 11: Leven</i>	463
11.1. De eerbiedwaardigheid van het leven.....	463
11.2. De verdwijnende biosfeer	471
11.3. Overleven	472
<i>Hoofdstuk 12: Omgeven</i>	475
12.1. Het laatst ontdekt aspect?.....	475
12.2. De planeet Aarde als cultuurgoed.....	476
12.3. Juridische positie van de Aarde	482
12.4. Sociale positie van de Aarde.....	484
12.5. Religieuze positie van de Aarde	485
12.6. Politieke en economische positie van de Aarde	487

<i>Hoofdstuk 13: Veranderen</i>	489
13.1. Nuttige energie.....	489
13.2. Verwoestingsenergie.....	491
13.3. Alles is energie!	494
<i>Hoofdstuk 14: Duren</i>	497
<i>Hoofdstuk 15: Meten</i>	509
15.1. Wiskundige ruimte.....	509
15.2. Ecologische ruimte	510
15.3. Biologische ruimte.....	512
15.4. Psychologische ruimte	513
15.5. Logische ruimte	515
15.6. Juridische ruimte.....	516
15.7. Sociale ruimte	517
15.8. Ruimte voor geloofsverandering	519
15.9. Politieke ruimte.....	520
15.10 Economische ruimte	522
15.11 Esthetische ruimte.....	523
15.12 Zijn er wel woorden voor?.....	524
<i>Hoofdstuk 16: Tellen</i>	525
16.1. Alles is telbaar.....	525
16.2. Hoeveel er ophoudt en hoe weinig er begint.....	525
<i>Bijlagen:</i>	
i Levensloop van de auteur	539
ii Universele Verklaring van de Rechten van de Mens	549
iii Verklaring van Maastricht en Utrecht (1988)	555
iv Verklaring van Bonn (1996)	559
v Grondbeginselen en kern van de Rechten van de Mens	563
<i>Index van persoonsnamen</i>	565

Voorwoord

HET INITIATIEF tot deze studie is in 1989 genomen door Ineke Winkel. Zij had in juni als medewerkster van de Liga voor de Rechten van de Mens het congres van de *Fédération Internationale des Droits de l'Homme* in Parijs toegesproken. Kort daarna legde zij de Liga met groot enthousiasme tientallen pagina's voor, ontwerp voor een studie. Het betrof de overgang naar een mens- en dierwaardige duurzame ontwikkeling. Zij zou het samen met mij uitwerken. In 1990 nam de ledenvergadering het in de werkplannen op.

De eerste manuscripten waren voornamelijk economisch en ecologisch georiënteerd. Zij voelde er niets voor, ook andere aspecten erbij te betrekken. Achteraf gezien zou een minder dik boek inderdaad meer kans hebben gehad, uitgegeven te worden. Mij leek het toen echter onjuist om ons tot economie en ecologie te beperken. In een gesprek over samenvoeging van onze manuscripten riep zij in tranen uit: 'Jij wilt een heel ander boek schrijven! Doe dat dan maar!' Met mijn aanhoudend pogen haar te overtuigen had ik de samenwerking bedorven.

Toch heb ik ook daarna veel hulp gehad. Dank betuig ik allereerst aan Jaap Hoogteijling en Miek de Langen. Zij hebben de tekst op bijna elke pagina aanzienlijk verbeterd. Aan Herman Wiersinga, Ruben Stern, Caroline Lehmann, Eva Verstoep, Ineke van der Valk, Derek Schmulow, Pieter van Tongeren, Hella van den Elshout, Gijs Kuiper, Reinout Weijdom, Henk Abma, Martien Pennings, Marleen Smit, Sonja Pos, Theo Buysman en Rien Buter heb ik aanmoediging, kritiek, correcties en technische hulp te danken.

De altijd hoffelijke Ton van der Worp vond zijn uitgeverij te klein voor dit boek. Tot de zomer van 1996 heb ik gezocht naar een andere. Volgens vijf grote uitgeverijen is de Nederlandstalige markt te klein voor een zo moeilijk boek van deze omvang over dit onderwerp. Voor het gemak van de lezer is daarom het denkraam, waarnaar herhaaldelijk wordt verwezen, voorin afgebeeld. Een verklaring ervan staat in de Inleiding.

In het bijzonder dank ik Chris van Asseldonk, Sonja Pos en Wouter Stern die sindsdien de verbeterde tekst gedeeltelijk of zelfs, zoals Jaap Hoogteijling, opnieuw geheel doorgenomen hebben. Hun voorstellen leidden weer tot vele verbeteringen. Ali Papa, Hans Schürmann en drukkerij Druk 80 dank ik voor hun technische hulp. Evenals de eerste versie werd ook deze tweede op bestelling gekopieerd in juni 1998, ditmaal tegen kostprijs. Herman Wiersinga analyseerde daarna opnieuw de gehele tekst en

maakte daarmee een derde herziene versie mogelijk. Deze werd opnieuw volledig herzien, dank zij de grondige en ter zake kundige kritiek van mijn uitgever, Alfred Scheepers.

Over invloeden op de schrijver leest men meer in de autobiografische aantekeningen in bijlage i. Het meest van allen hebben in voorgaande jaren mijn vrouw Evelien Dooyeweerd en wijlen mijn promotor Hannes de Graaf mij gesterkt. De titel van dit werk ontleende ik aan het met haar schriftelijke toestemming voorin afgedrukte gedicht van Annie M. G. Schmidt uit haar bundel 'En wat dan nog?' (1951).

Ernst Ed. Stern

Amsterdam, 22 juni 2000

Inleiding

*Een ander fundament dan er ligt,
... kan niemand leggen (Paulus)*

§ 0.1. UITGANGSPUNTEN

DIT BOEK is geschreven in de hoop dat er een toekomst is. Voor hoop op een menswaardige toekomst vormen de menselijke waardigheid en eeuwenoude principes van vrijheid, gelijkwaardigheid en onschendbaarheid de enig mogelijke grondslag (bijlage v). Dit zal ik toelichten.

Begerige en bange, zwakke mensen zijn gemakkelijk te beïnvloeden met geld en wapens; zij ervaren die invloed als macht en anderen doen alsof. Er zijn echter sinds onheuglijke tijden ook altijd beheerste en moedige, sterke mensen geweest die hun lust en hun vrees zo nodig konden bedwingen. Deze laatsten zijn met beloning en bestraffing niet naar believen te besturen. Bovendien blijven zij anderen telkens weer inspireren om vroeg of laat ook ongehoorzaam te worden aan een macht die hen ten onrechte verleid of onderdrukt heeft. Daarom noem ik zulke macht, die nog op de wet van de wildernis gefundeerd en daardoor onder mensen niet duurzaam is, pseudomacht. Voor echte macht onder mensen zijn mensenrechten fundamenteel.

‘Grondslag’ heten ze in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (bijlage ii).¹ De geschiedenis van dit soort teksten bewijst hun universele, niet-westerse karakter. Antieke Aziatische bronnen (o.a. Amos in Israël, Confucius in China), Amerikaans-Europese bewerking (John P. Humphrey in Canada, René Cassin in Frankrijk) en Afrikaanse pressie (zowel in New York 1966 als in Rome 1998) schonken ons een International Bill of Rights en een International Criminal Court.

‘Grondrechten’ als aanduiding van mensenrechten is algemeen spraakgebruik. De overtuiging dat die grond stevig genoeg is om erop te bouwen

¹ Van de talloze oriënterende publicaties over de Rechten van de Mens noem ik er drie: *De Rechten van de Mens*, onder redactie van M. B. W. Biesheuvel en C. Flinterman, Amsterdam 1983; *Rechten van de Mens*, onder redactie van Anna Roos Bos, Gerard van Cranenburgh en Ernst Stern, Amsterdam 1989; *Universaliteit van mensenrechten*, onder redactie van Theo van Boven en Cees Flinterman, Leiden 1992.

blijft echter een hypothese. Deze hypothese wil ik testen door haar als uitgangspunt te nemen.

Volkenmoord, gezagsgetrouwheid (staatsgeloof), marktgeloof en milieu-opoffering benemen ons nog het uitzicht en ondermijnen de grond voor onze hoop. Alleen buiten de uitgestippelde routes, aan de rand en in de periferie van onze maatschappij kunnen we een iets minder barbaarse toekomst voor onze kinderen en de anderen voorbereiden.² Daar spant een klein doch relatief invloedrijk deel van de mensheid zich in, om de sluipende ondergang tot staan te brengen en een nieuwe beschaving te ontwikkelen.³ Personen uit de meest verschillende volken en culturen werken op basis van internationaal recht aan voorwaarden voor een duurzame menswaardige ontwikkeling.

Hoe die verhoopde toekomst binnen bereik komt van ons praktisch en theoretisch denken, is grotendeels bekend. De laatste eeuwen is er veel kennis verzameld en inzicht verworven betreffende de wijzen waarop de wereld veranderd kan worden om haar te behouden. Die kennis betreft alle vakken van wetenschap en alle facetten van menselijk handelen. Ze mist echter de nodige verbreiding, de ondubbelzinnigheid en de innerlijke samenhang om tot ieders praktisch inzicht te kunnen behoren. De prachtige boom der kennis lijkt wel versplinterd.⁴

Duurzame menswaardige ontwikkeling in een bewoonbaar milieu met volle werkgelegenheid onder handhaving van veiligheid en vrede door eerbiediging van zowel de economische als de politieke rechten van de mens, dat zijn de eisen die overal met dezelfde urgentie gesteld worden. Toch schijnen ze vaak niets met elkaar te maken te hebben of zelfs elkaar uit te sluiten.

Ook wordt niet één ervan consequent nagestreefd. De Veiligheidsraad bijvoorbeeld stelde wel Tribunalen voor Oorlogsmisdaden in maar liet na, dienstplichtige oorlogsmisdadigers op te roepen tot dienstweigering. Dienst weigeren, deserteren of vluchten moesten honderdduizenden op eigen risico doen. En nog. Alsof niet een halve eeuw geleden Amerikaanse Tribunalen in Neurenberg en Tokio de bevelen (van Amerika's vijanden

² François Bouchardeau, artikel *Zukunft* in *Archipel* nr.17, Monatszeitung des Europäischen Bürgerforums, april 1995, p.1.

³ Blijkens o.m. de Verklaring van Utrecht en Maastricht 1988 en de Verklaring van Bonn 1996 (bijlagen achterin).

⁴ 'Hence, more than ever, we desperately need coherence. I do not mean dogma. Rather, I mean a real *structure* of ideas that places philosophy, anthropology, history, ethics, a new rationality, and utopian visions in the service of freedom — freedom, let me add, for *natural* development as well as human.' Murray Bookchin, *Remaking Society*, Boston 1990, p. 18.

in de Tweede Wereldoorlog) tot het begaan van oorlogsmisdaden en van misdaden tegen de mensheid achteraf ongeldig verklaard en gehoorzaamheid eraan gestraft hebben! Van tevoren ongeldig laten verklaren is natuurlijk juridisch veel gemakkelijker, maar ook dat heeft de Veiligheidsraad tot heden nagelaten. Onzorgvuldig of met opzet? Ik vrees het laatste.

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is in 1948 aanvaard 'as a common standard of achievement for all peoples and all nations' (gemeenschappelijke norm om aan te voldoen voor alle volken en alle naties) en als 'l'idéal commun que tous les peuples et toutes les nations devront s'efforcer de réaliser' (het gemeenschappelijke ideaal dat alle volken en alle naties zullen moeten trachten te realiseren). De vertaling van Buitenlandse Zaken 'gemeenschappelijk te bereiken ideaal' laat politici ruimte voor hun misvatting dat Nederland met dat 'bereiken' nog wel even op andere landen kan wachten.

Die aanvaarding betekende op zichzelf niets meer dan het gewone, een minimum aan menselijke waardigheid waarmee niemand het oneens kan zijn. Realisering ervan vraagt echter wèl meer dan het gewone en bergt ver reikende consequenties in zich. Die consequenties dringen buitengewoon moeilijk door tot de publieke opinie. Daar is overigens wel voor gezorgd. De publieke opinie is immers, ten koste van enorme bedragen en met de grootste vakbekwaamheid, gekneed en gebakken om imperialistische en commerciële belangen te dienen, onverenigbaar met de universele vervulling van de Rechten van de Mens.

Nieuw is dit niet. Reeds in de oudheid is implementatie van universeel recht 'meer dan het gewone' genoemd.⁵ Ook nu nog gaat eerlijk delen met alle mensen velen te ver. Ik hoop dat de geteisterde mensheid genoeg vrijheidszin, rechtsgevoel en vredesverlangen weet te paren aan genoeg tegenwoordigheid van geest en intellectuele moed om zich tijdig los te maken uit haar bewustzijnsvernauwing.

Die blikvernauwing zou door een goede informatiecampagne te verhelpen zijn als ze niet werd bestendigd door een tweevoudig bijgeloof: ongeschokt geloof in wapens als bescherming en wijdverbreid geloof in de markt als welvaartsbron. Dit ongegrond, bijgelovig vertrouwen wordt voortdurend gevoed door de zeer gegronde vrees voor geweld en voor gebrek. Het is dus sterk en verbreid over alle volken, arm en rijk. Dit bijgeloof produceert het solide maatschappelijke draagvlak voor aanvaarding van het schrikbewind van de rijke minderheid.⁶ Het vormt dan ook de

⁵ Mattheus 5:47 v: 'En indien gij alleen uw broeders groet, waarin doet gij meer dan het gewone? Doen ook de volkeren niet hetzelfde? Gij dan zult volledig zijn.' (eigen vertaling)

⁶ Reeds Étienne de La Boétie (1530-1563) verbaasde zich over deze lijdzame aan-

grootste hindernis op de weg naar gelijkwaardigheid en gelijke rechten, waarop onze hoop gevestigd is.

Toch vat ik de mensenwereld niet dualistisch op, wel dissonant: *tegelijkertijd schitterend, erbarmelijk en geneeslijk*. Met andere woorden: in aanleg goed, aan waan ten prooi en voor rede vatbaar. Dit heeft voor mij de kracht van een geloof.

Met die termen ‘dissonant’ en ‘tegelijkertijd’ keer ik mij tegen een opvatting van de menselijke werkelijkheid als tweede bedrijf van een historische tragedie in drie achtereenvolgende bedrijven. Ik bedoel de waan dat, terwijl 1) de gelijkwaardigheid van alle mensen héél vroeger erkend werd en 2) er de laatste 6000 jaar iets veranderd is zodat nu niet allen als gelijkwaardig erkend zijn, 3) pas in een verre toekomst de rechten van de mens als mondiale grondwet kunnen gelden en algemeen gevolgde gedragsregels kunnen teweegbrengen.

Wij zouden dan in het tweede bedrijf zitten, maar dat is niet zo: wij beleven de ontknoping. De punten 1) en 2) kunnen aangetoond worden⁷ maar punt 3), uitstel tot in eeuwigheid, is een duidelijk voorbeeld van (religieuze) indoctrinatie in het belang van de bevoorrechten.

Deze historicistische waan ontstaat als men de gehele werkelijkheid reduceert tot haar historisch aspect. (In ons denkraam, waarover straks, is dit historisch aspect het sociale, het aspect van het spelen.) Het onredelijke en gevaarlijke in deze opvatting van de werkelijkheid als puur historisch is het fatalisme, de berusting in het vermijdbare. Die berusting is gelukkig niet algemeen. Ik wil graag enkele getuigen voor mijn niet-historistische opvatting aanhalen, maar omdat die auteurs christenen waren is nodig dat ik mijn termen van zojuist ‘schitterend, erbarmelijk en geneeslijk’ of de andere woorden ‘in aanleg goed, aan waan ten prooi en voor rede vatbaar’ in bijbelse begrippen vertaal, namelijk als schepping, zonde en verlossing. Met theologie heeft dit even weinig te maken als met geschiedschrijving; het gaat hier om vooronderstellingen. Zonder kennistheoretische vooronderstellingen is wetenschappelijk denken immers niet mogelijk. Bij elke denker zijn ze aantoonbaar. Hun formulering staat niet vast, hun funda-

vaardiging in zijn beroemde *Discours sur la servitude volontaire*. Baschwitz schreef in zijn studie over ‘lijdzame meerderheid en gewelddadige minderheid’: ‘Een exacte massapsychologie, die voor de doeleinden der staatkunde een betrouwbaar hulpmiddel vormt, moet nog worden uitgewerkt. Die zal in de eerste plaats veel oud en nieuw *bijgeloof* moeten opruimen.’ Kurt Baschwitz, *Denkend mens en menigte*, Den Haag-Rotterdam 3e druk 1973, p. 223; ik cursiveerde.

⁷ Aldus Riane Eisler, *Kelch und Schwert*, München 1989 (Augsburg 1993) Kapitel 1-4.

mentele rol wel. Meestal vertonen ze de kracht van een geloof; zelden lijken ze op een hypothese.

Nu de getuigen. H. Dooyeweerd en D. Bonhoeffer noemen ‘schepping, zonde en verlossing’ geenszins als drie elkaar opvolgende historische tijdperken, wel als drie gelijktijdige dimensies. (Deze twee denkers zal ik nog vaak citeren omdat hun werk mij buitengewoon goed van pas is gekomen. De eerste was oorspronkelijk jurist, de tweede theoloog. Hun filosofische betekenis is internationaal erkend. Hun visie is één genuanceerde, geïntegreerde, niet-dualistische maar wel politiek geëngageerde geloofsovertuiging.⁸

Dit is ook de joodse wereldbeschouwing in drie woorden, bijna dezelfde woorden. Alleen zeggen joden in plaats van zonde: Tora. In hun sabbathliturgie komen deze motieven schepping, Tora en verlossing respectievelijk vrijdagavond, zaterdagochtend en zaterdagmiddag aan de orde. De jood Paulus schreef in zijn Romeinenbrief (3:20): ‘Tora doet zonde kennen’ en inderdaad, in de Tora wordt heel wat meer zonde beschreven dan veroordeeld. We kunnen voor ‘Tora’ evengoed ‘zonde’ invullen en kunnen dus concluderen: Christen of jood, d.w.z. zonde of Tora, het maakt bij die drie motieven geen verschil.

Mijn voorstelling van de wereld (wereldbeschouwing) haal ik dus uit oude literatuur, uit restanten die, toevallig ook in de bijbel, bewaard gebleven zijn. Hetzelfde geldt van mijn voorstelling van de mens: die vat ik als respectabel op (levensbeschouwing, mensbeeld). Andere culturen hebben eveneens genuanceerde visies overgeleverd maar ook geheel andere: in het antieke India gold al het eindige als zinloos. Veel geschriften zijn verloren gegaan of vernietigd. Wat bewaard bleef is gevonden op de puinhopen van vergane beschavingen.

Zo vindt iedereen iets van zijn gading. Nogmaals: niemand kan nadenken over indrukken zonder iets bij de hand te hebben waarover hij niet hoeft na te denken, namelijk zijn uitgangspunt, het mens- en wereldbeeld waarin hij de indrukken ordent. Die vooronderstellingen zijn voor het denken even onmisbaar als de oever en de rivier voor het nemen van een duik.

Analyses van het theoretisch denken hebben tot dit inzicht geleid. Maar ook voor het praktisch denken geldt logischerwijze: niemand kan tot een beoordeling komen zonder uit te gaan van een vooronderstelling: de

⁸ Dr H. Dooyeweerd, *Reformatie en Scholastiek I*, Franeker 1949, p. 30, marge: ‘Het schriftuurlijk grondmotief der christelijke religie: schepping, zondeval en verlossing;’ Dietrich Bonhoeffer, *Ethik*, München 1956 p. 55: ‘die Wirklichkeit Gottes, des Schöpfers, Versöhners und Erlösers.’ Over hun geestverwantschap: E. Ed. Stern, Dietrich Bonhoeffer, in *Philosophia Reformata* (onder redactie van H. Dooyeweerd), 3e en 4e kwartaal 1955, pp. 147-161.

beoordelingsmaatstaf die bij voorbaat als passend wordt verondersteld. Niemand kan een feit constateren zonder een norm te hanteren voor wat een feit is en wat niet, een definitie dus. Ik nodig de lezer uit om met mij na te denken over gewoonlijk verzwegen uitgangspunten en vooronderstellingen.

Naast de genoemde uitgangspunten heb ik nog meer vooronderstellingen nodig om niet te verdwalen in de complexiteit van de ervaring. Ook die zal ik in deze inleiding vermelden en in de eerste hoofdstukken uiteenzetten. De lust daartoe, het plichtsgevoel, de inspiratie, is vermoedelijk een sublimatie van iets veel primitievers: vrees voor de ondergang van het avondland door teveel gedachteloosheid (De Muzen waren dochters van Zeus, de Bliksemslingeraar.)

§ 0.2. DENKRAAM

‘Wanneer men een onderwerp aansnijdt dat zo bijzonder omvangrijk is doordat het ’t menszijn in al zijn facetten raakt, kan men zich bij zijn onderzoek onmogelijk beperken tot één enkel aspect. Het raakt immers álle aspecten, élke omstandigheid van de mens, dat wil zeggen het individu, de natie en de wereld.’⁹ Thomas Paine schreef dit al in 1791.

Om de kennis van een denkbare toekomst, zonder haar omvang te kunnen overzien, in haar innerlijke samenhang te vatten, wil ik de noodzakelijk verschillende manieren waarop de werkelijkheid theoretisch beschouwd wordt, kortom de aspecten, met elkaar in het grote verband zien dat ze vertonen. Om dat te bereiken gebruik ik de complexiteitsschaal, zodanig dat elk vorig aspect bouwstenen voor het volgende bevat. Elk volgend aspect veronderstelt dan, logisch geredeneerd, het vorige als gegeven. Ik kon er niet meer dan zestien ontdekken.

Deze logica leidt tot een denkraam. Ik tekende het vóórin dit boek als een vereenvoudigde windroos met 16 in plaats van 32 windrichtingen. Men kan het ook mooi tekenen als een huis op een berg: acht lagen grond, een fundament, zes woonlagen, bovenop een dakterras. Het simpelste beeld is: een denkkam.

Ik heb dus gepoogd de zestien aspecten te rangschikken naar opklimmende complexiteit. Ze beginnen met het meest simpele, meest abstracte gezichtspunt en eindigen met het ingewikkeldste, minst abstracte. Op twee manieren som ik ze op, eerst in termen van studievakken, daarna in werkwoorden:

⁹ Thomas Paine, *Rights of Man*, 1791-1792, vert. *Rechten van de Mens* door G. A. van der List, Kampen 1992, p. 97.

rekenkunde	tellen
meetkunde	meten
astronomie	duren
fysica en chemie	veranderen
ecologie en biochemie	omgeven
biologie	leven
psychologie	neigen
logica	willen
recht	oordelen
sociologie	spelen
theologie	geloven
politiek	regeren
economie	wonen
kunst	scheppen
taal	spreken
ethiek	denken

De desbetreffende hoofdstukken staan niet in deze maar in omgekeerde volgorde. Dat komt doordat ik in dit boek mijn vooronderstellingen voorop stel en vòòr alles mijn manier van denken wil verantwoorden.

Elk aspect of gezichtspunt opent een uitzicht over een enorm ervaringsgebied. Maar die gebieden zijn niet volkomen los van elkaar te bezichtigen. Het blijkt namelijk dat, van elk gekozen gezichtspunt uit, ook de andere gezichtspunten opdoemen, maar dan in het licht van dit gekozen gezichtspunt. Daarom moet in elk aspect zijn eigen herkenningmelodie, kernbetekenis, criterium ontdekt worden waaraan het van andere als wezenlijk verschillend te onderscheiden is. Zonder criteria zouden de gezichtspunten niet uit elkaar te houden zijn en zou het ene tot het andere te herleiden zijn. Dan zou zo'n denkraam onbruikbaar zijn voor de beoogde ordening. Maar het ontdekken van de kern in een aspect is moeilijk omdat vooroordelen daarbij ongehinderd meespelen. Ik kies, voorlopig zonder argumentatie, de volgende criteria: Voor tellen: *meervoud*; voor meten: *ruimte*; voor duren: *tijd*; voor veranderen: *energie*; voor omgeven: *aarde*;

voor leven: *cel*; voor neigen: *meercellig organisme*; voor willen: *vrijheid*; voor oordelen: *gelijkheid*; voor spelen: *macht*; voor geloven: *veiligheid*; voor regeren: *vrede*; voor wonen: *welvaart*; voor scheppen: *schoonheid*; voor praten: *zin*; voor nadenken: *waarheid*.

Praktisch denken reken ik bij het willen. Ik onderscheid dus zestien aspecten, maar als iemand het beter vindt om de vrije wil (het ego, het bewustzijn) te splitsen in waarneming, praktisch verstand, besluitvaardigheid, wilskracht, verbeelding, geheugen, ja, dan zijn het er meteen alweer eenentwintig. Mijn bezwaar daartegen is dat ik deze zes wilsuitingen tot de wil kan herleiden. Ik vat ze dan ook samen als vrije wil. Handelen lijkt mij iets wezenlijk anders, elke bewust uitgevoerde handeling berust op een oordeel.

Vrijheid onderscheidt alle wilsuitingen van het vorige aspect, de organische neigingen. Deze vaak onbewuste vitale driften, aandoeningen en lusten treden wel onafhankelijk van de bewuste wil op, maar alleen in kracht. Niet onafhankelijk in uitwerking; hun kracht gehoorzaamt aan natuurwetten, staat bijvoorbeeld bloot aan onbewuste afweermechanismen. Maar ze zijn ook vatbaar voor bewuste onderdrukking of stimulering, beheersing, sturing of sublimering.

En de *natuurlijke ongelijkheid* van iemands wil ten opzichte van ander-mans wil onderscheidt dit aspect van het volgende, de voor allen *gelijke* maatstaf tot oordelen: het recht. Als we het aantal onherleidbare aspecten daarom op zestien houden, dan lijken de eerste acht, tot en met de wils-vrijheid en de menselijke waardigheid waarmee ieder mens geboren is, van ‘nature’ gegeven te zijn. Gelijkheid in mensenrechten daarentegen kan helaas, logisch geredeneerd, niet aangeboren zijn, artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens ten spijt. Rechtsgelijkheid is een moreel principe, niet geboren maar afgesproken, een culturele reactie op natuurlijke bevoorrechting.

De andere acht aspecten, te beginnen met het recht, zijn uit vrije wil voortgebracht; men noemt ze cultuur. Het zijn de vrijheidsniveaus, waarop een gezond kind, wiens wil zich onbeklemd en gaaf heeft kunnen emanciperen uit zijn neigingen, van alles met die neigingen kan willen doen: van eisen tot en met nadenken. Voor de neiging als zodanig is nog geen wil nodig, zelfs niet gewenst; gewilde vriendelijkheid verwarmt geen hart. En moord in koelen bloede wordt zwaarder aangerekend dan doodslag in drift; ook hier is de wil dus ongewenst.

De vrije, bewuste wil is zélf dan ook niet de instantie, die bedreigende neigingen of beelden uit het bewustzijn weert. Mechanismen die voor zulke afweer zorgen, werken onwillekeurig en men noemt het ego dat eraan lijdt: pathologisch ego. De *onbewuste* afweer of afschuw vernauwt het

bewustzijn. Tussen bewust willen en onwillekeurig neigen markeert dus de wilsvrijheid de theoretische grens. In de hoofdstukken over willen en over neigen wordt dit nader uitgewerkt.

Het zijn verschillende theoretische gezichtspunten, ervaringswijzen van een en dezelfde werkelijkheid. De voorafgaande maken de volgende denkbaar (funderen ze) en de volgende nemen de voorafgaande mee hogerop (ontplooiën en normeren ze). De vinding van de zinsbouw bijvoorbeeld, de syntaxis die volgens de taalkundige Noam Chomsky de overgang van dier naar mens markeert, heeft de zes aan praten noodzakelijk voorafgaande aspecten hoog boven dierlijk niveau verheven en tevens de acht dieper gelegen aspecten opengesteld voor menselijke analyse en beheersing. Zo heeft de spraak onrecht vatbaar gemaakt voor veroordeling, wil voor onderhandeling. Ze heeft driften bespreekbaar gemaakt, dagen telbaar, alles dank zij het regelsysteem dat door Chomsky als 'language acquisition device' aangeduid is. Misschien heeft ditzelfde regelsysteem, dat door de mensheid gebruikt moet zijn om concepten tot taal te ordenen, allereerst gediend om rechtsregels tot rechtsstelsels te ordenen.

Met de eerste acht had ik geen problemen. De opklimmende reeks van 'quarks, protonen, atomen, moleculen, macromoleculen, cellen, meercellige organismen en denkend leven' is de eerste helft van onze complexiteitsreeks, dit keer in de woorden van astrofysicus Herbert Reeves. Maar dan! Waar moest de tweede helft mee beginnen? Hoe moest de rij verder naar toenemende complexiteit worden gerangschikt? Daarover wordt verschillend geoordeeld.

Het eerste hoofdstuk bevat mijn kijk hierop. Dat hoofdstuk behandelt het zestiende aspect, het denken. Vooral betreft het de uitgangspunten van mijn eigen denken. Het is slechts een poging om vooronderstellingen te verantwoorden die doorgaans verzwegen worden, niet om de vraagstukken van kennisleer, ethiek en antropologie als zodanig te bespreken. Soms komen die toch ter sprake.

Waarom begin ik bij het eind, bij het zestiende aspect, het nadenken? Omdat ik mijn vooronderstellingen voorop stellen wil. Pas het nadenken noopt mij ertoe, mijn ongeloof in zwijgende goden of duivels en mijn overige vooronderstellingen te verantwoorden. Misschien ook, omdat de weg naar de toekomst slechts gevonden kan worden door, van de ethische vraag 'wat zal men doen' uitgaande, achteruit te denken: hoe zijn wij hier gekomen? Waar berust dit alles op?

Lezers die liever bij het $2 \times 2 = 4$ beginnen om bij de ethiek te eindigen, kunnen — lijkt mij — zonder bezwaar beginnen bij hoofdstuk xvi, daarna hoofdstuk xv enzovoort. Die twee hoofdstukken kunnen heel goed als inleiding dienen.

Mijn tweede hoofdstuk betreft het vijftiende aspect, de taal. Het is gewijd aan begrippen waarmee de taal het theoretisch denken mogelijk gemaakt heeft. Elk volgend hoofdstuk gaat in op een lager gerangschikt aspect. Het boek eindigt met het aspect van de hoeveelheid, het getal. Dat hoofdstuk gebruik ik om uit te weiden over de hoeveelheid veranderingen waarvan ik hoop dat de mensheid die zal overleven.

Lager gerangschikt in dit denkraam, ik herhaal het nog eens, betekent alleen maar: minder complex. De rangschikking gaat naar complexiteit, niet naar waarde. De lelijke neiging om het 'geestelijke' hoger in waarde te achten dan het 'lichamelijke' wordt door Freud goed verklaard als hij schrijft: 'Misschien noemt de mens eenvoudigweg hoger hetgeen moeilijker is en zijn trots is dan louter zijn, door het besef van een overwonnen moeilijkheid versterkte, narcisme.'¹⁰

Het was de Nederlandse filosoof Herman Dooyeweerd die me met zijn rij modale aspecten al in mijn schooltijd fascineerde. Misschien kan het systeem zò verbeterd worden, denk ik nu, dat het geschikt wordt voor het doordenken van het primaat van de rechten van de mens en de volken.

Dooyeweerds opsomming van *vijftien* aspecten luidt als volgt: 'An indissoluble inner coherence binds the numerical to the spatial aspect, the latter to the mathematical aspect of movement, the aspect of movement to that of physical energy, which itself is the necessary basis of the aspect of organic life. The aspect of organic life has an inner connection with that of psychical feeling, the latter refers in its logical anticipation (the feeling of logical correctness or incorrectness) to the analytical logical aspect. This in turn is connected with the historical, the linguistic, the aspect of social intercourse, the economic, the aesthetic, the jural, the moral aspects and that of faith.'¹¹

¹⁰ Sigmund Freud, *De man Mozes en de monotheïstische religie*, Meppel 1992, p. 135.

¹¹ Herman Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought*, Amsterdam, Philadelphia 1953 Vol. I, p. 3. Een rijtje van kernbetekenissen of criteria zocht ik bij hem tevergeefs. Hij schreef dit erover: 'It is the very nature of the modal nucleus that it cannot be defined, because every circumscription of its meaning must appeal to this central moment of the aspect-structure concerned. The model meaning-kernel itself can be grasped only in an immediate intuition and never apart from its structural context of analogies.' Aangehaald werk, Vol. II, p. 129. De term 'denkraam' ontleen ik aan Marten Toonder, die haar overigens ook niet zelf bedacht heeft. Althans, ik vond haar bij een veel eerdere auteur (Jacob van Lennep?) maar vergat diens naam te noteren. De beste omschrijving van het begrip 'denkraam' vind ik 'een geestelijke landkaart, een intellectueel concept als middel om het denken te organiseren' (Karel van Wolferen, *Japan*, Amsterdam 1989, p. 276).

Door het, bij hem ontbrekende, ecologische (planetaire, macromoleculaire, biochemische) aspect aan de lijst toe te voegen en de overige ingrijpend te herijken en herschikken, kwam ik tot het bovenvermelde denkraam.

Er bestaan veel opsommingen van aspecten met andere benamingen en in andere rangschikking. De mijne is het resultaat van jarenlang experimenteren met talrijke ontwerpen die telkens opnieuw en soms zelfs grondig veranderd moesten worden om recht te doen aan de gegevens die ik verzamelde. Voor mij was het minstens zo lastig als een legpuzzle, evenals voor Midgley — al schreef Elsbach dat het géén legpuzzle is.¹²

Zijn er misschien méér juiste rangschikkingen dan één? Dat lijkt me ondenkbaar, zolang ik vasthoud aan de logica van Aristoteles tot Reeves. De volgorde is ook geen waardenschaal, noch een ladder van machtsniveaus. De hypothese waarmee de gezichtspunten uit elkaar gehouden en geordend worden is de evolutiehypothese van een stapsgewijs toenemende complexiteit (o.a. Dooyeweerd, Reeves, Pinker).

Van het praktisch logisch denken (dat als onderdeel van de wil in het rijtje voorkomt) onderscheidt het theoretisch denken zichzelf en elk ander aspect uitsluitend naar zijn graad van ingewikkeldheid. Die wordt gemeten aan het aantal aspecten dat er logisch aan vooraf gaat, zonder nog andere verschillen in rekening te brengen. Daaruit volgt dan dat, zoals koolstof fundamenteel is voor eiwitten, zo ook neiging fundamenteel is voor wil, wil voor recht, recht voor spel, spel voor geloof, geloof voor politiek, politiek voor economie, economie voor kunst, kunst voor taal, taal voor theorie.

Nogmaals, dit is een denkraam, geen werkelijkheidsstructuur. De werkelijkheid is niet logisch. Ons denken erover dient zich echter, om succesvol te zijn, aan zijn eigen regels te houden — dat zijn de regels van de logica. In volgende hoofdstukken kunnen minder logische rangschikking en absoluutstelling van aspecten ter sprake komen: materialisme, vitalisme, psychologisering, pragmatisme, legalisme, communitarisme, fundamentalisme, imperialisme, commercialisering, estheticisme, idealisme. Echter, in de denkwijze van de rechten van de mens behoort de vrijheid tot

¹² Mary Midgley, *The Ethical Primate*, London, New York 1994, paperback 1996, p. 47: ‘... it works much like an attempt to deal with a pile of mixed jig-saw pieces, coming from different puzzles ...’ Daartegenover A. C. Elsbach, *Encyclopedisch Handboek van het moderne denken II*, Arnhem 1931 p. 584: ‘Ieder cultuurgebied dat hier ter sprake hoort te komen, treft den mensch in zijn geheel. Dus is de methode der wijsgeerige anthropologie om het *verband* der cultuurgebieden, der zelfstandige wetenschappen tot stand te brengen. Wat geen legkaartpuzzle is.’

de natuur, hier: de menselijke natuur.¹³ Wil, verstand, waarneming, geheugen, verbeelding en beslissing zijn natuurgegevens. Handelen daarentegen, al of niet overeenkomstig het recht, is geen natuurgegeven; dat behoort tot de cultuur.¹⁴

De formuleringen van de Universele Verklaring zijn op dit punt helaas niet consistent. In de preambule wordt de waardigheid inherent genoemd, duidelijk in tegenstelling tot rechtsgelijkheid. De eerste zin van art. 1 zegt echter dat alle menselijke wezens vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren worden ('Tous les êtres humains naissent libres et égaux en dignité et en droits'; de Franse tekst laat geen andere vertaling toe, de Engelse tekst eventueel nog wel: '... are born free and equal in dignity and rights.' Are born equal? Are equal?) Er moest staan, dat ieder mens vrij en gelijkwaardig (allereerst gelijkwaardig met de moeder) geboren *wordt* en als gelijke in rechten erkend *behòort te worden*. Want rechtsgelijkheid is niet aangeboren; daarvoor is opvoeding nodig.

De tweede zin van artikel 1 onderscheidt onberispelijk tussen zijn en behoren: 'Zij *zijn* begiftigd met verstand en geweten en *behoren* zich te gedragen in een geest van broederschap jegens elkaar.' Welnu, ook rechtsgelijkheid behoort. Rechtsgelijkheid en broederschap zijn cultuurwaarden.

Zo ontstaat dan de onderverdeling van de zestien wetenschappelijke vakgebieden in twee series van acht: natuurwetenschappen en geesteswetenschappen. Deze klassieke onderscheiding is echter betwistbaar. De gehele culturele 'bovenbouw' leeft immers evenzeer op basis van natuurwetenschappen als de pure natuur, en de natuur functioneert voor onze ervaring uitsluitend

¹³ 'Born free', Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, art.1: 'geboren' is in het Latijn 'natus' waarvan ons woord 'natuur' afgeleid is. De preambule, 1e, 2e, 5e, 6e en 7e overweging blijft dan ook onderscheid maken tussen vrijheid (aangeboren) en recht (overeengekomen). Helaas wordt in de eerste overweging de verhouding verkeerd weergegeven: daar is recht grondslag voor vrijheid in plaats van andersom. Maar zonder vrijheid geen recht! Bijvoorbeeld: alleen een in vrijheid ondertekende overeenkomst of bekentenis heeft rechtskracht. Andersom, zonder recht is er altijd nog vrijheid, bijvoorbeeld gewetensvrijheid.

¹⁴ Dezelfde tekst, preambule: 'de volkeren proclameren de mensenrechten.' Sinds de Franse revolutie wordt erkend dat recht is wat het volk afspreekt, een sociaal contract. Dat recht fundamenteel is voor macht is door niemand zo indringend duidelijk gemaakt als door Abel Herzberg. Hij schreef: 'Dat het mogelijk is geweest dat een Duits advocaat er niet voor is teruggeschrokken in Jeruzalem de straffeloosheid van zijn cliënt te bepleiten met Hitlers' hoofdargument, nl. dat het de macht is die het recht schept, stelt ons weinig gerust. Welbeschouwd moet het ook Eichmann verontrusten.' Mr. Abel J. Herzberg, *Eichmann in Jeruzalem*, Den Haag 1962, p. 178 v.

tend als aan de mens gegeven en toevertrouwd. Slechts antieke religie of modern holisme maken van de natuur een godin. Maar onder voorbehoud van deze nauwe samenhang is het oude onderscheid tussen natuur en cultuur nog wel bruikbaar.

In de eerste acht herkent men natuurwetenschappen, in de tweede maatschappij-, mens- en geesteswetenschappen. De wetenschappen van het praktisch denken (logica, didactiek en pedagogiek) vat ik nog als natuurwetenschap op. Zij staan geheel in dienst van de groei van de individuele vrijheid. Die vrijheid kan pas door rechtsregels beperkt worden zodra men vrij genoeg is om zich die regels eigen te maken. Elk handelen is aan zulke rechtsregels onderworpen. Daarom is handelen een cultuurgegeven en andragologie geen natuurwetenschap meer. Pedagogiek is overigens een grensoverlappende wetenschap omdat zowel onderwijs in inachtneming van erkende rechtsregels, normen en waarden (cultuuroverdracht) als onderwijs hoe zich zo nodig aan regels en normen te onttrekken teneinde de persoonlijke vrijheid en morele integriteit te behouden (gezondheidszorg) tot het takenpakket behoort.

In mijn opsomming van wetenschappen streef ik niet naar volledigheid. Tussen haakjes voeg ik dingen of maatschappelijke instellingen toe waarmee die wetenschappen te maken hebben. Hoewel de aspecten zich markant van elkaar onderscheiden aan de hand van hun criteria zijn de grenzen der faculteiten vloeiend. Daardoor kan er mee geschoven worden, bijvoorbeeld uit marktverwegingen. Bovendien bestrijkt de wetenschapsbeoefening in de praktijk vaak meer en meestal minder dan één theoretisch veld van onderzoek. Onder dit voorbehoud maak ik het volgende lijstje van vakken met suggesties voor illustraties:

rekenkunde	(telraam)
meetkunde	(lineaal)
astronomie, kernfysica	(klok)
fysica, chemie	(kachel)
ecologie, biochemie, geografie, geologie	(globe)
celbiologie	(keuken)
botanie, zoölogie, psychologie	(tuin)
logica, pedagogie	(school)
rechtsgeleerdheid	(rechtbank)
sociologie, sociale geschiedenis	(marktplein)

sociale defensie, zedenleer, godgeleerdheid	(kerk)
vredesonderzoek, politicologie	(paleis)
economie, technologie	(huis)
esthetica	(theater)
taalkunde	(telefoon)
filosofie, kentheorie, ethiek, antropologie	(bibliotheek)

Ter vergelijking geef ik hieronder lijstjes van twee anderen, astrofysicus Hubert Reeves en breinkundige Steven Pinker: ¹⁵

<i>Hubert Reeves</i>	<i>Steven Pinker</i>
??	
quarks, electronen	
protonen, neutronen	
atomen	
eenvoudige moleculen	chemicaliën
macromoleculen	moleculen
cellen	zenuwcellen
organismen	neurale netwerken
?? (denkend leven)	informatie verwerkende modulen
	mentale voorstellingen en doelen
	gevoelens en gedachten

In hoofdstuk i kom ik op Reeves terug. Let wel: agogiek, recht, spel, vertrouwen, regeren, wonen en scheppen (8 t/m 14) zijn ook dierlijke be-gaafdheden. De cultuur in strikt menselijke zin begint dus eigenlijk pas bij

¹⁵ Interview in NRC-Handelsblad 24-1-98, p. 47. Pinker zegt het zo ontwapenend: ‘Het biedt nu eenmaal een bevredigend inzicht om te zien hoe onze gevoelens en gedachten voortkomen uit kleinere elementen.’ Bevrediging is zijn argu-ment! Deze intellectuele eerlijkheid dunkt me vrij zeldzaam.

15, omdat dieren niet kunnen spreken! Maar de terugwerkende kracht van de taal op onze dierlijke begaafdheden is enorm.

Tenslotte wijs ik nog op de frappante analogie tussen de twee rijtjes van acht, tussen natuur en cultuur:

- 1 en 9: meervoudig getuigenis is essentieel voor rechtspraak;
- 2 en 10: ruimte voor spel, afstand voor macht;
- 3 en 11: tijd voor vertrouwen, termijn voor krediet;
- 4 en 12: energie (= veranderen) voor regeermacht (= besturen);
- 5 en 13: ecologie voor economie;
- 6 en 14: leven voor scheppen;
- 7 en 15: geldingsdrang voor taal;
- 8 en 16: vrije wil voor abstract denken.

§ 0.3. MOTIVERING

Niet zozeer door deze geheel andere rangschikking en omschrijving der aspecten, als wel door het erop te houden, met C. H. Dodd en D. Bonhoeffer, dat de transcendentie van de bijbelse god van zedelijke aard is, dus niet bovenaards, heb ik mij schijnbaar ver verwijderd van Dooyeweerd's filosofie. Toch is deze slechts in schijn dualistisch en blijf ik het van harte eens met zijn eerder vermelde drieledige werkelijkheidsopvatting en met doel en strekking van zijn werk: 'instandhouding van de denkgemeenschap van het Avondland' en 'de fundering leggen voor een waarachtige denkgemeenschap der mensheid.'¹⁶

Hij schreef dit tijdens de Tweede Wereldoorlog. De notie 'mensengemeenschap' vinden we in de eerste alinea van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948.¹⁷ De 'denkgemeenschap' die Dooyeweerd nastreefde is voorwaarde daarvoor. Het ging hem om de 'weder-

¹⁶ H. Dooyeweerd, *Reformatie en Scholastiek in de Wijsbegeerte I*, p. 52. In dit streven stond Dooyeweerd niet alleen. Pitirim A. Sorokin had enkele jaren eerder in zijn vierdelig levenswerk *Social and Cultural Dynamics* geschreven: 'From the integralist standpoint, the present antagonism between science, religion, philosophy, ethics, and art is unnecessary, not to mention disastrous' (p. 317, geciteerd door Hazel Henderson, *The Politics of the Solar Age*, p. 159). Dooyeweerd besprak Sorokins werk in zijn *A New Critique of Theoretical Thought*. Zijn *In the Twilight of Western Thought*, doet denken aan Sorokins hoofdstuk *In the Twilight of Sensate Culture*, een term waarmee Sorokin het huidige westerse denken bedoelde.

¹⁷ 'Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke, onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld.'

zijde verstaansmogelijkheid der diverse wijsgerige denkrichtingen.’

Mijn rangschikking der aspecten is een voorlopig resultaat van jarenlange telkens onderbroken studie. Die noopte me vaak tot erkenning van onloochenbare standen van zaken en daarom tot menige wijziging. Ook nu nog kan deze rangschikking niet méér zijn dan een voorstel ten dienste van een mondiale denkgemeenschap (verstaansmogelijkheid) op een andere dan de huidige, morbide basis. Het *militair-industrieel-bureaucratisch-intellectueel complex* berust niet op gelijkheid in rechte maar op het verwaardigen van instemming (manufacturing consent, Chomsky). Morbide, want dit politieke complex van het kapitalisme is in de psychopathologie van het narcisme terug te vinden als het complex van *bestrafing en beloning*. In de hoofdstukken iv en x staat meer hierover.

Alleen de ambivalentie der religie verklaart hoe christenen zich door straf en loon konden laten regeren en tevens uit volle borst zingen:

Zou niet voor U mijn liefde zijn,
o Jezus, dier’bre Jezus mijn?
Niet, opdat ik zou zalig zijn,
noch ook uit angst voor helse pijn.

Dat ik die liefde slechts bezat
waarmee Gij mij hebt liefgehad!
Ik wil U minnen zonder baat,
mijn hoogste goed, mijn toeverlaat! ¹⁸

Niet op straf en loon, maar op gelijke en waardige behandeling berust duurzaam effectieve sociale en politieke macht over, of liever: onder mensen. Vandaar het primaat van respect voor de rechten van de mens, in plaats van het primaat van wapens en geld.

Deze zienswijze heb ik voor het eerst in 1973 verdedigd in mijn proefschrift *Macht door gehoorzaamheid*, te weten gehoorzaamheid aan mensenrechten. De stelling is niet meer dan een hypothese. Ik vond geen bewijs dat ze onhoudbaar is en belangrijke aanwijzingen dat ze logisch plausibel is, rekenschap gevend van de empirische bevindingen en zedelijk verantwoord uit het oogpunt van de rechten van de mens; kortom: dat ze mooi, waar, en goed is. Maar ik kwam er niet op het goede moment mee op de boekenmarkt.

¹⁸ Psalmen en gezangen voor den eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk etc. Amsterdam 1938, gezang 213: 4 v. In het Liedboek voor de kerken 1973 is dit lied weggelaten.

Over het primaat van rechtvaardigheid schreef Jacques Maritain in 1949: ‘De menselijke rechtvaardigheid is zeer gebrekkig, nochtans is rechtvaardigheid het eerste dat een menselijke gemeenschap nodig heeft.’¹⁹

Basis voor de toekomst zijn de rechten van de mens. Op die nieuwe basis is een minder gevaarlijke cultuur dan de traditionele zich aan het ontwikkelen. Dat men het zo kan zien en de beschikbare kritiek op de huidige en de beschikbare informatie over de nieuwe cultuur op basis van de Rechten van de Mens ordenen kan tot een logisch samenhangende visie, dat is de hypothese van dit boek.

Het humanistische (voorthoretische) onderscheid tussen natuur en vrijheid, een door vaste wetten beheerste natuur en een door variabele normen en waarden beïnvloede vrijheid, is in de Rechten van de Mens geherformuleerd. In de Universele Verklaring is vrijheid als aangeboren omschreven, dus tot de natuur gerekend. Nieuw was dat niet. La Boétie had in zijn prachtige *Discours de la servitude volontaire* betoogd: ‘Reste donc la liberté être naturelle.’ En de natuur van haar kant blijkt zich tegenwoordig wat vrijer te gedragen dan men vóór de kwantumtheorie meende.

Het (theoretische) onderscheid tussen natuur en cultuur blijft niettemin overeind. Het is het verschil tussen wat de mensheid op aarde als gegeven aantrof, tot en met haar eigen vrijheid — en hoe die mensheid haar vrijheid gebruikte. Daarom kan het denkraam, of de kam²⁰ voor ordening der gedachten, bestaan uit acht natuuraspecten met inbegrip van de vrije wil en acht cultuuraspecten met theoretisch denken als laatste.

De logica van de rangschikking der aspecten is wel aan voorbeelden te adstrueren, maar sluitende bewijsvoering is niet mogelijk. Onbewijsbare waarde-oordelen spelen in dit logisch denken een essentiële rol. Zo bevat Huizinga’s stelling ‘geen spel zonder regels’ een waarde-oordeel. Zowel het vrije ‘spel’ der maatschappelijke krachten in het neoliberalisme, als het vrije ‘spel’ van de wind met de dorre bladeren, worden door dit oordeel als metaforen bestempeld: vormen van spel zonder regels, dus geen werkelijk spel. Maar te bewijzen valt hier niets.

¹⁹ J. Maritain, *Mens en Staat*, Tielt 1966 p. 228. Hij was een vriend van René Cassin die, op basis van de ‘outline’ van John P. Humphrey en met hulp van diens assistent Emile Giraud, in een weekend in juni 1947 zijn ‘avant-projet’ opstelde voor wat achttien maanden later aanvaard werd als de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Humphrey’s ‘outline’ was in werkelijkheid een compleet ontwerp verdrag met zowel politieke als sociale rechten in 48 artikelen. Het was al klaar in maart 1947. (Patricia Morales (ed.), *Towards Global Human Rights*, Tilburg 1996, p. 88.) Op 14 juni 1948 schreef Cassin het eerste ontwerp voor de preambule (facsimile in: *Déclarations des Droits de l’Homme*, Imprimerie Nationale, Paris 10-2-1989).

²⁰ Cf. J. Lec, *Ongeskamde gedachten*, Amsterdam 1965.

Ik sprak dan ook van ‘uitgangspunten’, ‘motivering’ en ‘hypothese’; niet om mij te onttrekken aan argumentatie maar omdat ik bij de rangschikking en omschrijving van de twee maal acht gezichtspunten niet zonder vooronderstellingen kan. Het is bijvoorbeeld noodzakelijk, vrijheid als natuurgegeven te beschouwen, ook al wordt dit gegeven door een zee van onderdrukking overspoeld en onzichtbaar gemaakt.²¹ Deze vooronderstelling is niettemin noodzakelijk om mij de pas af te snijden in de richting van het beruchte ‘Befehl ist Befehl’ (als ik gehoorzaam, blijf ik daar zelf verantwoordelijk voor) en om andere mensen op hun verantwoordelijkheid aan te kunnen spreken en hun daden zedelijk te beoordelen. Ze vond dan ook internationale instemming, blijkens het eerste artikel van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: ‘All human beings are born free’ (alle mensen worden vrij geboren).

Ik heb dus een heel stel vooronderstellingen nodig, zonder welke ik niet in heldere onderscheidingen denken kan. Daartoe reken ik ook mijn vooronderstellingen betreffende de eenheid en de onderlinge samenhang van de zestien aspecten, mijn visie op slechts één schitterende, erbarmelijke en geneeslijke werkelijkheid en mijn geloof in rechtvaardige liefde en solidariteit als een te ontwikkelen aanleg in ieder mens. Nogmaals, ik vermeld dit niet om mij op deze beslissende punten aan discussie te onttrekken; integendeel, juist om haar grondiger te voeren. Ik hoop vurig dat iemand mijn denken en mijn geloof, strenger dan ik dat bij anderen deed, zal toetsen en zo mogelijk kritiseren.

Besef van ieders vrijheid om zich binnen zijn vak op originele wijze te specialiseren houdt mij af van een meer verfijnde systematiek. De complexiteitsschaal met de zestien streepjes op de wijzerplaat lijkt me een maximum aan algemeen aanvaardbare ordening der gedachten.

§ 0.4. DE SITUATIE

Als ik het heb over de komende mensenrechtencultuur betekent dat niet, dat ik mij vergis in de ernst van de situatie. Het zal nooit meer zo worden als nog maar vijf eeuwen geleden, toen blanke christenen begonnen, hun verderfelijke heerschappij over de aarde uit te breiden. Het uitsterven van duizenden soorten dieren en planten, het tempo van ontbossing en erosie, watervergiftiging en luchtvervuiling alsmede de kloof tussen rijke en arme volken en personen groeien nog terwijl ik dit schrijf. De schade is grotendeels onherstelbaar. De groei van de bevolking loopt nu ook in Afrika terug, doch niet doordat die bevolking eindelijk genoeg bestaanszekerheid heeft. Georganiseerde misdaad, oorlog, blokkade, ziekte, honger en dorst

²¹ Paulus schreef in Romeinen 1:18 over ‘mensen die de waarheid in ongerechtigheid ten onder houden’; alsof ze haar willen verdrinken . . .

doden hele volken. De vraag is of de mensheid na de twintigste eeuw nog verder kan leven dan wel haar ondergang onder ogen moet zien.

De maatregelen, die wel degelijk genomen worden, staan niet in verhouding tot de rampen die ze bestrijden. Rooflanden (rijke landen) verschepen levensmiddelen naar prooivolken die sterven aan een duurzame uitbuitingseconomie of door de wapens uit de rooflanden. Onze enige hoop is dat, vóór de vernietiging van alle menselijk leven op aarde, nieuwe ecologische, politieke en economische evenwichten bereikt kunnen worden. Eerst dan, wanneer de vernietiging van natuur en cultuur tot staan gebracht, de tegenstand tegen de rechten van de mens gebroken en alle plutonium veilig naar de zon gelanceerd zal zijn, kan Elisabeth Badinter volhouden dat er, blijkens de aanvaarding van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948, door mutatie een nieuwe mensheid ontstaan is.²² Toen Robert Jungk in 1952 zijn studie over Amerika de titel gaf 'De toekomst is reeds begonnen,' bedoelde hij de triomf van het Amerikaanse totalitarisme. Hermann Rauschning had toen al gewezen op de blijde herkenning van de plichtsbetrachting der Amerikaanse soldaten door de Duitse, die daarin slechts een voortzetting van het nationaal-socialisme konden zien.²³ Deze schokkende waarschuwingen werden alleen gewaardeerd door de weinigen die ze niet nodig hadden. Ze zijn nog actueel.

Om verandering in milieu- en maatschappijontwikkeling teweeg te brengen is zelfstandig denken en veel kennis van zaken vereist. Dit alles is voorhanden maar zal meer samenhang en meer coördinatie moeten vertonen om algemeen bekend, aantrekkelijk en toegankelijk te worden. En dat is nodig. Er is geen andere weg om het gedrag van de volken te beïnvloeden dan de weg via de publieke opinie naar de daarvan afhankelijke multinationals en regeringen.

De ontbinding van de samenhang weerspiegelt zich ook in de verbrokkeling van de wetenschappen. Filosofen reageren radeloos als men ze vraagt naar de eenheid van alle kennis. De tijd is te kort en mijn geest te onrustig voor een filosofisch systeem. Maar ik wil wel systematisch denken, ook al kwam dat niet verder dan een moeizaam geordende kluwen

²² Elisabeth Badinter, interview in *De Groene Amsterdammer* 22-3-1989. Haar boek heet *L'un est l'autre*. Uitvoerder hierover: Finkielkraut, *De verloren beschaving*, Amsterdam 1997; Riane Eisler, *The Chalice and the Blade*, San Francisco 1987.

²³ 'Maar het grimmige politieke raam waarbinnen deze soldaten hun plicht moeten doen vertoont een schreeuwende contradictie tussen beweerde idealen en harde werkelijkheid. Het feitelijke beeld kunnen de Duitsers slechts interpreteren als een voortzetting van de nationaal-socialistische politiek.' Hermann Rauschning, *Tijd van Delirium*, Den Haag 1949, p. 334.

van subsystemen en al weet ik nog steeds op de simpele vraag van mijn vorige uitgever, of ‘god’ niet consequent met een hoofdletter of kleine letter moest, geen beter antwoord dan ‘neen’. Daarom wil ik, nu ik die gelegenheid heb, toch mijn denkbeelden zo ordelijk mogelijk op papier zetten. Ik hoop daarmee voor sommigen enig perspectief te openen in deze wanhopige tijd.

Vijftig jaar zijn verstreken sinds Annie M. G. Schmidt *Wat zal men doen?* publiceerde, met méér wanhoop dan Lenin destijds zijn *Wat te doen?* Toch is er hoop, ja zelfs gegronde verwachting, nog in het begin van deze eeuw de hoofdlijnen van een behoorlijk en toepasselijk antwoord op deze vraag te vinden.²⁴

De eensgezinde internationale erkenning van de gelijke rechten en de gelijke waardigheid van alle mensen als verstandige en gewetensvolle wezens (Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, art.1) is meer dan een revolutie. Het is een mutatie (Badinter). Maar zal dit nieuwe soort mensen levensvatbaar blijken?

De twintigste eeuw is vol revoluties. Ik beperk mij bij mijn opsomming tot de bekendste op het noordelijk halfrond. Socialistische revoluties waren er al in de eerste eeuwheft, in Rusland en China. In de tweede helft ook nog (bijvoorbeeld Cuba) maar reeds in 1953, een jaar na Jungks alarm, begon de tweede serie revoluties, ditmaal democratische. Berlijnse arbeiders kwamen in verzet tegen hun onderdrukking. Daarna volgden Algerije (1953), de Verenigde Staten (Montgomery 1955)²⁵, Hongarije

²⁴ Zie bv. Robert Muller, *De geboorte van een Wereldbeschaving*, Den Haag 1994 (Anacortes, vs, 1991); Janet Biehl, *The Politics of Social Ecology*, Montréal, New York, London 1998.

²⁵ Op 1 december 1955 weigerde de zwarte Rosa Parks in een volle bus in Montgomery van haar voor zwarten bestemde plaats op te staan voor een blanke. Daarmee begon de Civil Rights Movement, welke leidde tot formele afschaffing van de apartheid in de Verenigde Staten. Anders dan Laurie Wiseberg ziet Irène van de Weetering, politicologe in Amsterdam, het optreden van Rosa Parks 1955 als het begin van de universele mensenrechtenbeweging, zo vertelde zij me. Ik deel die mening. Tot in Japan stuurden mensen spontaan geld aan Martin Luther King voor de busboycot, die grondig voorbereid en al herhaaldelijk voorgesteld was door de *Women's Political Council*. De sociale beweging, die haar ‘opvattingen, oogmerken, tendenties openlijk voor de ganse wereld’ een eeuw vóór de Universele Verklaring ‘ontvouwde’ in het *Communistisch Manifest* van Marx en Engels, was wel een mensenrechtenbeweging maar niet universeel, althans niet in opzet; ‘Een spook waart door Europa’ luidde de aanhef. Weliswaar schreef André Mandelstam al in 1933 over de ‘beweging voor de internationale bescherming van de Rechten van de Mens’ maar die beweging speelde zich nog in hoofdzaak af op de gebieden van politieke resoluties en wetenschappelijke publicaties, sinds 1921 vooral dank zij hemzelf

(Budapest 1956), Tunesië (1968), Tsjechoslowakije (Praag 1968), Frankrijk (Parijs 1968), opnieuw de Verenigde Staten (Berkeley 1969), Hongarije (1988) met de serie navolgers in 1989 (niet te vergeten China 1989; waarom de nationale geweldloze opstand daar faalde is voor zover ik weet nog niet uitgezocht) tot en met de **fluwelen revolutie** van Tsjechoslowakije en de **démontage van de Sovjetunie**. De **verbijsterende verwoesting** van Joegoslavië in het **laatste decennium van de eeuw** had noch met socialisme noch met democratie te maken; het was een **contrarevolutie** die een hoog ontwikkelde **vreedzame samenleving van vroeger vijandige volken** in vier jaar **veranderd heeft** in deels ontvolkte, deels noodlijdende gebieden onder voornamelijk Amerikaanse bezetting.

De volken eisen hun recht op **zelfbeschikking** op, soms op succesvolle, soms op rampzalige wijze. Maar het inzicht wint veld, dat in een oorlog noch recht noch zelfbeschikking bestaan, alleen commando's tot rechtschending.

Dit inzicht is een grote verandering. Er is meer aan de hand dan sociale en politieke revoluties. De mens zelf verandert. Sinds **ze kleren aantrok** om minder last van het weer te hebben heeft de mensheid haar cultuur niet zó veranderd als nu, ten gevolge van de rechtsgelijkheid van alle volken en alle personen, de **gelijkheid in rechten en waardigheid** die sinds 1948 als universele norm langzaam maar zeker ingang vindt.

Deze verandering is zo ingrijpend dat alle zestien aspecten van de menselijke ervaring haar weerspiegelen. Ze werd in internationale verdragen vastgelegd in 1966, toen de meervoudige crisis van de **aloude racistische geweldscultuur** zelfs tot het verstand van de paus in het Vaticaan begon door te dringen. In een **ontroerende poging** om nog iets goed te maken van de **kerkelijke medeplichtigheid aan wat Hitler noemde 'Die Endlösung der Judenfrage'** schrapte paus Johannes XXIII de woorden **'verraderlijke joden'** uit de liturgie. Ontroerend, omdat hij juist daarmee aan de hele wereld het verband liet zien tussen christendom en antisemitisme.²⁶

en, in 1939, H. G. Wells. Zie hiervoor J. Herman Burgers, *The road to San Francisco*, in *Human Rights Quarterly*, Volume 14 nr.4, november 1992, p. 453 noot 11: 'Les dernières phases du mouvement pour la protection internationale des droits de l'homme.' Deze J. Herman Burgers is ook de bron van mijn opmerking over de opneming van de verwijzing naar de Rechten van de Mens in het Handvest. Dit gebeurde dank zij Latijns Amerika en 21 niet-gouvernementele organisaties, schrijft hij op p. 475, niet dank zij schaamte over de schendingen: 'I now realize that in this matter the founders of the United Nations were *not* prompted by the horrors that came to light after the collapse of the Third Reich' p. 477.

²⁶ Pascal zag dat verband al eerder, toen hij de 'god der filosofen en geleerden' inruilde voor de 'god van Abraham, Izaäk en Jakob'. Het opstel van Sevenster

Maar er is geen toereikende grond om over het Vaticaan te spreken als over een ontroerend klein kind dat het goed bedoelt en onhandig aanpakt. Volkenmoord is dagelijkse routine voor pausen, gezien de nog ongetelde jonge vrouwen die omkomen bij medisch niet verantwoorde abortussen ten gevolge van de onmenselijke inmenging in de privacy door het pauselijk verbod op middelen tegen ongewenste zwangerschap. Zo wordt niet alleen hun recht op privacy maar hun fundamentele recht op leven geschonden. Dit recht op leven is door de Verenigde Naties terecht niet buiten de zwangere vrouw om toegekend aan de ongeboren vrucht. Wel is in een resolutie sprake geweest van ‘bescherming zowel vóór als na de geboorte’ maar dat mag alleen als gezamenlijke bescherming van moeder en (verwacht) kind worden geïnterpreteerd dus kan nooit tegen de moeder gebruikt worden, gezien art. 25.2 van de Universele Verklaring. Bovendien geldt het recht op leven voor ‘alle leden van de mensengemeenschap’ op wie tevens ‘de verantwoordelijkheid rust te streven naar bevordering en inachtneming van de in dit Verdrag erkende rechten’ (preambule van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten); het kan derhalve alleen gelden voor geboren en.²⁷

over dit inzicht van Pascal acht ik van blijvende betekenis. Zie: J. N. Sevenster, *Chronos en Kairos*, het tijdsprobleem in het Nieuwe Testament, Assen 1952.

²⁷ Reeds in 1919 pleitte de revolutionaire anarchist en pacifist Armin T. Wegner voor fysiek zelfbeschikkingsrecht en tegen inmenging bij abortus. Zijn ‘verklaring van vrijheidsrechten’ munt niet uit door zakelijkheid of goede smaak, wel door zuiverheid van motieven. Ze is een morele curiositeit. Ik citeer: ‘MENSEN-RECHT. Het recht van de mens is gelijk met hem geboren. Dit is de heiligste wet op aarde. Waar levenden ademen, sterven of geleden hebben, daar weerklinken de oeroude eisen van hun geslacht: het recht op vrijheid. Het recht op lucht, vuur, water, bodem. Het recht op eigen lichaam. Het recht op eigen gedachten. Het recht op liefde: zich de metgezel of gezellin te kiezen, alleen naar de geboden der vriendschap. Het recht op slaap. Het recht op de eigen dood. Mij behoren de verboden wegen in het bos niet minder toe dan de stenen paleizen waaraan ik vol verachting voorbijga zonder ze te betreden. Lijf en ziel, gij kostbare goederen, die de aarde mij geschonken heeft om te gebruiken! Nooit zal ik het dulden dat ge u voor de werken der hebzucht inspant, noch het soldatenkleed aanlegt om het moordenaarsvak uit te oefenen. Is dit lichaam, wiens smarten ik droeg, niet het mijne? Behoort het kind in mijn lijf mij niet toe? Wanneer het mij lustte, de kiem terug te stoten in de duisternis, wie zou het mij verhinderen? Waagt iemand het te beschikken over het zaad in mijn bodem? O gevangenis van het huwelijk, volgzaam baker van de staat, die naar burgers en soldaten hongert. Wij prediken het vrije recht aller levenden, het recht op vreugde! Wij prediken de liefde van vrouw tot vrouw en van man tot man niet minder dan de liefde die van man tot vrouw gaat. Dit is het eigendom van de mens. Het behoort u, mij, ons allen. Door niemand mag dit recht besnoeid worden, door

Schaamte zou in 1945 een gezonde reactie geweest zijn bij de regeerders in oost en west, toen de foto's van Bergen Belsen verschenen. Of waren zij allang ingelicht? Hoe dan ook, zij hadden andere zorgen. Dat hebben ze altijd (Srebrenica). De onafhankelijke verzetsstrijders moesten weer onder bestuur gebracht en de geregelde troepen weer worden 'gedemobiliseerd', dat wil zeggen zonder commando's leren leven. Van de duizenden oorlogsmisdadigers werden enkele Duitsers en Japanners in Neurenberg en Tokio veroordeeld; velen ontkwamen naar Amerika waaronder zij die, hetzij als spion, hetzij als atoomgeleerde, in dienst traden van de Verenigde Staten. Geallieerde oorlogsmisdadigers liet men ongemoeid. Ik denk dan aan Dresden en aan Hiroshima. Claude Eatherly, die gestraft wilde worden omdat hij de bom naar Hiroshima gebracht had, werd krankzinnig verklaard.²⁸ Dat er niettemin voor de Rechten van de Mens een behoorlijke plaats is ingeruimd onder de doelstellingen van de VN is alleen te danken geweest aan Latijns Amerika en 21 niet-gouvernementele organisaties in de Verenigde Staten; niet aan schaamte bij de regeringen van VS, USSR, UK en China over wat er gedaan was met de joden (zo J. Herman Burgers, zie hierboven p. 37, noot bij Montgomery 1955, slot).

In veel landen lukte de naoorlogse restauratie alleen door middel van een nieuwe dictatuur, zowel in het westen als in het oosten. Soms lukte ze helemaal niet, zoals bij de Palestijnen. Van een echte herziening van het oude bestel dat tot deze oorlog geleid had, kwam echter niets. Het internationale stelsel van soevereine staten werd door de oprichting van de Verenigde Naties — in feite een organisatie van regeringen — alleen gerelativeerd. Zodra deze organisatie een der grootmachten de voet dwars zou zetten, zou ze geblokkeerd worden. Pas in de loop van een halve eeuw won de organisatie geleidelijk zoveel aan gewicht, dat haar besluiten wereldnieuws werden. In 1966 echter was de aanvaarding van de beide Internationale Verdragen inzake de Rechten van de Mens nog een nauwelijks opgemerkte gebeurtenis.²⁹

De eerste reactie daarop in oost en west was dan ook krachtige voortzetting van het oude beleid. In Nederland verschenen de Verdragen pas in

niemand kan het besnoeid worden tenzij dan door het recht van de naaste!' Armin T. Wegner, *De Aanklager*, Neu-Globsow am Stechlinsee 1921. Hollands van Henk Eikeboom, Amsterdam 1924, p. 11.

²⁸ Claude Eatherly en Günther Anders, *Verboden toegang voor het geweten*, Amsterdam 1962, achterflap.

²⁹ Deze aanvaarding was tegen de zin van westerse mogendheden en kon alleen doorgaan dank zij sterke pressie van Nigeria en Marokko, zo deelde professor Partsch mee tijdens een mensenrechtensymposium van de *Deutsche Gesellschaft für die Vereinten Nationen*, Walberberg, november 1988.

1969 in het officiële Tractatenblad, dus drie jaar later, en in 1970 in de oecumenische serie *Kosmodok*.³⁰ Toen ik in die tijd een violist vroeg om een toespraak te houden over de rechten van de mens, (het Nederlands Juristen Comité voor Mensenrechten bestond nog niet) zei hij: Waarom ik? Ik had begrepen, zei ik, dat u meester in de rechten was. Daarop schaterde hij het uit over mijn kinderlijke associatie van een meester in de rechten met rechten van de mens.

Zo moeilijk als het was, aandacht te vragen voor de rechten van de mens (een afdeling van Amnesty International in Nederland oprichten lukte niet; pas in april 1968 ging men leden werven), zo onmogelijk was het in Europa om ernaar te handelen. Veelbelovende vernieuwingspogingen in Parijs en in Praag werden, evenals in Tunesië, in 1968 op de verouderde wijze onderdrukt. Dat kon de crisis slechts verscherpen.

Intussen zijn wij in een nieuwe fase terechtgekomen. In New York werd op 8 december 1987 het kruisrakettenakkoord ondertekend door Gorbatsjov en Reagan. Daarmee eindigde de veertigjarige Koude Oorlog. Van dat moment af is het zwaartepunt in de kritiek op de scheefhangende mondiale machtsstructuur, het militair-industrieel-bureaucratisch-intellectueel complex (MIBIC; de benaming dank ik aan Johan Galtung), begonnen te verschuiven van de militaire naar de andere componenten ervan.³¹ De

³⁰ Die publicatie in de serie *Kosmodok*, getiteld *Van Verklaring tot Verplichting*, kwam mede op mijn aandringen tot stand. De Sjaloomgroep begreep het belang van doorwerking van de Universele Verklaring in de wetgeving. Het blad *Sjaloom* publiceerde reeds in 1967 of 1968 een artikel van mij waarin ik de Universele Verklaring een aanzienlijke vooruitgang noemde, vergeleken bij de Apostolische Geloofsbelijdenis van 150 na Chr.

³¹ Zo E. M. Buter, M. H. Leopold, E. E. Stern en H. A. Tolhoek, *The Great Shift*, in: *Scientific World* 1990 nr. 2, p. 19 vv. (cf. Alvin Toffler, *Power Shift*, London 1990). De Tweede Golfoorlog van 1991 heeft deze verschuiving weer geblokkeerd maar dat wil helaas niet zeggen dat sindsdien de vredesbeweging haar krachten hernieuwd heeft; integendeel. Vermoedelijke oorzaak daarvan is, dat de deels anti-imperialistische, deels geweldloze vredesbeweging geen passend antwoord heeft op een gewapende confrontatie van VN-troepen met mensenrechtenschenders. Als de vredesbeweging zich zou baseren op de mensenrechten, zou zij de VN kunnen adviseren over doeltreffender methodes dan de militaire of de strafrechtelijke. Mensenrechten-criminaliteit wijkt niet voor geweld, evenmin als elke andere zware criminaliteit. Zo ergens, dan zal hier sociale controle de misdaad terugdringen. Dat vereist geen zware wapens of grote gevangnissen, maar een wijd verbreid besef van verantwoordelijkheid voor de handhaving van de rechten van de mens, zoals in de verdragen ook beoogd is. Ik denk aan de bepaling dat het gehele onderwijs erop gericht dient te zijn, de eerbied voor de mensenrechten te versterken (art. 26 van de Universele Verklaring). Van vervulling van deze eis door het ministerie van onderwijs in

vernietiging van de Sandinistische democratie in Nicaragua werd met niet-militaire middelen aangericht. Economische overeenkomsten en blokkades, lobbies, persvoorlichting, censuur, désinformatie, intimidatie en infiltratie zijn de nieuwe wapens (Low Intensity Conflict) waarmee privileges steeds beter worden beschermd tegen steeds dringender gestelde eisen van volkenrechtelijke en mensenrechtelijke aard. Daarom zal in de volgende hoofdstukken het kritisch sociaal-ethisch accent, behalve op ontwapening, liggen op milieuverdediging, op bescherming en versterking van de democratie, op rechtvaardige en duurzame economische ontwikkeling.

Ik verwacht veel van de door Badinter gesignaleerde mutatie: het nieuwe soort mensen dat zich sinds 1955 (zwarten) of 1968 (blanken) begon te bewegen op het wereldtoneel.³² Of liever: ik verwacht veel van het wereldtoneel waarop deze mensenrechtenactivisten zich bewegen. Want het nieuwe is niet gelegen in dit soort mensen of hun ideeën, maar in het wereldtoneel dat door televisie en satellieten een feit werd. En het vergrote toneel verandert de rol en de rol verandert de mens, zodanig dat hij alom zijns gelijke herkent. Badinter heeft goed gezien: 'l'un est l'autre.' De anti-apartheidsapostel Paulus zag dat al veel eerder: 'ou gar estin diastolè — er is immers geen onderscheid.'³³

Nederland heb ik, evenmin als Fons Coomans die erop promoveerde, tot 1995 geen spoor kunnen vinden. Integendeel, in de jaren tachtig weigerde het ministerie subsidie te verlenen voor een desbetreffend klein project van de Liga voor de Rechten van de Mens. Het proefschrift van Coomans heet *De internationale bescherming van het recht op onderwijs* en verscheen in 1992 te Maastricht.

³² Het jaar 1968 was door de Verenigde Naties uitgeroepen tot Jaar van de Rechten van de Mens. Laurie Wiseberg, Canadees mensenrechtendeskundige verbonden aan een Afrikaans instituut voor de Rechten van de Mens, zei in haar toespraak voor een Amsterdams symposium op 22 november 1989: 'De internationale mensenrechtenbeweging is nu twintig jaar oud. De mondiale machtsstructuur is veranderd door Perestrojka en Glasnost. Gorbatsjov is alleen de vroedvrouw. De verwekker is de mensenrechtenbeweging. Die verzamelde haar krachten in de zeventiger jaren.' Terwijl ze dit zei, bevestigden beelden uit Praag haar stelling. De mensenrechtenbeweging was daar nog precies dezelfde als twintig jaar geleden. Zij had zich daar al die tijd niet kunnen voortzetten.

³³ Paulus, Brief aan de Romeinen 3,22. Dit is de boodschap van Paulus *die al zijn werk beheerst*, zoals overtuigend bewezen is door J. J. Meuzelaar, *Der Leib des Messias*, Assen 1961. In de aanstotelijke apartheidspassage 2 Cor. 6:14-7:1 liet Paulus zijn tegenstanders uitvoerig aan het woord! Men leze vers 13 als volgt: 'Maar dan ook gelijk op — ik spreek als tot mijn kinderen — gij moet ook ruimer worden; *ruimer dan*.' Deze oplossing van schijnbare tegenspraak dank ik aan David W. Odell-Scott van Kent State University.

Dat bewegen op het toneel gaat overigens niet overal even snel. Veel dat in de weg staat lijkt onoverkomelijk en de hang naar het verleden is sterk. De westerse mens vertoont duidelijk regressieverschijnselen, nu hij geconfronteerd wordt met de finale crisis van zijn cultuur; een crisis die overigens reeds in 1937 door onder anderen de Russische socioloog Pitirim Sorokin aangekondigd was.³⁴

Of is dit de terminale fase van een nog veel eerder begonnen crisis? Een cultuurvirus dat pas na eeuwen een ziekte veroorzaakt die in de twintigste eeuw dodelijk gebleken is? Misschien was het bederf inderdaad al in de kiem aanwezig toen Romeinse keizers een vervalst christendom als rijksideologie kozen. Wie zou gedacht hebben dat zo'n ideologie het zestien eeuwen kon uithouden en de hele wereld zou ontregelen?

Hoe dit ook zij, ons uitgangspunt voor het overwinnen van deze crisis, tegelijkertijd in onszelf en in onze wereld, moet zo meervoudig zijn als de crisis zelf.³⁵ Daarom volgen nu zestien hoofdstukken.

³⁴ Pitirim A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, 1937-1944, pp. 699-704: *The Twilight of Sensate Culture*. Van dezelfde: *Lowell Lectures*, February 1941, in: *The Crisis of our Age*, Dutton 1941. Geciteerd bij Hazel Henderson, *The Politics of the Solar Age*, p. 156 vv. Zie ook Simone Weil, *L'enracinement*, Parijs 1949.

³⁵ Over een zesvoudige crisis schreef Feitse Boerwinkel, *Einde of nieuw begin*, Bilthoven, Merkssem 1974.

Hoofdstuk I: Nadenken

It is characteristic of the nature of man that he is not limited to one specific and single approach to reality but can choose his point of view and so pass from one aspect of things to another.

Ernst Cassirer

OVERWEGINGEN VOORAF INZAKE DE SAMENHANG DER ASPECTEN

DIT EERSTE hoofdstuk betreft het meest gecompliceerde, minst abstracte aspect. Geteld van het simpelste en meest abstracte af is dit het zestiende. Het omvat datgene waar we mee bezig zijn: het theoretisch denken. (Het achtste omvat het spontaan praktisch denken, dat tezamen met wil, verbeeldingskracht, waarneming en geheugen aan alle latere aspecten ten grondslag ligt.)

Theoretisch denken wordt hier korthedshalve aangeduid als nadenken, omdat het pas zeer ver na spontaan bedenken en willen mogelijk is. Daaruit put het zijn kracht en stof; aan het spreken ontleent het zijn begrippen.³⁶

Op het eerste gezicht lijkt het vreemd, theoretisch denken als het meest ingewikkelde en het minst abstracte te beschouwen. Alsof nog een stap hoger op de abstracte complexiteitsladder ons in de concrete werkelijkheid zou brengen, tot de ware zelfkennis! Maar deze ladder reikt niet tot in de werkelijkheid. Dat heeft Immanuel Kant ons leren inzien.

Aristoteles wist er niet méér over te zeggen dan ‘het denken is het leven,’ ‘een onophoudelijke beweging die een beweging in een cirkel is.’³⁷ Sindsdien is de filosofie op dit punt nooit veel verder gevorderd, voor zover ik zie. En dat is niet bijster ver. Blaise Pascal waarschuwde ons dan ook om niet te hoog op te zien tegen filosofen als Plato en Aristoteles. ‘Het waren fatsoenlijke mensen die net als de anderen met hun vrienden plezier maakten. Ze schreven hun *Nomoi* of *Politeia* spelenderwijs, om zich te amuseren. Dat was het minst filosofische en minst serieuze deel

³⁶ De chimpanseekenner en antropoloog Roger Fouts schrijft hierover: ‘Ik geloof dat de evolutie van het menselijk brein grotendeels werd aangespoord door de tong.’ (*Van mens tot mens*, met een voorwoord van Jane Goodall, Utrecht 1997, p. 311.)

³⁷ Geciteerd door Hannah Arendt, *Denken*, Amsterdam 1980, p.142 v.

van hun leven. Het meest filosofische was: eenvoudig en rustig leven.³⁸

Ieder ding, elk wezen vertoont al deze zestien abstracte aspecten. Dit is gemakkelijk na te gaan, bijvoorbeeld bij een halve sinaasappel. Die is respectievelijk half, rond, vers, oranje, zuur, gezond, lekker, om te persen, van mij, gekregen, schepsel, Cubaans, goedkoop, mooi, afgeleid van ‘pomme de Sine’ en op zichzelf onkenbaar.

Die onkenbaarheid als ‘Ding an sich’ berust op de ervaring dat niemand met zestien gezichtspunten tegelijk kan werken; wel achtereenvolgens met meer dan één en meestal maar met één. Een barkeeper let bijvoorbeeld uitsluitend op het aantal sinaasappels dat hij voor een klant uitperst. Soms merkt hij toevallig dat er een verrot is.

Theoretici kiezen uit deze zestien mogelijkheden om een Archimedisch Punt te vinden waar ze hun heelal aan ophangen, om een middelpunt te vinden waarin hun wijzen van kennen elkaar raken. Soms zien ze toevallig dat een ander zijn heelal elders concentreert. Welke keuze en hoe wordt die verantwoord? Ieders antwoord hierop onthult een werkelijkheidsopvatting. Daarom is dit een belangrijke vraag.

Laten we haar daarom nog iets dramatischer formuleren. Als ieders analytisch denkvermogen de zestien aspecten zonder al te veel moeite in theorie uit elkaar kan houden, wat is dan sterk genoeg om toch de ‘ervaring’, die voor het theoretisch denken alleen in veelvoud voorhanden is, bijeen te houden in een enkelvoud waar we praktisch mee kunnen omgaan? Korter: Waar hangt alles van aan elkaar? Wat verbindt alles met alles?

§ 1.1. LIEFDE IS GEEN SAMENVATTEND GEZICHTSPUNT

Tot voor kort heb ik gedacht dat liefde het centrale begrip was, een liefde in de zin van het Hooglied: hoopgevend, de gehele mens integrerend. Maar liefde kan ook hartverscheurend zijn of verstikkend of verslavend en bovendien kan liefde voor de een ten koste gaan van de ander, dus zeer onrechtvaardig zijn.³⁹ Jezus kritiseerde de narcistische liefde als tekortschietend en Paulus gaf deze kritiek verder door.

De verwoesting die juist de kracht van de liefde in mensenlevens kan aanrichten noodzaakt ons tot het maken van onderscheid tussen kritische en onkritische liefde. Alleen van de oordeelkundige, kritische liefde kan gelden dat zij ‘de naaste geen kwaad doet’, ‘niet blij is met het onrecht,

³⁸ Blaise Pascal, *Pensées*, Édition 1670, heruitgegeven door Flammarion, Parijs 1937, p. 311; gedeeltelijk geciteerd bij Hannah Arendt, *Denken*, p. 172.

³⁹ Heine: ‘Es ist eine alte Geschichte und immer wieder neu, doch wenn sie just passieret dem bricht das Herz entzwei.’

wel met de waarheid’, ‘alles in allen uitwerkt, vervult’, alsof het God zelf was.⁴⁰

Maar men kan niet volhouden dat zij ‘alles bedekt, alles gelooft, alles hoopt, alles verdraagt.’⁴¹ Annie M. G. Schmidt⁴² dichtte niet zonder goede reden:

Nou dàg. Bekommer je niet tè veel om me.
We zullen elk een andere kant uit gaan.
(Niet waar! Het kan niet waar zijn godverdomme,
ik hou van je, maar dat gaat je niet aan.)

Jezus predikte weliswaar, evenals de Farizeeën en andere schriftgeleerden, de liefde als de spil waar het in de hele wet en de profeten’ om draait, als het ‘grootste’ van alle geboden. Hij was ontroerd door de kussen die een publieke vrouw hem gaf. Toch was zijn liefde kritischer dan zijn tegenstanders: ook kritischer dan de auteurs der hierboven geciteerde teksten uit Paulus en Johannes.

Jezus verdroeg bijvoorbeeld niet alles van zijn vrienden. Trouwens, een andere tekst van Paulus (of diens leerling)⁴³ bereikt wel degelijk het kritische niveau van de Bergrede: ‘wie zijn eigen vrouw liefheeft, heeft zichzelf lief.’ En zijn optreden tegen Petrus in het restaurant was een moedig voorbeeld van kritische solidariteit.⁴⁴

Narcistische liefde schiet tekort, omdat ze niets overhoudt voor onbeminden. Jezus wees er op dat ook ‘zondaars’ (collaborateurs met de bezettingstroepen zoals geprivatiseerde belastinginners en officiershoeren) hun minnaars liefhebben. Hij sprak, als hij zelf de wet en de profeten samenvatte, liever van ‘het oordeel en de liefde van de god’ of ‘het oordeel, de barmhartigheid en de trouw’ dan van ‘gij zult uw naaste liefhebben als uzelf.’⁴⁵ Dus niet enkel en alleen, zélf s niet in de eerste plaats, de liefde of de trouw. Neen, het oordeel, de kritiek, staat voorop; daarna komen pas barmhartigheid en betrouwbaarheid. Kortom: kritisch respect.

Het is dit kritisch respect dat Jezus de sleutel der kennis noemt.⁴⁶ En bij ‘kennis’ dacht hij niet aan een filosofische inleiding maar aan de Tora.

⁴⁰ Respectievelijk Romeinen 13:10; I Corinthiërs 13:6; I Corinthiërs 12:6 v; Efeziërs 1:23; I Johannes 4:8; 4:16.

⁴¹ I Cor. 13:7.

⁴² Annie M. G. Schmidt, *En wat dan nog?* Amsterdam 1950, p. 37

⁴³ Efeziërs 5:28.

⁴⁴ Galatiërs 2:11-14.

⁴⁵ Respectievelijk Lucas 6:31-36; Mattheus 5:44-48; Lucas 11:42; Mattheus 23:23; Lucas 10:27 v.

⁴⁶ Lucas 11:42, 52.

Inderdaad begrijpt men al van de eerste bladzij van de Tora (Genesis 1) niets, als men niet ziet dat daar met het weglaten van de namen van zon en maan *kritiek* is op de *mensonterende* verering van zonnegod en maangodin. Reeds daar ging het om niets anders dan de menselijke waardigheid! ‘Het oordeel, de barmhartigheid en de trouw’ gaat misschien terug op Micha’s samenvatting ‘recht, trouw en ootmoed’. Ook daarin staat, evenals bij Lucas, het rechtsoordeel voorop.⁴⁷

Dit voorop staan laat echter minder zekere conclusies toe dan de opsomming zelf. Want, geheel afgezien van deze vooropstelling van het kritische oordeel met daarna pas de liefde is de pure verbinding van liefde met oordeel al doorslaggevend. De volgorde kan namelijk wisselen, bijvoorbeeld: ‘goedertierenheid, recht en gerechtigheid.’⁴⁸ Vast staat, dat bij al deze auteurs liefde nooit los van recht bedoeld is, nooit een onkritische liefde is. Het gaat hun om kritisch respect, om rechtvaardige, oordeelkundige liefde.

Het verbod ‘oordeelt niet’⁴⁹ betreft dan ook geenszins het oordelen over daden, gewoonten of toestanden. Het is geen verbod op *zakelijke* kritiek en heeft uitsluitend betrekking op het oordelen over personen. ‘Oordeelt niet’ is dus niet in strijd met het begrip oordeelkundige liefde. Integendeel, het vloeit eruit voort. Wie kritisch oordeelt wat goed is en wat verkeerd, laat het wel uit zijn hoofd om te oordelen wie goed is en wie verkeerd is. Dàt zou immers verkeerd zijn!

Niet voor niets vermeldt Lucas deze waarschuwing van Jezus, om (*mensen*) niet te veroordelen, in hetzelfde verband waarin Jezus uitdrukkelijk *dingen*, zelfs de liefde van mensen wèl veroordeelt.⁵⁰ Paulus leerde woordelijk hetzelfde en trad dienovereenkomstig op: ‘de geestelijke mens beoordeelt alle dingen en wordt zelf door niemand beoordeeld.’⁵¹ Met dat laatste bedoelde hij: laat zich door niemand beoordelen.⁵²

Vriendjespolitiek kan een regent wel geheel in beslag nemen, integraal, en hem in die zin integreren, maar dat maakt hem nog niet integer. Goed, dacht ik, laten we liefde dan scherper definiëren als oordeelkundige liefde. Dan sluiten we misbruik en pathologisch gebruik uit. Kan deze sleutel der Tora-kennis niet ook de sleutel der wijsgerige kennis zijn en de eenheid der ervaring voor ons ontsluiten?

Onmogelijk. Ze is praktische wijsheid voor het leven zelf en geen sleu-

⁴⁷ Respectievelijk Mattheus 23:23 en Micha 6:8.

⁴⁸ Jeremia 9:24.

⁴⁹ Mattheus 7:1 en Lucas 6:37.

⁵⁰ Lucas 6:32.

⁵¹ I Corinthiërs 2:15.

⁵² I Cor. 4:3.

tel voor theorie, appellerend aan hart en handen, niet alleen aan het hoofd. Bovendien is ze ‘ontvreemd door bijbelgeleerden’. Dat wil in onze situatie zeggen: de mensen uit handen genomen door bijgeloof in de markt. Dit leidde tot wat Galtung het militair-industrieel-bureaucratisch-intellectueel complex (MIBIC) noemt.⁵³ De sleutel der levenswijsheid wordt alleen teruggevonden door wie erin gelooft.

Oordeelkundige liefde past niet goed in het geloofsaspect, althans niet als principe van moraal. Nette moraal beperkt zich tot gedrag met zijn routine en effecten; liefde omvat alles, ook hoofd en hart, alsof ze God zelf was: totalitair. En: oordeelkundige liefde, ook zij, stoort zich niet aan moraal, brengt veeleer een anti-moraal met zich mee. De kern van moraal is veiligheid; niet kritische liefde, niet solidariteit met slachtoffers van moralisten, zoals lesbiennes.

Als, daarentegen, oordeelkundige liefde een transcendente notie is, een logisch noodzakelijke vooronderstelling van de theorie en daarom niet in het rijtje past, kan ze ook niet het cement van het rijtje zijn, de gemeenschappelijke noemer.

Er is nog een andere mogelijkheid die ernstige overweging verdient. Als naastenliefde in de Tora alleen uiterlijk gedrag betekent, fatsoen, kritisch respect, behoorlijk staatsburgerschap, zoals Spinoza dacht, broederlijke omgang zoals voorzien in Schillers ‘Alle Menschen werden Brüder’ en in de universele verklaring, dan is het een sociale notie. Nawal el Saadawi noemde in een interview ‘vrijheid, gelijkheid en liefde’ haar god. Zij vervangt dus in de leus van de Franse Revolutie het uitsluitend op mannen slaande ‘broederschap’ door liefde. Dan zou liefde toch wel in het rijtje passen, namelijk als criterium van het sociale. Dat zou mooi stroken met wat in de Tora onder ‘naastenliefde’ en met wat in onze grondwet onder ‘zorgvuldigheid die betaamt ten opzichte van andermans persoon en goed’ verstaan wordt. Dan zou de sociale notie van broederlijk samenspel alle aspecten op dat ene punt onderling vergelijkbaar moeten maken, als gemeenschappelijke noemer van de totale werkelijkheid. Dan zou ik een ‘communitarist’ zijn, voor wie de gemeenschap de mens bepaalt.⁵⁴

Maar dat lukt mij niet! Liefde maakt mij niet vertrouwd met de wereld, maar wereldvreemd. Ze ontrolt mij geen alomvattend panorama maar doet

⁵³ Ontvreemd door bijbelgeleerden: Lucas 11:52. Een voetnoot over Galtung vindt u op p. 197

⁵⁴ Thom Holterman, *De As*, nr. 116, Moerkapelle, najaar 1996, p. 9: ‘Dit betekent dat als men over individuen spreekt, men eerst hun gemeenschappen en hun gemeenschappelijke relatie in beschouwing moet nemen. Dit wordt wel de methodische kritiek van de communitaristen op het individualisme van de liberale gedachtenwereld genoemd’.

mij verlangen, met Jeremia (9:2), naar een nachtverblijf voor reizigers in de woestijn. Liefde noch fatsoen of respect kunnen de theorie helpen aan een Archimedisch punt waar de gehele aarde aan hangt.

Misschien ben ik toch te weinig socialist en teveel anarchist om te kunnen geloven dat het veelvoud der menselijke ervaring ten diepste zijn eenvoud zou vinden in een imperatief a priori, hetzij de bijbelse naastenliefde en vreemdenliefde of de grondwettelijke zorgvuldigheid, alias het burgerfatsoen, ofwel het respect voor de gemeenschappelijke Rechten van de Mens. Wat moet de ondogmatische, ongehoorzame, statenloze, eenzame, vervreemde, ontwortelde zwerver die de denkende mens is, daarmee? De persoon is toch voorwaarde voor de gemeenschap? (Ik bedoel met ‘gemeenschap’ niet de symbiose van moeder en kind, maar de vrijwillig aangegane gemeenschap tussen verantwoordelijke personen.) Zonder individuele instemming is toch geen contract, zonder persoonlijke wil geen gezamenlijk oordeel denkbaar. De wet in ons land stelt de individuele volwassene verantwoordelijk voor de gemeenschap die hij aangaat en terecht; niet omgekeerd. De verhouding tussen individu en gemeenschap is een verhouding tussen dader en daad. Als men het omkeert, als men de gemeenschap verantwoordelijk acht, is niemand verantwoordelijk. (Als niet de persoon, maar de kerk gelooft in God, zijn personen die geloven in God een probleem voor de kerk). Als pas de gemeenschap het integrerend principe levert, dan is een individu zonder gemeenschap geen volwaardig mens. Dat zou weinig goeds betekenen voor vluchtelingen, zieken kunstenaars, denkers, verlatenen, kortom alle eenzamen.⁵⁵ Neen, de

⁵⁵ ‘Iedereen heeft er weet van dat er wreedheden zijn die het leven van de mens aantasten zonder zijn lichaam aan te tasten. Die wreedheden beroven de mens van een zekere voeding die nodig is voor het leven van de ziel.

De verplichtingen, hetzij onvoorwaardelijk of betrekkelijk, eeuwig of veranderlijk, direct of indirect betreffende menselijke zaken, vloeien allemaal zonder uitzondering voort uit de vitale behoeften van het menselijk wezen. Verplichtingen die niet direct betrekking hebben op deze of gene bepaalde mens betreffen allemaal dingen die voor de mensen een rol spelen vergelijkbaar met voeding.

Men is een korenveld respect verschuldigd, niet om dat veld, maar omdat het voedsel voor mensen is. Op een vergelijkbare manier is men een gemeenschap respect verschuldigd, welke dan ook — niet om die gemeenschap, maar als voeding voor een bepaald aantal menselijke zielen. Deze verplichting eist in de praktijk verschillende houdingen en daden al naar gelang van de verschillende situaties. Maar op zichzelf beschouwd is ze absoluut hetzelfde voor iedereen. Met name is ze absoluut hetzelfde voor hen die er buiten staan. De mate van respect die verschuldigd is aan menselijke gemeenschappen is zeer hoog om verscheidene redenen. Allereerst: elke gemeenschap is uniek en, als ze vernietigd wordt, wordt ze niet vervangen. Een zak graan kan altijd vervangen worden door een andere zak graan. De voeding die een gemeenschap verschaft aan de ziel van degenen die

eenheid moet in de mens zelf gezocht worden. Niet in diens cultuur maar in zijn natuur; niet in wat behoort maar in wat bestaat. Een *indicatief a priori*, geen imperatief. Als de mens gebroken zou zijn, konden wij hem niet meer heel maken. Ik ben het eens met de joden die geloven, dat de mens opgevat mag worden als beeld en portret van de god die één is. Waarin is die eenheid dan gelegen? Dat ontgaat ons begrip.

In de Inleiding werden zestien ervaringsaspecten van elkaar onderscheiden om de kennis van de werkelijkheid op die verschillende abstractieniveaus te ordenen. Aristoteles zag als essentieel het onderscheid tussen stof en vorm (in mijn termen: energie en aarde; in termen van Reeves: moleculen en macromoleculen). Dank zij dit soort onderscheidingen werd de beoefening van de afzonderlijke vakwetenschappen mogelijk. Archimedes bijvoorbeeld hield zich als natuurkundige niet openlijk met politiek bezig. In het diepste geheim hielp hij Syracuse verdedigen. Toen de Romeinen desondanks zijn geboortestad bestormden riep hij nog: ‘verstoor mijn cirkels niet!’ Daarop doodden zij hem. Sinds Einstein houden

er lid van zijn heeft zijn weerga niet in het ganse heelal.

Vervolgens: vanwege haar duurzaamheid maakt de gemeenschap reeds deel uit van de toekomst. Zij bevat niet alleen voedsel voor de zielen van de levenden maar ook voor die van nog ongebornen wezens die in de loop van de komende eeuwen ter wereld zullen komen.

Tenslotte: vanwege diezelfde duurzaamheid, heeft de gemeenschap haar wortels in het verleden. Zij belichaamt het enige instrument om de geestelijke schatten die de doden vergaard hebben te conserveren, het enige instrument voor overdracht door middel waarvan de doden met de levenden kunnen praten. En het enige aardse ding dat een rechtstreekse verbinding zou kunnen hebben met de eeuwige bestemming van de mens, dat is de uitstraling van wie zich deze bestemming volledig hebben gerealiseerd, overgeleverd van generatie op generatie.

Door dit alles kan het gebeuren dat de verplichting ten opzichte van een gemeenschap, die in gevaar is, zover gaat dat ze totale zelfopoffering vraagt. Maar daar volgt niet uit dat de gemeenschap boven het menselijk wezen zou staan. Het gebeurt ook dat de plicht om een wanhopig menselijk wezen te hulp te komen gaat tot aan totale zelfopoffering, zonder dat dit enige superioriteit inhoudt voor wie geholpen is.

Een boer kan zich soms moeten uitputten tot ziek wordens, ja tot stervens toe om zijn land te bewerken, maar hij is zich daarbij steeds bewust dat het alleen gaat om brood.

Op zo'n manier is men, zelfs op het moment van totale zelfopoffering, nooit verplicht voor welke gemeenschap dan ook een ander respect te hebben dan voor voedsel.

Het gebeurt maar al te vaak dat de rollen worden omgekeerd. In plaats van te dienen als voeding doen sommige gemeenschappen precies het tegenovergestelde, ze eten de zielen op.’ (Simone Weil (1909-1943), *L'engracement*, ed. Gallimard 1949 p. 15 vv— mijn vertaling en cursivering.

natuurkundigen zich openlijk met vredespolitiek bezig, onder meer in *Pugwash-comité's* en in de *World Federation of Scientific Workers*.

De werkelijkheid vertoont al deze aspecten tegelijk. Hun samenhang en eenheid blijft de aandacht vragen van de filosofie. Die denkt na over kennen en zijn, over logica en ethiek. Hoe vat ik de wereld op? Hoe beweeg ik me erin? De antwoorden lopen uiteen door verschillen in ervaring, maar vooral door verschillen in vooronderstellingen, smaak, geloof, beginsel. De vooronderstellingen van waar uit men de aspecten logisch ordent zijn zelf niet logisch van aard en ook niet zedelijk onverschillig.⁵⁶

Als zedelijk beginsel bij uitstek geldt de liefde maar: de liefde is een vuur, zingt het Hooglied. Deze waarschuwing geldt evenzeer voor naastenliefde als voor erotische liefde. Een gebod kan liefde in geen geval zijn, ook al spreken hele generaties christenen zonder enig bezwaar over het grote of centrale liefdesgebod. Verhelderend was, wat Pinchas Lapide schreef over de zin van dat 'gebod', van die aanwijzing beter gezegd. Hij schreef: 'De zin is niet dat liefde als gevoel wordt geboden, wat eigenlijk onmogelijk is, maar dat praktische bewijzen van liefde worden gevraagd.'⁵⁷

Alleen dit laatste, metterdaad blijk geven van mensenliefde, is een uiterlijke houding die men kan aannemen tegenover alle mensen. Een adequate vertaling van Leviticus 19:34 zou zijn, gezien de derde naamval: 'even lief zijn voor de vreemdeling als voor uzelf.' De instructie vraagt dus niet gelijke gevoelens van sympathie, alleen gelijke sympathieke bejegening. 'Liefhebben' is daarvoor in onze talen geen adequate vertaling; liefhebben regeert de vierde naamval en liefde impliceert gevoelens. Onze Wet Gelijke Behandeling is geen wet die eendere gevoelens voorschrijft. Dat is ondenkbaar omdat gevoelens niet aan voorschriften gehoorzamen, zelfs niet aan de eigen wil. Maar zonder enig (rechts)-gevoel gaat het natuurlijk ook niet.

Het theoretisch nadenken over liefde zegt overigens méér over dat nadenken dan over liefde. Tot voor kort beschouwde men liefde dualistisch. Liefde kon lichamelijke begeerte (eros) of geestelijke belangeloze

⁵⁶ Zie Mary Midgley, *The Ethical Primate*, London, New York (1994, 1995) 1996, p. 160: 'The academics dream of pure sanitized objectivity only leads us to conceal essential material. Every argument on important subjects proceeds from a particular imaginative viewpoint, a whole life-position, a vision of human destiny which always has some moral bearing on the direction of thought. That bearing needs to be expressed as clearly as possible, so that it can be used or criticized by standards distinct from the logical ones that apply merely to the consistency of arguments.'

⁵⁷ Pinchas Lapide, *Hij leerde in hun Synagogen*, Baarn 1983, p. 82; 'gevolg' lijkt me een drukfout, bedoeld is 'gevoel'.

inzet zijn (agapè).⁵⁸ Tegenwoordig beseft men dat deze absolute scheiding niet vol te houden is.

De filosofie denkt ook na over antropologie: wat is de mens, dat hij iets meent te kennen en te zijn? De vraag ‘wat is de mens’ werd reeds bestudeerd door de dichter van Psalm 8. Volgens Dooyeweerd is die vraag het begin en einde van het wijsgerig denken.⁵⁹

Over logica en antropologie wordt in dit boek echter alleen in het voorbijgaan gesproken. De aandacht blijft geconcentreerd op de ethische vraag naar een menswaardige toekomst. Ethiek kan eenvoudig gedefinieerd worden als theoretisch denken over de vraag, in hoeverre diverse morele normenstelsels en morele gedragspatronen hun grens, toetssteen en bestemming vinden in de eerbied voor de rechten van de mens, voor de menselijke waardigheid die alle mensen eigen is en de bron van alle rechten van de mens is (Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, art. 1).

Bij deze definitie van ethiek volg ik Lawrence Kohlberg, die het zich laten leiden door gelijke mensenrechten als hoogste niveau van zedelijk bewustzijn beschrijft.⁶⁰ Over de menselijke waardigheid als bron van alle mensenrechten bestaat internationaal overeenstemming.⁶¹

Op alle zestien niveaus van waarneming gelden zedelijke normen en leidt hun inachtneming tot ontwikkeling, hun vervaging tot ontwrichting.

⁵⁸ Anders Nygren heeft aan deze twee begrippen een standaardwerk gewijd: *Eros und Agapè* (2e druk 1954) en de literatuurlijst over agapè in Kittels *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* beslaat vele pagina's. Dankzij het kritisch denken van Nietzsche, Marx en Freud (hierover Dr. J. De Graaf, *De ethiek van het immoralisme*, Nijkerk z.j.), en van Dooyeweerd en Bonhoeffer (hierover E. Ed. Stern, *Dietrich Bonhoeffer, Philosophia Reformata* 1955 3e & 4e kw. pp. 147-160) is men tegenwoordig op allerlei terreinen (ook in het New Age-denken) bezig dit dualisme in het denken te corrigeren, zodat nu de erotiek zelfs theologisch gerehabiliteerd wordt (R. Kopmels, *Liefde Tweeërlei*, Voorburg 1990; R. Zuurmond, *God noch gebod*, Baarn 1990, p. 54.)

⁵⁹ Dooyeweerd: ‘The central question: Who is man? Means both the beginning and the end of philosophical reflexion.’ *A New Critique* III, p. 783.

⁶⁰ Lawrence Kohlberg, *Philosophy of Moral Development I*, New York 1981, p. 412 stage 6: ‘the equality of human rights and respects for the dignity of human beings as individuals.’

⁶¹ Daarop wijst P. J. I. M. de Waart, *VN-Forum* 7 (1994) 2, p. 17: In Wenen [1993] is een heftige discussie gevoerd over de universaliteit van de mensenrechten. Het debat is geëindigd ten gunste van de voorstanders van universaliteit. Voor die uitkomst was van belang de al eerder bereikte overeenstemming tussen godsdienstige en andere levensbeschouwelijke richtingen dat de menselijke waardigheid de bron is van alle mensenrechten, dus ook van het recht op zelfbeschikking van volken.’

Nadenken is het moeilijkste van alles, want de norm voor nadenken is de ethische vraag of hetgeen goed geacht wordt goed is en hetgeen gedacht wordt waar is. (Kentheorie vraagt alleen h \ddot{o} e ik iets weten kan. Ethiek erkent niet als waarheid wat ten koste van mensen gaat.)

Ethiek is, kortom, nadenken over zedelijk oordeel. Ze loopt met haar vraag, of zo'n oordeel waar is, achter de heersende moraal aan. Misschien kan ethiek dat zedelijk oordeel scherpen, analyseren als minder of meer universeel, evenwichtiger maken of milder. Maar ethiek blijft theorie en kan daarom achting voor de menselijke waardigheid niet bevorderen, de liefde van de mensen niet verwarmen. 'En omdat de wetsverachting toeneemt zal de liefde van de meesten verkillen.'⁶² Wijs geworden uit deze ethische analyse van Jezus zou ik willen zeggen: naarmate het respect voor de Rechten van de Mens toeneemt zal de liefde van de meesten warmer worden.

Is de creatie van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, na die van de talen en het nadenken, inderdaad een mutatie in die zin dat de menselijke werkelijkheid er nu een zeventiende aspect bij gekregen heeft, waardoor de oude mens totaal verandert en op een hoger niveau van complexiteit komt. Zijn de Rechten van de Mens dan iets wezenlijk nieuws ten opzichte van wat wij tot de Verlichting rechten noemden, evenals theoretisch denken nieuw was ten opzichte van het praktisch denken?

Neen, er is geen nieuw aspect bijgekomen. Het besef van universeel geldige rechten van de mens is ouder dan de heldin Antigone en de profeet Amos. Het is zo oud als de menselijke beschaving. Jeanne Hersch heeft dat met haar schitterende Unesco-publicatie *Birthright of Man* overtuigend aangetoond.

Toch heeft Badinter in zekere zin gelijk: de aanvaarding van de Rechten van de Mens markeert het einde van de aanvaarding der ongelijkheid in waardigheid en rechten, een aanvaarding die zo'n vijf- of zesduizend jaar geleden de wereld kwam verzieken.⁶³ Deze ongelijkheid is nog niet verdwenen, maar ze wordt niet meer aanvaard als rechtmatig. We zijn niet een nieuw ervaringsaspect rijker geworden, wel een ervaring. Geen nieuwe zienswijze, wel een nieuw inzicht.

Bedenken wat waar is, is ingewikkelder dan oordelen wat recht is. Oordelen wat recht is kan een kind — in simpele zaken die haarzelf of hemzelf betreffen — eerder dan praten, zelfs eerder dan spelen. Maar aan nadenken over hun oordeel komen vele volwassenen nooit toe.

De vaststelling van de rechten van de mens was meer een inhaalma-

⁶² Mattheus 24:12.

⁶³ Zo Riane Eisler, *The Chalice and the Blade*, San Francisco 1987.

noeuvr, meer een late correctie van het kromme recht onder de druk van de moraal en tot vreugde van de ethiek, meer een aanloop dan een grote sprong voorwaarts. Het was de schandelijk late en schoorvoetende officiële erkenning door de groten der aarde van de normen die al eeuwen door fatsoenlijke mensen in acht genomen waren. Maar de politieke situatie is daardoor wel grondig veranderd: er bestaat op internationaal niveau geen enkel machtsmonopolie meer (Sjatalin, zie p. 280).

§ 1.2. VRIJHEID IS DE ACHTERGROND VAN ALLES

Thans denk ik dat het centrale, integrerende principe de natuurlijke vrijheid is.⁶⁴ Daardoor kom ik in moeilijkheden, want mijn vraag was: waar hangt alles van af. Als alles van vrijheid afhangt, door vrijheid bepaald wordt, is alles vrij dus hangt nergens van af! Niets is bepaald! Mijn vraag

⁶⁴ Ook Dooyeweerd geeft toe, in zijn voortdurende bestrijding van de zelfoverschatting van het Verlichtings-denken (*A New Critique of Theoretical Thought*, Vol. II p. 564): ‘For the law-conformable structure of human experience, according to its transcendent dimension, is a *law of freedom*, which in its *fullness of meaning* determines all temporal dimensions of the horizon of experience.’ Vermoedelijk zinspeelt de schrijver hier op ‘de volmaakte wet der vrijheid’ (dat is de Tora) uit Jacobus 1:25. Aannemelijk is, dat hij hier Nicolai Hartmann volgt. En interessant is, dat Hartmann daarbij, evenals ik, ook dacht aan de vrijheid van de atoomkern ten opzichte van de onderzoeker. ‘Hartmann weet, dat het probleem der vrijheid onoplosbaar is. Men kan alleen zeggen dat de wilsvrijheid een speciaal moment is van die vrijheid, die zich in iedere hogere zijnslaag openbaart tegenover een lagere. Overigens blijft zij een raadsel, zoals de kern van een atoom een raadsel blijft voor de fysicus.’ (In: J. de Graaf & R. Bakker, *De mondige mens tussen goed en kwaad*, Utrecht 1961 p. 145 v., cursiveringen van mij.) De zojuist geciteerde uitspraak van Dooyeweerd over de wet der vrijheid is van eminent belang voor een correcte interpretatie van zijn filosofie. Niet toevallig publiceerde zijn geestverwant Ph. Kohnstamm een bijbeluitlegging onder de titel *Staat dan in de vrijheid*. Immers, als een ‘law of freedom in its fullness of meaning determines all temporal dimensions of the horizon of experience,’ dan ook de ‘continuity of cosmic time’ waarin ‘the identity of a thing is rooted’ (Vol. III p. 65). Dan is de ‘cosmic temporal bottom-layer’ ofwel de ‘intermodal continuity of cosmic time’ niet de diepste samenhang die hij ziet, doch slechts zijn eerbetoon aan Anaximander, aan wie hij deze gedachte ongetwijfeld ontleent (Vol. I, p. 67 ‘flowing in the stream of time’; cf. van dezelfde auteur: *Reformatie en Scholastiek I* p. 67 noot 29, het complete citaat van Anaximander die de dingen ziet ontstaan en vergaan ‘naar de orde van den tijd’). Die wet der vrijheid is dus voor de tijd zelf nog weer een prealabele, determinerende voorwaarde! Dat is precies wat ik meen te moeten veronderstellen. Belangrijke consequentie is, dat miskenning van die wet der vrijheid, op welk niveau dan ook, de innerlijke samenhang en de diepere eenheid der ervaringsaspecten onvindbaar, a fortiori onconstrueerbaar maakt.

is niet beantwoord. Ze lijkt van tafel geveegd met een schijnantwoord. Bovendien had ik vrijheid als criterium van de wil aangewezen. Vrijheid is dus al in het rijtje ingepast. Ik laad nu de schijn op me, dat ik alle ervaringsaspecten op de noemer van één ervan breng en daarmee dat ene absoluut stel.

Maar schijn bedriegt! Vrijheid is meer dan alleen menselijke wilsvrijheid en onder andere aspecten is ze meer dan alleen de bekende weerschijn of echo van de wilsvrijheid. Vrijheid is ook noodzakelijke (transcendentale) voorwaarde voor sociale macht en voor ethisch, filosofisch denken. We zagen al dat reeds een rechtsverhouding tussen mensen hun vrijheid veronderstelt. Zonder vrijheid is de verantwoordelijke mens theoretisch ondenkbaar. En dan is er nog vrijheid bij dieren, planten en dingen . . .

In hoofdstuk ix ga ik verder in op de drie praktische betekenissen van het begrip menselijke vrijheid: de door natuurwetten begrensde, de door het voorstellingsvermogen begrensde (dat is de wilsvrijheid) en de door rechten van de mens begrensde vrijheid. Deze driedeling (neigen, willen, oordelen) herinnert aan Freuds analyse: *Es*, *Ich* en *Über-Ich*; een indeling die misschien voortkomt uit de bijbelse onderscheiding tussen ziel, hart en geest.

Maar er is meer. Het cement van een huis kan niet op één plek midden in een muur zitten. Is niet vrijheid veel meer omvattend dan de vrijheden van het gevoel (behoudens psychische natuurwetten), van de wil (per se) en van het kritisch vermogen (behoudens maatstaven)? Is niet al wat leeft vrij, zich te ontplooiën ook zonder gevoel?

Nu lijkt vrijheid (de ‘vrije natuur’) wel voorbehouden aan al wat leeft. Maar ook in de dode natuur, volgens de moderne natuurkunde van het heelal, is vrijheid terug te vinden onder de naam ‘toeval’. En de moderne supermoleculaire chemie schrijft aan moleculen genoeg informatie toe om zichzelf en elkaar tot macromoleculaire structuren te kunnen organiseren.

Zo kwam ik tot de conclusie: van vrijheid hangt dus alles aan elkaar. Ik bedoel nu niet vrijheden die voortvloeien uit de Tien Geboden of uit de Rechten van de Mens, ook niet de historische bevrijdingen waaruit deze voorschriften op hun beurt voortvloeiden, zelfs niet de elk mens aangeboren wilsvrijheid waarin ooit de Tien Geboden en eindelijk de rechten van de mens overeengekomen zijn.⁶⁵ Ik bedoel nu de vrijheid van alles en allen

⁶⁵ Ook hiervoor biedt het Nieuwe Testament aanknopingspunten genoeg. Ik noem er twee: ‘Waar de geest des Heren is, is vrijheid’ (2 Cor.3:17) en ‘Het huis van Christus zijn wij, als we de vrijheid van spreken en de hoop vasthouden’ (Hebreeën 3, 6). Dat de Tien geboden in vrijheid overeengekomen zijn leert reeds de Hebreeuwse bijbel, in Exodus 24:3 en Jozua 24:16 v. Het recht stamt uit de

om mijn verstand, mijn theoretische begrippen, te boven te gaan en zich daaraan te blijven onttrekken.

Als wat ik onderzoek door mijn onderzoek verandert (zoals een atoomkern), dan vind ik wel iets, maar niet wat ik zocht. Heisenberg kon niet tegelijkertijd de snelheid en de plaats van een electron vaststellen. Immanuel Kant zei: het ‘Ding op Zichzelf’ is onkenbaar. *Het blijft vrij van gekend-worden*. Op dit transcendentale vrijheidsbegrip (niet de vrijheid van de onderzoeker, maar de vrijheid van het onderzochte) is geen sociale onderscheiding tussen individuele en sociale vrijheid van toepassing, noch welke andere onderscheiding van aspecten ook. Dit ‘cement’ zit verspreid in het gehele ‘huis’.⁶⁶

Misschien berust deze, kennistheoretisch noodzakelijk te veronderstellen en in die zin transcendentale, vrijheid op het toenemend expansietempo van het heelal. Immers, als die versnelling een beetje anders was, ging alles in entropie te gronde; nu echter is de toekomst van het heelal even onvoorspelbaar als het gedrag van een vrij mens. Als dit inderdaad juist is,

vrijheid, ook al dachten Horkheimer en Adorno daar anders over. In hun *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt am Main 1969, p. 19 schreven zij: ‘Die Binde über den Augen der Justitia bedeutet nicht bloss, dass ins Recht nicht eingegriffen werden soll, sondern dass es nicht aus Freiheit stammt.’ Net als Goethe misschien, die dacht: ‘Das Gesetz nur kann uns Freiheit geben.’ Dan denk ik liever aan de oude tip: ‘let op de leliën, hoe zij spinnen noch weven’ (Lucas 12:27). Vrijheid is een natuurgegeven. Daarmee maak ik de vrijheid niet absoluut, niet los uit haar relatieve samenhang. Libertinisme hoeft men mij niet in de schoenen te schuiven. De vrijheid blijft gedefiniëerd, begrensd door de mensenrechten, in evenwicht gehouden door het ethisch bindende karakter van die rechten (niet toevallig is het ethisch denken het tegenoverliggende aspect ten opzichte van het willen!) en gebaseerd op gevoel, namelijk de drang tot vrijheid. Wel laat ik daarmee iemand als Heine onbestreden, die in zijn dichterlijke vrijheid nogal ver ging in het bezingen van de vrijheid. ‘De ganse kracht van het mensenhart wordt nu liefde tot de vrijheid en de vrijheid is wellicht de godsdienst van onze tijd en nog wel een, die niet aan de rijken doch aan de armen wordt gepredikt en ze heeft ook haar apostelen, haar martelaren en haar Iskariots’ schreef Heine in *Englische Fragmente*, vertaald door Anton Constandse in diens *Heinrich Heine als dichter en denker*, Den Haag 1928 (brochure), p. 18.

⁶⁶ Ook Mary Midgley lijkt in deze richting te denken. Zij schreef: ‘The endeavour must be to act *as a whole*, rather than as a peculiar, isolated component coming in to control the rest of the person. Though it is only an endeavour — though the wholeness is certainly not given ready-made and can never be fully achieved, yet the integrative struggle to heal conflicts and to reach towards this wholeness is surely the core of what we mean by human freedom.’ (Mary Midgley, *The Ethical Primate*, London 1994-1995-1996, p. 168.)

dan is ieders subjectieve vrije wil een soort echo van de objectieve vrijheid die het heelal kenmerkt. Kan dit?

Het is krachtens mijn eigen vrije wil, dat ik blijf denken dat de werkelijkheid één is; ik wil dat zo graag. Het is dezelfde wilsvrijheid als waarmee een ander haar blijft beschouwen als twee: God en de Schepping, of: Geest en Materie, etc. Echte argumenten voor die éénheid heb ik niet, het zijn axioma's, waarde-oordelen. Al sinds mijn schooljaren koester ik alleen al om logische redenen een diep wantrouwen jegens elk metafysisch dualisme, dichotomie, of dialectiek. (Nu denk ik daarbij aan hypocrisie, gespleten persoonlijkheid, offerende religie; aan Girards 'doubles' en aan Bonhoeffers 'Entzweiung'. Ja, toelichten kan ik het nu wel. Aantonen niet.)

De vrije, onbevangen wil is in staat om, met gebruik van het verstand, te kiezen uit haar emotionele motieven, aan wèlk motief ze prioriteit zal geven. Ze kiest niet automatisch de sterkste emotie. Het 'recht van de sterkste' is geen recht en regelt mijn impulsen niet.

Toen Odysseus zich aan de mast liet binden, nadat hij zijn roeiers de oren met was had dichtgestopt, om niet uit de koers te geraken door de verleidelijke zang der Sirenen en die toch zelf niet mis te lopen, liet hij zich leiden door vrees voor de gevolgen van de verleiding en bovendien door begeerte naar het genot van de verleiding. Maar dat laatste motief, het sterkste, maakte hij secundair en ondergeschikt aan het eerste, het verstandigste. Zo maakte de held zichzelf onvermurwbaar maar niet onbereikbaar. Zijn vrije wil regelde de machtsverhouding tussen zijn motieven: vrees en begeerte. Veilig genot was zijn doel. Niemand mene dat zijn vrees sterker was dan zijn begeerte. In dat geval zou hij immers het stembereik van de Sirenen eenvoudig vermeden hebben. Neen, niet zijn vrees, alleen zijn geest was sterker dan zijn begeerte. Die zelfbeheersing is altijd een ideaal van de Griekse denkers gebleven.

Helaas, alleen voor Odysseus, niet voor zijn roeiers; alleen voor de vrije burgers, niet voor de slaven. In hun *Dialektik der Aufklärung* wezen Horkheimer en Adorno hierop, bij hun bespreking van Odysseus. De vrije wil van alle mensen is een werkelijkheid die zich pas in alle hevigheid opdringt aan het eind van de twintigste eeuw.

Als het nu gaat om mijn keuze tussen een enkelvoudige en een dubbele werkelijkheidsopvatting, en ik kies, ook bij nader inzien, tegen mijn theologische opleiding in, voor de enkelvoudige, verspeel ik dan niet de 'kritische distantie' tussen waarheid en werkelijkheid? Ach nee, dat was de vergissing van wie meenden dat werkelijkheid zonder waarheid zou kunnen bestaan: de zo smadelijk mislukte reductie van de ervaringswerkelijkheid tot haar materiële aspecten. En omgekeerd: waarheid die niet

betrekking heeft op de werkelijkheid slaat nergens op. Waarheid zonder werkelijkheid: de potsierlijk mislukte reductie van de ervaring tot haar artistieke aspecten: kunst, literatuur en filosofie.

Wat zal dan voor die enkelvoudige opvatting mijn definitieve en overwegende motief zijn? Wel, in elk metafysisch dualisme proef ik geweld. Vermoedelijk is mijn overwegende motief de vrees om aan het ‘peilloos kwaad van deze eeuw’ nog meer toe te voegen. (Zonder enige twijfel is dit nog dezelfde vrees die door auteurs van de Hebreeuwse bijbel JHWH-vrees (‘vreze des HEREN’) genoemd is.) Jean Pierre Rawie schreef:

Wij raken op het peilloos kwaad
van deze eeuw niet uitgekeken
en zijn ook zelf in staat gebleken
tot schoftenstreken en verraad.

Het heeft geen zin en is te laat
over elkaar de staf te breken,
en dan, wat is dit vergeleken
bij wat ons nog te wachten staat?

Maar, weeskinderen van de tijd,
raken wij nooit het heimwee naar de
geheime zin der dingen kwijt,

die men eenmaal in alles zag,
toen al die doden in de aarde
nog wachtten op de jongste dag

(Oude gedichten, 1987)

De vraag of het waar is wat ik denk, is in laatste instantie een kwestie van ethiek. Komen mijn medemensen er ongevarend van af en kan het voor wie nood lijden zijn nut hebben, als ik ga publiceren in plaats van actie te voeren? Dat lijkt mij de voornaamste maatstaf.⁶⁷ Aan de hand van

⁶⁷ De Franse Déclaration des Droits de l’Homme et du Citoyen van 1789 omschrijft in Art. IV mijn vrijheid op precies dezelfde wijze: La liberté consiste à pouvoir faire tout ce qui ne nuit à autrui (de vrijheid bestaat uit: alles kunnen doen wat een ander niet schaadt.) Maar deze maatstaf van de onschadelijkheid reikt niet ver genoeg. Van (de prins en) de afgoden b.v. weet men geen kwaad, sinds Jeremia ze vergeleek met vogelverschrikkers in een komkommerveld: ‘Vreest voor hen niet, want ze doen geen kwaad maar ook goed doen is er bij hen niet.’ (10:5). Pas de positieve maatstaf, die Jezus zijn leerlingen aanreikte ter beoordeling van schriftgeleerden, is toereikend: ‘Aan hun vruchten zult gij

die onschadelijkheids- en nuttigheidsmaatstaf wil ik wel over mijn geloof discussiëren, zo nodig ook met theologen. Mijn weerzin tegen hun dualisme: ‘We leven nu eenmaal in een gebroken wereld’ of ‘Het principe is prachtig, ik huldig het ook, maar in de praktijk werkt het helaas niet’ zal ik in die discussie dan moeten bedwingen.

Die weerzin is ontstaan uit wat ik beschouw als gevolgen van dergelijke dualistische opvattingen voor de morele integriteit van mensen. Bijvoorbeeld slaafse gehoorzaamheid aan een koopkrachtige vraag (‘zaken zijn zaken’) of aan misdadige instructies (‘bevel is bevel’). Gemakkelijker was het overigens, zulke dingen niet met theologen te bespreken maar met niet-theïsten of met joodse denkers voor wie het besef ‘JHWH is Eén’ (Deuteronomium 6:4 v.) ook henzelf ertoe noopt, één te zijn, een geheel. De tekst geeft dat trouwens aan. Ik vertaal: ‘Gij gaat JHWH uw god respecteren met *geheel* uw hart en met *geheel* uw ziel en met *geheel* uw kracht.’

De eigenschap van het personage JHWH dat hij één is wordt door de schrijver van de tekst op zichzelf betrokken. Hier gebeurt wat Girard elders, bij Camus en bij Dostojevski, ontdekte: ‘De meest elementaire logica verplicht me ertoe te besluiten dat de schrijver door middel van zijn personages naar een proces verwijst dat zich in hem aan het voltrekken is.’⁶⁸ (Het verbod om de ‘naam JHWH ijdel te gebruiken’ beschermt deze naam voldoende tegen misleidend gebruik en maakt een taboe erop overbodig. Het in veel kerken geïmiteerde joods-orthodoxe taboe op elk gebruik, waaraan ook mijn faculteit na mijn studietijd is gaan meedoen, getuigt niet van veel respect voor het jodendom, laat staan voor de joodse bijbel.)

Mijn antwoord op de vraag, waarin de eenheid dan gelegen is, is hiermee in alle voorlopigheid gegeven. Ik ontdek de eenheid van de werkelijkheid in haar vrijheid om *als eenheid* aan onze begrippen te ontsnappen. Ze geeft zich slechts in bepaalde opzichten, slechts als afzonderlijke, abstracte aspecten, en dan nog na het bieden van veel weerstand, gewonnen aan de greep van ons theoretisch denken.

Dit inzicht dank ik aan Dooyeweerd. Hij vergeleek theoretisch denken met een prisma, dat de eenheid van wit licht (de ervaring) uiteenbreekt in een spectrum van vele kleuren (de aspecten). Nijhoff dichtte trouwens:

Het licht, Gods witte licht, breekt zich in kleuren:
kleuren zijn daden van het licht dat breekt.

hen kennen’ (Matth. 7:20).

⁶⁸ René Girard, *Dubbels en Demonen* (vertaling van *Critique dans un souterrain*), Tielt 1995, p. 18.

Het leven breekt zich in het bont gebeuren,
en mijn ziel breekt wanneer zij woorden spreekt.

Een treffende beeldspraak: inderdaad, aan die kleuren kunnen we onderzoek doen; met ongebroken wit licht kan niemand interferentieproeven doen of de snelheid van sterrestelsels meten. Wit licht is praktijk, zoals de werkelijkheid zelf praktijk is. Wat in theoretische begrippen gevat is, is gevat, dus niet vrij; wat vrij is, is ongrijpbaar. De grijpende en begrijpende mens zelf keert zich tegen de vrijheid van alles en iedereen om hem heen, maar die vrijheid is ouder en sterker dan hij. Daarom is de werkelijkheid op zichzelf (het 'Ding an sich') niet kenbaar. Wie dit te speels vindt, neemt zichzelf waarschijnlijk serieuzer dan Pascal Plato en Aristoteles nam.

Als we even afzien van combinaties of pakketten van aspecten, zijn er op de vraag naar het 'cement' in principe zestien antwoorden denkbaar. Want in elk aspect weerspiegelt zich de totale werkelijkheid met al haar aspecten: alles in de kleur van dit ene aspect. Daarom kon men steeds met evenveel recht één aspect absoluut stellen: alles is materie, of: alles is gevoel, of: de markt beslist alles, of: alles is politiek. Proudhon (zie noot 70 over Dooyeweerd) dacht dat die antwoorden (op de vraag, waar de aspecten hun eenheid en samenhang aan ontleen) elkaar mooi in evenwicht konden houden in een 'balance des contraires'. Maar de verschillende antwoorden houden elkaar niet in evenwicht. Zij hebben gewoonlijk absolute pretentie en sluiten elkaar dan wederkerig uit. De geschiedenis van het denken levert daar onthutsende voorbeelden van.

Het meest bekende is waarschijnlijk de veertigjarige 'Koude Oorlog'. In het Oosten werden de Rechten van de Mens herleid tot het (absolute) recht op arbeid en in het Westen tot de (absolute) vrijheid van onderneming en meningsuiting. (In de hete oorlog geldt geen enkel mensenrecht.)

Sinds 1989 is het in heel de wereld het economisch aspect, waartoe meer en meer alles wordt herleid. Bewegingsvrijheid is er voor kapitaal, niet voor de mensen. Onderwijs verandert overal in opleiding. Wetgeving is vooral marktmanipulatie. Alle maatschappelijke instituten ontwikkelen allereerst hun economisch aspect, ten koste van o.a. hun rechtsaspect: zij verwinkelen. Men noemt dit commercialisering; in Engeland heet het Thatcherism. Dit proces is mogelijk doordat alles wat zich aan ons voordoet een economisch aspect heeft. Dit laatste inzicht is spreekwoordelijk: Voor niks gaat de zon op, alles heeft zijn prijs, 'het geld verantwoordt alles.'⁶⁹ Maar geld is niet alles.

Volgens de door Dooyeweerd ontdekte antropologische wet die hij 're-

⁶⁹ Prediker, 10:19.

ligieuze concentratiewet' noemde, 'roept een aldus verabsoluteerd relativum altijd zijn correlata op, die zich nu — buiten hun religieuze worteleenheid gesteld — met dezelfde vermeende absoluutheid tegen de eerste verabsolutering geldend maken.'⁷⁰ Tegenover het heersend economisme (de markt beslist alles) stelt de New Age Movement haar eveneens alomvattend, holistisch, ecologisme (de Aarde beslist alles). Deze nieuwe oppositie is even ondemocratisch als haar tegenspeler; beiden gedragen zich als religies en willen van machtsanalyses niets weten. Hier dreigt ecofascisme. Reeds fulmineerde een oprecht aan de zorg voor het leefmilieu toegewijd auteur: '(I do not advocate 'eco-fascism': green colonels taking over and imposing environmental conservation by means of the whip. On the other hand, we must bear in mind that there is very little time left . . . I mean, we can't wait until everyone is ecologically aware).'⁷¹ Martin Luther King schreef wel een boek met die titel 'Why we can't wait' maar knalde niet met een zweep van groene kolonels.

De nieuwe belangentegenstelling tussen milieu-economen en bedrijfs-economen is slechts de nieuwste variant op de oude, door absoluut-stelling hopeloos gemaakte, controversen tussen natuur en cultuur, tussen begeren en (niet)doen⁷², tussen Dionysus en Apollo, de tot goden opgeblazen noties

⁷⁰ H. Dooyeweerd, *Reformatie en Scholastiek in de Wijsbegeerte* I, Franeker 1949, p. 54. Zie ook diens *A New Critique of Theoretical Thought* I, Amsterdam, Philadelphia 1953, p. 63: 'the religious concentration law of human existence'. De verwijzing naar Proudhons 'balance des contraires' was eveneens aan Dooyeweerd ontleend, dezelfde bladzijde.

⁷¹ Willem Hoogendijk, *The Economic Revolution*, Londen, Utrecht 1991, p. 114. Op p. 178 in noot 41 licht hij dit verder toe in de volgende onthutsende passage: 'Ecologically and economically, the individual is, to say it 'wildly', nothing; he/she only exists in relation to, and in mutual dependence with, thousands of other individuals. And with millions of plants and animals. (Think of where your food comes from, and your clothes; your house, your water and energy. How many people have contributed to them?) With some exaggeration to balance, I sometimes consider the individual to be a delusion, developed by and in economies favouring disintegration and supported by honest liberalism and by religions grown so 'vertically' that they have catapulted God away from Earth into Heaven, only linked with humans through very individual and very thin kite strings . . . Of course, those just awakening from a dictatorial nightmare, as currently in Eastern Europe, will prefer "person-in community" or will even embrace the Western orientation solely towards the "individual". But my expectation is that, after emotions have calmed down and insight developed, in those countries too, people will generally appreciate at least the notion of 'person-in-community'.'

⁷² Paulus noemde die controversen dodelijk, zie Romeinen 7:19, 24: 'Wat ik wil doe ik niet en wat ik niet wil doe ik. Wie zal mij bevrijden uit het lichaam van

van begeerte en beheersing. Afgezien van zulke bellenblazerij gaat het om op zichzelf relatieve, zeer alledaagse aspecten van menselijk optreden (neiging en wil) die elk kind kent.

Nu is opblazen tot absoluta niet de enige mishandeling die men de aspecten aandoet. Op nog twee andere manieren wordt de logische orde die ons denkraam in de ervaring aanbrengt verstoord: 1) door verwisseling van waarde en voorwaarde, wat leidt tot een niet-logische volgorde (zoals bijvoorbeeld de opvatting dat macht nodig is voor recht, weerlegd door o.a. Hannah Arendt: 'het eerste wat macht nodig heeft is legitimatie') en 2) door overwaardering, die niet eens tot in het absolute behoeft te zijn doorgedreven om toch de analyse te indoctrineren met vooringenomenheid voor één of meer aspecten, met alle gevolgen van dien voor de overige.

Van dit laatste geeft het werk van de econoom Geert Hofstede uitstekende voorbeelden. Hij kon beschikken over antwoorden van IBM-personeel op onderzoeksvragen in meer dan vijftig verschillende landen. De uiteenlopende antwoorden op dezelfde vragen gaven hem de impuls om de cultuurverschillen in kaart te brengen. Hij wilde daarmee, evenals Dooyeweerd, 'bijdragen aan wederzijds begrip tussen culturen in de wereld van morgen'.⁷³ En hij rubriceerde daartoe evenals Dooyeweerd zijn gegevens onder een aantal aspecten. Hij noemde ze dimensies, berustend op waarden 'omdat de plaatselijke IBM-vestigingen vooral verschilden in de culturele waarden van hun personeel'.⁷⁴ Die dimensies zijn: machtsafstand, individualisme, masculiniteit, en onzekerheidsvermijding. We herkennen daarin respectievelijk het sociologische, het logische, het psychologische en het religieuze aspect. Interessant is nu, dat Hofstede de conflicten tussen mensen van diverse culturen herleidt tot onderlinge verschillen tussen hun 'verabsoluteringen' of overwaarderingen van bepaalde aspecten van het leven. Zo vormt zijn studie een waardevolle adstructie bij Dooyeweerds bovengenoemde religieuze concentratiewet.

Voorbeeld: Hofstede meldt dat in Griekenland en Rusland de waardering voor gelijke machtsverdeling gering is (grote machtsafstand) en de waardering voor veiligheid hoog (grote onzekerheidsvermijding). 'Die combinatie werkt ongetwijfeld remmend op de economie . . . Dat is de erfenis van Rome die in Byzantium nog duizend jaar voortleefde en die je nu terugvindt in het oost-orthodoxe christendom,' aldus Hofstede in NRC-Handelsblad van 25-2-'95. Het verwondert ons niet: onzekerheidsvermij-

deze dood?'

⁷³ Geert Hofstede, *Allemaal Andersdenkenden; Omgaan met cultuurverschillen*, Amsterdam 1991, p. 10.

⁷⁴ Hofstede, het zelfde werk, p. 233 v.

ding is typisch religieus. Religie schenkt de illusie van veiligheid. En machtsafstand betekent autoriteit.

Tenslotte: ieders vrijheid om zich binnen zijn vakwetenschap op eigen wijze te specialiseren verhindert een meer verfijnde algemeen acceptabele systematiek. De complexiteitsschaal met zestien streepjes op de wijzerplaat lijkt een maximum aan algemeen bruikbare ordening. Op de hypothese van de zestien aspecten kom ik nog terug onder 1.4.1.

§ 1.3. DE ROL VAN UITGANGSPUNTEN

Niet alleen het theoretisch denken, ook het praktisch denken wordt, behalve door de wetten van de logica, vooral door zijn eigen uitgangspunten beheerst.

De logische denkwetten zijn gevonden door na te gaan hoe een sluitende redenering waarmee mensen elkaar overtuigen in elkaar zit. Die wetten zijn voor alle mensen en voor alle argumentaties gelijk. Grote verschillen zitten vaak in de overtredingen ervan; nog vaker in de uitgangspunten van het denken en het nadenken, die zelf niet logisch van aard zijn.

Logica is ten onrechte beschouwd als een zelfstandig aspect. Onder logica versta ik die concluderende werking van het verstand die ervoor zorgt dat een ezel zich in 't algemeen geen twee maal aan dezelfde steen stoot. Het is de rekenkunde van het redeneren, de mathematica van de argumentatie, en als zodanig een echo van het tellen in het willen. Echo's van de rekenkunde klinken ook mee in de taal en in het nadenken. We komen ze overal tegen, allereerst in geometrie, astronomie, natuurkunde en scheikunde, tenslotte ook in spraakkunst en retorica, in kennisleer en ethiek (de begrippen consistent, intransigent, beginselvast, integer).

De logica in het praktisch denken is door ieder mensenkind onmiddellijk te controleren. Daar zijn we nooit mee in problemen gekomen. De persoonlijke uitgangspunten van iemands denken zijn echter niet altijd onder controle, vooral niet altijd de controle van de denker zelf. Soms zijn het onbewuste denkdressaten die eerst bewust gemaakt, vervolgens losgelaten en voortaan gemeden moeten worden om niet opnieuw in moeilijkheden te komen. Edouard Sjevardnadze zei daarover in zijn UNESCO-rede in Parijs, herfst 1988: 'De zelfwerkende ideologische component dient uitgeschakeld te worden.'⁷⁵

Hoe zelfwerkend die component wel is, heb ik bespeurd in de vele gesprekken met mensen die uitgaan van geweld als laatste middel. Laatste wil zeggen dat zij daarna geen middel meer weten en ook niet denken nodig te hebben: geen wapenstilstand als voorwaarde voor bemiddeling,⁷⁶

⁷⁵ Pravda 13-10-'88 (Moscow News 45(3345), suppl. p. 7).

⁷⁶ Guido Gezelle zong het ons voor: 'Het leven is: geen vreed' alhier, geen wapen-

geen onderhandelingen over gevangenenruil, geen vredesvoorstellen, geen arbitrage of andere rechtspraak, geen boycot . . . niets van dat al. Zij zeggen uit te gaan van geweld als laatste middel zonder te beseffen dat dit een utopisch uitgangspunt is. In werkelijkheid is, na de falende leugen, geweld het eerste middel waar zij aan denken en die gedachte is zo fascinerend dat daarna niets meer gedacht wordt! De ervaring laat zien dat na het falende geweld altijd andere middelen aangewend zijn maar zij menen oprecht dat hun idee van geweld als laatste middel een ervaringsgegeven is of een logische conclusie uit de ervaring met mensen.

Dat die ervaring zo'n conclusie niet toelaat is intussen voldoende aangetoond.⁷⁷ Vertrouwen op geweld als 'laatste' middel is een geloof; vertrouwen op gelijkwaardigheid en gelijke rechten is een ander geloof. Het laatste geloof sluit het eerste uit en vormt het uitgangspunt van de mensenrechtenbeweging. Het leidt hetzelfde logische denken tot geheel andere conclusies. Ten onrechte zegt men dat de logica van de mensenrechten een andere logica zou zijn dan die van het geweld. Logica is in al haar aspecten en weerspiegelingen altijd dezelfde, de geweldsredenering is alleen een andere redenering ten gevolge van een ander uitgangspunt. Een heldere analyse van de karakteristieken van de twee onvereenigbare uitgangspunten, geweld en geweldloosheid, is te vinden bij Gene Sharp.⁷⁸ In hoofdstuk vii kom ik daar uitvoerig op terug.

Sjevardnadze koos het volkenrecht als uitgangspunt voor zijn politieke denken en noemde dat geen ideologie (zelfwerkend is het volkenrecht trouwens nog bij lange na niet). Iets, waar de hele wereld het officieel mee eens is, kun je beter geen ideologie noemen, dat lijkt mij ook, maar een uitgangspunt is het wel. Het berust op twee vooronderstellingen: dat elk volk — hoe ook gedefinieerd — een rechtssubject is, een rechthebbende in de niet van nature gegeven doch vrijelijk aangegane verhoudingen tot andere volken; en dat die rechten van die volken in principe gelijke rechten zijn.

stilstand vragen. Het leven is: de kruisbanier tot in Gods handen dragen!

⁷⁷ Talrijke vakgeleerden hebben standaardwerken aan dit thema gewijd. Van de filosofen noem ik Hannah Arendt, *On Violence*, Ned. *Geweld, Macht en Onmacht*, Utrecht 1970; van de literatoren René Girard, *La Violence et le Sacré*; van de nieuwtestamentici Martin Hengel, *Christus und die Macht*, Stuttgart 1974, pp. 7-30; van de sociologen Gene Sharp, *The Politics of Nonviolent Action*, Boston 1973; van de theologen Walter Wink, *Engaging the Powers*, Minneapolis 1992. Deze opsomming is verre van volledig; er bestaan hele bibliotheken over dit ene inzicht. Het daaraan in de weg staande bijgeloof, dat al die schrijvers tot nadenken gestemd en tot hun aanval uitgedaagd heeft, is immers buitengewoon taai.

⁷⁸ Gene Sharp, *The Politics of Nonviolent Action*, Boston 1973, hoofdstuk 1.

De politiek baseren op het volkenrecht, dat is evenzeer een geloof als het tegenovergestelde, het geloof van de voormalige chef van Sjevardnadze, Stalin, die evenals andere dictators het recht baseerde op de politiek. Sjevardnadze's keuze voor het recht als uitgangspunt berust ongetwijfeld op talrijke overwegingen; alleen niet op logische argumentatie. Het is één geheel met zijn logica, het beheerst zijn logische argumentatie. Want nogmaals, ook het omgekeerde uitgangspunt (recht op basis van politiek) is evenmin logisch en het beheerst elke stalinistische of fascistische argumentatie. Dat het onbehoorlijk is zo'n argumentatie serieus te nemen, beseft men zonder erover na te denken. Het is een kwestie van goede smaak, van morele ontwikkeling. De keuze van uitgangspunten en vooronderstellingen gaat vooraf aan de theorie, is een kwestie van geloof. Daarmee ontken ik dus dat de keuze van uitgangspunt een toevallige, puur emotionele of zelfs puur vitale keuze zou zijn die ieder moment weer anders kan uitvallen, althans voor beïnvloeding zeer vatbaar is. Integendeel, niets is onverzettelijker dan iemands uitgangspunt. Er moeten dus hechte samenhangen zijn met iets anders dan psychische fixaties of dwangneurosen. Die zijn er ook: moraal en politiek. Er is een duidelijk aanwijsbare samenhang tussen iemands uitgangspunten en diens politieke of religieuze overtuiging. Deze ideologische samenhang is dikwijls onderzocht, onder anderen door Dooyeweerd aan de hand van de dialogen van Plato.⁷⁹

Daarom hangt de overtuigingskracht van een betoog, zoals Sjevardnadze hield voor de UNESCO, niet alleen af van zijn logische consistentie maar vooral ook van zijn uitgangspunt. De combinatie van beide is essentieel. De geschiedenis van de vredesbeweging leert bijvoorbeeld dat overeenstemming in uitgangspunt niet voldoende is om tot gezamenlijke analyse van de situatie en tot effectief optreden te komen. Maar verschil in uitgangspunt is buitengewoon moeilijk bespreekbaar. Ten eerste ligt de keuze daarvan op het fundamentele niveau van de vrijheid van overtuiging en van geweten, een beschermd mensenrecht. Ten tweede is ze niet vatbaar voor logische argumentatie of tegenargumentatie. Ten derde is niemand verplicht, zich van zijn diepste drijfveren, uitgangspunten of vooronderstellingen rekenschap te geven. Zo'n verplichting vloeit pas voort uit de eis van wetenschappelijke onbevooroordeeldheid of objectiviteit, als iemand zichzelf die eis stelt. Ze kan ook voortvloeien uit psychiatrische behandeling wegens een ziek makende waan. En toch kunnen we niet zònder vooronderstellingen nadenken.

Het beoordelen van uitgangspunten kan alleen gebeuren aan de hand

⁷⁹ Herman Dooyeweerd, *Reformatie en Scholastiek in de Wijsbegeerte I*, Franeker 1949.

van andere uitgangspunten; men kan alleen vergelijken. Meestal gebeurt dit aan de hand van de meest diepliggende, antropologische vooronderstellingen, ‘mensbeelden’ die men erop na houdt, bewust of onbewust. Bij een optimistisch mensbeeld bijvoorbeeld is een staatsmonopolie op wapens niet zo nodig; bij een pessimistisch mensbeeld daarentegen is de gewapende staat de enige waarborg voor vrede en recht.⁸⁰

En . . . aan de hand waarvan kiest men zijn mensbeeld? Hoe vormen mensen zich een voorstelling van wat een mens is? Meer in het bijzonder: hoe komt men aan zedelijke oordelen over de mens in het algemeen, zonder individuen of volken van alle tijden onderzocht te hebben met betrouwbare, geldige maatstaven? Kortom, hoe komt men aan synthetische oordelen a priori?

Volgens Immanuel Kant is daarvoor in de filosofie geen grond te vinden. In de wiskunde weet men van tevoren, zegt hij, dat een rechte lijn door twee en een plat vlak door drie van zijn punten volkomen bepaald is. Dat zijn analytische oordelen a priori, dat wil zeggen dat het antwoord uit de vraag zelf kan worden afgeleid. Wat bepaalt de mens? Is er een antwoord op deze vraag? Er is geen onbestreden definitie van de mens waaruit het antwoord afgeleid kan worden. Analyse helpt hier niet; het zal gaan om een synthetisch oordeel en wel a priori, dat wil zeggen zonder eerst alle bestaande mensen te hebben leren kennen. Kan dat? vroeg Kant zich af.

De vraag zelf, wat de mens bepaalt, is intussen tamelijk gênant. Men moet zich wel boven alle andere mensen stellen om de vraag ‘Wat bepaalt de mens?’ te durven beantwoorden.

Het was de westerse christelijke theologie die a priori wist — nog voordat ze met u en mij kennis gemaakt had — dat de mens slecht is.⁸¹ Deze

⁸⁰ Zie Rolf Cantzen, *Weniger Staat, mehr Gesellschaft*, Frankfurt a/M 1987, p. 17.

⁸¹ Dat wil zeggen de dominante, neoplatoonse theologie van Augustinus en zijn school; niet de verketterde, bijbelse en humanistische theologie van diens tegenstander Pelagius (4e eeuw). Tegenover de leer van het Manicheïsme die inhoudt dat de mens de zonde niet kan vermijden, stelde Pelagius de vrije wil. De lichamelijke natuur is niet gefiltreerd door de zonde, nee, wij stellen zelf ons lichaam in dienst van de zonde. In plaats van de menselijke natuur aan te klagen die in werkelijkheid vrij van zonde is, moet men de menselijke wil voor de zonde verantwoordelijk stellen. Wel te verstaan: de wil in actie! De wil als potentie daarentegen, de eigen vrije wil ‘vóór de actie, is in de mens louter datgene wat God hem meegegeven heeft.’ (Citaten met volledige bronvermelding bij Torgny Bohlin, *Die Theologie des Pelagius*, Uppsala 1957, p. 15 v.). Met de indeling van de vrijheid bij de natuur — de eerste acht aspecten — volgen we dus niet alleen de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, artikel 1; we volgen ook Pelagius. In de

kwetsende opvatting is eeuwen lang met alle middelen van indoctrinatie de christenen en wie christenen worden moesten op het hart gebonden. Dat heeft de mensen slechter gemaakt dan ze anders geweest zouden zijn en aan het fenomeen van de gewapende staat zijn belangrijkste legitimatie verschaft. Om deze legitimatie met feiten te blijven staven is het nodig dat er voortdurend voldoende criminaliteit is of gesignaleerd wordt; desnoods wordt gedrag gecriminaliseerd dat in het geheel niet crimineel is, zoals vluchten, marihuana genieten, lege panden als woonruimte benutten of staatscriminaliteit aan het licht brengen. De mens is immers slecht?

Ook nu nog is, voor zover ik meegemaakt heb, de lastigste tegenstelling tussen uitgangspunten: noodzakelijk gemonopoliseerd staatsgeweld als machtsbasis, en: noodzakelijk gelijke rechten en gelijkwaardigheid voor allen als machtsbasis (dus wapens voor niemand of voor iedereen).

§ 1.4.1. DE HYPOTHESE VAN DE ZESTIEN ASPECTEN

In het voorafgaande hebben we zestien aspecten beschreven als minder en meer ingewikkelde wijzen van beleven of ervaren. Voor zover het de laatste acht, de culturele aspecten, betreft, schijnen aan hun rangschikking twee speciale vooronderstellingen ten grondslag te liggen: a) het primaat van het recht, zodat al het volgende een rechtsgrond heeft of mist; en b) de suprematie van de ethiek, zodat al het voorafgaande onder ethische beoordeling valt. Toch zijn dat bij nader inzien geen vòronderstellingen. Het zijn logische gevolgtrekkingen uit de daaraan voorafgaande vooronderstelling: het gekozen ordeningsprincipe, te weten de complexiteitschaal, die de natuur zelf ons voorhoudt, doorberekend ook voor de cultuur. (Alsof dat allemaal maar kan? ja, bij uitgangspunten kan alles!)

Planten kunnen van anorganische stoffen en zonlicht leven, dieren hebben organische stoffen nodig en mensen zelfs gespreksstof of ander geestelijk voedsel. Op die complexiteitsschaal delen mens en dier de animale wilsvrijheid nog samen, maar voor de mens is dan de eerstvolgende complicatie dat hij niet alles kan doen waarvan hij droomt want, zoals Elsschot het formuleerde: ‘tussen droom en daad staan wetten en praktische bezwaren.’ Gelukkig maar, want zonder rechtsverhoudingen zijn geen menselijke verhoudingen mogelijk. Aan het eind van de schaal vinden we als laatste complicatie de filosofie. Die denkt over alles na, om de eenheid van alles, de waarheid van kennis, de zin van het zijn, het eind van de onzin, kortom al wat zoek is te vinden. Daarom kon ik moeilijk

sterk door Augustinus' leer gedomineerde kerken bespeurt men dan ook een welhaast intuïtieve weerzin tegen het ondubbelzinnig opkomen voor de Rechten van de Mens. Begrijpelijk: een leer die de mens van nature onvrij en slecht acht is op zichzelf heel duidelijk in flagrante strijd met artikel 1.

anders doen dan het oordelen nummer 9 en het nadenken nummer 16 geven, gegeven de overige uitgangspunten, bijvoorbeeld dat het spreken geen aangeboren gave maar een uitvinding is, zoals nog onlangs bevestigd werd.⁸²

De logica van de complexiteitsschaal is deze, dat het volgende het voorgaande veronderstelt zoals plantengroei de aarde veronderstelt. De aarde bevat alle voorwaarden voor plantengroei, en algemener, in dit rijtje van zestien bevat het voorgaande steeds voldoende grond voor het volgende, dat een nieuwe waarde daaraan toevoegt.

Filosofie, waar ethiek toe behoort, bevat geen voorwaarden voor wat dan ook en is nergens voor nodig. Ze dient dus nergens toe. Ze heerst; overal waar mensen hun heerschappij uitoefenen. De heersende ideologie is de ideologie der heersenden. En werkelijk niets is buiten haar bereik, ze 'doorzoekt alle dingen, zelfs de diepten van de god'.⁸³ Filosofie is zelf mogelijk door taal, taal door creativiteit etcetera.

De onderlinge relativiteit der aspecten vraagt om een andere algemene theorie dan die van Albert Einstein, welke slechts de eerste vier aspecten bestrijkt. De filosofie moet alle zestien gezichtspunten integreren in een antropologische relativiteitstheorie, die dan pas waarlijk algemeen mag heten.

De fysische 'algemene relativiteitstheorie' van Einstein beperkte zich tot de dode materie. De levenskracht en de kracht van de begeerte werden er niet in beschreven; zelfs de beweging van het uitdijend heelal accepteerde Einstein niet. (Om die beweging te ontkennen voegde hij aan zijn vergelijkingen een 'kosmische constante' toe, wat hij later betreurde toen Hubble de roodverschuiving van de sterren en daarmee het uitdijen van het heelal mat.)

Hubert Reeves die deze bijzonderheid vermeldt, tekent een complexiteitspyramide die de eerste zeven aspecten omvat (reeds vermeld in de Inleiding, sub 1, slot). De namen die hij aan die aspecten geeft zijn exacter dan de etiketten die ik erop geplakt heb (hij is astrofysicus) maar het kost de lezer misschien toch weinig moeite om ons denkraam erin te herkennen. Hij somde op, ik herhaal zijn rijtje nog even:

⁸² Dr. J. Koster, *Doelloze structuren*, Inaugurale rede dd.16-2-'88, R.U. Groningen, p. 10 vv.

⁸³ Paulus schreef dit weliswaar over de geest van de god, niet over de filosofie. Hij voegde er echter aan toe dat hij die geest zelf, samen met anderen, van de god ontvangen had, zodat hij 'weet' waar hij het over heeft (1 Cor.2:10-12). Hij heeft het kennelijk over zijn eigen filosofie.

????
quarks, electronen
kerneleltjes (nucleonen)
atomen
eenvoudige moleculen
macromoleculen
cellen
organismen
????

Hij legt er de nadruk op dat het voorafgaande steeds voor het volgende de bouwstenen bevat. De ruimte onder en boven deze piramide vult hij met vele vraagtekens. Jammer dat hij niet op het idee kwam om ‘zoogdieren’ in te vullen voorbij ‘organismen’. Uit een weigering van een koe, haar kalf te zogen, blijkt dat zogen vrijwillig gebeurt, blijkt de vrije wil!

Maar die bestaat nog maar pas: ‘Het cellulaire leven verschijnt ongeveer vier miljard jaar geleden op onze planeet, het denkend leven nog maar een paar miljoen jaar geleden.’⁸⁴ En de mens? Amper 100.000 jaar.

Het ontwerpen van een falsifieerbare, algemene antropologische relativiteitstheorie is de eigenlijke taak van ethiek en wijsbegeerte. Om die te volbrengen zijn breinen nodig als dat van Blaise Pascal. Die kon niet alleen spelenderwijs omgaan met wiskunde evenals Einstein dat kon, maar ook met theologie en filosofie zonder daarvan in de war te raken. Integendeel, hij ontwarde de valstrik van het christelijk⁸⁵ antisemitisme door de ‘god van Abraham, Izaäk en Jakob’ eindelijk (in 1654) te onderscheiden van de ‘god van de filosofen en geleerden’ en zelf te kiezen voor de eerste (de levende).

Einstein raakte misschien in de war toen hij door Niels Bohr geconfronteerd werd met de gedachte aan toeval in de dode natuur, als factor naast de natuurwetten. ‘God dobbelt niet,’ meende Einstein.⁸⁶ Toch krijgt

⁸⁴ Hubert Reeves, *De giftige steek van de kennis* (oorspronkelijke titel: *L’heure de s’énivrer; l’univers a-t-il un sens?* Parijs 1986), Amsterdam 1986, pp. 70, 46 en 56.

⁸⁵ Met de term ‘christelijk’ is in dit boek bedoeld: eigen aan het christendom als religie. Met de als Christus vereerde Galileër Jezus van Nazareth en diens volgelingen op zijn ‘weg’ heeft die term hier niet rechtstreeks te maken.

⁸⁶ Geciteerd door Hubert Reeves, aangehaald werk, p. 69. Het boek van Reeves vormt overigens een stilzwijgende bevestiging van Einsteins geloof in God als Schepper. Reeves concludeert namelijk uit het rijke materiaal dat hij uiteenzet, dat gedurende de gehele 12 miljard jaar van het heelal, van de eerste minuut na zijn ontstaan tot heden, één en hetzelfde principe werkzaam is, en wel dat van een sprongsgewijs toenemende complexiteit, alleen mogelijk binnen zeer precies ‘ge-

het toeval een plaats in de fysica, maar dan wel een wiskundig bepaalde plaats.

In een algemene wijsgerige relativiteitstheorie zullen ook zulke belangrijke en moeilijk vatbare begrippen als liefde, broederschap en solidariteit niet absoluut gesteld, wel beter benaderd worden. Het is werkelijk jammer dat Luther gezegd moet hebben ‘Jeder Konsekwenz führt zum Teufel’ en niet ‘Jedes Absolute’. Want waar het absolute begint is nadenken verboden of sterft.⁸⁷

Zo'n wijsgerige relativiteitstheorie zal de uiterst ingewikkelde verhoudingen tussen de aspecten in kaart brengen en hun aard, die niet tot een ander aspect te herleiden is, onderscheiden van hun afspiegelingen in andere aspecten, afspiegelingen die wél tot dat weerspiegelende aspect te herleiden zijn. In het volgende hoofdstuk zullen we daarom aan het voorbeeld van een rendier laten zien hoe praktisch logisch denken en verbeeldingskracht deel uitmaken van en te herleiden zijn tot de vrije wil, waarin ze voorafschaduwingen (voorspiegelingen) vormen van menselijk theoretisch denken en scheppen.

In dit wijsgerige verband bekijken we nog enkele ethische uitdagingen in een vijftal aspecten en hun onderlinge verhoudingen, namelijk in het oordelen, het nadenken zelf, het geloven, het omgeven en het wonen (dus in: 1) recht, 2) ethiek(!), 3) religie, 4) ecologie en 5) economie.

1) De normen om te oordelen wat recht is, de Rechten van de Mens, vormen geen absoluut gegeven. Zelfs de gelding van hun principe, rechtsgelijkheid, hangt af van maatschappelijke aanvaarding, gelovige toepassing en politieke handhaving terwijl ze berust op iets anders, namelijk persoonlijke vrijwillige instemming ermee. Ook in ons denkraam is recht, fundament der gemeenschap, op zijn beurt gefundeerd op wilsovereenstemming. Zo ook de Amerikaanse ‘Bill of Rights’ uit 1791 (artikelen 9 en 10) en de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger uit 1789, die in artikel 4 luidt: ‘La loi est l’expression de la volonté générale.’ De meeste antirevolutionaire christenen hebben zich overigens nooit gerealiseerd dat dit revolutionaire inzicht stamt uit de beschrijving van de goedkeuring van de Wet der Geboden door middel van een volkstemming in Exodus 24:3 : ‘Toen kwam Mozes en deelde het volk al de

kozen’ constante verhoudingen van krachten en afstanden. Toenemende complexiteit als indelingsprincipe voor de aspecten van menselijke ervaring trof ik al veertig jaar eerder aan bij Dooyeweerd. Deze geloofde evenals Einstein in God de Schepper. Maar geschapen of niet, sprongsgewijs toenemende complexiteit is een niet te ontkennen gegeven . . .

⁸⁷ ‘Het metafysisch en moreel bewustzijn sterft in contact met het absolute’. Merleau Ponty, *Sens et Nonsens*, p. 167.

woorden van JHWH en al de verordeningen mee, en het gehele volk antwoordde eenstemmig: Al de woorden die JHWH gesproken heeft, zullen wij doen.’ De democratische bekrachtiging van een ontwerp van een sociaal en religieus verdrag!

Wie dan nog verder doorvraagt op welke basis deze vrije, gemeenschappelijke wil mogelijk is, komt bij het gevoel uit, in de genoemde drie gevallen een gemeenschappelijk rechtsgevoel van velen die door één macht onderdrukt waren.⁸⁸

Rechtsgevoel is bij alle mensen van nature aanwezig. In de loop der geschiedenis heeft het zich niet zoveel verder ontwikkeld, anders dan bijvoorbeeld het muzikaal gevoel en het sociaal gevoel. Het principe van de Rechten van de Mens, gelijke behandeling, is nog hetzelfde als dat van de antieke gastvrijheid maar de fijngevoeligheid waarmee het principe wordt toegepast is er, sinds Jaël een tentharing dwars door het hoofd van haar slapende asielzoeker sloeg, ook niet veel op vooruitgegaan. Zolang geweld heerst kan rechtsgevoel zich slechts bij weinigen ontwikkelen.⁸⁹

Rechtsgevoel is overigens niet alleen bij mensen aangetroffen. Ook bij hoger ontwikkelde diersoorten ziet men gedrag dat op rechtsgevoel schijnt te wijzen. Ik denk nu aan de, uit dierlijk oogpunt succesvolle, adoptie van verwaarloosde menselijke zuigelingen door een troep wolven of door een kudde gazellen, respectievelijk in India en in Afrika.⁹⁰ Ook schaamte en een kwaad geweten zijn bij dieren geobserveerd; ik las over een jonge mensaap die zijn erectie met de hand verborg voor het oudere mannetje wiens wijfje hem zojuist had verleid. Maar wolven, gazellen en mensapen hebben voor zover bekend geen wetten op deze gebieden noch op welk ander gebied ook, op grond waarvan ze van onrecht beticht zouden kunnen worden als ze iemand opeten of verleiden. Het blijft bij gevoelens

⁸⁸ Blaise Pascal beschreef de samenhang tussen gevoel en geloof als volgt: ‘La foi dit bien ce que les sens ne disent pas, mais jamais le contraire. Elle est au-dessus et non pas contre’ (het geloof zegt wel dingen die de zintuigen niet zeggen, maar nooit het tegendeel. Het staat erboven en helemaal niet ertegenover). *Pensées de M. Pascal sur la religion et sur quelques autres sujets, qui sont esté trouvées après sa mort parmy ses papiers*, Paris MDCLXX, p. 96.

⁸⁹ Het verhaal van Jaël is te vinden in de bijbel, Richteren 4 en 5. Het Lied van Deborah (Richteren 5) behoort, met Psalm 68, tot de oudste gedichten van de Hebreeuwse bijbel en is waarschijnlijk geschreven toen de gebeurtenissen de dichteres Deborah nog levendig voor ogen stonden, dus misschien begin 12e eeuw v. Chr. Over de blokkering van rechtsontwikkeling door geweld: ‘Het recht wordt teruggedrongen en de gerechtigheid blijft verre staan, want de waarheid struikelt op het plein en oprechtheid vindt geen ingang.’ (Jesaja 59:14)

⁹⁰ Literatuur en beschrijving bij Barbara Noske, *Huilen met de wolven*, Amsterdam 1988.

waarvan wij mensen menen, dieren te zien blijk geven.

Als wij hun lichaamstaal verstonden, zouden we kunnen nagaan of dieren regels overeenkomen die op wetten lijken. Zonder gezamenlijke maatstaf is onrecht onmogelijk. *Nullum crimen sine lege* (zonder wet geen overtreding). Maar de stiptheid waarmee dieren zich houden aan ongeschreven en misschien nooit overeengekomen regels is voor mensen vaak nog een voorbeeld! Ik denk aan de merkwaardige tekst van Jeremia, waarin hij aan de mensen de ooievaars ten voorbeeld stelt: die houden zich tenminste aan hun vaste vertrektijden. Mensen daarentegen houden zich aan een ‘door de leugenpen der schrijvers bedrieglijk vervaardigde Tora van JHWH’ naar wie ze niet luisteren als hij zelf aan het woord is, aldus Jeremia (8:7 v).

Dieren doen dus misschien recht; onrecht kunnen wij bij dieren niet constateren. Als zij oordelen, dan alleen over zichzelf. Van wraakgevoelens vond Jane Goodall zelfs bij hard geslagen chimpansees geen spoor. Voor het overige hebben mensen ongeveer alles met dieren gemeen, behalve praten en in begrippen denken. Ook hun vrije wil is een animaal gegeven, dus kwetsbaar. Getemde dieren en verkochte of verslaafde mensen zijn in de vrijheid van hun wil aangetast, beschadigd. Zelfs hun creativiteit delen mensen met de dieren. Na veertien daarop gerichte proeven met dolfijnen bleken deze in staat te zijn geheel nieuwe, nog niet vertoonde kunstjes te bedenken.⁹¹ Gelukkig dat Nikolaj Berdjajew dit niet meer heeft hoeven meemaken, want die was ervan overtuigd dat creativiteit de mens verbond met God (niet met de dieren!)⁹²

Het eerste wat de mens zelf schiep en organiseerde is het onrecht (de niet nagekomen afspraak). Dat onderscheidt mensen ongunstig van andere dieren. Girard liet zien (o.m. in *De zondebok*) dat onrecht (kromgebogen recht) ten grondslag ligt aan de beschaving. Ook ik kan voor recht geen andere plaats vinden dan de plaats van grondslag, fundament, voor al wat samenleven mag heten. Theologen spreken over verzoening met God en medemens maar het is duidelijk dat het bij recht gaat om meer dan dat: verzoening met al wat leeft. (‘De rechtvaardige kent het leven van zijn beest,’ Spreuken 12:10, St. Vert.)

⁹¹ Gregory Bateson, *Het verbindend patroon*, Amsterdam 1984 (vert. van *Mind and Nature* 1979), p. 157. Bateson voegt eraan toe: ‘Vanuit het dier bekeken had er een discontinuïteit, een sprong, tussen de logische orden plaatsgevonden.’ Een blik op ons denkraam laat zien, welke logische orden: de sprong van het wonen naar het scheppen!

⁹² Nicolaj Berdjajew, *Vrijheid en Geest*, Den Haag (1927), p. 238: ‘Maar vraagt Gods wil niet, dat de met scheppende vrijheid begaafde mens, die het evenbeeld Gods is, aan het scheppingswerk van den achtsten dag zal deelnemen?’

2) Het tweede van de beide onder 1.4.1 genoemde axioma's of uitgangspunten, de suprematie van de ethiek, impliceert de suprematie van het filosofisch denken. Het leidt tot niets maar het beheerst alles. Het kan dus een gedachtengang zowel eeuwen tegenhouden als in één seconde op gang brengen. Van het eerste is het constantijnse christendom het duidelijkste voorbeeld, van het tweede de invloedrijke les die Jezus zijn leerlingen gaf toen hij hun het primaat van het recht als politieke grondslag voor de economie bijbracht. 'Zoek eerst zijn koninkrijk en zijn gerechtigheid en dit alles zal u bovendien geschonken worden'⁹³ Let wel: in mijn interpretatie is, overeenkomstig het Hebreeuwse taaleigen, het woordje 'en' hier explicatief, niet additief: 'gerechtigheid' legt uit wat bedoeld wordt met 'zijn koninkrijk'. De andere interpretatie, de constantijnse die in dit opzicht niet verschilt van de marxistische, zal hier het primaat van de politiek als juridische grondslag voor de economie in zien en de daarbij komende gerechtigheid interpreteren als beleidsvoornemen van dat koninkrijk. Om recht te doen gelden moet je toch eerst macht hebben? Nee dus. Wel volharding.⁹⁴

In termen van gezag is het ethisch oordeel het hoogste waarop een mens zich beroepen kan. De vrijheid van geweten is om die reden in de mensenrechten opgenomen. Tegenwoordig is een moreel oordeel ethisch verdedigbaar indien het verantwoord kan worden als in overeenstemming met de Rechten van de Mens. Veel gangbare morele opvattingen zijn in die zin niet te verantwoorden en ethisch dus niet verdedigbaar. Ik denk aan een religieuze moraal die noopt tot besnijdenis van mannen of veel erger, vrouwen. Dit is niet te rijmen met het vereiste respect voor de lichamelijke integriteit, een mensenrecht. Paulus was met zijn verbod op besnijdenis zijn tijd ver vooruit (noot 95).

Moraal heeft geen andere kracht dan de kracht waarmee men erin gelooft. Daarom zie ik geen zelfstandig moreel aspect. Elk geloof heeft zijn moraal. Dat een moraal geen kracht in zichzelf heeft is eveneens iets, wat Paulus reeds leerde.⁹⁵

De ethiek, de filosofie van de zedelijke beoordeling, laat niets ongemoeid. De vraag of bepaalde toepassingen van wetenschap moreel toelaatbaar zijn en zo ja, welke morele maatstaven dan daarvoor gelden, is,

⁹³ Mattheus 6:33. De begrippen stammen uit het Hebreeuws.

⁹⁴ Van Jezus is het verhaal over de onrechtvaardige rechter die zwichtte voor de weduwe die bleef terugkomen.

⁹⁵ 'Als ge u laat besnijden zal Christus u geen nut doen', Galaten 5:2 en 'De wet is zwak' Romeinen 8:3. Dit laatste blijft overigens ver achter bij Jeremia 7:8 'Voorwaar, zie, bedriegelijk heeft de leugenpen der schrijvers die vervaardigd!', namelijk de Wet des HEREN, de Tora van JHWH.

ten gevolge van misbruik van wetenschap op grote schaal, een der dringendste vragen van de eeuw geworden. Reeds is de genenmanipulatie in volle gang terwijl op dit terrein geen morele maatstaven geformuleerd zijn en nauwelijks moraal te vinden is. Ieder doet wat kan. De gevolgen kunnen monsterlijk zijn, dat is al duidelijk. Een ethisch probleem lijkt dan, of bescherming tegen het misbruiken van kennis ook tegen het vergaren van kennis maatregelen eist, zodat de vrijheid van onderzoek beperkt zou worden.

De vraag stellen is haar beantwoorden. Niet uit onwetendheid moet men zijn fatsoen houden! De vrijheid van onderzoek mag in geen geval beperkt worden. Deze vrijheid heeft onder meer ook het inzicht opgeleverd dat de moraal tekort schiet! Wel zijn voor elke nieuwe *praktische toepassing* van kennis of wetenschap nieuwe morele regels en nieuwe wettelijke voorschriften nodig; achterstanden in dit opzicht zijn levensgevaarlijk. Bij elke uitvinding hoort evenals bij elk medicijn een gebruiksaanwijzing.

Omdat ethiek niet boven zichzelf uit kan reiken en haar criteria niet uit de hemel kan halen, haalt ze die uit het verstoorde leven op aarde. Dus altijd te laat om te interveniëren. Nogmaals, het nadenken leidt tot niets, het wordt geleid en laat zich leiden; het kan niet anders.

De processen tegen grote huurmoordenaars als Eichmann of Barbie en de proeven van Milgram met keurige mensen⁹⁶ hebben laten zien dat de nog gangbare gehoorzaamheidsmoraal aan vervanging toe is, zacht gezegd. Maar ethiek loopt ook hier, als alle theorie, achter de feiten aan en er is nog weinig literatuur over de schitterende praktijk van organisatie zonder gehoorzaamheid (anarchistische organisatie).⁹⁷ De feiten op dit gebied zijn inderdaad hoopgevend genoeg. De weinigen (maar hun aantal neemt snel toe) die het recht aan hun kant weten, behoeven niet meer in opstand te komen⁹⁸ maar voeren processen voor hun recht of dat van hun kinderen, tot in Straatsburg of Genève toe. Zij regeren hun regering waar nodig. Zij besturen zichzelf en hun advocaat. Zij houden dat jarenlang vol,

⁹⁶ Onberispelijke mensen bleken bereid, op commando veel te zware elektrische schokken toe te dienen aan vrijwillige proefpersonen die zij niet konden zien, als het maar voor wetenschappelijke doeleinden was.

⁹⁷ Een recent en opmerkelijk voorbeeld van deze schaarse studies is Murray Bookchin, *Remaking Society*, Boston 1990.

⁹⁸ Precies zoals was voorzien in de derde overweging van de preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens die luidt: 'overwegende dat het van het grootste belang is, dat de Rechten van de Mens beschermd worden door de suprematie van het recht, opdat de mens niet gedwongen worde om in laatste instantie zijn toevlucht te nemen tot opstand tegen tirannie en onderdrukking;'

ten koste van veel geld en energie, zonder daarvoor enige opdracht te ontvangen. Een ander voorbeeld vormen de honderden niet-gouvernementele organisaties zonder welke de (gouvernementele) Organisatie van de Verenigde Naties niet zou kunnen functioneren. Deze NGO's gaan geheel op eigen gezag te werk. Een ethicus die dit gadeslaat moet wel denken: de mensheid van nu regeert zichzelf, ze hoeft niet geregeerd te worden, een regering heeft ze nergens meer voor nodig, maar dat weet ze zelf nog niet.

Met het axioma, dat het ethisch nadenken de hoogste trap is op de complexiteitsschaal van de evolutie van het heelal, is elke heerschappij over dat nadenken uitgesloten. Heerschappij? Is de complexiteitsschaal (denkraam) dan toch een machtsschaal geworden? Neen, dat wilde Plato, maar Bakoenin heeft ons niet voor niets gewaarschuwd tegen de dictatuur van de geleerden. Hij noemde dat het ergste wat ons zou kunnen overkomen. Nu zien velen wat hij ruim een eeuw eerder zag aankomen: de onmenselijke macht van geleerden en technologen en de dringende noodzaak van een wetenschapsmoraal, die men wetenschapsethiek noemt om het geleerder en tegelijk geruststellender te laten klinken. Maar ethisch denken is machteloos.

Neen, met de erkenning van het filosofisch, ethisch denken als het meest gecompliceerde voortbrengsel van de menselijke ontwikkeling, een erkenning die uitsluit dat iets anders op die bovenste trede van de ladder kan worden ingevuld, bedoelde ik geen dictatuur van de filosofen te bepleiten, alleen vrijheid en onafhankelijkheid van het nadenken vast te stellen ten opzichte van andere normatieve aspecten zoals samenleving, geloof, politiek, economie, kunst en taal. Taal normatief? zal iemand vragen. Ik herinner eraan dat wie het eerst puik noemde wat puik was, daarmee zonder het te weten de norm stelde voor de betekenis van de klank 'puik'. Een vriend, taalkundige, noemde mijn cashewpasta een poos lang pindakaas omdat hij, naar ik vermoed, de naam cashewpasta gekunsteld vond. Hij is daarvan toch teruggekomen en noemt het spul nu bij de naam, zij het na hoorbare aarzeling.

De hoogst ontwikkelde morele norm is sinds mensenheugenis die van de drie principes die alle volken, voor zover nu bekend, altijd gekend en erkend hebben: 1) het vasthouden aan de vrijheid tegen alle geweld in, 2) het in acht nemen van de gelijkheid in rechten en waardigheid juist in het belang van de zwakkere die gespaard, het kind dat ontzien moet worden om enigszins gelijk met de anderen te komen, en 3) het solidair zijn met wie solidariteit behoeven. Die principes bepalen het morele gehalte in de eisen van eerlijk spel, beschermende religie, vreedzame politiek, welvarende economie, mooie creaties, zinvolle woorden en ware gedachten.

Met dat alles heb ik nog de liefde niet. Ik weet niet zeker of ik precies die liefde bedoel waarvan Paulus schreef ‘ze verdraagt alle dingen.’⁹⁹ Toen hij dat schreef, dacht hij misschien niet direct aan de vaderliefde van die sullige priester Eli die van zijn ontaarde zonen alles verdroeg . . . Maar terecht beschrijft hij de liefde als een kracht; zulks in tegenstelling tot kennis en moraal. Tegenstelling in meer dan één opzicht: morele kennis en geboden hebben zelf niet de kracht om zich door te zetten; de liefde wel maar die is ook niet geboden. Lapide wees ons er op dat liefde als gevoel niet geboden kan zijn, alleen respect. Liefdegebod is respectgebod. De liefde is sterk als de dood, zingt de minnares in het Hooglied. Zij bedoelt daarmee meer dan alleen de seksuele begeerte, die zij apart vermeld heeft en met ere.¹⁰⁰

Liefde tussen mensen is hun eerlijk gedeelde macht om weerstanden te trotseren. Van die macht (over iets) kan men zeggen, evenals van gedeelde vreugde (over iets): gedeelde macht is dubbele macht. Isabel Carter Heyward gelooft: God is de macht die wij samen bezitten in de liefde voor elkaar.¹⁰¹

Slechts de respectvolle liefde is ons laatste motief en onze hoogste instantie. Nogmaals, ze is geen theorie, geen principe, geen aspect. Ze is een niet-analyseerbare, absoluut onweerstaanbare drijfveer, niet naast andere te stellen, niet tot een van haar aspecten te herleiden; kortom, ze is uniek en onvergelijklijk, evenals ieder mens dat is. Ze oefent een overmacht uit die geen mens haar verleend kan hebben of ontnemen kan. Ze is geen maatstaf en ze erkent geen maatstaven. Ze oordeelt niet en kan niet beoordeeld worden, ze is van nature niet kritisch en accepteert geen kritiek. Als ik het heb over kritische liefde bedoel ik een in de praktijk samengaan van kritisch oordeel en liefdevol gevoel. Vrouwe Justitia is geblinddoekt omwille van de onpartijdigheid van haar oordeel; liefde is werkelijk blind en wezenlijk partijdig.

Het is mij dan ook niet mogelijk, over liefde — dus over een ander of mijzelf — zedelijk te oordelen. Wel over besluiten, daden en gedragingen, niet over de liefde waaruit ze voortkomen. Als wij ethici nog een sprankje liefde voor de mensen hebben, dan belet dat iedere gedachte aan beoordeling van iemands liefde. Toen ik over de onrechtvaardige liefde van aartsmoeder Rebekka schreef, die haar zoon Jakob voortrok, heb ik bedoeld dat zij haar oudste zoon Ezau achterstelde, discrimineerde. Dáárin

⁹⁹ 1 Corinthiërs 13.

¹⁰⁰ Hooglied 7:10 vv.; 8:3.

¹⁰¹ ‘I believe that God is our power in relation to each other. Without our relation, there is no God.’ Isabel Carter Heyward, *The Redemption of God*, Lanham, London 1982, pp. 6 en 172.

school het onrecht, niet in de liefde die zij voor Jakob koesterde. Hetzelfde geldt van de sullige vader Eli waarnaar ik verwees. Niet zijn liefde is veroordeeld maar zijn kritiekloosheid: ‘hij heeft hen niet eens berispt’. Zo leerde Jezus ook niet dat er onrecht school in de liefde van hen die alleen liefhebben wie hen liefhebben. Hij wijst op de ruimte om ‘méér dan’ (niet: iets anders dan) ‘het gewone’ te doen: liefhebben die ons niet kennen. Daar en nergens anders schuilt het tekort. En liefhebben betekent dan, zoals we al zagen: respecteren. Is dat niet te koel? Heeft dat nog wel die kwaliteit die de liefde sterk als de dood maakt?

Ik kan mij voorstellen dat een argeloze journalist mij zo’n vraag stelt. Ik zal dan antwoorden dat respect voor de meest elementaire mensenrechten van onbekende slachtoffers nog steeds menig mensenrechtenstrijder het leven kost. Sommigen kan ik niet vergeten. Het recht is niet de kracht die hem of haar drijft. De wet zelf is zwak; de drijfkracht is respect. Mijn collega in de Fédération Internationale des Droits de l’Homme, Marianella García Villas, gedreven door respect en niet door vrees, is, evenals de journalist Koos Koster en zijn IKON-team, vermoord door militairen van El Salvador.

Niet de suprematie van de ethiek, alleen de kracht van de mensenliefde is de enige waarborg voor onze medemens, dat we hem of haar niet zullen opofferen. De lange weg terug naar het mensenoffer, waar we met deze beschaving vandaan komen, is door René Girard nagespeurd. Nu staan we onontkoombaar voor de keus om door te rennen naar de ondergang der mensheid of een heel andere kant op te gaan en te breken met elk geweld. ‘Jezus nodigt alle mensen uit voor altijd af te zien van het geweld.’ . . . ‘Geweld is slavernij; het dringt de mensen een valse zienswijze op, niet alleen op wat goddelijk is, maar op alles. Daarom is het geweld ook een ommuurd koninkrijk. Ontkomen aan het geweld zou hetzelfde zijn als ontkomen aan dit koninkrijk om binnen te gaan in een ander Koninkrijk waarvan het merendeel der mensen het bestaan zelfs niet vermoedt: het Koninkrijk van de liefde, dat ook het Koninkrijk is van de ware God, die de Vader van Jezus is en van wie zij die de gevangenen zijn van het geweld geen enkel idee hebben.’¹⁰²

Deze overtuiging van Girard stemt overeen met de zienswijze die steeds mijn werk bepaald heeft, zowel bij de Nederlandse Hervormde Kerk als bij de Liga voor de Rechten van de Mens. Mijn eerste preek (1956) was een uitleg van het boek Job die in hoofdzaak overeenstemt met de uitleg van Girard in zijn boek van 1985 *La route antique des hommes pervers*. Verdere exegetische bevestiging van deze uitleg van in het

¹⁰² René Girard, *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was . . .*, Kampen 1990, p. 242; vertaling van *Des choses cachées*.

bijzonder Job 42:6 kreeg ik al in 1957 van M. A. Beek en is in 1976 geleverd door D. Patrick, in 1977 door P. A. H. de Boer, in 1990 door H. Jagersma en in 1991 door Ellen van Wolde. Het feit dat deze laatste twee, anders dan Girard, de raamvertelling in de verklaring betrekken, maakt voor de zaak waar het hier om gaat geen verschil: Job doet helemaal geen boete in stof en as. Hij keert zich af van stof en as. Dàt staat er.

Natuurlijk is hier meer verantwoording vereist. Maar woorden zijn niet toereikend, ook al staat in hoofdstuk vi meer hierover. (Zo goedkoop is de genade nu ook weer niet, zou Bonhoeffer zeggen.) De keus voor naastenliefde als oordeel a priori ('sleutel der kennis') is alleen te verantwoorden door haar metterdaad vol te houden, dus standvastig te zijn onder de pressie om ervan af te zien (het nieuwtestamentische begrip *hypomonè*, volharding). De toekenning van het hoogste gezag — ja, dat alleen al: het beschikken over het hoogste gezag door het toe te kennen! — aan zoiets zachts als een vrijheid, gelijkheid en zeggenschap respecterende liefde die schoonheid, duidelijkheid en waarheid aanhangt maar geen gezag opeist, nergens zetelt of instituten heeft, eigenlijk voortvluchtig is, welnu, die toekenning is onverenigbaar met verering van het bovenmenselijke, onverenigbaar met erkenning van een nóg hoger gezag dan de mensen, de mensenrechten en de ware liefde. De verhevenheid van respecterende kritische liefde boven geloof en ethiek is dan ook niet algemeen aanvaard, zeker in de christelijke theologie niet. Jezus en Paulus zijn in dit opzicht niet door velen gevolgd. Slechts twee ethici waren bereid om, ter wille van deze liefde, de ethiek de ethiek te laten. Kierkegaard sprak van een 'teleologische suspensie van het ethische' en Bonhoeffer van 'het waagstuk van de verantwoordelijke daad aan gene zijde van elke ethiek.' Beiden moeten daarbij gedacht hebben aan zoiets concreets als 'de vrede die alle verstand te boven gaat', ook alle theorie, ook het ethische denken.

Wij willen ons nu echter liever bezig houden met wat ons verstand niet te boven gaat. Dat is al moeilijk genoeg.

Ernst Cassirer heeft mij ervan overtuigd dat de taal het nadenken pas mogelijk maakt. Hij laat zien hoe de doofstomme en blinde meisjes Helen Keller en Laura Bridgman door middel van de schrijftaal het denken in abstracte begrippen uitvonden.¹⁰³ Dit kritisch theoretisch denken vormt op zijn beurt het open einde van de opbouw van het verschijnsel mens. Volgens Teilhard de Chardin is de mens niet voltooid; de evolutie kan nog veel verder gaan, nu zelfs boven de materie uit.¹⁰⁴ Een luchtkasteel? Ik denk dat. Maar ook de materiële mens is niet voltooid! De godsdienst-

¹⁰³ Ernst Cassirer, *An essay on man*, London (1944) 1975, pp. 33-37.

¹⁰⁴ Pierre Teilhard de Chardin, *Het verschijnsel mens*, Utrecht, Antwerpen 1958.

criticus Ernst Bloch noemde de hoop het principe van zijn denken.¹⁰⁵ De hoop op het nog niet vertoonde is overigens ook in elke religie terug te vinden. (In hoofdstuk vi zal ik de vijf elementen van elke religie bespreken. Geweld is het dubbelzinnige element, moraal het integrerende, offer het rituele, hoop het transcendent¹⁰⁶ en dominantie het ijverige.)

3) Aanvaardt men onze hypothese, met andere woorden gaat men uit van het recht als fundament en het nadenken als perspectief van het menszijn, dan zijn godsdienstige tegenstellingen geen hinderpaal meer voor vrede en welvaart. ‘Er is geen onderscheid’, de grote ontdekking van de apostel Paulus, geldt dan.¹⁰⁷ Hoe groot die ontdekking wel was, is gebleken uit de mensenrechtenstrijd — avant la lettre, zeker — die sindsdien in geheel Europa en ver daarbuiten vruchtbare samenwerking te zien gegeven heeft tussen aanhangers van diverse religies, ketterijen en atheïsmen, van het moment af waarop Paulus deze non-discriminatieformule ijkte.¹⁰⁸ In kleine minderheden hielden zulke mensen, ook gedurende alle tussenliggende eeuwen, de fakkel brandende die in 1955 in de Verenigde Staten (busstaking in Montgomery met steun van Martin Luther King) in een opgaande zon veranderde. De geweldloze mensenrechtenstrijd was eindelijk geaccepteerd.

Ik noemde al wat er in 1968 in Tunesië, Parijs en Praag gebeurde. In hetzelfde jaar verklaarde de Wereldraad van Kerken in Uppsala racisme, uitbuiting en geweld tot de hoofdzonden van deze tijd en organiseerden

¹⁰⁵ Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 3 Teile, Frankfurt am Main (1959) 1969.

¹⁰⁶ ‘zodat uw geloof tevens hoop is op god,’ 1 Petrus 1:21.

¹⁰⁷ Romeinen 3:22 en 10:12. Voor een correcte theologische uitleg hiervan verwijs ik vooral naar Dr. J. J. Meuzelaar, *Der Leib des Messias*, Assen 1961 (diss.) en voor een praktische uitleg naar de World Conference on Religion and Peace (secretariaten in New York en Genève) waarin de grote wereldgodsdiensten samenwerken voor de vrede.

¹⁰⁸ In het Nieuwe Testament komt het toenmalige scheldwoord voor Jezus-volgelingen, ‘christenen’, slechts drie maal voor, alleen bij Lucas en Petrus. De strijdbare kettters die zich in de zevende eeuw ‘christenen’ noemden maar door de katholieken werden uitgemaakt voor ‘paulicianen’ (Paulus-aanhangers) vormen in veel opzichten een voorbeeld van Paulus’ betekenis voor de mensenrechten. Zij waren oorspronkelijk in Syrië en Armenië en tenslotte in Thracië actief van de zevende tot de twaalfde eeuw, ondanks zeer wrede vervolgingen door de byzantijnse kerkstaat die een groot aantal van hen naar saraceens (islamitisch) gebied deed uitwijken. Van daaruit bleven zij gewapende aanvallen op het byzantijnse rijk ondernemen tot 871. Zij propageerden openlijk wat anderen stilzwijgend deden, namelijk het grootste deel van de bijbel geen gezag toekennen. En het belangrijkste uit mensenrechtenoogpunt: zij verwierpen alle heiligenverering, beelden, hiërarchie en sacramenten. De latere Waldenzen verwierpen ook het wapengeweld maar aanvaardden daarentegen weer een despotische hiërarchie . . .

jongeren een schaduw-congres om de kerken over hun medeplichtigheid aan die hoofdzonden lastig te vallen. Eveneens in 1968 vond in New Delhi het eerste interreligieuze symposium plaats. Vrede was het thema. Daaruit is de World Conference on Religion and Peace voortgekomen. In 1989 hield deze haar vijfde congres, in Melbourne, over de rol van de religie. Motto was: 'Sticht vrede door geloof.' Het eens per eeuw belegde wereldcongres van alle godsdiensten boog zich op 29-8-1993, blijkens een ANP-bericht van die datum, over dezelfde opgave.

Zo wordt onder gelovigen in steeds wijder kring het inzicht verbreid van Bonhoeffer en de befaamde nieuw-testamenticus C. H. Dodd, dat de goddelijke transcendentie van zedelijke aard is. In zijn hoofdwerk noemt deze laatste de Amerikaanse vakbondsleider Bouck White 'ingenieus' omdat deze mensenrechtenactivist 'koninkrijk der hemelen' vertaald had als 'koninkrijk van zelfrespect!'¹⁰⁹ Dit, het saneren van vererende, offerende religie tot vertrouwen in morele waarden als zelfrespect, eerbied voor het leven en voorrang voor achtergestelden (ter wille van hun gelijk recht), dit geloof zonder dubbelzinnigheid, zonder ritueel en zonder bekeringsijver is datgene, wat de profeten van Israël met Jezus van Nazareth en diens leerlingen gemeen hebben. Vader Abraham heet vader der gelovigen omdat hij zijn zontje niet offerde. Daaruit bleek zijn geloof. Een geloof tegen de heersende goden (goden van de heersenden) in. In die zin een geloof zonder religie.

Respectabel of fatsoenlijk handelen wordt omschreven als sociale of politieke 'consequentie uit het geloof.' Ten onrechte. Het heersende geloof volgt uit het geloof der heersenden. Zeggen dat iemand in respect gelooft is een logische conclusie trekken uit iemands respectabel, fatsoenlijk handelen.¹¹⁰ Moraal is niet een premisse waaruit handelen logisch volgt (als het consequent toegaat), maar een richtsnoer dat tot op zekere hoogte uit handelen op te maken is. Heeft de slavernij hier sporen in het denken achtergelaten? Als een slaaf een voorschrift in acht nam waarvan gezegd werd dat het een moraalregel was, dan kon de eigenaar wel zeggen dat de slaaf de consequentie trok uit het geloof van zijn eigenaar, maar de slaaf was daar niet vrij in; hij moest wel.

Ik moest in deze paragraaf over theorie wel stilstaan bij de praktijk die

¹⁰⁹ C. H. Dodd, *The parables of the Kingdom*, London, Glasgow 1961, p. 29 noot 2.

¹¹⁰ Zo ook Rochus Zuurmond, *God noch gebod*, Baarn 1990, p. 46 vv. en elders. Zoals György Konrád zei over de Sovjetdictatuur: 'Als iemand de overheid openlijk tegensprak wist je dat het een fatsoenlijke kerel was.' Zie diens *De melancholie van de wedergeboorte*, (Van der Leeuwlezing) Amsterdam 1990, p. 16. Ook Jezus dacht zo: 'Haar zonden zijn haar vergeven want zij betoonde veel liefde' Lucas 7:47.

de theorie bepaalt, stilstaan bij de door mij reeds van tevoren gemaakte keuzen die voor mijn analyses beslissend zijn. Niet alleen de correcte of minder correcte logica van de analyse staat ter discussie; ook de vooronderstellingen. Dit laatste zou geen zin hebben als er geen beoordelingsmaatstaf te vinden was voor de plausibiliteit van vooronderstellingen. Mijn voorstel is om die maatstaf te vinden in hun effect voor eventueel erdoor gedupeerden. Alleen applaus maakt plausibel. Eerder schreef ik dat het mijn goed recht is om iets te geloven mits het iemand baat en ik anderen daarmee geen onrecht doe. Aan de vruchten kent men de boom.

Fundamentalisten bijvoorbeeld gaan uit van een moralistisch standpunt. Bij hen neemt religie, waarvan moraal deel uitmaakt, de fundamentele plaats in die recht zou moeten innemen. We hebben gezien dat niemand een ander fundament kan leggen dan er ligt; ook de fundamentalistische visie baseert zich op recht. Zij buigen het alleen krom. Het criterium voor recht is gelijkheid. Angst drijft fundamentalisten ertoe, dat criterium te vervangen door veiligheid, het criterium van de religie. Recht wordt dan voorrecht; sommigen zijn veilig, beveiligd tegen anderen. Het onderscheid tussen schurken en onschuldigen berust op een moreel oordeel van religieuze aard: geloof dat er goede en slechte mensen *bestaan* maakt deze moraal mogelijk. Ze trekt het recht krom. Ze kan dit niet uit eigen kracht want moraal heeft geen kracht in zichzelf. De kracht waarmee het gebeurt komt echter niet alleen van liefde voor de ‘onschuldigen.’ Die kracht heb ik geïdentificeerd als wilskracht, maar er is ook de puur emotionele kracht van angst voor de ‘schuldigen’. Angst is een slechte raadgever omdat ze het bewustzijn vernauwt en de vrije wil onvrij maakt. De gevangene wil buigt het recht, het kromme recht bederft de macht, de corrupte macht bepaalt het moralisme.

Dit laatste onderdrukt het fundamentele recht volgens hetwelk schurken dezelfde basisrechten hebben als alle andere mensen. Het moralistisch vooroordeel dat rechtsgeldigheid voor zich opeist leidt niet slechts tot rechtsongelijkheid tussen zogenoemde schurken en zogenoemde onschuldigen, maar in uiterste consequentie leidt het tot moord, gelegitimeerd als terechtstelling. De regeringsleiders Reagan en Khomeini kwamen, uitgaande van zo’n standpunt, tot openlijke moordaanslagen op hun zondebokken resp. Khadaffi en Rushdie. Het enige alternatief voor deze logica is: niet over mensen oordelen of rechtspreken, alleen over daden, met als gevolg dat je ‘volledig’ bent of, minder exotisch geformuleerd, ‘inclusief denkt’¹¹¹, net als de god die ‘zijn zon laat schijnen over bozen en goeden en het laat regenen op rechtvaardigen en onrechtvaardigen.’¹¹² Er

¹¹¹ F. Boerwinkel, *Inclusief denken*, 10e druk, Bussum 1969.

¹¹² Mattheus 5:45.

zit niets anders meer op dan te leven als deze god, niet slechts in Frankrijk maar overal, hoe bescheiden we ook willen zijn of althans lijken.

Nogmaals, om werkelijk en definitief te breken met wat Girard het zondebokmechanisme genoemd heeft, dient men ieder strafrecht te verwerpen en te vervangen door iets effectievers. In essentie is het uitgangspunt van elk strafrecht: de schuldige dient gestraft, ergo van sommige rechten tijdelijk of voorgoed, gedeeltelijk of geheel beroofd te worden, omdat deze schuldige anderen van hun rechten beroofd had. Zo wordt in het strafrecht, meent men, de gelijkheid hersteld, het recht gehandhaafd. Rechtsgelijkheid is voor strafrechters geen gegeven; zij moeten die gelijkheid bewerkstelligen! Ze is niet hun uitgangspunt maar hun doel. Het onrecht wordt 'vereffend' door 'toevoeging van leed' (di. onrecht). Rechtsgelijkheid is in deze gedachtengang niet gegeven maar gevraagd. Uitgangspunt is dan een gegeven ongelijkheid in rechte, dat wil zeggen een schending van de rechtsorde. Resultaat: gelijkheid in onrecht.

Deze redenering is de redenering van het geweld. Zij kiest voor ongelijke behandeling als middel om te komen tot een zekere gelijkheid. Daartegenover staat ons alternatief: rechtsgelijkheid als uitgangspunt, als gegeven, om door middel van gelijke behandeling te komen tot een vergelijk tussen dader en getroffen of diens vertegenwoordiger. Aan beide partijen wordt daartoe bemiddeling geboden. Een vergelijk op tal van punten (rouwtermijn, schadeclaims etc.) is nodig om een proces van verzoening op gang te brengen.

De International Conference on Penal System Abolition (ICOPA) bepleit al jaren rehabilitatie van oude, lang vergeten procedures van bemiddeling en verzoening tussen delinquent en slachtoffer of hun vertegenwoordigers, om recidive uit te sluiten door veranderingen in de sociale controle.¹¹³

Geen geweld tegen zondebokken? Dan ook geen voorrechten voor elites. Zweep en suikerklontje zijn zelfs beneden de waardigheid van paarden. Beloning en straf zijn in principe achterhaald. Als machtsmiddel hebben zij gefaald, als rechtsmiddel eveneens. Artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens maakt geen uitzondering voor rechters of andere ambtenaren. Ook zij behoren zich jegens anderen in een geest van broederschap te gedragen. In plaats van het antieke *verdeel en heers* komt nu eindelijk het diametraal tegenovergestelde advies: *verenig en dien*. Gaat men hiervan uit, zoals de criminologen Louk Hulsman en Herman Bianchi in het voetspoor van Clara Meijer-Wichmann¹¹⁴, dan komt men logischerwijze uit bij de vervanging van het strafrecht door

¹¹³ Zie hierover H. Bianchi, *Gerechtigheid als vrijplaats*, Baarn 1985, passim.

¹¹⁴ Clara Wichmann, *Beschouwingen over de historische grondslagen der tegenwoordige omvorming van het strafbegrip*, Leiden 1912.

verzoeningsrecht, wat de naam recht waardig is en ons niet van de wal in de sloot helpt. Sociale controle is veel machtiger dan justitiële dwang door middel van gevangenisstraf.¹¹⁵

De aristotelische logica heeft alle aanvallen van theologische zijde doorstaan.¹¹⁶ Sterker nog, het inzicht van Aristoteles dat twee tegenstrijdige oordelen niet tegelijkertijd en in hetzelfde opzicht geldig kunnen zijn heeft zich doorgezet tegen alle door-elkaar-halerij in, tegen alle diaboliek in die men ten onrechte dialectiek noemt, als richtsnoer voor accuraat analytisch denken.

Er is geen reden om te vrezen dat de logica de afschaffing van geweldpleging op mensen niet overleven zou. Machtsverschillen zijn het, die het denken aantasten, via de taal. Over die aantasting is reeds in het midden van de 20e eeuw gerapporteerd door de marxist Lukács en later onder vrijwel dezelfde titel door de humanist Finkielkraut.¹¹⁷ De kapitalistische en de communistische samenlevingen deden niet voor elkaar onder in het aantasten van het logisch denken. Lukács werkte in Budapest, Finkielkraut werkt in Parijs.

Zoals het zedelijk niveau verlaagd wordt door de corrumperende werking van machtsverschillen, zo tast deze corruptie ook het denkvermogen van grote groepen mensen aan. Daardoor leren de politieke fouten die zij

¹¹⁵ ‘We also need to remember the single most important feature of the Universal Declaration — its power to shame. (. . .) It will not be retrieved without a profound change of heart from the world’s most powerful governments, particularly the United States.’ Iain Guest in *Reflections on the Universal Declaration*, Den Haag, Boston, London 1998, p.143.

‘Im richtigen und notwendigen Skandal erweist sich, wie anfällig auch die größte wirtschaftliche und politische Macht ist, wenn sie sich zu weit von der Menschlichkeit entfernt.’ Nikolaus Koch in *Revolution ohne Gewalt?* Wien 1968, p. 18.

¹¹⁶ Voorbeeld van zo’n aanval: ‘Dialectisch is het geloofsdenken in die zin, dat het ervan uit gaat dat het scheidende oordelen Gods tegelijk een verzoenend oordelen is. In dit verzoend zijn heeft de Satz des Widerspruchs zijn absolute geldigheid verloren in een radicalere zin dan bij Hegel.’ Aldus J. A. Oosterbaan, *Hegels Phaenomenologie des Geistes en de theologische kenleer*, diss., Haarlem 1953, p. 165. Tegenstrijdigheid hindert dus niet! Geheel anders dan voor de profeten die nog vielen over zulke kleinigheden als de groet ‘Vrede, vrede!’ terwijl het geen vrede was. Maar het is juist de opgeklopte mayonaise van zure schuldbelijdenissen (voor iedere beginnening verplicht) en vette pretenties (voor bevorderden), dit geforceerde roersel van onoplosbare tegenstellingen, die het nog gangbare christendom voor denkende mensen ongenietbaar heeft gemaakt en dat des te meer naarmate zij het trouw willen blijven.

¹¹⁷ Zie György Lukács, *Die Zerstörung der Vernunft*, Berlin 1954 en Alain Finkielkraut, *La défaite de la pensée*, Parijs 1987; Nederlandse vertaling, *De ondergang van het denken*, Amsterdam 1989.

steeds opnieuw maken hun opmerkelijk weinig. Kortom: het afschuiven van macht naar boven maakt blind voor misbruik van die omhooggeschoven macht. De verbazing daarover is al zo oud als onze oudste literaire tradities. Bertrand Russel citeert in zijn boek 'Power' (1938) het Chinese verhaal van een hartverscheurend ~~wenende~~ weduwe in de wildernis. Achtereenvolgens zijn haar schoonvader, haar man en tenslotte haar zoon gedood door een tijger. Confucius raadt haar aan te verhuizen naar de bewoonde wereld. Zij wil niet. Waarom niet? Verbaasd doch geduldig legt de vrouw uit: 'Er is hier geen onderdrukkend regime.' Het joods geloof dankt zijn ontstaan aan het oude Exodusverhaal over mensen die de wildernis in trokken om een onderdrukkend regime te ontvluchten.

De wildernis echter bood voor niemand een blijvende oplossing. Na eeuwen ervaring met gewapende opstand tegen onderdrukking kozen de joden tenslotte, na de verpletterende ervaringen in het jaar 135, voor het galoetmodel, dat wil zeggen ongewapend verblijf in vreemde culturen met sociale verdediging van eigen cultuur. Ballingschap in plaats van woestijn was toen een reeds zes eeuwen oude joodse traditie. Dit bleef in hoofdzaak hun verdediging gedurende de zeer lange periode tot 1942, de opstand in het ghetto van Warschau. Toen had Hitlers geweld ook hun anarchistische staatloosheid aangetast. Gelukkig was die wijsheid (sociale verdediging) intussen bij andere volken begrepen en nagevolgd, of ontdekt.

Met de gewapende opstand in Warschau eindigden de ruim achttien eeuwen van geweldloze collectieve zelfhandhaving van het joodse volk. Hitler heeft niet alleen zes miljoen joden vermoord maar ook hun geweldloosheid vernietigd. Zes jaar later moesten overlevenden de consequentie daaruit trekken: gewelddadige zelfhandhaving en, om die te legitimeren, een eigen staat. Opmerkelijk echter is, dat een meerderheid buiten Israël bleef wonen, in de Verenigde Staten, in de Sovjetunie en elders, in Oostenrijk, Polen, Duitsland en Nederland. Deze miljoenen mensen zullen daarvoor meer dan één reden hebben. Velen van hen steunen de staat Israël financieel en moreel. Hun veiligheid en hun bezittingen worden in de staten waar zij verblijven gewapenderhand beschermd, niet anders dan in de staat Israël. Daarom is die niet voor alle joden de enige toevlucht. Voor een groot deel van hen gaat de ballingschap gewoon verder.

Deze lange periode van geweldloze joodse cultuurbescherming viel, merkwaardig genoeg, vrijwel samen met de periode van de christelijke cultuursabotage. Zo'n omschrijving klinkt natuurlijk partijdig in godsdienstig opzicht maar dat is dan ook het enige zwakke punt erin. Mij gaat het niet om godsdienstige voorkeur, dat moge duidelijk zijn geworden. Niet voor een of ander geloof maar voor het leven op aarde is de 'zonde-

val van het christendom' een historische ramp.¹¹⁸ In Auschwitz bereikte die ramp een voorlopig dieptepunt, maar omdat blanke christenen niet zelf het slachtoffer daarvan waren, is het nog niet het laatste dieptepunt. Een halve eeuw later sterven miljoenen zwarte christenen in Afrika en eveneens miljoenen moslims, boeddhisten, christenen en humanisten in Europa en Azië onder het voortgezette constantijnse oorlogschristendom en zijn communistische variant in China. Terwijl ik dit schrijf (1993) is het einde van het moorden nog niet in zicht, het begin van vervolging der hoofdschuldigen ook nog niet. Sprake is daar al wel van. Maar terwijl de chaos toeneemt, groeit en rijpt het besef van het bedrog.

Pas na de ontmaskering van de gewaande bovenaardse god als machteloos tegenover de georganiseerde moorden op joodse en andere bevolkingen (Dresden, Hiroshjima) viel een deel van het joodse volk uit zijn wonderbaarlijk lang volgehouden rol en stichtte de staat Israël. Die rol was tamelijk uitzonderlijk geweest. Het was een precedent van een ander menszijn, levend zonder eigen gewapende staatsmacht en toch op de hoogte van en vertrouwd met de meest geavanceerde kunsten en wetenschappen van de moderne tijd. De joden in ballingschap vormden in feite de geweldloze beweging voor gelijke rechten voor allen, die de christenen al sinds 315 niet meer vormden.

Nog in hetzelfde jaar 1948 kwam de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens tot stand. De christelijke geweldloze beweging voor gelijk recht en respect voor allen kon weer verder gaan waar ze in 315 gebleven was, namelijk bij invoering van een vrije dag per week voor iedereen, afschaffing van het kruisigen, gelijke vrijheid voor christendom en andere religies. En . . . ging ze nu ook werkelijk verder? Jawel, maar voornamelijk in Latijns Amerika, waar Esquivel duizenden geweldloze gemeenschappen coördineerde. Een dictator die hem gearresteerd had liet hem weer vrij na een internationale campagne voor zijn vrijlating. In de rijke landen daarentegen wonnen de opvattingen van Hitler steeds meer

¹¹⁸ G. J. Heering, *De zondeval van het christendom*, Utrecht (1933) 1953. Dit klassieke werk beschrijft de genoemde sabotageperiode van Constantijn de Grote af tot heden. Helaas is de Nederlandse vierde druk van 1953 gekuist; de kritiek op het Kellogg pact (Pact van Parijs) ontbreekt erin. Dit Kellogg pact vormde de ontoreikende grondslag voor het doodvonnis van het Internationale Militaire Tribunaal voor het Verre Oosten, voltrokken aan de Japanse legerleiders in 1948. Rechter Radha Binod Pal heeft dan ook hun vrijspraak geëist in zijn afwijkend oordeel. Zijn oordeel is vooral belangrijk omdat hij het uitsluiten van de bevoegdheid tot oorlog (zoals voorzien in artikel 9 van de nieuwe Japanse grondwet) essentieel acht. Zijn argumentatie is zo grondig en alomvattend, dat ze het hele tweede deel van de processtukken beslaat. Mijn vriend Maarten Knottenbelt maakte mij daarop attent en verschaft me inzage. Het derde deel is nooit verschenen.

veld, zoals al omstreeks 1950 voorspeld was door mannen als Rauschning en Jungk.¹¹⁹ Hun waarschuwingen werden niet gewaardeerd. Duitsland en Japan werden opnieuw bewapend.

Moest ‘de maat van onze vaders’ zó vol worden, voordat de invloed van Jezus zich verder kon uitbreiden? Het lijkt erop, maar Jezus vergiste zich: de maat is wel vol, maar ze loopt over. Het kwade is in werkelijkheid even mateloos als het goede. Pilatus heeft die invloed van Jezus voor drie dagen weten uit te schakelen. De kerk heeft haar minstens zestien eeuwen in de weg gestaan.

Reeds in de negentiende eeuw had, op veilige afstand van het christendom, een onverschrokken meisje in India de methode van ongewapende opstand met zoveel succes aangewend tegen onderdrukking door haar begaafde doch seksistische echtgenoot, dat deze haar leerling werd en met diezelfde methode zijn volk bevrijdde van vreemde overheersing. Ook het principe van gelijke rechten had hij van zijn vrouw Kasturbai geleerd. De naam van de man was Mohandas Karamchand Gandhi.¹²⁰

Zeker, de leer van geweldloos verzet is niet alleen bij joden of christenen te vinden. Ook andere volken kennen het principe uit hun religies of hun wijsheid. De politieke toepassing ervan vordert wel gestaag — ik noemde al de verrijding van de militaire staatsgreep tegen Gorbatsjov — maar wordt nog belemmerd door onvoldoende logisch denken.¹²¹

Begiftigd met verstand zijn alle mensen (Universele Verklaring, artikel 1.) De vrijheid om dat verstand naar eigen goeddunken te gebruiken is een recht, dat verdedigd moet worden. De beste verdediging van de vrijheid is, die te gebruiken.¹²² Een mens kan zijn verstand op nul zetten, het full time verhuren of, erger nog, voorgoed opofferen, zoals niet alleen in de middeleeuwen willens en wetens gebeurde (*sacrificium intellectus*). Waar dat opofferen toonaangevend wordt, ontstaat voor wie nog wèl zelf denkt

¹¹⁹ Robert Jungk, *De toekomst is reeds begonnen*, Tielt (1952) 1958; Hermann Rauschning, *Tijd van Delirium*, Den Haag 1949. Op pagina 334 schreef deze laatste: ‘Maar het grimmige politieke raam waarbinnen deze (Amerikaanse) soldaten hun plicht moeten doen, vertoont een schreeuwende contradictie tussen beweerde idealen en de harde werkelijkheid. Het feitelijke beeld kunnen de Duitsers slechts interpreteren als een voortzetting van de nationaal-socialistische politiek.’

¹²⁰ Gandhi, in: E. Easwaran, *Gandhi*, Den Haag 1983, pp. 35 en 172: ‘ik heb de les van geweldloosheid van mijn vrouw geleerd, toen ik haar mijn wil probeerde op te leggen.’

¹²¹ Johan Niezing, *Sociale verdediging als logisch alternatief*, Assen 1987. Voor de meest diepgaande studie van het geweld in onze cultuur kan ik verwijzen naar René Girard.

¹²² Irene Pieper, *Je verdedigt de vrijheid het beste door haar te gebruiken*, artikel in Nieuwsbrief nr. 8 van de Liga voor de Rechten van de Mens, Amsterdam 1984.

een uiterst gevaarlijke situatie. Hij of zij is dan dissident geworden.

René Girard die als eerste erin geslaagd is, de godsdienst te definiëren als een beveiligingssysteem tegen onderlinge uitroeiing, heeft mij eindelijk het gepaste respect voor religies bijgebracht dat godsdienstfenomenologen mij ten gevolge van hun kritiekloosheid niet konden inboezemen. (De kritiek van Girard luidt dat het beveiligingssysteem zijn slachtoffers niet beveiligt.)

Ik begrijp nu, dat geloof een ervaringstrascendente en integrerende kracht in mensen is waarmee zij hun onderling geweld beteugelen, dus ook de door begeerte gewekte rivaliteit die op geweld uitloopt. Al manifesteert deze kracht zich in dubieuze rituelen of ook in rigide tirannie, dan nòg is dit tirannieke geweld altijd opgevat als tegengeweld, gericht tegen een nog vreselijker, onbeheersbaar geweld: de onstuitbare onderlinge uitroeiing. Religie heeft, haar irrationele manifestaties ten spijt, een rationele functie: zo goed mogelijke beveiliging van zoveel mogelijk mensen door afleiden van het geweld op de zondebok. Dat is bijna een recht; ieder heeft recht op leven en bescherming ervan, maar niet ten koste van een zondebok. Religievrijheid heeft grenzen.

De veiligheid zoals religie (of gewapende bevrijdingsbeweging) die beoogt is niet de veiligheid voor allen in gelijke mate, zoals het recht eist. Daarom kan religie het recht niet vervangen. Waar men dat toch probeert, in de theocratie, daar houdt men niet veel rechten over; in elk geval niet gelijkelijk voor gelovigen en afvalligen.

4) De milieubeweging heeft mij ervan overtuigd dat de planeet waarop wij leven, de aarde, een onherleidbaar aspect van onze ervaring belichaamt. Dit planetarisch aspect gaat niet op in zijn fysische en chemische bijzonderheden zoals iedere planeet er heeft. De aarde blijkt bij nadere bestudering een uniek, uiterst fijn afgestemd instrumentarium geweest te zijn, waarop bij minimale afwijkingen in die afstellingen leven nooit mogelijk geweest zou zijn (zo Hubert Reeves).

Geweest, moet ik helaas zeggen, want de ontregeling van het instrumentarium is in de 20e eeuw op gang gebracht en of ze nog gestopt kan worden is onzeker. De aarde verenigt niet langer in zich de zeldzame voorwaarden voor het voortleven van al wat nu nog leeft, terwijl dat nog maar één eeuw geleden wel het geval was. Het uitsterven der soorten is begonnen en gaat dagelijks verder. Circulerend drinkbaar water, ventilerende inadembare lucht van constante samenstelling en begremsd-variabele temperaturen waren nergens in het heelal aangetroffen, laat staan hun combinatie — die nu begonnen is gebreken te vertonen. Aristoteles kon aarde, water, lucht en vuur nog als elementen van het zijnde beschouwen . . .

Culturen die deze elementen vergoddelijkten zijn nu even dood als die elementen zelf altijd al waren.¹²³ Doch niet minder gevaarlijk is het vergoddelijken van het levensprincipe. Men behoeft niet om te zien naar de vruchtbaarheidsreligies van de oudheid noch naar het nationaal-socialisme van deze eeuw, om dit in te zien. Als het ‘groene denken’ de grondslag voor onze samenleving wordt, zijn we nog verder van huis dan toen meeldraden en stampers de leerstof voor de seksuele opvoeding vormden. (Nog in 1949 bleek dit laatste het geval in het Gereformeerd Of Burgerweeshuis te Haarlem.)

5) Het economisch aspect is in Oost en West nog de belangrijkste vervanger van het recht als fundament. Nauwkeuriger gezegd: het rechtsprincipe van de gelijkheid is als cultuurgrondslag vervangen door het economische principe van de wedijver, dat dientengevolge als rechtsprincipe fungeert. Dit maakt in principe winst ten koste van anderen rechtvaardig en noodzakelijk. Omdat en voor zover dit als rechtsgrondslag fungeert, dringt het de rechten van de mens weg van de fundamentele plaats die hun toekomt naar een soort culturele ballingschap in hogere, ethische sferen waar ze niet fundamenteel kunnen zijn, ook al heten ze fundamenteel.

Ik las ergens dat een carrièremakend econoom in België de mening had geuit dat economie geen wetenschap was. Henderson en Strange bevestigen dit.¹²⁴ Inderdaad lijkt ze in veel opzichten op een dogmatische theologie, een koningin der wetenschappen waaraan elke andere wetenschap onderhorig moet blijven. Wie in dit land doctoraal economie heeft gedaan, behoeft geen andere studie gevolgd te hebben om minister-president te

¹²³ Zoals voorzien was door de dichter van Psalm 115: ‘Wie in die goden zijn behagen vindt en wie ze maakt, wordt even doof en blind als deze dode dingen.’ (Liedboek voor de kerken, Den Haag 1973 (1968), p. 200.)

¹²⁴ Hazel Henderson, *The Politics of the Solar Age*, Indianapolis 1988, p.79: ‘Only when economistst confess publicly that economics is not a science will these social choices be revealed as embodying conflicts over goals and values that can resolved only by political processes.’ Zij bevestigt ook de onverenigbaarheid van kapitalisme en mensenrechten, aangehaald werk p. 121: ‘Democracy becomes a functional necessity whenever a social system is competing for survival under conditions of chronic change. This is the theme underlying the new clashes between the rights of capital and of management to manage, versus human rights.’ Susan Strange zegt: ‘Het begrotingsprobleem komt voor een deel doordat de multinationals min of meer zijn weggevallen als belastingbetalers. Zij hebben het draagvlak van de overheden weten te ondermijnen. (. . .) Het komt er dus op aan of de grote jongens in de financiële wereld, de kredietbeoordelingsinstellingen, de grote accountants, de megabeleggers, wat orde in het systeem willen scheppen. (. . .) Dus moeten wij wetenschappers ons die ene vraag blijven stellen: wie heeft de macht?’ Vraaggesprek in Vrij Nederland van 18-1-1997, pp. 22 vv. n.a.v. *The retreat of the State*, Cambridge 1995.

worden. Historici daarentegen worden werkloos als ze niet iets nuttigers willen gaan doen. Toch is economie hoogstens een vak naast geschiedenis of literatuur, niet erboven. Het economisch denken definieert zichzelf nog niet — wat toch meer dan honderdvijfentwintig jaar na de verschijning van *Das Kapital* langzamerhand verwacht mag worden — als de wetenschap van de voorziening in de behoeften. Het economisch handelen en denken is nog in de ban van de uitvinding van het geld.

Met veel andere gelovigen, anarchisten en democratische socialisten, veel sociaal-democraten ten spijt, ben ik ervan overtuigd dat de rechtmatige bedrijvigheid, nodig om duurzaam in de levensbehoeften van alle mensen te voorzien, slechts op basis van het recht, het gelijke recht voor allen, niet op basis van half-losgelaten, half-bijgestuurde marktmechanismen zich adequaat kan ontwikkelen. De westerse koppeling tussen arbeid en loon die de Universele Verklaring hier en daar nog ontsiert is achterhaald. Er dienen meer vrijheden in het bedrijfsleven erkend te worden dan alleen ongebreidelde ondernemersvrijheid en een beknotte vakbondsvrijheid. En voor wie de vier vrijheden van Franklin D. Roosevelt¹²⁵ vergeten mocht zijn voeg ik hier uitdrukkelijk aan toe: er dienen nog meer behoeften erkend te worden dan alleen de koopkrachtige, nog meer eigendomsrecht dan alleen dat der bezittenden.

Omdat de kapitalistische concurrentiemaatschappij aan die rechtseisen niet kan voldoen en, derhalve, alleen met genocidaal geweld-in-voorraad en met angstvallig voorbijzien aan de nood van de wereldbevolking in stand gehouden kan worden, daarom moet ze spaak lopen in een vreselijke chaos. Want de mensenrechtenbeweging gaat door.

§ 1.4.2. ETHIEK

In zekere zin is dit boek een ethiek. Alle aspecten der ervaring worden als even zovele ethische uitdagingen beschouwd en hun criteria worden ethisch gewogen. Niet alleen waarheid — het criterium van alle nadenken — ook de overige vijftien kernbegrippen hebben hun ethisch gehalte: zin, schoonheid, welvaart, vrede, veiligheid, macht, gelijkheid, vrijheid, organisme, cel, aarde, energie, tijd, ruimte, veelvoud.

In het voorgaande wees ik op een zodanige samenhang tussen de twee groepen van acht aspecten, dat de tweede groep de eerste, objectieve, die men de natuur noemt, op veel complexere, subjectieve niveaus lijkt te reproduceren, wat men de cultuur noemt.

Dezelfde merkwaardige parallellie wordt ook zichtbaar aan de zojuist opgesomde twee maal acht criteria. Een voorbeeld: de analogie tussen

¹²⁵ De vrijheden van meningsuiting en van godsdienst, van vrees en van gebrek. Samuel I. Rosenman, *Working with Roosevelt*, New York 1952, p. 262-264.

aarde en welvaart. Een economische ‘groei’ die de ecologische omgeving, de aarde, overbelast en de democratie verbreekt, kan geen welvaart, geen rijkdom opleveren tenzij zeer gebrekkig, immers voor een beperkte tijd voor een beperkt aantal. Dat is het probleem van de huidige, niet-duurzame economische chaos die orde heet.

Omdat het om een ethiek ging, moest het mogelijk zijn om alle aspecten met werkwoorden aan te geven, ook de eerste vijf. Wij tellen, meten, duren, veranderen, omgeven. Deze aspecten werpen hun ethische schaduwen vooruit (Dooyeweerd noemt dat anticipaties op het ethische) blijkens de moraalspreekjes ‘pas op uw tellen’, ‘houd maat’, ‘beid uw tijd’, ‘de druppel holt de steen uit, niet met kracht doch door dikwijls te vallen’ en ‘broeders, blijft de aarde trouw.’ Alle aspecten van menselijke ervaring tonen hun relevantie voor de ethische bezinning. Als een ethicus gaat schrijven, waarover dan ook, dan wordt dat, als hij het niet verhoedt, een moralistisch betoog, en als hij zijn best doet een ethische verhandeling.

Ziehier de ‘zekere zin’ waarin dit boek een ethiek is. Het heeft niet de pretentie noch de kwaliteit van een academische studie en voor een schot-schrift is het te dik. Het is een poging om ons uit de verlegenheid te redden, een essay dus.

Van ons standpunt gezien is zedelijk oordelen alleen over dingen (bijvoorbeeld gedrag, afspraken, instituten) mogelijk, niet over mensen. Indien er echter toch een mogelijkheid bestaat om over mensen een geldig zedelijk oordeel te vormen, gesteld dat iemand daartoe de bevoegdheid zou hebben die niemand gewetensvol aan een ander verlenen kan, dan zou om die reden alleen zelfbeoordeling in aanmerking komen. Ik zeg dit met de grootst mogelijke reserve, gezien de psychische gevaren ervan. Verzwijgen of miskennen kan ik het niet, omdat zelfbestuur zonder zelfbeoordeling niet mogelijk is; dit geldt ook voor hele volken tegelijk, stellig ook in ethisch opzicht. Bekend voorbeeld is de dekolonisatie, welke alleen mogelijk werd door collectieve ethische bewustwording van het crimineel gehalte van de kolonisatie. Helaas hebben o.a. China, Israël en de Verenigde Staten dit proces nog niet voltooid; Nederland trouwens ook niet, blijkens de criminalisering nog in 1993 van de antikolonialist Poncke Prinsen.

Volken besturen van bovenaf en van buitenaf is niet mogelijk zonder die volken zedelijk te beoordelen, en wel: gering te schatten. Vreemde overheersing is daarom geen respectabel model meer, zelfbestuur is het enige wat overblijft. Zo is ook zelfbeoordeling het enig geldige zedelijk oordeel over een persoon, mits het in vrijheid gevormd is, niet onder toezicht van anderen, door iemand in het volle bezit van zijn of haar gees-

telijke vermogens. Als de profeet Elia bidt 'laat mij sterven' wordt zijn gebed niet verhoord, maar zijn oordeel 'ik ben niet beter dan mijn voorvaderen' is onweersprekelijk. Het oordeel van het geweten moet gerespecteerd worden; dat is de vrijheid van geweten. Wordt die niet gegund, dan treedt ernstige schade op. Maar respecteren is niet hetzelfde als juist achten! Men kan niet ieder die zichzelf beschuldigt bijvallen. Gruwelijk is het, dat in dit land tegenwoordig stemmen opgaan voor strafrechtelijke veroordeling uitsluitend op grond van bekentenis. Nog één stap verder en het martelen ter verkrijging van bekentenissen vindt ook hier weer ingang.

Ik bracht zojuist de psychische gevaren van het geweten te berde. Want ook bij zelfbeoordeling dient men de uiterste bescheidenheid tegenover zichzelf in acht te nemen, vooral in westerse landen waar velen, door de zelfverachting die gepaard gaat met zedelijke zelfveroordeling onder toezicht van anderen, te maken krijgen met psychische stoornissen van ernstige en langdurige aard, dus met verziekte relaties. Nietzsche had er al krachtig tegen gewaarschuwd. Helaas zijn machtsanalyse en psychoanalyse voorlopig nog geen schoolvakken, terwijl de op dit punt gezonde invloed van de leer van Jezus al vrijwel geheel van de scholen geweerd is.¹²⁶ Hopelijk zal de onderwijshervorming, die door de Rechten van de Mens geëist wordt, het respect voor ieders rechten en, gelukkig tegelijk daarmee, ieders zelfrespect aanzienlijk verhogen.

Juist aan dit zelfrespect kan ten goede komen, wat personen en volken op het gebied van zedelijk oordelen over eigen optreden en eigen rol leren uit de rechten van de mens. Morele ruggegraat daarvan zijn de principes van naastenliefde en verstenliefde of solidariteit, inclusief respect voor de vijand. Komt men op grond ervan tot een zelfbeoordeling dan is het nog altijd nodig, te bedenken dat het niet het laatste oordeel is.

In het eerste van de vier evangelies wordt een visioen beschreven van

¹²⁶ 'De geestelijke mens beoordeelt alle dingen, zelf echter wordt hij door niemand beoordeeld.' 'Nu raakt het mij zeer weinig, of ik al door u of door enig menselijk gericht beoordeeld word. Ja, ook mijzelf beoordeel ik niet. Want, al ben ik mij van niets bewust, daardoor ben ik niet gerechtvaardigd; hij die mij beoordeelt is de Here.' (Paulus, 1 Cor. 2:14 en 4:3.) Met 'Here' is blijkens 1:8 Jezus bedoeld, maar dat was een kleine vergissing — althans, Johannes wijst later Paulus op dit punt terecht. Jezus oordeelt niemand! (Johannesevangelie, 3:17-19; 8:15 overeenkomstig de profeet Hosea, 6:5 v.) Hoe zou hij ook, als zijn Vader in de hemelen het ook niet doet? (Joh. 5:22; 12:47 v.) Zo zag hij het, ook blijkens zijn vermaning: 'Weest dus volmaakt gelijk uw Vader in de hemelen, die zijn zon laat schijnen over bozen en goeden en het laat regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen.' (Mattheus 5:44-48). De kerk echter volgde Paulus kritiekloos.

een oordeel over de volken.¹²⁷ Dit kan niet het laatste oordeel zijn; het is immers niet genoeg om iets voor één van de minsten te doen en de overigen te laten omkomen. Dat is precies wat de volken al eeuwen doen. Na dit oordeel moest er nog op z'n minst één volgend oordeel geveld worden, namelijk over de volken die alle mensen gelijk behandeld hadden zodat er bij hen in het geheel geen 'minsten van mijn broeders' te vinden waren.

Kortom: als het goede niet beter is dan wat er tot nu toe geschreven, gedaan, geprobeerd en gedacht is, dan is het nog niet goed genoeg om als maatstaf te dienen voor een laatste oordeel. De rechten van de mens zijn wel 'een gemeenschappelijke norm om aan te voldoen' (preambule Universele Verklaring) maar dat maakt slechts een eerste oordeel mogelijk, geen laatste. De teksten, verdragen en resoluties inzake de Rechten van de Mens zijn zedelijk beschouwd niet méér dan een minimum, een moeizaam bereikt compromis tussen de mensen en hun staten, tussen gelijkheid en monopolie, tussen recht en voorrecht (zie hoofdstuk viii). En de geweldloze strijd voor implementatie is lang en bitter. De mens zelf is wel goed genoeg, maar de staat, de school en de kerk die hij bedacht heeft nog niet.¹²⁸

O mens! Natuurlijk weet ik wat goed is in mijn geval. Daar had profeet Micha gelijk in toen hij schreef: 'Hij heeft u bekend gemaakt o mens, wat goed is en wat JHWH van u vraagt. Niet anders dan recht te doen en

¹²⁷ Het beroemde visioen in Mattheüs 25:31 v. dat hier bedoeld wordt en betrekking heeft op het oordeel van de 'zoon van de mens' is niet in overeenstemming met wat de Tora leert, namelijk dat tien onschuldigen al genoeg zijn om de veroordeling van een heel volk te beletten (Genesis 19:34.) Van dit pleidooi van Abraham vandaan is het nog slechts één schrede naar de stelling dat schuld een categorie is die op geen enkel volk of welke collectiviteit dan ook van toepassing kan zijn; alleen op individuen. Die schrede zette Ezechiël reeds; nu ook o.a. Hannah Arendt, *Nach Auschwitz*, Berlijn 1989, achterflap.

Het is duidelijk dat Mattheüs 25:31 v. nooit in vervulling mag gaan. Niemand mag zich erop beroepen voor welk generaliserend moreel oordeel dan ook. De kans daarop is nu wel erg klein, maar er kan nog van alles gebeuren. Gezien het verslag van evangelieschrijver Lucas (4:20) waaruit blijkt dat Jezus weigerde, de profetie over de Dag der Wrake uit Jesaja 61:2 in de synagoge voor te lezen, is het commentaar van cabaretier Freek de Jonge het enig juiste: de mensen vallen elkaar om de hals, de slechten en de goeden, als na lang wachten op de Zoon van de Mens een zenuwachtige bode verschijnt met het nieuws dat het Laatste Oordeel niet doorgaat. De Jonge gaf dit commentaar als openingswoord bij een studiedag van Geweldloze Weerbaarheid.

¹²⁸ Deze moedgevende gedachte werd het motto voor dit boek. Ik ontleen het aan het overigens zo verdrietig gestemde boek Prediker: 'Ik heb ontdekt dat God de mensen recht gemaakt heeft, maar zij zoeken vele bedenkselen.' 7:29.

getrouwheid lief te hebben en ootmoedig te wandelen met uw god.¹²⁹ Men hoeft alleen maar ‘mens’ te zijn om dat te weten, niet jood, niet bijbellezer. Ik weet precies wat mij vandaag te doen staat en ook morgen nog. Maar niemand weet nu al precies de ‘anatomie van de vrede.’¹³⁰ Stefan Heym had gelijk: ‘Wij moeten leren regeren.’

Ik heb de kracht die mensen beweegt om elkaar recht te doen ‘liefde’ genoemd, ‘respect’, en ‘solidariteit’. Respecterende liefde wordt dagelijks op de proef gesteld of ze wel echt is. Solidariteit levert zelf geen antwoord op de vraag hoever ze moet en kan gaan zonder rechten van de mens te (helpen) schenden. Dat zijn morele vragen van de praktijk. (De term ‘toegepaste ethiek’ lijkt een onhandige reclame voor aan het marktdenken aangepaste morele adviezen.) Het antwoord erop ligt derhalve aan gene zijde van de ethiek. Ethiek is immers theorie. Nietzsche, Kierkegaard en Bonhoeffer hebben dat duidelijk genoeg gemaakt, terwijl Immanuel Kant het toch ook al met klem betoogd had. Het theoretisch denken kan die grens niet over. Ethiek kan niet meespelen, alleen nakaarten.

Geloof kan niet anders dan meespelen. Beter gezegd: geloof is die grens altijd al over, maar kan zich voor enkele ogenblikken van zichzelf bewust worden in de wereld van het nadenken, de theorie. Soms blijft het geloof daar rondhangen¹³¹, vergetend waar het thuishoort: in de praktijk.

¹²⁹ Micha 6:8. In 4:1-3 citeert hij Jesaja 2:2-4: ‘En het zal geschieden in het laatste der dagen: dan zal de berg van het huis van JHWH vast staan als de hoogste der bergen en hij zal verheven zijn boven de heuvelen. En alle volken zullen derwaarts heenstromen en vele naties zullen optrekken en zeggen: Komt, laten wij opgaan naar den berg van JHWH, naar het huis van den god van Jacob, opdat hij ons lere aangaande zijn wegen en opdat wij zijn paden bewandelen. Want uit Sion zal de wet uitgaan en JHWH’s woord uit Jeruzalem. En hij zal richten tussen volk en volk en recht spreken over machtige naties. Dan zullen zij hun zwaarden tot ploegscharen omsmeden en hun speren tot snoeimessen; geen volk zal tegen een ander volk het zwaard opheffen en zij zullen den oorlog niet meer leren.’

¹³⁰ Emery Reves, *Anatomy of Peace*, 1945, wist al wel dat er niet veel tijd meer restte om de op soeverein staatsgeweld gebaseerde wereldorde met kracht van argumenten te vervangen door een internationale rechtsorde. ‘Indien er niet tijdig een universele wereldorde wordt gevestigd, en wel door overreding en instemming, zullen de knapste diplomatieke toverkunsten de explosie niet kunnen verhinderen.’ (Ik citeer de Nederlandse vertaling van H. Schut-Van Nierop, *De anatomie van de vrede*, Amsterdam 1947, p. 282).

¹³¹ Ook het omgekeerde gebeurt, namelijk ‘met het verstand op het gebied van het geloof blijven rondhangen.’ Deze uitdrukking trof ik aan bij Simone Weil, lang nadat dit hoofdstuk voltooid was. Ik citeer de vertaling van Bastiaens: ‘De jurisdictie van de Kerk is goed voor zover zij enerzijds het verstand een zekere discipline, ik bedoel tot aandacht, oplegt, en anderzijds voor zover zij de mensen belet met het verstand binnen te dringen in het gebied van de geloofsmysterieën en daar te blijven

Dat kan monstrueuze vormen aannemen, zoals in het geval van de dogmatische theologie. Een Japanse collega vertelde, dat hij zich er bijzonder op verheugd had aan westerse universiteiten Karl Barth te kunnen bestuderen, omdat in Japan niemand ooit had gezegd wat Barth zei: dat je de bijbel en de krant naast elkaar moest lezen. Hij had in veel theologische faculteiten in Europa en de Verenigde Staten rondgekeken en overal veel bijbelvertalingen en alle boeken van Barth aangetroffen, maar geen enkele krant . . .

Geloof, vertrouwen, in gelijke rechten voor alle mensen is een krachtige stimulans voor de ontplooiing van geweldloze macht. De duurzaamheid daarvan zal veel twijfel overwinnen en tot aanzienlijke economische en culturele verheffing der mensheid leiden. Ik ga er van uit, dat respecterende liefde en gerechtigheid eisende solidariteit de hoop op een menswaardige wereld levend zullen houden tot ze geheel in vervulling gaat.

Laatstgenoemd uitgangspunt gaat, meer dan de acht voorafgaande, tegen de ervaring in. Dat is al hachelijk, maar liefhebben is nog hachelijker, zelfs levensgevaarlijk als de liefde niet beantwoord wordt (zelfmoord). Aanspraak op beantwoording kan ze niet maken, omdat liefde uit vrije beweging, zonder begrijpelijke oorzaken of gegronde redenen, opgevat wordt door de een voor de ander en wel zodanig, dat de een die ander eveneens als vrij mens wil en anders helemaal niet. Gevaarlijk is liefde ook daarom, omdat haar kracht zeer groot is, groter dan de levenskracht (zelfopoffering). Naasteliefde waarin hartstocht niet zo'n grote rol speelt als in erotische liefde is evenzeer riskant; iedere docent of hulpverlener moet zich tot op zekere hoogte ongevoelig maken, althans bewust van overdracht van gevoelens van (of op) degenen die hij of zij met alle liefde lesgeeft of helpt. En wat de liefde voor hele volken tegelijk betreft: solidariteit is bijna nooit een veilige politiek. Zij encanailleert ons met wie getroffen worden door rampen, aanslagen of vervolging.¹³² En eigenliefde (narcisme) kan in een kramp ontaarden. Er is geen veilige liefde. 'Vrij veilig' is een misleidende reclame.

De Californische psychiater Gerald Jampolsky gelooft dat liefde de wezenlijke kern van ieder mens is. Na veel studie is hij tot die conclusie gekomen: zijn nieuwe uitgangspunt.¹³³

rondhangen.' Simone Weil, *Brief aan een kloosterling*, Kampen 1993, p. 64.

¹³² Zie bijvoorbeeld de uitgebreide literatuur over het zgn. prisoners-dilemma.

¹³³ Gerald Jampolsky, *Liefde is: angst laten varen*, Den Haag 1982 (1979). Uit zijn vroegere hoofdwerk, *A Course in Miracles*, gepubliceerd onder de naam van een stichting in Tiburon Calif. 1975, blijkt de lange weg (1188 pagina's) die hij moest gaan om tot deze helderheid te komen. Althans, in dat latere boek van 1979 noemt de uitgever het eerdere van 1975 als een werk van deze schrijver, maar volgens R.

Ook voor mij is de liefde in ieder mens een belangrijk uitgangspunt, met dien verstande dat ik deze a priori gegeven liefde als amoreel opvat, als een vermogen waarmee de vrije wil nog alle kanten uit kan, zowel ten goede als ten kwade van zichzelf of anderen. Wélke kant, dàt leent zich voor zedelijke beoordeling. Het is ermee als met de vrijheid bij Pelagius: als potentie is ze gegeven, als actie is ze een opgave. Met een relatie kunnen de partners elke dag nog alle kanten uit, daarom noem ik liefde hachelijk. Het is een gave die ook een opgave blijft.

Als men wrede minachting opvat als uiting van een gekrenkte liefde, kan het gelukken de oorzaak van die krenking te vinden. Alice Miller doet dat.¹³⁴ Maar met boeken van psychiaters kan ik natuurlijk mijn geloof in liefde noch wetenschappelijk noch moreel verantwoorden. Geloof is niet te verantwoorden. Dit heeft sommigen ertoe verleid, te menen dat zij niet verantwoordelijk zouden zijn voor wat zij in geloof, ‘te goeder trouw,’ dōen. ‘God wil het!’ riepen zij en staken de brandstapels aan. De nazi’s, die in Neurenberg veroordeeld werden, zijn niet veroordeeld om hun geloof in Hitler, wel wegens uitvoering van zijn bevelen. Mijn geloof behoeft ik niet te verantwoorden; dit boek wel.

Geloof kan een allesverwoestende kracht zijn, erger nog dan liefde. Gelukkig worden geloofsuitingen — anders dan liefdebetoon — aan banden gelegd door de Rechten van de Mens. Hugo de Groot had dat begrepen toen hij schreef dat zelfs de Almachtige de fundamentele rechten niet teniet kan doen.¹³⁵ Tegenwoordig weten we dat een al-machtige niet eens bestaat. Wat wel bestaat en heel wat beter is voor die fundamentele rechten, dat is de rechtvaardige liefde. Daarin geloof ik en daardoor treft het me als ik haar telkens en bij allerlei volken weer springlevend tegenkom: de onweerstaanbare macht der niet-gespeelde solidariteit tussen mensenkinderen.

Kranenburg is het geschreven door Dr. Helen Schucman aan wie het ‘tussen 1965 en 1976 gedictēerd werd door een ‘innerlijke stem’.’ Aldus een bericht in dagblad Trouw dd. 10-12-'92, p.10. Was het de stem van Jampolsky, verinnerlijkt doordat hij z'n auteursrecht had moeten verkopen?

¹³⁴ Alice Miller, *Am Anfang war Erziehung*.

¹³⁵ Geciteerd door Karel van Wolferen, *Japan*, Amsterdam 1989, p. 345.

Hoofdstuk II: Spreken

§ 2.1. DE KWETSBAARHEID VAN DE TAAI

BIJ GELDEND RECHT op evenwichtige machtsverhoudingen tussen mensen en volken verstaan en vertalen zij elkaars taal perfect. Onrecht en geweld breken die verstaanbaarheid af. Niet alleen militairen vervangen hun taal bij radiocontacten door geheime codes om zo onbegrijpelijk mogelijk te worden voor de vijand. Ook aan onderhandelingstafels veroorzaakt een bestaande of beoogde machtsongelijkheid — gevolg van krom recht — dat zelfs de beste tolken er niet in slagen, partijen elkaar te doen begrijpen. Hun taal wordt hulpbehoevend. De hulp die ze behoeft, heet: uitleg, verklaring, interpretatie.

Nu is interpretatie op zichzelf niet inhumaa; interpreteren doet ieder voor zichzelf. De enorme productie teksten van deskundigen, die interpreteren wat mensen niet geacht worden zelf correct te kunnen interpreteren, komt echter bij de normale hoeveelheid interpretatie.

Twee der historische structuren van machtsongelijkheid, staat en kerk, hebben beroepen gecreëerd die bij gelijke machtsverdeling niet zouden bestaan: rechters en predikanten. Hun enige taak bestaat uit het interpreteren van gezaghebbende teksten die toch al met grote zorg waren opgesteld: staatswetten en godsopenbaringen. Hoezeer hun auteurs ook gestreefd hadden naar ondubbelzinnigheid, zonder vakkundige interpretatie kunnen de teksten blijkbaar niet aan hun doel beantwoorden. Maar die vakkundigheid faalt reeds in gevallen waarin twee deskundigen dezelfde instructies verschillend interpreteren. Voor wetenschapsmensen is zoiets wel aardig, maar voor onderdanen of vromen is het om wanhopig te worden: waar hebben zij zich nu aan te houden? Dikwijls is aantoonbaar dat die interpretatieverschillen een gevolg zijn van verschillen in macht. Bijvoorbeeld: nadat het (gemilitariseerde) christendom staatsgodsdienst was geworden, interpreteerde het Paulus' waarschuwing tegen de overheid (Rom. 13) niet meer als verzetsliteratuur maar, integendeel, als verbod op elk protest.

Eeuwen van wetenschappelijke inspanning van duizenden rechtsgeleerden en godgeleerden hebben hier niets aan kunnen verbeteren. Al hun inspanning liet één oorzaak van het probleem ongemoeid, namelijk de machtsongelijkheid tussen gebruikers van de onderhavige tekst en de door dat gebruik getroffen. Zij moesten die ongelijkheid ook wel ongemoeid laten, wilden zij niet de poten doorzagen van hun eigen stoel. De schaarse

tientallen die kerk en staat trachtten te democratiseren zaagden dus de tak door waarop ze zaten.

Een vriend die mij omstreeks 1962 hierop wees, de violist, chemicus en ouderling Van der Giessen, was het niet met mij eens dat doorzagen mijn taak was en mij opvangen die van de kerkeraad. Toen ik daarover later sprak met Tom de Booy op het internationale congres over *Capitalism in the seventies*, Tilburg 1969, zei deze dat we waarschijnlijk zouden belanden in een zacht bed van dorre bladeren. Mij werd inderdaad, drie jaar nadat ik in 1985 van mijn ambt ontheven was, een vervroegd pensioen verleend.

In gevallen van machts gelijkheid daarentegen had tekst nooit enige interpretatie nodig. Als voorbeelden daarvan noem ik: de eerste generatie Jezus-volgelingen ten opzichte van hun leraar,¹³⁶ geliefden vrij van seksisme, collegiale collega's, concurrenten van vergelijkbare economische sterkte.¹³⁷

Het hier geconstateerde verband tussen rechtsongelijkheid en rechtswetenschap resp. tussen machtsongelijkheid en godgeleerdheid roept de vraag op of de aanvaarding van één recht voor allen, de Rechten van de Mens, nu tenslotte ook het einde betekent van rechtswetenschap en godgeleerdheid. Niets staat deze logische conclusie in de weg dan alleen geringe belangstelling voor logica. De conclusie is dan ook al geruime tijd geleden getrokken. Niet pas door de anarchisten van de laatste twee eeuwen die kerk en staat zagen plaats maken voor de vrije mens, maar reeds door Israëls profeten, ja reeds in hun Tora.¹³⁸ Dit laatste is me pas duidelijk

¹³⁶ Zij geloofden in een christus 'die aan de mensen gelijk geworden is' (Paulus, Phil. 2:7 v.); die dus evenals zijzelf teksten vrij, naar eigen inzicht, interpreteerde. Interpreterende teksten uit deze kringen van vòòr 50 zijn niet gevonden.

¹³⁷ Ik denk aan de in economie-leerboeken vermelde Gary-dinners waar de concurrenten de anti-trust-wetten ontdoken door de verboden prijsafspraken in hun tafelspeeches te verbergen.

¹³⁸ Men kan hier denken aan de waarschuwing tegen het dodelijke 'eten van de boom der kennis van goed en kwaad' in Genesis 2:17. Wetgeleerden, predikers en allereerst de priester die ooit in Babylon zelf deze tekst redigeerde, waren mensen die met hun kennis van de moraal hun brood verdienden. Zij 'aten' van hun 'kennis van goed en kwaad' maar pasten die niet toe. Nietzsche noemde hun maatschappelijke positie immoreel (in: *Die fröhliche Wissenschaft*, par. 21). Men kan ook denken aan de verzuchting van Mozes 'was iedereen maar profeet' en aan Gideons weigering om heerser over zijn volk te worden, Numeri 11:29 en Richteren 8:23. Ook latere profeten zagen hun ambt verdwijnen. Jeremia (31:34) en Zacharia (13:3-6) noemen verschillende redenen daarvoor. Zelfs de apocalyptische visioenen waarmee het Nieuwe Testament eindigt, bevatten de mededeling dat er in de komende stad geen tempel te zien zal zijn (21:22).

geworden nadat ik had begrepen dat er, wat het zedelijk principe betreft, geen onderscheid is tussen de Wet der gelijke naastenliefde c.q. vreemdenliefde (Tora) en de Universele Verklaring der gelijke rechten van de mens (UV).

Hierover bestaan ook gans andere opvattingen. De fundamenteën van Tora en UV zijn volgens sommigen zeer verschillend, te weten, respectievelijk, de door God gewilde en mogelijk gemaakte Exodus uit Egypte, en de wil van het volk in Frankrijk en in de Verenigde Staten anno 1789. Maakt dat per se verschil? Kunnen deze volken niet hetzelfde gewild hebben wat Israëls God ooit wilde? Toqueville dacht van wel. Stellig danken de Rechten van de Mens hun historische draagwijdte mede aan het feit dat ze in doel en strekking niet wezenlijk verschillen van de Tora. De redenen van de Russen en van de Amerikanen om akkoord te gaan met de Universele Verklaring waren in 1948 ook zeer verschillend, maar maakt dat iets uit voor de fundering van de rechten van de mens? De beweegredenen waarom iemand het principe op een gegeven moment onderschrijft zijn tijdelijk en van persoonlijke aard; het gelijkheidsprincipe dat men onderschrijft is blijvend en van juridische, sociale, morele, politieke, economische, esthetische, taalkundige en ethische betekenis.

Trouwens, als ik de Tora goed begrijp wordt ook daarin — evenals in de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* van augustus 1789, in de *Bill of Rights* van december 1791 en in de Publicatie van 31 januari 1795 (de Nederlandse *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger*) — de vrijwillige instemming van het volk nadrukkelijk vermeld¹³⁹, en ook in de Profeten¹⁴⁰. In de opzichten van ieders vrijheid en de rechtsgelijkheid voor allen wijken deze historische documenten niet af van de bevrijdende strekking van de bijbel. Het gaat nog steeds om hetzelfde principe.

Het falen van de taal ten gevolge van ongelijke machtsverhoudingen wordt het pijnlijkst gevoeld op het niveau van multinationale en internationale betrekkingen. Maar ook op bedrijfsniveau. Volgens een verslaggever gebruiken Britse veiligheidsinspecteurs op de booreilanden hun lunch met de managers en praten zij nooit met de arbeiders die de ongelukken al weken, soms maanden van tevoren zien aankomen. Terwijl ik dit schrijf zijn die arbeiders in staking voor veiliger arbeidsomstandigheden. Wat heet veiligheid op directieniveau?

Van de begrippen volk, vrede, oorlogspropaganda, oorlog, boycot, gijzelaar, terrorist, vrijheidsstrijder, zelfverdediging en geweld bestaan geen universeel aanvaarde definities. Deze opsomming is verre van compleet.

¹³⁹ Exodus 24 en Deuteronomium 29.

¹⁴⁰ Jozua 24.

Om het mensenrechtensysteem geheel te laten functioneren dienen zulke begrippen natuurlijk ondubbelzinnig te zijn, en om ze ondubbelzinnig te maken zijn politieke wijzigingen en preciseringen in heersende opvattingen nodig. De Verklaring van het Recht op Vrede is er bijvoorbeeld nog niet. Daarbij doet zich een fundamentele moeilijkheid voor, nog afgezien van de politieke problemen. Vrede moet rechtvaardig zijn. Ze kan niet afgedwongen worden tegen enig recht in; ze kan geen gebiedsroof legitimeren, ook niet van gebieden waarvan gezegd wordt dat ze ‘vroeger bij ons hoorden’ of gebieden die lang met geweld koest gehouden zijn. Koerdistan, de westelijke Jordanoever, Tibet, bijvoorbeeld gebieden waar volken leven die met geweld overheerst worden en in de VN niet vertegenwoordigd zijn.¹⁴¹

De oplossing is derhalve niet een gemilitariseerde VN¹⁴² maar het zelfbeschikkingsrecht der volken. Erkenning daarvan zou betekenen dat de volken van alle ingelijfde of bezette gebieden zich zouden kunnen bevrijden door het invullen van hun stembiljet. Het enige obstakel dat hieraan in de weg staat is de staatssoevereiniteit. Eerbiediging van China’s soevereiniteit betekent bijvoorbeeld dat de staat China het volk van Tibet ongehinderd en wreed kan blijven onderdrukken. Alleen bij het bloedbad in Peking zelf in 1989 kon de Mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties China in gebreke stellen, dank zij de *Fédération Internationale des Droits de l’Homme* die overlevende getuigen naar voren kon brengen. Maar, zoals ik elders in dit boek schreef, de staatssoevereiniteit loopt gelukkig ten einde en daarmee ook de ‘rechtshandhaving’ met bombardementen.

Heerschappij, absolutisme, zet de taal naar zijn hand en doet dat onbewust, dus zonder zich daarvoor te verantwoorden. Nooit heb ik van hogerhand rekenschap of verantwoording horen geven van eenzijdige interpretaties van begrippen. Bij de klank van het woord ‘rechten van de mens’ denken dorstigen aan water, gevangenen aan vrijheid, regeerders aan hun reputatie en die van hun rivalen. Er is training voor nodig om mensenrechten te begrijpen als rechten die gelijkelijk voor alle mensen

¹⁴¹ Zulke volken hebben zich georganiseerd in de Unrepresented Nations and Peoples Organization (UNPO) en hun eerste congres gehouden op 6 augustus 1991 (Hiro-sjmadag) in Den Haag.

¹⁴² Daar komt het advies op neer van de Adviesraad Vrede en Veiligheid aan de Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie d.d. 18 mei 1992. Dit advies luidt op pagina 24 letterlijk: ‘De Veiligheidsraad zou moeten kunnen besluiten — desnoods tegen de zin van een of meer der betrokken partijen in — om passende preventieve militaire maatregelen te nemen als laatste poging om een dreigend conflict te voorkomen.’

gelden, dus als ingrijpende relativering van onze eigen belangen.

Ja, belang, wat is dat? De heersende ideologie bepaalt dat. Natuurlijk was het in het belang van heel Nederland als men in de Sovjetunie niet bang hoefde te zijn voor raketten uit Nederland, maar de rechter erkende dit belang niet. Hij overwoog dat eisers niet bewezen hadden dat zij in hun belangen geschaad werden door de plaatsing in hun land van kruisraketten gericht op een ander land. Belang is allereerst, volgens de heersende zowel communistische als kapitalistische opvattingen, economisch belang. Zo wordt zelfs een begrip als behoorlijk bestuur gecommmercialiseerd. Dit commercialiseringsproces, deze verwinkeling, gaat steeds verder omdat ze in essentie grenzeloos is, transcendent, zoals elke religie. Als de markt de basis voor alles is, dan wordt alles een winkel. Alleen het geloof 'er is een grens'¹⁴³, alleen geloof in rechten en in relativiteit kan dit proces bedwingen en heeft dat ook sinds mensenheugenis gedaan.

De kapitalistische reductie van taal tot reclametaal, handelstaal (en van rekenen tot handelsrekenen zodat onverhandelbare milieuschade niet berekend wordt) stuit tenslotte op de mensenrechten waarmee ze niet te verenigen is. Zeker, ook het recht verwinkelt. Maar al zegt men terecht: 'de beste rechtshulp is afhankelijk van uw inkomen,' de invloed van de Rechten van de Mens is nergens te koop. Die is onbetaalbaar.

§ 2.2. DE ONTWIKKELING VAN DE TAAL

Het theoretisch denken (nadenken) werd pas mogelijk door het spreken. Gesproken talen zijn de eerste specifiek menselijke creaties die we in ons rijtje ervaringsaspecten tegenkomen. Ze bestaan uit zinnen, gebouwd (syntaxis) van woorden. Het daarvoor nodige intellectuele vermogen (Chomsky noemde dat 'language acquisition device') is mensen blijkbaar aangeboren; bij mensapen en papegaaien ontbreekt het. In 'Ape Project' wordt een laaglandgorilla beschreven die na twintig jaar omgang met mensen Engelse woorden verstaan kon en ook samenvoegen, maar de beschrijving overtuigde mij er niet van dat hij een beetje Engels geleerd had. Criterium van spreken is de gebouwde zin, niet de uitgezonden reeks van woorden.¹⁴⁴

Tienduizenden jaren geleden ontwikkelden mensen gesproken talen bij duizenden, waarvan vijftienhonderd alleen al op Nieuw Guinea. Vervolgens begonnen zij (in Europa gebeurde dat zo'n zeventienduizend jaar geleden) het theoretisch denken te ontwikkelen. Daarmee hebben zij twee

¹⁴³ Yesj Gavul, Naam van een vredesgroep in Israël.

¹⁴⁴ Een chimpansee heeft haar kind zonder menselijke tussenkomst de gebarentaal geleerd waarin dove mensen met elkaar van gedachten wisselen, al bleef de woordenschat der dieren tien tot honderd maal kleiner.

nieuwe aspecten binnen de menselijke ervaringshorizon laten verschijnen, het vijftiende en het zestiende (spreken en nadenken).

Duizenden volken hebben elk zijn eigen taal ontwikkeld. Helaas is dat onnaspeurlijk lang geleden gebeurd. Waarom heeft niet een tot voor kort sprakeloos oerwoudvolk pas onlangs een spreektaal ontwikkeld, zodat we hun konden vragen: hoe kwam je erop? Als ze beter bevestigd was zou Rupert Sheldrakes hypothese van morfogenetische velden de enige theorie zijn die een gelijktijdige ontwikkeling van duizenden talen zou kunnen verklaren.

De uitvinding van het schrijven — de oudste teruggevonden geschriften zijn boodschappenlijstjes van koningen — maakte dat talen langer bestaan dan de volken die ze spraken. Schrift heeft de last op het geheugen verlicht en de communicatie-afstand, die gehoorsafstand was, wereldwijd gemaakt — zowel in de tijd als in de ruimte. En de snelheid waarmee het gesproken of geschreven woord die afstand overbruggt is door de uitvindingen van telefoon, telegraaf, radio, fax en elektronische post nog eens 900.000 maal vergroot (zóveel maal sneller dan geluid gaan electromagnetische golven).

Het spreken en schrijven is een naar analogie van het leven zelf opgebouwd cultuuraspect: zeer complexe structuren op basis van zeer eenvoudige elementen. Zoals een organisme is gebouwd van cellen, cellen van macromoleculen, macromoleculen van moleculen, moleculen van atomen, atomen van hoofdzakelijk protonen en neutronen van slechts zes quarks, zo bestaat een bibliotheek uit boeken, boeken uit hoofdstukken, hoofdstukken uit alinea's, alinea's uit zinnen, zinnen uit woorden en woorden worden gevormd uit slechts ruim twintig letters. Ook beeldschrift is opgebouwd uit elementaire onderdelen. Mensen hebben, alvorens hun talen te ontwikkelen, blijkbaar eerst duizenden jaren goed naar de natuur gekeken!

Muziek is een taal, zegt men. Het is ontegenzeggelijk waar dat muziek mensen uit alle volken iets zegt, iets doet, gevoelens oproept, associaties losmaakt. Maar er zijn geen klankenboeken waarmee men de ene muziek in de andere vertalen kan. Klassieke muziek, met de gevoelens of beelden die zij oproept, kan niet vertaald worden in popmuziek of omgekeerd.¹⁴⁵ Behalve de onvertaalbare muziek en de beeldende kunsten hebben de mensen echter vertaalbare spreektaalen ontwikkeld en veel later ook beeldschrift (Egypte, China) en klankschrift (Assyrië, Babylonië. Misschien ook Ethiopië, Indus-vallei).

Anders dan lichaamstaal of muziek werkt gesproken taal met algemene

¹⁴⁵ Stendhal merkte dat al eerder op, in zijn toegevoegde fragmenten op *De l'amour*, zo vertelt Patricia de Martelaere, *Een verlangen naar ontroostbaarheid*, Amsterdam 1994 (3e dr.), p.130.

begrippen die steeds vrijwel dezelfde betekenis houden, onafhankelijk van hun toepassing op werkelijke feiten. Ook dezelfde combinaties van begrippen houden in alle talen dezelfde betekenis en zelfs hele zinnen, mits niet te lang, kunnen ondubbelzinnig zijn.

Aristoteles stelde al vast: het criterium van taal is betekenis.¹⁴⁶ Papegaaien kunnen woorden nazeggen. Andere dieren kunnen zelfs begrijpen wat ermee gezegd wordt, ze kunnen aan woorden dezelfde betekenis hechten als hun menselijke oppassers. Het bouwen van complete zinnen kunnen ze echter niet leren. Langdurige liefdevolle pogingen daartoe hebben gefaald. Zelfs de chimpansees van Roger Fouts, vermeld in hoofdstuk i, beperkten zich tot zinnen met drie, hoogstens vier gebaren. Ook de meest intelligente dieren blijken niet over de voor mensentaal benodigde hersenuitrusting te beschikken. Noam Chomsky stelde dan ook vast dat de syntaxis, de zinsbouw, de overgang vormt van dier naar mens.

Waarschijnlijk heeft de mens door de vinding van de zinsbouw zich de begrippen voor het theoretisch denken verschaft. Met dat redenerende nadenken heeft hij alle andere vermogens — die hij als mensaap reeds had — op een hoger plan gebracht. Op dit punt bleef de evolutie van de dieren, ook al verstaan ze nu veel woorden, definitief achter bij die van de mens.

Die ontwikkeling werd mede mogelijk door de relatief buitengewoon grote, van een speciaal koelsysteem voorziene herseninhoud van de denkende mens, de *homo sapiens*. Helaas moet ook hier gezegd worden dat ‘meer’ niet automatisch ‘beter’ is. Grotere herseninhoud leidde niet tot hogere morele kwaliteit, noch tot beter opgewassen zijn tegen uitroeiing. (Niets sluit uit dat de voorwereldlijke *homo robustus* ondanks zijn grote brein uitgeroeid is door zijn kleinere tijdgenoot, de handige *homo habilis*, voorloper van de *homo sapiens*.)

Van de taalontwikkeling kennen wij enigszins die periode, die wij geschiedenis noemen: de laatste paar duizend jaar — dank zij geschreven taal. Hiërogliften en spijkerschrift onthullen ons de grootheid en misère van mensen van drie, vierduizend jaar geleden in voor ons herkenbare begrippen. Wat zich daarvòòr afgespeeld heeft, ligt achter de horizon. Archeologie en paleontologie kunnen ons tot dusver slechts gebrekkig inlichten over het teloorgaan van de gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen¹⁴⁷ en over de uitvinding van de landbouw, en in het geheel niet over het begin van de spraak.

¹⁴⁶ Aristoteles, *De Interpretatione*: ‘Centaur betekent iets, doch niet iets dat waar of onwaar is, tenzij men er ‘zijn’ of ‘niet-zijn’ aan toevoegt.’ En: ‘Een gebed is een *logos*, maar niet waar en ook niet onwaar.’

¹⁴⁷ Daarover uitvoerig Riane Eisler, *The Chalice and the Blade*, San Francisco 1987.

Dit laatste, en daarmee het redenerend denken, moet wel aan al het overige culturele leven vooraf gegaan zijn. Door bijvoorbeeld groeivoorwaarden voor eetbare planten vast te stellen en vervolgens die voorwaarden gunstig te beïnvloeden, werd de landbouw uitgevonden. Ik heb daarvoor geen bewijzen maar het ‘boerenverstand’ dat voor landbouw nodig was in een wereld zonder landbouw moet een groepsproces hebben gestart. Een individu kan het niet onberedeneerd, alleen afgaand op een primitief, splinternieuw landbouwinstinct, voor elkaar gekregen hebben om de eerste oogst ter wereld binnen te halen. Ook in gunstige omstandigheden zoals bij Jericho en in Egypte, waar natuurlijke bevoeiing de risico's van het klimaat uitschakelde, was daar toch fantasievol overleg bij nodig, niet alleen in signaaltaal want signalen duiden op wat bestaat.

Nu de landbouw minstens tienduizend jaar oud is, moeten er dus al langer talen bestaan; sommigen schatten zestigduizend jaar. Deze schatting is mede gebaseerd op de veronderstelling dat voor de eerste mensen in Afrika het wegtrekken naar andere werelddelen niet mogelijk geweest zou zijn zonder taal. De redenen voor dat wegtrekken zijn overigens niet bekend; bovendien wordt aan die herkomst uit Afrika getwijfeld.

Deze eerbiedwaardige leeftijd van de taal verleidt velen ertoe, taal als fundamenteel te beschouwen. Dooyeweerd volgde deze beschouwing, toen hij in zijn denkraam taal ten grondslag legde aan sociale omgang, economie, esthetiek, recht, ethiek en geloof. Hij zag niet dat het leven van hoger ontwikkelde zoogdieren en vogels reeds al deze aspecten vertoont op ethiek na. Hij zag ook niet dat ‘taal’ die geen noties bevat van uit en thuis, tekort en genoeg, mooi en lelijk, mijn en dijn of trouw en vals, de naam taal eigenlijk nog niet verdient. Taal veronderstelt sociaal leven, economisch leven, creatief leven, rechtsleven, geloofsleven. Het enige wat taal niet veronderstelt is: theorie. Praten zonder nadenken is mogelijk.

Ik ken zelf weinig talen, maar de bijbelgenootschappen hebben in iedere levende taal die zij vinden konden wel enkele bijbelgedeelten vertaald. (De bijbelboeken zijn geschreven na de uitvinding van het theoretisch denken.) Dat betekent dat in al die talen dezelfde elementaire begrippen voorkomen, ook die zestien welke ik in de inleiding beschreven heb als denkraam. Het zijn ervaringswijzen die het menselijk verstand al klaar heeft liggen vóórdát van ervaring sprake is. Immanuel Kant noemde tijd en ruimte ‘Anschauungsformen’ en andere begrippen ‘Denkkategorien’¹⁴⁸ die het verstand *a priori* met zich meebrengt alvorens een waarne-

¹⁴⁸ Het onderscheid dat Kant maakte tussen *Anschauungsformen* en *Denkkategorien* kan ik niet overnemen omdat in mijn opvatting ook het theoretisch denken, evenals het praktische verstaan, *Anschauungsform* is, wijze van waarnemen, van indrukken opdoen. Men spreekt in dit verband ook wel van ‘innerlijke zelf-

ming te doen. Hij moest toegeven dat ze los van die waarneming geen enkele objectieve geldigheid kunnen hebben. Die geldigheid kunnen zij alleen ontleen aan de ervaring, zei hij, aan de waarneming waarop het denken betrekking heeft.¹⁴⁹

Aan het voorbeeld in het vorige hoofdstuk, het drink- en waswater van Helen Keller, kan men zien dat het begrip 'water' (waarmee verschillende waters alle als water begrepen worden) op zijn beurt ontstaan is uit generalisatie van eerdere water-ervaringen, door dit meisje opgedaan voordat haar nog een algemeen begrip water a priori gegeven was. Door de noties van die verschillende ervaringen tot één begrip te generaliseren vond Helen Keller het denken in begrippen uit. Een stormachtige zelfontplooiing volgde. Ten gevolge van haar doofstomheid en blindheid was haar opvoeding ernstig verwaarloosd; zo kreeg zij pas op zevenjarige leeftijd de kans om in de met de vinger op haar huid geschreven woorden de algemene begrippen te ontdekken, te beginnen met het begrip water.

Nu is water, theoretisch beschouwd, een chemische stof die in vloeibare vorm tot dusver alleen op aarde aangetroffen is en daar, samen met de mengsels grond en lucht, de omgeving vormt en de ecologische voorwaarden vervult voor ontstaan en ontwikkeling van levende wezens. De planeet 'aarde' had met evenveel of zelfs nog meer recht 'water' of 'lucht' kunnen heten, want er is meer zee en lucht dan aarde op haar oppervlak. 'Water' hoort dus thuis bij die algemene scheikundige begrippen, waarmee de omgeving van al wat leeft wordt beschreven. De zee omgeeft het land. Wat Cassirer ontdekte over het ontstaan van het begrip 'water' in het denken van een mens, generaliseerde hij voor alle overige begrippen, zodat hij het ontstaan van het denken zelf betrapt had (p. 77, noot 103). Ik meen inderdaad dat ook de vijftien overige aspecten van onze ervaring op dezelfde wijze ontdekt zijn en sindsdien 'a priori' gegeven zijn in ieders denken.

Een volledige ethiek van de Rechten van de Mens zou onder elk van deze zestien gezichtspunten onze hypothese, dat gehoorzaamheid aan de Rechten van de Mens fundamenteel is voor vrede, moeten testen. Dank zij

waarneming'.

¹⁴⁹ Deze gecompliceerde stand van zaken had reeds Pierre Abélard gesignaleerd, toen hij in de discussie tussen 'realisten' en 'nominalisten' over de algemene begrippen (deze gaan vooraf aan of volgen op de zaak waarop ze betrekking hebben) een derde positie innam. Abélard stelde dat de algemene begrippen wel voorafgaand aan de ervaring van een ding bestaan (in God, zei hij; het was begin twaalfde eeuw) en ook in het ding zelf opgesloten liggen als aanklevende eigenschappen ervan, doch ná (de ervaring van) het ding zelf in de menselijke geest gevormd worden als begrip van het ding zelf. Voor zover ik weet heeft Kant hiervoor niet verwezen naar Abélard.

mijn theologische opleiding kon ik in mijn proefschrift uit geloofsgezichtspunt deze hypothese onderzoeken.¹⁵⁰ In het boek dat u nu leest waag ik mij ook op andere terreinen, met nieuwe twijfels aan de houdbaarheid van de hypothese en met nieuwe argumenten ervoor.

De ruimte van dit hoofdstuk wil ik gebruiken om in filosofische *taal* de zestien aspecten beter te definiëren dan tot dusver. De klassieke definitie van definiëren luidt: de dichtstbijkomende categorie en het eigensoortige verschil met de overige dingen van die categorie (*genus proximum et differentio specifica*) beschrijven. Om mij van die taak enigszins te kwijten moet ik nu vier dingen doen.

1) De dichtstbijzijnde categorie waartoe de zestien aspecten behoren, is aan te duiden als denkraam, of, om precies te zijn, theoretisch panorama van menselijke handelwijzen, zienswijzen, gezichtspunten, aspecten der ervaring of manieren van waarnemen. Op geen enkele wijze heb ik aannemelijk gemaakt dat er niet méér dan zestien te onderscheiden zijn. Integendeel; de wil bijvoorbeeld bleek uit minstens zes verschillende capaciteiten te bestaan (zie hoofdstuk ix). Evenmin heb ik bewezen dat geen van de zestien tot een der andere te herleiden is, m.a.w. dat er niet minder dan zestien kunnen zijn. Integendeel, milieukunde kon eeuwenlang deels tot de geografie anderdeels tot de biologie behoren. Opheldering daarover is gewenst. Daarom volgt onder 2.3 een nadere uiteenzetting van het algemeen begrip ‘aspect’ met onder 2.4 de acht afzonderlijke aspecten van cultuur.

2) De opgave, te laten zien dat er niet minder en niet meer dan zestien zijn, is onuitvoerbaar zonder in te gaan op het tweede deel van de definitie, het eigensoortige verschil of het criterium, waarmee elk aspect zich van alle overige onderscheidt. In het eerste hoofdstuk kon ik op dit punt slechts aankondigen dat de volgorde logisch zou zijn. Dat zal nu moeten blijken. Daarom volgt onder 2.5 een uiteenzetting van de acht natuuraspecten met hun specifieke verschillen.

3) Voorts zal ik ook stilstaan bij de omgekeerde volgorde, de normatieve rangorde die een kritische werking toelaat van het meer complexe jegens het minder complexe. Daarom volgt onder 2.6 een demonstratie hoe de meer complexe simpeler aspecten normeren, als we ze in complexere samenhang integreren.

Dooyeweerd noemde de post-logische aspecten normatieve of normerende aspecten, wier normerende werking uitgeoefend wordt op de voorgaande aspecten. Het recht, bij voorbeeld, staat bij hem onder ethische kritiek. Dat laat ons denkraam eveneens zien: zelfs alles staat daar onder

¹⁵⁰ E. Ed. Stern, *Macht door Gehoorzaamheid*, Baarn 1973.

ethische kritiek, niets gaat daarboven. Bij Dooyeweerd staat ethiek onder geloofskritiek en is geloof boven elke kritiek verheven. Van een dergelijk standpunt gezien kan dan ook de politieke kritiek van de profeten op het (bij)geloof in Israël alleen gelovige kritiek zijn, geen politieke kritiek. Hier ligt een van de oorzaken van de politieke kritiekloosheid van veel gelovigen.

Wat nog zorgwekkender is: waar blijft de vrije wil als fundament van het recht? Wilsvrijheid is bij Dooyeweerd een humanistisch geloof dat door het existentialisme achterhaald is! Immanuel Kants vrijheid noemt hij een kwestie van geloof, een vrijheidsidealisme dat sinds Heidegger, Kierkegaard en Nietzsche gedeprecieerd is en onttroond schijnt te zijn, evenals alle autonome maatstaven van het humanisme.¹⁵¹

Mij echter dunkt zonder vrije wil geen recht mogelijk. Een contract, bij voorbeeld een huwelijk, kan pas norm zijn voor wie zich daar in alle vrijheid onder wil schikken en alleen zolang hij of zij dit wil. Dit wordt ook erkend in de Universele Verklaring, in artikel 16,2. De vrijheid fundeert de wet; buiten de vrijheid van de menselijke persoon om kan de wet geen norm zijn; de wet, noch enige andere kritische waarde, van religieuze, morele, ethische of welke andere aard ook. Wat de vrije mens met die kritische waarde doet, schept pas de norm — ook dan, als de rest van de wereld die norm niet erkent. Elke profeet en elke crimineel weet dit.

Zo schiep de vrije aartsvader Abraham het verbod op het offeren van mensen. Zijn religieuze offerplicht moest wijken, vond hij, voor zijn moreel besef. Hij was het die in zijn vrijheid een nieuwe norm erkende als kritisch ten opzichte van de bestaande norm; in feite herzag hij zijn religieuze moraal aan de hand van de nieuwe, thans geldende maatstaf dat zijn godsdienstvrijheid het leven van zijn kind niet mocht schaden. Maar deze operatie, het vervangen van een morele norm door een nieuwe, is een ethische evaluatie van de bestaande moraal. Daarmee gaf hij de rechtsnorm van respect voor het leven van zijn kind een meer fundamentele plaats in het rijtje dan de religie met haar gangbare moraal, die de prioriteit voor de godheid gereserveerd had. Dit was toen zo nieuw, dat de auteur het niet stellen kon zonder de engel van JHWH te introduceren.

En het was een revolutie toen de Decaloog, met dat eerste gebod 'Ik ben JHWH uw god die u bevrijd heb . . . geen andere god zij er voor u onder mijn toezicht'¹⁵² als een *door de overheid te handhaven staatswet*, de politieke macht 'boven' die der goden plaatste. De kritiek van de latere profeten op de koningen was dat zij deze wet niet handhaafden. Blijkbaar beschouwden de profeten het weren van onderdrukkende goden als een

¹⁵¹ H. Dooyeweerd, *A new Critique of Theoretical Thought*, I, p. 214 en III, p. 748.

¹⁵² Vertaling van de schrijver.

taak van de overheid. Dit inzicht vind ik terug in de beperkingen op godsdienstvrijheid in de VN-verdragen.

4) Vervolgens moeten wij dan een merkwaardigheid in de structuur van dit denkraam onderzoeken. Wat erin opvalt is een moeilijk verklaarbare parallellie tussen de twee rijtjes van acht.

Van die parallellie geeft Immanuel Kant een treffend voorbeeld in zijn ‘Inleiding op de transcendentale dialectiek’ in de definities van ‘Verstand’ (willen) en ‘Vernunft’ (nadenken). Hij zegt daar: ‘Laat het verstand een vermogen tot eenheid der verschijnselen door middel van regels zijn, dan is het vernuft het vermogen tot eenheid der verstandsregels onder principes. Het heeft dus nooit rechtstreeks te maken met ervaring of met een of ander voorwerp, maar met het verstand, om de veelvuldige kennisnemeningen van dit laatste eenheid te geven door begrippen a priori, welke eenheid vernufteenheid heten mag en van geheel andere aard is dan ze door het verstand geleverd kan worden’.¹⁵³ Ik herinner de lezer aan de zevenjarige Helen Keller die van haar ontdekking van begrippen a priori geheel ondersteboven was. Verstand en vernuft, dat wil zeggen: praktisch denken (daarover hoofdstuk ix) en theoretisch nadenken (daarover hoofdstuk I) zijn van geheel verschillende aard (een verschil als tussen een kat en een professor) maar ze staan in rechtstreeks verband met elkaar en de omgangstaal heeft er maar één woord voor: denken!

Ander treffend voorbeeld: de stam ‘eco’ in ecologisch en in economisch: de verwantschap tussen ‘omgeving’ en ‘woning’.

Tenslotte volgt onder 2.7 een uiteenzetting hoe een simpel aspect als de wil met haar vrijheid zelfs het meest gecompliceerde aspect fundeert.

§ 2.3. HET VERZAMELBEGRIIP ‘ERVARINGSASPECT’

Eerder zeiden wij dat het nadenken zijn begrippen aan de gesproken en geschreven taal ontleent. Nu liet Immanuel Kant ons zien dat het theoretisch nadenken die begrippen gebruikt om eenheid te brengen in de vele verstandsregels, die op hun beurt eenheid brachten in de veelheid van indrukken die het praktisch verstand van de zintuigen doorgegeven krijgt. Die eenheid door middel van begrippen is van geheel andere dan praktische, namelijk van theoretische aard. Zestien van die begrippen heb ik gebruikt om zestien maal een zekere eenheid, namelijk een theoretische eenheid, te brengen in de onoverzichtelijke veelheid van soorten kennis (verstandsregels) waarmee het nadenken geconfronteerd wordt.

¹⁵³ Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Die transcendentale Dialektik, Einleitung, II A, slot (mijn vertaling). In de door mij geciteerde uitgave van Karl Kehrbach, Leipzig 1877, is dit p. 267.

Omdat het hier om soorten van kennis gaat, zijn de zestien gebruikte gezichtspunten evenzovele gebieden van wetenschap zoals, of ongeveer zoals, universiteiten die trachten te onderscheiden. Men herkent daarin zonder veel moeite de volgende vakken: 1) rekenkunde; 2) meetkunde; 3) astronomie; 4) fysica; 5) chemie en ecologie; 6) biologie; 7) psychologie; 8) logica (wat Kant in bovenstaand citaat de verstandsregels noemde); 9) rechtswetenschap; 10) sociologie; 11) theologie; 12) politicologie; 13) economie; 14) esthetiek; 15) taalwetenschap; 16) filosofie. (De hoofdstukken van dit boek staan in omgekeerde volgorde).

Deze opsomming van wetenschappen dekt niet precies het gemiddelde van de Series Lectionum der huidige Europese universiteiten. Ze dekt ook niet de terreinen die door de zestien theoretische gezichtspunten bestreken worden. Logica bij voorbeeld, in zijn elementaire vorm als stelsel van denkwetten zoals ontwikkeld door de Griekse denkers, omvat niet tevens wil en verbeelding. De theoretische beschouwing echter van de intelligentie, waaraan wij ons achtste gezichtspunt ontleen, omvat die beide wel degelijk.

Dit zien we aan het gedrag van een rendier, dat bij een drinkplaats stuit op een spoor van wolven. Het snuift de lucht op, spiedt om zich heen en mijdt voortaan de plek. Zonder de wil om te overleven en de *voorstelling* van wat een troep hongerige wolven met het rendier zal doen als ze het te pakken krijgt, zou alleen de logische conclusie: ‘O, er is blijkbaar ook bij wolven belangstelling voor dit drinkwater’ het arme rendier niet veel helpen. Ik kon niet helemaal nagaan in hoeverre datgene, wat Kenneth Boulding in zijn studie ‘The Image’ aan kennis van het praktische denken aandroeg, verschilt van wat Schopenhauer reeds veel eerder schreef in zijn ‘Die Welt als Wille und Vorstellung,’ maar zo te zien is het fundamentele verschil dat Schopenhauer ‘Wille’ en ‘Vorstellung’ scheidt (als resp. het ongekende en het gekende) terwijl Boulding dat niet doet.

Het lijkt mij, evenals Boulding, het meest aannemelijk dat het praktische verstand, dat wij met veel dieren gemeen hebben, ook de dimensies heeft die ik als wil en als voorstelling opvat. De Egyptische vrouwenarts en schrijfster Nawal El Saadawi pleitte voor deze zienswijze in het Amsterdamse Paradiso, waar ze onder meer zei: ‘Het ontsluiten van de geest is precies hetzelfde als de dekolonisatie van de verbeelding, maar als we geest zeggen bedoelen we het bewustzijn en het onderbewustzijn, want die twee werken samen. Waarom zouden we verbeelding en werkelijkheid, dromen en werkelijkheid van elkaar scheiden?’¹⁵⁴ Ze zijn één en we moeten

¹⁵⁴ Uit: *Konfrontatie*, juni 1991 (jaargang 1, no.1), p. 29 slot.

ze bij elkaar brengen, zoals we ook lichaam en geest bij elkaar moeten brengen.’

Als dit juist is, zoals mij toeschijnt, dan behoort ook bij dat verstand: het kritisch vermogen om te onderscheiden tussen de in het geheugen zittende voorstelling van de drinkplaats waarheen het rendier op weg was en de indruk van de drinkplaats die het in werkelijkheid aantrof, met de schrikwekkende wolvesporen die in eerstgenoemde voorstelling niet voorkwamen. Kortom: het onderscheid tussen een achterhaalde en een juiste voorstelling. Hier bereikt het praktische verstand waarschijnlijk zijn maximum: het heeft een kritisch vermogen, maar dat vermogen om te oordelen blijft beperkt tot het onderscheid tussen feitelijk juist en onjuist.

Een rechtsoordeel daarentegen (om van andere maar te zwijgen) vraagt om meer maatstaven dan de combinatie van eerdere en latere zintuiglijke waarnemingen kan leveren. Een onderscheid tussen rechtmatig en onrechtmatig veronderstelt een rechtsnorm. Met dit begrip rechtsnorm (en zijn quasi-onverschillige principe: gelijke bejegening van ongelijken) betreden we een andere sfeer dan die van vrije wil, praktische logica en fantasie, waar nog alleen natuurwetten en toeval heersen. Freud beschreef de grens tussen deze twee sferen als de scheiding tussen *Ich* en *Über-Ich*. De vorige grens, die tussen lust en verstand, een even essentiële grens die door tal van filosofen, dichters en religieuze denkers al was aangegeven, beschreef hij als de grens tussen *Es* en *Ich*.

Ik begon deze omschrijving van de wil met te beweren dat Kants definitie van verstand (in mijn opvatting hetzelfde als wil) een treffend voorbeeld was van de parallellie tussen de twee rijtjes van acht. Hoe treffend, dat ziet men als men de cirkel van zestien aspecten voorin dit boek langs gaat, van het oordelen naar het denken toe, daarbij steeds lettend op het diametraal tegenoverliggende aspect. (Hetzelfde ziet men als men de zestien niet in een cirkel maar in twee parallelle rijtjes van acht noteert.) Dan ziet men dat bijna al deze kritische aspecten, van het recht af tot en met de taal, rechtstreeks betrekking hebben — en een zeer nauwe betrekking — op tegenoverliggende aspecten die niet-kritisch van aard zijn. Dat was kennelijk de reden waarom Immanuel Kant ze als ‘ervaring’ samenvatte. Komt men tenslotte, het rijtje langs gaande, bij het nadenken, dan verandert dat. Tegenover het nadenken staat geen ‘ervaring’ meer maar degene die ervaart. Precies zoals Kant zei: ‘Die Vernunft geht niemals zunächst auf Erfahrung, sondern auf den Verstand’. Dit vind ik treffend. Ons denkraam zet het praktisch verstand recht tegenover het theoretisch denken.

Verstand is het eerste kritische aspect, zoals we zagen aan het voorbeeld van het rendier. Het kan onderscheid maken tussen juiste en onjuiste

voorstellingen, dus dienovereenkomstig zijn voornemens herzien. In de laatste ervaring met de drinkplaats ziet het dier een indicatie voor herwaardering, ook als er geen wolven maar bij voorbeeld uitdroging geconstateerd was. Men heeft onderzoek gedaan naar de aantallen herhaalde teleurstellende ervaringen die verschillende dieren nodig blijken te hebben om tot herwaardering te komen (leerprocessen). Die aantallen waren dan maatstaven voor de vlugheid van begrip ofwel de 'intelligentie' van de onderzochte dieren. Volgens deze kwantitatieve intelligentietests zouden wijsgeren als de domste van alle mensen uit de bus komen, want zij blijven twijfelen als anderen allang zekerheid hebben en blijven zich verwonderen over wat anderen al gewoon vinden.

De wil, met het praktische verstand en de fantasie, is het eerste kritische aspect, zei ik. Ik bedoel steeds: aspect van menselijke ervaring; maar dan niet meer in de beperkte Kantiaanse zin van ervaring. In mijn opvatting zijn de kritische aspecten eveneens ervaringsaspecten. De kritische aspecten van wil, recht, spel, geloof, politiek, economie, kunst, taal en wetenschap zijn evenzovele manieren waarop de mens ervaring opdoet, omdat zij onmogelijk iets anders kunnen zijn. Had ik er geen ervaring mee, dan kon ik er niets over schrijven zonder te fantaseren, en als het fantasieën zouden zijn dan is het toch wel *ongerijmd* toevallig dat zoveel anderen in zoveel tijden en volken met precies dezelfde fantasieën bezig zijn geweest en dan, evenals ik: alsof zij op ervaring betrekking hadden, alsof zij in werkelijkheid ergens op sloegen! Meer dan dit bewijs uit het ongerijmde zie ik niet leverbaar; daarom blijf ik erbij dat deze theorie van de zestien aspecten een hypothese is.

Ook de wil en het verstand behoren, tezamen met waarneming, geheugen, verbeeldingskracht en kiesvermogen, tot het ego, wat Kant noemde 'der denkende Kopf.' Wat is dan het specifieke criterium waaraan dat aspect te herkennen is? Dat is de vrijheid, dunkt mij.

Hiermee kiezen we partij in een zeer oude discussie, en wel de partij van de mensenrechtenbeweging. 'Alle mensen zijn vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren en behoren zich in een geest van broederschap jegens elkaar te gedragen', zo luidt haar universeel erkende uitgangspunt sinds 1948. Het behoeft geen of weinig betoog dat de ieder aangeboren vrijheid de vrijheid van de wil is, niet de vrijheid van vrees en gebrek of de vrijheid van godsdienst en van meningsuiting. Niemand wordt met een mening geboren.

De discussie in de westerse cultuur over de vrijheid van de menselijke wil gaat terug, voor zover ik kan nagaan, op de discussie tussen de prominente neoplatoonse denker Augustinus en diens eveneens prominente, onafhankelijke tegenstander Pelagius. Augustinus verwierp in zijn latere

werk onder invloed van sterke neoplatoonse vooroordelen de vrije wil van de mens, m.i. omdat hij een bisschop was die de vrijheid dachtte van de massa's die hij dirigeerde. Hij argumenteerde dat die vrijheid in mindering zou komen op de grootheid van de genade van de god waarin hij geloofde.¹⁵⁵ Tevergeefs betoogde Pelagius daartegenover: 'maar zo groot is nu juist de genade van God, dat de mens vrij is!' Pelagius' leer werd na jarenlange hetze door de kerk verketterd en door deterministen bespot; pas in onze eeuw is de vrijheid van de mens als gegeven aanvaard. Dat is een grote verandering, waarvan de betekenis slechts zeer langzaam tot de religieuze, politieke en economische niveaus doordringt, terwijl zij op emotioneel, educatief, juridisch en sociaal gebied (minder complexe gebieden!) reeds zeer wel beseft wordt.

De wil is in deze opvatting dus vrij, zoals ook het verstand (die Gedanken sind frei!) en de fantasie. Maar hier past een tegenwerping, die nog besproken moet worden. De wil, zegt men dan, is iets heel anders dan het verstand, het weten. Men *weet* dat men gevangen is terwijl men vrij *wil* zijn, bij voorbeeld.

Om in te zien dat dit geen tegenwerping is, behoeft men slechts de brieven van een gevangene te bestuderen. De wil om te ontkomen (of te berusten) is het deel van de wil dat zich een voorstelling vormt van de toekomst en daar naar toe werkt; het zich gevangen weten daarentegen is de wil die zich een voorstelling van het verleden tot nu toe gevormd heeft en daar van uit gaat. Een ontwerp voor de toekomst kan veel geduld vereisen en grote teleurstellingen opleveren. Maar die teleurstelling zou men zich niet bewust zijn, als het weten tegen het willen beschermd kon worden zoals het tegen een gevoel of drang beschermd wordt. Dat laatste gebeurt door een afweermechanisme, bijvoorbeeld verdringing van de seksuele drift in de gevangenis. Tegen de wil tot ontsnapping bestaat echter geen bescherming, evenmin als tegen de hoop erop.

Men kan juist bij een gevangene zo goed het onderscheid zien tussen wil en drift. Zijn drift tot zelfbehoud zal hem beletten aan zijn wil tot ontsnappen uitvoering te geven als ontsnappen te gevaarlijk is. De wil berust op een plan van het verstand, ook op een voorstelling van de verbeeldingskracht; de drift komt uit het gevoel, de emotionele energie. Het ik kan misschien de drift afweren of beheersen, maar nooit vervangen, bijwerken

¹⁵⁵ 'In wie hij geloofde' kan ik niet schrijven omdat voor mijn besef de god van Augustinus een dubbelzinnig denkbeeld was, een dood ding derhalve, geen levende geest. Het was een denkbeeld dat beslist hoog gehouden moest worden, vooral door Augustinus. Het was nog onpersoonlijker dan de oudtestamentische afgod die zichzelf wel kon verdedigen, zoals de Baäl van Gideons vader. Vandaar hier het onpersoonlijk voornaamwoord 'waarin'.

of opgeven, alsof drift een plan was. Sublimatie is aankleding, geen vervanging!

De wil is vrij, de drift niet; de wil kan alle kanten op, de drift kan maar één kant op. Het willen gaat altijd hand in hand met het weten; wie niet weet hoe het is, kan ook geen verandering willen, en wie verandering wil, weet waarin. De driften gaan niet altijd samen met het weten, ze blijven merendeels en meestentijds onbewust.

Hiermee is duidelijk, dat de schijnbare kloof tussen weten en willen terug te brengen is tot het onderscheid tussen verleden en toekomst. In het heden raken die elkaar. En zo raken weten en willen elkaar ook altijd in het heden, het enige moment waarop men *willens en wetens* kan handelen. Ook de theoretische kloof tussen natuur en cultuur bestaat niet voor het praktisch willen en denken. Want de logica, de natuurwet van het verstand, waarborgt onze vrijheid om bijvoorbeeld een behoefte niet te willen bevredigen als dat te gevaarlijk lijkt.

We maakten onderscheid tussen niet-kritische aspecten (één tot en met zeven) en kritische (acht tot en met zestien). Dit behoeft toelichting. Met het begrip *vrijheid* is in de westerse filosofie lange tijd de humane sfeer aangeduid, in tegenstelling tot de gedetermineerde niet-menselijke *natuur*. Zo kon men spreken van een dualistisch voorgestelde werkelijkheid die als het ware in twee helften uiteen viel: natuur — met haar gegeven ijzere natuurwetten die nooit geschonden worden — en vrijheid, met haar menselijke, door mensen bedachte of aanvaarde normen die soms overtreden worden. Het probleem, hoe die twee helften samenhangen, kan een onoplosbaar probleem worden. Wij ontkomen aan dat probleem op de manier van Pelagius, die de vrijheid van de mens tot de genade Gods, dus tot het respect voor de medemens rekende — en op de manier van Étienne de La Boétie, die de vrijheid tot de natuur rekende. Zo rekenen wij de wilsvrijheid van mens en dier tot hun natuur, letterlijk: gegeven met hun geboorte, hun ‘natus’ (artikel 1 Universele Verklaring citeerden we reeds). Als de vrijheid tot de natuur gerekend kan worden, dan ook de gehele serie van kritische ervaringsaspecten die op de vrije wil berust, tot en met het denken zelf. De tegenstelling tussen natuur en vrijheid is, evenals tussen natuur en genade bij Thomas van Aquino of tussen vrijheid en genade bij Augustinus, slechts een denkdressaat, aan de invloed van tegenstrijdige motieven in het Griekse tragische denken toe te schrijven.¹⁵⁶ In

¹⁵⁶ Eerder schreef ik over Dooyeweerts en Bonhoeffers opvatting hiervan in *Philosophia Reformata*, Kampen 1955, onder de titel ‘Dietrich Bonhoeffer’. Hun overeenstemming op dit punt is frappant. Tegenwoordig is dit inzicht in de geforceerdheid van het metafysisch dualisme, een inzicht dat destijds baanbrekend was, wijd verbreid.

het Hebreeuwse denken, dat eveneens invloed op de westerse cultuur heeft gehad, ontbreekt dit dualisme ten enenmale. De gegeven vrijheid is daar het uitgangspunt voor de wetgeving; precies het tegendeel van wat Goethe zei: ‘Das Gesetz nur kann uns Freiheit geben’.

Zó, als Goethe, dachten later ook nog de nazi’s. Hun vijandschap tegen de joden had dus nog een andere grond dan alleen de irrationele rassenhaat; hier wordt een rationele wortel zichtbaar van het besluit tot uitroeiing van de joden. Dat waren mensen die van vrijheid *uitgingen*. (Nur Freiheit könnte ihnen das Gesetz geben!) ¹⁵⁷ Die wortel is rationeel wegens de logische onverenigbaarheid van de twee mogelijke uitgangspunten, wet of vrijheid. Een onverenigbaarheid overigens waar de vrije jood Paulus al uitvoerig op gewezen had in zijn brieven aan joods-griekse groeperingen. Het verwarrende is dat hij vooral waarschuwde tegen die joden, die over vrijheid dachten als Goethe; niet alleen tegen Grieken die evenzo dachten, ‘met hun zogenaamde kennis.’ ¹⁵⁸

Als dan overtreedbare normen tot de natuur gerekend kunnen worden, verdwijnt de grens tussen wet en norm. Dan moeten in principe de natuurwetten zelf ook overtreedbaar geacht worden. Dit stemt overeen met de denkwijze waartoe de kwantumtheorie de natuurkundigen gebracht heeft. Natuurwetten zijn niet meer ‘ijzeren wetten’. De wet van het behoud van arbeidsvermogen (Lavoisier en Laplace) is niet meer vol te houden als deeltjes op grote schaal in het ‘niet’ van de zwarte gaten in het heelal verdwijnen zonder daar ooit nog uit te komen. Ik zet ‘niet’ tussen aanhalingstekens omdat zwarte gaten enorme zwaartekracht uitoefenen, maar ik heb begrepen dat er ook een spoorloos verdwijnen waargenomen is — voor zover spoorloosheid waarneembaar zijn kan. Aan de andere kant zijn de zwarte gaten hypothesen die voortdurend weer een beetje bijgesteld worden. Kortom: er is geen essentiële tegenstelling tussen de zwaartekracht waar een planeet zich vrij aardig aan houdt, het territoriumrecht waar wolven zich vrij aardig aan houden en het auteursrecht waar ik mij aan houd zolang ik niet vergeet mijn bronnen te vermelden.

Met het voorgaande is het begrip ‘ervaringswijzen’ of ‘aspecten van de

¹⁵⁷ Hier is de structuur van de Tora bedoeld zoals die kernachtig blijkt uit de aanhef van de decaloog (tien geboden) in onder andere Exodus 20:1 ‘Ik ben JHWH uw god die u uit het land Egypte, het slavenhuis, heb bevrijd. U gaat me niet confronteren met andere goden’. Andere, te weten niet-bevrijdende goden. (Weer een vertaling van de schrijver.)

¹⁵⁸ Respectievelijk Galatiërs 5:1 v ‘Opdat wij waarlijk vrij zouden zijn, heeft Christus ons vrijgemaakt. Houd dus stand en laat u niet weder een slavenjuk opleggen. Zie, ik, Paulus, Zeg u: indien gij u laat besnijden, zal Christus u geen nut doen’ en 1 Timotheus 6:20 ‘Houd u buiten het bereik van de onheilige, holle klanken en de tegenstellingen der ten onrechte zo genoemde kennis (gnosis).’

ervaring' enigszins aangeduid, nog niet omschreven. De vraag blijft of dit 'genus proximum' meer dan zestien aspecten omvat of misschien minder. Waarom zestien? Dooyeweerd onderscheidde er aanvankelijk veertien¹⁵⁹ maar moest later toegeven dat wat hij 'fysisch dynamisch bewegingsaspect' noemde, twee essentieel verschillende aspecten inhield, te weten beweging en energie. Door vervolgens de aarde te blijven vergeten, evenals alle denkers na de Oudheid en vòòr het ecologisch tijdperk, kwam hij op vijftien.¹⁶⁰

Mijn inzichten wijken te ver af van Dooyeweerds filosofie om in dit vergelijkbaar aantal aspecten, vijftien à zestien, een bewijs van trouw discipelschap te zien. Ofschoon ik de begrippen die ik mij gevormd heb van de aspecten vrijwel volledig in Dooyeweerds rijtje terugvind, zie ik hun samenhang toch anders. Ik kan de politieke draagwijdte niet ontkennen van het feit dat hij, in de lijn van Augustinus, Calvijn en Kuyper, tot een heel andere ordening kwam. Bij hem zijn recht, moraal en geloof de bovenbouw (kern van het recht: vergelding) en de historie is basis. Evenals bij Hitler ('de geschiedenis zal beslissen wie er gelijk had') lijkt bij Dooyeweerd de historie op de fundamentele plaats van het recht te staan.

Maar theorie bepaalt het gedrag niet, gelukkig. Zijn intransigent verzet tegen de nazi's en tegen het ondemocratische in het bedrijfsleven was, niettegenstaande de uitvoerige analyses die hij daaraan gewijd heeft, meer intuïtief-religieus dan theoretisch gefundeerd. Colijn, die achter zijn benoeming gestaan had, was van dezelfde antirevolutionaire partij maar beschikte niet over die politieke intuïtie. Toen de Gestapo Dooyeweerd wegens een van zijn analyses gearresteerd had, lachte deze er op het hoofdkwartier in de Euterpestraat zò hard om, dat de daardoor beledigde officier ('Was ermessen Sie sich eigentlich?') hem woedend weer vrijliet. Kennelijk vreesde hij zich met deze arrestant belachelijk te maken.

We laten Dooyeweerd verder met rust en wijden een nadere beschouwing aan een aantal beslissingen die voor de gegeven opstelling van de zestien aspecten nodig zijn geweest, en wel:

- de erkenning van geloof of religie als een onherleidbaar en nog vrij

¹⁵⁹ H. Dooyeweerd, *De Wijsbegeerte der Wetsidee I*, p. 1, Amsterdam 1935.

¹⁶⁰ H. Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought I*, p. 1, Amsterdam 1953. Dat hij de zee vergat kunnen we hem niet euvel duiden, in zoverre als ook de schrijver van Genesis 1 de zee even weglief en de schepping van hemel en aarde beschreef als maatregelen tegen de zee die er kennelijk al was. Terecht! Want juist die hemel en die aarde zijn niet herleidbaar tot het overige heelal; zij vertegenwoordigen iets ingewikkelders.

- primitief, op spel gebaseerd aspect;
- de erkenning dat er niets ingewikkelders bestaat, niets dat hoger ontwikkeld is dan het denken; ethiek noch moraal vormen zelfstandige ervaringsaspecten; moraal is altijd bij religie of geloof inbegrepen (humanistisch geloof, geloof in de markt, geloof in bloed en bodem of geloof in het socialisme zijn evenzovele moralen); ethiek is altijd een der drie wijsgerige vakken geweest naast kenleer en zijnsleer, altijd inherent aan nadenken; de aspecten zijn principes van nadenken;
 - de erkenning dat economisch handelen en denken niet alleen recht veronderstelt (eigendomsrecht bij voorbeeld), maar ook sociale en politieke macht om dit recht te waarborgen; elke economie is ‘politieke economie’ zoals Marx al schreef;
 - de erkenning dat taal van woorden, uitgevonden door de mens, de menselijke creativiteit veronderstelt en zonder deze niet mogelijk zou zijn.

Tenslotte grijp ik dus weer terug naar Immanuel Kant, die in het reeds aangehaalde, treffende citaat de term ‘principe’ voorstelt voor wat ik onder aspect versta. Inderdaad kan men ook wel spreken van zestien principes of principieel verschillende ‘modificaties’. Ik zal dit toelichten aan wat Kant in dat verband schreef over het principe van recht.

En dan zal het tijd zijn om over te gaan tot bespreking van de specifieke differenties ofwel, (kan ik nu zeggen) de principiële verschillen tussen de aspecten. Nu volgt eerst een nadere beschouwing van de afzonderlijke aspecten. Met die beschouwing wordt natuurlijk tevens beslist over de omvang van het algemene begrip ‘ervaringsaspect’. De nummers tussen haakjes verwijzen naar de hoofdstukken in dit boek.

§ 2.4. SPECIFIEKE VERSCHILLEN TUSSEN DE NATUURASPECTEN

[16: TELLEN]. Wat is het specifieke van getallen, aantallen, tellen? Wat is het principe van de categorie der kwantiteit? Het meervoud. De veelheid. Er is geen ontkomen aan. Eenheid brengen in de veelheid van de ervaring is het allereerste wat het verstand met de opgedane ervaringen doet. In Kants woorden: ‘Ons tellen is een synthese, een bij-elkaar-doen (zusammenhunen). Het eerste wat ons ten behoeve van de kennis van alle dingen a priori gegeven moet zijn, is de veelheid der pure waarnemingen; de synthese van deze veelheid door de verbeeldingskracht is het tweede, levert echter nog geen kennis op; de begrippen die deze pure synthese eenheid geven en uitsluitend in de voorstelling van deze noodzakelijke synthetische eenheid bestaan, doen het derde ter kennisneming van een eventueel

voorwerp en berusten op het verstand.’¹⁶¹ Kort gezegd: de zintuigen doen veel indrukken op, de verbeelding verzamelt die en begrip maakt er eenheden van. Daar begint alle kennis mee.

De moderne wiskunde laat zien dat de wetenschap van de getallen nauw samenhangt met de meetkunde. Zo hangen ook de wiskunde zelf en de fysica nauw samen. Toch is dit geen argument tegen de zelfstandigheid en onherleidbaarheid van het kwantitatieve begrip, dat de meervoudige ervaring tot eenheden reduceert en telbaar maakt: ‘Ik zag twee beren’. Het meervoud maakt vergelijkbaar en weerspiegelt zo het criterium voor het tegenoverliggende aspect, te weten recht met als criterium gelijkheid. Dorothee Sölle’s gedicht ‘Gehandicapt’ illustreert deze samenhang tussen rekenkunde en recht op een treffende wijze. Het luidt als volgt:

Gehandicapt

Ralf was eenentwintig jaar
en kon net tot drie tellen
geclassificeerd als geestelijk gehandicapt
toen hij de lerares ontmoette
die van hem weten wilde
waarom hij
op school niet had leren rekenen
Hij vertelde het en vergat
zichzelf met de ogen te zien
die hem vernederden
Hij begon rekenen te leren
en bouwde het gebruik van pillen langzaam af
en kreeg geen aanvallen meer
en toen hij leerde delen
in mathematische zin
dacht hij na over gerechtigheid
iedereen krijgt hetzelfde zegt hij
dat is het evangelie van de gerechtigheid
ons verstand is veel te klein
voor deze goddelijke revolutie
zei hij tegen ieder die het horen wilde
en tegen allen die het niet horen wilden
iedereen krijgt hetzelfde
Tweeëndertig gedeeld door acht is vier

¹⁶¹ Immanuel Kant, *K. d. reinen V.* p. 95

voor alle acht hetzelfde
voegt hij er elke keer aan toe¹⁶²

[15: METEN] Het principe van de ruimte is niet dat ze één is — dat weten we immers niet. Het is een punt van discussie of er maar één heelal is of meer dan één. Ze is uitgebreid, zegt Kant; maar in welke richting? In zijn tijd bestond de indruk nog niet dat de ruimte gekromd was, ergo niet in alle richtingen zich op dezelfde manier uitbreidend. Die indruk wordt gegeven door licht dat zich langs gekromde lijnen door de interstellaire ruimte voortbeweegt. Afgezien van die astronomische bevinding is de wiskundige ruimte correct gedefinieerd als: zich in alle richtingen gelijkmatig uitbreidend.

Deze Euclidische wiskundige ruimte heeft op zichzelf drie dimensies maar de fysieke ruimte voor een voet in een schoen is met drie getallen niet volledig te beschrijven, terwijl de fysieke ruimte tussen een tuimelaar en een nok (de klepspeling van een benzinemotor) met één aantal honderdste millimeters, dus één dimensie reeds volledig aangegeven is. Ruimte heeft veel gedaanten, ook figuurlijke; een promovendus krijgt financiële of publicitaire ‘ruimte’ (ruimte om te besteden of te publiceren); ook deze laatste is meetbaar en in een of meer dimensies uit te drukken.

Met het begrip ruimte hangt samen het begrip ‘speling’ of tolerantie. Kijkt men naar het tegenoverliggende aspect, het spel, dan ziet men waar de typische ‘speelruimte’ vandaan komt: van de ruimte. Spel heeft zijn afgebakende speelplaats in de ruimte, niet in de tijd. Huizinga wees erop dat spel in principe eindeloos doorgaat zodat er altijd een eind aan gemaakt moet worden. Hij dacht toen niet aan het spel van de samenleving, het sociale samenspel waarin volwassen kinderen spelen dat zij mensen zijn. Daar hoeft geen eind aan gemaakt; onze grote zorg is juist het waarborgen van de voortzetting ervan in de komende tijd. De ruimtelijke continuïteit ervan is het onafzienbare sociale heelal, waarvan slechts een klein deel binnen mijn sociale horizon komt . . .

[14: DUREN] Natuurlijk was voor Einstein de tijd zijn vierde ruimte-dimensie, want hij bestudeerde niet de wiskundige lege ruimte, doch de ruimte zoals die zich aan de waarneming van de fysicus voordoet: de ruimte waarin van alles beweegt en blijft bewegen. Op ieder volgend tijdstip staan de dingen in de ruimte weer anders, in nieuw licht.

Toch is de tijd niet bij de ruimte te rekenen; beweging zit niet logisch vast aan het begrip ruimte. Ruimte zonder enige beweging daarin is denk-

¹⁶² Dorothee Sölle, *Zeg mij de naam van je hoop*, Baarn 1991, p. 96 (vertaald door Ria van Hengel.)

baar. Men heeft die denkbeeldige toestand de warmtedood van het heelal genoemd. In de techniek wordt bewegingsloosheid in de moleculaire ruimte zo dicht mogelijk benaderd door middel van zeer lage temperaturen. Men doet dit om o.m. goedkoop vervoer van elektrische energie mogelijk te maken (supergeleiding). Ruimte impliceert dus nog geen beweging.

Ruimte is wel voorwaarde voor beweging. Alle beweging die wij waarnemen, meten wij alleen en uitsluitend af aan die ene beweging die altijd vrijwel hetzelfde tempo, dezelfde snelheid heeft: de beweging van de Aarde die tolt met een snelheid van één omwenteling per etmaal en per jaar één keer om de zon cirkelt. Een etmaal is de tijd voor een omwenteling van de aarde; een jaar is . . . Kortom: de tijd is de beweging en de beweging is de tijd. Onze tijd is de beweging van onze aarde. Wil men grotere precisie en meer objectiviteit, dan gaat men, met Reeves, uit van de tijd die een lichtstraal nodig heeft om de afstand af te leggen die gelijk is aan de middellijn van een proton. Natuurlijk nemen we op aarde geen Jupiterdag als tijdmaat, of Mercuriusdag. Maar 't had evengoed gekund; mijn polsslagen zou even vlug gegaan zijn.

Bij het tegenoverliggende aspect, de religie, gaat het om de bescherming tegen de tijd, de 'tand des tijds'. Het lijkt soms een vorm van risico-verzekering. Ik denk aan Freuds anekdote van de dominee die verdrietig uit de sterfkamer van de verzekeringsagent kwam. Deze laatste was namelijk onbekeerd gestorven; wel was de dominee nu verzekerd. Ik denk ook aan Paulus die schreef: 'Zo God vóór ons is wie zal tegen ons zijn?' Hij kon meer riskeren dan anderen, door zijn geloof. Veiligheid, het principe en criterium van de religie dat door René Girard op zo indrukwekkende wijze aan het licht is gebracht, is het noodzakelijke culturele complement, om zo te zeggen, van de natuurlijke tijd die alles verandert, vernietigt en opbouwt. En in zoverre, als cultureel complement van de niet-menselijke tijdsfactor, een verwachte parallel, een tegenover het tijdsaspect liggend menselijk antwoord daarop, een antwoord dat dezelfde logica vertoont als de andere parallele aspecten. Reeds bij het verstand zelf, dat de wil en de voorstelling in zich heeft, zien we dat culturele complement: bij het animale verstand, waar het nadenken het menselijk antwoord op is.

[13: VERANDEREN] Ik vertelde al hoe laat Dooyeweerd zich pas realiseerde dat beweging op zichzelf nog geen energie veronderstelt. Verandering in beweging veronderstelt energie. Wat is energie, wat is kracht in onze ervaring? Niet een ineenstorting of een vernietigende klap — ook niet een bosbrand of een klapband. Abstract fysisch gesproken komt er energie 'vrij' in deze gevallen, zeker. Maar het betreft, evenals bij bliksemstralen, vulkaanuitbarstingen of lawines, het ontstaan van nieuwe evenwichten

waar op dat moment niemand iets aan heeft. Een catastrofe is een kracht die niets nuttigs uitwerkt. Nuttig voor de mens zijn heel andere evenwichten.

Energie door niet-evenwicht, dat is het kenmerk van veranderen. Ik heb het inzicht aan Norbert Wiener te danken, die in zijn *The Human Use of Human Beings* de grondslagen tekende voor de cybernetica. Zonder evenwichtsherstel geen energie, zegt hij en het is inderdaad onweerlegbaar. Elke vorm van energie-ontlading dient een evenwicht en stuurt dat bij, geeft daaraan een 'feedback'. De zonne-energie is daarvan een frappante bevestiging. Alleen doordat de aarde kouder is dan de zon, niet in evenwicht met de zon, ontvangt zij energie van de zon. Waren beide even heet, dan zouden zij elkaar vriendelijk toestraalen zonder eenzijdige energie-overdracht van de een naar de ander.

Bij biologische energie gaat het om biologische evenwichten en dat is een veel gecompliceerder onderwerp. Toch kan men ook daar niet-evenwicht als principe van de energie terugvinden. Het tegenoverliggende aspect, dat van het leiden of regeren heeft de vrede als principe. Het logische verband is ook hier duidelijk: vrede is op geciviliseerd niveau wat evenwicht is op niet-menselijk niveau. Maar . . . het voorteken verspringt! Want terwijl evenwicht in de fysica de warmtedood van het heelal zou zijn is vrede op menselijk niveau levensvoorwaarde.

[12: OMGEVEN] Het lang vergeten ecologische milieu-aspect is niet herleidbaar tot andere. De aarde is iets wezenlijk anders dan alleen maar één der planeten bij een ster die wij zon noemen. De aarde is voor zover wij kunnen nagaan — en verder gaat de ervaring niet — uniek, doordat zij de zeer onwaarschijnlijke voorwaarden voor leven met elkaar combineert. De wetenschap die zich bezighoudt met deze voorwaarden, de anorganische scheikunde, heeft in meteorieten dezelfde elementen aangetroffen die ook op aarde gevonden zijn en was dus door niets gewaarschuwd dat de aarde uniek is. Pas de kleurenfoto's die door ruimtevaarders van de aarde gemaakt zijn, hebben het astrofysisch vermoeden verspreid dat de aarde onder de planeten uniek is. Onderzoek heeft dit vermoeden bevestigd.

Nieuw was het niet. In de oudheid werd de aarde veelal als een godin die leven baart vereerd, in Egypte als de vegetatie-god Osiris die de hemelgodin, Noet, bevrucht. De New Age Movement heeft de antieke natuurreligie weer opgeklopt door te beweren dat de (vloeibare ijzeren kern van de) aarde een levend wezen is, Gaia.

Nieuw en zeer belangrijk is het ecologisch verantwoordelijkheidsbesef dat in de 20e eeuw voortgekomen is uit de constatering dat de levensvoorwaarden, die de Aarde in ruime mate bevat, door vermeend economische

activiteiten van de mens in hoog tempo teniet gedaan worden. Milieukunde is nu een der belangrijkste vakken; de Aarde is weer als zelfstandig en onherleidbaar aspect van menselijke ervaring erkend.

De plaatsing van dit aspect in de rij der aspecten leverde geen probleem op: als voorwaarde voor alle leven is de aarde zelf alleen mogelijk als planeet, een eenheid van energie (materie) in ruimte en tijd. De ster die wij zon noemen heeft in zijn slordigheid acht planeten om zich heen laten slingeren. Zonder die zon was de aarde niet mogelijk en zonder sterren was er geen koolstof op de aarde geweest. Reeves beschrijft hoe de koolstof, een onwaarschijnlijk element, 'het maar net gehaald heeft.'¹⁶³ En koolstof is voorwaarde voor de macromoleculen die de bouwstof zijn voor het leven. Waterstof en zuurstof alleen zijn ontoereikend.

Het criterium, het principe van de leefomgeving is daarom waarschijnlijk het macromolecuul. Misschien is het ook wel haar bijzondere atmosfeer die de aarde bewoonbaar maakt, haar het eco-karakter van woonplaats geeft. Reeds in de aanhef van Genesis is 'aarde' terstond verbonden met 'adem' (geest). En het Griekse woord voor huis is 'oikos', zodat de naam 'ecologie' voor de wetenschap van het leefmilieu niemand hoeft te verwonderen. Wil men vragen wat dan het bijzondere van die atmosfeer precies is, dan moet ik antwoorden: het feit dat ze de bouwstenen voor eiwit bevatte.

Iets wat eigenlijk ook niemand zou moeten verwonderen, is de ontdekking dat het tegenoverliggende aspect de economie is. De aarde, die wij bewonen, levert ons het besef van onze verantwoordelijkheid voor de huishouding, onze economie. Echter: wonen is iets wat alleen mensen en dieren doen. De aarde zelf was op tijd bewoonbaar voordat zij er woonden, vruchtbaar voordat er een vrucht groeide. Zullen de mensen haar verwoesting nog op tijd staken?

[11: LEVEN] Het verschijnsel, het optreden kan men beter zeggen, van levende wezens is door mensen alleen op aarde waargenomen en is ondanks zijn veelvormigheid en veelsoortigheid altijd herkenbaar aan zijn stofwisseling en zijn individuele opbouw uit levende cellen: kernen met chromosomen, een plasma en een celwand, die een stabiele instabiliteit vertonen. De meeste cellen vermenigvuldigen zich door celdeling en verdwijnen voortdurend door af te sterven (stofwisseling), terwijl het individu waarin dit gebeurt, zichzelf blijft. Zijn identiteit ligt niet vast in zijn moleculen, maar in de unieke groepering ervan. Alle mensen bestaan uit dezelfde chemische elementen of atomen, toch zijn die bij geen twee men-

¹⁶³ Hubert Reeves, *De giftige steek van de kennis*, Amsterdam 1987, p. 131.

sen op dezelfde manier gerangschikt in hun macromoleculen. Het aantal mogelijke rangschikkingen is zeer groot omdat die macromoleculen zeer lange ketens van atoomgroeperingen zijn. Er kunnen nog honderden miljarden nieuwe mensen geboren worden zonder dat er ooit twee biochemisch gelijk zijn.

Deze verschillende individuen leven, bewegen, planten zich voort en gaan te gronde met een kracht die wij levenskracht noemen. Het voortplanten is mogelijk mede door het deoxyribonucleïnezuur (DNA) dat in de celkern voorkomt en de volledige informatie bevat over de opbouw van het unieke individu. Maar is nu dat DNA het principe, het criterium van leven? Nee, de dode cel kan met DNA en al geconserveerd worden, bijvoorbeeld door invriezen. Wat leeft, zoekt; alle levende individuen zoeken naar voorwaarden om zich te handhaven en te ontplooien: levensvoorwaarden. In de inleiding vermeldde ik al de frappante proef met een éencellig wezen dat ten gevolge van temperatuurverhoging van het water waarin het zich bevond, in steeds wijder kringen ging ‘rondzwemmen,’ op zoek naar koeler water.

Nu is zoeken een werkwoord, een actieterm. Dode stoffen kunnen reageren, niet ageren. Wat leeft, ageert uit eigen beweging, als individu, al is het een schimmelspoor; ook als er eigenlijk niets is om op te reageren. Het is deze individualiteit die het principe en criterium is van leven, ongeacht het organisatieniveau. De levende eencellige is van alle levende individuen de eenvoudigste; Hubert Reeves noemt dit aspect daarom het niveau van de cel.

Het daartegenover liggende aspect, dat der creativiteit, ontleent zijn criterium, schoonheid, aan het individu: schoonheid is altijd een persoonlijk oordeel. Of iedere individuele creatie ook kunst is en of alle kunst mooi is, dat zijn vragen die de kern van wat creativiteit is, raken. Het merkwaardige van creativiteit is dat ze bijval oogst, naarmate het resultaat ‘mooi’ is. Dat is alleen te verklaren als men aanneemt dat ieder mens creatief is en creaties op schoonheid beoordeelt. Wij nemen aan dat creativiteit een onherleidbaar en wezenlijk aspect van alle menselijke ervaring is, waarvan schoonheid het criterium is. Elk kind hoopt dat je haar of zijn tekening mooi vindt.

[10: NEIGEN] Het niveau van de hoofdzakelijk onbewuste neigingen of driften in de mens (bij Reeves het niveau van het organisme) is pas sinds Sigmund Freud beter bekend en als onderzoeksterrein van een zelfstandige natuurwetenschap afgebakend. Dat het een natuurwetenschap moest zijn wist ik zeker, zodra ik voor het eerst een wetenschappelijke uiteenzetting van de psychoanalyse had gehoord, als negendejaars student. Ik vroeg de

docent Hommes na afloop, waarom dit vak niet in het onderwijs was opgenomen. Hij antwoordde dat na een proefneming op een Haags lyceum daarvan was afgezien wegens protesten van ouders.

Freud was een menslievend arts die het lijden van zijn patiënten onder hun dwangvoorstellingen en hun dwanghandelingen niet wilde aanzien zonder de oorzaken ervan op te sporen. Hij was dus een bevrijder en derhalve, dank zij zijn gezonde wantrouwen ten aanzien van alles wat religieus was, ten diepste geïnteresseerd in grote bevrijders in de oudheid, Echnaton en Mozes.

Wat stelde hem in staat, de innerlijke, psychische oorzaken van de onvrijheid van vrije mensen op te sporen? De vraag bevat eigenlijk al een antwoord: zijn gevoeligheid voor de grens tussen vrijheid en onvrijheid. Hij zag in 's mensen innerlijk onbewuste natuurkrachten werken, gehoorzaam aan hun eigen natuurwetten, niet aan de vrije wil. Ze vertegenwoordigen een aanleg die in alle mensen ingebouwd is. De vrije wil krijgt ermee te maken van de geboorte af, in een ontwikkelingsproces dat grote gevolgen heeft voor het gehele leven van de persoon. Volgens Freud is dit krachtenreservoir in ieder mens te herleiden tot, in hoofdzaak, twee krachten: de positieve, constructieve drang tot vereniging en de negatieve, destructieve drang tot vernietiging. Hij noemde ze de seksuele drift en de doodsdrift. Hun verborgen domein noemde hij het *Es*. Doorgaans blijft die psychische energie de erdoor gedrevene onbewust.¹⁶⁴ Criterium van elke neiging is de stuwkracht (Grieks: thymos, maar de antieken dachten bij Eros aan een aantrekkingskracht) van het organisme dat de neiging vertoont; doorgaans niet vertoont aan de eigen waarneming (onbewuste neiging) maar aan de waarneming van een ander (een bekend voorbeeld is: verbleken van schrik.)

Het eminente belang van de psychoanalyse voor ons betoog is, dat ze onze hypothese van de vrije wil bevestigt door alles wat er onvrij aan is de deur te wijzen, naar een ander gebied dan de wil, naar het eigenlijke gebied van de psychologie. Dit is de wetenschap van de menselijke emotionele natuur, die op elk schoolrooster zou prijken als mensenkennis niet macht over mensen was. (Want scholen beogen helaas nog geen machts-spreiding, wel disciplineren; evenals gevangenis, zoals Michel Foucault liet zien in *Surveiller et punir*).

¹⁶⁴ Voor de weergave van Freuds gedachten heb ik gebruik gemaakt van: Prof. Dr. Sigm. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Drei Teile, Leipzig, Wien, Zürich 1920; Sigmund Freud, *Hoofdpijnen van de psychoanalyse*, Meppel, Amsterdam 1983; Albert Einstein, Sigmund Freud, *Waarom oorlog?* Den Haag 1986; Sigmund Freud, *De man Mozes en de monotheïstische religie*, Drie verhandelingen, Meppel, Amsterdam 1992.

Bestudering en beïnvloeding van de vrije wil is een gans andere gelegenheid: het terrein van experimenten met vrijheid en, zoals Gandhi dat zag, met waarheid (*satyagraha* = kracht van waarheid, ook wel: streven naar waarheid).¹⁶⁵

[9: WILLEN] Reeds in het begin van het inleidende hoofdstuk stuiten we op de veelzijdigheid van dit aspect. Het omvat alle vermogens van het ik: praktisch verstand, geheugen, waarneming inclusief zelfwaarneming (bewust voelen), wil, verbeelding, intuïtie inclusief beslissing. Van al deze vermogens is de wil het enige wat in de andere mede aanwezig is. Daarom koos ik ‘willen’ als naam van dit aspect.

‘Bewustzijn’ is een minder juiste aanduiding omdat veel herinneringen, ervaringen en wilsbesluiten onbewust zijn of voorbewust, dus niet onmiddellijk bewust. ‘Wil’ omvat meer dan ‘bewustzijn’: ook voor het onbewust maken (verdringen) van een bepaalde wil is een wil nodig om die verdringing toe te staan. Of niet? Zeker wel. Afweermechanismen ontstaan weliswaar buiten de wil om en zeker buiten het bewustzijn om, maar ze treden niet los van de wil in werking zoals het stollen van bloed bij verwondingen of de reactie van witte bloedlichaampjes op bacteriële infecties. Anders zou hun werking voor de wil onbereikbaar blijven, dus therapie door psychoanalyse onmogelijk zijn. Afweermechanismen treden in de regel bij personen op, wier Ik te zwak is om bepaalde impressies of impulsen te verwerken; en dan nog is er keus uit negen mechanismen. (Het tiende, sublimering, is eerder een uiting van kracht dan van zwakte.)¹⁶⁶ Er moet dus een vrije wil (of onwil) zijn die het mechanisme onbewust selecteert en in werking stelt of zijn gang laat gaan, om het vervolgens de rug toe te keren; ongeveer zoals ik vergeet of ik voor het weggaan de kaarsen wel gedoofd had. Dit is, wat Sigmund Freud beschreef als een Ik dat onwelkome impulsen terugzendt naar het *Es* vanwaar zij gekomen zijn. In het hoofdstuk over de impulsen, het neigen, kom ik hierop terug met enige kritische overwegingen. Vrijheid is het karakteristieke kenmerk van het Ik en criterium van wat ik willen noem.

Voor theoretisch denken, ook voor mijn onderzoek naar andere mogelijkheden dan de ondergang die Spengler en Schmidt voorzagen, is waarnemen het belangrijkste vermogen van de onderzoeker. Het moet een

¹⁶⁵ Mohandas Karamchand Gandhi, *The story of my experiments with truth*, oorspr. uitg. in het Gujarati, Ahmedabad 1927-1929; Eng. uitg. Ahmedabad 1940; Ned. vert. M. K. Gandhi, *Het verhaal van mijn experimenten met de waarheid*, een autobiografie, 496 pp., Zwolle 1985.

¹⁶⁶ Anna Freud, *Das Ich und die Abwehrmechanismen*, 1936, 1966; Ned. vert., *Het ik en de afweermechanismen*, Baarn 1973.

empirisch onderzoek zijn. Het moet dus onmiskenbare ervaringsgegevens aanvaarden en de theorie daarop baseren. Ik heb laten zien dat daar fantasie bij nodig is, vooronderstellingen die niet op ervaring berusten, waaronder minstens een vage voorstelling van de eenheid en samenhang der dingen. Dat neemt niet weg dat **waarneming** essentieel blijft.

Ik wil deze paragraaf nu afsluiten met nog enkele nadere bepalingen van wat ik met **waarneming** bedoel, het zesde zintuig van de innerlijke zelfwaarneming daarbij inbegrepen. Waarneming is de enige ingang voor informatie uit de wereld buiten en binnen ons lichaam, de ervaringswereld. Ons denken, daar had Immanuel Kant gelijk in, kan ons niets leren omtrent de wereld buiten de ervaring van die wereld om. Ruimte en tijd zijn op zichzelf geen gewaarwordingen; Kant noemde ze dan ook kijkvormen, vormen waarin wij iets eventueel gewaar worden.

In mijn theorie zijn alle zestien aspecten zulke lege vormen waarin wij eventueel iets gewaar worden. Het zijn vormen, die ontstaan moeten zijn uit de begrippen die het theoretisch denken aan het praktische denken ter beschikking heeft gesteld. Het theoretisch denken kon dit alleen doen nádat het zelf zulke abstracte, algemene begrippen (of categorieën zoals Aristoteles en later Abelardus ze noemde) afgeleid had uit de gemeenschappelijke kenmerken van de verschillende beelden die het praktisch verstand zich van de waargenomen wereld, de ervaring, gevormd had. Zo omvat bij voorbeeld het begrip ‘wonen’ alles wat mensen of dieren maken teneinde als aardbewoners in hun levensonderhoud te voorzien en daar wél bij te varen. Welvaart is het criterium van wonen; zonder welvaart kan men niet wonen, hoogstens verblijven. Zo bepaalt het kenmerk het begrip.¹⁶⁷ In onze eigen woorden: zo bepaalt het criterium het aspect.

Het algemene begrip gaat dus wél vooraf (a priori) aan het herkendend ervaren, maar niet vooraf aan de allereerste verbijsterende ervaring waaraan het zijn geldigheid ontleent: de animale indruk waarvan het praktische verstand zich voordien nog geen beeld gevormd had; waar het theoretisch denken dan ook nog geen begrip voor had.

We herinneren ons nu de verbijstering van de wolf toen die de plasjes rook van de onderzoeker, waarmee deze zijn territorium ten opzichte van dat van de wolf had afgebakend. De wolf besloot, op zijn beurt, de onderzoeker als soortgenoot te bejegenen: hij zette geen poot meer op diens terrein.¹⁶⁸ Dat de onderzoeker een wetenschappelijke proef met hem genomen

¹⁶⁷ Deze terminologie (‘kenmerk’ en ‘begrip’) is ontleend aan Abélards opvatting zoals deze is weergegeven in Heussi’s *Kompendium der Kirchengeschichte*, Tübingen 1919, p. 238.

¹⁶⁸ Barbara Noske, *Huilen met de wolven*, 1988, slothoofdstuk.

had, kwam niet in hem op; wolven hebben van wetenschap geen begrip. Op vergelijkbare manier waren Indianen verbijsterd over hun ervaringen met West-Europeanen die hun land in bezit namen. Van imperialisme hadden zij geen begrip. Maar in tegenstelling tot wolven konden zij hun verwondering onder woorden brengen.¹⁶⁹ Zij vormden zich een begrip van Europeanen.

Met de verwondering begint het denken, zei Plato. Hij bedoelde ongetwijfeld het wijsgerig, theoretisch nadenken, want dààr was hij mee bezig. Met die verwondering begint niet het praktische denken! Dat is dan al aan het werk geweest, door zo vrij te zijn van de nood een deugd te maken en de verlegenheid, de passieve verbijstering, om te zetten in actieve verwondering, gericht op begrijpen.¹⁷⁰ De wolf begreep er niets van; hij overwon zijn verbijstering door een voorbarig besluit. Hij besloot dat de man die een deel van zijn terrein geclaimd had als een fatsoenlijke wolf behandeld kon worden. Verwondering kwam daar niet aan te pas; hij stond er niet langer bij stil. Ook dat is vrijheid. Zo handelen ook veel mensen zonder erbij na te denken. De nadenkende mens echter overwint zijn verbijstering eveneens, maar op een meer tijdrovende manier: hij vraagt zich verwonderd af hoe het ervaren te begrijpen is. Dat kan dan leiden tot theorievorming. Het nadenken houdt op als de denkende mens overtuigd is van de waarheid van wat hij denkt. Zo is zoeken naar waarheid het kenmerk en criterium van nadenken. Zonder zoeken naar waarheid geen nadenken.

De begrippen zijn dus, in deze visie, afgeleid uit gemeenschappelijke kenmerken van de diverse ervaringen. Ik heb van alle zestien modale be-

¹⁶⁹ Een illustratie hiervan vormt Seattle's *Toespraak*. Het is de indrukwekkende redevoering van een stamhoofd ter gelegenheid van de benoeming van een nieuwe gouverneur in 1854. Mijn uitgave is een vertaling door Arjen F. de Groot, uitgegeven door Kairos, Soest 1984.

¹⁷⁰ Kort na het noteren van deze gedachten hoorde ik mijn vriend Rien de Carpentier deze woorden van Jezus citeren uit het Thomas-evangelie: 'Wie zoekt, houde niet op met zoeken tot hij vindt, en als hij vindt zal hij in verwarring gebracht (verbijsterd, S.) worden, en als hij in verwarring gebracht wordt zal hij zich verwonderen en hij zal heersen over het al.' Heersen over het al, dat herinnert aan 'Naar het beeld van God schiep hij de mens, man en vrouw, om te heersen over de vogelen des hemels, over de vissen der zee en over al het kruipend gedierte dat over de aarde kruipt . . . (Genesis 1:26, 9:2-6; Psalm 8:6-9). 'Heersen' staat in het Thomas-evangelie, precies waar wij 'begrijpen' verwacht hadden! Heersen of begrijpen, dat scheelt niet veel; de vrijheid van de dingen die iemand begrijpt en de vrijheid van de mensen over wie iemand heerst, zijn gelijkelijk bedreigd. Dit bevestigt mijn hypothese dat vrijheid alle aspecten verenigt omdat vrijheid het verbindende element is in alle aspecten.

grippen of aspecten telkens de kenmerken waaruit zij zijn afgeleid met één woord aangegeven. Op de niveaus van lage complexiteit (ofwel hoge abstractie) was dat het eenvoudigst, op de meer complexe niveaus lastiger en op de twee specifiek menselijke niveaus, die van spreken en denken, het moeilijkst. Toch waag ik het erop om vol te houden dat zonder het kritische begrip ‘waarheid’ geen nadenken mogelijk is en zonder ‘betekenis’ geen spreken, zelfs geen enkel taalgebruik.

Ik zie geen verschil in betekenis tussen de zinnetjes ‘dat denk ik’ en ‘ik denk dat dat waar is.’ Wie werkelijk denkt, zoekt waarheid.

En spraak, spreken, is zinloos als er geen betekenis aan te hechten valt. Zo meen ik dat betekenis het kenmerk en criterium van de taal is; a fortiori van de woordentaal. Paulus wijdde hieraan een interessante beschouwing die ik graag overneem omdat hij daarin laat zien dat betekenis het vereiste is voor elke signaentaal, niet alleen voor woordentaal:

Hoe toch zal men zelfs bij onbezielde dingen, die geluid geven, fluit of citer, als zij geen verschil in toon doen horen, te weten komen wat er op de fluit of de citer gespeeld wordt? Immers, indien de bazuin een onduidelijk geluid geeft, wie zal zich gereed maken tot den strijd? Evenzo, indien gij met uw tong geen verstaanbaren volzin spreekt, hoe zal men het gesprokene begrijpen? Gij zoudt immers in de lucht spreken? Er zijn wie weet hoe vele soorten van klanken in de wereld en niets is zonder zijn eigen klank. Indien ik nu de betekenis van een klank niet ken, zal ik voor iemand die spreekt, een vreemde zijn en de spreker zal voor mij een vreemde zijn.¹⁷¹

Met dit hoofdstuk wil ik de logica van de voorgestelde volgorde enigszins toelichten. Alles hangt bij die logica af van de ethische beslissing om vrije wil en gelijk recht als grond en fundament te erkennen, niet alleen in sociaal, maar ook in religieus, politiek, economisch en cultureel opzicht. Een daarvan losgemaakt marktmechanisme dat hele volken aan de hongerdood uitlevert, functioneert in strijd met het volkenrecht en dient derhalve bestuurd te worden, evenzeer in het belang van de vrije markt en de ondernemingsvrijheid, als in het belang van de daaraan opgeofferden. Dat besturen heeft echter enorme consequenties omdat onrechtmatig gebruik van economische vrijheden niet had kunnen plaatsgrijpen als daarvoor geen logische voorwaarden vervuld geweest zouden zijn. Die moeten dus veranderd worden.

In ons denkraam vinden we die voorwaarden op de drie lagere niveaus zoals a) sociale verhoudingen, geloofsuitingen en politiek die in strijd zijn met de mensenrechten; b) geloofsovertuigingen en politiek die de sociale

¹⁷¹ Paulus, 1 Corinthiërs 14: 7-11.

broederschap verstoren en de maatschappelijke macht ontvreemden; c) politiek, die het geloof van de mensen misbruikt voor manipulatieve doeleinden. Al die voorwaarden moeten gewijzigd worden, wil men het economisch ontwrichtingsproces bijsturen dat erop berust. Kan dat, zolang de ‘economische’ norm van blijvend kapitaalsrendement als hoogste norm voor al het andere gezien wordt? Neen, zolang niet. Maar dat heeft de langste tijd geduurd. De ware economische norm is duurzame voorziening in huiselijke behoeften. En er zijn nog drie hogere normen: schoonheid, zin, waarheid.

§ 2.5. AFZONDERLIJKE CULTUURASPECTEN

Deze paragraaf beschrijft de acht normatieve aspecten, die in het denkraam voorin dit boek op de linkerhelft van de ‘windroos’ staan, als *uitgangspunten*. Ze vormen ook de onderste helft van de denkkam op pagina 23 van de Inleiding.

Ik begin met het meest fundamentele: oordelen, en eindig met het meest complexe: nadenken. Van deze acht waarden ga ik uit, zonder dit op iets anders te baseren dan op mijn vertrouwen in vrije mensen, gelijk in rechten, broederlijk hun macht delend.

Dit vertrouwen is niet op goddelijke openbaring gegrond; heilige teksten moet men kritisch bekijken en als iemand de god speelt (of de baas) kan men voor hem de profeet spelen of de onderdanige dienaar. Het blijft spel. (In werkelijkheid zijn alle mensen gelijkwaardig. Daar vertrouw ik op).

Mijn vertrouwen is ook niet op toereikende ervaring gegrond; zodra die ervaring wél toereikend wordt zal dat vertrouwen een noodzakelijke maar niet toereikende voorwaarde voor die ontwikkeling geweest zijn. Het garandeert dit succes niet. Het is ongegrond. Bewijzen dat de meeste mensen betrouwbaar zijn, waarvan ook de massapsycholoog Baschwitz overtuigd was, is niet mogelijk.

Maar ongegrond vertrouwen legt vaak op den duur zijn eigen grond: vertrouwen maakt betrouwbaar. Soms lukt dat niet, maar dit risico is niet buitensporig groot, vergeleken met de overige risico’s van de werking van het heelal en van onze planeet, de evolutie van het leven en de gevaren van het individuele bestaan. Het gaat dan in de eerste plaats om vertrouwen op het primaat van het recht, dat op oordelen berust. De nummers tussen haakjes verwijzen weer naar de hoofdstukken in dit boek.

[8: OORDELEN] Fundamenteel voor alle menselijke cultuur is het aspect van het oordelen. Men formuleert dit ook wel als het primaat van het recht. Het primaat van het recht is een veelal miskend doch onveranderlijk

gegeven. Zonder recht of regel had de wil helemaal niets tot stand kunnen brengen: geen spel, geen religie, geen politiek, geen economie, geen kunst, taal of denken. Maar dat kunnen we nu pas zo ondubbelzinnig vaststellen, omdat we nu het principe van het recht (het Mozaïsch recht op gelijke behandeling: ‘gij zult de vreemdeling liefhebben gelijk uzelf’) kennen als universeel principe dat ook het principe is van de mensenrechten, waarin het duidelijk geformuleerd werd. Dit principe is de gelijkheid in rechten en in waardigheid, vastgelegd in artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Het tegenoverliggende aspect, dat van het getal, is de bakermat van de notie ‘gelijk’. Daarmee is het Romeinse recht dat de wereld tot in de 20e eeuw beheerst heeft, in principe afgezworen. Het Romeinse recht had de ongelijkwaardigheid tussen rechter en berechte tot principe. Die ongelijkwaardigheid was voor justitieel geweld onmisbaar. Omdat dat geweld beneden de waardigheid van de rechter was, moest er behalve een rechter ook een scherprechter of beul zijn, die een lagere waardigheid bezat. Het principe van gelijkwaardigheid betekent, consequent doordacht, het onvermijdelijk einde van het justitiële geweld.

Toen Immanuel Kant nadacht over wat eenheid brengt in de onhanteerbare veelheid van ervaringen, ongeacht op welk terrein, dacht hij ook aan de chaotische stapel wetten die in zijn tijd golden, een wirwar waarin geen juridische eenheid te bekennen was. Hij schreef: ‘Het is een oude wens die, wie weet hoe laat, misschien eens in vervulling zal gaan; dat men toch ooit, in plaats van de eindeloze veelvuldigheid van burgerlijke wetten, hun principes moge opsporen. Want alleen daarin kan het geheim gelegen zijn van wat men noemt vereenvoudiging van wetgeving.’¹⁷²

In 1781 verscheen dit boek. Acht jaar later zou de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger reeds het antwoord presenteren. Tweehonderd jaar later is dit nog niet tot de meeste Europese regeringen doorgedrongen; nog streven zij naar ‘vereenvoudiging van wetgeving’ buiten de rechtsprincipes om, buiten de mensenrechten om; dus tevergeefs.

[7: SPELEN] Spel is, na recht dat het spel regelt, het eerstvolgende aspect van cultuur. Het is veel belangrijker dan alleen de niet ‘echt’ serieus te nemen vrijetijdsbesteding. Heel het sociale leven is spel, maatschappelijk krachtenspel, een machtsspel — spel gaat altijd om macht.

Een Psalmddichter complimenteerde zijn god JHWH ermee dat die de

¹⁷² Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Leipzig 1878 p. 266. (vertaling van mij).

zeedraak had geschapen om ermee te spelen.¹⁷³ Aan de spelende mens wijdde Huizinga een schitterende studie.¹⁷⁴ De huidige professionalisering en commercialisering van de sport en ook de gokverslaving laten zien hoe spel, dat begin 20e eeuw nog als opvoedmiddel beschreven werd, nu de ondergang van mensen is gaan betekenen. Wereldkampioenen leven als slaven en sterven jong, gokverslaafden vluchten in de criminaliteit. Dat is ontaarding, bekend uit vorige culturen in staat van ontbinding. Ontaard spel is immers niets nieuws: de Romeinen hadden onder meer hun gladiatorenspelen. In de gezonde aard van spel ligt dat het vrij en leuk is. Daarom verbreedt het, als het tenminste eerlijk gespeeld wordt. Broederschap is de eendracht die macht maakt. ‘Vrij spel’ is een pleonasme. Alle kinderen willen spelen en speelmakkers zijn. Het volwassen worden legt de speelsheid veel regels op maar neemt haar niet weg. Ieder mens is en blijft een speler of speelster, wil een rol spelen.

Religie onderstelt rollenspel en spel onderstelt regels. Hier zien we duidelijk de volgorde van de aspecten. Religie, politiek en economie zijn gebaseerd op spel en vertonen spelelementen: de afgebakende plek, de inzet, de te winnen prijs, de scheiding tussen spelers en niet-spelers. In dit opzicht hebben de analyses van Huizinga mij overtuigd. Het spelelement keert in alle daarop volgende aspecten terug als een fundamenteel element. Maar Huizinga overtuigt er mij niet van dat aan spel de positie zou toekomen van diepste fundament van de beschaving. Die positie kan alleen het recht hebben.

In recht ontbreekt elk spelelement. In de rechtszitting natuurlijk niet, dat is een sociaal fenomeen, daarin is het spelelement wezenlijk. We zullen in hoofdstuk viii zien dat Huizinga de rechtszitting met het recht vereenzelvigde.

Recht, al of niet afgesproken regels, vormen de onderste laag van het bouwwerk; dááronder is geen bouwwerk meer, daar ligt de levende natuur van de vrije wil, het praktisch denken, de verbeeldingskracht (‘onder de trottoirtegels ligt het strand’). Ook als recht krom is blijkt het altijd weer de rijweg te zijn voor lief en leed. Als René Girard aantoonde dat elke cultuur gebaseerd is op een moord die nooit als moord veroordeeld is, dan klaagt hij daarmee het feit aan dat krom recht aan alle culturen ten grondslag ligt.

Het is in zekere zin onthutsend om te zien hoe rechtsgeding, oorlogvoering, huwelijksluiting, sacramentsbediening, markthandel, groepsgeprek en filosofiestudie alle als spel te beschrijven zijn en de kenmerkende trekken van een spel vertonen. Zoekt men naar iets menselijks dat in niets

¹⁷³ Psalm 104,26.

¹⁷⁴ J. H. Huizinga, *Homo Ludens*, Groningen 1985 (1938).

op spel lijkt, dan komt men uit bij asociale wilsuitingen als individuele diefstal of vlucht, ongespeelde gevoelsuitingen als vloeken en geeuwen of puur fysieke processen als krabben, stoelgang. Slechts weinig menselijk handelen is puur fysiek.

Het boek dat ik nu schrijf, is dat niet in de eerste plaats, in de grond van de zaak, een langdurig spel? Inderdaad, met inachtneming van de daarvoor geldende regels. Onderverdeeld in hoofd- en kleinere stukken. Met één speler, de schrijver, en een niet geregeld aantal toeschouwers: de mogelijke lezers. Het gokelement ontbreekt niet: wie zal 't lezen? Ook het meeslepende is er: je kunt er niet gemakkelijk mee ophouden voordat het spel uit is. Met zijn afbakening in de ruimte: de schrijftafel. Met zijn speelgoed: papier en pen of, nog gemakkelijker, elektronisch schrijfgerei. Met kans op een prijs: kritiek van iemand die het leest. Met zijn spelkenmerk: het dient niet ergens toe, het is leuk om te doen. De plechtig verklaarde bedoeling om de publieke opinie van nut te zijn (zie Inleiding) beantwoordt, hoe welgemeend ook, aan een van de spelregels voor het schrijven van een boek.

Behalve onthutsend is dit inzicht in het spelkarakter van de samenleving ook een gezonde bescherming tegen rigiditeit. De vredesbeweging had bijvoorbeeld wel de tegenwoordigheid van geest om te roepen 'take the toys from the boys' maar kon defensiespecialisten niet zichzelf leren zien als met vuur spelende kinderen. Ik denk dat vooral ouders die met opvoeden bezig zijn er goed aan zouden doen, zich af te vragen of zij misschien vaders en moeders spelen met hun kind zonder het kind gevraagd te hebben of het dat spel wel wilde meespelen. Als je alleen maar wilt spelen dat je vader bent, koop dan een plaspop die ook kan huilen. De rechten van een kind respecteren is in geen enkel opzicht een spel maar hoort bij de regels, ook als je speelt, omdat het universeel geldend recht is. Er zijn méér regels van kracht dan alleen maatschappelijke spelregels, ook tijdens het spel. Taalregels bijvoorbeeld. Zelfs het afspreken van (of ruzie maken over) spelregels maakt geen deel uit van het spel; het schept bindend recht.

Recht is voorwaarde voor sociale en politieke machtsverdeling. En politiek veronderstelt geloof, vertrouwen, dat afspraken nagekomen worden. Vandaar de logische volgorde van het denkraam: recht, spel, geloof, politiek.

[6: GELOVEN] Onder (7) stipte ik al aan dat alleen het recht, de geldende rechten van de mens en van de volken, een toereikende basis is voor de vrede. Dit inzicht vinden we ook in het Handvest (1945) en in de Universele Verklaring (1948) van de Verenigde Naties. Het is niet nieuw. Mens

en dier weten dat zij in vrede met hun naaste kunnen leven als ze van diens voedsel afblijven. Prooiroof leidt tot een gevecht; veiliger is het, zelf op jacht te gaan. Maar in tegenstelling tot dieren zijn mensen in staat een spel te spelen met het doel, andere mensen te onderwerpen of uit te roeien: oorlog. Dan helpt het deze laatsten niet, de mensenrechten van de eersten te respecteren. Tegenover een overmacht is er maar één manier om te overleven: zich buigen en geschenken aandragen. Op antieke vazen en inscripties ziet men deze smadelijke taferelen vereeuwigd. De schuldenlast van de van welvaart uitgesloten landen is er de moderne vorm van.

Nu bestaan er ook onbeheersbare rampen die niet door mensen veroorzaakt worden. Van de machten die men daarachter in de oudheid veronderstelde maakte men zich een voorstelling. Men boog zich daarvoor en bracht deze goden offers zoals men heersers geschenken bracht, eveneens om te overleven. Tegen natuurgeweld had men godsdienst ingezet zoals tegen tirannen herendienst.

Religies hebben ten doel, veiligheid te bieden waar recht tekort schiet tegenover overmachtige goden. Zulke goden kunnen zich alles veroorloven. Zo heeft ooit een vliegenplaag een vliegengod uitgelokt. In zijn boek *De vliegengod* heeft Herman Bianchi dit op de tweede bladzijde overtuigend laten zien.¹⁷⁵ Toen de offers die men aan de vliegengod gebracht had niet geholpen hadden en de vliegenplaag nog erger was dan vorige zomer, dan zei men niet ‘Mijn god, er is geen god!’¹⁷⁶ maar ‘ons offer was blijkbaar te gering’. Evenals de geconditioneerde duiven in de doos van Skinner en de hond van Pavlov geloofden de mensen niet, althans niet lang genoeg, in onbekende oorzaken of stom toeval.¹⁷⁷ Maar, anders dan die duiven en die hond, vermoedde men ook geen regelmatige samenhang tus-

¹⁷⁵ Herman Bianchi, *De Vliegengod, Opstellen over gezag, recht en orde*, Alphen a/d Rijn 1967, p. 12 v.

¹⁷⁶ Multatuli (Eduard Douwes Dekker), *Gebed van een onwetende*, slot.

¹⁷⁷ Als knaap heb ik gedacht dat de Schepper zelf wel in toeval geloofde, ja zelfs op grote schaal daarmee werkte. Toen hij de aarde schiep en de evolutie van het leven op touw zette had hij in mijn fantasie de beschikking over een bijzonder gereedschap: toeval. Pas onlangs kwam ik erachter dat ik niemand minder dan Niels Bohr in deze theologische speculatie aan mijn kant had, en niemand minder dan Albert Einstein tegen me. Sinds de bevestiging van de kwantumtheorie van Max Planck door de proef van Alain Aspect (1981-1986) weten we dat er in de niet-levende natuur voortdurend dingen gebeuren zonder enige voor ons aanwijsbare oorzaak. Daarmee is de oude tegenstelling tussen natuur en cultuur, als principiële tegenstelling tussen wetmatig en vrij, gradueel geworden, gerelativeerd. Ook in de fysische natuur is vrijheid, ze anticipeert reeds op de vrije wil van levende wezens. Een absoluut onderscheid tussen natuur en vrijheid is achterhaalde filosofische speculatie.

sen de verschijnselen. Men vermoedde een luimige god of een duivel die ermee speelt. Men ging hem beïnvloeden. Deze gedachtengang heeft ogenschijnlijk het voordeel dat er dan iets tegen de vliegenplaag te doen is: meer en grotere offers brengen aan de vliegengod. Meer van hetzelfde! Een feed back ontbreekt echter; het eind is zoek. Dat is het nadeel.

In zijn religieuze verbeelding van een hogere macht overschrijdt de mens de horizon van zijn mogelijke ervaring. Hij verliest daarmee ook de mogelijkheid van kritiek op grond van ervaring (feed back). In die transcendente verbeelding verschilt hij niet wezenlijk van andere hoog ontwikkelde dieren.

De wolf die nog nooit een mens op de wolvenmanier zijn kampeerplaats met zijn urine had zien afbakenen, heeft zich zoiets toch verbeeld toen hij met zijn neus op mensenurine stuitte. Hij keek lang in de verte naar de tent van de onderzoeker, snoof nog eens, projecteerde zichzelf op hem en respecteerde datgene, wat hij hield voor diens terreinafbakening. Hij zette geen poot meer over de plasgrens.

Van dit transcendente vermogen zijn godsdienstig en ongodsdienstig geloof, m.a.w. geloof met of zonder dubbelzinnige voorstellingen, bekeringsijver of rituele gebruiken, de menselijke manifestaties. Mozes keek lang in de verte naar het als een gloeilamp brandende braambos, stelde een onderzoek in, projecteerde zijn geweten op de god die hij erachter vermoedde en respecteerde de instructie die hij meende te horen. Hij zette geen stap meer met sandalen . . .

In een grot in Irak werd zestigduizend jaar geleden een man begraven die bloesems van geneeskrachtige kruiden in zijn graf meekreeg. Dezelfde kruiden werden nog tot voor kort in die streek gebruikt wegens hun geneeskrachtige eigenschappen.¹⁷⁸ Dat is dan een vroeg voorbeeld van het inzetten van godsdienst tegen natuurgeweld (geloof dat om de dood heen probeert te komen). Maar ook een geloof dat de dood als biologisch feit aanvaardt en geen hiernamaals nodig heeft, ook de inspiratie die Parijse studenten in 1968 bezielde toen zij de leus 'L'imagination au pouvoir!' aanhieven, moet een machtig geloofsvisioen geweest zijn, namelijk dat van een onder handbereik gekomen menswaardig regime. Die studenten werden in de hele wereld begrepen. Het ritme van 'ça c'est le début, continuons la lutte' [dit is het begin, wij gaan door met de strijd] werd een jaar later zelfs gebruikt door een bellende trambestuurder in Amsterdam om zich een doortocht te banen door de menigte die toen voor een herdenking van Ho Tsji Minh was samen gestroomd op het Spui.

¹⁷⁸ Vermeld door Barbara Noske, *Huilen met de wolven*, Amsterdam 1988. Het antropologisch museum 'Préhistorama', eerst in Bidon, Ardèche, Zuid-Frankrijk, later verplaatst, bevat daarvan sinds 1992 een afbeelding.

De vrijheid om een godsdienstige overtuiging te kiezen, te handhaven of te laten varen en binnen wettige perken te praktiseren is een fundamenteel mensenrecht. De uitoefening ervan is in zoverre beperkt, dat die aan rechten van anderen geen afbreuk mag doen en de menselijke waardigheid geen geweld mag aandoen. Met deze beperkingen kan men voorkomen dat religie een machtsmiddel wordt.

In een achterlopend land als Nederland is religie voor velen nog steeds een machtsmiddel, zelfs een term in de naam van politieke partijen. Op godsdienstige gronden en met beroep op de (eigen) godsdienstvrijheid discrimineert men vrouwen, homofielen en kinderen. Oppervlakkig gezien lijkt het alsof hier de godsdienstvrijheid slechts overdreven wordt. Op zichzelf zou dat kunnen, gezien de grote betekenis die de strijd voor godsdienstvrijheid in de geschiedenis van dit land heeft gehad. Maar welbeschouwd kan het geen overdreven godsdienstvrijheid zijn die leidt tot discriminatie van homofiele docenten, want de godsdienstvrijheid en de vrijheid van overtuiging zijn zorgvuldig gedefinieerde rechten van de mens die aan allen zonder onderscheid toekomen en niemands rechten kunnen aantasten. Strikt genomen is die discriminatie niets anders dan religieuze criminaliteit.

De vrijheid van overtuiging is wel eens, enigszins overdreven, het meest fundamentele mensenrecht genoemd. Men vereenzelvigd dan de overtuigingsvrijheid, die een overeengekomen recht is, met de dieperliggende vrijheid die het aangaan van zulke overeenkomsten mogelijk maakt en ziet bovendien voorbij aan het recht op leven en andere even fundamentele rechten.

Met alle rechten samen is de vrijheid van overtuiging dus wèl fundamenteel voor een humane cultuur. Zonder recht op vrijheid van overtuiging kon er geen democratische politiek zijn, geen nieuwere technologie, geen kunstzinnige ontwikkeling, geen vrije nieuwsgaring en geen kritisch wetenschappelijk onderzoek. Het verbod op discriminatie naar godsdienst en andere overtuiging beschermt de onderlinge rechtsgelijkheid van mensen met uiteenlopende opvattingen. Het beschermt ook hun natuurlijke vrijheid om op voet van gelijkheid met elkaar samen te werken aan doelen waarover zij het met elkaar eens zijn ondanks die uiteenlopende opvattingen. Het voorkomt tenslotte dat heersende politieke machten een overtuiging bevoorrechten of juist achterstellen. De tijd waarin men wijselijk het geloof van ouders, chef of vorst moest aanhangen om niet in grote moeilijkheden te komen is voorbij, ook al zien we dat deze 'zonde ons lichtelijk omringt' (Hebreeënbrief 12:1, Statenvertaling).

Jarenlang beschouwde ik geloof en religie, voor zover openbaar, als ethische, literaire of artistieke, op zijn best politieke uitingen. Dat me de

tranen over de wangen stromen bij het horen van Mahlers ‘Um Mitternacht’, wat een gebed van een machteloze is, doet daar niets aan af. Ik zag religie als behorend tot het privé-leven van de vrije individuele mens, evenals zijn dromen en zijn verjaarskalender. Zo meende ik religie in zijn niet-religieuze factoren te kunnen ontbinden. Het was immers gemakkelijk aantoonbaar dat bij voorbeeld de grote profeten van het antieke Israël niet religieus doch moreel gemotiveerd waren en dat een geloof ook zonder ritueel, dubbelzinnigheid en bekeringsijver aan zijn verheven doel kan beantwoorden.

Na bestudering van René Girards eerste hoofdwerk *La Violence et le Sacré* kon ik echter niet meer ontkennen dat de religie, en als alternatief daarvoor het geloof, in de ontwikkeling van de menselijke beschaving een eigenaardige en, voor hun slachtoffers, fatale rol speelt. Die rol is niet tot andere factoren te herleiden en fataal omdat de methode der religie, het offer, niet beantwoordt aan haar doel, namelijk: de veiligheid van de gehele gemeenschap waarborgen ten opzichte van haar interne geweld. Opofferen van een zondebok brengt slechts tijdelijk vrede. Het geweld kan altijd opnieuw uitbarsten en voor de zondebok is er nooit veiligheid. Alleen een geloof dat radicaal breekt met het geweld — dus ook met het ritueel, de dubbelzinnigheid en de ijver die alle offerreligies kenmerken — kan volledig aan zijn doel beantwoorden en zijn integrerende functie in de maatschappij vervullen zonder afweer daartegen op te roepen. Dan kan het ook zijn niet reëel bestaande maatschappijmodel, zijn utopie, als kritische maatstaf aanleggen en ontwikkelen zonder deze te vervalsen.

De gruwelijke vervalsingen van hun utopie die eerst de rooms-katholieke kerk, later ook de andere kerken en tenslotte het ‘reëel bestaande socialisme’ te zien hebben gegeven, kunnen trouwens niet meer overtroffen worden, want de nieuwe utopie van de rechten van de mens, gebaseerd op de erkenning van de vrijheid van de menselijke persoon, heeft gelijkheid in rechten en waardigheid als principe. Dit principe sluit vervalsing uit; wie het verdedigden werden altijd vervolgd. Op dit laatste kom ik nog terug; het sluit huichelarij niet uit.

De thans levende religies, althans hun dienaren, hebben dit min of meer duidelijk ingezien. Zo blijkt uit het besluit van de wereldconferentie van godsdiensten¹⁷⁹ om samen te werken aan een gemeenschappelijke taak: de verantwoordelijkheid voor de vrede in de wereld. Nu is vrede uiteraard de verantwoordelijkheid van politici (ik zei al dat ik ooit religie beschouwde als op zijn best een politieke uiting) maar ik begrijp uit deze toewijding van de religieuze voorgangers aan ‘vrede’ dat zij eindelijk de veiligheids-

¹⁷⁹ In 1989 in Melbourne, zie ook hoofdstuk i.

opdracht van de godsdienst gezamenlijk willen aanpakken, de opdracht die Girards analyse blootgelegd had. Er is nu immers, het Vaticaan uitgezonderd, geen gevaar meer dat zij op de stoel van de politici willen gaan zitten. Daarvoor is de politiek te zeer door ten hemel schreiend machtsmisbruik in diskrediet gebracht.

[5: REGEREN] ‘Macht kan zich op den duur niet staande houden als zij niet gedragen is door het vertrouwen van de onderworpenen, dat hun daarbij recht gedaan wordt.’¹⁸⁰ Daarmee gaf de Berlijnse politicoloog Von der Gablenz precies de sleutelpositie aan die het geloof (vertrouwen) inneemt ten opzichte van de regeermacht. Geloof in recht fundeert de politieke macht.

Als dat geloof bedrogen uitkomt heeft het zich laten bedriegen door de ‘schijn van recht’ waarop niettemin echte macht over allen, die de schijn nog niet doorzien, berust. Dat vonden we bij Proudhon. Beide auteurs, Von der Gablenz en Proudhon, bevestigen dat regeermacht berust op vertrouwen bij onderdanen.

Formeel wijkt dit inzicht af van wat de apostel Paulus leerde: alle bestaande regeermacht is door de godheid, van nog hoger hand dus, ingesteld. Materieel niet. Die formule verhult (beschermt) namelijk de ware machtsbron: het volk. Materieel zijn vertrouwen op recht van hogerhand en geloven in recht van nòg hoger hand niet van elkaar te onderscheiden: het effect is in beide gevallen gehoorzaamheid.

Vermaarde auteurs hebben de basis van macht over mensen gezocht op een moreel nog lager niveau dan het volk zelf, in geweld (vrees): Weber, Russell, Canetti. Zij hebben mij niet overtuigd. Als een heerser het vertrouwen verliest of een kandidaat onvoldoende aanhang verwerft, houden gunsten noch wapens hem staande. Daarom tracht hij altijd dat vertrouwen te winnen en te behouden, want zich er meester van maken kan hij niet. Vertrouwen, geloof, is onvervreemdbaar en niet overdraagbaar. Het zou het ideale paspoort zijn, als het niet onzichtbaar was! Er bestaat nauwelijks iets persoonlijkers dan het vertrouwen dat men stelt in iemand of in iets.

Alle macht over mensen is in feite macht onder mensen, want ze is te allen tijde volledig en uitsluitend een effect van hun eigen macht. Dit is ons politieke uitgangspunt. Wij kiezen dit uitgangspunt natuurlijk niet om de slachtoffers van concentratiekampen en andere genocide te blameren, maar om nog levende mensen te waarschuwen tegen de rol van gehoorzaam slachtoffer. Wij (westerse bevolkingen begin ééntwintigste eeuw) bevinden ons nu in handen van een bende massamoordenaars. Dorothee

¹⁸⁰ *Evangelisches Soziallexicon*, 4e dr. Stuttgart 1963, het artikel ‘Macht’, kolom 824 onderaan.

Sölle wees ons erop met haar boek *In het huis van de menseneter*. Haar politieke analyse dunkt mij correct, ook al leven de meesten van ons oneindig veiliger en gerieflijker dan de gevangenen van Hitler indertijd.

Duitsers in de Neue Bundesländer noemen Westduitsers ‘Klemmies’. Het beklemmende is, dat de westerse wereld trekken vertoont van een concentratiekamp. Wij hebben daarin de vrije keus tussen de twee risico’s om, hetzij als ongehoorzamen fysiek, dan wel als beulsknechten moreel, slachtoffer te worden. Het gaat er bij het eerste risico alleen om, de dood niet als machtsmiddel te erkennen, geen vrees voor de dood te tonen, zich de doodsangst niet te laten aanjagen en zich de eerbied voor elk hoger doel dan het mensenrecht van de medemens niet te laten inboezemen. De proeven van Milgram hebben laten zien, hoe nodig deze laatste toevoeging is, immers, hoe stompzinig groot de bereidheid bij redelijke en goedwillende mensen is, om ter wille van ‘de wetenschap’ vrijwillige proefpersonen aan gevaarlijk sterke stroomstoten bloot te stellen.

Met dit politieke uitgangspunt ontkennen wij het bestaan van enige macht over mensen buiten die mensen zelf om. Mensen hebben alle macht in zich, van de duisterste driften tot de helderste inspiraties, van de concentratiekampen der hel tot het koninkrijk der hemelen. Het is misschien bovenmenselijk moeilijk om altijd goed te kiezen, men kan het van niemand eisen, maar kiezen doet iedereen en iedereen doet het zelf. Ons recht op zelfbestuur wortelt in onze vrijheid.

Deze visie is goed vertegenwoordigd in de geschiedenis van het westerse denken. In de zestiende eeuw sprak de jonge priesterleerling Étienne de La Boétie er zijn verbazing over uit dat onderdrukten zich zo lang en zo smartelijk laten onderdrukken.¹⁸¹ Hij zag dat onderdrukkers machteloos staan zodra onderdrukten weigeren te gehoorzamen en die weigering ook volhouden al slaat men ze dood. Doodslaan is uiting van machteloosheid, geen machtsuitoefening. Machteloze mensen zijn inderdaad gevaarlijke mensen. Indien mogelijk moet men ze enige macht laten behouden. Gevangenisdirecties weten dat dikwijls maar al te goed.

Alexis de Tocqueville schreef in zijn beroemde boek over de politieke situatie in Frankrijk het volgende.

Volgens de hedendaagse, de democratische vrijheidsopvatting en ik durf wel te zeggen: volgens de juiste opvatting brengt ieder mens, vooropgesteld dat de natuur hem het verstand geschonken heeft, noodzakelijk om zijn leven te leiden, bij zijn geboorte een gelijk en onvervreemdbaar recht mee om onaf-

¹⁸¹ Étienne de La Boétie, *Discours sur la servitude volontaire*.

hankelijk van zijn medemensen te leven in alles wat op hemzelf betrekking heeft en zijn eigen lotsbestemming te regelen naar eigen goeddunken.¹⁸²

Vrijheid is het eerste wat geconstateerd wordt in artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Als dat betekent, dat in de 20e eeuw de visie van La Boétie en van Tocqueville universele bijval heeft gevonden, dan wordt het toch tijd om de consequenties van hun inzicht te doordenken.

[4: WONEN] ‘Alle volken bezitten zelfbeschikkingsrecht. Uit hoofde van dit recht bepalen zij in alle vrijheid hun politieke status en streven zij vrijelijk hun economische, sociale en culturele ontwikkeling na. . . . De staten die partij zijn bij dit verdrag erkennen het recht op arbeid, hetgeen insluit het recht van een ieder op de mogelijkheid in zijn onderhoud te voorzien door middel van vrijelijk gekozen of aanvaarde werkzaamheden. Zij nemen passende maatregelen om dit recht veilig te stellen.’¹⁸³

Vrij ondernemen in economische zin maakt dus deel uit van het zelfbeschikkingsrecht van individuen en volken, evenzeer als vrij verkiezen in politieke zin. Neokolonialisme, een combinatie van politieke onafhankelijkheid met economische afhankelijkheid, is een systematische en groot-schalige schending van de Rechten van de Mens.

Nu economisch ondernemen een erkend recht van alle volken en van alle mensen is, kan het niet een voorrecht blijven van enkele volken of machtscentra. Om te komen tot verwezenlijking van dit recht hebben verdragspartijen zich verplicht ‘alle passende middelen, inzonderheid de invoering van wettelijke maatregelen’ aan te wenden.¹⁸⁴ Dit wetgevende werk is nodig om kleinschalig, mens- dier- en milieuvriendelijk ondernemen alsmede handel op basis van wederzijds profijt tussen gelijkgerechtigde partners te bevorderen en de daaraan in de weg staande privileges of monopolies van welke ondernemingen, staten of elites ook, met succes te weerstaan.

Wetgeving is echter niet genoeg. Er moet ook uitvoerende macht zijn. Een naar huis gestuurd parlement doet niets meer. Het is niet erg nauwkeurig om, Montesquieu napratend, te blijven spreken van de scheiding der ‘machten’. Het gaat bij die scheiding om componenten van de staats-

¹⁸² Alexis de Tocqueville, *De politieke en sociale situatie in Frankrijk vóór en na de revolutie*, Londen 1836. Geciteerd uit: Alexis de Tocqueville, *Over de Franse revolutie*, Kampen 1988, p. 39.

¹⁸³ Internationaal verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten van de mens, New York 1966 art. 1.1 en art. 6.1.

¹⁸⁴ Hetzelfde Verdrag, art. 2,1.

macht die elk op zichzelf nog geen macht zijn. De rechterlijke macht kan niets zonder erkenning, niets zonder benoeming (en betaling, daar komen we nog op terug) door de uitvoerende macht en de uitvoerende macht kan niets zonder legitimatie door de wetgevende macht.

De staatsmacht hangt niet alleen aan deze zijden draad die haar samenstelling bijeenhoudt, ze moet ook nog elke ochtend over één nacht ijs: het maatschappelijk draagvlak. Zowel producenten als consumenten kunnen de macht die zij hun regering verleend hebben, elk moment terugnemen door kapitaalvlucht, werkstaking of koopstaking. Gandhi maakte van die mogelijkheid gebruik door een koopstaking. Hij organiseerde een boycot van het zwaar belaste keukenzout en liet de mensen hun eigen zout winnen uit zeewater.

Naarmate consumenten zich hun macht bewust worden, manoeuvreren ondernemingen de gevoelige producten naar de wensen van de kopers, om geen verliezen te lijden. Zo verschenen mensvriendelijke koffie en milieuvriendelijke wasmiddelen op de markt. Groene voedselketens werden gevormd, milieuwetgeving kwam op gang. Maar dat betekent nog niet dat de betrokken staten en ondernemingen bereid zijn of bij machte zijn, de rechten van de mens als grondslag voor hun activiteiten te aanvaarden. Als zij zeggen: 'Wij zouden zelf niets liever willen, wij mogen dat echter niet zomaar doen: het westers concept van rechten van de mens aan de hele wereld opleggen,' dan is dat een geschiedvervalsing die de historische feiten op hun kop zet. Concept en eindtekst van de Universele Verklaring zijn in 1948 door commissies in meerderheid bestaande uit niet-westerse deskundigen gepresenteerd en de Internationale Verdragen zijn in 1966 onder druk van Afrikaanse landen aan het westen opgelegd. Het enige westerse aan het concept is dat er geen haast is bij realisatie van de Rechten van de Mens. Daarvoor zijn immers ingrijpende verschuivingen en veranderingen nodig die de huidige winsten ernstig zouden aantasten. Men wil dit zo lang mogelijk vermijden.

Opvallend vergelijkbaar is de gangbare geschiedvervalsing met betrekking tot de Japanse grondwet van 1947 die oorlog voeren verbiedt. Men beweert alom dat die grondwet een Amerikaans dictaat was, maar het tegendeel is waar: ze is de Amerikaanse regering in de maag gesplitst door de vooruitziende generaal Douglas MacArthur die daarbij het door hem verslagen Japan geheel achter zich had.

De bewustwording is echter niet tegen te houden en de verliezen zijn al enorm. De luchtvervuilende en energieverblindende luchtvaart leed de laatste drie jaar meer verliezen dan het totaal aan winsten van de tien jaar daarvoor.

Heel lang geleden moet Afrika een paradijs geweest zijn. Daar liet de

mensheid haar oudste sporen na. Er was overvloedig ruimte voor de kleine groepen vruchtenplukkers, notenrapers, jagers en vissers. Werd de bevolkingsgroei geremd door wilde dieren of door insecten? Door oorlogen of hongersnoden? Waarom stierven zij zo jong? Ik ken geen bronnen die verklaren waarom de mensen uitzwermden uit Afrika naar Azië, Europa en Amerika. Waarom gingen zij veeteelt, landbouw en stedebouw bedrijven? Hun aantal nam pas op die manier toe, dat is bekend. Hun beweegredenen zijn moeilijk na te gaan omdat zij het schrijven nog niet uitgevonden hadden.

Wetenschap en techniek, tezamen met zeer ongelijke inkomensverdeling, hebben in de laatste honderd jaar de omvang van de roofbouw zodanig versneld dat de aarde er nu treurig aan toe is en duizenden dier- en plantensoorten vernietigd zijn. Te laat ontdekt de mensheid de verwaarloosde ecologische basis welke al die economische activiteit mogelijk maakte binnen zekere grenzen. Die grenzen zijn nu overschreden.

Levensonderhoud voor telkens meer mensen was mogelijk geworden door telkens effectiever economisch ondernemen. Voorwaarde voor dit proces bleef steeds de aarde zelf, de blauwe planeet met vloeibaar water. Nu sterven elke dag soorten levende wezens uit, even snel als de regenwouden gekapt worden, zonder dat het voorpaginanieuws is. Het uitdunnen van de mensheid zelf is tot in 1994 toe niet in de prognoses opgenomen maar reeds veel eerder begonnen. Niet alleen in Frankrijk en andere rooflanden maar ook in grote delen van Afrika was al in 1991 de bevolkingsgroei tot nul gedaald. Niets verhindert dat de daling zich verder voortzet.

Nu de verhoudingen zoek zijn, nu de aarde het opgegeven schijnt te hebben de verstoringen van atmosferische en ecologische evenwichten in steeds sneller tempo te corrigeren, nu ontdekt de mens eindelijk de ecologische basis voor zijn economie. In de eeuwen tussen de antieke religies en de twintigste eeuw was de planeet niet meer beschouwd als een zelfstandig, onherleidbaar en uniek gegeven. De grote vraag is, hoeveel het nu doorbrekend milieubesef nog kan redden. Als het nog genoeg kan redden om menselijk overleven mogelijk te maken, wacht de snel ademende overlevenden een sterk verarmd leefmilieu op een kleinere oppervlakte in een ongezonde atmosfeer. Volhardende bijbellezers zullen deze verandering misschien de Tweede Verdrijving uit het Paradijs noemen.

Reeds de Neanderthaler maakte zich een onderkomen. Ook voor Marx was de productie van waren de kern van de economie. Tegenwoordig is de productie van diensten en van inlichtingen belangrijker dan woningen, zozeer dat ook informatie koopwaar is geworden en daklozen terugge-

keerd zijn in de straten van de rijke steden. De markt distribueert alles, beweert men.

De vrijheid is in de westerse wereld allereerst (en heel vaak uitsluitend) ondernemersvrijheid. Het geloof in de zegeningen van de markt heeft sinds lang religieuze dimensies aangenomen: het is de integrerende factor geworden die alles, wat nog geen winkel was, verwinkelt — van de universiteit en de studentenecclesia tot en met de gezondheidszorg, het muziekleven, de pers en de rechtbank.

Volgens Carl Friedrich von Weizsäcker is het heersende geloof niet geloof in Christus maar geloof in de techniek. Ik hoorde het hem zeggen in 1956 maar zie geen reden om 'was' te schrijven in plaats van 'is'. De economie en met haar de techniek en de technologie heeft men in de laatste eeuwen meer en meer de politiek laten overheersen, zoals in de middeleeuwen de politiek de religie overheerste en reeds in de oudheid de keizer de synode voorzat. Ook nu nog ziet men trouwens deze afhankelijkheid. Nawal el Saadawi zag — en het geldt niet alleen voor de Arabische wereld! — : 'Religie staat niet vast, het verandert samen met het politieke systeem.'¹⁸⁵ En dat systeem richt zich naar de kooplieden. Wanneer zal de religie zich van politieke overheersing bevrijden? En wanneer zal de politiek de economie op haar nummer zetten?

Vermoedelijk moet de economie zelf zich eerst tot een wetenschap ontwikkelen. Volgens hedendaagse economen voldoet zij niet aan de definitie van een wetenschap. Letterlijk vertaald zou economie de wetmatigheid van het huishouden moeten zijn, een discipline die onderzoekt hoe in de menselijke behoeften gestadig tijdig toereikend (of ongestadig, ontijdig, ontoereikend) voorzien wordt en hoe dat nog beter zou kunnen. Maar zo ver zijn we nog lang niet.

De ondernemersvrijheid behoort tot de rechten van de mens. Daartoe behoort ook het principe dat het ene recht het andere niet mag aantasten. Gebeurt dit, dan is de aantaster niet meer in zijn recht; dan is het onrecht. Zo is de ondernemersvrijheid die het bestaan van hele volken en de aarde aantast, geen vrijheid meer in de zin van de rechten van de mens. Toch gaat dat aantasten ongehinderd door, in naam van de vrijheid van ondernemen. Om daar paal en perk aan te stellen meende de humane econoom Tinbergen een gewapende wereldregering nodig te hebben. Hij stond daar niet alleen in.

Ik acht dit een zeer misleidende en gevaarlijke gedachte. Zo'n regering zou doen wat elke regering en elke aspirant wereldregering tot dusver gedaan heeft: alles, behalve de gelijke mensenrechten beschermen en zich-

¹⁸⁵ Interview met Nawal el Saadawi in *Lekker Fris* nr. 38, febr, maart 1993, p. 4.

zelf daarmee overbodig maken. Integendeel, ze zou de eigen positie zo onaantastbaar mogelijk maken, ook als dat ten koste van mensenrechten ging.

Wat wij nodig hebben is een ongehoorzame wereldbevolking met zelf-discipline. Die discipline kan geen regering ons ooit bijbrengen. Dat kan alleen de mensenrechtenbeweging. Die zal leiden tot zelfbestuur. Indien niet, dan valt mijn toekomstvisie in duigen. Want van de mensenrechtenbeweging hangt de mogelijkheid van een toekomst af, welke ook.

Daarom blijven de ondernemers onmisbaar. Het belangrijkste programma voor de toekomst vergt ondernemingslust, ondernemingsvrijheid en ondernemingsrecht. Het gaat hier om een softwareproductie. Wat op grotere schaal en sneller geproduceerd moet gaan worden is, bijvoorbeeld, training, vorming en opleiding in mensenrechtenbescherming op alle educatieve niveaus, overal ter wereld. De vraag daarnaar is nog niet onderzocht omdat men alleen koopkrachtige vraag onderzoekt, maar deze wereldmarkt voor mensenrechtentraining zal sneller opbloeien dan regeringen haar kunnen vol dumpen met pseudo-opleidingen.

Amnesty International afdeling Nederland lanceerde in 1991 een nieuw mensenrechtenmagazine, op grond van een marktonderzoek. Het ging spoedig ter ziele omdat het geen informatie gaf over de gehele mensenrechtenbeweging. Een ander marktonderzoek toonde aan dat eind 1989 van de leerkrachten voor maatschappijleer, aardrijkskunde en biologie bij LTS, LHNO en LBO 52 % sterk tot zeer sterk geïnteresseerd was in lesmateriaal betreffende de mensenrechten.

Kort samengevat: de politieke condities voor de economie hebben de grote ondernemingen een ongebreidelde vrijheid gelaten, die daardoor geen legitieme vrijheid meer is doch puur machtsmisbruik. De mensenrechtenbeweging kan echter, zij het minder ongebreideld dan de kernwapenlobby, haar productie op de markt brengen naarmate zij over kapitaal beschikt. Zij moet dit ook doen, liefst vóóordat de westerse politici openlijk van hun 'vrije' economie terugkomen en, in naam van (en ten koste van) milieu en hulpprogramma's voor uitgemergelde volken, de markt volledig gaan dirigeren zoals de grote ondernemingen dat wensen. Alleen consumenten, zich bewust van hun macht en getraind in mensenrechten, kunnen de ongebreidelde vrijheid van onderneming haar rechtmatige grenzen stellen en de macht van de multinationale en transnationale ondernemingen, waar nodig, herverdelen en teruggeisen.

Daar hebben zij hun marktvrijheid bij nodig.

[3: SCHEPPEN] Alle mensen moeten hun creativiteit kunnen ontwikkelen. Niet allen zijn kunstenaars. De verschillen in artistieke begaafdheid tussen

mensen zijn nogal groot en gaan naadloos over in verschillen tussen mens en dier in dit opzicht.

De componist Messiaen heeft de verbazend ingewikkelde melodieën van zangvogels geanalyseerd en in zijn composities gebruikt. Veranderde hij het kunstige van de vogels in kunst, of was het dat al en is de vogel de eigenlijke kunstenaar? Dat laatste is de bescheiden mening van Messiaen. Zou dan toch de natuur de leermeesteres van de kunst zijn, *natura artis magistra*? Maar de kunst is toch nooit de aap van de natuur, *ars simia naturae*. Wat doet de schilder precies met het landschap dat hij ziet en vervolgens afbeeldt? Hoe kan een dichter als Sophocles erin slagen, zijn emotie van tragiek herkenbaar door te geven aan de meest uiteenlopende mensen uit verschillende volken in veel later eeuwen? En dan nog zodanig herkenbaar, dat ze over die enorme historische en culturele afstanden heen ervaren wordt als een ‘sympathieke visie’!¹⁸⁶ Niet omdat een of andere catalogus die emotie van tragiek beschrijft als de schepping van een vermaard kunstenaar; nee, veeleer omdat die schepping mensen persoonlijk raakt, rechtstreeks in hun hart en ziel, met voorbijgaan van hun vooroordeel, godsdienst, geschiedenis, welvaartspeil, taal. Tal van pogingen zijn ondernomen om dit wonderlijke feit te verklaren, althans tot iets minder wonderlijks te herleiden, maar met weinig of geen succes. Sinds Immanuel Kant in zijn *Kritik der Urteilskraft* bewees, dat kunst een onherleidbaar aspect van onze ervaring is, schijnt zelfs de filosofie daarin te berusten. Het wonder van de universele herkenbaarheid van kunstwerken bevestigt het inzicht van Noam Chomsky, dat mensen elkaar begrijpen kunnen onafhankelijk van de woordentaal. Het laat zien dat de mensheid in meer dan één opzicht een gemeenschap is.

Vandaar misschien, dat alles wat er aan kunst is en voortgebracht wordt, naarmate het de tijd en de mode trotseert ‘ook nuttig om te onderrichten, te weerleggen, te verbeteren en op te voeden in de rechtvaardigheid’ is. Ik citeer nu het laconieke understatement van de met het pseudoniem ‘Paulus’ aangeduide auteur van ‘Aan Timotheüs II’ (Nieuwe Testament) met betrekking tot ‘elk geschrift met goddelijke inspiratie.’ De stelling geldt ook voor andere vormen van kunst dan alleen literatuur. Nooit zijn deze vormen geschapen voor onderwijsdoeleinden of met opvoedende bedoelingen, maar toch ‘ook nuttig’ dàarvoor, zo niet nog veel nuttiger dan de beste schoolboeken. Elke nieuwe generatie mensen doet inspiratie op, put hoop, ontdekt humane waarden, vindt modellen, wordt getroffen door schoonheid of waarheid of liefde, weet zich uitgedaagd tot een waarde-oordeel, als ze zich inlaat met kunst. Nuttig is dat zeker. Per-

¹⁸⁶ Dewitt H. Parker, *The Principles of Aesthetics*, p. 39; geciteerd door Ernst Cassirer, *An essay on man*, Londen 1944, p. 170.

soonlijk zou ik het wat minder laconiek, wat hartstochtelijker willen zeggen: kunst is de redding van de menselijke waardigheid. Vast staat, dat het hier gaat om een fundamenteel mensenrecht.

Kunst is van huis uit, evenals spel, belangeloos amusement. Kunst dient niet bij voorbaat een sociaal, politiek of economisch doel; ze dient de creativiteit en daarmee de taal en het nadenken. In tegenstelling tot spel duurt kunst langer dan een mensenleven — de kunst is lang, het leven is kort. Of, met woorden van Jezus: ‘eerder zullen hemel en aarde vergaan dan dat er van de bijbel één komma zou vervallen.’ Deze ‘proclamatie van het Koninkrijk van God’ (Luc.16:16) blijft inderdaad overeind totdat ze volledig geïmplementeerd is (Matth. 5:18); maar wie erin gelooft kon wel eens erg gauw vergaan, en dat niet alleen in het Romeinse Rijk. Niet voor niets heeft de mensenrechtencommissie van de VN de lidstaten in 1986 gevraagd om speciale bescherming voor mensenrechtenactivisten en werd ze zodanig tegengewerkt dat de Werkgroep ad hoc pas in 1998 een ontwerp Verklaring kon presenteren.

De meeste kunstenaars zijn dan ook nooit rijk geworden. Hun onafhankelijkheid van gevestigde belangen — en dat is ook hun hachelijke positie — is allesbehalve theater. Deze positie stelt hen echter in staat, onomkoopbaar te blijven en onschatbare bijdragen te leveren aan inhoud en uitwerking van de menselijke waardigheid en persoonlijke vrijheid. Hun onafhankelijkheid geeft hun de macht om de hele wereld van namaak en nabootsing te confronteren met een originaliteit die ons doet stilstaan, charmeert, ontroert, frappeert, boeit en bevrijdt of tot nadenken stemt, soms ergert. De ongehinderde kracht van hun creatieve speelsheid problematiseert, achterhaalt, bespot, onderbreekt of overtreft de geaccepteerde onzin en zet die zo buiten spel.

Ik ontkom niet aan de indruk dat de onherleidbare, onafhankelijke, nergens toe dienende, vrije en autonome kunsten een kritische functie vervullen die het nadenken (de wetenschap) nooit kan vervullen. Bovendien is die kritische functie niet tijdgebonden; de journalistiek wèl. En van de religieuze instellingen kan ik in dit verband beter geheel zwijgen. Het kritisch vermogen van de kunst sla ik dan ook hoger aan dan dat van de vaak argeloze, wereldvreemde wetenschap of dat van de vaak gedisciplineerde, zichzelf censurerende journalistiek.

Bisschoppen, dictators en kooplui hebben altijd geprobeerd kunstenaars, vanwege die kritische functie, uit te schakelen of samen met uitvinders en verslaggevers voor hun zegekar te spannen. Het lukte nooit. De kunst bleef vrij, al moest ze wel eens in kathedralen op hoge kapitelen klimmen, toespraken voor politici schrijven of in de reclame gaan om te overleven. Te vangen was zij nooit. Wat haar onderdrukkers tenslotte in

de hand hielden was alleen kitsch — en natuurlijk de lijken van vermoorde schrijvers, zangers, filmmakers, acteurs. De dodelijke ernst van de vervolgers moest het altijd weer verliezen van het levendige spel van de kunstenaar. Dus is de kunst een bron van hoop waaruit velen putten, zowel priesters als hun slachtoffers, zowel geleerden als hun leerlingen, zowel broodschrijvers als wie door hen misleid zijn. Maar die slachtoffers, die kinderen, die misleiden laten de hoop op een mooiere wereld niet meer varen, want zij hebben niets anders.

[2: SPREKEN] De gesproken talen, later voorzien van de schrijfkunst die ze vleugels gaf, vormen de meest ingrijpende creatie van de mens. Daarmee heeft dit schepsel zich met al zijn aspecten boven andere dieren verheven en bovendien de enige voorwaarde vervuld voor nog een geheel nieuw aspect: het denken in begrippen, het theoretisch nadenken — waarover in hoofdstuk i, en straks weer onder (1).

Misschien zullen sommigen liever geloven dat niet de mens zelf maar diens goddelijke Schepper de eerste taal schiep, bijvoorbeeld op de zevende dag toen hij niet meer wilde werken. Praten is tenslotte geen werken. En misschien zullen zij dan ook geloven dat die eerste taal de taal is die nu nog door een bijna uitgeroeid volk in Zuid-Amerika gesproken wordt. Ik heb het over de enige natuurlijke taal ter wereld die geheel logisch is (een krantenbericht dat door mijn taalkundige vriend Jaap Hoogteijling resoluut tegengesproken is.) Het is een taal waarvan dan ook prompt gebruik gemaakt is als tussentaal in vertaalcomputers, naast Esperanto. Misschien zullen zij zich voor dit geloof beroepen op de evangelist Johannes, wiens eerste zin letterlijk vertaald luidde: 'In beginsel was het woord en het woord was bij de god en god was het woord.' Ik denk dat hierin de aanhef van de Hebreeuwse bijbel meeklinkt: 'In den beginne schiep de god hemel en aarde'; anders zou dat 'woord' betekenisloos zijn, een karakterloze god die nog geheel ingevuld moest worden. Hoe dan ook, met of zonder Johannes, taal is een geschenk van de hemel en een geniale schepping. Van de mens, van God of van die beiden tezamen? Dat lijkt me nu alleen een kwestie van waardering en woordkeus, want de oorsprong van het spreken is onnaspeurbaar.

De vrijheid van spreken, van meningsuiting, is, zoals gezegd, een fundamenteel mensenrecht. Tezamen met de vrijheid om onbelemmerd informatie op te sporen, te verzamelen en door te geven ongeacht grenzen vormt zij een machtige bescherming tegen onderdrukking. Ze mag dan ook niet ongebruikt blijven.

De internationale strijd voor de naleving van de Rechten van de Mens laat een creatieve verstandhouding zien tussen de deelnemers, een weder-

zijds begrip dat, als een draagvlak onder alle taal- en cultuurverschillen door, hen met elkaar verbindt. Zij begrijpen elkaar, alle ideologische denkdwang of dressaten en politieke desinformatie ten spijt.¹⁸⁷ Natuurlijk zijn vrijheid van beweging alsmede een menswaardig economisch levenspeil onmisbaar voor die creatieve uitwisseling.

In 1989 was de taalkundige en cultuurcriticus Noam Chomsky in Groningen. In zijn toespraak wees hij erop, dat de verstaansmogelijkheid tussen mensen er is vóórdat de taal er is. De talen zelf vormen geen verklaring voor het feit dat mensen elkaar verstaan. Ik denk dat hij daar gelijk in heeft.

Kinderen die elkaars taal niet kennen maar, meestal, genoeg verbeeldingskracht hebben, accepteren elkaar wel als speelmakkers, soms na duidelijke aarzeling, soms gretig, afhankelijk van hun eerste oordeel over hun gelijkwaardigheid. Al spoedig, zodra ze het eens zijn over de regels, spelen zij hetzelfde spel, vertrouwend op een moraal van fair play als zij daarin zijn opgevoed, voortdurend scherp lettend op hun gelijke recht en op het machtsevenwicht tussen de deelnemers. (Daarom is de school, waar rechtsongelijkheid en scheve machtsverhouding tussen volwassenen en kinderen niet meer door ouderliefde of engelengeduld gecompenseerd, integendeel, juist als essentieel voor de disciplinerende benadrukt worden, voor bijna alle kinderen telkens weer een min of meer verpletterende ervaring, hoe vrolijk ze die ook verwerken. De rechtsongelijkheid tussen leerkracht en leerlingen besmet bijna altijd de leerlingen zelf, zodat sommigen anderen gaan kleineren en pesten: de door straf vernederde leerling geeft de vernedering door aan een als zwakker beschouwde medeleerling; het obstakel wordt tot model, zou Girard zeggen en zo is het ook.)

Op basis van dat gelijkwaardig samen spelen wordt het mogelijk, dat kinderen in nog geen uur tijd woorden van elkaars taal feilloos leren gebruiken en ook wel nieuwe woorden voor deze gelegenheid uitvinden, die zij kort daarop voor hun moeder vertalen in hun moedertaal. Bij tweelingen hoort men dikwijls een eigen taaltje dat zij onder elkaar spreken. Zulke nieuwe woorden worden evenwel door de ontwerper snel vergeten. Toen mijn moeder mij jaren later vroeg wat ik als peuter toch bedoeld had met mijn stopwoordje 'obehait' moest ik het antwoord schuldig blijven. Ik kende dat woord niet!

Het is te hopen dat de doorwerking van de Rechten van de Mens niet alleen leiden zal tot internationale akkoorden en wetten betreffende we-

¹⁸⁷ Zestien mensenrechtenexperts, die elkaar niet eerder kenden, kwamen van 18 tot 20 maart 1996 bij de ILO in Genève uit alle werelddelen samen. Eén van hen, Renate Weber uit Roemenië, vertelde dat de meesten al gauw door hadden dat zij allemaal *dezelfde taal* spraken!

reldbelen als vrede, voedsel, milieu en ontwikkeling, maar ook tot aanvaarding van één wereldtaal als tweede taal op alle scholen. Een reeds wereldwijd verbreide, logische taal als Esperanto is hiervoor beter en goedkoper te gebruiken dan de vijf talen waarin nu nog alle VN-teksten gepubliceerd worden. Het Esperanto is zelfs speciaal voor dat doel geschapen door Lejzer Ludovik Zamenhof, de Poolse arts en taalgeleerde die de wereld daarmee een onschatbare dienst bewees waar ze nog nauwelijks van profiteert.

We zagen hoe ruimte voorwaarde is voor tijd, omdat tijd niet waarneembaar, niet van tijdloosheid te onderscheiden is zonder beweging en beweging geen kant op kan zonder ruimte. Op vergelijkbare manier is macht voorwaarde voor taal. Zonder namen te geven is woordentaal niet mogelijk; namen geven kan alleen degene die de macht heeft of krijgt, anderen (God en de mensen, volgens de bijbel) ertoe te bewegen, eendrachtig dezelfde naam te gebruiken voor hetzelfde. De kinderen in bovengenoemde voorbeelden deden dat om de beurt; zij leerden *elkaar*. Ons spreekwoord zegt dat eendracht macht maakt. Macht groeit uit eendrachtige onderschikking als *rechtsregel* tussen mensen (recht fundeert macht).¹⁸⁸ Politieke macht berust op het geloof van de ondergeschikte in de rechtmatigheid van de onderschikking (vertrouwen fundeert politiek). Zonder rechtmatigheid geen onderschikking! Daarom spreken Friezen nog Fries, Koerden nog Koerdisch; geen regering kan hen dwingen, uitsluitend de taal van hun regeerders te spreken. Niet dat ze die weigeren te spreken en met veel plezier zullen ze Esperanto leren, als hun recht op hun eigen taal maar gerespecteerd blijft.

Elk aspect is, tezamen met zijn criterium, verweven met alle andere aspecten en hun criteria. Het willen in vrijheid, het gelijk oordelen over gelijke zaken, het spel om macht, het geloof in veiligheid, het leiden in vrede en het wonen in welvaart, al deze en ook de andere ervaringswijzen met hun maatstaven zijn als zodanig niet los verkrijgbaar, niet zichtbaar of

¹⁸⁸ Jan Marijnissen citeert van stakende Britse mijnwerkers (Tegenstemmen, Amsterdam, Antwerpen 1996, p. 7): ‘The great only appear great, because we are on our knees. So, rise up!’ Luise Schottroff merkt terecht op, tegen de hele kerkelijke traditie in: ‘Paulus beschrijft die Sünde nicht als Machtstreben, sondern als Ohnmachtserfahrung’ (in: Christine Schaumberger & Luise Schottroff, *Schuld und Macht*, München 1988, p. 23). Bijvoorbeeld: ‘gij waart slaven der zonde’ (Rom. 6:17). Ook Johannes beschrijft de zonde als slavernij, dus machteloosheid: ‘ieder die de zonde doet is een slaaf der zonde’ (8:34). Voor Paulus is zijn geloof de bron van zijn macht. ‘Wat niet uit het geloof is, is zonde’, dat wil zeggen machteloosheid. Het verband tussen geloof en politiek is kernachtig geschetst door Von der Gablenz (zie onder § 2.5.)

hoorbaar. Slechts als theoretische begrippen kunnen zij bestaan en in woorden gevat worden; die woorden zijn het die wij horen of zien.

Goed, ik zie een schoolbank, maar geen vrijwilligheid; een rechtbank, maar geen rechtsgelijkheid; een kerk, maar geen veiligheid. ‘Voorts aanschouwde ik onder de zon de plaats des rechts: daar heerste het onrecht . . .’¹⁸⁹ Deze grote afstand tussen gewaarwording en begrip is te danken aan de taal. Gewaarwordingen dringen zich aan ons op tenzij begrippen ons in staat stellen er afstand van te nemen, de kritische afstand die beoordeling mogelijk maakt. Die begrippen zijn alleen te vinden in de vorm of formule die de taal eraan geeft. Woorden verschaffen het theoretisch nadenken zijn begrippen. Met dat nadenken kon, bijvoorbeeld, Jorge Semprun in 1956 concluderen dat Chroesjtsjov het bij het rechte eind moest hebben: Stalin was een gewetenloze dictator. Dat vond hij ‘veel waarschijnlijker dan dat Trotzky een geheim agent van het kapitalisme was!’ (Ik citeer hem uit een televisie-uitzending.)

In datzelfde jaar van het Twintigste Partijcongres van de communistische partij in de Sovjetunie, het beroemde destalinisatiecongres, voltooide ik mijn opleiding tot predikant met een ingezonden stuk voor de geschiktheidscommissie. Het ging over Job (de hoofdpersoon van het dichtwerk, niet die van het proza daaromheen). Ik interpreteerde zijn slotwoorden als triomferend, dus niet geïntimideerd noch boetvaardig.¹⁹⁰ Tot mijn verbazing prees de commissie uitbundig mijn mooie nadruk op Jobs boetvaardigheid. Eigenlijk interesseerde niemand zich voor de inhoud van mijn stuk, dus liet ik het maar zo. Toen kon ik aan het werk, met de taal als enig middel voor mijn doel, de rechten van de mens naar het middelpunt van de kerkelijke belangstelling te helpen verplaatsen ter wille van hun fundamentele betekenis voor heden en toekomst.

Of is dit plechtig verklaarde doel er alleen om te voldoen aan de spelregels die nu eenmaal gelden voor het schrijven van zo’n boek en schrijf ik het eigenlijk voor m’n eigen plezier? Misschien. Pascal heeft nog steeds gelijk: het hart heeft zijn redenen die de rede niet kent.

¹⁸⁹ Prediker 3:16.

¹⁹⁰ Een toereikende wetenschappelijke basis voor deze interpretatie is o.a. gepresenteerd door de Nijmeegse hoofddocente bijbelwetenschappen Ellen van Wolde, *Meneer en mevrouw Job*, Baarn 1991, p. 149 vv. Zij vertaalt 42:6 correct: ‘Daarom keer ik me om en keer ik me af van stof en as.’ En reeds in 1957 antwoordde Martien Beek mij dat mijn opvatting van de tekst (t.w. dat Job ontdekt dat zijn god als medeslachtoffer achter hem staat, geenszins tegenover hem) wetenschappelijk gezien mogelijk was. Hij voegde er aan toe dat, ook indien zulks niet het geval zou zijn, ik mij daardoor niet moest laten weerhouden, mijn naar beste weten onderzochte en opgestelde uitlegging, als ik van de juistheid daarvan overtuigd was, aan mijn gemeente voor te leggen.

Anderen dan ik, bij voorbeeld Ernst Cassirer en Jaap Hoogteijling, plaatsen taal op een veel eerder niveau van menselijke ontwikkeling. Zij beschouwen de gesproken taal als voorwaarde voor alle latere culturele aspecten zoals logica, recht, religie, politiek, economie en kunst. Alsof taal nog geen kunst is! Juist op basis van dit alles kon de taal pas gecreëerd worden.

Dit inzicht dank ik aan de (in noot 90, p. 70 genoemde) studie van Barbara Noske *Huilen met de wolven*¹⁹¹. Het gaat niet aan om dieren hun logisch denken, hun rechtspleging, hun vertrouwen, hun leiding geven en leiding aanvaarden, hun woningbouw, productiebeheersing en voorradenbeheer en tenslotte hun creativiteit op gebieden die mensen muziek, dans, architectuur en theater noemen, te ontzeggen. Omdat wij met die dingen veel meer moeite hebben dan zij en ze voornamelijk aan vaklui overlaten mogen we ze nog niet als ‘instincten’ afdoen. Wie weet, hebben de mensen wel talen moeten uitvinden omdat hun dansen, fluiten en mimiek te dubbelzinnig bleven voor de gewenste communicatie, althans niet konden wedijveren met de trefzekerheid van dansen van bijen, fluiten van vogels of grimassen van apen, bij hen ondubbelzinnig dank zij hun beperkte interpretatiemogelijkheden. Het is gemakkelijk in te zien dat het avondoptreden van een groepje vogels op een ander niveau ligt dan een daarop geïnspireerd lied van Bruckner.¹⁹² Maar het valt niet te ontkennen dat vogels muziek maken, en wel onnavolgbaar. Zelfs Messiaens muziek blijft mensenwerk, wordt nergens vogelwerk.

[1: NADENKEN] Lang heb ik gearzeld alvorens het nadenken bovenaan te zetten. Twee ontdekkingen hebben mij geholpen die aarzeling te overwinnen. De eerste is door Hannah Arendt gedaan. Zij was in 1961 tegelijk met Harry Mulisch en Abel Herzberg in Jeruzalem en kwam daar tot het inzicht, dat denken Adolf Eichmann geheel vreemd was. Hij dacht niet.

De tweede ontdekking deed ik zelf toen ik in een natuuristenkamp aan de Ardèche tussen de bomen door een mooi jong paar in het licht van de late middagzon abrikozen zag delen. ‘En zij gaf ook haar man, die bij haar was, en hij at.’ Ik realiseerde me dat de priester-auteur van die woorden in Genesis 2 en 3 te Babylon in zijn levensonderhoud voorzag met het onder-

¹⁹¹ Ik ben het dan ook van harte eens met J. Koster, die in zijn inaugurele rede het gebruik van zekere structuren in de menselijke geest voor taaldoeleinden een kwestie van cultuur noemt, een uitvinding zoals het wiel of het buskruit. Zie Dr. J. Koster, *Doelloze structuren*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Algemene Taalwetenschap en de Wijsbegeerte van de Taal aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 16 februari 1988, p. 5.

¹⁹² Anthon Bruckner, *Amaranths Waldeslied*.

wijs geven waarvoor hij gekwalificeerd was, met andere woorden dat hij zijn dagelijks brood at van (de boom der) kennis van goed en kwaad, waarover hij (of de schrijfster wier manuscript hij op dit punt ongerept liet¹⁹³) geschreven had dat zulks dodelijk was. Niet de morele kennis zelf is als dodelijk aangemerkt, maar het eten ervan (zie noot 138 hierover op p. 96).

Persoonlijk verdiende ik mijn brood 35 jaar met onderwijs waarvoor ik mij bekwaamd had, mede door halverwege die periode, in 1973, af te studeren in de sociale ethiek, dat is: kennis van goed en kwaad. Daarom trof dit mij bijzonder.

Immanuel Kant zegt ergens dat, om de kennis te verwerken die onze zintuigen aan ons verstand hebben gemeld, ons geen hogere instantie gegeven is dan het nadenken. Ook ik weet niet beter. Ik beweer wel steeds dat ‘hoger’ in dit verband alleen ‘ingewikkelder’ kan betekenen, niet ‘beter’ — maar het is nu eenmaal zo dat wij steeds het ingewikkelde nodig hebben om het simpele te vatten en helaas geneigd zijn het moeilijkste het mooiste te vinden.

Vatten, verwerken, dat is ingewikkeld. Het verandert datgene wat verwerkt wordt, maakt het los uit zijn samenhang terwijl het alleen in die samenhang met al het andere werkelijkheid is. Vatten abstraheert van het concrete, legt vast in begrippen, datgene wat vrij beweegt. Maar dit alles is nodig om te kunnen oordelen. Vrees voor hun eigen kritisch nadenken maakt mensen zwak en regeringen autoritair.

Alle soelaas, elke verbetering, elke redding uit noodsituaties en elk doorgronden van hun oorzaken is alleen aan denkende mensen te danken geweest. Een zeker vertrouwen in het denken is dan ook niet ongegrond. Het is echter goed er op te wijzen dat het bederf van het beste het slechtste oplevert: *corruptio optimi pessima*. Ook de vreselijkste dingen zijn door denkende mensen gedaan. Eichmann dacht dan wel niet, evenmin als Hitler, maar Lanz had voor hem gedacht. Lanz was immers ‘de man die Hitler de ideeën gaf’, zoals het desbetreffende boek van Wilfried Daim heet (München 1958).

Het is misschien tòch nuttig om nogmaals te herhalen dat de volgorde van aspecten geen rangorde van waarden is, slechts een orde van toenevende complexiteit. Praktisch denken vertoont al acht aspecten en be-

¹⁹³ Volgens Harold Bloom was de bron J (een tekstsoort waaruit de oudste lagen van de Tora zijn opgebouwd) oorspronkelijk een zeer sterke roman, geschreven door een vrouw in de omgeving van het Jeruzalemse hof omstreeks 900 voor Christus. Zij was het die de hoofdpersoon, JHWH, ontwierp naar het model van Koning David. Zo David Rosenberg & Harold Bloom, *The Book of J*, New York 1990. Dit dunkt mij een plausibele hypothese.

denkt de acht volgende. (Schrijftaal is bijvoorbeeld bedacht om bij karavanen bestellingen te plaatsen.) Ethisch denken is hoogst gecompliceerd, maar complexiteit is ethisch minderwaardig ten opzichte van eenvoud. Eenvoud is voor nadenken niet bereikbaar; slechts voor doen.

Wordt het denkraam dan toch nog een spiraal: begint voorbij de ethiek een nieuw denkraam, ditmaal een rangorde van zedelijke waarden? Ik moet er niet aan denken! Nee, eenvoud is het kenmerk van het ware: de vrijheid tot menswaardig handelen.¹⁹⁴

Voor een theoloog als ik die voornamelijk in ethiek ben geïnteresseerd was het enigszins teleurstellend om tot de conclusie te komen dat ethiek een filosofisch vak is en moraal of 'christelijke ethiek' een theologische studierichting. Ik herinner me dat ik, om te solliciteren naar een vacature voor hoogleraar in 'christelijke ethiek', informeerde of dat betekende: door christenen geschreven ethiek. 'Nee hoor', verzekerde mij de hoogleraar die sollicitanten informatie over de vacature verschaftte, 'christelijke ethiek is ethiek die aan het christelijk geloof georiënteerd is'. De Bussy noemde zo'n religieus georiënteerde ethiek moraal en ik voel nog steeds veel voor deze terminologie, ook al heeft sinds Bonhoeffer ethiek een minder strikt wijsgerige klank gekregen en gebruikt men het vrij algemeen in de zin van moraal, dat wil zeggen: streven naar wat behoorlijk en goed en geboden heten mag. Toen Hannes de Graaf sprak over het ethos van de mensenrechten bedoelde hij de morele kracht ten goede die er van uit gaat.¹⁹⁵

Hoe dan ook, ik zoek niet meer naar een zelfstandig en onherleidbaar veld van wetenschappelijk onderzoek dat met zedelijk en onzedelijk zich inlaat. Als zelfstandig vak is dat nergens te vinden. Het is òf tot filosofie te herleiden (ethiek) òf tot godsdienstwetenschap en theologie (moraal). Er is geen godsdienst zonder zedenleer en zedenleer zonder godsdienst blijkt altijd bij een geloof te horen. Boeddhistische, humanistische, revolutionaire moraal zijn niet los verkrijgbaar, worden niet los van hun geloof onderwezen of bestudeerd. Bestudeert men de *Nicomachische Ethiek* van Aristoteles of de *Ethica More Geometrico Demonstrata* van Spinoza, dan ziet men dezelfde twee eigenaardigheden: er zit een geloof (een overtuiging) achter en er hangt een filosofische visie op kennen en zijn mee sa-

¹⁹⁴ '... die Freiheit Jesu ist nicht die willkürliche Wahl einer von ungezählten Möglichkeiten, sondern sie besteht gerade in der völligen Einfalt seines Tuns...' Dietrich Bonhoeffer, *Ethik*, München 1956, p.139. Men leze dit schitterende betoog tot op pag. 145!

¹⁹⁵ J. de Graaf, in : *Kernwapens en mensenrechten*, brochure van de Liga voor de Rechten van de Mens, Amsterdam 1982, slot.

men. Ik denk ook aan Bergson die in *Les deux sources de la Morale et de la Religion* deze twee eigenaardigheden interpreteert als ‘gesloten model’ en ‘open model’. In de hele westerse filosofie vind je diezelfde twee ‘sources’. Immanuel Kant koos voor het primaat van de vrijheid (open), Darwin voor het primaat van de natuur (gesloten). Maar een zelfstandig terrein voor moraal of ethiek, een onherleidbaar aspect, niet deel uitmakend van geloof of van filosofie?

Dooyeweerd nam een zelfstandig ethisch aspect aan, rangschikte het onmiddellijk één trede lager dan het geloof, bracht de kennisleer onder bij de (prolegomena voor de) logica en de antropologie bij de onbeantwoorde vragen. Mij lukt zoiets niet. Na bestudering van het oeuvre van René Girard vraag ik mij af of het niet al een groot wonder is dat de filosofische ethiek zich van de godsdienst heeft vrijgemaakt door de titanenarbeid van Israëls profeten, Griekenlands wijsgeren en Europa’s kettters! Wat wil men nu? Moet ze zich nu ook nog van kennisleer en antropologie losmaken en zich, om niet in de lucht te hangen, verkopen aan het bedrijfsleven, zodat er nog slechts bedrijfs- en beroepsethiek overblijven?

§ 2.6. NORMATIEVE WERKING VAN DE HOGERE NAAR DE LAGERE ASPECTEN

Het volgende betreft de omgekeerde volgorde, die waarin kritiek van het nadenken de lagere aspecten langs gaat in de richting van het meest simpele aspect: de hoeveelheden van de dingen. (Geld is de kwantitatieve uitvinding die ons geholpen heeft om handelswaren equivalent en zodoende op het punt van hun ‘value’ vergelijkbaar te maken.)

Onderweg neemt het nadenken de criteria mee die het ontdekte als kern van de diverse aspecten. Zo komt het dat bij voorbeeld een verkeerde wet, een die discriminatie van vrouwen veroorzaakt, onder zedelijke, taalkundige, esthetische, economische, politieke, religieuze, sociale, juridische en soms ook logische kritiek staat. Ze is onwaar, onduidelijk, onelegant (in het Europese parlement), niet winstgevend, politiek zwak, humanitair onaanvaardbaar, sociaal onrustbarend, strijdig met het principe van gelijke rechten en niet logisch beargumenteerd. Voor notulen (niet statuten!) in een mensenrechtenorganisatie gelden echter hoogstens twee criteria: duidelijk (literair criterium) en waar (ethisch criterium). Te geringe marktwaarde (irritatie leidend tot vertrek van vrijwilligers) is in een rechtvaardige maatschappij geen geldig criterium voor een *notulering* die ten eerste waar en ten tweede duidelijk is; in de huidige maatschappij helaas wel.

Zo wordt zichtbaar dat er op het fundamentele niveau van het recht zeer veel criteria van toepassing zijn en op het luchtige niveau van de taal eigenlijk maar twee criteria: is het duidelijk en is het waar? Dat kan het nadenken beoordelen. Dit is de autonomie van het theoretisch denken. Het

kiest zelf zijn uitgangspunten, het beoordeelt zelf zijn begrippen, het bepaalt zelf wat fundamenteel is, het bouwt zelf zijn eigen denkraam, het ijkt zelf zijn terminologie, trekt zelf zijn conclusies en is daarvoor alleen aansprakelijk.¹⁹⁶ Daarmee is niet gezegd dat het met de standen en gangen van zaken in de wereld geen rekening hoeft te houden of zich daarbij slordigheid kan veroorloven. De gevolgen van slordig denken zijn rampzalig geweest en zullen steeds rampzaliger worden naarmate de samenleving meer afhankelijk wordt van nadenken.

Het voorbeeld van slordig denken is het denken dat onze tijd beheerst: het idee dat de markt fundamenteel zou zijn en haar criterium, welvaart, een verworven recht (krom gebogen recht, zie hoofdstuk 1). Gevolg is dat politici aan de leiband van grote kooplieden lopen (en godsdienstige voorgangers daarvoor de hemel bedanken). De sport is gecommmercialiseerd. Economen, dichters, journalisten en filosofen klagen deze afgoderij aan, maar de managers zijn niet bij machte hun kritiek te begrijpen. Kritiek moet van 'beneden' af komen, in ons denkraam: van de wet, van de sociale 'draagvlakken', van de kerken en de politieke partijen, om begrepen te worden. Deze dieper gelegen niveaus maken economie pas mogelijk. Ze zijn dwingend bepalend voor de economie. Waarom zouden winst makende kooplui luisteren naar hooggestemde culturele of literaire programma's die hun winsten bedreigen? Zij zijn aan hun cliënten moreel verplicht daar *niet* naar te luisteren.

Een ander voorbeeld van slordig denken is de terugzending in augustus 1991 van duizenden uitgehongerde vluchtelingen uit Albanië, ten gevolge van druk uit de Italiaanse samenleving op haar regering, nádat velen hunner een verblijfsvergunning was toegezegd. Hier blijkt het fascistische principe nog springlevend: macht (die ongetwijfeld bij het volk berust: *auctoritas in senatu, potestas in populo!*) bepaalt wat recht is; met andere woorden: 'Volksempfinden' fundamenteel voor recht.

Maar daartegen zijn juist de mensenrechten opgesteld! Het fundamentele recht van al deze Albanezen op voedsel en werk, op vrije beweging uit en in elk land, is met voeten getreden. Dit onrecht kon alleen het Italiaanse volk zelf vrijwillig corrigeren, wat het later ook gedaan heeft.

¹⁹⁶ Reeds de profeet Ezechiël leerde dat niet alle goddelijke instellingen en verordeningen goed waren. Zo zegt zijn god JHWH (20:25 v.): 'Toen gaf ik hun zelf instellingen die niet goed waren en verordeningen waardoor zij niet zouden leven.' Ezechiël maakte blijkbaar zelf uit, aan de hand van zijn humanitaire maatstaf, welke goddelijke instellingen goed waren; evenals later Paulus: 'gelukkig hij die zichzelf niet oordeelt in hetgeen hij goed acht' (Romeinen 14:22, eigen vertaling). Als dat geen autonoom denken is, wat dan wel?

Geen interventie van supermacht, VN (of ‘God’) kon hier baten, zeker niet op langere termijn. Daarom is opvoeding, vorming en training onze meest dringende taak.

Nu een test om te zien of ons denkraam inderdaad de voorwaarden voor mogelijke ervaring in toenemende complexiteit laat zien en de criteria waaraan ze beoordeeld kunnen worden in afnemende exactheid. We nemen religie als voorbeeld. Deze veronderstelt vrijheid van toetreding, rechtsregels, een gemeenschap. In vrijheid aanvaarden de gelovigen de rechtsregels van hun gemeente, die vervolgens op deze aanvaarding van dat verenigingsrecht berust. Maar het mensenrecht kan de gemeente niet zelf dicteren. Als internationaal recht bepaald heeft dat de godsdienstvrijheid wettelijk begrensd kan worden door eerbied voor andermans rechten en vrijheden (Universele Verklaring, artikel 29), dan kan geen godsdienstige gemeenschap daar iets aan veranderen. Helaas zijn die wettelijke beperkingen op de godsdienstvrijheid nog niet overal tot stand gekomen, zodat pausen, imams en christendemocraten nog ongestraft de godsdienstvrijheid kunnen misbruiken voor schendingen van mensenrechten. Dan bepaalt krom recht wat mensen tegenwoordig nog geloven en elkaar aandoen in de naam van hun god. Dezelfde religies bevatten gelukkig de maatstaven waaraan dit kromme recht getoetst kan worden. Het ontbreken van een wettelijk verbod voor priesters, zich met de family-planning van hun parochianen te bemoeien, valt onder de zelfkritiek van het Rooms-katholicisme.¹⁹⁷

Dergelijke paradoxale toestanden treft men ook aan in islamitische geloofsgemeenschappen. Jodendom en protestantisme bevatten eveneens criteria ter beoordeling van joods en protestants misbruik van onbeperkte godsdienstvrijheid. Macht om aan dat misbruik een eind te maken zal er echter niet zijn zolang wetgeving niet de grondslag daarvoor verschaft. Niet van bovenaf, van wetenschap, journalistiek of kunst, maar van onderop, van het maatschappelijk geldende recht, zal de macht komen om de kritiek te effectueren. Misschien ook van de sportwereld en de medische wereld, de fysieke noodsignalen.

Een ander voorbeeld is de journalistiek. Men beseft zeer wel hoe groot, dank zij de communicatietechniek, de rol van de media is in de moderne wereld. Het lijkt erop dat juist daarom die media steeds meer in de greep van de kooplui komen die ook kunst, politiek, religie en sport gebruiken voor hun doeleinden. Ook de rechtspraak verwinkelt. Reeds heeft een Nederlandse minister-president, Lubbers, de rechtspraak te duur genoemd (na zijn vertrek uit de politiek werd hij mensenrechtenpromotor!) en kunnen

¹⁹⁷ Zie B. Delfgaauw, *Sexualiteit, pauselijk gezag en geweten*, Baarn 1968, p. 78.

internationale en nationale rechters door de financiële beperkingen hun werk niet meer goed doen. Onder zulke omstandigheden is het moeilijk de waarheid te schrijven in een krant of te vertellen voor de televisie, als die waarheid van algemeen belang is en tegen het koopmansbelang ingaat. Men kan journalisten ethisch, uit de hoogte, veroordelen als zij hun hoofdredacteuren gehoorzamen in plaats van hun geweten. Maar dat zal niet helpen, integendeel, de betrokkenen nog verder ontmoedigen. De macht tot verdediging van hun uitingsvrijheid moet van onderop komen, dat wil zeggen van de niveaus die fundamenteel zijn voor taal: kunstenaars, ondernemers, onderwijzers, politieke en religieuze woordvoerders, sociaal werkers, rechters.

§ 2.7. NATUUR FUNDAMENTEEL VOOR CULTUUR

Voor verdere precisering van de begrippen uit het voorgaande hoofdstuk zie ik geen dwingende reden. Eén bijzonderheid echter dient hier nog vermeld te worden, en wel de merkwaardige samenhang tussen het criterium van willen (dus van waarneming, verstand, beslissing, geheugen, fantasie en wil): vrijheid — en dat van nadenken: waarheid.

De leer van het kennen en de leer van het zijn worden wel als zelfstandige vakken in de filosofie gezien, naast ethiek. Toch bestaat de gewoonte om het zijn van de mens, ten opzichte van diens niet-meer zijn of van diens hebben en houden, als iets ethisch hogers, beters, te waarderen. Hetzelfde zien we bij kennis. Kennis wordt als een kostbaar goed gewaardeerd bij alle volken. Kennen en zijn blijken ethische waarden te vertegenwoordigen.

Geldt ook het omgekeerde: ethische waarden als vorm van kennis, het goede een zijnde? Neen, dat kan men niet volhouden. Over de zelfkritiek van de priester die in Babel zijn dagelijks brood at van de boom der kennis van goed en kwaad schreef ik in het eerste hoofdstuk. En: ook voor Anselmus van Canterbury was het zijn iets goeds, dus, als de per se goede God er niet zou zijn, als 'zijn' hem ontbrak, zou hij niet goed genoeg zijn om God te zijn (ontologisch godsbewijs). Het omgekeerde, dat het goede of bijna goede per se bestaat, heeft nooit iemand gedacht.

Daarom zou ik, met Levinas, het hele denken als ethiek willen opvatten, eerder dan als ontologie of gnoseologie. Elk meent zijn uil een valk te zijn, natuurlijk, maar waarom zou men niet de meest logische eenheid in alle filosofisch denken proberen te vinden?

Dooyeweerd's idee om alle filosofie te zien als antropologie heeft drie bezwaren. Behalve dat hij dan geen rekening houdt met een opmerkelijke morele, naar betrouwbaarheid zoekende gedrevenheid bij alle denkers, is er het bezwaar dat antropologie ook de naam is van een paleontologische

specialiteit, die als zodanig geen filosofie mag heten. Daarom preciseert men door van wijsgerige antropologie te spreken. Mijn grootste bezwaar is, dat zulk een wijsgerige antropologie dan toch weer van een zedelijke menswaardering blijkt geeft. Ik zie daarom ethiek als kern van alle filosofisch denken.

Alle nadenken is zoeken naar waarheid en Hannah Ahrend die denken nutteloos noemt, sluit daarmee goed aan bij de Prediker die schreef: 'wie wijsheid vergaart, vergaart smart'. Toch blijft men nadenken. Waarom? Voor zover ik zie, om te ontkomen aan medeplichtigheid aan de moord en de leugen¹⁹⁸ die altijd samenwerken, aan de illusie, aan de vrolijke onzin die onnoemelijk lijden verhult en ver beneden de menselijke waardigheid welig tiert. Men blijft nadenken; met het risico om in het ergste geval vermoord te worden, in het gunstigste geval iemand te ontstemmen. Hier zien we het verband tussen nadenken en waardigheid, ethiek en mensenrechten. Menselijke waardigheid vereist de vrijheid om te denken wat waar is.

Vrijheid is het begin, waarheid het doel van alles wat de mens doet en bedenkt om mens te zijn. De waanvoorstelling van Augustinus als zou de mens boosaardig zijn stemt niet overeen met de gegevens over moordenaars, van Kaïn tot Barbie (die met meer dan gewone toewijding de verkeerde instructies of impulsen opvolgden) en van Jaël tot Bush (die geen benul hadden van enig recht van *de (andere) mens*).¹⁹⁹

¹⁹⁸ Zie Johannes' Evangelie 8:44: 'de duivel is de moordenaar van 'In het begin' (=Genesis) en de vader van de leugen'. 'Welke leugen? Dat er geen moord gepleegd zou zijn! De leugen van het verzoenend geweld houdt de wereld in haar ban,' aldus Dominique Barbé met feilloze precisie in haar *A Theology of Conflict*, Maryknoll N.Y. 1989, p. 54, geciteerd bij Walter Wink, *Engaging the Powers*, Minneapolis 1992, p. 148.

¹⁹⁹ Jaël doodde wederrechtelijk (geldend gastrecht van die cultuur) en lafhartig een asielzoeker, maar de auteur vond het kennelijk bevrijdend en moedig. De profetes Deborah was er enthousiast over (zie Richteren 5 en 6). President Bush, of de groep die hem chanteerde, liet door middel van de Tweede Golfoorlog en de zogenaamde sancties wederrechtelijk en lafhartig onder meer minstens 300.000 onschuldige Irakese mensen en kinderen doden; de media waren er enthousiast over. Wie zich, met mij, deze toename en institutionalisering van het kwaad in de wereld realiseert, kan moeilijk anders dan ongerust zinnen op nog andere mogelijkheden voor deze nieuwe, mondiale beschaving dan ondergang in tomeloos geweld.

Hoofdstuk III: Scheppen

§ 3.1. MUZIEK

SOMMIGE MENSEN en sommige dieren maken mooie dingen, mooie dansen en mooie muziek. Bertrand Russell schrijft over de onvergetelijke dans van een pauw, die hij had bijgewoond. Karel Gomes, beeldhouwer en violist, zei eens tegen me: creativiteit hebben alle mensen maar niet allen zijn kunstenaars.

Schoonheid is niet alleen teken en zegel maar ook redding van de humaniteit. Dostojewsky wees daarop. Kunst helpt de mens zijn wereld zo te veranderen dat hij zichzelf kan blijven en in de wereld terugvinden wat hem ten diepste beweegt. Kunst helpt mensen elkaar te herkennen in een veranderende wereld, in plaats van omgekeerd: een wereld die een wildernis blijft en de mens onherkenbaar verandert, hem tot een wild beest maakt.

Een miljoen jaar geleden was dat nog gewoon. De in het wild levende mens was een product van zijn omgeving. Inmiddels zijn die rollen omgekeerd. Muziek, dans, theater, beeldende kunst, bouwkunst en literatuur hebben de mens als scheppend wezen onthuld. Dat scheppende wezen is ondertussen al begonnen een mondiale samenleving voor te bereiden die haar eigen omgeving schept en zichzelf beschermt tegen verwildering.

Muziek bijvoorbeeld is een plezier dat in de hele wereld gemaakt en herkend wordt, nog afgezien van haar uitvoering. Ofschoon de muziek zelf geen informatie kan overbrengen is ze dikwijls treffender en spreekt sterker tot de verbeelding dan verhalen of wiskundige formules.

De dirigent Ricardo Chailly vertelde in een radioprogramma dat zijn visie op Mahler veranderd was tijdens een tournee in Japan, waar hij het Concertgebouworkest in de vierde symfonie van Mahler dirigeerde. Hij ontdekte bij die gelegenheid dat er meer vrijheid mogelijk was, vrijheid voor individuele expressie van de orkestleden. 'Ik hoef niet alles te dirigeren. Niet dat je vrijheid in een dag verwerft, of in een jaar. Vrijheid in de muziek betekent vertrouwen, vrijheid betekent fiducia in elkaar. Dat bouw je langzamerhand op, met de vrije individuele ontplooiing als doel.'²⁰⁰

Van ethisch gezichtspunt uit is deze uitspraak om meer dan één reden belangwekkend. Niet, omdat ze gedaan is door een vaste dirigent van het Koninklijk Concertgebouworkest; muzikale bekwaamheid en begaafdheid is nog geen wijsheid. Wat Chailly hier zegt over vrijheid als doel van het

²⁰⁰ Het was een uitzending op de Nederlandse Radio 4 die ik op 13 oktober 1992 toevallig opving.

musiceren maakt ons attent op de eeuwige gidsfunctie van de vrijheid in het bos van de feiten. Vrijheid is een veilige richtingwijzer voor alles wat de mens in zijn hoofd haalt, van gevoelens tot en met gedachten en alles wat daar volgens het denkraam van dit boek tussen ligt. Chailly's opmerking over zijn groeiend vertrouwen in zijn musici wijst ook op de onmisbaarheid van vertrouwen voor die individuele ontplooiing die het culturele recht van ieder mens is: creativiteit berust op vertrouwen.

Ik herinner mij een uitvoering van een pianoconcert van Mozart in het Concertgebouw. Pianist Julius Kätchen en zijn dirigent bleven tot de laatste noot hun verschillende opvattingen van dit concert verdedigen. De dirigent werd bezielde door een brede, tentoonspreidende opvatting, de pianist door een felle, expressieve inspiratie. Reeds bij de inzet in het eerste deel bleek Kätchen een hoger tempo te nemen dan de dirigent, maar zodra hij de kans schoon zag werkte de dirigent het orkest terug naar het tragere tempo. Ik volgde deze 'concertatio' (twist) met gekromde tenen en soms ingehouden adem. Dit was samenspel in vrijheid!

In het eerste hoofdstuk van dit boek heb ik vrijheid ter sprake gebracht als kern en criterium van de wil. Voor de opvatting dat vrijheid van nature de mens gegeven is verwees ik naar artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: 'Alle mensen worden vrij geboren.' De volken kunnen trouwens onmogelijk iets anders verklaren, als zij hun waardigheid willen hooghouden. Vrije wil is de noodzakelijke vooronderstelling voor menselijke verantwoordelijkheid en waardigheid.

Dat roept natuurlijk deze vraag op: Hoe kan datgene, wat voorondersteld is, tevens datgene zijn wat volgens Chailly als einddoel bereikt moet worden in een vele jaren durend proces?

Deze paradox wordt opgehelderd door ons denkraam (zie Inleiding). Elk van de zestien aspecten weerspiegelt de andere vijftien, compleet met hun criteria, maar altijd op de specifieke wijze die in de eigen aard van dit ene aspect ligt. Zo weerspiegelt de kunst, de muziek in dit geval, de vrijheid van de wil op de wijze van de muziek. Criterium van kunst is geordende schoonheid; van die schoonheid is artistieke vrijheid een onmisbaar element. Zolang dwang nog meespeelt, hoor je dat. (Spel is altijd vrij spel!) En toch was de musicus zo vrij om zich in een samenspel te laten dwingen waarin hij zich pas op den duur geheel vrij kon ontplooien. De aanvankelijke ondernemingsvrijheid en de beoogde creatieve vrijheid spreken elkaar niet tegen. De vrijheid tot jarenlange studie is voorwaarde voor de vrijheid die met die studie bereikt wordt. Elk spoor van dwang of gekunsteldheid moet worden uitgewist.

Dat verklaart waarom de nationaal-socialistische en de stalinistische kunst zo weinig moois hebben nagelaten. Maar gaat het onder het kapita-

lisme veel beter? Ik heb een klein, prachtig portret van een verpleegster gezien in het Sovjetpaviljoen op de wereldtentoonstelling Expo 1958 in Brussel. En de muziek van Prokofieff uit de stalinistische periode willen we niet missen. Er is toch wel veel moois geschapen door de vrije kunstenaars die onder een onderdrukkend regime werkten. Protest tegen onderdrukking heeft zelfs velen geïnspireerd bij hun werk, dat is duidelijk. Daarvoor is overigens nogal wat vrijmoedigheid nodig geweest! Doodsverachting is een duidelijker woord en in veel gevallen niet overdreven, al waren zeker niet alle kunstenaars zulke helden als de profeet Amos, de wijsgeer Socrates, de bisschop Romero.

Vrijheid in eigenlijke zin, wilsvrijheid, fundament voor alle rechten, is vereist voor elk scheppend vermogen van de mens. Vrijheid in politieke zin is een recht en wie daarvoor opkomen zijn dikwijls kunstenaars. Tegelijkertijd is vrijheid in artistieke zin, ontplooiing van individuele creativiteit, een doel van de studie en training van een musicus. Wie dat doel bereikt heeft, kan verder voor haar of zijn (en ons) plezier musiceren en oogst staande ovaties. Dat is vrijheid in een ander opzicht dan vrijheid om te studeren.

Ook in de twee nog complexere aspecten, spreken en nadenken, komen we vrijheid opnieuw tegen.

Spreken is een bij uitstek mimetisch aspect. Door nabootsing van de opvoeder leert ieder kind praten. Hier is vrijheid allereerst te vinden bij het rechtsaspect van de taal zelf. Het rechtsaspect van taal omvat: recht op de eigen taal, op informatie, uitingsvrijheid etc. (Vakjargon zie ik als wetenschapsaspect van taal). Dit recht op eigen taal en cultuur, op vrije meningsuiting en op informatiegaring is vastgelegd in de Rechten van de Mens.

Spreken, evenals ieder aspect, weerspiegelt ook de andere vijftien aspecten (zij het op de wijze van taal); niet alleen het rechtsaspect. Gaan we bijvoorbeeld drie treden hoger dan het recht op eigen taal op deze weerspiegelde complexiteitsladder (ons denkraam), dus steeds binnen het aspect van de taal blijvende, dan komen we bij de politieke taal. In politieke taal (niet vakjargon) is vrijheid bijvoorbeeld terug te vinden als zelfbeschikking, inspraak en democratische participatie in beslissingen, decreten en uitspraken.

Bij het zoeken naar waarheid — nog één graad complexer dan het spreken — is de volmaakte vrijheid de sfeer waarin nadenken mogelijk is. De uitspraak van Paulus ‘Waar de Geest des Heren is, is vrijheid’ kan alleen geldig zijn als die Geest een nadenkende geest is. (Bij Paulus is hij dat zeker.) ‘Vrijdenkers’ zijn blijkbaar mensen die tegen pleonasmen geen bezwaar hebben. Denkdressaten of dogma’s zijn opoffering van het

denken zelf. Kerkvaders in de oudheid kwamen daar openlijk voor uit en noemden dit geweld eerbiedig bij zijn naam: *sacrificium intellectus* (opoffering van het intellect). Bewuste denkweigering uit vrees komt ook nu nog veelvuldig voor, onbewuste denkblokkering door angst nog vaker.

Dit gangbare onderscheid tussen vrees en angst is overigens taalkundig gezien larie, hoor ik. Het is een kunstmatig onderscheid dat in de levende taal niet terug te vinden is. Maar psychologisch, sociologisch en sociaal-ethisch is het onmisbaar. Ik gebruik het woord vrezen voor het duchten van iets duidelijk dreigends, nodig voor een soms doelmatige staat van paraatheid die mensen zich vaak permitteren maar even vaak uit hun hoofd laten en soms moeten laten. Angst noem ik de verlamme (of de verkeerde kant uit jagende) slechte raadgever, waaraan mensen lijden buiten hun bewuste vrije wil om.

Een voorbeeld van denkblokkering door angst kwam ik in 1950 voor het eerst van mijn leven tegen bij de praeses van mijn studentenvereniging. Hij was toen vierdejaars student medicijnen en presteerde het, in een gesprek met mij van tien uur af tot half vier, vol te houden dat de literaire verzameling die bijbel genoemd wordt, Gods woord was. Toen hij tenslotte op Paulus' mededeling 'dit zeg ik, niet de Heer' als commentaar gaf: 'Toch zegt de Heer dit, want het staat in de bijbel' begreep ik pas dat het onmogelijk was hem met bijbelteksten van zijn waan af te helpen. Hij was iemand die wel geloofde dat de bijbel Gods woord was maar niet dat waar was wat er in stond. Op zo'n idee was ik nooit gekomen, want ik nam aan dat hij God op diens woord geloofde. Dat was ook wat hij angstvallig wilde, maar door die angst kon hij niet verder denken; zelfs niet geloven wat er in de bijbel stond, namelijk dat daarin niet alles Gods Woord was.

Als men het percentage zelf denkende mensen tot dertig kon opvrijzelen, was de wereld gered. Of twintig. Misschien al bij tien. Ik kan het bestaande percentage in de rijke landen niet hoger schatten dan vijf, nu. Volgens de bijbel werd Sodom verwoest omdat er geen tien rechtvaardigen woonden. Heeft dat ermee te maken? Ja. Met Hannah Arendt geloof ik dat rechtvaardig leven niet mogelijk is zonder nadenken. Net zo min als een vliegtuig rechtuit kan blijven vliegen zonder enige besturing.

Hier meldt zich dikwijls het bekende misverstand: als je zo streng oordeelt is iedereen schuldig; dan kan beter het onrecht geaccepteerd worden. Gruwelijk misverstand! Natuurlijk moet de onrechtvaardigheid veroordeeld worden maar dat wil niet zeggen dat iemand, wie dan ook, beschuldigd moet worden. Girard heeft aangetoond dat schuld datgene is, waarvoor men een zondebok vindt. Schuld is iets waarmee iemand beladen wordt door zijn omgeving. Zonder beschuldiging geen schuld; ook zelfbeschuldiging is een sociaal effect. De betere detectiveroman laat zien

dat het de intelligente speurder aan zijn hart gaat, de onfortuinlijke dader van zijn veroordelenswaardige daad te moeten beschuldigen. Het gaat hem aan zijn hart omdat de meeste schuld juist niet bij de dader ligt. Maar strafrecht kan niet anders dan tegelijkertijd de daad veroordelen en de dader ‘tot’ een straf ‘veroordelen’. Dit is de *aloude verwarring* van mensen met dingen. In werkelijkheid kunnen mensen mensen niet veroordelen, alleen op aspecten beoordelen.

Mensen zijn nu eenmaal geen dingen, ook geen bedachte karakters of toneelrollen. Geen mens is de rol die hij speelt en wie steelt is daarom nog geen dief, wie hoereert nog geen hoer, wie regeert nog geen god.

Niemand is rechtvaardig. Wie rechtvaardig is zou de onrechtvaardige mogen beschuldigen, hij alleen. (Maar hij doet het niet, want hij is rechtvaardig.)

Niemand is onrechtvaardig. Wie onrechtvaardig is zou de rechtvaardige mogen vereren, hij alleen. (Maar hij doet het niet want hij is onrechtvaardig.)

Niemand moet beschuldigd worden en een collectiviteit nog het allerminst.²⁰¹ Het financiële begrip schuld kan met de namen van personen of groepen verbonden zijn, het morele begrip schuld ken ik alleen als mijn eigen schuld, *mea maxima culpa*. Maar dat is dan een persoonlijke aangelegenheid. Al is het honderd maal een sociaal verschijnsel, ik zal niemand toestaan mee te oordelen over mij — tenminste, zolang het een gezonde en eerlijke zaak is en geen openbare schuldbekentenis, afgedwongen door mijn vervolgers of ‘vrienden’ (Job) op straffe van uitsluiting uit de gemeenschap of erger.

Zodra ik ondraaglijk aan schuldgevoel lijd en het dus geen gezonde zaak meer is, zal ik een arts raadplegen; dat beloof ik. Verder gaat dat niemand aan en ik zou wel willen kunnen zeggen — maar ik ben er te lichtgeraakt voor — ‘Nu raakt het mij zeer weinig of ik al door u of door enig menselijk gericht beoordeeld word.’²⁰² Zedelijke beoordeling is niet van toepassing op mensen. Hun daden echter, dingen die zij doen, staan ter zorgvuldige beoordeling! Want die zijn wel degelijk rechtvaardig, onrechtvaardig of geen van beide.

²⁰¹ Paulus, Romeinen 2:15, zag al dat zij, die de Tora in het hart geschreven staat, zichzelf wel beschuldigen of verontschuldigen; dat hoeft een ander niet te doen. Collectief beschuldigen kan niet, omdat schuld altijd uitsluitend individueel is, krachtens persoonlijke verantwoordelijkheid voor de eigen beslissingen. Hannah Arendt wees daarop in verband met de zo genoemde ‘schuld van het Duitse volk’ aan de oorlog en de ‘misdaden van het regime’. Tribunalen oordelen dan ook nooit over regimes, slechts over personen.

²⁰² Paulus, 1 Corinthiërs 4:3.

Dit alles betreft de vrijheid in de sfeer van het denken, van de ethiek. Esthetisch gezien ligt het anders. Niets is schoner dan goedhartigheid, bij de glans van goedheid des harten verbleekt elke andere schoonheid.²⁰³

Met Schopenhauer die dat zegt, was ik het overigens tot voor kort niet eens dat de muziek, die ik met hem erkende als de universele taal, ‘niet van dingen spreekt maar van louter wel en wee, de enige realiteiten die er voor de wil bestaan. Daarom spreekt de melodie ook zozeer tot ons hart, terwijl ze ons hoofd althans rechtstreeks niets te zeggen heeft.’²⁰⁴ Ik dacht: neem nu wat Chailly geleerd had uit de Vierde van Mahler over de vrijheid die groter was dan hij gedacht (!) had en nog groter worden moest. Ik twijfelde er niet aan dat dit de boodschap was die Mahler doorgaf in zijn muziek, evenals Beethoven.²⁰⁵ Ook Matthijs Vermeulen, componist en jarenlang muzikrecensent van De Groene Amsterdammer, berichtte over Mahlers waarschuwing in 1904 tegen de colonnes dreunende soldatenlaarzen: in zijn Zesde Symphonie hoor je ze al komen, vond hij.²⁰⁶ Trouwens, ook in Mahlers hartverscheurende liedje ‘Wo die schönen Trompeten blasen’ klinkt de waarschuwing tegen de komende oorlog; maar let wel: dat is tekst. De muziek bevat zelf geen boodschap, weet ik nu.

Johann Sebastian Bach antwoordde op de vraag naar het geheim van zijn muziek: ‘De harmonie van de sterren in de hemel, het verlangen naar broederschap in de harten van de mensen, dat is het geheim van mijn muziek.’²⁰⁷

Mijn godsdienstleraar tijdens de Tweede Wereldoorlog, Dr. S. G. de Graaf, noemde Mozarts Don Giovanni demonisch en wilde niet zeggen

²⁰³ Schopenhauer: ‘Zoals fakkels en vuurwerk in het licht van de zon tot fletse schijnsels worden, zo worden geest, ja zelfs genie, en schoonheid evenzeer, bleek en onopvallend naast de uitstraling van innerlijke goedheid.’ *De Wereld een hel*, Meppel 1981, 1986, 1988, p. 129.

²⁰⁴ a.w. p. 117.

²⁰⁵ Schillers *Ode an die Freude*, waarbij Beethoven zijn Negende Symphonie schreef, schijnt oorspronkelijk ‘Ode an die Freiheit’ geheten te hebben; zo deelde Drs. Uta Schützendorf mee tijdens een lezing op 10-3-1994 in Hotel De Filosoof te Amsterdam.

²⁰⁶ ‘Bestond zo’n menigte van opjagende en achternagezeten mensen reeds omstreeks 1904, toen deze Zesde gecomponeerd werd? Ik zou niet weten waar. En stellig niet talrijk genoeg om symphonisch gerealiseerd te worden. Zij ving aan te bestaan in 1914. Zij bestaat sinds 1940. Wonderlijke Mahler. Hij heeft haar gezien, gehoord, zoals zij nu is, vele jaren na zijn dood. Een menigte van verworpingen, onderweg naar de knots. (. . .) Ik zou dergelijke indrukken niet kunnen noteren als de uitvoering (onder Van Beinum) ze niet had gesuggereerd.’ Matthijs Vermeulen, *De muziek, dat wonder*, p. 77 v.

²⁰⁷ Geciteerd door de Amerikaanse pianist Mark Ochu bij zijn recital in de Waalse Kerk te Amsterdam op 22 november 1993.

waarom. Wekten misschien sommige kietelende, tartende en schaterende passages bij hem seksuele associaties op die hij als demonisch beschouwde? Een musicerende theoloog daarentegen schreef, ervan overtuigd te zijn dat het slot van Mozarts *Così fan Tutte* het C-Dur is voor de trompet van de engel bij het Laatste Oordeel.²⁰⁸

En, dacht ik, als volgens Schopenhauer muziek alleen maar tot het gevoel spreekt, hoe kan hij dan van oordeel zijn dat ‘klanken een onvergelijkelijk veel machtiger, feillozer en sneller effect hebben dan woorden?’²⁰⁹ Is beïnvloeding van het verstand door woorden dan niet moeilijker, vraagt dat niet meer macht en levert dat niet meer duidelijkheid, dan werken op het gevoel of het gemoed met klanken? En verdwijnt het effect daarvan niet grotendeels binnen enkele uren of zelfs seconden? Trouwens, alsof niet ook woorden rechtstreeks en met nog veel meer effect ons hart kunnen treffen!

Welbeschouwd hebben de woorden van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, neerslag van drieduizend jaar strijd tegen heerschappij, een veel machtiger, feillozer en sneller effect gehad dan alle andere klanken en woorden voordien ooit konden bereiken. En die Verklaring is niet eens een kunstwerk maar een juridisch document waarover delegaties maanden onderhandeld hebben. Geen poëzie, laat staan muziek! Het heeft velen overigens wel als muziek in de oren geklonken.

Toch heeft Schopenhauer in zoverre gelijk dat muziek geen informatie over iets anders dan zichzelf kan overbrengen. Muziek kan ons niets aan het verstand brengen, zelfs niet bij verschillende mensen dezelfde beelden oproepen. ‘De Tovenaarsleerling’ is muziek van Paul Ducas bij een sprookje van een ander, ‘Fantasia’ Walt Disney’s beelden bij andermans muziek; de titels van Debussy, tussen haakjes onder zijn *Préludes* gezet, zijn niet meer dan zijn suggesties voor onze associaties en op eenzelfde libretto kan men twee totaal verschillende opera’s componeren, op eenzelfde gedicht onvergelykbare liederen. Muziek zegt niets — behalve wat alle artistieke creaties zeggen, namelijk vrijheid. Als Vermeulen, Chailly

²⁰⁸ C. W. Mönnich, *Pelgrimage*, p. 144: ‘Allicht, zegt dit jubelende C-dur, dat gelukkig is hij, die de dingen kan nemen van hun ware kant. In de finale staan zes mensen op het toneel voor ons, en zij allen zijn ontmaskerd en zonder heerlijkheid. Ferrando en Guglielmo zijn bedriegers gebleken, Fiordiligi en Dorabella trouweloos, Don Alfonso en Despina, het kamermeisje, stokebrand en handlangster. Zo zijn ze nu eenmaal. Maar — en dat is Mozarts wijsheid — dat is geen droevige boodschap, zoals de waarheid nooit volstrekt droevig kan zijn. (...) ‘Als stervenden, en zie, wij leven’ zegt Paulus. Een nieuw feest kan gaan beginnen. En ik ben overtuigd, dat de engel van het Oordeel, die het signaal tot dat feest geeft, een fanfare in C-dur zal doen horen.’

²⁰⁹ Schopenhauer a.w., p. 118.

en ik in Mahlers muziek een boodschap van vrijheid menen te verstaan, dan is dat niet onzinnig maar wel een waarheid als een koe. Want dezelfde boodschap wordt uitgezonden, niet alleen door alle andere muziek, maar ook door alle andere kunstuitingen; ja zelfs door alle aspecten van menselijke ervaring, waarneming of begripsvorming van de werkelijkheid. De werkelijkheid zelf, het Ding Op Zichzelf, blijft vrij van onze theorie, ja zelfs vrij van onze waarneming, en dat meldt diezelfde waarneming ons. We zien wat we niet vatten. Die vrijheid van de werkelijkheid zelf is als de achtergrondstraling van het heelal: in alle richtingen vertoont ze dezelfde intensiteit. De weerschijn van de oerknal noemt men dat.

De muziek van Catharina van Rennes bij het vers:

Mij spreekt de blom een tale,
mij is het kruid beleefd;
mij groet het altemale
wat God geschapen heeft

informeert ons nergens over; het vers informeert alleen over het wandelgenot van de dichter Guido Gezelle. Haar muziek draagt zijn tekst de wereld in maar voegt er niets aan toe wat lijkt op aanvullende informatie. Patricia de Martelaere heeft mij eindelijk ervan overtuigd dat muziek geen taal is.²¹⁰ Dit verhoogt slechts mijn muziekgenot: ik hoef niet te begrijpen.

§3.2. BEELDENE KUNST

De twee grootste Hollandse schilders, Rembrandt van Rijn en Vincent van Gogh, hebben laten zien, elk in zijn stijl, hoe onkieskeurig het licht is waarin de wereld zichtbaar wordt (Rembrandt) en hoe onweerstaanbaar de kracht is waarmee ze onze aandacht vraagt (Van Gogh). Zij lieten licht en kracht, dat zijn fundamentele en onzichtbare dingen, op een aangrijpende manier zichtbaar worden. Misschien mede daarom is hun werk herkenbaar voor alle volken en alle tijden.

Behalve de Israëlieten, voor wie god het woord was, hebben de volken hun fascinatie en hun vrees in beelden gevat. Het schoonst deden dat de Grieken. Zij zagen goden als welgevormde, bevoorrechte, onsterfelijke mensen. Bij andere volken waren godenbeelden meestal menselijk en onmenselijk tegelijk: mensachtige of dierachtige wangedrochten, figuren in buitenmenselijke proporties, monsters en spoken. Waarom? Wel, om hun functie te kunnen vervullen, dus veiligheid te bieden, moesten zij af-

²¹⁰ Patricia de Martelaere, *Een verlangen naar ontroostbaarheid*, Amsterdam, 1993 (3e dr. 1994), pp. 124-136.

schrikkend kunnen werken op al wat levensgevaarlijk is. En om superieur te zijn moesten zij bovenmenselijke krachten in zich verenigen.

Zo valt te begrijpen waarom een cherub de kop van een mens, het lijf van een leeuw en de vleugels van een adelaar had: een gevleugelde sfinx. Een troon zonder cherubs in de leuning of poten was geen echte koningstroon. De cherub is het symbool van de koninklijke macht. Zelfs JHWH 'troont op de cherubs'²¹¹, de enige beelden die blijkbaar een zo hoge bescherming genoten dat zij een tijd lang het categorische beeldenverbod van de Tora doorstaan konden. Tenslotte zijn ook deze beelden in Israël vernietigd. Dank zij buiten Israël opgegraven resten van tronen weten we nu wat een cherub was.

Leeuw en adelaar zijn sterke roofdieren waartegen de ongewapende mens geen verweer heeft. Daar is geen mensenhoofd bij nodig, dat kunnen die dieren wel met hun eigen kop bedenken. Een mensenhoofd is ervoor nodig geweest om de zonderlinge vergelijking van het roofdier met de koning of de god, tegen wie eveneens geen verweer is, te bedenken. Daarom heeft een cherub een mensenhoofd, geen kinderhoofdje, want volwassen denkwerk kan de koning niet missen. 'Wee u o land, welks koning een kind is, welks vorsten reeds des morgens maaltijd houden.'²¹²

In religie gaat het niet om schoonheid maar om veiligheid en wat daarvoor nodig is: de één vol ijver voor dubbelzinnige (crypto-gewelddadige) rituelen, de ander in alle eenvoud hoop op een menswaardig bestaan koesterend. Bij de laatstgenoemde vorm van religie (geloof) kunnen de meeste Muzen het uithouden; bij de eerste zit de Muze van de heldenverering, Calliope, denk ik.

In zoverre als er ook op alle andere, dieper liggende niveaus voorwaarden voor artistieke ontwikkeling zijn die vervuld moeten worden, is artistieke ontwikkeling zelf criterium voor humaniteit op al die dieper liggende niveaus. Zo is de uitdrijving van de auteur Salman Rushdie en honderden andere kunstenaars en denkers in naam van de sacrificiële religie in Iran een betrouwbaar criterium, niet alleen voor de religieuze maar ook voor de juridische, sociale, politieke en economische kwaliteit van leven in dat land. Verdrijving van kunstenaars is het einde van een beschaving.

Ter wille van de objectiviteit noem ik nog een ander voorbeeld, minder moorddadig maar even cultuurvijandig: de verbanning door Israël van ruim honderd Palestijnse kunstenaars, geleerden en artsen naar een onbeschutte, van alle voorzieningen verstoken plaats in de bergen, hartje winter 1992-1993. Hier luidde de beschuldiging terrorisme, bij Rushdie was het godslastering. De werkelijke oorzaak lijkt mij de angst voor

²¹¹ Psalmen: 80:2; 99:1; Jesaja: 37:16.

²¹² Prediker 10:16.

onweerlegbare kritiek op bevoorrechte machtsposities. Dit abstracte niveau van het gelijkheidsprincipe van de mensenrechten maakt het mogelijk, in sterk verschillende gebeurtenissen eenzelfde factor aan het werk te zien. Het was die soort angst die Farizeeën ertoe dreef om Jezus als zondebok te kiezen, Spaanse communisten de anarcho-syndicalistische productiecommunes in Barcelona in 1936, Hitler de joden, Pol Pot de schoolmeesters, Papadopoulos en Deng Xiaoping de studenten, het leger in El Salvador mensenrechtenverdedigers als Marianella Garcia Villas, het IKON-team van Koos Koster en bisschop Oscar Romero.

Voorlopig is nog het einde niet in zicht van religieuze vervolgingen tegen kunstenaars en andere intellectuelen. Velen zien, ten gevolge van politieke vermomming en rationalisering, niet dat het religieuze vervolgingen zijn en proberen langs diplomatieke weg de slachtoffers te beschermen. Maar vrome fanatici zijn niet voor rede vatbaar. Evenals andere hoogontwikkelde zoogdieren verstaan zij alleen de taal van geduchte dreigementen. Daarom gaan hun praktijken nog door.

Niet zozeer de chaotische schoonheid van microscoop- en telescoopbeelden van bacteriën en melkwegstelsels maar vooral de geordende schoonheid op maat van de mens en de menselijke omgeving heeft kunstenaars geboeid en geïnspireerd. In hoeverre hun kunst vervolgens de beschouwer of toehoorder daarvan opnieuw boeit en misschien zelfs tot iets inspireert, dat hangt van die beschouwer of luisteraar af.

De kunstenaars die de basiliek van Vézelay gebouwd, ingericht en versierd hebben treft geen verwijt, als een jongeman zo onder de indruk van deze kerk zou zijn dat hij zich door een aalmoezenier zijn bezwaren tegen de krijgsdienst uit het hoofd liet praten. De kunstenaar kan niet voor misbruik van zijn kunst aansprakelijk gesteld worden.

Een andere vraag is, of de bisschop die de kerk zo liet bouwen en inrichten, geen verwijt treft. Hij had dit imponerende effect kunnen voorzien. Ik herinner mij nog hoe ik zelf in 1950 onder de indruk van de schoonheid van dit bouwwerk kwam toen ik naar binnen liep en omhoog keek. Het trof me, het imponeerde me. Ik begreep plotseling waarom de constantijnse christenen zulke gebouwen nodig gehad hebben. Mensen zijn heel goed te manipuleren mits men ze dingen laat *zien* die aan hun onbewuste verlangens appelleren. Verlangen naar het imponerende is een vorm van passieve machtsbegeerte. Men wil zich laten overweldigen.

Toen pas begreep ik voor het eerst de sociaal-ethische kritiek van Israëls profeten op de beeldenverering annex sacrale prostitutie.²¹³ Hun be-

²¹³ Bijvoorbeeld: 'Voor het werk van eigen handen, voor wat eigen vingers gemaakt hebben, buigt men zich neder. Zo verlagen zich de mensen en vernederen de mannen zich. Vergeef het hun niet!', Jesaja 2:8 v.

zwaar was het mensonterende erin. Zij verdedigden niets anders dan de menselijke waardigheid.

Kerken en godsbeelden zijn manipulatiemiddelen, evenals de reclameplaten waar de steden vol mee staan. De nieuwe gewoonte om de blik af te wenden van reclame is even noodzakelijk voor de geestelijke gezondheid als de oude gewoonte om afgoderij te schuwen.

Later leerde ik van Girard, dat vooral *zien kijken* door een ander naar wat diens verlangen opwekt, eigen verlangens activeert. Dat laatste, gemiteerde verlangen noemt hij ‘de mimetische begeerte.’

Misbruik heft het gebruik niet op, gelukkig. Het blijft mogelijk om een mooi iemand of iets moois te zien zonder zich te laten manipuleren. Men is trouwens gewaarschuwd tegen schadelijke bijwerkingen van de eigen verlangens.²¹⁴

§ 3.3. LITERATUUR

Dikwijls wordt de lezer in dit boek verwezen naar literatuur van een kwaliteit die men wereldliteratuur noemt, hetzij schone letteren van grote vermaardheid of filosofische werken die tot nadenken hebben gestemd. Een grens tussen deze twee is niet exact aan te geven omdat filosofen dikwijls ware kunstenaars zijn en schrijvers niets betekenen als zij geen denkers zijn.

Soms echter verwijs ik naar publicaties van zeer tijdelijke of geringe waarde, ook wel naar eigen werk. Niet alles wat ik aanhaal is literatuur. Bij gebrek aan universeel erkende maatstaven voor wat literatuur is ga ik

²¹⁴ ‘... en naar uw man zal uw begeerte uitgaan en hij zal over u heersen, wiens begeerte naar u uitgaat en over wien gij zult heersen.’ Zo luiden Genesis 3:16 en 4:7 slot. Oorspronkelijk stonden deze zinnen bij elkaar. Aldus een Israëlitisch geleerde, aangehaald door Martien Beek omstreeks 1950 in een college over deze tekst; later door J. Sperna Weiland, *Genesis*, Amsterdam 1964, p. 97 en Herman Wiersinga, *Doem of Daad*, Baarn 1982, p. 89. Vermoedelijk is de oorspronkelijke tekst aangepast aan een toenemende ongelijkheid tussen man en vrouw. Zodoende werd 4:7 losgerukt uit het prachtige symmetrische verband met 3:16. Het gevolg werd dan wel dat 4:7 er niet begrijpelijker op geworden is en 4:8 geen volledige zin meer is.

Een nog later, in de ballingschap geschreven, principieel protest tegen deze seksistisch bewerkte tekst treft men aan in het nieuwe scheppingsverhaal van de auteur E in Genesis 1. Het oudere scheppingsverhaal, Genesis 2:4b vv., vermeldt de vrouw pas aan het eind, als een sluitpost van de schepping. Dat dit door de vrouwelijke auteur J als aanklacht bedoeld was, is door de seksistische bewerkte van Genesis 3 ongetwijfeld wèl, door de latere auteur E van Genesis 1 misschien niet meer begrepen. Deze kent aan man en vrouw gelijke macht toe (1:26). Zijn tekst is in de bijbel vóór het oudere verhaal geplaatst.

af op mijn eigen smaak en indruk, voor zover mijn beperkte kennis toestaat. Dat doe ik ook als ik bijbelboeken behandel als wereldliteratuur.

Het is overigens een gevolg van mijn studierichting en werkkring dat ik onevenredig veel uit de bijbel aanhaal. Niet dat ik andere auteurs op een lager plan zou waarderen. Al of niet hagiograaf²¹⁵ zijn zegt niets over kwaliteit. Sommige bijbelboeken (Kronieken, Openbaring) vind ik alleen als hofgeschiedschrijving of verzetstekst interessant, niet uit literair oogpunt. En menigmaal overtreft heidense literatuur de hoogtepunten van de Hebreeuwse, zoals Homerus met de Ilias, zijn ongeëvenaard meesterwerk over de krankzinnige Trojaanse oorlog. Simone Weil citeert hem dan ook zoals René Girard Jezus citeert, namelijk om ons op een openbaring te wijzen van de enige uitweg uit de vicieuze cirkel van het geweld.²¹⁶ Niet dat Weil Jezus niet zou citeren of Girard Sophocles niet . . . Zeker, ook dat doen zij. Maar toch is er een nuanceverschil: voor Girard is de bijbel unieke openbaring der waarheid, voor Weil is de waarheid, waar ook vandaan, de hoofdzaak.

Niet alleen om mijn leermeester Paulus trouw te blijven die mij heeft ingeprint ‘Er is geen onderscheid tussen jood en griek,’²¹⁷ maar ook uit een soort spijtig bewustzijn van incompetentie tot oordelen over een hele literatuurverzameling tegelijk, wat de bijbel toch is, schaar ik me graag aan de zijde van Simone Weil. Waarheid is de maatstaf voor alle denken, ook als het gedachten van bijbelschrijvers zijn.

Een geloofsconflict met vromen die bijbelboeken a priori boven andere boeken stellen kan ik dan niet vermijden. Mijn argument is, dat ik niet in een jury zit die de bijbel laat winnen en zo ja, dat ik geen bijbelschrijver daarmee een passende eer zou bewijzen. Of is dit nu de ‘heilige vrees voor

²¹⁵ Zo noemen theologen de auteurs van de Heilige Schrift, de *hagia graphè* in het Grieks.

²¹⁶ Iliade VI, 456-458. ‘. . . tu tisseras la toile pour une autre / Et tu porteras l’eau de la Mésseis ou l’Hyperée, / Bien malgré toi, sous la pression d’une dure nécessité. (Simone Weil, *La Condition Ouvrière*, Parijs 1951, p. 120.)

René Girard (*Wat vanaf het begin der tijden verborgen was*, Kampen 1990, p. 243) citeerde Jezus in de volgende passage: ‘Omdat geweld mimetisch is, omdat niemand zich ooit verantwoordelijk voelt voor de eerste keer dat het uitbreekt, kan alleen een onvoorwaardelijk afzien ervan tot het gewenste resultaat leiden: ‘Want indien gij goed doet aan wie u goed doen, wat hebt gij vóór? Ook de zondaars doen dat. En indien gij leent aan hen van wie gij hoopt iets terug te ontvangen, wat hebt gij vóór? Ook zondaars lenen aan zondaars om evenveel terug te ontvangen. Neen, hebt uw vijanden lief, en doet hun goed en leent zonder op vergelding te hopen.’ (Lucas 6 :33-35).

²¹⁷ Paulus, Romeinen 3:22; 10:12.

de bijbeltekst' die Girard aan Weil en alle humanisten verwijt?²¹⁸ Zelf heb ik werken van hen beiden, van nog anderen en van een aantal bijbelschrijvers met dezelfde ongegeneerde kritische belangstelling bestudeerd. (Daarin verschil ik trouwens niet van mijn vader die voorin zijn bijbeltje schreef 'een mijner studieboeken'.) Weer zo'n bijkomstigheid! Maar dat zegt niets; de lezeres of lezer oordele zelf.

Intussen blijft interpretatie van de literatuur beslissend voor de invloed die ze uitoefent. We zagen in voorgaande hoofdstukken al dat, sinds de machtsverhoudingen onder de mensen scheef zijn, alle op die verhoudingen betrekking hebbende teksten interpretatie nodig hebben, zodat de ene tekst de andere blijft voortbrengen. Ik heb mijn brood verdiend met het uitleggen van bijbelteksten waarvan ik nu weet dat die teksten mij uitleggen. Als Kierkegaard nog leefde en aan mij als theoloog werd voorgesteld zou hij misschien weer zeggen: 'jij bent er dus knap in, dat Jezus voor jouw zonden gestorven is.' (*Voor* jouw zonden: Kierkegaard had nog een sacrificiële vertaling. De onverbloemde vertaling van Romeinen 4:25 luidt: 'die is uitgeleverd *ten gevolge van onze overtredingen*', evenals de tekst van Deutero Jesaja waar dit een toespeling op is).²¹⁹

Onze jongste zoon schaamde zich voor deze afkomst, zei op school dat zijn vader knikkerfabrikant was, bewees dit met glazen knikers die hij thuis in het vuur 'gepof't had en hoopte later oprecht dat ik nog tijdig fietsermaker zou worden. In plaats van fietsen te maken heb ik, samen met hem en anderen, geprobeerd werk te maken van geruisloze systematische schendingen van mensenrechten in Nederland.

Wie naar Zuid-Frankrijk reist, passeert de waterscheiding tussen de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee als hij van het stroomgebied van de Loire in dat van de Rhône terecht komt. Als je precies op die grens in de regen gaat staan en naar het zuidwesten kijkt, kun je veilig beweren

²¹⁸ Girard, *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was*, p. 293. Wat de canon van de Heilige Schrift betreft en de vraag, in hoeverre ieder evenveel recht heeft om haar of zijn eigen canon van waardevolle literatuur bijeen te selecteren, maak ik graag melding van de theologische dissertatie van Dr. Jonneke Bekkenkamp, *Canon en Keuze*. Zij pleit voor 'een multi-perspectivische leeswijze, waarbij de lezeres niet in het middelpunt van een interpretatieve gemeenschap staat maar zich haar eigen cirkel trekkend, door verschillende circuits beweegt. Daarbij komt zij in botsing met teksten die daarbinnen als heilige teksten circuleren. Die boeken veranderen haar of laten haar koud.' (Ik citeer uit een door haar op 11 april 1994 voor het Amsterdamse Ministerie van Predikanten gehouden referaat.)

²¹⁹ Vakliteratuur hierover o.a. bij Herman Wiersinga, *De verzoening in de theologische discussie*, Kampen 1971, en in mijn *Macht door Gehoorzaamheid*, Baarn 1973.

dat het regenwater van je rechterhand naar de oceaan loopt en van je linkerhand naar de Middellandse Zee.

Als men zich op het standpunt van de mensenrechten stelt, die voor iedereen gelijk zijn, kan men alle literatuur en ook alle interpretaties daarvan verdelen in voor en tegen aan de hand van een soort waterscheiding. Ik neem Bonhoeffer en Girard als getuigen van dit inzicht. Dit ligt temeer voor de hand omdat ik sinds jaren deelneem aan discussies in de Nederlandse secties van de *International Bonhoeffer Society* en van het *Colloquium on Violence and Religion*, organisaties die gewijd zijn aan multidisciplinair onderzoek naar de betekenis van deze twee denkers voor het begrijpen wat er gebeurt.

Die waterscheiding loopt tussen, aan de ene kant, sacrificiële (Girard) of religieuze (Bonhoeffer) literatuur en, aan de andere kant, niet-sacrificiële of niet-religieuze. Beide auteurs wantrouwen de eerste soort en kiezen de tweede. Zij interpreteren de bijbel, de grote dichters en romanschrijvers, de joodse en de christelijke tradities op belangrijke punten als anti-religieus, anti-sacrificiël en bestrijden religieuze, sacrificiële interpretaties ervan.

De overeenkomst tussen beide denkers zit hierin dat zij met hun termen sacrificieel en religieus in principe hetzelfde bedoelen, namelijk: discriminerend, met twee maten metend. Hoewel zij nergens naar de Rechten van de Mens verwijzen zijn zij van grote betekenis voor de bescherming ervan, omdat zij consequenties van het definitief breken met discriminerend denken hebben uitgewerkt. Dit bracht beiden ver buiten hun vakgebied. Hun werk beweegt mensen van diverse vakgebieden om dit radicaal nieuwe denken zo kritisch mogelijk, dus in gezamenlijk overleg, voort te zetten. Vele anderen denken in dezelfde richting.²²⁰

Een *sacrificiële* interpretatie daarentegen van Bonhoeffers werk wordt verdedigd door Eberhard Bethge, vriend en biograaf van Bonhoeffer. Volgens Bethge moet Bonhoeffers *Ethik* begrepen worden in het licht van zijn toenmalige betrokkenheid bij de voorbereidingen van de aanslag op Hitler.²²¹ Tirannenmoord is echter een mensenoffer ter wille van de openbare

²²⁰ Ook in Nederland zijn zulke denkers te signaleren. Ik denk aan Jan Pronk, die in mei 1993 in Utrecht een rede hield over de herijking van alle normen en waarden met als toetssteen de vraag of die waarden open zijn voor alle mensen of gesloten zijn rondom de eigen soort mensen. Ik denk ook aan Feitse Boerwinkel die in zijn *Inclusief Denken*, Bussum 1966, hetzelfde betoogde. Beiden verwijzen noch naar elkaar noch naar Bonhoeffer of Girard.

²²¹ Hij zei dit in de discussie die mijn bijdrage aan het Internationale Bonhoeffercongres in Kaiserswerth uitlokte, in 1982. Die bijdrage kon overigens niet in de congresbundel worden opgenomen, omdat de strekking ervan, zei Pfeiffer, 'te ver

veiligheid, het beramen ervan een vorm van sacrificieel ofwel religieus denken; hetzelfde ‘entzweite’ denken dat Bonhoeffer bestreed. Die ‘betrokkenheid’ van Bonhoeffer bij de aanslag op Hitler moet dan ook, andersom, begrepen worden in het licht van zijn niet-religieuze *Ethik* én zijn latere werk, dus: als inconsequentie. Precies zoals Girard schreef over Dostojevsky: ‘Men kan Dostojevsky’s oeuvre niet verklaren uit zijn leven. Maar wellicht zal men er aan de hand van zijn oeuvre ooit in slagen zijn leven werkelijk te begrijpen.’²²²

Met andere woorden: het feit dat Bonhoeffer zijn complotterende vrienden niet liet vallen betekent niet dat hij zelf geen pacifist meer was.

Een religieuze interpretatie van Girards werk wordt gepresenteerd door Dr. Frits de Lange. In een recensie van het laatst aangehaalde werk van Girard (‘Wat vanaf het begin der tijden verborgen was . . .’) schreef hij: ‘Girard komt met de wichelroede van zijn niet-sacrificiële lezing in de hand tot een tweedeling in de joods-christelijke traditie, waarvan alleen de geweldloze helft (zeg maar de johanneïsche) aanvaardbaar is. Ongemerkt is zijn beschrijvende cultuurtheorie daarmee in religieuze ethiek overgegaan en vereenzelvigd hij het door hem beschreven wetenschappelijk ‘ware’ met het evangelische ‘goede’ . . . Voor de wetenschap de stukjes en beetjes, voor de religie de grote greep. Maar beide tegelijk? Dat kan niet goed gaan.’²²³

Een sacrificiële interpretatie van Bonhoeffer en een religieuze van Girard, gepresenteerd door twee van de meest deskundigen! Ja, maar niet volgelingen. Bethge heeft tijdens congressen meermalen gezegd dat zijn vriendschap met Dietrich Bonhoeffer als een noodlot zijn verdere leven bepaald heeft. En De Lange noemde René Girard in zijn recensie een bemoeial.

De niet congeniale interpretaties die Bethge en De Lange van deze wereldberoemde auteurs geven zijn te verklaren indien zijzelf, in tegenstelling tot die auteurs, niet kunnen of mogen geloven dat de mensheid zonder geweld verder kan leven. Girard, Bonhoeffer en velen met hen kunnen juist het tegendeel niet geloven, namelijk dat zij met geweld verder kan leven. Het is inderdaad een kwestie van geloven, maar dat wil niet zeggen dat men deze areligieus geïnspireerde denkers, Girard en Bonhoeffer, religieuze aandoeningen mag aanwrijven als interpretatiesleutel voor hun

naast het kerkpolitieke accent van het congressthema’ lag.

²²² René Girard, *Dubbels en Demonen*, Tiel 1995, p. 82 (vertaling van: *Critique dans un souterrain*).

²²³ Frits de Lange, *René Girard, een heerlijke bemoeial*, in *Hervormd Nederland* van 11 mei 1991.

werk; hoogstens als handicap. Niemand is vrij van religieuze aandoe-ningen.

De vergelijking met de waterscheiding was serieus bedoeld — precies even serieus als De Lange's correcte vergelijking van Girards theorie met een wichelroede, aan de hand waarvan Girard tot een tweedeling kwam tussen geweldplegend en geweldloos denken in de bijbel. Inderdaad geldt dit interpretatiedilemma voor alle belangrijke (bijbel)teksten. Ik kan niet nalaten, daarvan zelf een voorbeeld te geven.

In een artikel in *Militia Christi* had ik geschreven dat God de Vader nooit de dood van God de Zoon beoogd had en dat Jesaja 53:10 zulk een vertaling niet toelaat. De classis Harderwijk van de Nederlandse Hervormde Kerk diende naar aanleiding daarvan een aanklacht tegen mij in. De tekstinterpretatie van deze aanklagers vloeit voort uit hun geloof in een straffende God; hun aanklacht tegen mij rijst uit het onoverbrugbare verschil tussen deze gewelddadige en een geweldloze God. Bij deze Jesaja II zelf, daar heeft Girard gelijk in, spelen beide onverenigbare geloofsvoor-stellingen door elkaar heen. Men moet dus wel interpreteren: in de ene of de andere richting. Geweldloosheid is de sleutel der kennis!

Het feit dat Israël als volk een geweldloze interpretatie van zijn geloof ruim achttien eeuwen lang politiek gemanifesteerd heeft in zijn ongewapend optreden, van 135 tot 1942, is een volstrekt unieke prestatie waarvan de betekenis voor de mensheid nauwelijks beseft wordt.²²⁴ Voor mij echter is niet Israëls interpretatie beslissend; voor mij, ik schreef het al, zijn de gevolgen, die anderen ondervinden van mijn denken, mijn maatstaf voor interpretatie.²²⁵

Over de lugubere gevolgen van een geloof in een god die de onschuldige straft hoef ik hier niet uit te weiden. Ernst Cassirer schreef al: de mens verstaat zichzelf in het beeld van zijn god²²⁶, probeert dus op die god te lijken. De god staat model. Als die god niet humaan is, berg je dan!

Theologen zullen hier opnieuw vaststellen dat voor mij de ethiek het geloof bepaalt, niet omgekeerd. Als zij met ethiek mijn rechtsopvatting bedoelen, dan is dat juist. Ik ga uit van de Rechten van de Mens, niet van

²²⁴ 'Het achterwege blijven van georganiseerd gewapend optreden van joodse zijde in de lange periode van 135 tot 1942 vertegenwoordigt, tegenover het optreden van christenen in dezelfde periode, een alternatieve traditie die nog onvoldoende ernstig genomen is.' E. Ed. Stern, *Macht door Gehoorzaamheid*, Baarn 1973, stelling 10 bij dit proefschrift.

²²⁵ Zie Hoofdstuk i, p. 57, vlak onder het gedicht van Rawie.

²²⁶ Ernst Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen* II 1925, p. 269: 'So bewährt sich immer wieder, dass der Mensch sein eigenes Sein nur in soweit erfasst und erkennt, als er es sich im Bilde seiner Götter sichtbar zu machen vermag.'

een nog heersende opvatting die men bij Paulus meent aan te treffen waar deze schreef: 'Wat niet uit het geloof is, is zonde.'²²⁷ Paulus was echter een jood en zijn begrip 'geloof' is geen religieus doch een moreel begrip, afgeleid van het Hebreeuwse werkwoord 'betrouwbaar zijn.' Daarmee bedoel ik: het geloof van Paulus is wel **integreerend** (moreel) en transcendent (hoopvol), doch niet dubbelzinnig, niet ritueel, en niet ijverig of autoritair. Gevolg daarvan is, dat ook bij Paulus de ethiek (lees: recht en moraal) het geloof bepaalt. **Nooit wordt hij moe, juist dit te betogen.**²²⁸

De godsdienstvrijheid vindt, blijkens de desbetreffende internationale verdragen, haar grenzen in de onvoorwaardelijke eerbied voor de fundamentele rechten van anderen. In dit land mogen christelijke scholen islamitische kinderen en openlijk homofiel levende leerkrachten nog welen omdat zulke discriminatie op grond van religie en van seksuele geaardheid, hoewel in de beschaafde wereld verboden, met hun type christendom strookt. Ook het roomse embargo op anticonceptiva bestaat nog. Het recht bepaalt de moraal en het geloof; deze bepalen op hun beurt de tekstopvatting. Men moet dus orthodoxie en strafrecht trotseren om tot een betere tekstopvatting te komen. De Nederlandse achterstand in mensenrechten-wetgeving wreekt zich tot in de Nederlandse bijbelinterpretatie.

§ 3.4. FILM

Er zijn al diverse pogingen ondernomen om over Jezus van Nazareth een niet-religieuze film te maken. De lege plekken in de overlevering op die punten waar ze alleen religieuze gegevens bevat, zoals geboorte, kortdurend optreden en follow-up, blijven storend. Ik denk dat gegevens, geruchten en fantasieën die deze leemten op aannemelijke wijze kunnen opvullen, betrokken moeten worden bij het ontwerp van een nieuwe Jezus-film. Ik denk dan aan Jezus' studie in Egypte (van bijbel, geneeskunde en magie), zijn contacten op een geheime plaats met zijn fysieke vader en opdrachtgever, zijn aannemelijke ontsnapping aan de dood dank zij zijn pleuritis en zijn geslaagde verdwijning met Thomas (en Maria van Magdala?) naar India. Dààr kon eindelijk de profetie van de Tweede Jesaja (53:10b) in vervulling gaan, dat hij nakomelingen zou zien en nog lang zou leven. (Zie voor bronvermelding hoofdstuk vi onder 6.5).

Overigens lijkt film tegenwoordig beter geschikt om de in het nauw gedreven mens, de deerniswekkende menselijke conditie, te verbeelden, dan die van de zeldzaam bevoorrechte of begaafde mens. Tot dit laatste zijn literatuur, beeldhouw- en schilderkunst nog veelal geneigd. Misschien

²²⁷ Romeinen 14:23.

²²⁸ 'Want de gehele Tora is in één woord vervuld, in dit: gij zult uw naaste liefhebben als uzelf.' Galaten 5:14; Rom.13:8-10.

komt dat door hun marktpositie: zij worden in veel gevallen meer rechtstreeks door hun koopkrachtige individuele consumenten betaald.

De mens is, ten gevolge van de geweldscultuur, in de technisch meest ontwikkelde landen het meest ontworteld en van zijn werkelijkheid vervreemd geraakt. Vooral daar is film dan ook een belangrijk artistiek medium geworden om hem recreërenderwijs weer met die werkelijkheid te confronteren. Theater, literatuur en filosofie droegen altijd al het hunne bij.

Zelfs als zij hofleveranciers waren speelden kunstenaars deze therapeutische rol, met het risico van vervolging door vorsten, dictators en inquisiteurs van de geweldscultuur. Ook in de beroofde landen (prooilanden) van de wereld zijn dans, theater, literatuur, muziek en beeldende kunst katalysatoren in het proces van kritische bewustwording. Daarom schreef ik eerder, dat kunst de mens helpt om de wereld zo te veranderen dat hij daarin zichzelf kan blijven.

Hoofdstuk IV: Wonen

§ 4.1. TECHNIEK

HET ECONOMISCHE SYSTEEM is *niet* wat Karl Marx dacht: de materiële grondslag voor een menselijke samenleving. Voor een economisch systeem is de samenleving de sociale grondslag en het ecologische systeem is daar weer de materiële grondslag voor. Ten tijde van Marx bestond ecologie niet; misschien vandaar zijn vergissing — die door links en rechts is gekopieerd.

In de inleiding en in het eerste hoofdstuk heb ik het technische aspect vereenzelvigd met het economisch aspect en het wonen genoemd. Ik kan techniek en economie niet als twee onherleidbare aspecten der ervaring beschouwen omdat regelen van productie, handel en distributie een gevolg is van wonen. Wonen omvat onder meer technische inspanning en huishouding, economie. Sinds de mens veeteelt, maar vooral sinds hij landbouw ging bedrijven verdiende hij meer dan hij met zijn kleine kring op kon. De familie of stam was oorspronkelijk het distributiecircuit waarin het surplus verdeeld werd op basis van gelijke rechten. Productie bracht echter handel met zich mee, massaproductie wereldhandel.

Nu is handel een gebrekkige vorm van verdelen. Handel selecteert evenals afstamming een relatief kleine kring, maar dan door verdeling op basis van koopkracht, niet op basis van behoeften met gelijke rechten.

Op gelijke rechten gebaseerde voorziening in ieders levensbehoeften is nu niet operationeel. Sociale, economische en culturele Rechten van de Mens zijn nog niet verwezenlijkt en de civiele macht om dat af te dwingen is wel ontdekt maar nog niet aangewend. Economisch is de mensheid nog niet menselijk. Telen, verbouwen, vervaardigen, verhandelen kan zij; verdelen niet. (Consumeren hoort hier niet bij; dat doen planten ook, wonen niet.)

Het vervaardigen en in kleine kring verdelen van goederen en diensten is het vóórlaatste ontwikkelingsniveau dat mensen met sommige dieren gemeen hebben. En het verschil in wonen tussen mens en dier is even duidelijk als hun verschil in scheppen, dat besproken werd in het vorige hoofdstuk, en als de later te bespreken verschillen op minder complexe niveaus, bijvoorbeeld het oordelen. Dieren doen geen onrecht.

Zo ook hun economie: dieren produceren niet voor een koopkrachtige vrije markt en verdelen niet door eerlijke handel; zij ‘discrimineren’ altijd en ‘bestelen’ iedereen. Van de vogels berichtte P. C. Boutens: ‘Zij zaaien noch zij maaien niet; zij teren op den boer.’ Zij stelen als de raven. En een spin weeft haar web ook waar geen muggen komen.

Dit bredere begrip ‘wonen’ omvat niet alleen productie, distributie en handel, kortom al wat in geld uitgedrukt wordt, maar ook kinderen baren en opvoeden, studeren, overleggen, koken, repareren, baden en tal van andere vermoeiende bezigheden, alsmede gratis verbruik, bijvoorbeeld van zuurstof uit de lucht en warmte van de zon. (Het onderscheid tussen productie en distributie is vooral zinvol bij kritiek op onrechtvaardige of ontbrekende verdeling, dus ongelijke verdeling over gelijke rechtmatige behoeften; overigens is distributie natuurlijk een product en wel een economisch product, evenals vervoer.)

Niet alles wat men maakt speelt een rol in de economie. Wel is alles wat daarin een rol speelt gemaakt, verricht, gebouwd, bebouwd, tot stand gebracht, toegankelijk gemaakt, dan wel voor gebruik of toepassing min of meer gereed gemaakt. Ondanks het heersende economisme, dat dikwijls ten onrechte materialisme genoemd wordt en in het voorgaande commercialisering en verwinkeling genoemd is, is nog steeds gemakkelijk in te zien dat de meeste gemaakte beschrijvingen van nooit in productie genomen technische, chemische of biotechnische uitvindingen, evenals de meeste gemaakte verontschuldigheden, wandelingen, bezwaren, vergissingen, liefdesbrieven, tekeningen, zandkastelen, soms ook kunstwerken en wetenschappelijke studies, ofschoon door mensen gemaakt, zonder economische betekenis zullen blijven; hun betekenis ligt elders.

Economische betekenis of waarde is dus niet eigen aan alle maaksels of prestaties. Het is waard wat een gek ervoor geeft, zoals Simon Carmiggelt zei bij de openbare verkoping van zijn originele manuscripten ten bate van de actie ‘Verblijfsvergunning nù voor de 182 Marokkanen!’ in 1978. De waarde is dus eigen aan de gek die haar toekent. Toekennen van een waarde, waardering, is een beoordeling met juridische, sociale, morele, politieke, technische en esthetische aspecten.

Deze opvatting sluit vrij goed aan bij die van de filosofen Van den Bossche en Toulmin: economie maakt deel uit van de techniek, economie is eerder de kar dan het paard.²²⁹

Juist het paard intussen is, voor zover het zijn bevrijding overleefd heeft, door stoommachine en verbrandingsmotor bevrijd van het zware

²²⁹ ‘Coolen heeft het bij het rechte eind als hij meent dat techniek niet ondergeschikt is aan de economie. Problematisch lijkt mij echter dat hij beide gescheiden wil houden. Eerder dient men de verhouding omgekeerd te zien: economie maakt deel uit van de techniek.’ Marc van den Bossche, *De machine voorbij?* Recensie van proefschrift van Maarten Coolen, *De machine voorbij*, in *Filosofie Magazine* 2/1, febr. ’93, p. 42 v. In hetzelfde tijdschrift, p. 8, lees ik dat Stephen Toulmin in een interview zei: ‘Economie is eerder de kar dan het paard.’

werk en tot luxedier gepromoveerd. Of gedegradeerd? Wat de mens betreft: de slavernij is afgeschaft in dezelfde eeuw en vervangen door loondienst; de slaaf werd gepromoveerd tot arbeider. Juridisch was dat een vooruitgang, economisch en sociaal niet altijd. De mensheid kon dank zij de industriële revolutie verder blijven toenemen tot een veelvoud van wat ze was en zich door de verbreiding van medische zorg in veertig jaar verdubbelen. Helaas, haar sociale ellende ook. En als het met de mensen gaat als met de paarden, dan zullen zij in de toekomst uitstekend verzorgd zijn maar in aantal nog slechts een fractie uitmaken van de huidige mensheid. (Op aantallen kom ik terug in hoofdstuk xvi.)

En de economie? Deze groei-economie is oneconomisch geworden: ze verbrast het kapitaal van de aarde, ze maakt op, wat onvervangbaar is: levende mensen, hun levende milieu en de fossiele brandstof. De huidige economie is kar noch paard. Ze is het moeras waarin paard en kar dreigen weg te zinken. Velen komen tot dat inzicht.

Raf Janssen schreef: 'De jaren negentig kunnen een periode zijn van voorbereiding op een nieuwe economie voor de 21e eeuw. Om een einde te maken aan de nog steeds groeiende verarming van mens en milieu zou deze nieuwe economie zich moeten richten naar de werkelijke behoeften van de mensen, rekening houdend met de eigen aard en het draagvermogen van de natuur.'²³⁰

Ja, maar dan moet men ook het kapitaal redden dat daarvoor nodig is en die nieuwe investeringen aantrekkelijk maken voor de investeerders. Geweld is daarvoor geen bruikbaar middel. Het geweld, waarmee de hoog geïndustrialiseerde wereld zich tracht te beschermen tegen uitgehongerde horden slachtoffers in de rest van de wereld, beschermt niet maar vernietigt stormenderhand het onvervangbare kapitaal aan grond, fossiele energie, levende wezens, cultuurvoortbrengselen en huizen. Dit is de tragiek van de huidige denkverlamming.

Socialisten van nu moeten het kapitaal redden dat nodig is voor de opbouw van hun socialistische maatschappij. Zij staan voor de taak, het leefmilieu, het nodige van de machineparken en vervoermiddelen, alle levende mensen en hun creativiteit en kundigheid (menselijk kapitaal), de patenten, de energievoorziening, de markt en het moderne geldsysteem te behouden. Zij moeten dus, ook in hun theorie, het eigendomsrecht respecteren en beschermen. Het in de mensenrechten vastgelegde gelijkheidsbeginsel beperkt dit recht voldoende en het verantwoordelijkheidsbeginsel maakt het voldoende onaantrekkelijk.

Dat betekent een pijnlijke correctie op Proudhon en Bakoenin, die pri-

²³⁰ Raf Janssen, *Arbeid tijd en geld ontschaarsen*, Utrecht 1992, p. 21 v.

vé-eigendom als diefstal (van gemeenschapseigendom) bestempelden. Eigendomsrecht, zowel gezamenlijk als persoonlijk, is een fundamenteel recht van de mens. Waar een gemeenschap eigendomsrecht wordt toegekend, daar zijn het altijd weer ambtenaren die dat recht namens maar dikwijls niet in het belang van die gemeenschap uitoefenen, zonder dat anderen namens die gemeenschap die ambtenaren kunnen corrigeren.

Socialisten zien zich dus genooddaakt, conservatief op te treden. Zij zullen het eigendomsrecht als een recht van de individuele mens, dat hij of zij samen met anderen kan uitoefenen, moeten respecteren. Om misbruik ervan te beëindigen, zullen zij moeten zorgen voor particuliere initiatieven die leiden tot gemeenschappelijk beheer, eventueel ook bezit, van productiemiddelen in een nieuwe vorm van coöperaties, zonder onteigening door de staat of door het coöperatiebestuur.

Kortom: op de socialistische agenda staat een gerechtigheid die veiligheid en vrede met zich meebrengt, in plaats van levensgevaarlijke 'revoluties' die geen revoluties waren omdat ze slechts tot staatskapitalisme konden leiden. Het beheer van het land, de fabriek, de spoorweg, behoort toe aan wie er werken; gezamenlijk bezit ervan geeft allen gelijk recht op een aandeel in de winst. Toezicht erop door de consumenten via de markt is nog geen rechtsbescherming. Het management kan niet duurzaam goed gaan zolang de markt het enige criterium is, buiten de sociale wetten om. De markt kan de democratie niet vervangen. De niet-koopkrachtige vraag naar vervulling van mensenrechten moet immers door deze niet-koopkrachtigen zelf langs politieke weg worden beschermd tegen moordende werking van de markt.

Kapitalisten van nu, kapitaalbeheerders, staan voor de taak hun markteconomie te redden van de ondergang, door te zorgen voor een effectieve, koopkrachtige vraag naar mens en milieu beschermende goederen en diensten, zulks om de kapitalen de weg te wijzen. Zij moeten dus in hun praktijk het *recht op arbeid* in ere herstellen en het machtsmiddel *vrees voor werkloosheid* vervangen door iets beters. De gebruikelijke structurele afstoting van werkgelegenheid naar de landen met de onrechtvaardigste arbeidsverhoudingen loopt af, naarmate die arbeidsverhoudingen genormaliseerd worden. Recht op arbeid is een mensenrecht. Wie zich verantwoordelijk voelen voor de continuïteit van kapitaalwinsten moeten daarom beroepshalve zorgen voor een gerechtigheid die alom veiligheid en vrede brengt. Zij kunnen die zorg immers niet overlaten aan politici die zichzelf in dat opzicht machteloos gemaakt hebben.

Kortom: zonder het inachtnemen van mensenrechten en het stichten van vrede is geen verdere economische ontwikkeling mogelijk; noch in socialistische, noch in kapitalistische zin.

Geldt deze conclusie ook voor het gehele terrein van de techniek? Op het eerste gezicht zou men zeggen dat de techniek zich niets van onrecht en oorlog aantrekt en zich stormachtig blijft ontwikkelen. Bij zorgvuldiger toezien blijkt echter dat uitvinders en productieteams alleen dank zij een grote mate van persoonlijke vrijheid en democratische besluitvorming succesvol konden werken. In de Verenigde Staten werd onlangs door een klein, beschermd en onafhankelijk team binnen General Motors een zeer succesvol model auto ontwikkeld. In de Sovjetunie werd die vrijheid gewaarborgd door staatsprivileges voor de ruimtevaart en de wapenwedloop. Tijdens een lezing in Amsterdam vertelde de uitvinder van de spaarlamp (de opgerolde TL-buis zoals hij het ding zelf noemde) dat hij voor een goed salaris dagelijks werkte aan uitvindingen waarvan er zelden een in productie genomen werd; ze waren bij voorbaat eigendom van de multinational waar hij werkte. Het was hem net niet gelukt, zijn lichtgevende ruit die overdag het licht binnenlaat en 's avonds zelf licht naar binnen begint te stralen, in productie te laten nemen. Het ding zou te duur zijn voor de markt. Zo gaat dat al tientallen jaren bij alle grote ondernemingen, waar ook honderden mens- en milieuvriendelijke uitvindingen in laden opgeslagen blijven liggen, omdat ze minder snel kapitaalwinst beloven dan de huidige investeringen. Techniek is een kwestie van korte-termijn-winst geworden.

Naarmate deze kortzichtige verwinkeling doodloopt op haar eigen gevolgen zal er meer in lange-termijn-projecten worden geïnvesteerd, zoals vereist door de Rechten van de Mens.

§ 4.2. GELD

Eduardo Galeano schreef in 1991: 'Het wankel evenwicht van de wereld, die aan de rand van de afgrond staat, is afhankelijk van het voortbestaan van de onrechtvaardigheid.'²³¹ Lord Owen zei in augustus 1993 voor de televisie over zijn vredesplan voor het voormalig Joegoslavië dat het 'in de hel gemaakt' was. René Girard verwees naar de Satan als een kracht die orde houdt.²³²

Het probleem is, hoe de huidige onrechtvaardige, mens en milieu vernietigende economische orde tijdig en grondig te veranderen zonder de chaos te ontketenen. Ecologen als Willem Hoogendijk, Raf Janssen,

²³¹ Geciteerd door Raf Janssen in diens *Arbeid, tijd en geld ontschaarsen*, Utrecht, 1992, p.23.

²³² 'Satan is not a force for disorder only. . . . From time to time, Satan must transform himself into a force for order.' René Girard, *Is there antisemitism in the gospels?* Bijdrage tot de Conference on Violence and Religion, Chapel Hill N.C. 1993, p. 17.

Henk van Arkel, Margit Kennedy en het meest overtuigend Murray Bookchin bepleiten die verandering, evenwel zonder de investeerders van kapitaal, de transnationale en multinationale ondernemingen daarin een rol te geven. Velen van deze schrijvers willen de rente afschaffen; zij vermelden niet hoe dit doel bereikt zou worden. Simone Weil (noot 314, p. 242) schreef: 'Men moet het geld in opspraak brengen.' Intussen is dit doel al in 1990 bereikt door systemen van ruilhandel zonder gangbare valuta. Een voorbeeld daarvan trof ik aan in Stroud, Engeland. Dit 'Local Employment Trading System' telde na ruim drie jaar reeds 290 deelnemers waaronder achttien soorten van ondernemingen. In een folder las ik:

Ruileenheden heten 'strouds.' Deelnemers aan het systeem krijgen een promesseboek en een regelmatig bijgehouden overzicht van de diensten en goederen waartoe het schema toegang geeft. Leden doen een beroep op diensten die zij nodig hebben of bezoeken winkels of ondernemingen binnen het systeem. Ze betalen per promesse en maandelijks worden die promessen ingeleverd bij de systeemcoördinator voor overboeking op de maandrekeningen. Het verschil met ruilhandel die tussen twee partners wordt gedreven is, dat deelnemers aan het Local Employment Trading System (LETS) bij de één een tegoed kunnen opbouwen en het bij een ander besteden.

Het systeem sluit moeiteloos aan bij de bestaande markt. Men betaalt een geringe jaarlijkse vergoeding voor deelname. Men kan betaling in twee valuta's verlangen, gedeeltelijk in 'strouds' en gedeeltelijk in gangbare valuta. Toen ik in september 1993 in Stroud sprak met de organisatoren van deze renteloze markt van goederen en diensten, waren er in Groot-Brittannië 130 van zulke systemen in werking, alsmede 16 à 20 in Ierland. Men begon juist ontwikkelingswerkers te werven en op te leiden, een nationaal informatie- en distributiesysteem op te zetten en onderzoek op het gebied van sociale wetgeving, belasting en verdere ontwikkeling te organiseren. Tegelijkertijd werft men daarvoor fondsen en inventariseert mislukkingen van werkgroepen.

Toen ik Sandra Bruce vroeg naar tegenslagen waarmee men te kampen had vertelde zij me, dat een zekere schuwheid om de gekweekte tegoeden te besteden het niveau van de handel lager maakte dan zou kunnen. Intussen groeit het systeem boven verwachting snel. De voordelen zijn dan ook evident: kleinschalige circuits waaruit geen winsten of deskundigheid weglekken; renteloos investeren; gemeenschapsvormend. En het biedt een uitweg uit de impasse waarin de wereldeconomie dreigt vast te lopen, want als het gangbare geld waardeloos wordt kan men in zulke gemeenschappen moeiteloos overschakelen op het lokale alternatief. Een vangnet

dus! Nu zelfs een grote Amerikaanse bank als G. P. Morgan verklaard heeft dat het huidige systeem onhoudbaar geworden is, is dit aspect niet te veronachtzamen. Maar politieke invloed van de LETS-systemen op de besluitvorming van deze bank of andere grote ondernemingen of regeringen is nog niet zichtbaar. De vraag is, wat mensenrechtenverdedigers deze machtscentra op dit punt zouden moeten adviseren.

Na een lange speurtocht kwam ik terecht bij Jan Pronk, meermalen minister van ontwikkelingssamenwerking, iemand die blijk geeft van hetzelfde inzicht als geciteerd van Galeano, Owen en Girard, namelijk dat bij de vorming van een nieuwe economische orde de huidige ordeverstorende en toch ook ordebewarende krachten niet gepasseerd kunnen worden. Hij zegt:

Een vijfde punt betreft de conclusie die getrokken zou moeten worden uit het feit dat internationale economische processen in belangrijke mate zijn getransnationaliseerd. Dat is op zichzelf niet meer terug te draaien. Echter, regeringen dienen te proberen weer greep te krijgen op de transnationale ondernemingen en banken [teneinde koopkracht en werkgelegenheid te herstellen, E.S.]. Gezamenlijk optreden door de regeringen en het versterken van internationale organisaties bieden mogelijkheden daartoe, maar het zal nooit geheel lukken. Daarom zouden niet-gouvernementele organen als relevante gesprekspartners bij het internationale overleg moeten worden betrokken. Het enige model dat daarvoor momenteel ter beschikking staat is het tripartite overleg binnen de ILO [International Labour Organization, E.S.]. Ik weet niet of dat model zich leent voor andere terreinen dan dat van de arbeid, maar ik zou dit niet willen uitsluiten. Waarom niet ook in het internationaal overleg over kapitaalstromen, investeringen, handel, natuurlijke hulpbronnen de private economische actoren mee betrekken, in plaats van ervan uit te gaan dat intergouvernementele afspraken en regelgeving [mensenrechtenverdragen, E.S.] hun gedrag bij voorbaat op de gewenste wijze zou beïnvloeden? De arrogantie van regeringen die menen dat zij kunnen volstaan met intergouvernementeel overleg en transnationale actoren [ondernemingen, E.S.] kunnen negeren, is zorgwekkend. Ik ben mij bewust van de risico's die een dergelijk voorstel met zich meebrengt (corporatisme, toegeven aan economische macht; waar is het primaat van de politiek?), maar ik ben bang dat de continuering van de huidige situatie naïef is en zal leiden tot nog meer instabiliteit.²³³

(Ruim vijf jaar later pleitte zijn opvolgster Eveline Herfkens tegenover mensenrechtenskundigen nog vurig voor deze visie.) Van die naïviteit kan ik overigens een voorbeeld geven. Toen ik pleitte voor het opnemen

²³³ Jan Pronk, *De rol van de Verenigde Naties op sociaal-economisch terrein*, VN-Forum jaargang 6 (1993) 1, pag. 7.

van marktvrijheid²³⁴, ondernemersvrijheid en eigendomsrecht als rechten op persoonlijke ontplooiing in het verkiezingsprogramma van de politieke partij voor de Rechten van de Mens die ik hielp oprichten, zei de beoogde fractieleider heel naïef: ‘Ik heb geen zin om nog langer naar dit kapitalistisch gelul te luisteren’ en pakte zijn tas. Men slaagde erin hem te sussen maar de discussie was gesloten en mijn hoop op een parlementaire vertegenwoordiging voor de mensenrechtenbeweging in dit land was vervlogen.²³⁵

Het monetaire systeem en de wereldhandel worden, met enige marktmanipulatie door regeringen, in stand gehouden door particulieren. Men kan hun functie niet laten overnemen laat staan corrigeren door een ecologisch bewuste voorhoede van intellectuelen. Die zouden dan ‘aan de macht’ moeten komen, zoals de studenten van Nanterre nog in 1968 proclameerden: ‘L’imagination au pouvoir!’ Bakoenin zag al een eeuw eerder dat dictatuur van de intellectuelen het ergste zou zijn wat ons kon overkomen. Macht is nu eenmaal geen stuurwiel maar een sociaal weefsel van relaties tussen mensen en organisaties, een levend weefsel met evenveel aspecten als de mens zelf.

Het gaat er niet om, aan de macht te komen die een ander lijkt te ‘hebben’, maar de macht die men zelf uitoefent beter uit te oefenen. Dat is de belangrijkste les die de weinige overlevende concentratiekampbewoners ons geleerd hebben.²³⁶ Niet onteigening (de ‘gemeenschap’ die onteigent wordt dan zelf weer eigenaar) maar inschakeling van de banken²³⁷,

²³⁴ Voor de mensenrechtenbeweging geldt ‘Erstens die Pflicht, Konzepte für eine harmonische Wirtschaftsentwicklung vorzustellen, in denen eine grosstmögliche Gleichheit erwartet werden kann, jedoch unter beibehalten gewisser Eigenarten der freien Marktwirtschaft, das heisst zum Beispiel, den Kampf gegen die Wirtschaftskonzentrationen zu führen, die einer grossen Mehrheit von Bürgern den Weg zur Entwicklung versperren und sie von den Entscheidungen einer winzigen Minderheit abhängig machen. Einer Minderheit, die nicht demokratisch gewählt ist . . .’ Norberto Bobbio, in *Archipel* Nr 20, juli 1995, p. 3.

²³⁵ Dit gebeurde in een vergadering van de Politieke Commissie van de Vereniging Tot Oprichting van een Partij voor de Rechten van de Mens (VTO). Hieruit kwam later de PSP 92 voort.

²³⁶ Ik denk aan Menahem Arnoni, Dr. E. A. Cohen, Mr. Abel Herzberg, ook aan Etty Hillesums nagelaten dagboek, aan Primo Levi en Jorge Semprun.

²³⁷ ‘Die Aufgabe der Linken ist es nicht, der Finanzmacht zu schmeicheln, sondern ihr ein glaubwürdiges parlamentarisches System entgegenzustellen, das fähig ist, Regeln auszuarbeiten, nach denen die Finanzmacht gezwungen ist, zu parieren.’ Norberto Bobbio, t.a.p. Want ‘Für moderne Kriege und die in ihrem Gefolge verübten Verbrechen bis zum Genozid ist nicht nur der militärisch-politische Apparat verantwortlich, sondern letztlich die wirtschaftlich-industrielle Macht die ihn trägt. Um den Krieg und seine Verbrechen zu verhindern, müsste man deshalb

niet monopolisering maar liberalisering²³⁸ van (nieuwe) markten en dienstovereenkomstige internationale wetgeving zijn nodig. Kortom, niet-gouvernementele en gouvernementele initiatieven zijn in staat om met vereende krachten de rampzalige koers van de wereldeconomie tijdig te wijzigen, zoals Pronk bepleit.

Daarbij is het goed te bedenken dat wetgeving en andere gouvernementele taken nog geen gewapende soevereine staten of staat veronderstellen. Volken kunnen zichzelf ook ongewapend besturen, zoals IJsland, Costa Rica en de Unrepresented Nations and Peoples bewijzen; trouwens, soevereiniteit in strikte zin bestaat niet meer.

Het lijkt geen twijfel dat de voor koerswijziging meest geschikte organen en netwerken te vinden zijn op de niveaus van de Verenigde Naties (Pronk noemde de ILO) en van de mensenrechten-NGO's. De *Fédération Internationale des Droits de l'Homme* riep reeds in de jaren zeventig alle Europese regeringen op om de sociale en economische Rechten van de Mens met niet minder kracht te beschermen dan de burgerlijke en politieke. Netwerken als 'Europa' of de zeven rijkste landen opereren niet in het belang van de mensheid, zolang zij de gelijkheid in rechten goeddeels negeren en het mondiale arbeidspotentieel en consumptiepotentieel blijven opofferen aan prolongatie van tijdelijke winsten op nagenoeg verzadigde regionale markten. Een VN-commissie rapporteerde: 'Er moet een forum komen dat internationaal leiding gaat geven op economisch, sociaal en milieu-gebied. Dit forum moet representatiever zijn dan de Groep van Zeven (rijke landen) en Wereldbank en IMF, en effectiever zijn dan het huidige VN-systeem. De gedachten gaan uit naar een Economische Veiligheidsraad, op te zetten naar het voorbeeld van de V-raad, zij het met een andere samenstelling.'²³⁹

Aan het eind van mijn speurtocht vond ik wat ik zocht bij Y.S. Brenner, hoogleraar economie in Utrecht. Hij acht een volledig nieuw stelsel van sociale en economische verhoudingen nodig, om de tot nu toe

dieses Rückgrat brechen und die Verantwortlichen zur Rechenschaft ziehen.' Bernd Greiner, *Die Morgenthaulegende*, Hamburger Edition 1995, *Die Zeit*, 16-6-'95.

²³⁸ 'Het vrijmaken van de wereldhandel is een goede manier om wereldwijd de werkgelegenheid te vergroten. Dat stelt de internationale arbeidsorganisatie ILO. Volgens het eind februari vrijgegeven *World Employment Report 1995* zitten nu in de gehele wereld 820 miljoen mensen, dat is 30% van de beroepsbevolking, zonder werk.' VN-Forum 95/1, p. 62.

²³⁹ Commission on Global Governance (Commissie Carlsson), *Our Global Neighbourhood*, Oxford University Press 1995 (410 pagina's), geciteerd in VN-Forum 95/1 p. 12.

voor het kapitalisme karakteristieke verhoudingen te vervangen. Ik citeer hem dan ook uitvoeriger:

Toen individualisme, concurrentie en legaliteit karakteristiek waren voor de opkomst van het traditionele kapitalisme, waren dat niet de beste kenmerken om een eerlijke verdeling van de ‘nationale koek’ te bevorderen. Maar hun ondergang past daar nog minder bij. De ‘zachte dood’ van het kapitalisme-oudestijl — het verminderen van de prijzen-concurrentie, van de wetsgetrouwheid en van de culturele remmen op ongebreidelde roofzucht althans binnen de christelijke invloedssfeer — ontnemt het tanende kapitalisme zijn handigheid om groei te temperen met distributie. Het is dit tekort aan handigheid, resultaat van de langdurige preoccupatie met groei en van het overlaten van distributie aan de ‘onzichtbare hand’ (welks kracht nu ook afneemt met het toenemen van de oligopolies), dat het systeem van ondernemingsvrijheid belet, zich aan te passen aan de nieuwe situatie op de arbeidsmarkt. Het verhindert de verdeling van overvloed en daarmee ook de *investerings-aantrekkende effectieve vraag naar consumptiegoederen*, en het belet de arbeidskracht die door de nieuwe technologie overbodig geworden is, betaald werk te vinden. Structurele werkloosheid in de zin zoals hier bedoeld is, is daarom niet een puur economisch verschijnsel maar komt voort uit een combinatie van technologisch en sociaal of cultureel bepaalde omstandigheden. Zo iets kan men niet bestrijden met puur economische maatregelen. De oplossing vereist een veel bredere benadering. Ze vereist een aanpassing van de ideologische basis van het utilisme, waar de kapitalistische cultuur op berust heeft. Dit is de reden waarom een onderscheid tussen de cyclische en de structurele componenten van de werkloosheid noodzakelijk is en onontbeerlijk als er een niet-dictatoriale oplossing voor het probleem gevonden moet worden. De maatregelen tegen de ene soort werkloosheid helpen gewoon niet tegen de andere.

Ook al kunnen de conventionele economische maatregelen om de economie te stimuleren, aangevuld met wat prijs- en inkomenspolitiek om inflatie tegen te gaan, wel de voorspoed van een deel van de bevolking en een zekere mate van werkgelegenheid veilig stellen, ze kunnen de kern van de structurele werkloosheid niet raken. Daarvoor zijn andere stappen nodig voorbij de grenzen van het particulier ondernemen en het maximalisatieprincipe van de micro-economie. De uitschakeling van structurele werkloosheid vereist grootscheeps staatsingrijpen, en als van de regering in dit opzicht niets verwacht kan worden, grootscheeps vakbonds-ingrijpen. Het vereist investering waar dat in het openbaar belang noodzakelijk lijkt te zijn en waar privéondernemingen het uit microeconomisch oogpunt onvoldoende winstgevend of te riskant achten.²⁴⁰

Met ‘grootscheeps vakbondsingrijpen’ zal hij wel bedoelen wat Pronk

²⁴⁰ Y. S. Brenner, *Capitalism, Competition and Economic Crisis*, Washington, Brighton 1984, p. 188, door mij vertaald uit het Engels en gecursiveerd.

al opperde: optreden in ILO-verband of anderszins internationaal gecoördineerd. Het inzicht dat een effectieve vraag naar consumptiegoederen investeringen aantrekt, of in mijn woorden: dat een verhoging van de inkomens van grote aantallen mensen, een mensenrechtenbeleid dus, de kapitalen de weg zou wijzen, is zeldzaam. Maar het is er. Ik trof het ook aan bij Hazel Henderson. Grotendeels is de weg bekend, waarlangs de toekomst binnen bereik van ons denken komt, ook in economisch opzicht — zoals ik al in de derde alinea van de Inleiding beweerde.

Niet dat hiermee alle problemen zijn opgelost. Brenner schrijft: ‘Niet iedere stijging van de effectieve vraag leidt tot investering.’²⁴¹ Importstijging en versnelde inflatie kunnen evengoed het gevolg zijn. Zelfs de vurigste voorstanders van staatsingrijpen moeten dus rekening houden met de concrete omstandigheden, want daar hangt van af welke maatregelen de vraag moeten aanwakkeren of het aanbod aanmoedigen of welke combinatie van beide, en hun tijdschema en reikwijdte.

Dat vereist een historisch besef en een mate van sociale verantwoordelijkheid die in managerskringen zeldzaam zijn omdat zij positivistisch geschoold en voor meedogenloze concurrentie opgeleid zijn.

Nu het privékapitaal niet geneigd of niet in staat is te investeren kan alleen politiek bewerkstelligde investering de werkgelegenheid, de vraag naar consumptiegoederen en de welvaart doen herleven. Maar zonder sterke pressie van de publieke opinie kan men zo’n koerswijziging moeilijk verwachten. Het probleem is dus van politieke aard, en dit plaatst, gezien de huidige stand van zaken, een enorme verantwoordelijkheid bij de vakbonden en onafhankelijke intellectuelen.²⁴²

Misschien is het hier de plaats om op te merken wat mij tijdens het lezen van Brenner voortdurend bleef opvallen, namelijk dat de traditionele tegenstelling tussen kapitalistisch denken en socialistisch denken bij hem niet van toepassing is. Zijn observaties en conclusies passen nu eens in een verlicht kapitalistische, dan weer in een libertair-socialistische visie, soms in beide tegelijk. Het gaat hem niet om een of ander systeem, maar om onze beschaving zelf. Zijn slotsom luidt en ik onderschrijf die volledig:

²⁴¹ aangehaald werk, p. 216.

²⁴² aangehaald werk, p. 217. Als ‘onafhankelijk intellectueel’ werk ik voor de aardigheid aan dit manuscript zonder verdere pretenties, dacht ik. Maar dat is op zijn best valse bescheidenheid, want Brenner heeft ongetwijfeld gelijk, gezien de ernst van de situatie en wat ik doe is in feite een verwoede poging om mijn ‘enorme verantwoordelijkheid’ (Brenner) naar behoren te dragen. Ook Chomsky had hen ‘die niet zwichten’ gewezen op hun ‘missie’ (motto boven hoofdstuk vii).

De werkelijke strijd voor het behoud van onze beschaving en overvloed moet op politiek gebied geleverd worden en later op onderwijsgebied. Want alleen in de herleving van politieke democratie — in de invloed van de meerderheid op de verdeling van het nationaal inkomen tussen spaarders en besteders, tussen persoonlijke en gezamenlijke behoeften — kan een oplossing gevonden worden van het verdelingsprobleem, nu een goed functionerend prijsmechanisme ontbreekt.²⁴³

§ 4.3. ECONOMISCHE DEMOCRATIE

Niet alleen uit Brenners definitie van democratie blijkt dat hij speciaal aan economische democratie denkt. Hij zegt dat zelf met zoveel woorden: ‘Het ingrijpen dat hier wordt voorgesteld . . . vertoont een overschakeling naar economische democratie.’²⁴⁴ Daarmee beoogt hij een versterking van de tendensen om de staat om te vormen van uitsluitend beschermer van particulier eigendom naar beschermer en billijk verdeler ervan. Dat is niet bepaald waar de eigenaars op zitten te wachten. Maar het ergste van alles zullen zij vinden dat het ingrijpen zoals Brenner voorstelt ‘het kapitalisme zou beroven van zijn belangrijkste instrument om de arbeid onder controle te houden, namelijk de vrees voor werkloosheid . . .’²⁴⁵

Hier blijkt eens te meer de brede visie en de sociaal-ethische betekenis van deze auteur. Niet dat vrijheid van vrees, vreesweigering en stopzetting van het vrees-aanjagen een nieuw recept zou zijn. Solon, de democratische heerser over Athene sinds 594 v. Chr., wist alles van de vrees als controlemiddel en van de gevolgen van teloorgaan ervan.²⁴⁶ Mozes volgde de ingeving ‘vrees niet voor de farao’ en trotseerde daarmee diens macht met groot succes. Maar omdat de huidige wereld nog, evenals destijds het rijk van de farao, door middel van vrees onder controle gehouden wordt en bij vreesweigering in chaotisch tumult terecht komt, is het zelfs voor een vermeend onafhankelijk intellectueel nog altijd een hele stap om af te zien van zijn vrees waarmee men hem regeert.²⁴⁷

Toch is de vrijheid van vrees, sinds Roosevelt's beroemde rede over de Vier Vrijheden, als *moreel* beginsel ‘bon ton’ geworden. Intussen zorgt de nog overeind staande scheidsmuur tussen morele en materiële waarden ervoor, dat de wereld door vrees bestuurbaar blijft. Die scheidsmuur, hoewel ze geweldpleging is voor zover ze de integriteit van de menselijke

²⁴³ aangehaald werk p. 220.

²⁴⁴ aangehaald werk p. 189.

²⁴⁵ dezelfde plaats.

²⁴⁶ ‘Alle staten houden stand door beloning en straf; wanneer die weggenomen zijn, stort de ganse tucht der staten ineen en verdwijnt’ geciteerd door Calvijn in: E. Ed. Stern, *Macht door gehoorzaamheid*, Baarn 1973, p. 81.

²⁴⁷ Uitvoeriger schreef ik hierover in *Macht door Gehoorzaamheid*, p. 112 vv.

persoon aantast²⁴⁸, is voor de heersende elites politiek onmisbaar. Daarom zijn alle theoretische stormlopen ertegen tot nu toe zonder effect gebleven, behalve dan het effect van ontmoediging van wie ermee tobben, waaronder ikzelf. Toch is alleen de praktische vreesweigering in staat de heersende machten te trotseren. Daarom is vreesweigering ook het enige wat hun, op hun beurt, vrees aanjaagt. De enige vrees van keizer Caligula was, dat men hem niet zou vrezen: ‘laten ze me maar haten, als ze me maar vrezen.’

Het uitbannen van de vrees voor werkloosheid door een beleid van volledige werkgelegenheid houdt dan ook onvermijdelijk een democratisering van de economie in. De opengevallen plaats van de vrees als stuurmiddel dient immers, zolang ontredde en chaos vermeden worden, te worden ingenomen door een ander stuurmiddel. Sinds mensenheugenis was dat de sociale controle. De sturende macht daarvan berust in principe niet op begeerte of op vrees, maar op in vrijheid verkozen relaties. Dit is de vorm van macht die zelfs door de stoutmoedigste helden niet getrotseerd kan worden. Wat ervoor nodig is, is niet brood en spelen, niet wapens en kerkers, maar informatie.²⁴⁹

Zo heeft democratie in het bedrijfsleven ook heel veel informatie en spreiding van informatie nodig, om de machthebbers, in dit geval de arbeiders, hun beslissingen niet op losse gronden te laten nemen.²⁵⁰ Moderne informatietechnologie maakt het de vakbonden heel wat gemakkelijker dan twintig jaar geleden om aan deze eis te voldoen. Het zou mij niet verwonderen als juist deze versterking van de positie van de vakbonden de ondernemers geleid heeft tot versterking van hun streven naar arbeidsbesparing en hun regeringen tot een verharding van de politiek die aan dit streven tegemoet komt.

Nederland, met zijn door scheepvaart gekenmerkte traditie en taal, is niet het meest geschikte land voor bedrijfsdemocratie. Volgens traditioneel scheepsrecht kunnen er immers geen twee kapiteins op één schip zijn, evenmin als volgens kerkelijke traditie twee geloven op één kussen.

²⁴⁸ ‘... welk vergrijp men tegen de grandioze verscheidenheid van het menselijk leven begaat als men alleen door materiële behoeften ingegeven motieven wil erkennen’ schreef Sigmund Freud in zijn *De man Mozes en de monotheïstische religie* Meppel, Amsterdam 1992, p. 65.

²⁴⁹ Zie Alvin Toffler, *Power Shift*, London 1990, passim en Zacharia: ‘niet door kracht of door geweld maar door mijn geest’ (4:6).

²⁵⁰ Ook Simone Weil schetste in haar laatste boek een maatschappijmodel waarin gelijk recht op deelneming van arbeiders en boeren aan de cultuur en economische democratie de voornaamste trekken zijn. (Simone Weil, *L'enracinement*, Parijs 1949, pp. 98-103.)

Nederland is een autoritair land; de pretentie van vrijheid is vals. De nationale bevrijdingsstrijd werd in de zestiende eeuw door oprecht gewetenloze zeerovers en in de twintigste eeuw door oprecht gewetensvolle werklazen en intellectuelen geleverd. Dat zijn bevolkingsgroepen die niet representatief geacht kunnen worden voor dit onoprechte, huichelachtige land.

Toch is ook hier genoeg ervaring opgedaan met bedrijfsdemocratie om de kennis ervan te kunnen verbreiden en de economische superioriteit ervan aan te tonen, vergeleken met de autoritaire commandostructuren van traditionele ondernemingen. ‘Ervaringen in Mondragon (Spanje) en in Engeland wijzen uit, dat horizontaal georganiseerde bedrijven met flexibele en plurifome financieringsvormen een alternatief blijken voor de autoritaire bedrijfsvoering.’²⁵¹ In Amsterdam schat ik inmiddels het aantal bedrijven die concurrerend produceren en in handen zijn van de werknemers zelf, sinds deze zich omstreeks 1980 begonnen te ontwikkelen, op vele tientallen. In de Verenigde Staten lag het bedrijfsresultaat van zulke bedrijven toen al 50% hoger dan van de traditionele bedrijven.²⁵² En de resultaten van sociocratisch werkende scholen in Nederland liggen op een hoger niveau dan het gemiddelde onderwijsresultaat. (Voorbeelden: Dongeschool Amsterdam, School Eigenwijs Nijmegen, Werkplaats Bilthoven.)

Intussen sukkelde Europa voort op het kronkelend pad naar rechtse dictatuur; de tijden zijn slecht voor democratie. Maar de argumenten ervoor zijn onverminderd goed. De betrokkenheid van de mensen is groter naarmate zij beter tot hun recht komen of — bedrogen door de schijn van recht — denken te komen, ongeacht de omstandigheden. Van die betrokkenheid, in Japan weet men dat maar al te goed, hangt het bedrijfsresultaat af. En de schijn van recht moet ook daar wijken voor de ontmaskeraars, de schandaalmakers.

Het is niet toevallig dat in Japan de zogenoemde Liberaal Democratische Partij eindelijk haar meerderheid verloor.²⁵³ China heeft het twijfelachtige voordeel van de achterstand; de democratisering van China zal wel sneller verlopen dan die in Japan maar, vrees ik, ook gewelddadiger.

²⁵¹ Siebe Thissen, die dit schrijft in zijn artikel *Economie of de kolonisering van het dagelijks leven*, De As nr 106 (voorjaar 1994), p. 10, verwijst hierbij naar *The Raven* nr. 23 (1993) getiteld *Spain under Franco and after*.

²⁵² Karl Frieden, *Work Place Democracy and Productivity*, in: *World of Work Report*, May 1980. Geciteerd door Hazel Henderson, *The Politics of the Solar Age*, Indianapolis 1988, p. 279.

²⁵³ Zie hierover het grote werk van Karel van Wolferen, *Japan*, London, Amsterdam, 1989.

In Rusland is door een groepje anarcho-syndicalisten in Moskou een tweede, meer uitgewerkt deel voor het programma voor de Konfederatsia Anarcho-Syndikalistov (KAS) opgesteld, dat mijn opvattingen over een gezonde economie op basis van een rechtvaardige politiek vrij aardig samenvat, behalve op één punt. Wat ik niet meer kan geloven is: opheffing van het staatsmonopolie op wapens (krachtens gelijkheid in rechten . . . op wapens) door middel van bewapening van de bevolking, als (onlogisch) voorstadium voor een politiek van geweldloosheid.

‘Gelijkheid in rechten en in waardigheid’ betekent in geen geval gelijkheid in bijgeloof. Mijns inziens is dit bijgelovig vertrouwen, dat macht uit de loop van een geweer zou komen, nog steeds dezelfde vergissing die het Sovjetsysteem te gronde gericht heeft, namelijk het ‘tijdelijk’ gebruik van georganiseerd gewapend geweld. Dat dit laatste tijdelijk zou kunnen zijn was een illusie; algemene en volledige ontwapening onder handhaving van de openbare orde kan uitsluitend met geweldloze operaties afgedwongen worden. Voor het overige stroken de voornemens van deze Russen vrij goed met de mijne. Ik citeer onder dat voorbehoud het overzicht van Tatjana Sjafsjoekowa:

In dit tweede deel wordt de collectieve, of juister gezegd de groeps-eigendom van de productiemiddelen in het kader van een markteconomie als doel gesteld; productiemonopolies moeten bestreden worden door marktregelingen en door het boycotten van producten van monopolistische ondernemingen waarbij tegelijk de concurrentie gesteund moet worden. Volgens dit tweede deel van het programma moet de samenleving een federatie van zelfbestuurde gemeenten worden waarin de hogere organen slechts een coördinerende functie hebben. De plaatselijke raden moesten gekozen worden bij algemene verkiezingen en de hogere organen door afgevaardigden met imperatief mandaat. Tenslotte diende er geen permanent leger meer te zijn en moest het volk zelf gewapend worden. Het eerste doel was een socialisme zonder staat als overgangsfase naar volledig anarchisme. De KAS was tegen de doodstraf. Zij moest zich vooral bezighouden met steun aan onafhankelijke vakbonden en met strijd tegen het monopolie van de staatsvakbonden. Haar strijd moest geweldloos zijn omdat geweld als in strijd met het anarchistisch ideaal van persoonlijke vrijheid werd gezien. Op het tweede congres, in maart 1990, werd deze geweldloosheid als grondbeginsel aanvaard. Het gebruik of het pleiten voor het gebruik van geweld werd een grond voor uitsluiting . . . Bij beslissingen gold het meerderheidsbeginsel; echter moest al het mogelijke worden gedaan om consensus te bereiken. Een minderheid hoefde zich niet aan een beslissing van een meerderheid te onderwerpen maar mocht de uitvoering van die beslissing door anderen niet verhinderen. De organisatie had anarchosyndicalisme als doel;

niet: anarchisme als doel en syndicalisme als middel, maar anarchosyndicalisme in de zin van marktsocialisme zonder staat.²⁵⁴

Het enige nog onopgeloste probleem is, hoe de macht op te bouwen die nodig is teneinde dit te realiseren. Terecht hebben Jezus van Nazareth en Karl Marx opgemerkt dat de bevoorrechten hun voorrechten niet vrijwillig zullen opgeven, maar de conclusie die Marx daaruit trok was onjuist. Hij concludeerde dat men voorlopig de staat nog nodig heeft. De staat berust echter in laatste instantie op terreur en dat wist Marx ook. Terreur is bedoeld als overmacht; waar we meer dan genoeg aan hebben, dat is gelijke macht. Dit is de enige machtsverhouding die in overeenstemming is met de menselijke waardigheid *dus* de macht niet aantast. Tijdelijke terreur is nog nooit gelukt.

Gelijke macht, democratie in de zin van de Rechten van de Mens, is door overmacht nooit te bereiken omdat overmacht altijd allereerst zichzelf in stand houdt, als vermeende voorwaarde voor alles wat er moet gebeuren. Een taaie waan! Slechts op basis van rechtsovereenkomsten tussen gelijkwaardige partners zijn machtsevenwichten aan te brengen. Zo zijn de oudste grondrechten (Decaloog, Magna Charta e.a.) overeengekomen tussen godsvertegenwoordigers en volksvertegenwoordigers; preciezer gezegd: zich op god beroepende machthebbers en rebellen die rechten eisten namens het volk.

Nu Noord-Amerika en Europa de wereld nog domineren, zijn Latijns Amerika, Afrika en Azië nodig om daartegenover hun rechten te eisen. Pas op basis van rechtsgelijkheid — vandaar ook ons denkraam — is een machtsevenwicht te bereiken, dat duurzame ontwikkeling mogelijk maken zal. Chandra Muzaffar bevestigt:

Indeed, Western dominance has become so penetrative and so pervasive that Asian societies have no choice but to respond. For a start, they should insist upon equitable access to new, rapidly growing global information arteries and to that vast reservoir of scientific and technological knowledge which, rightly speaking, is humanity's common heritage. They should demand that the world recognizes the right of communities to protect their rich biodiversity from the predatory propensities of global economic actors. Asia Pacific States should also assert their right to fair international trade. *Only if they stand up for their legitimate rights will there be a more just power balance in regional and global economics and politics.*²⁵⁵

²⁵⁴ Tatjana Sjafsjoekowa, *Anarchisme in Rusland*, *De As* nr. 111 (zomer 1995), p. 8.

²⁵⁵ Chandra Muzaffar, *Human Rights in the Asia-Pacific Region: an Evaluation*, in: *Just Commentary* No. 17, Penang (Malaysia) august 1995, p. 4.

§ 4.4. KAPITALISME EN COMMUNISME

Opvallend veel journalisten beschrijven de democratisering van communistische dictaturen als de definitieve overwinning van het kapitalistisch stelsel dat zij markteconomie noemen. Bedoeld is het stelsel waarin de door reclame gestimuleerde en door sociale wetgeving ondersteunde koopkrachtige vraag, samen met zo ver mogelijk gereduceerde productiekosten, het winstgevend aanbod bepaalt, eventueel met voorbijgaan van economische, sociale en culturele eisen als: voor allen voedsel, onderdak, onderwijs, werk, medische zorg, participatie, veiligheid.

Als zij gelijk hadden, zou dat de definitieve ondergang van de beschaving betekenen. De strijders voor Rechten van de Mens zien dat gelukkig heel anders. Laurie Wiseberg citeerde ik al eerder. Een van de grootste successen van de mensenrechtenbeweging tot nu toe was de geweldloze verhindering van de militaire coup in de Sovjetunie, augustus 1991. Deze overwinning heeft niets te maken met een overwinning van het kapitalistisch stelsel. Ze was een rechtstreeks gevolg van Gorbatsjov's politiek van democratisering en openheid sinds 1985.

Kapitalisme en communisme (= staatskapitalisme) verkeren beide in dezelfde crisis. Uit het oogpunt van de Rechten van de Mens zijn beide stelsels achterhaald. Nieuwe modellen zijn beschreven maar een compleet prototype is nog niet gebouwd; slechts onderdelen ervan. Libertair socialisme (dat is anarchistisch zelfbestuur) en kapitalisme met een menselijk gezicht (dat is economische democratie)²⁵⁶ hebben nog nooit de kans gekregen, hun plausibiliteit te bewijzen. De geslaagde experimenten met anarchistische organisatie op politiek en op economisch gebied tijdens de Spaanse Burgeroorlog zijn door de communisten vernietigd met voorrang; zij haalden hun troepen daarvoor van het front tegen Franco. En Roosevelts New Deal, een wetgeving met gunstige sociale uitwerking, kreeg geen vervolg.

Overigens is socialisme niet helemaal hetzelfde als Rechten van de Mens. Een belangrijk verschil is het recht op eigendom, hetzij persoonlijk of gezamenlijk. Dit recht is vastgelegd in de Universele Verklaring. Het impliceert een persoonlijke of gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de uitoefening ervan. Maar Proudhon leerde: eigendom is diefstal. Bakoenin volgde hem daarin. De revolutionaire socialisten en anarchisten hebben de persoonlijke eigendom altijd willen afschaffen, dat wil zeggen: vervangen door een collectief eigendomsrecht waarbij dan niet gedacht werd aan de gemeenschap van goederen tussen echtelieden of de onverdeelde boedel

²⁵⁶ Zo Y. S. Brenner, *Capitalism, Competition and Economic Crisis*, Brighton en Washington 1984, pp. 176, 218 (capitalism with a human face) en 189 (economic democracy).

die broers samen geërfd hebben, doch aan groeps- of nationale eigendom. Libertair socialisme werkt met groepseigendom; het land behoort toe aan wie erop werken. Bij nationalisatie verdwijnt echter de persoonlijke of groepsverantwoordelijkheid voor die eigendom in de overdracht ervan aan overheidsambtenaren. Dát systeem was niet bestand tegen perestrojka en glasnost, consequenties van de rechten van de mens. Collectief eigendom op zo grote schaal vernietigt ieders persoonlijke verantwoordelijkheid of medeverantwoordelijkheid voor die eigendom, kan daarom op den duur geen stand houden. Collectief eigendom is dus bijna even onmogelijk als collectieve schuld in morele zin of collectief geloof. Het kan alleen op de kleinschalige basis van vrije, persoonlijke, uitdrukkelijke participatie of bijval.

(Zelfs de kerk zong het gemeenschappelijk ‘credo’, geen ‘credimus’! Men werpe niet tegen dat daar gebeden werd ‘vergeef ons onze schulden’, want vergeven betrof oorspronkelijk ieders puur financiële schulden waarvoor men persoonlijk aansprakelijk werd gehouden — blijkens bijbehorende gelijkenissen of voorbeelden. Het christendom was oorspronkelijk precies zo individualistisch als het diaspora-jodendom waarvan het, althans in zijn Paulinische versie, de niet-discriminerende variant was.²⁵⁷)

Maar ook in de kapitalistische verhoudingen was reeds de persoonlijke morele verantwoordelijkheid voor de eigendom geheel verdwenen; wel niet in de overdracht van die verantwoordelijkheid aan ambtenaren maar in de reductie ervan tot zorg voor maximaal duurzaam rendement van het kapitaal. Elke verdere verantwoordelijkheid wordt ontkend met bijvoorbeeld de mededeling dat een bedrijf geen charitatieve instelling is noch een democratische rechtsstaat. Daarom kan het kapitalistisch stelsel geen stand houden; het gaat tegen de rechten van de mens in. Dit bevestigt de hypothese waarmee dit boek begon: zonder rechten van de mens geen kijk op een toekomst.

De schijnbare triomf van het kapitalisme kan de publieke opinie blijven misleiden zolang aan vier vrij wankelende voorwaarden voldaan wordt:

- 1) zolang de geldstroom van arme naar rijke landen op gang gehouden kan worden;

²⁵⁷ Individualisme lees ik bijvoorbeeld in de tekst ‘Nu raakt het mij zeer weinig of ik al door u of door enig menselijk gericht beoordeeld word’ (1 Cor. 4:3). Hoe streng deze christenen waakten tegen discriminatie, blijkt uit de aanstelling van zeven inspecteurs, wier enige taak was toezicht te houden op gelijke behandeling. Omdat er discriminatie gesignaleerd was bij de gratis maaltijden waar Grieks sprekende weduwen minder kregen dan anderen, werden de inspecteurs ‘diakonoi’ genoemd, wat zoveel zeggen wil als kelners. (Hand. 6:1-5.)

- 2) zolang het geld zijn waarde houdt, afgezien van economisch noodzakelijke inflatie;
- 3) zolang kernenergie concurrerend gehouden wordt met de feitelijk veel goedkopere wind-, zon- en getijdenenergie (door noch de aanzienlijke milieukosten van de productie van chemicaliën en fossiele en kernsplijtings-energie, noch kosten van research naar milieuvriendelijker energie, in de prijzen te verdisconteren — maar wel de opbrengst van militair bruikbaar plutonium mee te rekenen)
- 4) zolang overige milieukosten en andere kosten (bijvoorbeeld de mestoverschotten, de landbouwsubsidies en de schade die met landbouwsubsidies aan armere landen wordt berokkend) niet volledig in de prijs van het aldus verkregen produkt verdisconteerd zijn.

Eenvoudig samengevat kan ik zeggen dat het kapitalisme niet bestand zou zijn tegen een vrije markt. Het kan nog blijven voortbestaan zolang de vrije markt een leugen is.²⁵⁸

Die tijd loopt ten einde. Men is begonnen, milieukosten te berekenen. Defensiebegrotingen bieden geen perspectieven meer voor de afname van het gruwelijke plutonium tegen charmante prijzen. Afvoer ervan naar prooiland stuit op steeds meer vormen van protest en verzet. Reeds zag ik een thriller aangekondigd met een man met plutoniumvergiftiging in de hoofdrol. Nòg meer technologie kan de winsten niet meer op peil houden. Het geloof dat het wèl kan is het enige dat men nog op peil houdt. Winsten lijken nog stabiel doordat bedrijven die ze maken steeds meer andere bedrijven opslokken die ze dus niet meer maken. ‘Het grootste deel van de winst (van de multinational) wordt veroorzaakt door overnames’ lees ik in de krant van 12-8-’94. Met andere woorden, de toenemende werkloosheid houdt de winst van de resterende bedrijven op peil maar vertegenwoordigt enorme verliezen aan inkomens. Binnenkort is de hele wereldhandel in handen van vier grote rederijen, hoorde ik. Rijke regeerders van arme landen offeren hun bevolkingen op aan de eisen van het Internationale Monetaire Fonds om voor leningen in aanmerking te blijven komen.

Duizenden jaren geleden werden volken op veel kleiner schaal geofferd aan goden die, ook toen, geacht werden in ruil voor die offers de toenmalige wereld in stand te houden. De overeenkomst tussen antiek en hedendaags heidendom wordt versluierd door de typisch westerse waan van een scheiding tussen materie en geest. Maar elk bedrog komt ten langen leste

²⁵⁸ Hazel Henderson, *The Politics of the Solar Age*, Indianapolis 1988, p. 45: ‘Our U.S. economy today is no longer a ‘free market system,’ but one of rigged, legislated, and monopolized markets, with a crazy guild of taxes transfers, and subsidies to large, well-organized economic interests.’

uit. Reeds nu geloven veel mensen en zeker hun kinderen het niet meer. Zij weigeren zich nog langer te laten opofferen en komen in opstand tegen hun regeringen.

De herverdeling van de macht is dan ook al in volle gang. Als geen nieuwe onherstelbare rampen ontketend worden bovenop wat al ontketend is, zal de ene supermacht na de andere voorzichtig gedemonteerd worden zoals men een oude, roestige bom demonteert.²⁵⁹ De democratisering brengt de macht terug bij de mensen waar ze vandaan komt. Op basis van zulke nieuwe machtsverhoudingen wordt de nieuwe economische orde mogelijk waarnaar verwezen wordt in artikel 28 van de Universele Verklaring en waarvan, bijvoorbeeld, William Morris een model beschreef in zijn *News from Nowhere* (1892), zij het dat ook hij in zijn model het eigendomsrecht als bron van alle kwaad afgeschaft liet zijn. Nieuw zal zijn dat de koopkrachtige vraag naar elementaire levensbehoeften in hun voordeligste vorm (bijvoorbeeld plantaardige in plaats van dierlijke eiwitten) sterk zal toenemen ten koste van de vraag naar dure producten. De omzet daarvan zal dus dalen door de vereffenende werking van de Rechten van de Mens, die koopkracht wegzuigt bij de rooflanden en nieuwe koopkracht toevoert aan het zuidelijk halfrond, koopkracht die voortvloeit uit een harmonisatie van alle sociale wetgevingen waar de gemeenschappelijke wereldmarkt dan toe nopen zal.

In dit verband moet de vraag gesteld worden, of ook de rechterlijke macht in de wereld voldoende geharmoniseerd en tegelijkertijd voldoende onafhankelijk van de regeringen en politieke partijen zal kunnen opereren om het nodige toezicht te kunnen houden op de uitvoering van het Internationale Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten. De huidige Commissie in Genève is daartoe niet bij machte, evenmin als de Nederlandse rechterlijke macht, wier onafhankelijkheid dáárvoor niet ver genoeg gaat. Is ze dan nog wel een beetje onafhankelijk? Zelfs dat betwijfel ik, want elke rechter stopt mensen in gevangenissen tegen beter weten in; hij weet immers dat zulks averechts werkt op de criminaliteit. Waarom doet hij dat dan? Hij vonnist blijkbaar onder dwang der gewoonte, bij gebrek aan alternatieven. De vraag is: hoe brengen we die rechterlijke on-

²⁵⁹ ‘Wat we nu zien is het verdwijnen van de staat, om redenen die Marx als humanist heeft begrepen, ook al is hij een economisch theoreticus . . . Een van de grote thema’s van mijn boek (*Kosmopolis, Verborgen agenda van de moderne tijd*, vertaling van: *Cosmopolis: The hidden agenda of Modernity*, 1991) is het onderzoek (. . .) naar de voorwaarden voor het verzwakken en de uiteindelijke afbrokkeling van de nationale staat als centrale focus en eenheid van het politieke leven en bestaan.’ Stephen Toulmin, geïnterviewd in *Filosofie Magazine*, 2/1 febr. 1993, p. 8.6

afhankelijkheid ten opzichte van politieke macht of politieke ideologie op het vereiste niveau?

Een antwoord hierop vinden is niet bovenmenselijk moeilijk. De rechterlijke macht zal onafhankelijk van de politieke macht zijn en corruptie van deze laatste tegengaan, zodra ze zelf alle belastingen en premies int en rechtstreeks gekozen wordt. De rechters in de rechtbanken kan men precies even rechtstreeks kiezen als de volksvertegenwoordigers in politieke lichamen; rechters echter niet op grond van partijprogramma's maar op grond van hun onpartijdige rechtspraak, rechtsbescherming en toewijding aan de Rechten van de Mens, die al veel eerder maatstaf voor justitie hadden moeten zijn. Notarissen zouden de door de kiezers bindend gemandateerde parlementsleden kunnen uitnodigen om de rechtsgeldige contracten met hun partijen (tot stand gekomen waar dat behoort, namelijk in de parlementaire discussie en niet achter de schermen waar een regeerakkoord tot stand komt) te komen ondertekenen. Het toezicht op de naleving van die contracten, door zowel de wetgevende als de uitvoerende macht, is dan een zaak van de rechter. Tal van politieke eisen die zich slecht verdragen met het internationale recht zouden dan buiten beschouwing blijven. Waarom moet er wel een notaris te pas komen aan de uitvoering van de laatste wil van één enkele dode en niet aan de uitvoering van de eerste wil van de meeste levenden?

Daarbij kan het aantal ministeries worden beperkt tot acht. Dat weegt ruimschoots op tegen de kosten van deze dubbele verkiezingen, dubbel zolang de verkiezingen nog niet elektronisch gehouden worden.

Reeds nu is het herhaaldelijk in Nederland voorgekomen dat een rechter de wet toetste aan de rechten van de mens. Dat moet de vaste regel worden. Bij samenvoeging van de ministeries van justitie en van financiën, in plaats van justitie en defensie samen te voegen wat volgens zestig ambtenaren handig zou zijn (zie hoofdstuk v), behoeven rechters niet meer te vrezen dat zij hun werk niet behoorlijk kunnen doen ten gevolge van gebrek aan personeel en voorzieningen. Bertrand Russells tweede politie, een volkspolitie om het volk te beschermen tegen de regeringspolitie²⁶⁰, is dan niet meer nodig. Leden van die regeringspolitie zijn dan immers, in geval van gestorven arrestanten in politiecellen of van grootschalige politiecriminaliteit zoals in 1996 vastgesteld door de Nederlandse parlementaire enquêtecommissie Van Traa, even strafbaar als elke andere onderdaan. Het zal de kwaliteit van het korps ten goede komen.

De peperdure, nerveus veranderende sociale wetgevingen kunnen vervangen worden door één duurzame wet op het algemene basisinkomen op

²⁶⁰ Bertrand Russell, *Power*, 7e druk Londen 1957, p. 296.

grond van ieders sociale, economische en culturele rechten. Immers, voor het voedsel waarop ieder recht heeft moet in de meeste gevallen betaald worden om dit recht te laten gelden. Het basisinkomen dient in alle staten, die het verdrag nakomen, toereikend te zijn voor alle in het verdrag omschreven levensbehoeften. De onafhankelijke rechter kan daarop toezicht houden en zal dat ook wel moeten, zodra het individueel klachtrecht bij dit Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten erkend is. Voor zover inkomsten uit arbeid, bedrijf of bezit dit basisinkomen niet of niet geheel bevatten, zal de wet het ontbrekende bijpassen uit de kas voor economische, sociale en culturele rechten waarvoor ieder mens premie betaalt, in geld of in natura, uit hoofde van de plicht van ieder mens, vermeld in de laatste alinea van de preambule van het Verdrag betreffende de economische, sociale en culturele Rechten van de Mens.

Of die premies geheven zullen worden op inkomsten uit arbeid? Waarschijnlijk op uitgaven dus op prijzen, althans bij een politiek van volledige werkgelegenheid, en met minder kan een verdragspartner niet toe. Teneinde de kapitaalwinst op arbeid (de arbeidsproductiviteit) in de secundaire, tertiaire en quataire sectoren van de economie te doen leiden tot de voor implementatie van de Rechten van de Mens in die sectoren vereiste investeringen, zal de manier van rekenen veel meer in overeenstemming met de werkelijkheid gebracht moeten worden dan thans het geval is. De schade ten gevolge van sociale en politieke onrust onder verarmden, van verminderde kwaliteit van onderwijs en gezondheidszorg, van milieubederf — en de baten van niet langer onbetaalde vrouwen- en kinderarbeid in opvoeding, verzorging en huishouding zullen, indien meegeteld, tot andere cijfers leiden. Dan pas kan beoordeeld worden welke belastingmaatregelen of subsidies nodig zijn om de mensenrechtensituatie te verbeteren.

Niettemin zal de uitvoering van deze verdragsverplichtingen op sterke weerstanden stuiten, juist in gebieden met grote tegenstellingen tussen rijk en arm, zoals de Verenigde Staten, Europa, Zuid Afrika en veel ontwikkelingslanden. Bevoorrechten geven hun voorrechten zelden vrijwillig prijs. Ook nu zal meestal een sterkere macht hen daartoe dwingen.

Die sterkere macht is overigens géén gewapende macht; het is puur de dwang der omstandigheden. Wapens hebben de bevoorrechten méér dan de rest van de wereld, daar hebben zij wel voor gezorgd. Maar wapens behoeven altijd legitimatie, al was het maar de schijn van rechtshandhaving. Tegen de rechten van de mens in kunnen zij niets blijvends uitrichten. Hoe machteloos wapens mensen maken, toont de geschiedenis van het oorspronkelijke christendom. Uitroeien lukte niet, inpakken wel. Duidelijker voorbeeld is misschien de recente geschiedenis van Zuid Afrika. De opzet van een deel van de blanke bezittende klasse om de bezitloze

zwarten elkaar onschadelijk te laten maken slaagde niet, omdat ze voorzien werd.

Tegen de achtergrond van dit probleem, het machtsverschil tussen de roofvolken en de prooivolken, verbleekt de religieuze tegenstelling waar we een mensenleeftijd onder geleden hebben, de zo genoemde Koude Oorlog (1947-1987). Toch kan het zijn nut hebben, die bleke tegenstelling nog even tegen het licht te houden. De geloofsovertuigingen die in het Oost-West-conflict tegenover elkaar stonden hadden beide weinig met de werkelijkheid te maken. Kapitalisme en communisme waren immers varianten van één en hetzelfde bijgeloof, de vergoddelijking van de economie. Het ging in werkelijkheid niet om economie: niet om vrije markt, noch om arbeidersmacht. Precies als in vroegere godsdienstoorlogen ging het niet om het ene of het andere geloof maar om politieke macht.²⁶¹ Het geloof was slechts het voorwendsel om de volken mee te krijgen in de oorlog. En toch niet helemaal toevallig: politieke macht — de lezer voelt het al aankomen — is altijd gebaseerd op geloof.

Het zo genoemde marktmechanisme is geen mechanisme maar een voortdurend bijgestuurde politieke manipulatie van de vrijheid van ondernemen, investeren en contracteren; dezelfde vrijheid die men zegt te beschermen. Een valse vlag dus. De manipulatie vindt plaats door vergunningen en verboden die men naar behoefte wel of niet handhaaft, door heffingen en subsidies, door toepassen, toestaan of verhinderen van illegale praktijken en door rechtstreeks optreden van de overheid als ondernemer, klant of bankier, dikwijls in een monopoliepositie. Op deze wijze is de ondernemersvrijheid niet voor ieder gelijk. Die vrijheid is dus onttrokken aan het rechtsprincipe van gelijkheid (het non-discriminatiebeginsel). Daardoor kon het kapitalisme zich ontwikkelen ten bate van de beleggers en ten koste, aanvankelijk van de arbeiders in Europa, nu die in de zo genoemde ontwikkelingslanden — dat zijn de landen welke ontwikkeling verhinderd wordt. Hoe, dat beschreef o.a. Noam Chomsky in zijn *Detering Democracy* (1991).

Het zo genoemde communisme is geen communisme maar een klassieke tirannie, dikwijls met karaktertrekken van wie vroeger ‘verlicht despoot’ heette. Meestal was het een tirannie onder valse vlag, die de serieuze marxisten doodde of gevangen zette. Zij onttrok de arbeid aan de rechts-

²⁶¹ Bertrand Russel, aangehaald werk p. 10: ... ‘their fundamental motive is not economic. This error in orthodox and Marxist economics is not merely theoretical, but is of the greatest practical importance, and has caused some of the principal events of recent times to be misunderstood. It is only by realizing that love of power is the cause of the activities that are important in social affairs that history, whether ancient or modern, can be rightly interpreted.’

regel van vrijwilligheid. Daardoor kon het communisme zich ontwikkelen tot een dictatuur met dwangarbeiders ten koste van de gelijke vrijheid van allen, ten bate van de partij.

Als de economen gelijk hadden met te zeggen dat kapitaal en arbeid productiefactoren zijn, naast grond en grondstoffen, technologie en management, dan zouden kapitalisme en communisme beide berusten op het absoluut stellen van één productiefactor, kapitaal of arbeid. Maar ik geloof niet dat kapitaal een productiefactor is naast andere. Met kapitaal koopt of huurt men alle productiefactoren, zelfs kapitaal! De winst wordt dan ook uitsluitend uitgedrukt in procenten van het geïnvesteerde kapitaal, niet in procenten van de arbeidslonen. Ze is gemaakt met behulp van veel productiefactoren: gehuurde arbeid en management, gekochte apparatuur en technologie en (dikwijls grotendeels of geheel geroofde) grond of grondstoffen. Alles wordt herleid tot winst op het kapitaal dat erbij nodig was. Omdat arbeid, zelfs bij de huidige hoge arbeidsproductiviteit, dank zij mensenrechten meer kost dan management en techniek, vooral in landen met hoge lonen en soms sociale voorzieningen, daarom wordt vooral hier op arbeid bezuinigd en vooral in arme landen geproduceerd. Dat is goedkoper dan arbeiders hierheen halen, waar zij of precies even duur of illegaal worden. Dank zij de aldus geproduceerde werkloosheid in ontwikkelde landen kunnen hier de lonen weer verlaagd en de sociale voorzieningen afgebroken worden. Zonder deze werkloosheid zouden de ondernemers hun enige controlemiddel over de arbeiders kwijt zijn, schrijft Brenner. Zou werkloosheid dan toch een productiefactor zijn? Men noemt werkloosheid echter geen productiefactor, men spreekt van arbeidsreserve, marktmechanisme en de wet van vraag en aanbod.

Dat is gemakkelijk te begrijpen, vele varkens maken de spoeling dun. Maar het is geen mechanisme, het is criminaliteit. Dit wordt pas duidelijk als men van gelijke rechten van de mens uitgaat als norm voor de vrijheid van ondernemen. Het recht op vrije ontplooiing van de persoonlijkheid omvat niet een recht om hele volken of enkele individuen van hun bestaansmiddelen te beroven, zoals nu nog gebeurt. Kritische solidariteit, rechtvaardige liefde voor de niet-naaste, is de kracht die deze rechtsnorm haar fundamentele plaats zal geven.

Voor alle zekerheid: dit is een relativiteitstheorie. Zelfs het gelijkheidsprincipe van het recht is niet absoluut geldig; het geldt alleen binnen de sfeer van het recht. Als ik een leraar eer, een vrouw bemin of een kind verzorg, waardeer en acht ik hen, zo doende, boven alle andere mannen, vrouwen en kinderen van wie ik mij op dat moment niets aantrek. Dat is geen bevoorrechting. Het is mijn vrijheid, mijn recht, gelijk aan de vrijheid en het recht van ieder ander in dit opzicht, om sommige mensen recht

te doen zonder daarmee anderen onrecht te doen. Gelijke vrijheid tot ongelijk waarden!

Zo bevatten de rechten van de mens hun eigen relativiteitsprincipe ten gevolge van, terugblikkend, hun verankering in de vrije wil en ten gevolge van, vooruit kijkend, hun gerichtheid op duurzame sociale, politieke, economische en culturele ontwikkeling.

§ 4.5. HET GELIJK VAN HET SOCIALISME

Socialisme wordt doorgaans opgevat als gemeenschappelijk beheer en bezit van al die productiemiddelen die voor de gemeenschap van belang zijn. Libertair socialisten denken dan aan de lokale gemeenschap maar veelal stelde en stelt men de gemeenschap gelijk met de nationale regering van de gemeenschap. En meestal stelden regeringen, sommige zelfs tot nu toe, meer belang in militaire productiemiddelen dan in de wouden en oceanen en de humuslaag, rivieren en meren die onze lucht samenstellen, ons eten en drinken voortbrengen.

Het is jammer dat in de socialistische literatuur zo weinig overeenstemming bestaat over de vraag, welke gemeenschap precies welke productiemiddelen eigenlijk zou moeten bezitten. Zijn dat zij die met die middelen produceren, zodat de boeren het land bezitten en de arbeiders de fabriek? Of zijn dat hun consumenten in de hele wereld? Of misschien alle onderdanen van dezelfde staat, zodat socialisme in een land neerkomt op nationalisatie van de productiemiddelen? Het laatste is uiteraard het minst ter zake, maar helaas het meest toegepast. Nu komt men daarvan terug; de volken van de voormalige Sovjet-Unie privatiseren hun productiemiddelen en China is aan een modernisering begonnen die gedeeltelijk in dezelfde richting wijst. Met dat al zijn we nog even ver van huis; het probleem van de macht bij weinigen over de productiemiddelen voor velen is nog onopgelost, evenals een eeuw geleden.

Inmiddels is die macht sterk geconcentreerd in de handen van zéér weinigen. De toenemende machteloosheid van boeren, arbeiders en verbruikers heeft op die machtsconcentraties geen corrigerende uitwerking. De regeringen onder wie deze machtigen opereren zien zich genoodzaakt, hun beleid meer en meer te richten op de eisen van wat zij noemen het bedrijfsleven. Dat levert dan het militair-industrieel-burocratisch-intellectueel complex (MIBIC) op, zoals Galtung zijn MBCI-complex later genoemd heeft.²⁶² Op deze wijze wordt de wereld steeds ondemocratischer, tot een

²⁶² Persoonlijke mededeling van Johan Galtung aan de schrijver. In zijn *Er zijn alternatieven*, Amersfoort, Leuven 1984, p. 128, had hij vroeger het militair-bureaucratisch-corporatistisch-intelligentsia complex (MBCI-complex) beschreven.

punt bereikt wordt waar de rechten van de mens zich onverzettelijk laten gelden.

De Rechten van de Mens gaan ervan uit dat elk een geweten heeft, wat hem of haar in staat stelt arbeid te verrichten en ook andere vrijheden te gebruiken in overeenstemming met gemeenschappelijke belangen. ‘Niemand leeft voor zichzelf.’²⁶³

Op de vraag, welke gemeenschap welke productiemiddelen dient te beheren, als de aandeelhouders dat niet langer kunnen en de verbruikers nog niet, lijkt me het eerste antwoord nog steeds het beste: de gemeenschap der werkers. Zij kunnen door de andere gemeenschappen, buurtgenoten, verbruikers en overheden, verantwoordelijk gehouden worden voor mogelijk machtsmisbruik. ‘Het land is voor wie erop werken’ is een principe dat nog altijd met veel succes toegepast wordt, bijvoorbeeld in Tanzania. Daar zijn vluchtelingen uit oorlogvoerende naburige landen niet bij honderden over de grens gezet maar na vaststelling van hun geschiktheid en bereidwilligheid begiftigd met een stuk land om van de opbrengst daarvan te gaan leven.²⁶⁴

Beheer van bepaalde productiemiddelen, zoals olie- en gasbronnen met pijpleidingen, door de weinige personeelsleden van oliemaatschappijen die er werken, is geen probleem zolang de eigendomsrechten van de olie zelf en van het gas zelf maar berusten bij ‘de volken’ of ‘het volk’ tot welks ‘natuurlijke rijkdommen’ die fossiele brandstoffen gerekend mogen worden.²⁶⁵ Op die volken rusten ‘onverminderd’ verplichtingen, uit hoofde van handelsovereenkomsten op basis van *wederzijds* profijt en uit hoofde van het internationale recht. Tot dat internationale recht behoort ook de internationale milieuwetgeving. Het is niet moeilijk te voorspellen, dat deze de prijzen van fossiele brandstoffen zal doen stijgen tot het punt waar ze hun marktaandeel moeten afstaan aan kringloopenergie. Niemand zal dan meer om olie willen vechten.

Het socialistisch ideaal is bereikt als de Rechten van de Mens overal gelden. Dat is het gelijk van het socialisme. Zijn ongelijk op het punt van privé-eigendom zagen we hierboven al. De rechten van de mens hebben het staatsocialisme (staatskapitalisme is een juistere naam) eigenlijk overbodig gemaakt en daarmee achterhaald, nog afgezien daarvan dat het zichzelf al onmogelijk gemaakt had doordat het geen socialisme was.

De logische ondenkbaarheid van verwezenlijking van de Rechten van

²⁶³ Paulus, Romeinen 14:7.

²⁶⁴ Persoonlijke mededeling van een ontwikkelingswerker uit Tanzania die ik in Zierikzee bij Andrea Pols ontmoette.

²⁶⁵ Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, Art. 1.2.

de Mens in een kapitalistische samenleving hangt hiermee nauw samen. Juist de *onvolledige* toepassing der rechten van de mens (wel billijk loon, geen werk) maakt hier de arbeid duur (belast met hoge werkloosheidspremies) in verhouding tot grondstoffen en technologie. Omdat rendement het enige criterium is (en blijven zal) voor kapitaalinvesteringen, wordt in arbeidsintensieve productieprocessen zo min mogelijk geïnvesteerd zolang arbeid geen lucratieve belegging is. De werkloosheid neemt dus verder toe, het recht op arbeid is een illusie geworden. Alleen een mensenrechtenbeleid, dat grondstoffen en apparatuur duur genoeg maakt en arbeid goedkoop genoeg, kan een rechtvaardige economische orde bewerkstelligen. Arbeid wordt goedkoop genoeg als men loonbelasting en loonheffingen vervangt door verbruiksbelasting en milieuheffingen, en als iedereen een arbeidsloos basisinkomen krijgt dat het inkomen aanvult tot het sociale minimum. Dit zal uiteraard leiden tot loonsverlaging en tot hogere prijzen — hogere verbruiksbelasting op alles wat niet onder de mensenrechten valt — dus nog veel faillissementen. Kapitalisme is kennelijk onverenigbaar met rechten van de mens. Om aan deze politieke conclusie te ontkomen stellen theoretici als S.W. Couwenberg en Michaël Korczec, dat de rechten van de mens onderling met elkaar in strijd zouden zijn.

Zolang grote ondernemers onze wetgevers regeren in plaats van andersom, kunnen de Rechten van de Mens niet als één geheel verwezenlijkt worden. Inderdaad raakt alles uit zijn verband. Bevordering van ongelijkheid tussen arm en rijk, machtig en machteloos, is een volstrekt logisch effect van (staats-) kapitalistische ontwikkeling. De opkomst van de Rechten van de Mens betekent dan ook onherroepelijk de neergang van zowel het westerse 'vrije markt'-kapitalisme als van het 'communisme' (staatskapitalisme).

Het omgekeerde, een zegepraal van marktkapitalisme of staatskapitalisme zou de ondergang van de mensenrechtenbeweging betekenen. Denken in die richting dunkt mij voor fatsoenlijk denkende mensen afgesloten door een moreel verkeersbord met het onderschrift: 'ga terug'. Moreel, omdat die weg doodloopt. Niet dat andersgezinden geen fatsoenlijke mensen zouden zijn; fatsoenlijk denken echter is allereerst een kwestie van opvoeding met logica en tenslotte een kwestie van ieders persoonlijke opvatting of smaak. Mijn hoop op de Rechten van de Mens belet mij niet anderen, die deze hoop niet willen of niet kunnen delen, respectabele en fatsoenlijke mensen te achten. Ik ontmoet er voortdurend. Wij verschillen van opvatting. Hun opvatting vind ik onfatsoenlijk omdat ze over lijken gaat.

Zij verzekeren mij dat ik er anders over zou gaan denken als ik mij voldoende ernstig verdiepen zou in gevallen waarin universele mensen-

rechtentoe passing niets helpt en bepaalde rechten van bepaalde mensen of volken helaas opzij gezet moeten worden tot er weer van menselijke verhoudingen sprake kan zijn. Maar langs die weg zijn die verhoudingen nog nooit gerealiseerd! Het was juist de studie van zulke argumenten als van Hannah Arendt tegen Franz Fanon, Hildegard Goss-Mayr tegen Camilo Torres en Coretta King tegen haar vader, die mij overtuigd heeft van de overmacht van geweldloosheid. Ernstiger dan deze vrouwen zou ik mij in die situaties niet kunnen verdiepen. Mijn conclusie kan niet anders luiden dan dat de toekomst is aan de soort van socialistische revolutie die de Rechten van de Mens met zich meebrengen. Die socialistische revolutie is de geweldloze revolutie.²⁶⁶

§ 4.6. EEN MENSENRECHTENECONOMIE

Het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van de Mens tekent een nieuw model dat nog nergens te bezichtigen is. Kenmerken zijn onder meer een onvoorwaardelijk basisinkomen voor ieder mens en ieder kind, geclausuleerde ondernemersvrijheid, groei van de dienstensector, volop werkgelegenheid, onbelast inkomen uit arbeid, hoge prijzen van goederen en leningen (te betalen rente) met belastingen en premies, sterk toenemen van railvervoer, scheepvaart en zonnewarmtegebruik (o.a. in windenergie, in waterstofproductie); nieuwe politieke structuren in verband met de vereiste voorziening in ieders behoeften (artikel 11 b van genoemd verdrag).

De huidige overmacht, we schrijven dit eind 1992, van multinationale en transnationale ondernemingen en de met hen samenwerkende regeringen over andere regeringen en ondernemingen in de wereld heeft tot nu toe ieder streven naar nakoming van deze afspraken verhinderd. Hoewel dit verdrag nog eerder voltekend was dan het andere, betreffende burgeren politieke rechten, moeten de armste landen nog steeds hopen op enige verbetering in hun situatie en intussen verder te gronde gaan. Nog is de

²⁶⁶ Literatuur o.m. G. J. Heering, *De zondeval van het christendom*, 2e dr. Arnhem 1929; Jean Lasserre, *La Guerre et l'Évangile*, 1953; Martin Luther King, *Stride towards Freedom* (Rosa stond niet op), Montgomery 1958; André Trocmé, *Jésus-Christ et la révolution nonviolente*, Genève 1961; Coretta Scott-King, *My Life with Martin Luther King Jr. (Mijn leven met Martin Luther King)*, Amsterdam 1969) New York 1969; Hildegard Goss-Mayr, *Die Macht der Gewaltlosen*, Graz (*De macht van de machtelozen*, Baarn 1969); Hannah Arendt, *On Violence (Geweld/macht en onmacht*, Utrecht, Antwerpen 1970), New York 1969/1970. Sinds Gene Sharp het standaardwerk *The Politics of Nonviolent Action* publiceerde (Boston 1973) is er zeer veel op dit gebied verschenen, o.a. bij de Stichting Voorlichting Actieve Geweldloosheid SVAG, Postbus 137, 8000 AC Zwolle, tel. 038-4216587.

ontwikkeling van de mensenrechtenbeweging niet ver genoeg gekomen om internationale naleving van deze afspraken af te dwingen. De publieke opinie is afhankelijk van nieuwsselecties en reclamebureaus die de voorrechten helpen beschermen en de Organisatie van de Verenigde Naties heeft zich nog niet losgemaakt uit de greep van de Verenigde Staten, een van haar slechtste betalende leden (van een hoge contributie) en niet eens volwaardig partner bij de mensenrechtenverdragen. Deze supermacht heeft het Internationaal Verdrag over Burgerrechten en Politieke Rechten van 1966 weliswaar in 1992 geratificeerd, maar onder zoveel voorbehoud dat er niets verbeterd is aan de bescherming van de burgers²⁶⁷; het andere verdrag gewoon niet.

Het zijn de consumenten en de aandeelhouders die voldoende macht in handen hebben om het recht af te dwingen. Consumenten waren het die de mensenrechtenbeweging op gang brachten toen zij in 1955 de buslijnen in Montgomery gingen boycotten om gelijke rechten voor zwarte passagiers af te dwingen. Door van hun macht geen bewust gebruik te maken, hielden de consumenten en de aandeelhouders de multinationals met hun reclamebudgetten overeind. Als de boycot van Shell, in 1978 door het Angolacomité gestart, algemeen geworden was, zou de strijd tegen de apartheid in Zuidelijk Afrika korter geduurd hebben.

Consumenten en investeerders zijn echter te talrijk om spelenderwijs gemanipuleerd te worden door improviserende campagnevoerders. Onderwijs in weloverwogen machtsuitoefening via geldbesteding en kapitaalinvestering is onmisbaar. Zulk onderwijs heeft zowel sociale en morele aspecten als politieke en economische. Dat geldt voor alle vormen van machtsonderwijs, bijvoorbeeld relatiekunde (human relations) of taalanalyse.²⁶⁸ Een mensenrechteneconomie kan dus nooit alleen economie zijn, moet tevens opvoeding, wetgeving, samenspel, geloof, politiek en cultuur zijn. Maar er is macht genoeg in de wereld om de economische rechten van alle mensen zonder wapengeweld af te dwingen van hen die ze blokkeren. Wapengeweld kan aan die rechtmatige macht slechts afbreuk doen.

²⁶⁷ Linda Altimari kwam tot deze conclusie in VN Forum 5 (1992) 3/4, p. 12.

²⁶⁸ Noam Chomsky, *Deterring Democracy*; Nederlandse vertaling *De verdorven democratie*, Breda 1992, passim.

Hoofdstuk V: Regeren

§ 5.1. HERSTRUCTURERING VAN DE POLITIEKE MACHT

REGEREN IS NIET MOGELIJK zonder vertrouwen of geloof bij de geregerden, dat de regering hun recht zal doen, althans onrecht zal besparen. Een stabiele regering wordt gedragen door geloof van de belastingplichtigen in blijvende rechtszekerheid en toenemende rechtvaardigheid. Een wankel gezag dat berust op vrees voor geweld en op geloof in bevoorrechting is, daarbij vergeleken, slechts pseudomacht. Toch zijn dat nog heden ten dage de grondslagen van het gezag van de soevereine staat, evenals van sommige godsvoorstellingen.

Wie alleen over wapens en geld beschikt doch elke legitimatie mist, weet dat hij tegenover onbevreesde mensen machteloos staat. Die laten zich niet omkopen. Hij kan hen doden, maar ook dood gehoorzamen zij hem niet. Deze pseudomacht is alleen macht zolang hij gevreesd wordt door wie deze samenhang niet zien. Toch verdwijnt ze opvallend langzaam uit de geschiedenis. Politiek staat de mensheid nog in de kinderschoenen; tenminste, als vrede de maatstaf voor iedere politiek is, zoals macht de maatstaf voor iedere samenleving is. Evenwichtige machtsverhoudingen, democratie, is allereerst een sociale eis. Pas daarna en daarom is het ook een religieuze, een politieke en een economische eis. Aan wie moeten die eisen gesteld gaan worden?

Elke macht die mensen regeert wordt door henzelf, dat wil zeggen door hun eigen vertrouwen erin of hun eigen vrees ervoor, overeind gehouden. Zelfs de dichter van de psalm, waaruit Jezus citeerde ‘Mijn god mijn god, waarom hebt gij mij verlaten,’ gaf in diezelfde (22e) psalm toe dat de god die hij bezingt ‘troont op de lofzangen van Israël.’ Dit zelfbewuste geloof, dat zijn god niet eens op handen maar puur op woorden draagt en zo staande houdt, kon men nog levend aantreffen bij Etty Hillesum, een schrijfster die vrijwillig en onverschrokken met haar familie meeging naar de gaskamers van Auschwitz. Zij beloofde haar god, hem niet te zullen laten vallen.

Dit zelfbewuste geloof is logisch niet verenigbaar — dus zonder ernstige psychische schade niet verenigbaar — met zijn tegendeel, het vernederende geloof in een met de hand gemaakte macht buiten en boven de mens.²⁶⁹ Voor wat zo’n bovenmenselijke macht doet en laat is de mens zelf

²⁶⁹ Dit vernederende geloof werd reeds gekritiseerd door de profeet Jesaja. Onmiddellijk na zijn wereldberoemde vredesvisioen noteert hij dit gebed van verootmoediging (2:6 vv): ‘Voorwaar, Gij hebt uw volk, het huis van Jakob, verworpen,

uiteraard niet verantwoordelijk; ze is immers bovenmenselijk — maar tegelijkertijd, door zijn geloof erin, wèl verantwoordelijk — ze is immers die macht waaraan hij gehoorzaamt. De gezondste oplossing is, zo'n geloof zien kwijt te raken. Met tirannieke machten collaboreren is niet fatsoenlijk, en fatsoen is toch wel het minste.

Uit het besef van de vrijheid van allen is het inzicht geboren, dat dictatuur de grote valkuil is waarin volken glijden als ze hun volle rechten bij een aspirant-heerser inruilen tegen de fel begeerde vervulling van slechts een deel van die rechten. In zulke dilemma's moet men werkelijk alles of niets willen. Maar veel volken zijn te gretig en te gauw tevreden. Zij eisen een deel van hun rechten alvast op, zonder te kunnen geloven dat de machthebber hun volledig recht zal doen wedervaren. Zij willen er althans iets van zien. Bijvoorbeeld: brood en spelen. Dat zijn alvast twee rechten van de mens. Of: bescherming tegen willekeurige arrestatie en mishandeling. Ook een mensenrecht. Maar het pakket mensenrechten is ondeelbaar en wie er brokken van uitdelen zijn bedriegers.

Het spreekgestoelte van de dictator is overigens sinds 1989 een stuk minder solide dan de troon van koningen in het antieke Oosten, met gouden cherubs als armleuningen, ook al schieten lijfwachten nog even snel als drieduizend jaar geleden. De militaire en burgerlijke gehoorzaamheid die de dictators draagt, kan even plotseling wegvallen als het valluik in de vloer van een rovershol.

Ik ga er van uit dat de volken, die vrijwillig hun macht afstaan aan overheden, dit doen in blind vertrouwen op hun integrale inachtneming van de grondrechten en de fundamentele vrijheden. Waar volken in feite die eis niet stellen, scheppen zij corrupte regimes, lokken zij mensenrechtencriminaliteit op grote schaal uit. Zij zijn gerechtigd en bij machte om integrale inachtneming te eisen, gegarandeerd door democratische lokale, regionale, nationale en continentale volksvertegenwoordigingen, niet alleen op politieke niveaus maar ook op de meer simpele religieuze, sociale en educatieve niveaus (democratisering van kerk, gezin, school) en eveneens op het meer gecompliceerde economische niveau (democratisering van het bedrijfsleven). Er zijn modellen genoeg die uitstekend functioneren in de moeilijkste omstandigheden. Onderdrukte Albanezen in Kosovo hebben zelfs acht parallelle instituties geschapen, o.a. op educatief, me-

omdat het geheel beïnvloed is door het Oosten en toverij pleegt als de Filistijnen en samendoet met de kinderen van buitenlanders. Zijn land is vol zilver en goud en aan zijn schatten is geen einde; ook is zijn land vol paarden en aan zijn wagens is geen einde; ook is zijn land vol afgoden: voor het werk van eigen handen, voor wat eigen vingers hebben gemaakt, buigt men zich neder. Zo verlagen zich de mensen en vernederen de mannen zich. Vergeef het hun niet.'

disch, sociaal, economisch en politiek terrein.²⁷⁰ Wat daar na de oorlog van over is weet ik niet.

Die integrale inachtneming is, nu de dictatuur geen toekomst meer heeft, de enige bron waaruit duurzame bestuursmacht *in overvloed* voortvloeit. Voor zodanige bestuursposten *behoeft men geen avonturiers of bandieten te huren; dit werk kunnen bedachtzame mensen doen zonder erdoor gecorrumpeerd te worden. Zeker, dat is voor veler besef een nieuwe macht, gebaseerd op een nieuwe, zowel lokale als internationale overeenstemming. Toch was ze reeds eeuwen bekend uit niet-politieke machtsverhoudingen als vriendschap, gastvrijheid, machtsverhoudingen die evenzeer als de huidige rechten van de mens gebaseerd waren op gelijkheid. De enige politieke vorm waarin deze macht zich zal kunnen ontplooiën is directe democratie. Dat wil zeggen: bindend gemandateerde afgevaardigden die in geval van falen terugroepbaar zijn door hen die ze afgevaardigd en gekozen hebben. Dat kan alleen op dorps- en wijkniveau. Dorpen en steden zullen federaties vormen volgens hetzelfde democratiemodel dat in vroeger eeuwen in ons land 'last en ruggespraak' heette. Het is voor onze huidige wereldsamenleving opnieuw doordacht door Murray Bookchin en Janet Biehl.*²⁷¹

Deze macht voldoet ook in de internationale politiek beter en roept minder lijdelijk verzet op dan gewapende staatsmacht omdat ze niemand bedreigt. In de slotakte van Helsinki wordt ernaar verwezen met de term 'vertrouwenwekkende maatregelen.' In Nederland was het koningin Wilhelmina die, veertig jaar vóór de perestrojka, in een radiorede haar en andermans ministers opriep om zich in het internationale verkeer te houden aan dezelfde regels waaraan zij zich in de huiskamer hielden. Zij bedoelde daarmee niet de regel 'wat vader doet is altijd goed' (zij wist wel beter) maar: thuis gooi je toch ook niet de boel kapot als iets je niet bevalt.

Deze overgang van het recht van de sterkste naar de sterkte van het recht is nog niet halverwege. Het militair-industrieel complex is niet in moeilijkheden gekomen door de waarschuwing ertegen van president Eisenhower en heeft in 1991 de ontwapening, die in 1987 door president Gorbatsjov op gang gebracht was, een halt toegeroepen door de wereld te teisteren met de Tweede Golfoorlog, goedgekeurd door een omgekochte Veiligheidsraad. (Niemand mene dat de Organisatie van de Verenigde

²⁷⁰ Aldus Hans Feddema, geciteerd in een verslag van Wim Robben over de vredesmissie van Feddema en Huisman naar gebieden in het voormalige Joegoslavië, in *Geweldloos Aktief*, jr. 27 nr. 3, sept. 1992 p.6. Uiteraard werd deze bedreiging van de kapitalistische hegemonie verwoest door de NAVO in 1999.

²⁷¹ Janet Biehl & Murray Bookchin, *The Politics of Social Ecology; Libertarian Municipalism*, Montreal, New York-London 1998.

Naties, in welk orgaan dan ook, vrij van corruptie zou zijn.) Ook al is binnen niet al te lange tijd iedereen ervan overtuigd dat een onwettige regering niet gehoorzaamd hoeft te worden tenzij uit lijfsbehoud, dan nòg gehoorzamen de meeste functionarissen ook zonder bedreigd te worden.

De voornaamste oorzaak hiervan is dat ze niet erin getraind zijn, zich bij elke instructie eerst en voor alles af te vragen of die instructie niet onwettig is. Zulk een onbereidwilligheid is immers nog voor geen enkele functie vereist. Rekenen, talen, geschiedenis en zelfs godsdienst zijn schoolvakken; rechten niet. De politieke reden daarvoor zal wel altijd overal dezelfde geweest zijn die ik eens van een mensenrechtenprofessor hoorde: ‘het is niet gewenst dat de rechten te snel algemeen bekend worden; dan gaat iedereen zich erop beroepen en dat kan nog niet.’ Hij negeerde daarmee de oproepen van de VN om er algemene bekendheid aan te geven en hij begreep blijkbaar niet dat algemene bekendheid, inclusief alle misverstanden die dat oproept, nodig is voor implementatie.

Zittende regeringen in Europa noemen vluchtelingen illegaal maar om te vluchten voor zijn leven heeft men geen wet nodig, noch om ergens te arriveren na gevlucht te zijn. Vluchtelingen zijn altijd legaal, hun rechten liggen vast in internationaal recht. Regeringen kunnen alleen legaal zijn als zij deze rechten in acht nemen. Regeringen die vluchtelingen illegaal noemen zijn zelf illegaal, omdat zij de gelijke rechten van alle vluchtelingen om zich in welk land ook te vestigen, niet respecteren. Zeker, dat respecteren levert problemen op, maar de basis voor rechtvaardige oplossingen ervan is het asielrecht zelf. Dit wordt echter ontdoken. En dat is dan nog slechts één opzicht waarin vele regeringen onwettig functioneren zonder dat democratische controle zulks verhindert. Meestal zijn zij wettig aan de macht gekomen maar hun optreden is onwettig, omdat het tegen geldend volkenrecht indruist.

Dit is echter een nieuw begrip van illegaliteit, onwettigheid, waarover nog veel onwetendheid bestaat. Al is men er niet geheel onkundig van, men is zich er toch meestal niet van bewust. Toen de criminoloog Herman Bianchi tijdens een studieconferentie over asielrecht in Amsterdam zei dat criminelen niet bestaan en, als ze toch bestaan, degenen zijn die ons regeren, ontlokte hij daarmee luid protest aan een aanwezige ambtenaar van justitie; ofschoon (of omdat?) ambtenaren van justitie toch méér weten dan niet-ingewijden die werkelijk van ‘de prins’ geen kwaad weten, alleen van elkaar.²⁷²

²⁷² Dit gebeurde tijdens het symposium dat Bianchi in 1978 georganiseerd had in de Amsterdamse kerk De Duif. Daar hadden in dat jaar 182 Marokkanen asiel gevonden en campagne gevoerd voor een verblijfsvergunning. Dank zij hun democratische organisatie, hun kennis van de mensenrechten en krachtige steun van vele

De Rechten van de Mens hebben een nieuwe inhoud gegeven aan het begrip criminaliteit. Besef van de omvang der mensenrechtencriminaliteit is, ondanks alles wat er gebeurt en gepubliceerd wordt, nauwelijks bespeurbaar. Een sociaalethicus als Hannes de Graaf, die over de kernwapenstrategen zei dat zij hele bevolkingen in gijzeling hielden, stond op eenzame hoogte. Het is ook moeilijk om terrorisme nog te zien als terrorisme, wanneer er weinig anders meer heerst dan terrorisme en de strijd ertegen levensgevaarlijk is. De ernst van de situatie verdooft al tientallen jaren het morele besef van allen die deze verdoving wel prettig vinden.

Ondertussen is de bewerktuiging begonnen van het toezicht dat de publieke opinie, samen met niet-gouvernementele mensenrechteninstituten, uitoefent op de diverse nationale regeringen en multinationale of transnationale ondernemingen. Die bewerktuiging vordert niet snel maar wel onweerstaanbaar. Nooit was er een terugval zonder opstaan en weer vooruitgaan. De ergste terugval was de uitspraak van het Internationale Gerechtshof, die de Veiligheidsraad boven de wet plaatste. Ertegenover staan: de aanvaarding van een morele code bij de Shell, de 88 dagen onafgebroken stakingen en demonstraties die erkenning van de verkiezingsuitslag afdwongen, Belgrado 1997, de Witte Mars van 350.000 Belgen tegen verdwijningen van kinderen 1996, en niet te vergeten het geweldloos vrijdelen van de militaire coup tegen president Gorbatsjov, 22 augustus 1991. President Jeltsin heeft daar in 1994 de Dag van de Nationale Vlag van gemaakt, maar dat komt doordat hij nationalistien vertegenwoordigt. Zulke mensen redeneren in termen van geweld en lenen zich graag voor de rol van zetbaas van imperialisten.

Macht berust dus op recht, al buigt men dat krom. Ministers ontvangen hun macht van het volk, ook al eten zij van de tafel van kooplieden en praten zij de taal van de markt. Macht steunt op recht, maar waar steunt recht op? Daaraan hebben de Amerikaanse en de Franse Revolutie ons herinnerd: op de vrije wil van de volken. Voordien fundeerde men het recht op de wil van God, een bovenmenselijke macht in wiens opdracht de vorst regeerde. Maar dat was eigenlijk alleen een verdwijntruc, uitgehaald met de macht van het volk en die van de vorst in één moeite door. Arnold Toynbee heeft daarvoor een onweerlegbaar bewijs aangevoerd: Romeinse soldaten die pochten dat zij het lot van de keizers in handen hielden kregen ten antwoord dat het God was die de keizer macht verleende.²⁷³ (Paulus

kanten wonnen zij, na drie maanden van hongerstakingen, manifestaties en gebedssamenkomsten, hun krachtmeting met staatssecretaris Haars.

²⁷³ 'Het doel van deze overdracht van goddelijkheid van de menselijke regeerder op een transcendente god in wiens naam hij handelt, is onthuld in een gezegde, door een Griekse geschiedschrijver toegeschreven aan Aurelianus: Aurelianus placht te

maakte in zijn Romeinenbrief (13:1-8) handig gebruik van die ideologie om de christenen van gewapende opstand af te houden.)

Doorziet men de vermelding van ‘God’ in politicis als een obligate hoffelijkheid tegenover theïsten²⁷⁴, dan herkent men zichzelf in de bijbelse verteller over de exodus uit Egypte, een man of een vrouw die zich in hoge mate geamuseerd moet hebben over het handig gebruik van religieuze, heidense argumenten voor iets wat serieuzer was dan godsdienstplichten, namelijk rechten van de mens. De tekst vertelt hoe een volk aan slavernij ontkomen is. Het gaat blijkbaar om de verwezenlijking van het recht op zelfbestuur voor een onderdrukt volk. Bezieet men het zo, dan wordt duidelijk hoe vermakelijk de scène verteld is waarin de god Mozes beveelt om de koning van Egypte een offerplechtigheid op de mouw te spelden als motief voor een week betaald verlof voor alle Hebreeuwse slaven. Dan wordt ook begrijpelijk dat deze scène voor de serieuze lezer of uitlegger niet zozeer een historische merkwaardigheid vastlegt als wel een onthulling bevat, een openbaring is, van de beste manier om godsdienst te gebruiken, namelijk als middel om, op basis van vrijheid, sociale rechtvaardigheid te bevorderen. Dat is dan ook telkens opnieuw weer de manier waarop religie functioneert in de handen van bijbelschrijvers.

Een voorbeeld. De Tien Geboden of liever de Tien Woorden²⁷⁵ beginnen in beide versies²⁷⁶ met een preambule die de verhoudingen preciseert

zeggen dat de soldaten zichzelf misleidden door te zeggen dat zij het lot van de keizers in handen hielden. Want hij placht te beweren dat God het was die het purper verleende en . . . de duur van zijn regering had vastgesteld. De ondoelmaticheid van deze politiek kan men aflezen uit haar onvermogen om Aurelianus het lot van z'n vergoddelijkte voorgangers te besparen.’ Arnold J. Toynbee, *Geschiedenis en Godsdienst*, Bussum 1957, p. 55.

²⁷⁴ Ziehier het religieus theater, dat Mozes voor de Faraó moet spelen in opdracht van de god HERE: ‘Dan zult gij met de oudsten van Israël naar den koning van Egypte gaan en tot hem zeggen: HERE, de god der Hebreëen, heeft ons ontmoet; nu dan, wij wilden wel drie dagreizen ver de woestijn intrekken om HERE onzen god een offer te brengen.’ (Exodus 3 vers 18). Van het hier genoemde offer is later geen sprake meer, van de drie dagreizen wel! Niet een offer stond op de verborgen agenda, slechts een enkele reis van wel iets meer dan drie dagen; volgens de teksten duurde die reis zelfs veertig jaar.

²⁷⁵ Zo heten ze in Deuteronomium 10:4.

²⁷⁶ De oudste en bij calvinisten bekendste versie vindt men in Exodus 20; daarin staat als grond voor de sabbatswet dat God zelf toch ook vrij nam na de zes dagen waarin hij de wereld schiep. Blijkbaar kon volgens deze bijbelschrijver de mens veilig het voorbeeld van zijn schepper volgen zonder daarmee te hoog te grijpen! De latere versie staat in Deuteronomium 5, met als nogmaals speciaal vermelde grond voor die ene vrije dag per week de herinnering aan de bevrijding uit de slavernij in Egypte die reeds vermeld was in de preambule, Dt. 5 vers 6.

tussen de verdragsluitende partijen en de grond vermeldt waarop hun afspraak berust: ‘Ik ben JHWH uw god die u uit het land Egypte, het slavenhuis, bevrijd heb.’ Vrijheid is dus voorop gesteld in de wet. De latere versie herhaalt de vermelding van de bevrijding uit slavernij nog eens uitdrukkelijk bij de wet op het vrije weekende. Waarschijnlijk is dat de oudste, zeker is het de meest universeel aanvaarde sociale wet. ‘Zelfs de Chinezen hebben hem overgenomen’ heb ik Pinchas Lapide horen zeggen. (Meer over de Tien Woorden of Decaloog in de hoofdstukken vi en viii.)

Recht berust volgens deze opvatting op vrijheid, op de vrije wil om afspraken te maken over wetgeving. Men kan dat aflezen aan ons denkraam. Ook kan men aflezen waarop dan die vrijheid berust: op gevoel, op drang. De wil tot rechtspraak en wetgeving berust op rechtsgevoel: een onrustig gevoel dat ontstaat door ongelijke behandeling.

Die wil moet er dus zijn. Waar wil ontbreekt is recht onmogelijk. Door het ontbreken van de politieke wil kunnen de Rechten van de Mens niet van kracht worden, zo rapporteerde VN-secretaris Oe Thant in 1968.²⁷⁷ Door de onwil van een volk kan een wetgeving geheel falen, zo bleek in 1989 in het Warschaupact. Wat mensen tegen hun wil opgelegd wordt, doet hun geen recht, al heet het recht. Daarom moest het onvermijdelijk een mensenrecht worden, dat ieder deelnemen kan aan het landsbestuur.

Logisch gesproken moet rechtsgelijkheid op den duur leiden tot machtsgelijkheid. Geen ‘heerschappij van de ene mens over de andere tot diens onheil’²⁷⁸ kan stand houden tegen rechtsgelijkheid voor allen. Reeds nu, terwijl rechtsgelijkheid nog bij lange na niet verwezenlijkt is, kan men in organisaties een algemeen streven vaststellen om de afstand in macht naar hoger of lager geplaatsten toe te verkleinen. Doorgaans is het de betrekkelijk kleine machtsafstand die als het meest ondragelijk wordt ervaren. Wie al bijna directeur is streeft — als ijzer dat al dicht bij de magneet is! — vlijtiger naar promotie dan de chauffeur.²⁷⁹

Ruim negentien eeuwen vóór Oe Thant rapporteerde Jezus van Nazareth over ontbreken van politieke wil tot recht voor allen.²⁸⁰ Ook voor hem gold, als voor Mozes, de logische wet: zonder wil geen recht. De Franse revolutie bracht op dit punt geen nieuw inzicht. Reeds de Wet der Tien Woorden was een ‘contrat social’, gebaseerd op de uitdrukkelijke instem-

²⁷⁷ U Thant, *The United Nations and Human Rights*, Foreword, New York 1968.

²⁷⁸ Formulering ontleend aan Prediker, 8 vers 9.

²⁷⁹ Mauk Mulder, *Het spel om macht*, Amsterdam 1972, p. 64 en 99: ‘De kleine machtsafstand roept *dwangmatig* het machtsafstandreductiestreven op.’

²⁸⁰ De tekst luidt: ‘Jeruzalem, Jeruzalem! Hoe dikwijls heb ik uw kinderen willen vergaderen gelijk een hen haar kuikens onder haar vleugels vergadert en gij hebt niet gewild,’ Mattheus 23:37.

ming van het volk met de voorstellen van Mozes.²⁸¹ De vrije wil fundeert recht; recht fundeert macht. Eeuwenlang is rechtsgelijkheid onder de mensen beschouwd als fundamenteel voor hun macht over hun situatie. Machtsongelijkheid, macht die niet wederzijds is, is in die beschouwing uitgesloten.²⁸²

Heerschappij van sommigen over anderen veronderstelt rechtsongelijkheid, strookt dus in principe niet met gelijke Rechten van de Mens. Maar die zijn door staatslieden geproclameerd! Daarom worden de voorrechten van staatslieden in de verdragen en verklaringen door middel van uitdrukkelijke uitzonderingsbepalingen veilig gesteld tegen de gelijke rechten van de verdragen.²⁸³ Hun werking is immers vernietigend voor alle voorrechten, ook voor die welke de staat mogelijk maken.

Zowel dit principe van rechtsgelijkheid als de proefondervindelijk vastgestelde machtsafstandreductietendens bevestigen de visie van Seashore en Tannenbaum. Zij concludeerden uit een veldonderzoek dat macht

²⁸¹ Exodus 24:3 en 7; uitvoeriger in Jozua 24:14-28.

²⁸² Dezelfde gedachte vindt men reeds in Genesis 1:26 v. 'Man en vrouw schiep hij hen om te heersen over de vogels van de hemel, de vissen van de zee, de dieren van het veld en al wat er op de aarde kruipt.' Niet heersen over elkaar dus. Het heersen van de ene mens over de andere wordt in minder triomfantelijk verband beschreven als een gevolg van 'begeerte', niet alleen in 3:16 maar ook in 4:7 waarvan het slot oorspronkelijk bij 3:16 hoort. Er moet oorspronkelijk gestaan hebben: 'Naar uw man zal uw begeerte uitgaan en hij zal over u heersen, wiens begeerte naar u uitgaat en over wien gij zult heersen.' Deze tekstsamenhang is door latere (mannelijke) redacteuren bijna onnaspeurlijk gemaakt, maar een Israëlitisch geleerde heeft haar desondanks bespeurd, zo deelde Martien Beek zijn studenten mee. Jammer dat David Rosenberg dit niet vernomen noch ontdekt heeft voordat hij zijn reconstructie van *The Book of J* in 1990 in New York publiceerde; het zou Harold Blooms stelling, dat J een vrouw geweest moet zijn, nog onomstotelijker gemaakt hebben.

²⁸³ Analooq hiermee heeft de kerk, reeds in de tweede eeuw en vooral sinds haar erkenning van staatswege in de vierde eeuw, de bevrijdingsbeweging 'De Weg', die in de eerste eeuw in het voetspoor van Jezus van Nazaret in het Romeinse rijk een spectaculaire groei doormaakte, onder controle gebracht van opzichters (Gr. *episkopoi*, bisschoppen). In het Nieuwe Testament treft men een geschrift aan uit de tweede eeuw, II Petrus, waarin eerbied geëist wordt voor heerschappij als zodanig, zonder te zeggen wiens heerschappij dan wel (2:10). Het kondigt ook de 'ondergang der goddeloze mensen' aan (3:7). In de eerste eeuw had Paulus zijn brieven nog aan gelijken geadresseerd; alle christenen noemde hij 'mede-opzichters en dienaars' (Philippenzen 1:1). Deze tekst is later in bijna alle handschriften bijgewerkt door inlassing van een spatie: 'met opzichters en dienaars'. Dat komt beter overeen met de Griekse grammatica, ja zeker, maar ook met de latere bisschoppelijke structuur van de kerk! Zo reeds F. Loofs, *Die urchristliche Gemeindeverfassung*, ThStKr 63 (1890) p. 619 vv.

gezien moet worden als een tweerichtingsverkeer, een wederzijds uitoefenen en accepteren van invloed, respectievelijk op en van anderen.²⁸⁴ Macht is pas stabiel als ze gelijk verdeeld is.

Zoals gezegd: gelijke rechten van de mens zullen leiden tot gelijke machtsverdeling (verdere democratisering) en zo het totaal aan macht vergroten en stabiliseren. Daarmee zal dan het algemeen verbreide gevoel van machteloosheid verholpen worden. Omdat dit zal neerkomen op demontage van hecht doortimmerde machtsconcentraties die nog niet aan hun spontane instorting toe zijn, zal het een ongelijkmatig, met horten en stoten verlopend proces zijn. De politieke veranderingen zullen uiteraard chaos veroorzaken. De voormalige Sovjet-Unie is daar een voortdurende illustratie van. Decentralisatie binnen een machtsweefsel is te vergelijken met celdeling in een levend weefsel. Ook bij politieke decentralisatie kan kanker optreden, dat wil zeggen schadelijke groei ten koste van het gemeenschappelijk belang. Het einddoel van decentralisatie van de macht is de volledige vrije ontplooiing van elk individu (zie hoofdstuk iii, 1e alinea). Maar in grote delen van de wereld stagneert dit proces; in andere delen is de stagnatie voorbij en verlangt men ernaar terug, zoals in de verwoeste delen van Joegoslavië.

Als de door Seashore en Tannenbaum gevonden evenredigheid tussen het totaal aan macht en de spreiding ervan binnen een gemeenschap inderdaad algemeen geldig is, dan zal onze gezamenlijke macht over de dingen die wij moeten beheersen niet eerder op peil zijn dan nadat de onrechtmatige machtsafstanden geheel weggewerkt en in overeenstemming met de gelijke menselijke waardigheid van allen gebracht zijn. Voorlopig zullen we nog moeten werken met schaarse macht. Bij alles wat we doen kan macht opgebouwd worden, bij niets hoeft macht verspild of teniet gedaan te worden.

Goede sociale communicatie is daarvoor onmisbare voorwaarde. Als de economische concurrentie vreedzaam geworden is omdat de door mensenrechtenwetgeving gereguleerde markt geen moordende concurrentie doch productieve coöperatie uitlokt, dan valt de grote hindernis weg voor een eendracht die macht maken zal in overvloed, macht om de reusachtige taken die nog wachten aan te kunnen.

Zoveel is nu dan duidelijk: recht is fundamenteel voor macht. Niet omgekeerd. Hitler had het mis en met hem de meeste thans nog functionerende staatslieden. Recht van de sterkste wordt in de mensenwereld sinds lang niet meer als recht geaccepteerd; dat weten ze. Sinds de vaststelling van de beide Internationale Verdragen inzake de Rechten van de Mens in

²⁸⁴ Uitvoeriger geciteerd in mijn *Macht door gehoorzaamheid*, Baarn 1973, noot 442.

1966, de intrede van bindend mensenrecht, behoëft het ook door niemand meer geaccepteerd te worden. De Verenigde Naties vormen een verweer tegen tirannie. Het feit dat hun organisatie door tirannieke lidstaten geblokkeerd, misbruikt, gecorrumpeerd, van contributies verstoken en met hun onbekwaamste personeel bevolkt wordt is een politiek probleem dat hun politici niet haastig zullen oplossen. Daarom werken niet-gouvernementele organisaties aan een inventarisatie van de verzwakkende maatregelen die lidstaten en andere machtsconcentraties tegen de VN nemen.

Dit is het belangrijkste verschil met de dierenwereld. We zitten nog met de Vlaamse of Nederlandse leeuw en met de Duitse of de Amerikaanse adelaar als symbolen van de roofdierenmacht. In mensenhanden is die macht zeer gevaarlijk en toch was ze voor de meeste mensen heel lang het model waarnaar zij zich hun koning voorstelden en diens macht erkennen.

Die symbolen gelden niet eeuwig, althans niet voor de 21e eeuw. Het is nu tijd om Alvin Tofflers hypothese te testen dat macht eerder aan kwaliteit te toetsen dan aan hoeveelheid te meten is. Wie macht uitdeelt bereikt meer dan wie macht inzamelt. Alles wijst erop dat de tijd is aangebroken voor vredestichtende, humane machtsverhoudingen, democratische politiek, sociale defensie en verzoenende justitie. Bevolkingen kunnen niet meer achter hun rug om beheerst worden, de gevaren die hen bedreigen wèl.

Ik ga er daarom van uit dat geweld tegen mensen de facto onbruikbaar is om rechtvaardige verhoudingen te scheppen tussen mensen, gemeenschappen en volken. De jure blijft het bruikbaar voor verdediging. Of dat ooit raadzaam is, is een andere kwestie. Gelijk recht op leven impliceert het recht op gewapende individuele verdediging tegen een gewapende overval, hetzij door soldaten, ambtenaren of particulieren. Politie biedt meestal geen bescherming daartegen, vormt vaak zelf de bedreiging. Ieder heeft het recht zijn huis, tuin en keuken te beschermen tegen invallers, verwoesting, moord en brand, zo nodig gewapenderhand. Dat vloeit voort uit de rechten op privacy en eigendom, dunkt mij, maar niemand heeft het nog als mensenrecht opgeëist, hoewel het in de Verenigde Staten geen betoog behoeft. Misschien beschouwt men het hier in Europa nog als een voorrecht van de staat om te allen tijde gewapenderhand een huis binnen te kunnen dringen, eventueel een bevel tot huiszoeking tonend op verzoek, of een arrestatiebevel. Alsof het dan wèl correct is!

Als het om hele steden of landstreken tegelijk gaat heeft dit recht op gewapende zelfverdediging geen zin. De overvallen partijen in de Tweede Golfoorlog, Koeweit en Irak, hebben van dat recht dan ook nauwelijks of geen gebruik gemaakt. Zij verloren al genoeg mensen zonder dat te doen. Een ander voorbeeld is Denemarken in 1940. Door af te zien van oorlog,

niet van sociale verdediging (koning Christiaan ging zelf met een jodenster lopen!), heeft men veel mensenlevens gespaard en bijna alle Deense joden in veiligheid kunnen brengen.

Overleg, rechtstreeks of door wederzijds aanvaarde bemiddeling, vertrouwenwekkende maatregelen, opening van zaken en verslag aan belanghebbenden zijn betaalbare, bruikbare, doelmatige middelen van sociale zelfverdediging. Falen deze, dan zijn er nog veel meer, van staking tot en met parallelregering. Sinds Gandhi verschijnt daar veel literatuur over. De effecten zijn meestal duurzaam genoeg, de neveneffecten te overzien. Daarom zijn deze middelen aanvaard en worden toegepast in, bijvoorbeeld, organen van de Verenigde Naties, bedrijfsleven, onderwijs, opvoeding, kunst en wetenschap. Ook in militaire en justitiële kringen groeit de belangstelling voor wat men noemt ‘geweldvrije conflictoplossing,’ een vreemde uitdrukking overigens, alsof geweld ooit een conflict opgelost heeft. Integendeel, het voegt er altijd nieuwe aan toe en maakt dikwijls het oorspronkelijke conflict onoplosbaar.

Als we omzien naar de verwoestingen die onze beschaving in alle opzichten heeft aangericht en nog aanricht, dan vragen we ons af of, van de aanvang af in moreel opzicht en sinds de verovering van Constantinoepel door de Turken in 1453 ook in politiek opzicht, voor het christelijke Europa de weg van de vrede niet de enig begaanbare geweest was. Sommigen kenden en wezen die weg — wat hun meestal het leven kostte. Hoe dan ook, langs de weg van de oorlog kwam Europa sindsdien in ruim vijf eeuwen geen stap verder, integendeel, eerder zeven eeuwen achterop. De slag bij Poitiers (732) waarin christenen moslims versloegen, leidde dat verval in. Nog in 1993 waren christenen bezig moslims uit te roeien.

Maar nu zijn we toch op een punt gekomen, waar de ethische eis van eerbied voor het leven van mensen tegelijkertijd een vitale, biologische voorwaarde is geworden voor overleven van de enige mensensoort die nog bestaat en waarschijnlijk begonnen is uit te sterven: de *homo sapiens sapiens*, de wijs geworden wijze mens, die niet kan leven buiten de aarde met haar lucht en water, haar planten en dieren, haar oeroude voorraden en haar spiksplinternieuwe zonlicht elke dag.

§ 5.1.1. UITVOERENDE MACHT OVERMEESTERT RECHTERLIJKE MACHT

Geen gezichtspunt is zo generaliserend gebruikt als het politieke: ‘alles is politiek’. Een veelgenoemde theoloog gebruikte deze generalisering zelfs in de titel van een van zijn boeken. De totalitaire staat is de politieke verwezenlijking ervan.

Naar mijn opvatting gaat het in de politiek om het vermogen, mensen in vrede leiding te geven. Dreiging met oorlog, dood en geweld is volgens

Canetti het kleingeld van de macht, waarvan enorme kapitalen opgestapeld zijn.²⁸⁵ In werkelijkheid is dreigen bij mensen, evenals bij sommige dieren, een schijnvertoning, vertoning van een machtsschijn die de machteloosheid moet verbergen.²⁸⁶ Werkelijke politieke macht heeft vrede als criterium.²⁸⁷ Wie niet in vrede kan leiden, kan niet leiden; maar vrede is onder het kapitalisme onmogelijk.²⁸⁸

Politieke macht berust, evenals religieuze en sociale macht, op vertrouwen in recht. Hitler dacht omgekeerd: recht wordt gedictieerd door wie de macht heeft. Helaas is Hitlers opvatting nog de heersende. De staatsmacht — en daarmee de rechtsmacht — berust volgens die opvatting op het monopolie van de wapens. Omdat dit een bijgeloof is dat op een psychische storing berust, die de omvang van een epidemie heeft, is bewust-

²⁸⁵ Elias Canetti, *Masse und Macht*, Hamburg 1960, p. 543. Over beloning als het grote geld, naast dreiging als kleingeld, schrijft hij niet; Marx citeert hij niet. Wel wijdt hij een prachtige pagina aan de absolute macht van een moeder over haar zuigeling: p. 253.

²⁸⁶ James F. Masterson, *The narcissistic and borderline disorders*, speciaal hoofdstuk 11: 'The role of mastery of the talionic impulse,' New York 1981, laat zien dat wraaklust machteloos maakt, pp. 182 vv. Dreiging en beloning stralen een schijn van macht uit maar die schijn bedriegt: 'Waarom zou men zich buigen voor macht als men niet eerst weet of de macht goed is?' (Herman Philipse, NRC-Handelsblad 8-9-'94, p. 9).

²⁸⁷ 'Governments, both at the national and international levels, have a particular obligation to assume a leadership role in shaping and implementing preventive responses to emerging conflicts.' Kumar Rupesinghe, in: *Towards Global Human Rights*, Tilburg 1996, p. 65 v.

²⁸⁸ 'The minimum necessary condition of good politics on a large scale is peace; and peace is impossible in or between competitive societies' schreef John Middleton Murry in zijn Inleiding op de bundel essays *The right to live* van Max Plowman, London 1942, p. 16. Op p. 48 legt Plowman uit waarom: 'Meliorated and disguised by thousand compensating and strictly human activities, this competitive struggle for security of life goes on becoming necessarily more and more intense, until finally the ordinary means of gaining self-advantage prove insufficient to whole bodies of men, who find themselves, again inevitably, ranged against one another in the struggle for the means of life. Follows war as naturally as night follows day. War will in fact continue to be the *normal* activity of man so long as competition for the means of subsistence is regarded as a basic rule of human life.' (1939) Plowman stierf in 1941, 57 jaar oud. Ruim een halve eeuw later geldt deze 'basic rule' nog overal en woeden er 34 oorlogen. Daarmee is Plowmans stelling weliswaar niet bewezen doch zeer aannemelijk gemaakt. Als hij gelijk heeft, wat ik aanneem, dan kan ontwapening van regeringen onder het concurrentiemodel alleen worden afgedwongen door zodanige geweldvrije massa-acties dat ze tegelijkertijd dat model onmogelijk zullen maken. Maar die macht 'is voor hun ogen verborgen' (Lucas 19:42).

making van die collectieve neurose door middel van gezond onderwijs en ondogmatische journalistiek onze enige hoop op genezing.

Intussen wordt ook in de moderne staat, vooral in haar uitvoerende macht, ofschoon deze nog in 'laatste' instantie op geweld dus op pseudo-macht gebaseerd is, de vreedzame structuur van het politieke aspect der macht zichtbaar en wel zodanig, dat zich daarin alle overige 15 aspecten weerspiegelen op de wijze van het politieke.

Vrede als criterium en structuurprincipe van het regeren over mensen is bovendien de uitgesproken veronderstelling van instituties van elk regime, de krijgsmacht inbegrepen: 'Peace is our profession.' Hun ideologie is immers: vrede door afschrikking met wapengeweld. (Sociale verdediging berust op vrede door afschrikking met onregeerbaarheid.²⁸⁹) De politie in Amsterdam heeft als wapenspreuk: *Vigilat ut quiescant*; hij waakt opdat zij rust hebben. Evenwel, meer nog dan zinspreuken is het de opbouw van de staatsmacht, die getuigt van haar veelzijdig vreedzaam karakter.

De opbouw van de staatsmacht in dit land is door 60 jonge ambtenaren in kaart gebracht in 1984 en 1985, tijdens hun deelneming aan een introductieprogramma voor jonge academici van het Rijksopleidingsinstituut. Hun oefening in 'departementale bemiddeling' bestond uit het groeperen van wel honderd kaartjes met namen van departementsonderdelen, ontleend aan de staatsalmanak. Ze werkten in drie gescheiden groepen van twintig deelnemers. Alle drie de groepen kwamen, onafhankelijk van elkaar, tot hetzelfde resultaat, te weten: een verdeling van de honderd of meer rijksdiensten over acht departementen, elk met vrijwel dezelfde inhoud bij alle drie de groepen.

In onderstaand overzicht van Peter Tack²⁹⁰ voeg ik telkens achter de namen van deze logisch ontworpen ministeries tussen haakjes (genummerd naar opklimmende complexiteit, dus andersom dan de volgorde van hoofdstukken in dit boek) de volgnummers van de aspecten toe, die zich daarin aftekenen:

- 1 Nijverheid en productie: (13, 4) onder andere bouw, industrie, energie, technologie, consumenten, diensten, handel, landbouw, visserij, vervoer.
- 2 Sociale aangelegenheden: (10, 7) onder andere jeugd, bejaarden, gezinnen, minderheden, volkshuisvesting, arbeid, gezondheid, sociale zekerheid, emancipatie, sport.
- 3 Ruimte en leefomgeving: (6, 5, 2) onder andere natuur, landinrichting,

²⁸⁹ Johan Niezing, *Sociale verdediging als logisch alternatief*, Antwerpen en Assen 1987.

²⁹⁰ Peter Tack in NRC-Handelsblad 31-10-1989: Acht ministers is voldoende.

- planologie (drinkwater, afval, lucht.)
- 4 Opleiding en vorming: (8, 14, 16) onder andere onderwijs, kunsten, wetenschap, musea.
 - 5 Orde en veiligheid: (11, 9) onder andere politie, douane, gevangenis, rechtspleging, brandweer, vreemdelingen, reclassering, kinderbescherming, marine, landmacht, luchtmacht, inlichtingen.
 - 6 Internationaal: (15) onder andere Europese samenwerking, Atlantische samenwerking, ontwikkelingsamenwerking, culturele samenwerking.
 - 7 Bestuur en beheer: (12, 3) onder andere binnenlands bestuur, overheidsmanagement, voorlichting, inkoop, gebouwen.
 - 8 Financieel: (1) onder andere inkomens, vermogens, prijzen, belastingen, overheidsfinanciën.

Over deze zestig ambtenaren schreef Tack, dat zij ‘inmiddels al lang genoeg bij de Rijksdienst werkten om interdepartementale struikelblokken te hebben ervaren. Tegelijkertijd zaten ze er kort genoeg om nog geen departementale oogkleppen op te hebben’. Voor een groot deel kan ik het daarin met hem eens zijn; alleen de scheiding tussen bouw en volkshuisvesting lijkt me onpraktisch. De deelnemers vergaten in elk geval geen der zestien aspecten onder te brengen. Maar één departementale oogklep hadden ze toch allen. Ik bedoel nu hun eensgezindheid over een essentieel detail, namelijk de indeling van de rechtspleging bij ‘orde en veiligheid’, tussen gevangenis en brandweer in. Michel Foucaults these dat het strafrecht uitsluitend dient ter disciplineren²⁹¹ kon geen schrikwekkender bevestiging krijgen dan het unanieme besluit van deze zestig veelbelovende jongelui om het recht bij ‘orde en veiligheid’ onder te brengen, ergo: als geweld op te vatten. Let wel: niet eens alleen het strafrecht maar alle recht.

Gangbare opvatting is blijkbaar, dat rechtspleging bij krijgsmacht en politie thuishoort, de gewelddadige fundamente van de staatsmacht. ‘De staat doet mensen geweld aan omdat ze staat is,’ zei een Russische afgevaardigde naar het Eerste Congres van de *Unrepresented Nations and Peoples Organisation*, 6 augustus 1991 in Den Haag. Toepassing van ons denkraam op deze gangbare opvatting laat zien dat hier een conflict ligt, een logisch conflict. Het recht, met rechtsgelijkheid als principe, kan onmogelijk dienen voor geweld, met rechtsongelijkheid als principe. Daartoe zou het dan toch eerst kromgebogen moeten worden tot voorrecht. Een compromis tussen gelijkheid en ongelijkheid in rechten, kortom zoiets als

²⁹¹ Michel Foucault, *Discipline and Punish, The Birth of a Prison*, New York 1979 (Parijs 1975).

toelaatbare discriminatie, is uitgesloten omdat krachtens de Rechten van de Mens *elke* discriminatie ontoelaatbaar is.

Wij staan dus voor het feit dat ons denkraam indruist tegen een weliswaar levensgevaarlijke doch niettemin algemeen gangbare opvatting over recht en rechtspleging. Gezien de al duizenden jaren lang gedane moeite om deze levensgevaarlijke opvatting te corrigeren en de povere resultaten daarvan, zullen wij nog andere pogingen moeten doen om de wereld tijdig ervan te overtuigen dat geweld geen recht is. In schijn is iedereen het wel met dit laatste eens, maar onze trouwe ambtenaren prikken de schone schijn door en onthullen de verschrikkelijke werkelijkheid. Men gelooft in geweld als rechtsgrond.

Ook in andere opzichten is Tacks verslag interessant. We gaan de acht ministeries nog eens langs:

(1) Het ministerie van economische zaken houdt zich niet alleen met de markteconomie bezig maar ook enigszins met de ecologie, dat wil zeggen met alles wat gemaakt of geleverd wordt; ook met energie die geleverd wordt door trekdieren, door de zon, de aarde, de zee en de wind, voor zover bruikbaar gemaakt door mensen. In onze hypothese zijn omgeving en huishouding twee essentieel verschillende aspecten, zoals ecologie en economie essentieel verschillende wetenschappen zijn. In de gangbare opvatting echter is fossiele energie koopwaar, evenals de geproduceerde windenergie (zij het dat deze laatste zo lang mogelijk uit de markt gehouden wordt ten gunste van gevestigde belangen bij olie, gas, steenkool en plutonium; zie hoofdstuk i, onder 1.3.2. Perverse religie: de windmolen bij Bergen op Zoom).

Wij hebben dit proces van absoluutstelling van het economische de verwinkeling genoemd, een kanker die niets onberoerd laat en het planetaire aspect zelfs geheel uitwist door het 'op de markt te brengen'.

F. R. Ankersmit acht de 'totale economisering van alle politieke problematiek' een noodzakelijk gevolg van de traditionele democratie. 'Geld is immers het meest geschikte instrument om de grootste gemene deler van belangenconflicten tot uitdrukking te brengen. De op de verzoening van het maatschappelijke conflict gerichte democratie zal daarom noodzakelijkerwijs alles in economische termen vertalen. ... Maar zij anticipeert niet en vermijdt alles wat tegenstellingen zou kunnen genereren.'²⁹²

²⁹² F. R. Ankersmit, *De staat moet weer het voortouw nemen*; NRC-Handelsblad, 1-10-1994, p. 9. Deze visie op democratie als verzoeningsmodel komt goed overeen met die van Norbert Bobbio, hoogleraar grondwetgeving en mede-ontwerper van de Italiaanse grondwet van 1948: 'Letztlich ist Demokratie eine Sammlung von Regeln, die es erlauben, soziale Konflikte so zu regeln, dass die Kontrahenten zur Lösung nicht auf Mittel der Gewalt zurückgreifen müssen.' *Archipel, Zeitung des*

Behalve dan de tegenstellingen die nu gegeneerd zijn door niet op de mensenrechten te anticiperen! Mooie verzoening!

Met het onvermijdelijke verdisconteren van milieuschade en onvervangbaarheidspremies in de prijzen van kolen, gas en olie zal overschakeling op de energie van de zon economisch onontkoombaar worden. (Renderabele energiewinning door fusie van waterstofkernen ofwel het nabootsen van de zon in een installatie op aarde, waar al veel geld aan besteed is, is voorlopig niet in zicht; volgens recente schattingen duurt dat nog zeker 50 jaar.) De oliemaatschappijen houden die verdiscontering van milieuschade uiteraard zo lang mogelijk tegen. Hun macht is daarvoor groot genoeg, maar zij zouden beter de exploitatie van kringloopenergie kunnen bespoedigen dan eerst de fossiele energie hals over kop uitverkopen tegen prijzen waarin de onvervangbaarheid niet meegerekend is. Beter voor komende generaties, bedoel ik; niet beter voor de bedrijfswinst op korte termijn.

(2) Het ministerie van sociale zaken vertoont eveneens twee aspecten: het sociale (spelen) en het psychische (neigen). Tacks overzicht van de opsomming van rijksdiensten laat zien dat die diensten dikwijls economische, sociale en culturele rechten van de mens betreffen, b.v. de ministeries van ruimte en leefomgeving en van opleiding en vorming.

De volgorde in dit ambtenarenschema is trouwens dezelfde als de volgorde in het ESOCU-verdrag van 1966: eerst het economische, dan het sociale, tenslotte het culturele aspect. In onze hypothese is het sociale echter een der voorwaarden voor het economische. Ook in dit opzicht gaan wij tegen een gangbare opvatting in. Het belangrijkste argument voor onze opvatting is de logische onmogelijkheid van handel drijven zonder recht (schuldvordering, eigendom, etc.), zonder rolverdeling (koopman en koper), zonder vertrouwen (krediet), of zonder vergunning of gedoging (zwarte markt). Daaruit volgt: recht, spel, geloof en politiek gaan logisch vooraf aan handel en nijverheid. (Tip: kijk naar een roedel honden of lees Marx.)

(3) Het ministerie van ruimte en leefomgeving omvat het overige van de levende natuur (planten en dieren voor zover niet 'op de markt gebracht') en de dode natuur (land, water, lucht) alsmede de afvalverwerking. Dat bestrijkt drie aspecten: de ruimte, de aarde, en wat erop leeft, alles voor zover het geen koopwaar is geworden.

(4) Het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen heeft weer de formule van vóór 1940: OKW. Het vertoont drie aspecten: dat van

de wil (het praktisch verstand), dat van de creativiteit en dat van het (theoretisch) denken.

(5) Het ministerie van orde en veiligheid, in onze termen het aspect van moraal en geloof, heeft bij deze zestig ambtenaren de rechtspleging onder zich gekregen. Ten onrechte, schreef ik al. Zij vereenzelvigen het juridische met het geloofsaspect. Dat deed de nazi-rechtspraak ook. Voor gewetensbezwaar tegen een wet is dan geen plaats: de wet reguleert het geweten.

Maar er is nog meer van te zeggen. Hun voorstel stelt het gehele onderdrukingsapparaat, tegen mensen gericht, op één lijn met de brandweer die mensen tegen vuur beschermt. Inderdaad is de NAVO wel eens als 'brandweer' omschreven maar men vergeet dan dat de brandweer mensenreddende, de krijgsmacht mensenvernietigende opdrachten heeft. Brandweer past dus niet in het (repressieve) rijtje. Het over het hoofd zien van dit diametrale verschil is overigens kenmerkend voor religieuze gedachtengangen; die zijn altijd dubbelzinnig of troebel.

Ernstiger nog dunkt mij het bezwaar dat orde en veiligheid, als het om mensen gaat, in feite met repressie niet gediend zijn, laat staan gewaarborgd. De verstoring van de (betrekkelijke) orde met bedreiging van de veiligheid van de gehele mensheid door acht mannen, die honderden tanks op grote steden in de Sovjet-Unie afstuurden in de nazomer van 1991, is daarvan een duidelijk voorbeeld. Ook andere misdaden tegen de mensheid, zoals de vernietiging van de Irakese infrastructuur in de winter van 1991 en de vergiftiging van dat land met plutoniumbommen eind 1998 door de Verenigde Staten hebben de orde en de veiligheid voor tal van volken er niet beter op gemaakt. Veiligheid is de toetssteen van geloof en religie; het geweldsgeloof van de westerse cultuur is ook in de laatste fase van die cultuur nog de grondslag voor het veiligheidsbeleid. Alleen is de onveiligheid, die helaas ermee bewerkstelligd wordt, onaanvaardbaar geworden zelfs voor hen die ervan zouden moeten profiteren, ten koste van hoeveel slachtoffers dan ook. Het geloof in geweld teert weg omdat geweld niemand meer veiligheid biedt. Helaas gebeurt dit nu reeds, terwijl geloof in sociale verdediging op basis van mensenrechten — een geloof dat de toets van het veiligheidscriterium wèl kan doorstaan — nog te schaars is. Zo ontstaat een vacuüm, mede ten gevolge van doelbewuste bestrijding van sociale verdediging door regeringen. Het terugdraaien van het aanvankelijk groot opgezette onderzoek van de regering Den Uyl naar sociale verdediging is slechts een voorbeeld. Niets roept zoveel politiegeweld op als geweldloze actie, zoals bijvoorbeeld destijds bij de kerncentrale Dodewaard, die nu achteraf inderdaad gesloten moet worden. Geweldloze actie wordt staatsgevaarlijk geacht omdat overheidsmacht,

naar men meent, op geweld berust en sociale verdediging voor dreiging met geweld niet gevoelig is, dus als het ware de stoel onder de overheid wegtrekt.

(6) Het ministerie van internationale zaken omvat, uiteraard, alle internationale samenwerking waarin de regering zich begeeft. Samenwerking veronderstelt gelijkheidwaardigheid. Omdat elke regering zich in waardigheid boven haar onderdanen verheft is regeringssamenwerking per definitie samenwerking met andere regeringen. Die zijn uiteraard aan dezelfde zelfverheffing ten prooi. Samenwerking met andersdenkende onderdanen, als definitie van democratie²⁹³, is hier geheel buiten de horizon geraakt. De feitelijk bestaande gedachtenwisseling van de regering met het volk en zijn vertegenwoordigers, een ‘samenspel’ waar de hele democratische politieke macht op heet te berusten, komt in Tacks opsomming alleen voor als ‘overheidsmanagement’ of als ‘binnenlands bestuur’, ministerie nr. 7. En management heeft meer met manège (dressuur) gemeen dan met samenwerking; het parlementair overleg met de ministers levert geen samenwerking van gelijkwaardige partners op, is veeleer een wijze van bestuur. Democratie is dus in dit ambtenaarsdenken evenzeer zoek als in de nationale werkelijkheid; alleen in internationale verhoudingen zien zij samenwerking. Dit hangt logisch samen met geloof in geweld als grondslag voor de verhouding tussen overheid en onderdaan. Kunnen kat en muis samenwerken?

‘On speaking terms’ is de overheid niet met het parlement, alleen met buitenlandse partners en coalitiepartners. De oppositie praat nog wel, maar alleen tegen hun regeringen; er valt niet mee te praten. Dit is het taalaspect van autoriteit.

(7) Het ministerie van binnenlands bestuur zorgt voor alle instrumenten die de overheden nodig hebben behalve wapens: management, voorlichting, gebouwen, voertuigen, elektronica etc. Het houdt de zaak draaiend (tijdsaspect) en omvat ook Algemene Zaken zoals regeerakkoorden (politiek aspect).

(8) Het ministerie van financiën wordt belast met meer dan alleen de overheidsfinanciën. Het beheerst werkelijk alle geldstromen, ook inkomens, vermogens, prijzen. Hier lijken de ambtenaren wel communisten. Maar dat is schijn; evenals de vrije markt schijn is. De markt is immers alleen vrij voor zover de overheid haar dat toestaat. Daar voorbij is er nog zwarte markt en de rest is openlijk overheidsbeleid. Het ministerie van financiën is in onze wereld het centrum van alle macht omdat alle over-

²⁹³ Deze definitie is van H. M. van Randwijk, auteur van de tekst op het verzetmonument aan het Weteringplantsoen in Amsterdam: ‘Een volk dat voor tirannen zwicht zal meer dan lijf en goed verliezen. Dan dooft het licht.’

heidsfuncties, ook die van de wetgever, betaalde functies zijn geworden. Door de betalingen te stoppen, stopt men hun functioneren. Het is het aspect van de kwantiteit dat hier zijn politieke uitdrukking vindt.

(Voor een menselijke samenleving echter is niet de hoeveelheid maar de hoedanigheid fundamenteel, en die hoedanigheid wordt bepaald door recht dat geldt. Recht bepaalt ook de hoeveelheden. Daaruit volgt in ons model dat Justitie de overheidsfinanciën moet beheren. Overheidsfinanciën zijn een kwestie van wetshandhaving. Hier wreekt zich het tekort aan democratisch besef van deze ambtenaren.)

Het geheel van Tacks artikel overziende mogen we concluderen dat het creatieve denkwerk van de zestig jonge ambtenaren degelijk (het omvat alle zestien aspecten van een concrete regering), onthullend (het bevat de ontmaskering van de belangrijkste politieke drogredenen, zoals veiligheid, vrije markt, democratie en rechtspleging) en leerzaam is. Echter, hoe rationeel en waardevol het werk van deze ambtenaren ook is, de regering heeft er, sinds het in 1985 ter beschikking kwam, op geen enkele wijze gebruik van gemaakt; vermoedelijk omdat het neerkomt op halvering van het aantal ministeries. En dat is wel het laatste wat een regering zal doen die haar posities tracht te behouden.

De fundamentele fout van de ambtenaren is, dat zij justitie met defensie combineren in plaats van met financiën. Een rechtstreeks democratisch gekozen onafhankelijke rechterlijke macht moet, om onafhankelijk te zijn, zowel zichzelf als de uitvoerende en de wetgevende macht betalen, krachtens dezelfde wet die ook het regeringstoezicht op de rechterlijke macht veilig stelt. Zolang ze financiën niet in eigen hand krijgt is de rechterlijke macht niet onafhankelijk. Hetzelfde geldt ook internationaal. Zolang de financiële instellingen (IMF en Wereldbank) niet in het internationaal recht geïntegreerd zijn kunnen de Veiligheidsraad, het Internationaal Gerechtshof (voor statenklachten over staten) en het Internationaal Strafhof voor de Rechten van de Mens niet onafhankelijk opereren.

Herverdeling van geld door de overheden is een kwestie van recht. Dit leren de teksten van het Internationale Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, waaraan Nederland zich op 11 december 1978 gebonden heeft. Justitie moet het geld voor de uitvoering ervan kunnen verschaffen.

In ons denkraam is de combinatie van justitie met financiën evenzo evident als de combinatie van economie met ecologie. Combinatie is echter geen vereenzelviging. De rechterlijke macht kan niet alle telwerk aan zich trekken, evenmin als kooplieden de ganse aarde met haar atmosfeer en al wat leeft op de markt mogen brengen. (Reeds worden gezonde arme kinderen verminkt om hun organen op de markt te brengen.)

§ 5.1.2. UITVOERENDE MACHT OVERMEESTERT WETGEVENDE MACHT

Wat de wetgevende macht (de volksvertegenwoordigers of afgevaardigden, zowel in de meerpartijendemocratieën als in de volksdemocratieën) aan wetgeving te zien gegeven heeft in onze eeuw, is bedroevend.

Laat ons de dictaturen buiten beschouwing laten die de schijn van democratie niet eens meer ophielden, zoals in de vroegere Sovjetunie en haar invloedssfeer, Portugal vóór Otelo de Carvalho, Spanje onder Franco, Griekenland onder Papadopoulos, Duitsland en bezette gebieden onder Hitler, nu nog o.m. in China, Cuba, Marokko, Algerije, Turkije. Gedwongen door onkunde moeten we ook het nieuwe Oost-Europa nog buiten beschouwing laten, waar zich staatsvormen ontwikkelen die soms meer in de richting lijken te gaan van wat de mensenrechten en het VN-Handvest beogen met de formules ‘zelfbestuur der volken’ en ‘zelfbeschikkingsrecht der volken’.²⁹⁴

Dan beschouwen wij dus alleen het oude West-Europa en zijn militaire bondgenoot sinds de Tweede Wereldoorlog, de Verenigde Staten. Ik memoreer dan alleen de meest recente gebeurtenissen: de plaatsing van kruisraketten in Europa, de Tweede en Derde Golfoorlog en de afbraak van asielrecht, recht op sociale zekerheid, recht op onderwijs, recht op internationale orde. Al deze systematische en flagrante schendingen van mensenrechten zijn doorgezet met stilzwijgende of uitdrukkelijke goedkeuring van parlementen die ten dele of volledig geïnformeerd waren over de onrechtmatigheid hiervan.

Om in Nederland de kruisraketten te kunnen toelaten werkte de regering met fictieve Amerikaanse gegevens, in plaats van met verifieerbare, algemeen bekende Russische gegevens, betreffende het aantal operationele Sovjetraketten. De ontoelaatbaarheid onder alle omstandigheden van massavernietigingswapens bleef buiten de discussie. Ook de rechterlijke macht faalde in dit opzicht, zodat duizenden die de Staat der Nederlanden aangeklaagd hadden, zich tot de VN-commissie in Genève moesten wenden.

In de Verenigde Staten moest de meerderheid in het Congres voor het voldongen feit geplaatst worden, om de reeds een half jaar lang in het geheim voorbereide aanval op Irak te kunnen uitvoeren. Over dit alles is in de pers gedetailleerd verslag gedaan. De schending van het asielrecht en van sociale en culturele rechten door bezuiniging op sociale uitkeringen en door commercialisering van het onderwijs ontmoet in de parlementen geen principiële kritiek, dat wil zeggen: geen op de mensenrechten gebaseerde kritiek.

²⁹⁴ Artikel 1 in beide internationale verdragen van 1966.

Hetzelfde geldt voor de uitholling van de democratische mensenrechten door de structuur van de Europese Gemeenschap, welks parlement geen controle heeft over de uitvoerende macht terwijl de nationale parlementen die ook al nauwelijks meer hebben. Het Verdrag van Schengen heeft laten zien waartoe dit gaat leiden. Mensenrechteninstituten en andere niet-gouvernementele organisaties (NGO's) hebben de alarmklok hiervoor geluid, niet de parlementen. Hoe is dat mogelijk? Zijn parlementsleden op onbekwaamheid geselecteerd? Neen, veeleer worden zij gedirigeerd door hun partij die hun een betaalde positie geeft òf afneemt, al naar gelang van hun volgzzaamheid ten opzichte van de partijlijn. Bij regerende partijen vloeit die lijn voort uit het akkoordje waarop de partijen het met elkaar gegooid hebben ter wille van regeermacht en ten koste van verkiezingsbeloften: het regeerakkoord.

Over de sociologische en psychologische voorwaarden voor een corrumperende werking van macht gaat hoofdstuk vii. In dit verband wil ik de remedie tegen deze ellende uiteenzetten, zoals die voortvloeit uit onze analyse van politieke macht: het leiden van mensen in vrede.

De gekozen wetgever, de volksvertegenwoordiger, is gekozen en afgevaardigd door mensen die hun recht om zelf hun land of hun stad te besturen aan hem toevertrouwd hebben omdat zij geloven dat hij rechtvaardig zal besturen. Een omschreven mandaat hoeft hij niet te ondertekenen en ruggespraak met de kiezers over wat hij ziet bij de uitvoerende macht is niet mogelijk. Vroeger wel; in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, maar dat hield teveel op. Nu stemt de afgevaardigde 'zonder last of ruggespraak'. Zo bepaalt de grondwet.

Een blind vertrouwen van de kiezer dus? Ja, dat is wat de grondwet zegt, waaraan de gekozene zich dus te houden heeft. Niet echter de kiezer . . . In de praktijk is er bij de kiezers zo weinig vertrouwen dat velen niet eens meer van hun kiesrecht gebruik maken. Dit is geen wonder: de verkiezingsprogramma's zijn niet bindend voor de partijen (immers: zonder last) en de regeerakkoorden die zij met elkaar sluiten om tot een meerderheidsregering te komen staan juridisch los van wat zij hun kiezers beloofd hebben (zonder ruggespraak). Alles wat kiezer en gekozene met elkaar verbindt is geloof, vertrouwen. Wordt dit beschaamd, dan is de gekozene zelf de eerste die zich daarvan bewust is. Bij de kiezers heeft hij het verbruid; waar zal hij anders steun zoeken dan bij zijn fractieleider die alles aan de kiezers uitlegt? Zo versterkt dit model van parlementaire democratie op den duur steeds duidelijker het partijwezen, iets wat in communistische staten al veel eerder gebeurd was.

Door de voortdurend geschonden verkiezingsbeloften geven de meest kritische kiezers het eerst de moed op. Zij geloven niet meer en stemmen

niet meer. Het systeem werkt dus negatief-selectief. De meerderheden die uit de stembus komen zijn steeds meer de stemmen van de minst kritische kiezers. Minderheden die nog enige hoop hebben, stemmen op kritische (linkse) of pseudo-kritische (rechtse) partijen. Deze blijven dus klein. Dat dit rampzalige uitwerkingen heeft, behoeft geen betoog. Men verbaast zich alleen dat de gevolgen niet nog catastrofaler zijn.

Wil men het vertrouwen van de kiezer in zijn afgevaardigde, dat is de grondslag van de democratische politieke macht, herstellen, dan moet men dit vertrouwen een grond geven. Die grond kan alleen de trouw van de gekozene aan zijn mandaat zijn. In geval van trouweloosheid moet hij door zijn kiezers teruggeroepen kunnen worden. Daarmee zouden de partijcongressen eindelijk hun politieke verantwoordelijkheid op zich nemen, te weten het uitoefenen van de kiezerscontrole op de parlementsleden. Wat nu gebeurt is het omgekeerde: de regering houdt via haar regeringsfractieleiders toezicht op de parlementsleden. Om deze corrumperende structuur te wijzigen moet het staatshoofd ophouden met het benoemen van ministers op voordracht van een polsende kabinetsformateur. Zij kunnen door de rechter aan de Raad van State ter benoeming voorgedragen worden op basis van hun eigen gepubliceerde sollicitaties, bevattende instemming met c.q. commentaren op de partijprogramma's. De onvolledige scheiding van wetgevende en uitvoerende macht moet volledig zijn. Het gaat om een wezenlijk verschil in opdracht.

De uitvoerende macht kan dan benoemd worden op voordracht van de democratisch gekozen rechterlijke macht, gekozen om wetten te handhaven, niet om wetten te veranderen of te geven. De huidige verhouding tussen uitvoerende en rechterlijke macht wordt daardoor omgekeerd: de laatste polst dan de eerste, zonder daarmee zelf haar eigen belang te kunnen dienen. Daarvoor is vereist dat zij niet op haar beurt op de markt gebracht wordt en de verkiezing der rechters niet bepaald wordt door de sommen die aan hun verkiezingspropaganda besteed kunnen worden of door hun aantal vrijspraken van kapitaalkrachtige bandieten. Een betrouwbaar ingelichte publieke opinie is de beste controle op de vrijheid van de verkiezing van onafhankelijke rechters. Anders geldt onherroepelijk wat een deelnemer aan het evenement 'États Généraux des Droits de l'Homme' in 1993 te Brussel zei: 'Rechters kiezen? Nee, je krijgt dezelfde problemen. In de Verenigde Staten zal de markt er evenzo mee omgaan als met de partijen.'

De voordelen van dit alternatief boven de bestaande structuur zijn evident. Carrièrejuristen behoeven zich niet langer als politieke onbenullen te gedragen door zich van mensenrechtenstrijd verre te houden om voor een benoeming in aanmerking te komen. (De in 1999 in Engeland wegens

betrokkenheid bij Amnesty International gewraakte rechter in een genocidezaak vormt wel een zeer krachtig argument hierbij.) Het staatshoofd behoeft niet langer genoeg te nemen met een voordracht voor een ministerraad die 'geacht kan worden' het vertrouwen van de volksvertegenwoordiging te genieten. In plaats daarvan worden ministers, provinciale en gemeentelijke besturen voorgedragen waarvan de onafhankelijke rechter vastgesteld heeft, aan de hand van de partijprogramma's en de verkiezingsuitslagen, dat zij zich bereid verklaard hebben die en die programma's die de wil van zus en zoveel kiezers omvatten in die en die opzichten te zullen bepleiten. Waarom zou wèl een notaris nodig zijn om het testament van één dode voor te lezen aan diens erfgenamen en niet om het politiek programma van vele levende kiezers mee te geven aan wie gekozen werden en zich bereid verklaarden om het te verdedigen?

Het huidige circus zal dan aflopen, er komt niet-gouvernementeel toezicht op de afgevaardigden en de verkiezingen zijn geen carnaval meer waarin persoonsreclame beslissend is. Het oude probleem, hoe uit twee of drie partijprogramma's één beleid te laten resulteren, is de politieke opgave die alleen langs democratische weg vervuld mag worden; dus in het gedurig openbaar overleg tussen regering en parlement, in plaats van achter de schermen van een kabinetsformatie. Alleen zó kunnen kiezers, mede door middel van hun partijen, de uitvoering van de door hen gekozen partijprogramma's controleren en toezicht houden op hun gemandateerde afgevaardigden, het parlement.

De partij kan hen terugroepen. Dat kan in het huidige systeem niet. De bepaling 'zonder last of ruggespraak' moet dus uit de grondwet verdwijnen. De reden voor die bepaling (ruggespraak vertraagt wetgeving te zeer) bestaat niet meer.

De scheiding der machten zal hiermee hersteld zijn, het tij gekeerd van politieke ongeïnteresseerdheid van de kiezer. Het zal het behoud van de democratie betekenen. Bij de verkiezingen voor de rechterlijke macht spelen politieke partijen geen rol, evenmin als procespartijen die hun conflict voor de rechter brengen. Het gaat bij rechterverkiezingen immers om juristen die onpartijdig oordelen. De publiciteit over de mate van juridische en maatschappelijke onpartijdigheid van diverse rechters en advocatenkantoren zal dan ook aanmerkelijk toenemen, wat de openheid en de kritiek ten goede zal komen. Juridische kwaliteit, dat is bekend uit de mensenrechtenstrijd, wordt weinig of niet beïnvloed door politieke of godsdienstige kleur noch door maatschappelijke positie. Onpartijdig betekent echter niet bedremmeld of ongevoelig of apolitiek! Ook dat is bekend uit de mensenrechtenstrijd.

Na de verkiezingen voor de politieke programma's en de leden van het

nieuwe parlement die voor die programma's overeenkomstig de nieuwe kieswet getekend hebben, zijn het de rechtbanken, die aan de hand van het internationale recht en van de verkiezingsuitslagen de beleidsmarges vaststellen. Zij geven de Raad van State aan wat de uitvoerende macht, de ministerraad, die zij ter benoeming aan deze Raad voordragen, minstens moet en hoogstens mag gaan doen. Geen regeerakkoord van verkiezingswinnaars, maar een rechtmatige beleidsruimte. De gekozen parlementsleden zullen op dat beleid toezicht houden en er de wetten voor geven.

Zo zijn er voor de drie componenten van de staatsmacht toch maar twee soorten verkiezingen nodig. Dit komt doordat men zoals gebruikelijk tegelijk met het partijprogramma dat men *uitgevoerd* wil zien, tevens de leden van de volksvertegenwoordiging kiest die de nodige *wetten* ervoor *geeft*. Het grote verschil met vroeger is, dat nu de rechterlijke macht tussen regering en parlement in staat en van beider contracten afschrift houdt. Voor een minister is dat het contract met de Raad van State inzake rechtmatige beleidsruimte, voor een parlements lid het contract met de kiezers inzake politieke beleidsinvulling.

Het regeringsmodel van de zestig ambtenaren krijgt dan de volgende correcties:

1. *Nijverheid*: (aspect 13), hierbij: volkshuisvesting en arbeid (komen van 2).
2. *Samenleving*: (nationaal) (aspect 10), arbeid en volkshuisvesting naar 1; toevoegen: sociale bemiddeling (vervangt strafrecht).
3. *Leefomgeving*: (aspect 5), ongewijzigd.
4. *Opleiding*: (aspect 14), hierbij: voorlichting (van 7); toevoegen: media.
5. *Veiligheid*: (aspect 11), justitie naar 8; toevoegen: ontwapening; vertrouwenwekkende maatregelen; godsdienstzaken.
6. *Samenleving*: (internationaal) (aspect 10), ongewijzigd.
7. *Bestuur*: (aspect 12), voorlichting naar 4.
8. *Financiën*: (aspect 9), hierbij: justitie (komt van 5).

Ad. 1) In de gangbare kapitalistische opvatting is arbeid niet in de eerste plaats een economische aangelegenheid, maar een sociale kostenpost. Werkgelegenheid wordt in deze gedachtengang dus bij sociale zaken gerekend; zij wordt echter in feite onder elk systeem geheel bepaald door economische beslissingen en hoort dan ook thuis onder economische zaken. Hetzelfde geldt voor volkshuisvesting.

Ad. 2) De hier (op de opengevallen plaats van 'arbeid') toegevoegde 'sociale bemiddeling', die het strafrecht moet vervangen, kan in zoverre

niet onder justitie gerekend worden als het geen publiekrechtelijke zaak meer betreft. Het publieke strafrecht eist in dit model wel aanhouding van de dader en veroordeling van de misdaad, maar daar houdt het dan ook op. Criminaliteit treft in principe geen officieren van justitie die er straf voor eisen maar slachtoffers, die er schadevergoeding voor eisen. Bij dit laatste is sociale bemiddeling onmisbaar. Deze bemiddeling vraagt andere bekwaaamheden dan alleen privaatrechtelijke die als dienstverlening, dus op verlangen van dader of slachtoffer/aanklager, worden gerealiseerd. Ze dient tevens te voorzien in de gevaarlijke leemte die straffeloosheid heet. Straffeloosheid is een van de meest genoemde factoren bij het analyseren van grootschalige staatscriminaliteit. De uiterst geringe preventieve werking van straffen kan ruimschoots overtroffen worden door die van sociale controle en hun curatieve werking door die van sociale bemiddeling in een samenleving die criminaliteit niet meer accepteert en schuldigen in bescherming neemt tegen wraak en tegen recidive. Nu reeds kon in de helft van onderzochte gevallen bestraffing worden vervangen door bemiddeling.²⁹⁵

Ad. 3) Hier is duidelijk het ministerie van milieu bedoeld.

Ad. 4) De ideologie van onze ambtenaren bevat kennelijk de idee van de persvrijheid als een vrijheid waar de overheid geen bemoeienis mee heeft. Maar smaad en oorlogspropaganda zijn bij de wet verboden, zodra de mensenrechten geëerbiedigd worden. Intussen is de overheidsbemoeiing met de media reeds sterk toegenomen. Een verantwoordelijke media-minister is dan ook geen luxe meer. Ook de Rijksvoorlichtingsdiensten dragen het hunne bij aan opleiding en vorming. Zij behoren dan ook niet onder 'bestuur' waar de ambtenaren ze hadden gerangschikt. Voorlichting behoort geen machtsmiddel of stuurmiddel te zijn. Een minister behoort bij de uitoefening van zijn of haar dienende functie te zwijgen als er niets gevraagd wordt.

Ad. 5) Michel Foucault heeft laten zien dat justitie de machtsuitoefening dient. Mijn voorstel is dat justitie alleen de voorwaarde voor macht beschermt: het recht. Justitie wordt dan verlost van het rampzalige strafrecht en krijgt algemene zaken erbij. Dat is de zorg voor de democratische grondrechten, zoals verkiezingen uitschrijven en honoreren: de zogenaamde participatierechten. Zo'n minister van justitie kan nooit beschikken over politie of krijgsmacht. Dat zijn veiligheidsinstellingen, evenals alle andere religieuze instellingen.²⁹⁶ De door de Helsinki-akkoorden ver-

²⁹⁵ Nieuwsbrief Liga v. d. Rechten van de Mens, sept. 1991, p. 7.

²⁹⁶ Vergelijk René Girard, *La Violence et le Sacré*, passim; Bertrand Russel, *Power*, p. 18: 'armies and navies are constructed for the purpose of meeting dangers (. . .) This is also true for religious bodies.'

eiste 'vertrouwenwekkende maatregelen', bijvoorbeeld 'ontwapening', zijn een duidelijke defensietaak en defensief is alles waarin men gelooft. Het woord 'vertrouwenwekkend' verwijst trouwens naar de innerlijke samenhang tussen vrede en vertrouwen, ofwel tussen politiek en geloof. Politie is een zaak van geloof. Onder Calvijn waren de ouderlingen nog openlijk als politieagenten werkzaam, onder Stalin de partijsecretarissen. Over politie meer onder ad. 7.

Ad. 6) Het pleit voor de nuchterheid van de zestig dat zij de oude ethnocentrische naam 'Buitenlandse Zaken' hebben vervangen door het begrip 'internationale samenwerking'. Juist op dit terrein, waar het geldig recht nog niet algemeen gerespecteerd wordt (geldt) en moeilijk afdwingbaar is, is het de vrijwillige samenwerking, waarop men moet terugvallen. Dat wordt dus een ware perestrojka.

Het pleit niet voor de nuchterheid van de zestig dat zij het volkomen kunstmatige van hun scheiding tussen samenwerking en samenleving niet hebben ingezien; die scheiding is te herleiden tot discriminatie van de internationale samenleving, dus nationalisme. Schaft men dat af, dan is er alleen nog de wereldwijde samenleving, in principe.²⁹⁷ Het kan dus met nog een ministerie minder; 2 en 6 vormen een doublure. Ons denkraam bracht dit nationalisme aan het licht. Zeven ministeries is voldoende!

Ad. 7) en 8) Hier vinden we de scheiding tussen politie (7) en justitie (8) weer terug, die de ambtenaren verdonkeremaand hadden. Politie spoort op, verbaliseert de toedracht, justitie oordeelt over de rechtsschending. Politie, het woord zegt het, is een politiek instrument, een bestuursaangelegenheid, zowel onderworpen aan de democratische controle daarop, als vrij tegenover de rechterlijke macht. (Ze zou bijvoorbeeld de rechter, dank zij effectieve criminaliteitsbestrijding en rationele verkeersregelingen, minder werk kunnen verschaffen dan deze prettig vindt. Door rood rijden is verleidelijker dan over een rotonde heen rijden, de stoplichtenlobby moet het me maar niet kwalijk nemen. En omscholing is ingrijpender dan celstraf, de gevangenisbouwers ten spijt.)

De reeds aan het begin gesignaleerde logische samenhang van aspecten uit ons denkraam met de 7 ministeries die in dit model van de jonge ambtenaren naar voren komen, is nu duidelijker, ten gevolge van de aangebrachte correcties. De namen van de zeven ministeries zijn hier uiteraard politieke namen. In onze termen (niet onze volgorde) zouden ze heten: maken, spelen, omgeven, scheppen, geloven, leiden, oordelen. Zij vertegenwoordigen de aspecten 5 en 9 t/m 14. De logica van deze selectie is

²⁹⁷ Bestrijding van nationalisme geldt in de sociale ethiek sinds de Tweede Wereldoorlog als een fundamentele eis, zie o.a. Walter G. Muelder, *Foundations of a Responsible Society*, New York, 1959.

wel in te zien, daar de aspecten 1 t/m 4 in deze ambtelijke visie de dode natuur betreffen die niet geregeerd behoeft te worden: ze gehoorzaamt perfect aan de natuurwetten. Over 6, 7 en 8, leven, neigen en willen, is een regering niet bevoegd. Het leefmilieu daarentegen moet bewaakt worden (aspect 5).²⁹⁸ De Veiligheidsraad kan echter aardbevingen, orkanen en vulkaanuitbarstingen niet voorkomen. Hubert Reeves overdrijft als hij bedenkt dat wij in de komende eeuw asteroïden naar de aarde moeten dirigeren om aan delfstoffen te komen en over een paar miljard jaar zwarte gaten in regie moeten nemen als de zon te zwak wordt.²⁹⁹ Het menselijk leven is niet te regeren (aspecten 6 t/m 8) maar het recht, de macht, de veiligheid, de vrede, de welvaart en zelfs de schoonheid moeten bewaakt worden. Opvoeden is een kunst en gaat niet zonder dans, muziek, beeld, verhaal (9 t/m 14).³⁰⁰ De bovenkant van het spectrum bewaakt zichzelf en de regering erbij: denken blijft geheel vrij en spreken bijna.

Het regeren over mensen reikt dus van het ecologische aspect tot en met het artistieke aspect, met als opvallend hiaat onze cellen, ons organisme en ons brein. Uw biologisch, psychisch en intellectueel leven wordt evenmin als uw geestelijk leven door andere mensen geregeerd, alleen verstoord en bedreigd.

De vier krachten die de aarde sturen, bijeenhouden, verwarmen en verlichten (de zwaartekracht, de twee kernkrachten en de electromagnetische kracht) vormen samen wat wij energie noemen: de fysieke, materiële veranderingen in onze ervaring. Energie is in ons denkraam de natuurparallel van politieke macht, welke berust op vertrouwen en op sociaal samenspel. Die analogie tussen politieke macht en fysische kracht blijft fascinerend. Beide berusten op ontbrekend evenwicht. Het militaristisch bijgeloof maakt helaas van de analogie een tautologie.

Bertrand Russell schreef zijn boek over macht om de analogie tussen sociologie en fysica duidelijk te maken, door 'te bewijzen dat het fundamentele concept in de sociale wetenschap macht is, in dezelfde zin waarin energie het fundamentele concept in de fysica is.'³⁰¹ Dat hij ver-

²⁹⁸ Vergelijk Psalm 115: 'De hemel is de hemel van JHWH maar de aarde heeft hij aan de mensenkinderen gegeven.'

²⁹⁹ Hubert Reeves, *De giftige steek van de kennis*, Amsterdam 1987, p. 137.

³⁰⁰ Wij hadden eens een jong echtpaar te dineren. Hij was humanist, ambtenaar bij de afdeling cultuurbeleid van een provinciestad. Ik vroeg hem hoe men voor cultuur een beleid kan maken. Hij lachte opgelucht en zei: 'Precies! Dat is ook mijn vraag. Men kan voor cultuur ruimte maken, geen beleid.'

³⁰¹ Bertrand Russel a.w., p. 10: 'In the course of this book I shall be concerned to prove that the fundamental concept in social science is Power, in the same sense in which Energy is the fundamental concept in physics.' Onmiddellijk hierna volgt dan de vereenzelviging van vier andere aspecten met het sociale aspect.

volgens rijkdom, wapens, politieke macht en opiniebeïnvloeding als ‘vormen van macht’ op één lijn stelt, niet tot elkaar herleidbaar en ook niet onderling afhankelijk ‘evenmin als de vier natuurkrachten in de fysica’, kan ik niet met hem eens zijn. Die ‘vormen van macht’ staan niet op één lijn en zijn wel degelijk onderling afhankelijk, omdat zij tot vier verschillende aspecten behoren: wonen, geloven, regeren en willen. Deze uitwaaiing over veel aspecten is verklaarbaar doordat ‘macht’ een in hoge mate analogisch begrip is, dat wil zeggen dat het gearticuleerde echo’s in andere aspecten laat horen of daarin markante afspiegelingen vertoont. Die omstandigheid maakt het begrip echter nog niet geschikt om, zoals Russell doet, economische, religieuze, politieke en intellectuele machtsvormen op één noemer te brengen: die van zijn veel omvattende *sociale* begrip ‘macht’. Helaas bevestigt, door deze vereenzelviging van het sociale met het politieke, zijn verwijzing naar het fysische parallelbegrip ‘kracht’ slechts zijdelings ons denkraam, waarin *politieke* macht (niet sociale) parallel staat met fysische verandering. Regelrecht zou de bevestiging geweest zijn indien Russell uitsluitend bij politieke macht had verwezen naar fysische energie als parallel. Maar het onderscheid tussen staat en maatschappij, tussen het politieke en het sociale, valt autoritaire persoonlijkheden soms moeilijk. Aan ons doorzichtige denkraam kan iedereen aflezen dat sociale macht in één lijn staat met ruimte, niet met energie. Canetti heeft in zijn *Masse und Macht* laten zien dat zonder tussenruimte tussen mensen geen menselijke relatie mogelijk is.

Met Russell zie ik macht als criterium van het sociale. Macht is effect van broederschap, het sociale samenspel met de mensenrechten als spelregels. Daarom zeg ik liever: ik geloof in vrijheid, gelijkheid en macht, dan met El Saadawi te spreken van vrijheid, gelijkheid en liefde. Macht is controleerbaar, liefde niet. Maar dit is voor mij slechts nuance van formulering, geen verschil van overtuiging.

§ 5.2. DE TAAK VAN DE VREDESBEWEGING³⁰²

Mensenrechten als motivering. De rechten van de mens zijn de enig mogelijke grondslag voor een vreedzame, duurzame ontwikkeling met behoud van het erfgoed der mensheid. Uitgangspunt is de overtuiging dat mensen vrij geboren zijn, allen gelijk in rechten en in waardigheid, met de geest van broederschap als gedragsregel (Universele Verklaring art.1). In het licht daarvan wil ik nu de vredesbeweging aan een nadere beschouwing onderwerpen. Naast de vredesbeweging, en al te los daarvan, opere-

³⁰² Oorspronkelijk was wat hier volgt onder 5.2 een lezing voor het Anti Interventie Komitee, door mij gehouden op 13 juni 1992 op uitnodiging van de Liga voor de Rechten van de Mens.

ren de milieubeweging en de beweging voor ontwikkelingssamenwerking (derde-wereld-beweging). Voor behoud van het erfgoed der mensheid zie ik geen zelfstandige beweging. Op deze vier aandachtsvelden hebben die mensenrechten betrekking, die men de rechten van de derde categorie of ook wel de collectieve rechten noemt. Het zijn recht op vrede, recht op leven, recht op ontwikkeling en recht op het gemeenschappelijk erfgoed der mensheid: fossiel, ecologisch en cultureel erfgoed.

Nieuw zijn die rechten niet wat hun inhoud betreft; de rechten van de eerste en de tweede categorie omvatten de gehele inhoud reeds, en wel in de twee bindende internationale verdragen van 1966: Burger- en Politieke rechten en: Economische, Sociale en Culturele rechten. De derde categorie ofwel de collectieve rechten zijn toegespitste pakketten van deze merendeels individuele rechten.

De verdediging van deze collectieve rechten verloopt zeer moeizaam. Het betreft hier immers politieke aspecten die voor de staten ingrijpende gevolgen hebben. Over het Recht op Ontwikkeling is in 1986 althans een Verklaring tot stand gekomen, 38 jaar na de Universele Verklaring. Over recht op het erfgoed der mensheid en recht op vrede bestaan geen verklaringen, zelfs geen uitzicht daarop.³⁰³ De vredesbeweging speelt slechts een zeer bescheiden rol bij onze VN-delegatie om tot zodanige verklaringen te komen. Er dient veel sterkere maatschappelijke druk op overheden te worden uitgeoefend, juist ook in internationaal verband, voordat deze werkelijk de weg naar totale en algemene ontwapening inslaan. Hun nationale wapenmonopolie lijkt veel heersers de enige waarborg voor hun heerschappij die zij graag de nationale veiligheid noemen. Het is dan ook deze zogenaamde nationale veiligheid die men in de mensenrechtenteksten tegenkomt als argument voor de uitzonderingen.³⁰⁴ Maar echte nationale veiligheid, het in bedwang houden van gewelddadige minderheden, wordt bereikt door een buurt- en wijksgewijs opgezette sociale ordedienst. Politie en leger zijn daartoe niet bij machte; zij kunnen immers niet verhinderen dat hun gewelddadig voorbeeld aanstekelijk werkt. Girard liet zien dat niets aanstekelijker werkt dan geweld.

Die uitzonderingen zie ik daarom als tijdelijk. In hoofdstuk viii zal ik hier dieper op ingaan. Het komt erop neer dat de taak van de vredesbeweging uitvoerbaar is als zij die, op kritische en onafhankelijke wijze, in het kader van de mensenrechten plaatst. Alleen in dat kader is haar succes verzekerd, omdat alleen de mensenrechtenbeweging gestaag vordert. Zolang de vredesbeweging daarbuiten blijft opereren, blijft haar optreden

³⁰³ Wel wordt het erfgoed der mensheid als rechtsnorm gebruikt in de nieuwste zeerechtverdragen.

³⁰⁴ Zie onder 8.3 en het BUPO-verdrag art. 12.3, art. 22.2.

even vruchteloos als het al was ten tijde van Jesaja, Homerus en Lao Zi. Nooit heeft het ontbroken aan profeten en wijsgeren die de waanzin van het oorlogssysteem doorzagen en aanklaagden, maar het ontbrak altijd aan meerderheden om hun inzichten in praktijk te brengen. Pas achter de Rechten van de Mens hebben zulke meerderheden zich verzameld, eerst in het eind van de achttiende eeuw in Amerika en Frankrijk, daarna internationaal. Dat leidde tot de oprichting van de Organisatie der Verenigde Naties in 1945.

Op drie punten van deze stellingname zal ik nu nader ingaan: de kritische onafhankelijkheid van de vredesbeweging, haar erkenning van vrede als mensenrecht, en het praktisch nut van die erkenning.

§ 5.2.1. KRITIEK

De onafhankelijke moet zelf zijn relaties aangaan, de afhankelijke heeft ze al. Het mooie van onafhankelijkheid is dat ze mensen de vrijheid laat, waaronder ook de vrijheid tot *kritiek*. De vredesbeweging is wel van nature onafhankelijk van het oorlogssysteem maar niet van nature kritisch. Soms verloor een vredesorganisatie zelfs haar natuur van vredesbeweging door afhankelijk te worden van de steun van organisaties die het oorlogssysteem geen strobreed in de weg leggen, zoals de grote kerken (zie achterin dit boek, bijlage i) Toen in dit land het Interkerkelijk Vredesberaad zich distantieerde van vredesactivisten die munitietreinen hinderden door op de rails te gaan zitten, verloor zij het karakter van vredesbeweging en veroorzaakte een scheiding tussen radicale vredesgroepen en kerkelijke vredesgetuigenisgroepen.

Dit was één van de twee oorzaken waardoor de Nederlandse Vredesbeweging van de jaren tachtig is mislukt; de ongehinderde Nederlandse deelneming aan de Tweede Golfoorlog in 1991 en de machteloos verdeelde reacties in onze vredesbeweging kan men toch wel als symptomen van mislukking beschouwen. De andere oorzaak is haar gebrek aan kritische agressiviteit. Een vredesbeweging in een oorlogssysteem, die zich niet agressief weet te bemoeien met de essentiële voorwaarden waarop dat systeem berust, kan niet anders dan te gronde gaan in de repressieve tolerantie die één van die voorwaarden is.

De meest essentiële voorwaarde voor het oorlogssysteem is de schijn van recht die zijn schande bedekt. Ontmaskering van de criminele aard ervan verdient daarom prioriteit bij pacifisten. Deze analyse heb ik niet zelf kunnen maken, hoe vlijtig ik het ook geprobeerd heb. Ik vond haar pas in 1973 bij Proudhon en kon toen nog net een noot aan mijn proefschrift toevoegen om hem te citeren over de mentale predispositie tot gehoorzamen: ‘Wat die mentale predispositie in stand heeft gehouden en

de betovering zolang onoverwinnelijk heeft gemaakt, is de manier waarop regeringen zich altijd hebben voorgedaan als de natuurlijke rechtsinstellingen, als beschermer van de zwakken.’

Deze schijn van recht levert wat wij tegenwoordig noemen het maatschappelijk draagvlak van de macht. Zonder de schijn van bescherming van het zwakke Koeweit, de schijn van eerbied voor en handhaving van het internationale recht, de schijn van legitimatie door de VN ook, zou de Tweede Golfoorlog niet geaccepteerd zijn. Daarom zeg ik: wie succes wil hebben met zijn verzet tegen oorlog en zijn werken aan vrede, moet die schijn van recht doorprikken, moet de tegenpartij het vrome masker afrukken, moet de betovering, waarin de mensen bevangen zijn, verbreken door een heldere kritiek die ieder kan begrijpen, een kritische analyse van het zogenaamde recht waarmee men oorlog voert of gewapenderhand tussenbeide komt. Voor een kritische analyse is een criterium nodig en dat criterium is het recht der armen, het recht der zwakken, ‘het recht van God en de mensen.’ Dat recht werd 12 juni 1776 in het eerste ontwerp van George Mason omschreven als ‘Verklaring van de Rechten die ons moeten toebehoren, ons en onze nakomelingen, en in acht genomen moeten worden als de grondslag en basis van de overheid’.³⁰⁵ Dat recht werd ten slotte 10 december 1948 internationaal aanvaard als Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Het criterium is dus niet uit de lucht gegrepen maar in eeuwen van ploeteren tot stand gebracht door mensen die veel onrecht gezien hadden. Nu wij dat criterium hebben, kunnen we het ook goed gebruiken. Aan de hand ervan kunnen we beoordelen of en in hoeverre gewapend optreden in een bepaald geval terecht zou zijn.

Er zijn duidelijke gevallen geweest waarin de internationale gemeenschap stilzwijgend of uitdrukkelijk akkoord ging met *gerechtvaardigde* gewapende interventie in een soevereine staat, namelijk ter beëindiging van volkenmoord. Soms werd dat doel nog bereikt ook. Ik denk met onloochenbare dankbaarheid terug aan, bijvoorbeeld, de gruwelijke intocht van de Sovjettroepen in Berlijn die de volkenmoord onder Hitler beëindigd heeft, de interventie van de Tanzaniaanse troepen van Julius Nyerere die de volkenmoord onder Idi Amin beëindigd heeft, de interventie van de Vietnamese troepen in Cambodja die de volkenmoord onder Pol Pot beëindigd heeft. Volkenmoord is een misdaad waarbij, moreel beschouwd, andere volken niet lijdelijk mogen blijven toezien. Helaas is de kennis van sociale verdediging waarmee het internationale recht kan worden beschermd nog niet zover verbreid, dat iedere soevereine staat

³⁰⁵ Rials, *La déclaration des droits de l’homme et du citoyen*, Parijs 1988, p. 495.

waarin volkenmoord voorbereid wordt, stuit op massale dienstweigering of, zo niet, dan toch onmiddellijk met effectieve interventies en sancties van andere staten geconfronteerd wordt. De oorlogen aan het eind van de 20e eeuw (iemand telde er 34 in 1994) zijn het gruwelijke bewijs van die achterstand in kennis. En toch is sociale macht de enige macht waarmee recht duurzaam kan worden afgedwongen.

Er zijn ook duidelijke gevallen geweest waarin de internationale gemeenschap stilzwijgend of uitdrukkelijk akkoord ging met *ongerechtvaardigde* gewapende interventie in een soevereine staat of op het terrein van een niet-vertegenwoordigde natie. Dikwijls gebeurde dat ter bescherming van Amerikaanse politieke en financiële belangen. Ik denk met verontwaardiging aan, bijvoorbeeld, de contra's in Nigaragua, de invasie in Panama, de bommen op Libië, de Chinezen in Tibet, de Indonesiërs op Timor en Irian Jaya, de Israëliërs op Palestijns gebied. Het enige objectieve criterium om te onderscheiden tussen gerechtvaardigde en ongerechtvaardigde interventie is te vinden in de onvoorwaardelijk geldende mensenrechten, welke bescherming verplicht is en blijft ook als er geen rechtsstaat is om ze te beschermen. Het recht op leven is zo'n onvoorwaardelijk recht, aan de hand waarvan menswaardige en onmenswaardige interventies uit elkaar gehouden kunnen worden, zij het soms met moeite.

§ 5.2.2. ERKENNING VAN VREDE ALS MENSENRECHT

Met de *erkenning* van vrede als een mensenrecht is het ondertussen nog droevig gesteld. Mede dank zij de gesprekken die de voorzitter van het Anti Interventie Komitee, Gerard van Alkemade, hierover met mij gevoerd heeft, kan ik er iets over bedenken.

Door mijn werk weet ik dat in de Hebreeuwse, dus ook in de Nederlandse bijbel van een nauwe betrekking tussen vrede en recht uitgegaan wordt. Hoewel de vredesbeweging veel bijbelse achtergrond vertoont en bovendien in ons land op gang geholpen werd door een geniaal juriste als Clara Meijer-Wichmann, legt men daar pas de laatste tien jaar deze nadruk op het nauwe verband tussen recht en vrede. Dat kwam tot uiting in het Vietnamtribunaal, de tribunalen voor de vrede, de processen tegen de staat en het beroep van illegale dienstweigeraars op internationaal recht, met als lichtend voorbeeld kapitein b.d. Meindert Stelling. Bijbelse invloeden kan ik daarin ontdekken, kerkelijke niet. Mijn herhaalde pogingen om een internationale organisatie van pastores voor de vrede op te richten vonden geen weerklank.³⁰⁶ Wel bestaan er Artsen tegen Kernwapens, Juristen voor

³⁰⁶ Inmiddels bleek in de Verenigde Staten een organisatie van Pastors for Peace te zijn opgericht. Zij is actief voor vrede met Cuba en doorbreekt de economische blokkade met voedsel- en medicijntransporten.

Vrede, Vrouwen voor Vrede en andere beroepsorganisaties voor de vrede. Deze baseren allen hun kritiek op internationaal recht en volkenrecht. In het kerkelijke christendom is waarschijnlijk het respect voor recht in ernstige mate geschaad, niet alleen door misbruik van rechtsregels tegen mensen maar ook door een lakse interpretatie van de kritiek van Jezus en Paulus op de gehuichelde joodse wetsgetrouwheid en, vooral, door het geloof in bloedige verzoening. Het zou in dit verband te ver voeren op dit laatste in te gaan. Wiersinga's theologie en Girards antropologie hebben de onhoudbaarheid van alle legitimaties voor bloedvergieten aangetoond. Herman Wiersinga liet zien dat in de bijbel nooit een geloof in een god die een mensenoffer aanvaardt aan het woord is, ook niet als het 'het offer van Jezus' betreft. René Girard liet zien dat onze beschaving niet verschilt van primitieve culturen in zoverre, dat zij op de moord op een zondebok gebaseerd is.³⁰⁷

Niet haar christelijke achtergrond, wel de invloed van anarchisten als Bertrand Russel, die het eerste Internationale Oorlogsmisdaden Tribunaal in Stockholm samen met Menachem Arnoni oprichtte en het Londense 'Committee of Hundred' voor illegaal verzet tegen kernwapencriminaliteit stichtte, had de vredesbeweging in dit opzicht de weg kunnen wijzen. Ze is die weg niet ingeslagen. Althans, ik ken geen publicaties van die zijde waarin speciaal aandacht wordt besteed aan de vraag welk recht je zult moeten trotseren en op welk recht je je kunt beroepen; m.a.w. aan de vraag welke positie de mensenrechten innemen in ons oorlogssysteem. Op dit punt zit naar mijn overtuiging de achilleshiel van de vredesbeweging: het ontgaat haar dat het oorlogssysteem als georganiseerde criminaliteit zich nog steeds aan gerechtelijke veroordeling weet te onttrekken (afgezien van de Japanse grondwet, zie hieronder).

Nu moet ik nog even terugkomen op wat ik zei over een tekort aan kritische agressiviteit. Mijn ervaring is dat de vredesbeweging niet geheel uit zachtmoedige types bestaat. Integendeel, men komt daar altijd zeer temperamentvolle karakters tegen, gemotiveerd door agressieve verontwaardiging over wat oorlog mensen aandoet. Helaas richten zij hun agressie veelal tegen elkaar, in plaats van tegen de oorlogsgod — door zijn misdadige aard te onthullen. Daarom sprak ik ook over een tekort, niet aan agressiviteit, maar aan kritische agressiviteit. Voorbeeldig in dit opzicht was de agressieve kritiek van duizenden eisers in het reeds genoemde Proces tegen de Staat inzake de Kruisraketten zoals geformuleerd in de indrukwekkende Aanklacht. Het is deze kritiek waar het oorlogssysteem niet tegen bestand is, omdat ze de legitimatie van de oorlog vernietigt.

³⁰⁷ Herman Wiersinga, *De verzoening in de theologische discussie* (diss.), Kampen 1971; René Girard, *La violence et le sacré*, Parijs 1972.

Geen macht ter wereld kan zich handhaven zonder legitimatie, schreef Hannah Arendt terecht. In de vredesbeweging hoorde ik tot voor kort haar naam nooit noemen.

Mijn indruk is dat het bewustzijn van het recht en van de feiten achterloopt op het bewustzijn van de norm, de morele en politieke norm. Die norm is vrede, vreedzame conflictbeheersing en geweldloze machtsontplooiing. De norm is bekend genoeg. Voor literatuur daarover kan ik mensen verwijzen naar diverse tijdschriften en uitgeverijen van de vredesbeweging.

Maar de feiten zijn niet grondig genoeg bestudeerd. Toen ik mij lang geleden aangesloten had bij een Werkgroep Vredesbevordering van het Nederlands Gesprek Centrum ging de eerste conferentie over dit onderwerp tot mijn teleurstelling over agressie als drift. Bij die gelegenheid heb ik de mening geuit dat zonder agressie niemand van ons geboren zou zijn. Aggressio (Latijn) betekent: naar toe stappen. Ze hadden beter over gehoorzaamheid kunnen praten. Oorlog wordt bijvoorbeeld niet door agressieve personen gevoerd. Agressieve jongelui worden afgekeurd voor de militaire dienst. Gehoorzaamheid is de ziel van de krijgsmacht. Gehoorzaamheid is daarentegen onbruikbaar in een vredesbeweging; die berust op creativiteit, zelforganisatie, spontaneïteit en zelfrespect.³⁰⁸ Dat zijn enkele feiten.

En wat het recht betreft: de internationale acceptatie in 1948 van de Japanse grondwet van 1947, die het recht tot oorlog voeren niet langer erkent, betekent dat dit recht niet meer bestaat.³⁰⁹ De vredesbeweging deed ook daarmee niets.

³⁰⁸ Tegen de gehoorzaamheid keerden zich onder anderen J. B. Charles in 1953 met *Volg het spoor terug*, Dorothee Sölle in 1970 met *Fantasia und Gehorsam* en René Girard in 1972 met *La violence et le Sacré*. De vredesbeweging heeft niets met deze inzichten gedaan.

³⁰⁹ Martin Knottenbelt, *Limpid Lemma A9-s*, Lunteren 1989, p.1: 'The right of belligerency of the state will not be recognized' (Art. 9 van de Japanse grondwet van 1947, internationaal geldig ten gevolge van de uitspraak van het Tribunaal van Tokio 1948). Mijn vriend Knottenbelt heeft zich bijna een halve eeuw lang ingespannen om de consequenties van deze uitspraak te doen doordringen tot de publieke opinie. Hij kon echter de machtige wapenlobby niet baas die de wereld o.m. blijft wijsmaken dat de ontwapenende Japanse grondwet door de Amerikanen aan Japan zou zijn opgelegd. Dit is overigens precies dezelfde truc als waarmee de westerse mogendheden de Verdragen van de Rechten van de Mens verdacht maken: 'opgelegd door het Westen aan de wereld.' Niets is minder waar, maar het klinkt zo schuld bewust dat de hele wereld het gelooft. Gelukkig heeft de conferentie van Wenen 1993 het laatste gelogenstraf door vast te stellen dat het universeel karakter van de Rechten van de Mens buiten kijf is. Nu nog universele

§ 5.2.3. NUT VAN DIE ERKENNING: NONVIOLENT PEACE ENFORCING

Het *praktisch nut* van deze erkenning van vrede als een mensenrecht is een bevordering van het vredesstreven tot het vereiste effectiviteitsniveau. Dat niveau kan echter pas nagestreefd worden wanneer de verdeeldheid en de onderlinge agressie in de vredesbeweging overwonnen zijn. Natuurlijk is de tegenpartij (het MIBIC) niet zo dom om te verzuimen, tweedracht te zaaien en strikken te zetten die de vredesbeweging onderling verdeeld houden — in plaats van haar onderwets te onderdrukken met alle geweld. Zelfs dictator Mao Zedong zei: laat honderd bloemen bloeien! Hij dacht wellicht: zolang ze het maar niet met elkaar eens worden en niet als één knop openbarsten. In elk geval moet de vredesbeweging voor zichzelf de voorwaarden scheppen om als één bloem te bloeien.

Dat is niet gemakkelijk onder het kapitalistisch systeem, want dat berust op oorlog. Vredesgroepen onderwerpen zich vaak klakkeloos aan het marktwezen, waarin ze als vanzelf elkaars concurrenten worden en zeker concurrenten van andere mensenrechtengroepen. Aan trusts en kartels nemen ze nog geen voorbeeld. Zij vertonen het beeld van concurrerende winkeltjes en winkelketentjes op een informatiemarkt. Zoals in de sage van koning Midas alles wat hij aanraakte in goud veranderde, zo verandert onder een kapitalistisch systeem alles, wat zich ontwikkelt, in een winkel. Een internationale vredesbeweging bestaat nog niet. Tegen deze verwinkeeling kan tot dusver, naar het mij toeschijnt, alleen de internationale mensenrechtenbeweging haar eenheid handhaven. Zeker, de tegenpartij tracht ook daar verdeeldheid te zaaien, onder meer door het thema van de zogenaamde tegenstrijdigheid tussen mensenrechten te lanceren.³¹⁰ Maar die pogingen stranden op de eenstemmigheid, de evidentie, de nadruk ook, waarmee de mensenrechtenbeweging de ondeelbaarheid van alle rechten blijft onderstrepen.³¹¹

Een geslaagde poging om twijfel te zaaien aan de universaliteit van de Rechten van de Mens was de schijnbaar antikolonialistische bewering van het ‘westers karakter’ ervan. Zelfs mensenrechtsgeleerden praatten dit na. Het werd afgestraft door de conferentie in Wenen 1993 die concludeerde tot ‘human rights and fundamental freedoms, whose universal character is beyond question.’

De Liga voor de Rechten van de Mens stelde voor, mede namens de Internationale Federatie voor de Rechten van de Mens, dat de vredesbe-

geldigheid van het oorlogsverbod!

³¹⁰ De meest prominente Nederlandse auteurs op dit gebied zijn S. W. Couwenberg en Michael Korzec.

³¹¹ Zie bijvoorbeeld Fons Coomans, *De Internationale Bescherming van het Recht op Onderwijs*; Maastricht 1992.

weging haar gemeenschappelijke basis en criterium, haar fundament en toetssteen, haar legitimatie en uitgangspunt, zou kiezen in de Rechten van de Mens. De vereniging 't Kan Anders nam dit voorstel niet in overweging, was slechts bereid tot een rubriek mensenrechten in haar blad. (Het Haags vredesplatform alias Anti Interventie Komitee nodigde de Liga uit om een lezing over dit voorstel te komen houden maar de vier toehoorders van die lezing namen het voorstel niet in overweging. Sommige leden van dit comité tegen interventie waren merkwaardigerwijze vóór militaire interventie (dus tegen ondersteuning van gewelddoos verzet) en dàarover ging dan ook hun discussie; niet over de lezing.)

Deze Liga voor de Rechten van de Mens is wèl na tien jaar pogen in 1992 erin geslaagd de Internationale Federatie voor de Rechten van de Mens mee te krijgen bij het aanklagen van de kernwapencriminaliteit. Het federatiebestuur deed er zelfs nog een schepje bovenop door aan de desbetreffende resolutie een oproep toe te voegen tot een boycot op het vervoer van kernwapenmateriaal. Helaas, met de publicatie van zo'n resolutie hebben de Fransen, die de bureaufuncties van de Federatie in Parijs vervullen, blijkbaar grote moeite. Hun tientallen kerncentrales produceren nogal wat plutonium. In de publicaties van de FIDH is dan ook van dit besluit niets teruggevonden.

De tijd is dus rijp voor beslissingen die de macht van de vredesbeweging tot het vereiste peil zullen opvoeren. Daar is natuurlijk een nieuwe motivatie bij nodig. Ik hoop dat vast vertrouwen in het recht en niet alleen oprechte verontwaardiging over het onrecht de mensen zal gaan motiveren om vrede gewelddoos af te dwingen. Gemeten aan het oordeel van het Tribunaal van Tokio, dat deel uitmaakt van het volkenrecht, is alle oorlogsvoorbereiding misdadig en bestaat er geen staatssoevereiniteit meer.

§ 5.3. DE CORRUMPERENDE WERKING VAN MACHT

Macht is het soort relatie waarin dieren of mensen elkaar kunnen besturen. Macht veronderstelt dus de relatie waarin het optreedt. Om precies te zijn: macht is de kern en het criterium van het sociale.

Machtsuitoefening kan zowel rechtvaardig als onrechtvaardig zijn. Martin Luther King schreef in zijn laatste boek: 'Macht is op haar best liefde die de eisen der gerechtigheid volvoert.' Isabel Carter Heyward schreef dat God de macht is die wij samen hebben in de liefde voor elkaar. Maar macht corrumpeert toch? En absolute macht corrumpeert absoluut, zo zei Lord Acton dat toch? Ja, voor scheve machtsverhoudingen geldt dat. Niet voor gelijk verdeelde macht en ook niet bij behoorlijk gecompenseerde machtsongelijkheid (moeder en kind). Inderdaad verliezen

veel mensen goede eigenschappen en krijgen er slechte voor in de plaats zodra zij macht over anderen krijgen die niet op een *of andere* manier wederzijds is. Dat betekent rechtsongelijkheid. Liefde die recht doet, betekent rechtsgelijkheid. Gezamenlijke macht corrumpeert niet maar voedt op.

De corrumperende werking van macht is dus eigenlijk geen werking van macht maar van onevenwichtigheid in de machtsverhouding. De corruptie is te verklaren uit de kromming van het recht. Zoals de aarde met haar zwaartekracht de rechte baan van de omhoog gedreven kunstmaan kromt en het toestel tot haar satelliet maakt, zo buigt de machtselite het recht zo, dat dit om haarzelf gaat draaien en in voorrecht verandert. Dit kromme recht trekt de machtsverhouding scheef. Die scheve macht moet Lord Acton bedoeld hebben. De zojuist aangehaalde uitspraken van King en Heyward over macht zijn daarmee niet in strijd.

Ruim vijftientwintig eeuwen geleden redigeerde een priester uit Israël, die in Babylon met lessen in de Wet der Tien Woorden zijn brood verdiende, gebruik makend van het Gilgamesh-epos, het verhaal dat de mens, eenmaal met macht bekleed, ging eten van de kennis van goed en kwaad. Van je rechtskennis eten, in plaats van recht te doen, dat is nog altijd de dodelijke verleiding van de macht.

In deze cultuurkritische vertelling waarschuwde god JHWH Adam en Eva, toen hij ze zijn eigen macht in handen gegeven had, met klem doch tevergeefs tegen die verleiding. En de argeloze bijbellezer van tegenwoordig vergeet nog steeds, dit goede voorbeeld van god JHWH te volgen en zijn eigen afgevaardigde in het parlement ertegen te waarschuwen. Erger nog: hij merkt niet dat hij zijn parlamentslid niet onder controle heeft, een controle overigens die de ondemocratische Nederlandse grondwet hem niet eens toestaat. Bijna als de jonge chimpansee die zijn erectie niet tijdig kon bedwingen, zo kan de burger zijn afgevaardigde niet bedwingen. Maar de mensaap schaamde zich er nog voor en hield zijn hand voor zijn lid. De burger niet. Hij wil het parlamentslid dan ook niet bedwingen. Hij geeft zijn macht geheel uit handen aan de politieke partij zonder er verder naar om te kijken. Is het een wonder dat de afgevaardigde vervolgens meer de partij dan de kiezers vertegenwoordigt en gaat eten van zijn kennis van goed en kwaad, in plaats van haar te gebruiken voor rechtvaardige wetgeving?

De scheve macht, die op voorrecht berust, wordt inderdaad grotendeels verbruikt om die voorrechten te beschermen en zo nodig met alle geweld te handhaven. (Zonder deze voortdurende krachtsinspanning zouden voorrechten niet lang bestaan.) Het dan nog resterende deel van deze pseudo-macht is nodig om de schijn van gelijke rechten op te houden. Werkelijke gelijkheid in rechten kan ze niet waarborgen, rechten van de mens kan ze

niet handhaven; ze zou haar eigen grondslag daarmee vernietigen. Rechten van de mens kunnen alleen door echte macht, door sociale eendracht, gehandhaafd worden.

Gekromd recht is een vicieuze cirkel, een muur rondom een rovershol. Tot de huidige dag is krom recht het fundament van de 'stad' waarin Kaïn zich verschanst heeft. Die 'stad' is blijkbaar het 'teken aan Kaïn zodat niemand hem zal verslaan': de macht van de zeven rijkste staten.³¹² De bescherming is echter nooit toereikend en moet dus voortdurend versterkt worden zonder dat dit helpt, tot in de gefrustreerde 'overkill': honderden jaren gevangenisstraf per persoon en tientallen kernkoppen per dorp.

Ook in meer subtiele persoonlijke verhoudingen waar de criminaliteit³¹³ er minder dik bovenop ligt geldt, dat mensen in machtsposities de verleiding al te vaak niet kunnen weerstaan om zich boven hun ondergeschikten te verheffen en op die manier als het ware het geld voor de boodschappen te versnoepen. De superioriteitswaan van zo'n chef, leraar of vader tast zijn verantwoordelijkheidsbesef tegenover zijn ondergeschikten steeds verder aan. Terecht zei Illich: we zijn niet vòòr elkaar, wel tegenover elkaar verantwoordelijk. Maar de chef meent belangrijker dingen te doen te hebben dan tegenover ondergeschikten verantwoording afleggen. Als een van hen dat tòch vraagt, riskeert deze een open conflict met een sterkere. Daarom gebeurt dat zelden, wat de laatstgenoemde weer bevestigt in zijn zelfverheffing. De corruptie schrijdt voort.

³¹² Hierover uitvoeriger Dorothee Sölle, *In het huis van de menseneter*, Hamburg en Baarn 1981 passim. Mijn uitleg van het 'teken aan Kaïn' (de stad die hij bouwde) is helaas exegetisch niet vol te houden omdat de volledige tekst luidt: 'Ieder die Kaïn doodt, zal zevenvoudig boeten. En JHWH stelde een teken aan Kaïn, dat niemand die hem zou aantreffen, hem zou verslaan' (Gen. 4:15). Als iemand hem ver van zijn stad zou aantreffen, was de stad geen zichtbaar teken meer van zijn overmacht. Exegetisch verdedigbaar is: het 'teken' was zijn gestalte. Hij wordt beschreven als een reus-achtige zevenklapper: 'De reuzen waren in die dagen op de aarde' (Gen. 6:4).

³¹³ Zie voor het crimineel karakter van de macht van de Verenigde Staten o.a.: Francis Boyle, *Indictment of the federal government of the United States for the commission of international crimes and petition mandating its proscription and dissolution as an international criminal conspiracy and a criminal organization*, in 'La Patria Radical, Bilingual Monthly', Chicago september 1992; Noam Chomsky: *Deterring Democracy*, Verso 1991; Ned. vert. *Verdorven Democratie*, Berchem, Breda 1992; *American Power and the new Mandarins*, 1967/1969, Ned. vert. *De macht van Amerika en de nieuwe mandarijnen*, Utrecht, Antwerpen 1970; *A War with Asia*, New York 1970; Ned. vert. *De Aziatische Oorlog*, Amsterdam 1971. Ook: Hans Köchler, *The United Nations Sanctions Policy and International Law*, Penang 1995. Het crimineel karakter van de voormalige Sovjetunie en van de Chinese Volksrepubliek is voldoende bekend.

Bij evenwichtige machtsverhoudingen treedt dit verschijnsel niet op. Daarvan zag ik veel voorbeelden: twee geliefden die een minnend paar vormen, achtenveertig verenigingen die samen een internationale federatie vormen, vijf organisaties die samen een symposium organiseren, mijn eindexamenklas die zijn huiswerk niet af had en op de twee braafsten na gezamenlijk spijbelend, in Tuschinski, dat in de herfst van 1945 nog Tivoli heette, een film ging zien en vervolgens niet vergat af te spreken, wie het beste de rol van aanstoker op zich kon nemen — omdat het gezag altijd aanstokers zoekt. In al die groepen was de macht gelijk verdeeld.

Men heeft te weinig oog — volgens Bertrand Russell vooral sinds de Tweede Wereldoorlog — voor andere vormen van macht dan overmacht gebaseerd op eenzijdig geweld. Niet alle machtsverhoudingen zijn scheef! Dat hielden King en Heyward goed staande. Eendracht tussen gelijken maakt macht; corruptie treedt alleen op bij een ongelijkheid in fundamentele rechten en bevoegdheden die niet wordt gecompenseerd door een ongelijkheid andersom. Een moeder die eerst voor haar kind zorgt en daarna pas voor zichzelf, compenseert daarmee enigszins het machtsverschil tussen kind en volwassene.

Op twee gebieden is de macht overigens al duizenden jaren ongelijk verdeeld. Dat zijn de gebieden van religie en politiek, manifest in kerk en staat. Vooral dáár zien we de treurige voorbeelden van die corrumperende werking. In gezinnen, bedrijven en scholen treft men die werking ook aan, vaak in rampzalige mate. Toch slaagden velen erin, door compensatie en nivellering van machtsverschillen, op kleinere schaal menswaardige en rechtvaardige machtsverhoudingen te scheppen.

In de autoritaire structuren van kerk en staat lukte dat niet, zulks tot teleurstelling van velen. Voor de staat had niemand een alternatief, maar een ogenschijnlijk alternatief voor de kerk vonden zij in autonome basisgroepen en communes die soms in federaties samenwerken. Intussen lijdten deze groepen nog veelal aan een ander kerkelijk euvel dat met de autoritaire structuur logisch samenhangt: het feit dat de liturgie nog steeds de hoofdzaak is in plaats van de conflictbeheersing (verzoening), die toch voorop staat in de Bergrede, bij de Wereldraad van Kerken (conciliair proces) en bij de World Conference on Religion and Peace (waarover reeds in 1.8.2 onder 3). De gedachte dat twee belangen samen de eerste plaats zouden kunnen delen is al een oude vergissing: ‘niemand kan twee heren dienen.’

§ 5.3.1. DE STAAT

Staatsmacht over burgers is slechts zeer ten dele wederkerig. In de gebruikelijke parlementaire democratie kan men een regering eerst weg-

stemmen en vervolgens verkiezingen voor een nieuwe laten uitschrijven. Staatsmonopolies blijven daarbij onaangetast. Ik denk aan het dirigeren van de geldcirculatie en de rentestand, de inzet van gewapende eenheden, het vaststellen wat de (onafhankelijke) rechtspraak mag kosten. Men moet veel verder gaan met wederkerig maken van de macht om de staat weer onder controle van de staatsburger te brengen.

Simone Weil schreef tijdens de Tweede Wereldoorlog, kort voor haar dood: ‘Men moet het geld in opspraak brengen. Het zou nuttig zijn als degenen die in hoog aanzien staan of zelfs macht hebben, laag gesalarieerd werden. Menselijke verhoudingen moeten tot de categorie der niet-meetbare dingen gerekend worden.’³¹⁴

Na deze oorlog hebben Amerikaanse onderzoekers een ontdekking gedaan die de wens van Simone Weil aannemelijk maakt. Zij vergeleken betaald werk met onbetaald werk en zagen dat het geld de arbeidsvreugde afbreuk deed en de arbeidsprestatie ongunstig beïnvloedde. Tegen alle verwachting in bleek het salaris een ‘dissatisfying factor’ te zijn. In ons land leveren bevindingen van Hans Achterhuis hetzelfde beeld op.³¹⁵

De genoemde staatsmonopolies zijn fundamentele beginselen van staatsrecht maar tegelijkertijd fundamentele rechtsongelijkheden tussen overheid en onderdaan. De meeste mensenrechtenschendingen in de wereld zijn voornamelijk aan die ongelijkheden te wijten.

§ 5.3.2. DE KERK

De geestelijke macht van curie of synode is eveneens grotendeels niet-wederkerig. Het gaat ook hier om voorrechten. Wel kunnen gelovigen, via vele trappen van verkiezing en soms na tientallen jaren van polemiek, procedures, pijn en vernedering, de benoeming van een bisschop afdwingen of een synode laten kiezen, die de discriminatie naar sekse of naar geneigdheid tot een sekse afschaft. De vaste monopolies worden daardoor echter niet aangetast. Bijbelinterpretatie, vaststelling van de begroting, profilering en benoeming of verkiezing van voorgangers, toelating en afschrijving van leden en toepassing van tuchtprocedures of administratieve besluiten blijven voorbehouden aan daartoe alleen bevoegden. De democratische controle erop ontbreekt of is een farce. Deze machtsongelijkheid is sinds de tweede eeuw kenmerkend voor de kerkelijke verhoudingen. Ze vloeit voort uit het primaat van de cultus. (Het oorspronkelijke primaat van de sociale conflictbeheersing of verzoening was al in de eerste eeuw verloren gegaan.)

De cultus, ook wel liturgie genoemd, is een religieus spel met zeer on-

³¹⁴ Simone Weil, *Écrits de Londres et dernières lettres*, Paris 1957 p. 179.

³¹⁵ Hans Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk*, Baarn z.j.

gelijke rollen wat hun macht betreft. Het bijbelse gelijkheidsprincipe (gij zult uw naaste/uw vreemdeling liefhebben, hij is gelijk aan uzelf) heeft daar geen enkele invloed op. Bij pinksterkerken, basisgemeenten en quakers kan dat enigszins anders uitvallen maar ook daar blijkt de liturgie nog voorop te staan en zijn de machtsverschillen na enig zoeken gemakkelijk op te sporen. Zo niet, dan heeft men werkelijk te maken met een egalitaire lekengemeente waar diaconaat (dienst der verzoening) voorop staat en autonoom wordt georganiseerd, zo nodig tegen heersende opvattingen, machten of belangen in. Daar ontbreekt dan uiteraard de corrumperende werking van georganiseerde machtsongelijkheid.

De oorzaak van die tegenstrijdigheid in de professionele kerken tussen hun egalitaire boodschap en hun autoritaire organisatie ligt niet verborgen in die boodschap, al wemelt die van autoritaire structuren. Het ligt niet aan de onmiskkenbare dubbelzinnigheid van de bijbel op dit punt. Een veel sterkere invloed is hiervoor aansprakelijk. Dat is de constantijnse traditie, die het Romeinse leger als model koos voor de organisatie van de kerk — en later ook voor handelsonderneming en industrie die, veel meer dan de kerken, het feitelijke geloof van de mensen in de rijke landen bepalen.

Volgens een onderzoek naar etnocentrisme in Nederland ligt het ondemocratisch gehalte niet aan een religie doch aan etnocentrische mensen zelf die zich een religie, welke dan ook, eigen maken op hun eigen manier.³¹⁶ Zij zijn dus vrijer dan ik dacht. Zij kunnen dan ook ieder moment democratisch worden.

§ 5.3.3. STAATSVERAFGODING

De gevaarlijkste corruptie treedt op waar staat en kerk samenvallen. Als het zo moeizaam verworven culturele erfgoed van de scheiding van kerk en staat verloren gaat zijn we werkelijk aan de heidenen overgeleverd, want opnieuw afdwingen van een eigen competentiesfeer ten opzichte van de staat kan niet meer, nu de kerk geen sociale macht meer is. Zonder het onderscheid te erkennen tussen wereldlijke en geestelijke macht zou het Wilhelmus niet geschreven zijn, noch het zo jong gebleven Oude Testament, noch de Koran. Maar die zijn geschreven, zodat men altijd kan weten (laatste strofe van het Wilhelmus):

Voor God wil ik belijden
en zijne grote macht,
dat ik te genen tijden
den koning heb veracht,
dan dat ik God den Here,

³¹⁶ R. Eisinga en P. Scheepers, *Etnocentrisme in Nederland*, 1989.

de hoogste Majesteit,
heb moeten obediëren
in der gerechtigheid.

De Koning is God niet! In de antieke dictaturen was hij dat wel en kon men geen kant op. De moderne dictatuur is een terugval, historisch gezien, naar een lang achterhaald tijdperk; psychologisch gezien een regressie naar een stadium van onvolwassenheid. Hoe volwassen is men nu in Europa? Is het denken opgewassen tegen de historische verantwoordelijkheden die de 21e eeuw de volken oplegt? Volgens kritische theologische analyses niet.³¹⁷ De mensen staan vaak zo vlug klaar om grif te geloven. Reeds in de 19e eeuw zag de socioloog Emile Durkheim dat de samenleving voor zijn leden is wat een god voor zijn gelovigen is.³¹⁸ In de 20e eeuw schreef Simone Weil: ‘De dwaling die aan de gemeenschap een sacraal karakter toekent is afgoderij; in alle tijden en in alle landen is ze het meest verbreide vergrijp dat er bestaat.’³¹⁹ En waar de gemeenschap het hoogste, de Allerhoogste is, daar is de staat zijn profeet. Verweer daartegen is niet mogelijk.

§ 5.3.4. OPVOEDING

De natuurlijke machtsongelijkheid tussen ouders en kinderen werd vooral sinds het begin van de negentiende eeuw gecompenseerd door ouders die hun kinderen ontzagen, hen met respect bejegenden en ruimte voor hun waardigheid en hun ontplooiing schiepen en handhaafden. Ontbreekt zulk respect, dan blijft alleen de machtsongelijkheid over en zo’n kind is er niet beter aan toe dan een dienstweigeraar in de militaire dictatuur of een rat in de val.

Een pasgeboren dier dat door de moeder verstoten wordt heeft weinig of geen overlevingskans. Kinderen die respect tekort komen maar wel geld verdienen in een krantenwijk of drugshandel, of stelen en moorden, overleven soms wel maar lopen vaak ernstige stoornissen in hun ontwikkeling op. Velen van hen overleven niet. Zo worden grote aantallen zwerfkinderen, omdat zij de steden onveilig maken, door milities neergeschoten.³²⁰

³¹⁷ Zie b.v. Arend van Leeuwen, *De Nacht van het Kapitaal*, Nijmegen 1984 of Hans-Dirk van Hoogstraten, *Het gevangen denken*, Kampen 1986.

³¹⁸ Geciteerd bij Van Hoogstraten, aangehaald werk, p. 241, noot 32.

³¹⁹ Simone Weil, *De geschonden ziel*, vertaling van *La Personne et le Sacré*, Baarn 1990, p. 42.

³²⁰ Miek de Langen, *Het uur U* (afscheidscollege), Amsterdam 1992, p. 3. Kinderen van wier geboorte geen aangifte is gedaan omdat aangifte in Brazilië geld kost, worden als illegaal beschouwd. Zij zijn beroofd van het fundamentele mensenrecht, als persoon voor de wet te worden erkend. Er kan dus jacht op hen gemaakt

Alice Miller geeft een indrukwekkende beschrijving van het geweld dat door veel opvoeders op kinderen is losgelaten, bijvoorbeeld op de kleine Adolf Hitler.³²¹ De gevolgen van dat geweld kunnen door maatschappelijke zorg en wettelijke kinderbescherming niet verholpen worden; in veel gevallen wordt het er nog erger op.

Macht kan corrumperen, ook als het ouderlijke macht is. De natuurlijke bescherming tegen die corruptie is het respect van de ouders en opvoeders voor de gelijke rechten en waardigheid van henzelf en hun kind. De verdediging van de rechten van het kind vereist helaas nog veel extra inspanning van de mensenrechtenbeweging. Ook na de unanieme aanvaarding van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind op 20 november 1989 is er in de wanhopige situatie van miljoenen kinderen nog niets ten goede veranderd. Er is nog een lange weg te gaan naar volledige inachtneming van het verdrag, hoewel dit toch het uiterste minimum vraagt. Het laat bijvoorbeeld toe dat kinderen militair getraind worden van zestien jaar af, want achttien was niet haalbaar voor regeringen van veel arme landen.

De massale behoefte, waarin de kindertelefoon in veel landen voorziet, bewijst dat de ouderlijke macht voor veel kinderen verdrukking betekent. Kinderen zijn en worden misschien nog zwaarder gediscrimineerd dan vrouwen (vrouwen en kinderen werden veelal in één adem genoemd, als niet-mannen) en kinderen staan er meestal machtelozer tegenover. Alleen de gediscrimineerde vrouw die onkritisch liefheeft en zelf niet begeerd wordt, in geen enkel opzicht, staat even machteloos als een kind.

§ 5.3.5. HET BEDRIJF

Precies zoals vroeger in de slavernij is in de moderne bedrijfsverhoudingen de naakte, aan krijgsmacht en kerk ontleende commandostructuur geleidelijk meer humaan aangekleed, ja zelfs verweven en vermengd met gelijkwaardige menselijke omgangsvormen. Sinds de beroemde Hawthorne-experimenten lieten zien dat de meisjes in een telefoonfabriek bij meer licht harder gingen werken en vervolgens bij weer minder licht nòg harder, begreep men het belang van aandacht voor de mens in de arbeider. De Amerikaanse Human Relations Programs en het Japanse Kaizen (ook wel toyotisme genoemd; een systeem van voortdurende kwaliteits-, rendements- en serviceverbetering door ieders gemotiveerde inspanning) hebben de machtsstrijd voorlopig ten nadele van de vakbonden beslist. Arbeidsverhoudingen die de toets der rechten van de mens kunnen doorstaan, worden niet meer afgedwongen door de arbeiders zelf, zoals Marx ver-

worden, als op onbeschermd wild, nadat zij gedwongen werden tot een roofdierenbestaan.

³²¹ Alice Miller, *In den beginne was er opvoeding*.

wachtte, maar door politici of van rechtswege. Dat veronderstelt echter een nieuw politiek bestel. Nieuwe voorstellen voor werkgelegenheid in Frankrijk (augustus 1993) bevatten inderdaad, zoals de franse communisten opmerkten, elementen die met het huidige politieke bestel in strijd zijn.

Sinds de invoering van de vrije zondag in de vierde eeuw heeft de ontwikkeling van het arbeidsrecht vrijwel stilgestaan tot de afschaffing van de slavernij in de negentiende eeuw en de opkomst van het socialisme. Voor een deel van de mensheid is het levenspeil sindsdien aanmerkelijk verbeterd, maar ten koste van de anderen. Hoewel nu de hele wereld weet waartoe ontduiking van veiligheidsvoorschriften kan leiden (Tsjernobyl, Soveso, Bhopal, Sellafield) is de macht van de grote ondernemingen nog niet aan rechtmatige banden gelegd. In Nederland is het net zo moeilijk als in Japan om iets uit te richten tegen de illegale ateliers waar duizenden werken op voorwaarden die ver beneden het voorgeschreven minimum liggen.

Ook hier blijkt dus de ongelijke machtsverdeling haar corrumperende uitwerking te hebben. Alleen daar, waar de machtsniveaus van arbeiders, managers en investeerders met elkaar in evenwicht zijn, ontbreekt corrumperende werking. De praktijk heeft inmiddels geleerd dat zo'n hoog ontwikkelde bedrijfsvoering strenge eisen stelt aan opleiding en ontwikkeling van de bedrijfspartners en aan de wetgeving in hun land. Zolang aan die eisen niet of onvoldoende voldaan wordt, kunnen deze bedrijfjes met zelfbestuur zich slechts met moeite ontwikkelen. Maar die moeite nemen mensen in diverse Europese landen en hun aantal en hun omzet groeien.³²²

§ 5.3.6. DE SCHOOL

In het onderwijs zijn experimenten met herverdeling van macht en vereffening van ongelijke machtsverhoudingen talrijk en vaak succesvol geweest. Veel ervan hebben tot nieuwe onderwijsvormen geleid die zich konden handhaven. In de laatste decennia hebben vooral Paolo Freire en Ivan Illich op dit terrein naam gemaakt.³²³ Maar de tijd van de grote onder-

³²² Regelmatig wordt over deze productiecommunes bericht in *Archipel*, het blad van 'Europäisches Bürgerforum'.

³²³ Zie: Paolo Freire, *Pedagogie der onderdrukten*, Baarn 1972; idem, *Learning to question, a pedagogy of liberation*, met Antonio Faundez, New York 1989; Ivan Illich, *Ontscholing van de maatschappij*, Baarn 1972. Deze laatste zei op 31 maart 1988 tegen studenten in Amsterdam: 'We zijn niet vóór elkaar verantwoordelijk maar tegenóver elkaar verantwoordelijk.' In Nederland was Kees Boeke een van de grondigste vernieuwers van het onderwijs. Zijn democratisch maatschappijmodel noemde hij sociocratie. Mede omdat Bilthoven dicht bij Soestdijk was waar de pacifistische koningin Juliana meer invloed had op de schoolkeuze voor de kinderen dan hun militair gevormde vader of de ministers, zijn de prinsessen Beatrix

wijsvernieuwers lijkt voorbij en de tijd van het veld winnen van hun inzichten nog niet aangebroken, juist nu het erom gaat en steeds meer gaan zal, de vrijheid van onderwijs te beschermen tegen het militair-industrieel-bureaucratisch-intellectueel complex (MIBIC). Dit laatste lijkt wel een sleepnet dat langzaam maar zeker het gehele onderwijs in zijn macht krijgt. Om nog eens Illich aan te halen: ‘We zijn de gevangenen van zoiets als ontwikkeling. . . . Deze ontwikkeling was productiegericht. Daarom transformeerde zij culturen tot economieën.’³²⁴ Deze trend maakt van alles wat zij te pakken krijgt een winkel. Verwinkeling van de gehele samenleving is het gevolg. Illich zei in dezelfde voordracht: ‘De ongelukkige situatie is dat sommige groepen zichzelf presenteren als alternatieven maar ze zijn ’t niet. We zoeken een andere taal om de nog overgebleven niet-economische zegeningen in uit te drukken.’

Niet de beroemde, vooruitziende pioniers zullen van het recht op onderwijs redden wat er te redden valt, maar de anonieme, conservatieve standvastigen en de anonieme progressieve vindingrijken. Hun onderlinge communicatie zal beiden in hun voordeel veranderen, dat kan niet missen. De mensenrechtenbeweging, begonnen in 1955 met Rosa Parks die in de bus niet opstond voor een blanke, is het verzet waarop het MIBIC zal stuiten als een slagschip op een ijsberg.³²⁵

Natuurlijk zijn scheve machtsverhoudingen niet de enige bedervers van menselijke relaties maar wel de meest fatale. Machtsevenwicht moet immers beschouwd worden als noodzakelijke voorwaarde voor ongestoorde uitwisseling van kritische inzichten en voor de mogelijkheid tot wederzijdse correctie. Ten gevolge van hun gebruikelijke machtsoverwicht klagen intelligente directies bijvoorbeeld dat de kritiek die op de werkvloer leeft, hun zelden of nooit bereikt. (Andere directies weten van geen kritiek of willen er niet van horen.) De arbeidster bij Renault, Simone Weil, die

en Irene leerlingen van de Werkplaats van Kees Boeke geweest. Daarmee werd deze quaker een hofleverancier van onderwijs. In zijn Werkplaats is de overmacht van leerkrachten over leerlingen gecompenseerd door hun respect voor de leerlingen. In 1999 is hun aantal ca. 1400. Met oud-leerlingen van die onderwijsinstelling heb ik goede ervaringen. Tegenwoordig zijn er sociocratische onderwijsvormen die de beste kenmerken van montessori-, jenaplan- en daltonscholen combineren met nieuwe vindingen.

³²⁴ Ivan Illich, voordracht op 31-3-'88 gehouden aan de Universiteit van Amsterdam.

³²⁵ Voorheen heette dit het MBCI-complex, ‘militair bureaucratisch corporatistisch intelligentia complex’. Aldus Johan Galtung, *Er zijn alternatieven*, Amersfoort 1984, p. 128. Galtung sprak later, tijdens een lunch bij Hans Tolhoek, waarbij Hans mij uitgenodigd had, van Militair Industrieel Bureaucratisch Intellectueel Complex (MIBIC).

met haar kritische brieven de directeur wist te boeien, was de unieke uitzondering.³²⁶

Inderdaad blokkeert machtsoverwicht de communicatie van opbouwende kritiek ‘naar boven toe’, juist ook in de school. Het ongecompenseerde machtsoverwicht vermindert het totale machtpotentieel in de organisatie telkens met precies die hoeveelheid macht, die het profiteren van de kritiek opgeleverd zou hebben. De beste leerkrachten zijn dan ook zij die in staat zijn van hun leerlingen te leren.

Kritische openheid behoort ook tot het afweersysteem van de liefde tegen verkillung. Machtsongelijkheid tast ook dit afweersysteem aan. Machtsongelijkheid is voor menselijke verhoudingen wat CFK's voor de ozonlaag zijn en wat het HIV-virus voor het biologische afweersysteem is.

§ 5.4. VREDE ALS WETENSCHAP

Eerder schreef ik al dat vrede het politieke criterium is waaraan elk regime wil voldoen. Wie mensen (of dieren) niet in vrede kan leiden, kan in het geheel niet leiden; zo iemand staat machteloos.

Tot en met de 20e eeuw is wereldvrede een ver weg liggend doel gebleven doordat het oorlogssysteem in stand en de oorlog gaande gehouden werd. In dezelfde eeuw werd vrede een wetenschappelijk gezichtspunt, het gezichtspunt van de vredeswetenschap (Fr. *polémologie*, Eng. *peace research*.) Wat in de oudste wetenschappen, filosofie en theologie, een utopie of een eschaton was, dat is tegenwoordig een zelfstandig vak.

Parallel daarmee veranderde ook oorlog en burgeroorlog van een algemeen geaccepteerde en wettelijk geregelde ‘voortzetting van de politiek met andere middelen’ in een misdaad, een algemeen niet geaccepteerd optreden, juridisch zelfs uitdrukkelijk verboden. En dat niet alleen. Volken zien niet langer werkeloos en geboeid toe hoe regeerders hun onderdanen uitmoorden, zoals de officiële non-interventiepolitiek nog tot voor kort voorschreef. Men accepteert ingrijpen. Aziaten en Afrikanen doorbraken het taboe op interventie. Vietnamese troepen verdreven Pol Pot uit Cambodja toen deze een half miljoen intellectuelen gedood had en Tanzaniaanse troepen joegen Idi Amin uit Oeganda. Sinds de Tweede Golfoorlog en de oorlogen in Somalië en Joegoslavië is het non-interventiebeginsel definitief vervangen door vormen van slachtofferhulp en toezicht die in naam mondiaal zijn. Militair ingrijpen door de Veiligheidsraad is voorzien in het Handvest van de VN en stuit alleen nog af op belangentegenstellingen.

De eerste Europese hoogleraar in de vredeswetenschap, de Noor Johan Galtung, klaagde in 1988 tijdens een college in Groningen, dat de vredes-

³²⁶ Simone Weil, *La Condition Ouvrière*, Parijs 1951, pp.125-159.

onderzoeker vrijwel alle andere wetenschappen moet bestuderen om zijn eigen vak te verstaan. In zekere zin geldt dit natuurlijk voor allen die geen vakidioten willen zijn³²⁷, maar hier is meer aan de hand dan alleen de wetenschapsbeoefening. Galtung onthult met deze opmerking dat een verantwoordelijke vredespolitiek niet gevoerd kan worden met voorbijgaan van de gegevens en de inzichten, die door tal van wetenschappen ter beschikking van de politicus zijn gesteld. Wie vrede in de wereld wil stichten moet alle zeilen bijzetten en vòòr alles het volkenrecht en de rechten van de mens in acht nemen. Zelfs als een supermacht haar invloed wil versterken met een vrede-stichters-imago, moet zij de Veiligheidsraadsleden onder druk zetten of omkopen en het Internationale Gerechtshof naar haar hand zetten.

De voorzitter van de *International Federation of Scientific Workers*, de Fransman Jean Marie Legay, schreef in september 1992 in het bulletin van die organisatie: ‘Wat je misschien het meest opvalt als je luistert naar politici die spreken in Rio, Maastricht en elders, is een zekere naïviteit en onwetendheid, een zeker ongeduld waardoor zij praten over dingen die niet zullen gaan gebeuren en vergeten wat er aan het gebeuren is. Wát we ook onder ogen zien, wát we ook willen, en hoe goed we het ook bedoelen, de toekomst kan alleen gebaseerd worden op het heden met zijn voorraad realiteiten, verplichtingen en moeilijkheden.’

Ervaringen van vrede zijn er altijd wel geweest, evenals ervaringen van gelijke rechten en van machtsevenwichten in bepaalde gemeenschappen gedurende een zekere periode. Maar sinds 1945 is de wereld als één gemeenschap georganiseerd en kan het alleen gaan om universele rechtsgelijkheid en wereldvrede. Het streven daarnaar is een proces waarvoor de filosofische grondslagen al duizenden jaren eerder gelegd zijn. Ruim drieduizend jaar geleden ontrokken slaven in China en in Egypte (Exodus) zich aan vernederende behandeling door massaal weg te lopen van hun eigenaars om elders een nieuw, vrij leven te beginnen. Helaas ontstonden uit dat vrije leven weer nieuwe koninkrijken en dynastieën, omdat zij de vrijheid niet hadden leren besturen. In de 20e eeuw zijn bevrijdingen eindelijk structureel geworden in zoverre als de bevrijden op hun beurt nu geen nieuwe slaven, de gedekoloniseerden geen nieuwe koloniën meer wensten.

³²⁷ ‘In any field of thought that has not already been processed to abstraction, all sort of questions normally arise that need answers from outside that field. (. . .) Thus for instance historians, in studying history, must constantly raise questions involving law, geography, linguistics, agriculture, engineering, economics, medicine and a hundred other disciplines.’ Mary Midgley, *The ethical Primate*, London, New York 1994. Geciteerd uit de paperback edition 1996, p. 40.

De afschaffing van de slavernij, aanvankelijk alleen in rechte, bij verdragen (Berlijn 1885, Brussel 1889, Genève 1926) en vervolgens ook in feite (uitvoering van sociale wetgeving), is nog niet voltooid. De eerbiediging van het zelfbeschikkingsrecht der (andere) volken door de Sovjetregering in 1989 was echter een grote en onherroepelijke stap vooruit. Onherroepelijk, omdat die eerbiediging in een niet vermoede hartstochtelijke behoefte voorzag en herkolonisatie tegenwoordig zelfs Israël of de Verenigde Staten niet meer lukken wil. Maar de consequenties daaruit hebben deze regeringen nog niet getrokken evenmin als die in West-Europa. Zij bewegen zich in de tegenovergestelde richting. Wat er aan democratie is op de westelijke Jordaanoever, in Nicaragua, in Denemarken, ondergraven zij met desinformatieprogramma's en low intensity conflict-technieken die resulteren in dictatoriale bevoegdheden. Nog erger is, dat de bevolkingen hiertegen geen verweer schijnen te hebben. Ontwikkelingen in de richting van een politiestaat, zoals het Schengen-verdrag en de douanecomputer in Brussel die met alle buitengrensposten van Europa verbonden is, worden als technische vooruitgang in dank afgenomen.

Ook de vrijwel volslagen versplintering van de vredesbeweging, die in 1983 in veel steden nog honderdduizenden demonstranten bijeenbracht, is een veeg teken. De trend die zich tot dusver het sterkst doorzet is de sociale splitsing van de samenlevingen in Amerika en Europa. De bezittenden en de bezitlozen komen steeds verder van elkaar af te staan. Het beleid dat deze opofferingspolitiek als hoogste wijsheid ziet, is duidelijk geen vredespolitiek.

Volgens de logica van de oorlog berust alle macht tenslotte bij de opperbevelhebbers. Van de vrede uit gezien zijn opperbevelhebbers echter een door de ontwapening in principe gedupeerde bevolkingsgroep die recht heeft op overgangsmaatregelen en speciale zorg. Omscholing tot mensenrechteninspecteurs en vredesonderwijzers kan hun nieuwe kansen geven om deel te nemen aan het arbeidsproces, maar dit is nog toekomstmuziek.

Omdat ieders macht bij het stichten van de vrede nodig is, dient het onderwijs in de hele wereld 'het begrip, de verdraagzaamheid en de vriendschap tussen alle volken en alle rassen, stammen en geloofsgemeenschappen te bevorderen' (Internationaal Verdrag 1966 inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van de Mens, art. 13). Tegenover de totale oorlog kunnen we slechts de totale vrede stellen. Goedwillige doch onbekwame politici maken de chaos die zij onbedoeld aanrichten steeds groter, maar het alternatief, dat zich aftekent op basis van gezamenlijke mondiale verantwoordelijkheid, kan niemand meer verduisteren nu het eenmaal helder geworden is.

Hoe onbedoeld en hoe onwetend op chaos wordt afgestevend, kan blijken uit de onjuiste aanduiding door journalisten van de Joegoslavische oorlog als ‘anarchie’. Niets is minder waar: de militaire commandostructuur is immers de enige factor die de oorlog gaande houdt tegen de wil van de bevolking in. Riep de Veiligheidsraad de combattanten maar op tot desertie en dienstweigering! Maar de Veiligheidsraad zal dat niet doen, omdat zijn leden *geloven* in de militaire commandostructuur waarop ook de Veiligheidsraad zelf berust.

De vredeswetenschap heeft intussen aan het proces van bevrijding uit het geloof in geweld ongetwijfeld reeds een belangrijke bijdrage geleverd en zal waarschijnlijk in de toekomst een grote rol gaan spelen ook in het voortgezet en basisonderwijs. Maar dan moet ze eerst door de politici als schoolvak erkend worden. Omdat politiek berust op geloof, zal dat pas gebeuren als het algemeen verbreid *bijgeloof* in geweld-als-macht het veld ruimt voor een algemeen verbreid *inzicht* in geweld-als-machteloosheid. Dat komt neer op een nieuwe Verlichting, waarbij vergeleken de oude slechts een flauwe flakkering was. Logica moet hier de religie weer, en nu definitief, onschadelijk maken. De rehabilitatie van Galileï door het Vaticaan in oktober 1992 bewijst dat bevrijding uit bijgeloof buitengewoon traag kan verlopen, maar in het geval van de vredeswetenschap is er haast bij.

§ 5.5. VREDE ALS DOEL

Vrede is, blijkens het Handvest, het doel waarvoor de volken zich verenigd hebben in de Organisatie van de Verenigde Naties. De daarin niet vertegenwoordigde volken hebben zich als Unrepresented Nations and Peoples Organization (UNPO) verenigd om tot de Verenigde Naties toegelaten te worden. Men mag er dus gevoeglijk van uitgaan dat vrede het doel is van alle volken.

Vier vormen van geweld staan hun daarbij in de weg: juridisch, sociaal, politiek en economisch geweld. Althans, zo kan men samenvatten wat er aan discriminerende en repressieve wetten, aan opstanden, sabotage en vandalisme, aan militair optreden en aan onrechtvaardige economische structuren voorhanden is. Nog simpeler samengevat: vrede is de combinatie van ontwapening en ontwikkeling.

Het Recht op Ontwikkeling is in een Verklaring vastgelegd in 1986; een verklaring van het recht op vrede zal dus vooral ontwapening betreffen. De ontwapeningscommissie der Verenigde Naties wordt tot nu toe in haar effectieve mogelijkheden tegengehouden door lidstaten die geen ontwapening willen. De macht ontbreekt om van dit gebrek aan politieke wil een publiek schandaal te maken, mede doordat sociaal klinkende argu-

menten worden gebruikt voor instandhouding van wapenindustrie en krijgsmachten als 'werkgelegenheid' (zo zou men ook criminaliteit kunnen verdedigen!) maar in hoofdzaak vanwege de instandhouding van de politieke macht zelf, die naar men meent op de wapens berust. Overigens zal gewapende politiebescherming tegen gewelddadige minderheden onmisbaar blijven zolang georganiseerde sociale controle die taak niet doeltreffender gaat vervullen.

Verdere implementatie van het Recht op Ontwikkeling wordt geblokkeerd zolang de mensenrechtenbeweging er niet in slaagt de GATT en het IMF, thans nog belangenorganisaties van elites in de rijkste landen, te integreren in de VN-organisatie ter bescherming van alle rechten van alle individuen in de wereld en niet, zoals nu, van enkele rechten van sommigen.

Er is een voor ieder zichtbaar tekort aan macht bij de Verenigde Naties. Dat komt door het reeds genoemde bijgelovige vertrouwen op geweld als macht, juist bij degenen die de besluiten van de Verenigde Naties moeten uitvoeren en de vrede moeten bewerkstelligen. Reikhalzend zien zij uit naar de nodige macht, maar ze kijken de verkeerde kant op. Natuurlijk, verbeeldingskracht is nodig om zich, na een routine van vele duizenden jaren, een geweldvrije politieke macht te kunnen voorstellen. Wie zou dat niet toegeven? Het pijnlijke is dat we in een tijd leven waarin verbeeldingskracht noodzakelijke voorwaarde is voor politiek verantwoordelijk handelen. En ze is er, getuige bijvoorbeeld de Slotakte van Helsinki die pleit voor 'vertrouwenwekkende maatregelen' (zoals terugtrekking van troepen, wegnemen van handelsbelemmeringen, culturele uitwisselingen etc.) in plaats van wantrouwen wekkende maatregelen zoals gebruikelijk. Getuige ook Gorbatsjov die, zijn Litouwense les indachtig, reeds in mei 1993 in Nederland tegen de pers zei dat militair ingrijpen in de Joegoslavische oorlog immoreel zou zijn.

Ik heb vrede het criterium genoemd van politiek. (Het is af te lezen van het denkraam.) De regering ontleent haar macht aan het geloof der geregeerden dat zij recht zal doen. Derhalve zal men haar beoordelen met als maatstaf de vrede die immers de vrucht van de Rechten van de Mens is. De ontwapening en ontwikkeling die regeringen tot stand brengen zullen dus hun macht versterken en verlengen, tenzij bevoorrechte groeperingen de kans krijgen tot een staatsgreep of regeringen zelf inconsequent worden onder moeilijke omstandigheden. Het laatste is gebeurd met president Gorbatsjov toen hij tanks naar Litouwen stuurde omdat hij aan ingelijfde Sovjetvolken geen zelfbeschikkingsrecht toekende. Deze inconsequentie was rampzalig, want het gezag van vredestichter Gorbatsjov was zo groot dat men niet zag dat het zijn fout was. Men zei dat de Sovjet-Unie

instortte. Wie invloedrijk is mag geen fout maken; een paus zou onfeilbaar moeten zijn! Maar niemand is onfeilbaar; daarom zijn pausen en dergelijke machtsconcentraties uit den boze. (De kerk redeneerde: daarom zijn pausen alleen dan onfeilbaar, als ze de leer vaststellen. Alsof ze daarmee geen kwaad kunnen!) Het is te hopen voor de volken in het vroegere Joegoslavië dat hun zelfbeschikkingsrecht eindelijk door allen gerespecteerd wordt.

Is vrede niet veeleer een religieus doel dan een politiek doel? Ik heb dat wel gedacht, maar het is overvragen van de religie geweest.³²⁸ Religie geeft veiligheid maar geen vrede. Ze offert de vrede (tussen groep en buitenstaander) op aan de veiligheid (van de groep). Want wie niet hetzelfde geloof heeft, krijgt niet hetzelfde recht van spreken.

Voor de vrede moet men niet bij de kerk zijn maar bij de politiek. Dat is het juiste adres. Helaas komt men daar nog dieper teleurgesteld vandaan. Men krijgt daar weliswaar niet het gevoel dat men in een kathedraal is, maar wel in een goedkoop circus. In Nederland vond de Pacifistisch

³²⁸ Toen ik omstreeks 1980 met een groep studenten in Amsterdam kerkdiensten bezocht met de bedoeling om daarover gezamenlijk recensies te maken en te publiceren, was onze maatstaf ter beoordeling van die kerkdiensten: dient dit de vrede? We zochten de meest vredelievende voorgangers uit om positief te kunnen rapporteren, maar ondanks deze selectie beantwoordden de bijeenkomsten zelden aan ons criterium, in welk opzicht dan ook. We hoorden geen kwaad woord over investeringen in wapenindustrie, gehoorzaamheid aan bevelen, vaderlandsliefde, landbouwsubsidies in Europa en geen goed woord over totaalweigeraars, vredeswetenschap, niet-gouvernementele organisaties behalve de kerk, of de vredesinspanningen van de Verenigde Naties die toch, volgens artikel 26.2 van de Universele Verklaring en art. 13 van het ESOCU-verdrag, verplichte leerstof zijn voor het onderwijs. Als dit laatste voor kerkelijk onderricht niet gold had dat er wel bij gestaan! Bovendien is het idee van verenigde naties, in vergadering bijeen om recht te spreken, afkomstig uit de bijbel (Jesaja 43:9). Na kerktijd gingen we bij een van ons lunchen om persoonlijke indrukken uit te wisselen en het gebeurde te analyseren. Aan de hand van onze evaluatie maakte iemand dan een ontwerp en zond het de anderen toe. Na correctie en goedkeuring door alle groepsleden werd de recensie aan de betrokken predikant of priester aangeboden ter publicatie in diens kerkblad. Slechts door twee collega's werd dit in dank afgenomen: H. H. Miskotte en J. Vuyst. De meeste voorgangers waren heilig verontwaardigd; Nico ter Linden was furieus. Voor de publicaties konden wij alleen zorgen dank zij het kritische maandblad *Militia Christi* waarvan Jacques Engels, Hans Lourens, Aad Schrave-sande en ik de redactie vormden. Naar aanleiding van het ongenoegen over die preekrecensies hief de vereniging Kerk en Vrede het blad op omdat de onafhankelijkheid van de redactie haar niet aanstond. Het redactiestatuut waarmee wij onszelf die onafhankelijkheid toekenden, maakt sinds 1982 deel uit van het huishoudelijk reglement van de Liga voor de Rechten van de Mens in Nederland. Die kan zich blijkbaar wel een onafhankelijke redactie permitteren.

Socialistische Partij haar roemloos einde in een coalitie met niet-pacifisten en niet-socialisten.

Intussen worden deze kwesties, de sociale en politieke vrede betreffende, indien nog niet mondiaal dan toch op Europese schaal beslist en het Koninkrijk der Nederlanden met zijn Haagse politieke centrum is eigenlijk in staat van ontbinding. Blijkens nieuwe terminologie zoals 'belasting-meevaller' zijn de financiële effecten van een nieuwe wet niet meer uit te rekenen. Nederland stort dan ook niet veel later in dan andere soevereine machten. Heine's opmerking dat in Nederland alles 50 jaar later gebeurt was trouwens al in 1940 hardhandig weerlegd door de troepen van Hitler.

Voor democratie is meer nodig dan verkiezingen. We moeten leren regeren, zoals Stefan Heym zei. Dan kunnen volksafgevaardigden in plaats van volksvertegenwoordigers de wetgevende macht vormen. Dan kan de lakse grondwetsbepaling 'zonder last of ruggespraak' weer in haar oorspronkelijke strikte vorm hersteld worden, te weten 'op last van en in gedurige ruggespraak met de hen afvaardigende kiezers.' Dan krijgen die kiezers hun macht en daarmee hun verantwoordelijkheid weer zelf te dragen. Hun onderwijs moet dan wel een inhaalmanoeuvre maken om ze daarop voor te bereiden.

De historische reden voor die verminderde democratie, namelijk dat ruggespraak houdende afgevaardigden de wetgeving in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden te lang ophielden, is door de moderne communicatietechniek volledig achterhaald. Zelfs het kiezen van afgevaardigden om de opinie van het volk te vertolken is achterhaald: deze lezen tegelijk met de ministers in dezelfde krant de uitslagen van opiniepeilingen. Dat stukje oud Hollandse parlementaire geschiedenis is dus evenzeer van internationale betekenis als die moderne techniek. Conclusie: telefonisch insprekbare opiniecomputers kunnen een snelwerkend, betrouwbaar en relatief goedkoop alternatief vormen voor een ingepakt parlement. Misbruik kan, evenals bij geldautomaten, vrijwel geheel worden uitgesloten.

Vrede op aarde kan op die manier van de grond komen. Ze zal niet uit de hemel neerdalen.

Hoofdstuk VI: Geloven

*Het is ontstellend te moeten constateren dat bijgeloof na tweeduizend jaar nog altijd zoveel mensen verleidt dat de mensheid nog steeds angstvallig gehoor geeft aan de moraal en de leerstukken die, zolang hun geschiedenis duurt, slechts slagvelden vol lijken achterlieten.*³²⁹

OVERWEGINGEN VOORAF INZAKE BIJGELOOF EN PERVERSE RELIGIE

HET ALOM HEERSENDE BIJGELOOF is in het voorgaande al gesignaleerd. Het heeft twee dogma's: a) vrijheid is in principe ondernemingsvrijheid, b) deze moet desnoods met geweld worden beschermd. Aan deze zegen is 't al gelegen. Het is inderdaad bijgeloof, omdat het niet bevestigd wordt door de ervaring en verwoestend werkt.

Religie die mensen opoffert aan de gemeenschap wordt de laatste tweeduizend jaar beschouwd als pervers. De waardigheid van het individu, zijn verstand, zijn privacy, zijn leven aantasten in naam van een gemeenschappelijk belang, welk dan ook, dat is precies de misdaad waartegen nu de rechten van de mens bescherming bieden. Als in de teksten van mensenrechtenverdragen of -verklaringen uitzonderingen zijn opgenomen die ruimte laten voor een dergelijke aantasting, dan zijn dat kinderziekten, ziekten waartegen de laatste tijd de nodige weerstand opgebouwd wordt teneinde ze uit te sluiten.³³⁰

Onmenswaardige, perverse vormen van religie hebben in dertig eeuwen veel terrein verloren maar bestaan nog steeds. Zodra het besef van de universele geldigheid van de rechten van de mens universeel zal zijn ge-

³²⁹ 'Es ist entsetzlich, feststellen zu müssen, daß am Ende des zweiten Jahrtausends der Aberglaube immer noch soviele Zweibeiner verführt, daß die Menschheit immer noch ängstlich auf die Moral und die Dogmen hört, die während ihrer ganzen Geschichte nur Leichenfelder hinter sich liessen.' Bertrand Burollet, *Gott wird die Seinen erkennen*, in: Archipel No. 4, Januar 1994, p. 2.

³³⁰ Voorbeelden van die weerstand: Evelyn Ama Ankumah: 'Inclusions of undefined restrictions in a human rights instrument are problematic and fallacious' in: Theo van Boven en Cees Flinterman (red.), *Universaliteit van mensenrechten*, Leiden 1992, p. 37. Iain Guest: 'The rights that are laid out in the Universal Declaration impose limits and obligations on government. But — and here is the contradiction — governments drafted these rules, governments monitor them, and governments sit in judgement on violations (. . .) This is rather like asking serial killers to act as judge and jury in a murder case.' In: *Reflections on the Universal Declaration . . .* Den Haag, Boston, London 1998, p. 136.

worden, zullen die geldige rechten ook universeel gelden en zullen religieus gelegitimeerde discriminatie en wreedheden ophouden te bestaan.

Intussen wint het geloof in mensenrechten steeds meer veld. Het tekent zich ook af in de oecumenische beweging onder christenen en vooral in de geweldloze beweging zoals in China, Rusland en het vroegere Joegoslavië. Wat wij daar nu van zien is vermoedelijk slechts zoiets als het groene sprietje waarmee een boom begint. Het is de nieuwe basis voor de voortgezette verdediging van de menselijke waardigheid tegen de oude uitdagers van religieuze inspiratie, hetzij natuurgeweld of cultuurgeweld, kortom, tegen de goden — of de duivels, wat hetzelfde blijkt te zijn als je het mooie doosje opendoet waar ze in zitten. Drieduizend jaar geleden, zo blijkt o.m. uit een keuze uit drie straffen die Davids god zijn gezalfde (gemachtigde) voorhoudt, teisterden de goden de mensheid voornamelijk met de pest, de honger (ten gevolge van misoogst) en de oorlog (tegen rovers). Nu zijn daar bijgekomen milieuafbraak, voortgaande uitpersing van geplunderde volken en voortgezette volkenmoord.

Politieke analyse bevestigt de leer der profeten (ja, ondanks teksten die van andere opvattingen getuigen) en die van Jezus, dat het bij rampen geen acties van bovenmenselijke machten betreft, geen goden die men door ze offers te brengen moet trachten te kalmeren. Neen, menselijk optreden heeft geleid tot effecten die vragen om menselijke tegenmaatregelen.³³¹ Het aanbod van zulke maatregelen is intussen ruimschoots toereikend maar de koopkrachtige vraag schiet tekort; niet bij gebrek aan middelen maar bij gebrek aan politieke wil.

Een voorbeeld. Bij Bergen op Zoom staat een windmolen die meer dan een megawatt geproduceerd heeft en dat zonder mankeren. De producent heeft echter nagenoeg al zijn mensen moeten ontslaan omdat de verwachte miljoenenorders uitblijven. Overheidsgeld voor milieuvriendelijke energie wordt (het is oktober 1992) besteed aan uitstekende diners, twijfelachtige onderzoeksprojecten en conferenties. Vragen in het parlement brachten geen opheldering. Milieuherstel wordt gesaboteerd.

Voor mij is reeds lang de conclusie dat geweld in principe niet voor bescherming van gelijke rechten benodigd is, doch onmisbaar om voorrechten te beschermen. Politieke en economische voorrechten als concurrentievervalsende monopolies en bedrijfssubsidies zijn op basis van de gelijke rechten van de mens niet te verdedigen en kunnen op geen andere wijze dan gewapend verdedigd worden tegen de gedupeerden. Die conclusie kan met feiten worden gestaafd. De seksistische, de racistische en zelfs de nationalistische retoriek (geweldloze verdedigingen van voorrech-

³³¹ Voor de leer van Jezus: zie b.v. Lucas 13:3 en 5: 'Neen, zeg ik u' of Mattheus 13:28: 'Dat heeft een vijandig mens gedaan.'

ten) verliezen terrein. Gelijke rechten kunnen op den duur rekenen op een zo breed draagvlak, dat alleen de schenders ervan ooit misschien toch enige licht gewapende bescherming nodig zullen hebben tijdens hun overbrenging naar de rechtszaal.

Te verwachten is dat laatste echter niet. Wanneer men eenmaal erop kan vertrouwen dat schendingen van rechten van de mens tot veroordelingen zullen leiden, is er geen aanleiding meer om het recht in eigen hand te nemen. De Preambule van de Universele Verklaring vermeldt dan ook als derde overweging: ‘dat het van het grootste belang is, dat de rechten van de mens beschermd worden door de suprematie van het recht, opdat de mens niet gedwongen worde om in laatste instantie zijn toevlucht te nemen tot opstand tegen tirannie en onderdrukking’. Gevangenissen en andere gesloten inrichtingen dienen dan niet meer om de samenleving tegen delinquenten te beschermen, maar delinquenten tegen de samenleving, dus wat vroeger ‘vrijplaatsen’ heette. Het mensenoffer, in casu de moderne penitentiaire versie ervan, is dan pas echt afgeschaft.

In dit perspectief kan ik ervan uit gaan dat opoffering van mensen of van hun rechten, zelfopoffering daarbij inbegrepen, geen goed doel meer kan dienen. De natuurlijke dood is al erg genoeg (voor de rouwdragenden) en wordt niet minder erg door er luchtig (Epicurus³³²) of vroom (traditioneel christendom) over te praten of handig gebruik ervan te maken. Daar past alleen rouw. De gewelddadige dood was al geen machtsmiddel meer in het oorspronkelijke (antimilitaristische) Jezus-geloof. ‘Dood, waar is je lans, je stimulans?’ kon Paulus schrijven. Het latere constantijnse christendom echter is een godsdienst.

Na deze twee keuzen gemaakt te hebben, ten eerste voor bescherming van het leven en ten tweede tegen de dood als machtsmiddel, keuzen die niet religieus maar ethisch van aard zijn, heb ik voor mijzelf verder niet veel keus meer. Offerreligies kunnen de veiligheid van hun offers niet waarborgen, dus niet van de samenleving waaruit de offers worden gerecrueteerd. Dat geldt vooral voor de moderne varianten van offerreligies, zoals strafrecht, militair ingrijpen, low intensity conflict, désinformatie, en protectionisme gericht tegen niet-fossiele energie en tegen goedkope producten van daardoor hongerlijdende mensen. Alleen het geloof in de Rechten van de Mens, dat offerloos is en daarom geen religie in de traditionele zin van het woord, kan veiligheid voor allen opleveren.

Veiligheid voor allen (zin en criterium van religie) is alleen te verwachten van humanistische (stromingen in) religies, van verzoeningsrecht in plaats van strafrecht, van sociale defensie in plaats van militaire, van

³³² ‘Zolang jij er bent is de dood er niet en als de dood er is ben jij er niet meer.’

mededinging op basis van gelijke rechten en vrijheden, niet van een door machtselites bestuurde en gemanipuleerde markt.

Dat manipuleren lukt overigens niet altijd. Als ik de nieuwsberichten goed analyseer, is de poging van de heersende machtselite in de Verenigde Staten om, andere machtselites met andere belangen ten spijt, door oliebronnen in brand te bombarderen de olieprijs op te drijven, mislukt. Langs diplomatieke weg werd Irak de verzekering gegeven dat de VS niet op een aanval van Irak op Koeweit zouden reageren. Zo werd een zwaarbewapend Irakees leger op Koeweit losgelaten en vervolgens om die reden een bevrijdingsoorlog onder VN-vlag tegen Irak geënceneerd, teneinde honderden oliebronnen in beide landen voor langere tijd uit te schakelen. De olieprijs steeg echter niet want het marktaanbod werd snel uit productieverbod van andere bronnen en uit grote voorraden aangevuld. Pas door het embargo tegen Irak steeg de olieprijs.³³³ Het aantal directe slachtoffers in Irak van deze mislukte poging tot marktmanipulatie is geschat op 300.000.³³⁴

Hun eigen veiligheid en geborgenheid vonden gelovigen van alle religies bij hun god. Velen doen dat nog steeds, ondanks de enorme invloed van leer en voorbeeld van Jezus van Nazareth die meer aandacht besteedde aan andermans veiligheid dan aan zijn eigen veiligheid. De overheersende trend is echter geworden dat men zijn risico's niet dekt met een god doch met een polis, en wel allereerst andermans risico. Voor automobilisten is daarom de aansprakelijkheidsverzekering verplicht, in tegenstelling tot de cascoverzekering.

De meesten kunnen hun traditionele geloof niet meer trouw blijven aanhangen. Zij zijn met dat geloof bedrogen uitgekomen of maken zich er belachelijk mee. De behoefte aan veiligheid — waarin het geloof moest voorzien — is intussen sterk toegenomen nu het menselijk bestaan zelf bedreigd is in alle opzichten, zowel lichamelijk (kernoorlog, ultraviolette straling, armoede, vergiftiging) als geestelijk (werkloosheid, inkrimping van onderwijs en sociale voorzieningen, toenemende kleine criminaliteit). Jongeren vragen zich niet af of er leven is na de dood maar na de school.

³³³ *Globocop III*, artikel van Aart Brouwer in *De Groene Amsterdammer* van 20 januari 1999, slot.

³³⁴ Deze analyse ontbreekt in de overigens zeer kritische bespreking van de Tweede Golfoorlog door Noam Chomsky in zijn *De verdorven democratie*, Berchem 1992, pp. 82-120, het hoofdstuk getiteld 'Schandelijke agressie.' De schatting van 300.000 doden, 1¾% van de bevolking van 17 miljoen, ontleen ik aan diverse berichten uit die tijd. De economische boycot, die daarop volgde, eiste nog weer een veelvoud daarvan aan slachtoffers, vooral kinderen.

Massale werkloosheid onder jongeren is een systematische schending van het recht op arbeid.

Rechtsschending is ook de toenemende morele normloosheid in het onderwijs. Tot voor kort werden kinderen onderwezen in de traditionele mensenrechtentekst: de Tien Geboden. Thans leren zij weinig of niets over de huidige teksten; er wordt dus niet voldaan aan artikel 13 van het Internationaal Verdrag inzake de Economische, Sociale en Culturele Rechten van de Mens. Dit, en nog veel meer, maakt de wereld onmenselijk.

Toen het autoritaire, gewelddadige christendom in de vierde eeuw de overheersende godsdienst werd, was het reeds in zijn heidense wortels aangetast door de leer van Jezus en door wijsgerig humanisme, beide als ketterijen vervolgd. Dit gemilitariseerde christendom begon helaas pas in de tweede helft van de twintigste eeuw spectaculair te verschrompelen. Meer aandacht nog trok de democratische demontage van zijn stalinistische variant in Oost-Europa.³³⁵

Geloven is meer dan een rollenspel. Geloof is een onweerstaanbare dynamiek, een motiverende kracht, een drijfveer in ieder mens, opgebouwd uit elementen van begeerte, verbeeldingskracht, beoordeling en machtservaring. Mogelijk gemaakt door deze vier voorafgaande aspecten is geloof op zijn beurt datgene, wat regeren mogelijk maakt.

Freud zou de kracht van geloof niet onbegrijpelijk genoemd hebben als hij de psychische energie van de liefde, door hem Eros genoemd, erin herkend had. Musil schreef daarover: 'In de liefde evenals in het zakenleven, in de wetenschap evenals in het verspringen, moet men geloven, voordat men iets winnen en bereiken kan en hoe zou dat niet van het leven in zijn geheel gelden?!'³³⁶

Geloof, opgevat in de zin van een vast vertrouwen, heeft als rationeel doel de veiligheid van dier en mens, individueel en sociaal. Het absorbeert storingen, werkt als een schokbreker in een automobiel, of als een gyroscoop in een vliegtuig (waarop men de stand van de horizon kan zien ondanks mist). Als geloof niet innerlijk tegenstrijdig is (wat het meestal

³³⁵ Dat de stalinistische dictatuur een variant op het pausdom was, is onder anderen door W. Banning betoogd in een college voor alle faculteiten (Studium Generale) dat ik me van hem herinner uit 1947. Ofschoon zelf protestant voelde hij toch ook geloofsverbondenheid met het communisme. Dat blijkt uit zijn opmerking: '... In het communisme brandt de felle vlam van het proletarisch Messianisme, dat op merkwaardige wijze zich met het Russische Messianisme verbond. Voor deze zijde van het communisme heeft vooral Berdjajew in meer dan één geschrift de ogen trachten te openen.' W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen*, Arnhem 1954, p. 192.

³³⁶ Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*, Reinbeck bei Hamburg 1978, 1981, deel 1, p. 528.

wel is), zal het iemands complexe persoonlijkheid kunnen integreren tot één persoon, iemands ervaringen tot één leven in één werkelijkheid. Mijn eigen geloof in één werkelijkheid heb ik in de Inleiding onder 0.1. als uitgangspunt genomen. Dit geloof is niet door ervaring bevestigd. Ik ervaar de werkelijkheid als meervoudig en dubbelzinnig. Geloof in één werkelijkheid transcendeert dus de complexiteitservaring. Het werkt integrerend. Geloof transcendeert ook de tijdservaring; dan heet geloof hoop.

Geloven is het morele aspect van de, alle aspecten kenmerkende, vrijheid (van vrijheid hangt alles aan elkaar, hebben we gezegd). Pas door geloof in de zin ervan krijgt vrijheid de kracht om, tegen sociale en politieke pressie in, de persoonlijke integriteit te beschermen en te bewaren.

Let wel: alleen aan vrijheid kan geloof die integrerende kracht verliezen. Deze samenhang tussen geloof en vrijheid moet de apostel Paulus gezien hebben toen hij schreef: 'waar de geest van de Heer is, is vrijheid.'

Vrijheid kenmerkt elk niet-religieus geloof. De term religie gebruik ik in de betekenis van godsdienst, dienstbetoon aan een god. In religie, met haar typische dubbelhartigheid, bekeringsijver en rituele dwanghandelingen, ontbreekt vrijheid. Religie is gestoord geloof. Sinds Barth en Bonhoeffer is het in de theologie gangbaar geworden om religie met geperverteerd geloof gelijk te stellen. Ik volg dit spraakgebruik ofschoon het ernstig misverstand kan wekken.

Religieuze vormen van geloof, zoals nationalisme of neoliberalisme, zijn niet alleen integrerend en transcendent doch bovendien ambivalent, ritualistisch en ijverig (ijverig om bekeerlingen te maken; de vakterm is proselitisme). Bij dieren komen religieuze vormen van geloof niet voor. De uitwerking ervan is op den duur dodelijk. Profeten van Israël hebben er niet tevergeefs tegen gewaarschuwd. Tegenwoordig werken de grote religies samen, met elkaar en met atheïsten, aan een niet-religieuze opgave: vrede door vertrouwen, op basis van gelijke rechten.³³⁷

Werken aan vrede door vertrouwen, op basis van gelijke rechten, is niet dubbelzinnig, niet ritueel, geen bekeringsijver; dat is *bonne foi*, goede trouw, respectabel geloof, en wel omdat het de volksgezondheid, de goede zeden en de fundamentele rechten en vrijheden van anderen niet aantast en aan de geldende normen voor godsdienstvrijheid beantwoordt. Ik bedoel de normen vastgelegd in art. 18 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten van de Mens.

³³⁷ De vijfde World Conference on Religion and Peace in 1989 in Melbourne had als thema: 'Building Peace through Trust'; the Role of Religion. Internationaal secretariaat: Dr John B. Taylor, 14 Chemin Auguste-Vilbert, 1218 Grand Saconnex, Genève. WCRP, Nederland: Hans van Willenswaard, Postbus 11514, 1001 GM Amsterdam, tel. 6258294, fax 6224825.

Vertrouwen stellen en wekken, geloof hechten en verdienen, het is, evenals krediet verlenen en opnemen, even noodzakelijk en hachelijk als leiden en je laten leiden (vorig hoofdstuk). Het is geen speciaal voorrecht van 'gelovigen' maar een aspect van het mensenleven. Ieder die niet gek wordt of zelfmoord pleegt, vertrouwt dat het de moeite waard is om zulks te vermijden. 'Het echte probleem van het geestesleven is niet waarom sommigen gek worden, maar veeleer waarom de meesten zulks vermijden' schreef Fromm.³³⁸ Vanwaar dit geloof dat het leven zin heeft?

Dit is altijd een moeilijke vraag geweest: de vraag naar de grond voor geloof. Een bescheiden poging tot beantwoording kan bij het lichamelijke aspect beginnen.

Vertrouwen scheidt de vertrouwensrelatie(s) waaruit het psychisch leven zijn kracht put, zijn verbeelding voedt, zijn opdracht haalt; niet omgekeerd. Geen serieuze toenadering is in staat een apathische zuigeling te animeren, als die niet tenslotte zelf één of twee oogleden opslaat en interesse toont. Geen openbaring is in staat een mens tot geloof te bewegen, als die mens niet zelf vertrouwen erin stelt omdat hij de waarheid erin herkent.

Geloof verheft voor joden, christenen, moslims en baha'is de kracht, waarin geloofd wordt, tot een god. Bij boeddhisten, humanisten, anarchisten en confucianisten heet die kracht niet god; zij volgen een rationele autoriteit. Voor hun samenwerking maakt dat geen verschil: zij kunnen allen eenzelfde moraal hebben.

Vertrouwen wordt 'gewekt' bij de zuigeling door liefde van de voederster en opvoederster, bij de volwassen mens door liefde van anderen die tot hem doordringt, bij een regering door 'vertrouwenwekkende maatregelen' van een andere regering (term in de Helsinki-akkoorden). 'Mogelijk gemaakt' zou nauwkeuriger beschrijven wat we zien gebeuren, dan 'gewekt'. Want nooit wordt vertrouwen bewerkstelligd, nooit wordt geloof overgedragen, al lijkt mimetisch (afgekeken) geloof sterk op overgedragen geloof. Geloven blijft een strikt persoonlijke, creatieve daad, een 'acte gratuit'. Men kan voor anderen alleen voorwaarden ervoor scheppen. Belangrijk is daarbij, of die liefde echt is; of uit de weg geruimd is wat vertrouwen in de weg stond; of wat men begint te geloven, waar is. Want beschaamd vertrouwen is erger dan ontbrekend vertrouwen.

Nu is veiligheid het criterium voor geloof, zeiden we, en geloof dat mensen tot elkaars vijanden maakt of mensenoffers vraagt, biedt onvoldoende veiligheid. Dit is niet moeilijk in te zien. Toch vragen de meeste religies offers en bevoorrechten zij hun aanhangers. Slechts een geloof in

³³⁸ Erich Fromm, *The sane society*, Fawcett Books 1955, p. 34.

gelijk recht voor allen voldoet aan het criterium. Dit is ‘het geloof in de fundamentele Rechten van de Mens, bevestigd door de volken van de Verenigde Naties in het Handvest.’³³⁹

Dezelfde universele waarheid is in alle grote religies en levensvisies terug te vinden; het is de fundamentele waarheid waar men geen religie voor nodig heeft. Wel heeft elke religie die waarheid nodig. De formuleringen lopen sterk uiteen.

De jood Paulus formuleerde haar onder meer als volgt: ‘De liefde van Christus dringt ons, daar wij tot het inzicht gekomen zijn dat één voor allen gestorven is. Dus zijn zij allen gestorven. En voor allen is hij gestorven opdat zij die leven, niet meer voor zichzelf zouden leven, maar voor hem die voor hen gestorven is en opgewekt.’ De formulering is tegenstrijdig (door weglating van de andere helft, namelijk dat een voor allen opgewekt is, dus zijn zij allen opgewekt), maar het interessante eraan is, dat zijn inzicht in de eenheid der mensheid een gelijke liefde voor allen in hem ontketent. Met die liefde heeft hij het vertrouwen van vele achtergestelden ‘gewekt’ maar ook de nijd van vele bevoorrechten.

De historicus Arnold Toynbee zei dit zo: ‘Ieder levend wezen is van nature egocentrisch; maar het is de opdracht van ieder menselijk levend wezen om in het leven het middelpunt van zijn betrokkenheid van zichzelf over te brengen op de uiteindelijke werkelijkheid, wat die dan ook mag zijn.’³⁴⁰

Van wereldhistorisch belang acht ik de ontdekking, dat thans overal het besef aanwezig blijkt te zijn van een gemeenschappelijke menselijke opdracht. Sommigen schrijven die aan een god toe, anderen niet; allen geloven erin.

Dit hoofdstuk omvat na deze voorafgaande overwegingen nog acht paragrafen: 1) moraal, 2) geldigheid van de decaloog voor christenen, 3) religieuze codering van revoluties, 4) rechten van de mens humaniseren religies, 5) Jezus, de Christus uit Nazareth, 6) de titel god, 7) religie als neurotisch geloof, 8) onttroning van goden.

§ 6.1. MORAAAL

Moraal en godsdienst (geloof, vertrouwen) genieten in de persoonlijke levenssfeer een drievoudige bescherming krachtens de mensenrechten op privacy, op vrijheid van godsdienst en op vrijheid van overtuiging. Omdat het grootste kwaad op politiek niveau georganiseerd wordt, ontmoeten

³³⁹ Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, Preambule, alinea 5.

³⁴⁰ Arnold Toynbee in zijn felicitatiebrief aan Bertrand Russell ter gelegenheid van diens 95e verjaardag; zie Bertrand Russell, Autobiografie Deel Drie, Amsterdam 1979 (Londen 1969), p. 236.

moraal en geloof hier hun grootste uitdaging. Helaas zijn ze juist daar minder beschermd, al moet men de mishandelingen waaraan kinderen thuis blootstaan niet bagatelliseren. Op politiek niveau zijn democratische vrijheden, indien voorhanden, hun enige bescherming. Dat verklaart de scheve machtsverhouding tussen profet en koning eertijds, intellectueel en manager nu. Zij die gelijk hebben zijn gewoonlijk slechter georganiseerd dan zij die macht hebben.³⁴¹ Geen wonder dat intellectuelen de politieke confrontatie bij voorkeur uit de weg gaan.

Strafrechtjuristen weten dat het grootste probleem bij misdaadbestrijding de georganiseerde misdaad is, in de 20e eeuw internationaal georganiseerd. Dat is op zichzelf al een politiek probleem omdat machthebbers zich niet lang kunnen handhaven als ze daartegenover machteloos blijken te staan. Hun legitimatie, de pretentie van rechtshandhaving, is dan niet vol te houden. Het ergste is, dat zij oorlog nog steeds weigeren te beschouwen als georganiseerde misdaad en de organisatoren ervan blijven behandelen als collega's.

Daar komt nog bij dat niet alleen misdadigers maar ook keurige, maatschappelijk aangepaste mensen puur door hun politieke functies in criminaliteit betrokken raken, dikwijls zonder dat te beseffen. De koude oorlog waarin hele bevolkingen onder bedreiging met kernwapens gegijzeld werden, maakte elke deelnemende regering met hun ambtenarenapparaat tot criminelen. Een enkele keer nam een van hen daarom ontslag, zoals de Nederlandse ambassadeur in Spanje, Edy Korthals Altes. De meerderheid slaagt erin, dit besef te verdringen. De krachtigste hulp daarbij biedt de klassieke waan dat niet misdadig kan zijn wat door wet en gezag gedekt wordt. Reeds Augustinus vertelde het verhaal van de zeerover die deze waan doorprikte door tegen Alexander de Grote te zeggen: als u met een grote vloot doet wat ik met een klein scheepje doe, dan noemt men u een koning en mij een rover! Helaas is deze anekdote nog actueel. De geschiedenis van de laatste vijftig jaar is vol van wetgeving die misdaden wettigt.

Toch kan het er in dit boek niet om gaan, politici te criminaliseren en 'de schuld' van de treurige toestand van de wereld op regeringen te schuiven. Hun macht is hun 'van boven gegeven'³⁴² dus door het soevereine

³⁴¹ Jezus van Nazareth wees daarop toen hij zei: 'De kinderen dezer wereld gaan ten aanzien van hun generatie met veel meer overleg te werk dan de kinderen des lichts.' Lucas 16:8, mijn vertaling.

³⁴² Toespeling op wat Jezus tegen Pilatus zei: 'Je zou geen macht over mij hebben als die je niet van bovenaf gegeven was' Johannes 19:11. Jezus geloofde mijns inziens niet in een god die, zonder te weten welk tuig hij inhuurde of — nog erger — willens en wetens, alle politiechefs van het Romeinse rijk hun macht in handen

volk via bedrijfsleven, consumptiegedrag, kapitaalbeheer, verenigingsleven en verkiezingen. De morele schuld is dienovereenkomstig gespreid. Wie lijden onder schuldgevoelens doen er goed aan, hier rekening mee te houden. Elke schuld is wijd vertakt over vele oorzaken. Wie kan zichzelf rechtvaardig (ver)oordelen?

Wie zelf onschuldig wil blijven moet onbekwamen zo min mogelijk macht verlenen en oordeelkundig stemmen. Dit is een belangrijk punt, dat in discussies over complottheorie vaak over het hoofd gezien wordt. Complottheorie wordt verweten aan critici die speuren naar de organisatiegraad van misdadige regimes. Het verwijt is ten onrechte, want hun analyses tonen juist aan dat er van samenzweren geen sprake is en ook niet hoeft te zijn, mede dank zij de verdringing waarover ik al schreef. De betrokkenen zijn niet slecht, alleen argeloos genoeg om machtsposities leuk te vinden. Aan het Verdrag van Schengen bijvoorbeeld zal met de beste bedoelingen gewerkt zijn, maar het effect ervan is dat van een Europees complot tegen de rechten van vluchtelingen.

Doch zelfs al was zulk een effect beoogd, dan nog kan de politieke kritiek daarop geleverd worden door wat Engelsen noemen ‘Her Majesty’s most loyal opposition.’ Met andere woorden: het aanklagen van wanbeleid kan heel goed gebeuren zonder verdachtmaking van personen die dat beleid ontwikkelen. Schuld is een financiële, juridische of morele aangelegenheid; geen politieke. Terecht genieten politici diplomatieke onschendbaarheid. Misdadige bevelen worden niet politiek, doch moreel en juridisch veroordeeld; gehoorzaamheid eraan eveneens. Het politieke kwaad wordt veroordeeld; de politicus treedt slechts af zonder te worden herkozen.

Hier stuiten wij op de samenhang tussen twee markante kenmerken van de christelijke evangelieprediking: haar politieke relevantie (universele ontwapening) en haar strafrechtelijke non-relevantie (verzoening en schuldvergeving). Dit zijn toevallig dezelfde twee kenmerken waaraan Freud het succes van Paulus toeschreef.³⁴³ Of, waarschijnlijker, niet toevallig: Freud keek naar fundamentele principes; ons gaat het eveneens om fundamentele principes.

gaf. Hij moet aan de keizer gedacht hebben toen hij dit zei. In elk geval is Pilatus korte tijd later door Rome van zijn functie ontheven wegens machtsmisbruik.

³⁴³ Sigmund Freud, *De man Mozes en de monotheïstische religie*, Meppel en Amsterdam 1992, p. 102: ‘Zijn succes had hij stellig in de eerste plaats te danken aan het feit dat hij door de idee van verlossing het schuldbesef van de mensheid bezwoer, daarnaast echter ook aan de omstandigheid dat hij de uitverkiezing van zijn volk en het zichtbare teken hiervan, de besnijdenis, opgaf, zodat de nieuwe religie een universele, alle mensen omvattende religie kon worden.’

De schuldvergeving, ook wel vergeving der zonden genoemd, hierboven het laatstgenoemde kenmerk van de evangelieprediking, vereist nog twee opmerkingen. Ten eerste, dat vergeving ons het a priori gegeven onderscheid heeft ingeprent tussen de mens en zijn optreden, dus tussen beschuldiging en kritiek. Ten tweede, dat vergeving niet onvoorwaardelijk gelden kan, doch dit zojuist genoemde onderscheid in zekere zin als voorwaarde heeft. Geen vergeving zonder bekering, dat wil zeggen: geen vergeving voordat de schuldige persoon zich afkeert van zijn daad of nalatigheid die hem vergeven wordt. Vergeving is, evenals verzoening, een verandering in de relatie tussen twee; niet een gezindheid, morele eigenschap of daad van één, zoals bijvoorbeeld vergevingsgezindheid. Het is jammer dat André Lascaris dit evenals Wink over het hoofd zag in zijn overigens leerzame studie over dit onderwerp.³⁴⁴

Geen enkele kritiek, geen aanklacht, geen veroordeling die in deze hoofdstukken geformuleerd wordt, is een beschuldiging. Natuurlijk behoud ik mij het recht voor om mensen en organisaties te betichten en in gebreke te stellen; daders en nalatigen moeten opgespoord en met name genoemd worden. Dat is noodzakelijk om hun gedrag te veroordelen en henzelf te nopen zich te corrigeren. Maar elke gedachte aan persoonlijke schuld en zeker aan straf moet daarvan losgemaakt worden. Dit vrij zijn van beschuldiging of minachting en bestraffing is noodzakelijke voorwaarde om maximaal effect van de veroordeling te bevorderen en ophitsing tot geweld te vermijden. Wie ontwapenen wil, moet niet beschuldigen of minachten of straffen.

Dit is mijn weerlegging van de beschuldiging van ‘complottheorie’. Het is ook mijn uitleg van twee schijnbaar strijdige vermaningen van Jezus: ‘oordeelt niet’ en ‘gij hebt het gewichtigste van de Tora verwaarloosd: het oordeel . . .’³⁴⁵ Moreel oordelen over personen is onmogelijk (wie oordeelt is in principe niet beter dan wie beoordeeld wordt; schuld en eer zijn gedeeld met vele anderen en gespreid over vele relaties en generaties). Moreel oordelen over zaken daarentegen kan niet streng genoeg, niet vaak genoeg en niet zorgvuldig genoeg beoefend worden. Pas de laatste tijd dringt tot mij door dat zeer veel mensen gewoon zijn, ja waarschijnlijk zelfs geleerd hebben om kritiek als aanval, als agressie, als beschuldiging te voelen. Ik ben anders opgevoed.³⁴⁶

³⁴⁴ André Lascaris, *Het soevereine slachtoffer*, 1993, speciaal het slothoofdstuk waarin hij 27 maal spreekt van ‘onvoorwaardelijke vergeving.’

³⁴⁵ Mattheüs 7:1 en 23:23.

³⁴⁶ Strikte non-discriminatie, gecombineerd met onbewimpelde kritiek, kenmerkte mijn opvoeding. De theoloog Karl Barth behoorde, evenals de Boeddha, tot de velen die dit onderscheid tussen persoon en zaak, een onderscheid dat de verge-

Nu kunnen wij eindelijk terzake komen en ingaan op de voor velen verrassende betekenis van geloof en gebod voor de politiek. In het vorige hoofdstuk onder 5.1.1 definieerde ik politiek als het vermogen, in vrede leiding te geven. Politieke macht berust op geloven in recht, schreef ik. Aan ons ruggespraakloze en ruggegraatloze parlement is dat duidelijk te zien: ‘het volk kiest zijn vertrouwensmannen’ luidde een CHU-definitie ervan nog omstreeks 1960.

In een theocratie is het al evenzo: macht berust op geloven, de god van Israël ‘troont op de lofzangen van Israël’ (Psalm 22:4). Als de lofzang stokt, wankelt de troon. ‘Houd dan de lofzang gaande!’ (Psalm 107:1 in de berijming van het Liedboek der Kerken). Maar ook in een directe, participerende of basisdemocratie is vertrouwen in de gekozenen en in hun voornemens de grondslag voor hun verkiezing.

Aan dat vertrouwen kom ik nu toe. Wie vertrouwt, acht betrouwbaar, gaat uit van goede trouw. Dit is, duidelijker dan liefde, een moreel begrip: ‘Liebe schwärmt auf allen Wegen, Treue wohnt für sich allein. Liebe kommt euch rasch entgegen; aufgesucht will Treue sein’ bedacht Goethe. Natuurlijk, een ‘schwärmerische’ of romantische liefde weegt moreel lichter dan de liefde die in de Tora (Leviticus 19:18 en 33) geboden is jegens de naaste en de vreemdeling *zonder onderscheid*. Maar trouw is hoe dan ook een moreel begrip; als het om de vreemdeling gaat gebruikt men het begrip solidariteit. Die gelijkgerechtigdheid van volksgenoot en vreemdeling uit Leviticus vinden we overigens in de achttiende eeuw terug als principe van de mensenrechten. Ze is dan ook eerder te vergelijken met de broederschap, geboden in artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, dan met de sterke, eenkennige, niet per se morele drijfveer in het hart van mensen die liefde is. Nawal El Saadawi noemt die broederschap wel liefde (haar god noemt zij: vrijheid, gelijkheid en liefde), maar ik vind haar woordkeus op dit punt even weinig nauwgezet als die van onze bijbelvertalers; al is zij daarmee al mooi af van het seksisme in de term broederschap. Broederschap is, evenals trouw en solidariteit, een moreel begrip, een deugd. Trouw en solidariteit klinken actiever, betrouwbaarder, minder riskant dan broederschap. ‘Solidariteit is een andere naam voor de soort van liefde die voeten in beweging zet’ las ik op een door Filippino’s gemaakt affiche. Broederschap lijkt mij een sociaal vereist minimum aan trouw en solidariteit. Omdat niemand de door

ving der zonden mogelijk maakt en derhalve een onderscheid a priori is, niet consequent volhielden: ‘Der Mensch ist sein Werk.’ Hij werd op dit punt o.a. gecorrigeerd door H. van Oyen (auteur van Christelijke Ethica, Den Haag 1946) met ‘De theologische categorie der *recognitio*’, in *Pro Regno pro Sanctuario*, feestbundel voor G. van der Leeuw, ca. 1950.

bijbelvertalingen beïnvloede taal kan veranderen zal ik mij erin schikken en dit vereiste minimum aan trouw ook in het vervolg broederschap of liefde, naastenliefde, blijven noemen; tenzij ik het woord macht ervoor kan gebruiken.

Vertrouwen of geloof zie ik als zelfstandig aspect waarin opgenomen het morele. Hoop en liefde hangen er nauw mee samen; hoop is in het Nieuwe Testament het transcendente (boven ervaring uitgaande) element in het geloof³⁴⁷, liefde de morele en sociale uitwerking ervan.³⁴⁸ Dat is dunkt mij bij alle religies zo. Alleen, in het Nieuwe Testament wordt liefde ook als criterium van geloof gezien, niet slechts als mogelijke uitwerking. Dit criterium is strenger dan het voor elk geloof geldende veiligheids criterium, omdat liefde jegens vreemdelingen en vijanden de veiligheid van eigen persoon of gemeenschap kan aantasten. De morele eis van vijandsliefde liet de kerk dan ook al in de tweede eeuw vallen; wie haar handhaafden werden verketterd. Tegenwoordig wordt dezelfde hoge eis reeds in veel godsdienstige stromingen gehandhaafd (de baha'i is een mooi voorbeeld) maar ze kan nog niet als criterium voor elk geloof gehanteerd worden. Veiligheid (zes trapjes lager op Kohlbergs schaal van morele ontwikkeling³⁴⁹) is nog het criterium van ieder geloof; geloven kan een mens alleen in wat hij 'veilig kan aannemen', al is die veiligheid dan voor sommigen puur fysiek, voor anderen allereerst moreel.

Veiligheid is het doel van alle religies, ontdekte Girard. Niet, zoals bij Bergson, beveiliging tegen het intellect met zijn gevaarlijke ideeën over o.m. de onvermijdelijkheid van de dood, maar beveiliging tegen de aanstekelijke onderlinge moordlust. Dat maakt ook begrijpelijk waarom de kerk haar organisatie afkeek van het Romeinse leger. De verwantschap tussen leger en kerk ligt in het gemeenschappelijke geloof in het offer, dat in principe altijd het mensenoffer geweest is. Dat offeren vereist autoriteit of massahysterie; nooit werd een slachtoffer democratisch gekozen.

De god waarin men van harte gelooft kan een andere zijn dan de god die men met de mond belijdt; in dat geval is de cultus een pseudogeloof en blijkt het werkelijk levende (bij)geloof alleen buiten de officiële cultus om. Religieuze, dus cultische vormen van geloof komen ter sprake onder 3, 4 en 6, het heersende bijgeloof onder 5.

Girards conclusie van veiligheid als doel der religies dunkt mij juist. De moraal van elke religie dient dat doel. Mijn enige kritiek op Girard is, dat

³⁴⁷ Romeinen 8:24 'Hoop die gezien wordt is geen hoop'; 1 Petrus 1:21 'zodat uw geloof tevens hoop is op God.'

³⁴⁸ Paulus, Galaten 5:6: 'geloof, door liefde werkende.'

³⁴⁹ Lawrence Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development I*, New York 1981 p. 409: The Stage of Punishment and Obedience. Avoiding Punishment.

hij uitsluitend negatief oordeelt over gelijkheid (d.i. veiligheid voor iedereen). Dat komt doordat hij als mime-se-specialist bij uitstek de gruwelen daarvan moest laten zien en, ondanks zijn brede belangstelling en zijn antropologische en godsdienstfenomenologische studies, in psychologische categorieën is blijven denken. Op dat vlak is inderdaad gelijkheid tussen mensen een dodelijk gevaar omdat het gelijkheid in begeerte of in agressie is: uitgeleverd aan hun mimetische rivaliteit begeren zij hetzelfde object of elkaars dood en de sterkste wint. Pas bij het oordelen (twee aspecten hoger op de complexiteitsschaal) komen we op een ander vlak. De maatstaf van gelijkheid in rechten, die gelijkheid in uiterlijk of gelijkheid in verlangen onderwerpt aan redelijke beoordeling en tot ongevaarlijke proporties terugbrengt, staat Girard nergens voor ogen. Laat staan dat hij de fundamentele betekenis ervan voor het geloof van Mozes en de Profeten gezien heeft! Anders zou hij niet zo politiek wereldvreemd voor ongelijkheid gepleit hebben, zonder verdere specificatie van die ongelijkheid.

Maar ik zie in dit tekort van Girard slechts een schoonheidsfout. Het door hem aangedragen materiaal is immers een schitterend bewijs *dat verdere voortzetting van de heersende ongelijkheid in rechten inclusief het daarvoor nodige geweld in feite onmogelijk is.*

Moeilijker te begrijpen is voor mij de wereldwijd verbreide pretentie van de religies, dat vrede stichten hun gezamenlijk doel zou zijn. Wel staat vrede tegenwoordig hoog op het morele programma van minstens vijf godsdiensten: jodendom, christendom, islam, boeddhisme en baha'i, maar het ontwapenen van de krijgsheren en hun slaven staat niet op hun agenda. Zij zwijgen daar dan ook zorgvuldig over. Het is alsof zij zich opzettelijk een doel kozen buiten bereik van hun mogelijkheden, in wezen romantisch. Trouwens, met de wereldvrede zouden zij niet tevreden kunnen zijn want die zou hen niet beveiligen tegen kritiek. Hun echte doel is onmiskenbaar veiligheid voor de eigen aanhang, fysiek, psychisch en moreel. Dat is een realistisch en fatsoenlijk doel. Maar vrede is het niet.

Vrede is in principe wereldvrede. Religieuze en sociale betekenissen van het woord vrede zijn afgeleid van het politieke kernbegrip vrede. Veiligheid is iets kinderlijkers dan vrede; al gebruiken de staten van Europa vrede en veiligheid bijna als synoniemen, alsof alleen oorlog de wereld voor mensenkinderen onveilig maakt! De VS zijn gevreesd om hun veilige oorlogen waarin nagenoeg geen Amerikanen meer sneuvelen en de NAVO volgt dit model. Nee, veiligheid is nog geen vrede. Voor vrede is politieke macht nodig. Die weelde kunnen religies zich in de geciviliseerde wereld niet veroorloven, alleen moreel gezag. Veiligheid is een sociale toestand die berust op betrouwbaarheid en vertrouwen; voor

politieke vrede daarentegen is controle nodig, dus macht. De politicus Lenin zei terecht: ‘vertrouwen is goed, controle is beter.’

Vertrouwen, geloof, goede trouw, is volgens de apostel Paulus de cardinale morele deugd: ‘wat niet uit geloof is, is zonde.’ Hij wist het van de profeet Micha: ‘Niets anders dan recht te doen, getrouwheid lief te hebben en ootmoedig te wandelen met uw god.’ Of van zijn heer, Christus Jezus: ‘gij hebt het gewichtigste van de wet verwaarloosd: het oordeel, de barmhartigheid en de trouw.’³⁵⁰

Trouw aan wie? In Mozes en de Profeten gaat het altijd om trouw aan degene, die daarop wel hopen moet omdat er niet veel anders is om op te hopen. Trouw aan wie trouw nodig heeft.³⁵¹ Dat kan een arme zijn, een vluchteling, of de god die het voor hem opneemt — dat maakt niet uit. (Discriminatie naar status is in de Tora uitgesloten, zelfs als die status goddelijk is, het tweede gebod is gelijk aan het eerste, leerde Jezus.) Het gaat ook bij ‘broederschap’ niet om een plichtenleer of een etiquette maar om iets meer dan alleen een zichzelf indekken en anderen oordelen: een mentaliteit, een ‘geest van broederschap’ (zo art. 1 van de Universele Verklaring) die blijft, ook als er geen contact is. Dus niet alleen tijdens het ‘zich tegenover elkaar gedragen’ maar ook voor en na dat gedrag geldt ‘De letter doodt, de geest doet leven.’³⁵²

Welke geest precies? Zoals ik al zei, de gevoeligheid voor de hoop van de arme, de vluchteling. Hoop doet leven.

Ik deel die opvatting van Mozes en de Profeten en acht mij daardoor ontslagen van het karwei om een moraal uit te stippelen, een plichtenleer te ontwikkelen. Die zou immers, als de ‘geest van broederschap’ het niet verhoedt, gebruikt kunnen worden tegen mensen die niet aan die plichten voldoen. Nee, als het gaat om de dure plicht, het kwaad dat mensen doen te veroordelen en die veroordeling allereerst ter kennis van de daders te brengen (nogmaals: het gewichtigste van de Tora is: het oordeel, de ontferming en de trouw), dan moet men geen citaten gebruiken maar zelf de

³⁵⁰ Micha 6:8; Mattheus 23:23.

³⁵¹ Dat het in het bijbelse geloof altijd gaat om trouw aan, solidariteit met degene die dat erg nodig heeft, kan men o.a. naslaan bij Norman H. Snaith, *The Distinctive Ideas of the Old Testament*, London 1947 (3e druk, lang voor de bevrijdingstheologie!), p. 70: ‘God has a particular regard for the helpless ones of earth to rescue them from the clutches of those that are stronger than they.’ Paulus paste dezelfde tegemoetkomendheid of consideratie ook toe in omgekeerde richting, dus van onderen af naar de vermeend machtige toe, geheel in de lijn van de Bergrede. Vergelijk de morele lessen van Paulus: ‘sta ieder toe wat hij opeist: wie belasting eist, belasting; wie tol eist, tol; wie vrees eist, vrees; wie eer eist, eer.’ (Romeinen 13:7, mijn vertaling.)

³⁵² 2 Corinthiërs 3:6.

woorden afwegen die ergens tussen de pure woede en de betamelijke zorgvuldigheid mogelijk worden. Ieder heeft zelf een geweten en weet, zich in een geest van broederschap te moeten gedragen. Voor dit oordelend gedrag geldt nog altijd de wijze raad betreffende aanklacht en verdediging: ‘bedenk niets van tevoren want de geest zal het je tijdig ingeven.’ Schitterende aanklachten (van het kwaad) ter verdediging (van mensen) zijn op die manier tot stand gekomen, woedend en zorgvuldig tevens. Totaalweigeraars hebben ze dikwijls zelf in hun blad gepubliceerd. Een van de mooiste klassieke voorbeelden is nog altijd de rede van Stefanus.³⁵³

Als ik hoor dat de bij uitstek christelijke deugd nederigheid is of gehoorzaamheid, denk ik: foute keus. Men had non-coöperatie en vrijmoedigheid als belangrijkste deugden moeten kiezen.³⁵⁴ Een deugdenleer zal ik echter niet schrijven. Ieder die deugen wil kiest naar behoefte van de situatie zelf zijn deugden uit de vele die ons worden voorgehouden.

Over het discredit van de liefde schreef ik al eerder. Ik wil hier stilstaan bij het merkwaardige verschijnsel dat sommige mensen hun vriendschap kunnen beschermen door met hun vriend(in) geen liefdesrelatie aan te gaan of zo’n relatie te beëindigen. Zodra ze een seksuele relatie gaan onderhouden krijgen ze de vreselijkste ruzies met elkaar en als ze daarmee uitscheiden ‘gaat het beter.’ Hoe is dit te verklaren? Betekent het, dat hun relatie wel op sociaal niveau aan de daar geldende eisen kan voldoen doch niet op moreel niveau? Wat is het dan, dat mensen in afschuwelijke machtsconflicten meesleurt zodra ze zo dicht bij elkaar komen dat morele oordelen en verantwoordelijkheden gaan gelden en beschuldigingen, terecht of ten onrechte, zich gaan voordoen?

We weten dat schuld geen seksueel geconnoteerd begrip meer is. Onschuldig seksueel genot (ook buiten het huwelijk) en seksloze schuld (ook binnen het huwelijk) zijn gegevens. Neen, de niet-gecompenseerde overmacht van de een welke uit de sterkere seksuele begeerte of behoefte van de ander voortvloeit³⁵⁵ is datgene wat de gezamenlijke macht breekt. De breuk wordt veroorzaakt doordat, bij voortdurend verschil tussen partners in begeerte (doorgaans is er wel enig verschil in dat opzicht) eenzijdige machtstoename, dus verschil in macht optreedt: overmacht. Het machts-evenwicht raakt verstoord; er is machtsafstand in de zin van Mauk Mulder (noot 279 op p. 209) en de door hem beschreven machtsafstandreductietendens treedt in werking, des te sterker naarmate de afstand geringer is. Als geen toereikende compensaties gevonden worden, ontstaat een blijvend scheve machtsverhouding. Die nieuwe eenzijdige macht kan

³⁵³ Lucas, Handelingen 7.

³⁵⁴ Zie o.m. Handelingen 18:31; Efeziërs 3:12, 5:7; Hebrëeën 3:6.

³⁵⁵ Genesis 3:16; van de begeerte van de man geldt natuurlijk hetzelfde.

zo groot zijn dat ze de machtigste van de twee angstig maakt en angst is een van de twee voorwaarden voor corruptie door macht (zie hoofdstuk vii). De tweede voorwaarde is: gevoel van machteloosheid. Daaraan lijdt de andere partner.

Duidelijk is uit de rapportages, dat het machtsspelletjes zijn waarin de partners, bij gebrek aan gezamenlijke spelregels, verdwalen. Gevoel van machteloosheid is gevoel van een tekortschieten, van schuld.³⁵⁶ Dit schuldgevoel kan afgeweerd worden o.m. door projectie; wordt die schuld geprojecteerd op de ander, dan volgt de valse beschuldiging. Die werkt voor relaties vernietigend.

De gevaren van relaties, dus van morele zelfontplooiing zijn groot. Dat bleek al bij het evangelische parool 'oordeelt niet'. Gezien het erop volgende 'opdat gij niet geoordeeld wordt' is daar bedoeld: oordeelt niet moreel over een mens. Des te nodiger is het oordelen over een daad of nalatigheid, ook moreel, en dan vooral van jezelf. 'Ziet gij niet de balk in uw eigen oog?' Maar vergeet niet wat de machthebbers ons aandoen. Juist de morele aanklacht van mensenrechtenschendingen in eigen land is essentieel zolang juridische aanklachten nog geen effect hebben. Daarom is de morele zelfontplooiing uitermate belangrijk voor het bereiken van een menselijke toekomst en moeten juist nu de gevaren ervan niet ontdoken worden. Dat gebeurt echter wel door inkrimping van het onderwijs ten koste van morele zelfontplooiing.

Een liefdesverhouding reduceren tot een puur sociaal contact is òf gezamenlijk herstel van een vergissing òf eenzijdige regressie: terugval naar een lager niveau van morele ontwikkeling. Deze regressie is te genezen door haar bewust te maken als afweer met als gevolg mishandeling van de partner.³⁵⁷ Paulus waarschuwde daartegen toen hij schreef: 'De liefde doet de naaste geen kwaad', getuige zijn eerder geschreven waarschuwing

³⁵⁶ Christine Schaumberger & Luise Schottroff, *Schuld und Macht*, München 1988, p. 173 citeren daarvoor Judith Plaskow: 'Frauen-sünde als Selbstverleugnung und Passivität, als Unfähigkeit, sich selbst zu bejahen.'

³⁵⁷ Zie o.m. L. Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development*, New York 1981. De definitie van mishandeling waaraan ik hier gedacht heb dank ik aan Nancy Hammond, geciteerd door Pieter van Tongeren & Rina van Hensbergen in: Dixi Hansen & Anja Meulenbelt (red.), *Werken met Liefde*, professioneel commentaar op de lesbische hulpverlening, Amsterdam 1992, p. 202. Die definitie luidt: 'Onder geweld of misbruik versta ik elk gedrag dat de bedoeling heeft het slachtoffer kwaad te doen dan wel te schaden en elk gedrag dat systematisch de basisbehoeften van het slachtoffer negeert. Deze schade kan van emotionele, seksuele, fysieke of geestelijke aard zijn maar hoeft zich daartoe niet te beperken. Misbruik kan bijvoorbeeld de zelfwaardering ondermijnen, het emotionele welzijn, de lichamelijke gezondheid, of de financiële welvaart.'

‘Onthoud dit (nl. seksuele omgang, E.S.) elkaar niet, tenzij met wederzijds goedvinden voor een bepaalde tijd.’³⁵⁸ Voor lezers die erotische liefde en naastenliefde als totaal verschillende drijfveren zien is dit misschien niet interessant.

Nu nog iets over de verstenliefde of solidariteit, het thema van de sociale ethiek. Sinds de mensenrechtenbeweging op gang kwam hebben velen geleerd dat voortzetten van die beweging vrij hoge eisen stelt. Aan een van de theoretische eisen, het zien van een ‘bezield verband’ (Marsman) werk ik in dit boek. Dat is nogal pretentius. Naar die eis verwijst intussen ook het lange citaat van Wink aan het slot van paragraaf 6.6.

Trouwens, de hele opzet van deze studie, het denkraam waarop ze geborduurd is, het idee om alle theoretische ervaringsaspecten op te vatten als nadenken op basis van vrijheid, gelijkheid en macht, het idee van vrijheid als vrijheid van alles en allen ten opzichte van mijzelf — en van mijzelf ten opzichte van alles en allen —, het idee van gelijkheid als gelijke waardigheid en gelijke rechten van alle mensen, het idee van macht als broederschap — deze opzet is in hoge mate pretentius.

Theologisch gezien is dit alles een ver doorgedreven niet-religieuze interpretatie van het religieuze argument, aangevoerd door de auteur van Exodus 20 voor een van de oudste sociale wetten, het vrije weekeinde, namelijk: ‘Want in zes dagen heeft JHWH de hemel en de aarde gemaakt, de zee met alles erin, en op de zevende dag rust gehouden.’ Met andere woorden: theologisch beschouwd is dit alles een poging om na te gaan of, en zo ja hoe, en in hoeverre, de Egyptische slavernij eenzelfde karakter vertoont als de chaos vòòr het scheppen van het heelal, zodat ‘aarde en hemel maken’ en daarvan ‘uitrusten’ zonder enig probleem aan de slavenbevrijder JHWH toegeschreven kon worden (Genesis 2:4b).

Het theologische antwoord dat wij vinden is tweevoudig. Ten eerste: De vrijheid van de mens is mogelijk op basis van leven op deze aarde onder deze hemel en op basis van ontkoming aan elke slavernij (ook die der zonde). Daarom zijn Schepping en Uittocht vergelijkbaar, namelijk als fysieke en psychische condities, als twee noodzakelijke voorwaarden voor vrijheid.

Ten tweede: Als de god liefde is zoals die tussen mensen bestaat of ontbreekt (Sölle), dan kan hij onmogelijk Schepper van hemel en aarde zijn. Want hemel en aarde waren er al voordat er mensen waren, dus voordat er god bestond of ontbrak. Marcion wist dat (2e eeuw).

De kracht om trouw te blijven in een liefde voor de mensen die dikwijls niet beantwoord worden zal, kan alleen geput worden uit een halsstarrig

³⁵⁸ Romeinen 13:10 en I Corinthiërs 7:5.

(theïstisch, agnostisch of atheïstisch) geloof dat een menswaardige wereld mogelijk is zolang er mensen zijn. Aan dit geloof zijn respect en zelfrespect inherent. Daarom is versterking van een te zwak zelfrespect — een zwakte die soms verborgen wordt onder te hoge pretenties — een therapeutisch doel, welks belang dat van de betrokken patiënt ver overtreft. De wereldvrede is ermee gemoeid.

§ 6.2. GELDIGHEID VAN DE DECALOOG

Na enkele historische opmerkingen volgen hieronder wat argumenten voor morele geldigheid van de decaloog voor christenen, ontleend aan de belangrijkste grondleggers van de christelijke moraal, Jezus en Paulus.

De morele radicalisering van de Tien Gezegden, zoals in de Bergrede vervat, werd door de eerste generatie christenen (waaronder Paulus) van Jezus overgenomen. Dat houdt in, dat Jezus in de eerste eeuw nog geen hemelgod was (wel een ‘vlees geworden’, ‘geboren god’) en dat de samenkomsten geen religieuze plichts vervulling op de sabbat waren, maar voorziening in een sociale behoefte op de eerste dag van de week (de dag waarop Jezus opstond uit de doden). Soms voor zonsopgang (ontbijt?) soms na het werk (avondeten). De sfeer was nog zo joods, dat tegen discriminatie van niet-joden gewaakt moest worden. Pacifisme en communisme waren regel voor ieder die gedoopt was in de dood van Christus. De christenvervolgingen kwamen langzaam op gang. (Helaas werkten die later aanstekelijk. Christenen gingen hun eigen kettters vervolgen in plaats van ze ‘terecht te helpen in een geest van zachtmoedigheid.’³⁵⁹) Als na zo’n christenvervolging het gevaar geweken was, kwamen veel afvalligen weer terug, wilden zich opnieuw laten dopen, opnieuw profiteren van de gratis maaltijden voor mensen zonder inkomen. Moest je zulke ‘doodzondaars’ telkens weer accepteren, desnoods zevenenzeventig maal? Daarover ontstond in de derde eeuw twist. In Noord-Afrika hield Bisschop Donatus vol dat doodzondaars geen geestelijke konden worden. Hij en zijn volgelingen (donatisten) wilden heilige voorgangers; Augustinus vond schijnheilige ook wel goed, heilige instituten was voldoende en alle mensen zijn nu eenmaal zondaars. De behoefte aan autoriteiten om de onenigheden te beslechten leidde tot autoritaire ambten en sacramenten. De morele leer van Jezus werd, voor wat het openbare leven betreft, vervangen door de ceremoniële wetten van de nieuwe godsdienst: het christendom. Paulus’ verwerping van de joodse ceremoniële wetten (met name de besnijdenis van mannen als discriminerend voor niet-joden) en zijn samenvatting daarvan: ‘Niet door de werken der wet, alleen door de genade’³⁶⁰ werd ge-

³⁵⁹ Paulus, Galaten 6:1.

³⁶⁰ o.m. Romeinen 3:28; Galaten 3:11.

bruikt om ook de morele wet, met name het universele (noachitische) verbod om mensen te doden, buiten werking te stellen. De Synode van Arles (314) excommuniceerde alle dienstweigeraars. In de jaren daarna kreeg Rome de overhand over de donatistische meerderheid in Afrika, niet door sociale argumenten maar door de gewapende steun van keizer Constantijn, die het christendom militariseerde.³⁶¹ Deze vervalsing, die van het joodse geloof van Jezus een heidense religie maakte, hield stand tot in de twintigste eeuw. Toen drong de stank van de ovens van Auschwitz door tot mensen over de hele wereld.

Jezus kwam niet om de wet en de profeten ongeldig te maken, integendeel, in te vullen, te vervullen, na te leven, in praktijk te brengen, toe te passen.³⁶² Maar dan wel met inbegrip van het opschrift boven de Tien Woorden: 'Ik ben JHWH die u uit Egypte, uit het slavenhuis, bevrijd heb.' Hier wordt vooropgesteld dat het om de vrijheid gaat. Paulus en Jacobus bevestigden deze interpretatie.³⁶³ De vrijheid van de mens, zijn niet-slaaf-zijn, is voorondersteld in de Tien Woorden. Daardoor is de god die deze tien voorstellen doet, noodzakelijk heerschappijloos. (Een heerschappijloze god is voor religieuze begrippen een contradictio in adjecto!)

Daarom ook maakte Jezus kwalitatief onderscheid tussen de religieuze en de zedelijke toepassingen van de wet. De eerste in acht nemen en de tweede veronachtzamen noemde hij: de mug uitziften en de kameel verzwelgen. Een excuus aan een medemens gaf hij voorrang boven een offer aan de god. De zedelijke toepassing vond hij onvergelijkelijk veel gewichtiger dan de rituele. Het gewichtigste van de wet vatte hij samen in twee of drie woorden: het oordeel en de liefde van God, of: het oordeel, de barmhartigheid en de trouw.³⁶⁴ Maar hij bevestigde ook de farizeese samenvatting in twee liefdesgeboden: God liefhebben van ganser harte en de naaste evenals jezelf. Het tweede is gelijk aan het eerste, zei hij erbij.

Jezus' optreden wordt met deze samenvattingen correct beschreven. Hij lapte de reinheids- en sabbatsvoorschriften inderdaad aan zijn laars als die zijn naastenliefde in de weg zouden staan; en dat openlijk, zonder een zweem van schaamte. Toen zijn arrestatie dreigde, dacht hij even aan zwaarden kopen. Maar hij zag daar meteen weer van af toen hem twee zwaarden gebracht werden³⁶⁵; na zijn arrestatie protesteerde hij tegen de

³⁶¹ Hierover o.a. G. J. Heering, *De zondeval van het christendom*, Arnhem 1929, 1953; Jean Lasserre, *La Guerre*; André Trocmé, *Jésus et la révolution non-violente*, Eng. vert.: *Jesus and the Nonviolent Revolution*, Scottdale Pa. 1973.

³⁶² Mattheüs 5:17.

³⁶³ Brief van Jacobus, 1:25; brief van Paulus aan de Galaten, 5:1, 13 v.

³⁶⁴ Lucas 11:42; Mattheüs 23:23.

³⁶⁵ Lucas 22:36 vv.

gewapende bescherming die zijn felste aanhanger hem bood en citeerde daarbij het universele moordverbod dat voor de hele mensheid gold, niet alleen voor Israël zoals de Tien Woorden.³⁶⁶ In het vervalste christendom werd deze universeel geldige tekst gebruikt om oorlog en doodstraf te rechtvaardigen in plaats van te verbieden: ‘diens bloed zàl door den mens vergoten worden.’ Wat als argument tegen het doden bedoeld was, werd een argument vóór de doodstraf.

Paulus was een getrouwe discipel van Jezus en bracht de moraal van de Bergrede in theorie en praktijk naar Europa. De beweringen van het tegendeel (Paulus zou de leer van Jezus vervalst hebben) zijn vergissingen of leugens. Ze berusten op een verkeerde interpretatie van Paulus’ leer dat niet de werken der wet een mens rechtvaardig maken, alleen het geloof. De correcte interpretatie luidt: Paulus leert, dat vermeende werken der wet een mens niet rechtvaardig maken, alleen geloofwaardige. Paulus omschrijft geloof als geloof in Christus, door liefde werkende; voor hem is Christus identiek met gerechtigheid, het enige fundament.³⁶⁷ Hij geeft les in geweldloze verdediging en aanval; hij beklemtoont, precies zoals Johannes en Mattheüs doen, het oordelen over daden in plaats van over mensen, hij noemt herhaaldelijk de liefde tot de naaste de vervulling der wet. Wie liefheeft (morele wet) is vrij; wie zich laat besnijden (rituele wet) is nooit vrij want die moet ‘de hele wet vervullen’ (de ceremoniële wetten). Zijn taalgebruik is ontegenzeggelijk slordig (het is ook niet zijn moedertaal) maar er is uit wijs te worden als men het met sympathie leest. Zijn brief aan de Galaten bevat bijvoorbeeld heel duidelijk zowel zijn afwijzing van de wet in de rituele zin (besnijdenis) met zijn discriminerende effect op niet-joden, als zijn onderstreping en toespitsing van de wet als morele code voor een discriminatievrije gemeenschap van joden en grieken, slaven en meesters, mannen en vrouwen, grijsaards en kinderen.

De sleutel voor mijn interpretatie van Paulus’ kritiek op de fundamentalistische wetstoepassing heb ik gevonden op de enige plaats waar hij de moeite neemt, zich in dit opzicht wat nauwkeuriger uit te drukken. Die tekst luidt: ‘Niet-joden, die geen gerechtigheid nastreefden, hebben gerechtigheid verkregen — namelijk gerechtigheid uit geloof — maar Israël, hoewel het een wet ter gerechtigheid nastreefde, is aan de wet niet toegekomen. Waarom niet? Omdat het hierbij niet uitging van geloof, maar

³⁶⁶ Mattheüs 26:52, vergelijk Genesis 9:6 ‘Wie des mensen bloed vergiet, diens bloed zal door de mens vergoten worden, want naar het beeld van goden heeft hij de mens gemaakt.’

³⁶⁷ ‘Vermeende werken’: Romeinen 9:32. ‘Want een ander fundament dan er ligt, namelijk Jezus Christus, kan niemand leggen’: 1 Corinthiërs 3:11.

van vermeende werken.³⁶⁸ Letterlijk vertaald: ‘doen alsof.’ Het was dus niet de wetsgetrouwheid, integendeel, het was de huichelarij waartegen hij te velde trok. Ook daarin was Jezus hem tot voorbeeld geweest.

Huichelaars zijn onbetrouwbaar. Het Hebreeuwse woord voor geloven betekent: als betrouwbaar behandelen. Duidelijker kan het niet!

§ 6.3. RELIGIEUS VERMOMDE REVOLUTIES

Religie geeft doorgaans, anders dan de Tora, geen kijk op gelijke rechten³⁶⁹, wel op rechtsongelijkheid. Ongelijkheid in rechten is immers wezenlijk voor religie: ‘wat Jupiter mag, mag een rund niet’; behalve, als men op het revolutionaire gelijkheidsbeginsel zélf een ‘religie’ baseert, of althans iets wat tijdelijk voor religie kan doorgaan (maar dan zonder dubbelzinnigheid, ritueel of bekeringsijver). Dan gaat het om een religieus gecodeerde geweldloze revolutie.

Precies dat laatste is wat auteurs van de Tora gedaan hebben met de oud-Israëlitische vrijheidstraditie. Zij definieerden de bevrijding uit Egypte’s dictatuur als vervulde voorwaarde voor gelijke rechten voor volksgenoot en Egyptenaar.³⁷⁰ Tegelijkertijd presenteerden zij deze revolutie als religie, de leider ervan als hun god.³⁷¹ Wie zoiets doet, ontkomt niet aan de noodzaak om te werken met bestaand religieus gedachtenmateriaal en haalt daarbij veel in huis dat hij eigenlijk niet gebruiken kan . . . Maar altaren, priesters en mobiele tempels (de Ark des Verbonds) kon men niet zomaar de volgende dag als een kerstboom bij het groot vuil zetten; daar was het allemaal te mooi voor. Sterker nog: koning David trotseerde de profetische waarschuwing tegen tempelbouw en koning Salomo bouwde er een!

De door Jezus geactualiseerde pesachliturgie (‘doet dit tot mijn gedachtenis’ in plaats van tot gedachtenis van de Exodus uit Egypte) kreeg in het constantijnse christendom een geheel andere inhoud, vorm en plaats: ze werd een sacrament (d.i. krijgseed). Het oorspronkelijke doel ervan, viering van bevrijding, was voor heerszuchtige bisschoppen minder relevant dan de fascinerende werking van het sacrament als machtsmiddel; het middel werd doel.

De vrijwillige verspreider van triomfantelijk nieuws (*euangelion*, Ned.

³⁶⁸ Romeinen 9:30 vv.

³⁶⁹ Vergelijk echter Schillers Ode an die Freude (oorspronkelijk Ode an die Freiheit) met kerklied 312, dus ‘Alle Menschen werden Brüder’ en ‘Seid umschlungen, Millionen, mit den Kuss der ganzen Welt’ met ‘ontgloi’ heel d’aard in broedermin’.

³⁷⁰ Zie daarvoor Leviticus 19:34, Deuteronomium 5:14.

³⁷¹ Mozes deed dat bijvoorbeeld tegenover de Farao van Egypte maar die ontcijferde de religieuze code: zie Exodus 5:1-5 en 5:17.

evangelie) die het terecht onfatsoenlijk vond om er geld voor aan te nemen, werd een betaalde priester (een eter van de boom der kennis van goed en kwaad) en omdat er meer kwamen namen ze het hiërarchische model van het Romeinse leger over: er ontstonden rangen. De eettafel voor daklozen werd een altaar, de picnicplek aan de rivier buiten de stad werd een heiligdom in het centrum. Men blijft daarmee dan opgescheept³⁷² tot een volgende revolutie etc.

Wat is religie? ‘Mysterium tremendum ac fascinans’ is Rudolf Otto’s definitie (in *Das Heilige*), die alles omvat behalve het onbevreesde en bevrijdende geloof dat vader Abraham bezielde om zijn zoon Izaak toch maar niet te offeren. Paul Tillich’s definitie omvat ook dat geloof en is ook korter: ‘utmost concern.’ Dat element van ‘hoogste belang’ maakt dat religie doordringt in de uiterste hoeken van de menselijke persoon en deze tot een eenheid kan integreren, zowel ten goede als ten kwade; maar het kan haar ook van een allesdoordringende tweespalt voorzien. Voor zover ik kon nagaan heeft religie doorgaans vijf essentiële kenmerken (ezelsbrug: dirty):

- a. dubbelzinnig (religie brengt veiligheid door de mens met goddelijke doodsdreiging te intimideren en disciplineren; tremendum)
- b. integrerend (religie voegt ineen, bundelt een mens samen tot één en al vrome gehoorzaamheid aan haar moraal: fascinans)
- c. ritueel (religie voert het offer, dat wil zeggen de moord waarop de veiligheid berust, ten tonele; reëel, symbolisch, of alleen literair: mysterium)
- d. transcendent (religie overschrijdt de menselijke ervaring in twee opzichten: door haar eenheid te postuleren en in de hoop op een betere wereld)
- e. ijverig (religie, twijfelend aan haar eigen waarheid, manifesteert een zendingsdrang om zichzelf te overtuigen én om haar discriminatie van buitenstaanders en afvalligen te legitimeren als gerechte straf voor ongehoorzamen die de boodschap niet wilden aannemen).

De bijbelse vrijheidstraditie waarop het gelijkheidsbeginsel gefundeerd is, is wel persoonsintegrerend (‘richt gij mijn hart onverdeeld op dit éne: ontzag voor uw naam’, Psalm 86:11 vertaald door Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde) en ervaringstrascendent (hoopvol uitziend naar en

³⁷² Zelfs Bonhoeffers niet-religieuze bijbelinterpretatie blijft doorgaan voor theologie van de bovenste plank maar *is* natuurlijk ethiek: ‘nur wer für die Juden schreit, darf auch gregorianisch singen.’

vooruitgrijpend op een egalitair maatschappelijk systeem). Ze mist echter, niet in uiterlijk maar in wezen, de drie overige, merendeels irrationele kenmerken van een religie: dualisme, ritualisme, proselitisme. Paulus' triomfboodschap [evangelie] 'Er is geen onderscheid' kon onmogelijk dienen als legitimatie van weer een nieuw onderscheid, dat tussen gelovigen en ongelovigen.³⁷³ Ze kon dus slechts gebrekkig als religie vermomd worden, wat om veiligheidsredenen toch nodig was. Want dit geloof (gelooven dat er geen onderscheid is) kon in het Romeinse Rijk alleen door de beugel als *religio licita*, toegestane godsdienst, omdat en zolang het als een versie van joodse *religie* beschouwd kon worden. Reeds onder Nero liep deze permissie af.

Voor onze begrippen is 'logisch' wezenlijk anders dan 'religieus'. Verried Paulus dan niet deze geheime code, toen hij zijn geloofsovertuiging een 'logische verering' noemde? (*logikè latreia*, Romeinen 12:1.) Het gaat hier om geheim in die zin, dat Paulus (evenals Mozes bij de Farao, o.m. Ex. 3:18) zijn boodschap wel in religieuze termen moest coderen om uitsluitend door zijn leerlingen politiek te worden verstaan en niet ook door in hun kring doorgedrongen verraders, met alle dodelijke gevolgen van dien.

Persoonlijk vind ik die openhartige uitlating 'logische verering' wel wat loslippig, eigenlijk op het kantje af. Maar verraad kan ik het niet noemen. Hij wist niet dat zijn brief buiten de gemeente bekend zou worden. Bovendien, toen dat gebeurde, begreep reeds niemand meer het geheim, dat het niet om een godsdienst maar om een revolutie ging. Het als religie gecodeerde geloof van Paulus was immers vervangen door het 'christendom' — een echte religie! — en de verdedigers daarvan konden Paulus' uitdrukking (*logikè latreia*) juist heel goed voor hun doel gebruiken. Dat doel was: hun christendom als iets rationeels voorstellen. Religie als wijsheid verpakt, in plaats van wijsheid als religie verpakt!

Paulus' egalitaire boodschap daarentegen konden zij niet gebruiken; er was wèl onderscheid. Niet-christenen gingen naar de hel, ook de ongedoopte kinderen van christenen; vrouwen werd het zwijgen opgelegd, priesters het celibaat. Calvinistische kerken kennen later een hiërarchie van zeven niveaus van macht, verbonden aan de zeven soorten lidmaatschap, van ongedoopt geboortelid tot kerkelijk hoogleraar.

§ 6.4. DE RECHTEN VAN DE MENS ALS HUMANISERING VAN DE RELIGIE

Recht op religie. De rechten van de mens geven een kijk op religie als een

³⁷³ Romeinen 3:22 en 10:12: 'Er is geen onderscheid.' Hele hoofdstukken heeft Paulus aan non-discriminatie besteed, bijvoorbeeld Romeinen 11 en 14, I Corinthiërs 7.

fundamenteel recht, het recht op een godsdienstvrijheid die door andere fundamentele rechten mogelijk gemaakt en door weer andere op zijn humane plaats gehouden wordt.

Mogelijk gemaakt wordt religievrijheid door alle vier de typen van rechten, t.w. die op voedsel en onderdak, op bewegingsvrijheid, op organisatievrijheid en op persoonlijke ontplooiing en onderwijs. Op haar humane plaats gehouden wordt zij door de overige rechten op persoonlijke ontplooiing, namelijk die op bescherming tegen ophitsing, tegen oorlogspropaganda en tegen discriminatie. Trouwens, laatstgenoemde rechten begrenzen, ja *definiëren* de godsdienstvrijheid niet alleen maar ook de vrijheid van meningsuiting. Buiten die perken is geen vrijheid; daar is rechtschending.

§ 6.4.2. RELIGIE BRON VAN RECHT

De rechten van de mens geven een kijk op niet-Europese religies als bronnen van mensenrechten. We vinden die bij o.a. Chinezen, Israëlieten en oorspronkelijke bewoners van Amerika. Het verdient onze speciale aandacht dat dit niet-westerse culturen zijn die aan onze westerse cultuur voorafgingen. De nog veel gehoorde voorstelling van mensenrechten als naar vorm en inhoud een westers product berust dan ook op gebrekkige waarneming en het napraten daarvan. Erger nog, op doelbewuste gouvernementele en andere pogingen, de mensenrechten te relativiseren en afbreuk te doen aan hun universele erkenning en geldigheid. Pogingen daartoe blijken uit de geschiedenis van de Universele Verklaring en van de daarop gebaseerde Internationale Verdragen van 1966, uit de openbare discussie waartoe de Rechten van de Mens voortdurend aanleiding geven, alsmede uit de nauwelijks méér dan symbolische betekenis en functie, die de machtigste lidstaten van de VN toestaan aan organen die tot taak hebben, de mensenrechten zo nodig tegen deze grootmachten in door te voeren.

In een tekst van Laozi vond ik de regel: 'Rechtvaardigheid voert tot natuurlijk leiderschap'. Van Confucius en Mozes is de zogenaamde gouden regel bekend die ook bij Jezus van Nazareth, Immanuel Kant en in de Nederlandse 'Publicatie' van Rechten van de Mens³⁷⁴ van 1795 voorkomt: Behandel een ander zoals ge zelf behandeld zoudt willen zijn. In de veel geciteerde toespraak van de Hoofdman Seattle vind ik eveneens het gelijkheidsprincipe: geen overheersing, zelfs niet over de aarde.

Behalve op het logische punt van de principes zijn religies ook in psychologisch opzicht een bron van mensenrechten geweest. Ik denk aan de emotionele kracht van het nagelaten proza van Israëls profeten, geniale

³⁷⁴ Auteur: Pieter Paulus.

kunstenaars die hun leven gewijd hebben aan en dikwijls gewaagd voor de verdediging van de rechten van de mens *avant la lettre*. De werken van Jesaja I, Amos, Hosea, Ezechiël en Jeremia hebben, meegevoerd op het historische pingpongballenvlot dat christendom heet, er door hun enorme gewicht toe bijgedragen, de rijke landen met een christelijke voorgeschiedenis te doen overhellen naar de, daardoor algemene, aanvaarding van de gelijke rechten van alle mensen én hun ouders én hun kinderen, ook hun personeel, hun misdadigers en hun presidenten. Ja, dat laatste geeft nog enorme problemen, ik weet het, maar niemands voorrechten zijn meer veilig voor de opkomende springvloed van de gelijke mensenrechten. Zoals Sjatalin zei: ‘Een ding is zeker, het oude leven is voorbij, er bestaat geen enkel machtsmonopolie meer!’³⁷⁵

§ 6.4.2. RELIGIE BRON VAN ONRECHT

Ik noemde het christendom een pinpongballenvlot waarop de vertaalde Hebreeuwse bijbel droog en koel overgebracht is aan veel niet-joodse generaties. Dat was de culturele prestatie van het christendom dat, uit mensenrechtenoogpunt gezien, de moorddadigste van alle tot dusver bekende religies geweest is. Zijn verwoestende werking heeft voor geen enkele grens halt gehouden. De volken van het Gemenebest van Onafhankelijke Staten werken aan hun politieke déstalinisatie (en aan geweldloze verdediging tegen het kapitalisme) maar de christelijke volken hebben nog nooit gepiekerd over hun politieke déconstantinisatie. Overal om ons heen zien we nog christendemocratische politiek. Hoogstens als literair thema was opgedoken: ‘Het einde van het conventionele christendom’ (W. H. v. d. Poll).

Ook enige literatuur is gewijd aan het moordend karakter van dat christendom.³⁷⁶ Maar veel hielp het niet. In de meeste ontwikkelde landen zitten christelijke dienstweigeraars en anderen die voor gerechtigheid en vrede actie voeren nog in gevangenissen. In november 1993 waren er in Europa 100.000 deserteurs, alleen al uit het voormalige Joegoslavië.³⁷⁷

Zelfs de meest radicale bijbelse kritiek op het christendom die ik ken is

³⁷⁵ Stanislav Sjatalin (57) was sinds 26-3-1990 lid van de Presidentiële Raad van de USSR die op 27-3-1990 voor het eerst bijeenkwam.

³⁷⁶ Bijvoorbeeld: G. J. Heering, *De zondeval van het christendom*, Arnhem 1929; Jean Lasserre, *La guerre et l'évangile* (Lyon?); Joachim Kahl, *Das Elend des Christentums*, Rowohlt 1968, Ned. vert. Utrecht, Antwerpen 1970. Het laatste en niet het minste op dit gebied is Walter Wink, *Engaging the Powers, Discernment and Resistance in a World of Domination*, 423 pp., Minneapolis 1992; een bijbeluitlegging in de geest van Girard, maar nu door een goed geïnformeerd theoloog.

³⁷⁷ *Archipel, Zeitung des Europäischen Bürgerforums* (CEDRI) Nr 1, p. 1.

niet zo radicaal dat ze de woorden ‘God’ en ‘Christus’ onbruikbaar verklaart. Toch zijn minder besmette woorden nodig om alsnog de dominantie-vrije wereldorde die Jezus voor zich zag, aan te kondigen, te propageren of te introduceren. Wink gebruikt nog de oude woorden in alle argeloosheid — omdat hij deze consequentie van zijn eigen radicale kritiek niet beseft.³⁷⁸ Het laatste gedeelte van zijn boek is trouwens niet interessant meer en bevat blunders als ‘God forgives in advance,’ doordat hij vergeven en niet-oordelen met elkaar verwart. Terecht zei Dorothee Sölle: God vergeeft de dader niet achter de rug van het slachtoffer om. Norman Snaith noteerde: berouw is essentieel.³⁷⁹ En reeds Dante achtte vergeving zonder boete een belediging van de menselijke waardigheid.

§ 6.4.4. DUBBELZINNIGHEID VAN RELIGIE

Ook op andere religies werpen de mensenrechten hetzelfde onthullende licht. Aan één kant zijn religies een pedagogiek tot rechtvaardigheid en vrede en een bron van morele en artistieke inspiratie geweest.³⁸⁰ Aan de andere kant is de religie een bron van geweld. Het effect dáárvan is rampzalig voor de eerstgenoemde, positieve kant. Dat geweld houdt pas op als de laatste offeraar zelf het laatste slachtoffer geworden is, tenzij er iets tussen komt wat deze toename stopzet.

Deze dubbelzinnigheid van de religie (niet van elk geloof) is al door velen, onder wie de befaamde K. H. Miskotte, gesignaleerd. Rudolf Otto heeft er de algemeen aanvaarde en steeds weer geciteerde formule voor bedacht: het Heilige (zo heet zijn boek ook) is een ‘*mysterium tremendum ac fascinans*’, dat wil zeggen ‘een angstaanjagend en fascinerend raadsel’. Nu laten konijnen zich fascineren door de angstaanjagende lichtbundel uit een koplamp om daarna doodgereden te worden.³⁸¹ Maar mensen? De meeste geleerden stelden die vraag niet; ze namen Otto’s definitie over en geen van hen maakte haar logisch aannemelijk. Dat hoefde ook niet, men ging immers uit van het irrationeel karakter van de religie.

Dit bleef zo, totdat in 1972 in Parijs de breed opgezette, hartstochtelijk

³⁷⁸ Wink, aangehaald werk, p. 257.

³⁷⁹ Dezelfde fout als Wink (onvoorwaardelijke vergeving) maakte André Lascaris, *Het soevereine slachtoffer*, 1993, hoofdstuk 6, passim. Daartegenover: ‘repentance is essential, and apart from this nothing at all can be done’ Norman Snaith, *Distinctive Ideas of the Old Testament*, London 1944, 1947 p. 68.

³⁸⁰ Paulus noemt de Hebreeuwse bijbel een ‘pedagoog in de richting van Christus’ Galaten 3:24 (mijn vertaling). Zijn leerling noemt haar ‘ook nuttig om te onderrichten, te weerleggen, te verbeteren en op te voeden in de gerechtigheid . . .’ 2 Timotheüs 3:16.

³⁸¹ Zo konden wij in Sas van Gent konijn eten met de Kerst.

geschreven en magistraal beheerste studie verscheen, getiteld: *La Violence et la sacré*. De auteur ervan, René Girard, letterkundige, had reeds eerder naam gemaakt met een studie over het verschil tussen bedrieglijke romantiek en onthullende wereldliteratuur.³⁸² Nu had hij zijn godsdiensttheorie gepubliceerd. Deze maakt eindelijk de definitie van Otto aannemelijk. Ze onthult waarom religie ambivalent is: omdat ze geweld met geweld tracht tegen te gaan.

Girard zelf is, evenals Freud, pacifist, dus niet ambivalent ten opzichte van geweld. Beiden stellen er logisch inzicht tegenover, een kracht die geweld van zijn argumenten berooft en ook duurzamer is omdat ze eindeloos overdraagbaar is — zoals licht miljarden lichtjaren kan overbruggen.

§ 6.4.5. GIRARD: HET ZONDEBOKMECHANISME

Freuds analyse van het joodse en het christelijke monotheïsme als een collectieve neurose³⁸³ verheldert veel, maar niet genoeg. Girard is de eerste die erin geslaagd is, een antropologische religietheorie op te stellen, de structuur ervan bloot te leggen en een rationele verklaring te geven van tot dusver als irrationeel beschouwde kenmerken en eigenaardigheden van de meest uiteenlopende religies. Hij was daartoe in staat dank zij zijn mensenrechtenuitgangspunt. Hij analyseerde religies namelijk vanuit het gezichtspunt van het slachtoffer en constateerde dat alleen de in de bijbel opgenomen literatuur het standpunt van het slachtoffer kiest. Alle overige religieuze geschriften zien de mythen en ritens door de ogen van de priester, de persoon of de groep die het offer brengt.³⁸⁴

Voor het ontwerpen van zijn algemene religietheorie ging hij uit van zijn eerste studie, die van de grote romans. Daarin wordt de held getoond als een spiekend schoolkind dat dingen van anderen afkijkt, vooral geloof, hoop en liefde, deze intieme dingen die in romantische lectuur als strikt persoonlijke en absoluut originele zieleroerselen worden beschreven. Bij het doden van een slachtoffer door een meerderheid — de ophits-massa bij Canetti — ziet Girard deze mimetische structuur in werking: iedereen doet

³⁸² ‘Mensonge romantique et vérité romanesque.’ Girard was vertrouwd met het werk van Simone Weil. De titel van zijn boek ‘La violence et le sacré’ doet mij daarom denken aan Simone Weil, *La personne et le sacré* (De geschonden ziel. Over de menselijke waardigheid. Vertaling door Frits de Lange, Baarn 1990.)

³⁸³ Sigmund Freud, *De man Mozes en de monotheïstische religie*, Meppel, Amsterdam 1992.

³⁸⁴ Niet-israëlitische offervrije religies, zoals die van Melchizedek, vermeldt hij niet. (Zie ook noot 388 op pag. 284 v).

mee.³⁸⁵ Behalve dit mimetische spiekinstinct, dat hij de sterkste menselijke drift noemt, ziet hij ook het mechanisme achter de periodieke herhalingen van het zondebokritueel. Hij bedoelt niet het mozaïsche ritueel waarbij de bok de woestijn in gejaagd wordt, maar het slachten van een vermeend schuldige of diens vervanger, teneinde orde en rust te herstellen, vrede en veiligheid te doen wederkeren. Dat mechanisme berust naar Girard aanneemt op een oorspronkelijke ervaring die zeer indrukwekkend en verblijdend was, namelijk dat de strijd gestaakt wordt en allen veilig zijn voor elkaars woede, zodra de agressie van allen zich met dodelijk gevolg gekeerd heeft tegen één, de zwakste, degene die niet meer op tijd kon overlopen naar de meerderheid. Zodra hij gestorven is onder de slagen en steken van allen, daalt een diepe rust over het tafereel, die als een goddelijke vrede, een bovenmenselijk wonder ervaren moet zijn door de groep die in zijn geweldpleging opging.

Het is deze rust en veiligheid die zij vervolgens aan het gedode slachtoffer — wie anders? — te danken menen te hebben. Hij was het immers die hen tot één partij liet worden? Dáárom wordt de zondebok vergoddelijkt na eerst gedood te zijn. Dáárom werden Afrikaanse koningen eerst beschuldigd van incest of iets onduidbaars — wat zij soms eerst moesten gedaan hebben om ervan beschuldigd te kunnen worden, maar doorgaans is de gespeelde misdaad voldoende — vervolgens al of niet in schijn gedood en daarna, als het in schijn was, op de troon verheven; als hij echt gedood was, zijn plaatsvervanger. Of: er werd eerst een plaatsvervanger gedood in zijn plaats. In offereconomieën houdt men dikwijls rekening met de waarde van de offers en offert bij voorkeur het meest waardeloze. Zo werd een stakker gedood en een held vervolgens gekroond. Girard laat zien dat ook bijvoorbeeld de grote Griekse treurspeldichters precies dit zondebokmechanisme beschrijven, bijvoorbeeld Sophocles in diens *Oedipus in Kolonos*. Hij toont aan ‘dat Freud het stuk niet of niet zorgvuldig gelezen heeft.’ Hij parafraseert het bijbelse drama Job, waarin het slachtoffer zichzelf verdedigt tegen zijn vervolgers³⁸⁶ die

³⁸⁵ Elias Canetti, *Masse und Macht*, Hamburg 1960 p. 50 vv. Ook Girard wijst op de unanimiteit van de lynchmassa: iedereen moet meedoen; anders blijven er potentiële wrekers bestaan.

³⁸⁶ René Girard over Freud: *La Violence et le sacré*, Parijs 1972, pp. 249 vv. Dezelfde over Job: *La route antique des hommes pervers*, Parijs 1985. Ook de bijbelgeleerde Ellen van Wolde laat in *Meneer en mevrouw Job*, Baarn 1991, pp. 149 vv. zien dat Job niet geïntimideerd, doch veeleer gestimuleerd door zijn god uit het dichtwerk verdwijnt: ‘ik keer me af van stof en as’ (in plaats van ‘ik doe boete in stof en as’). Evenzo H. Jagersma (‘Delft Job het onderspit?’ in: *Job*, Kampen 1990, p. 31). Zij verwijzen daarvoor naar een studie van P. A. H. de Boer in TNT 31 (1977), pp. 181-194, getiteld *Haalt Job bakzeil?* Hun studies bevestigen

zijn vrienden heten — en tegen zijn noodlot dat Gods wil heet.

Volgens Girard is religie niet onbegrijpelijk, niet irrationeel. Ze bleef tot dusver onbegrepen omdat de vromen zich van het rationele mechanisme van de zondebok, dat de veiligheid van de groep dient, niet bewust zijn als veiligheidsmechanisme. Zouden zij zich daarvan bewust worden, dan zou dat het einde van de religie betekenen. De vermeende goddelijke vrede zou dan niets anders blijken te zijn dan de tijdelijke bevrediging van aller angstige agressie door de dood van één — of de ritueel herhaalde symbolisering daarvan.

Het is Girard duidelijk dat zijn theorie ook op de christelijke religie van toepassing is, althans op die variant waarin Jezus het offer is dat door te sterven de vrede gebracht heeft. Maar Girard past zijn theorie niet toe (ten onrechte, merkt Wink snedig op³⁸⁷) op het grootste deel van het Nieuwe Testament. Dat stamt geheel uit de eerste eeuw. Een christelijke religie bestond toen nog niet, alleen diverse visies op de joodse Messias (bevrijder-koning) en internationale belangstelling voor wat Kleys Kroon noemde het Jezus-model van die Messias. Op de Hebreeënbrief past Girard zijn analyse wèl toe; die kan hij niet anders zien dan als een stuk offertheologie. Jammer, want juist dat document is een geniale afrekening met de offerende vroomheid.³⁸⁸

op dit beslissende punt de visie van Girard, waarnaar Jagersma dan ook verwijst. Girard verwerpt overigens hartstochtelijk de afsluitende intimiderende toespraken tegen Job (wat Palaver terloops ook doet, zie hieronder) als wezensvreemd aan de geweldontmaskerende strekking van het drama. Girards leerling Wolfgang Palaver voegt iets wezenlijks toe aan de Job-studie van Girard door te schrijven, dat ‘de God van de laatste [intimiderende] toespraken in het boek Job sterk lijkt op de Egyptische God Horus, de *katèchon drakonta*.’ [degene die de draak weerhoudt; volgens traditioneel christelijke opvatting is dat de van God gegeven staatsmacht]. Hij citeert Tocqueville: ‘The gradual development of the principle of equality is . . . an irresistible revolution which has advanced for centuries in spite of every obstacle and which is still advancing in the midst of the ruins it has caused . . . To attempt to check democracy would be . . . to resist the will of God.’ Palaver vervolgt dan: ‘Gezien de vergeefsheid van elke ‘katèchon’ heeft Tocqueville gelijk. Zonder een ‘katèchon’ echter moeten we andere wegen inslaan. We moeten vergelding, geweld, mimetische rivaliteit opgeven om onze zelfvernietiging te voorkomen.’ *Contagion, Journal of Violence, Mimesis, and Culture*, Volume 2, Spring 1995, pp. 64 en 71.

³⁸⁷ Wink, a.w. p. 153, punt 3.

³⁸⁸ Zie H. Wiersinga, *Je kunt beter geloven, Het geloofsmodel in de Brief aan de Hebreeënen*, Baarn 1978. Hij citeert Hebr. 12:4: ‘Nog hebt u niet tot bloedens toe weerstand geboden in uw strijd tegen de zonde’ en concludeert ‘De gemeente wordt opgeroepen tot dezelfde lijdensbereidheid als de Heer.’ Dit is, Girard vergist zich daarin, geen offertheologie; de auteur definieert Christus’ priesterschap als

Girard begroet Jezus als bondgenoot en ziet in Kajafas een uitlegger-ondanks-zichzelf van het zondebokmechanisme.³⁸⁹ Hij past zijn theorie óók wel toe op de Heilige Mis van Roomse, Griekse en Russische kerken maar veronderstelt bij de kerk een andere dan sacrificiële interpretatie van het christendom, ook na Constantijn de Grote. Waarom? Als toch zijn theorie eindelijk, voor het eerst in de geschiedenis, een rationele verklaring biedt van zulke raadselachtige verschijnselen in de menselijke cultuur als de christelijke oorlog en het christelijke kapitalisme? Wist Girard niet dat de westerse kerk, evenals de tempel ten tijde van Jezus, een rovershol is dat niet alleen geld maar ook de zedelijke energie, zo broodnodig voor het verzet tegen onrecht, uit de mensen zuigt met als voornaamste resultaat betaald personeel en onroerend goed? Waarom werd Girard, toen hij de unieke betekenis van de bijbel ontdekt had, lid van de kerk?

§ 6.4.6. WAAROM GIRARD KERKLID?

Ik denk: omdat hij de sacrificiële interpretatie van de bijbel niet van buitenaf doch als legitiem kerklid wil bestrijden; al wekt dat woede. Hier kwam ik niet op door zijn theorie en haar consequenties voor de wereld, *dus* voor de kerk, theologisch te overwegen. Neen, ik heb naar Girard gekeken toen hij ter gelegenheid van zijn eredoctoraat aan de Amsterdamse VU college gaf aan studenten uit heel Nederland. Ik zag hoe hij op een gegeven moment iets op het bord uitwiste, iets opschreef, langzaam en onhoorbaar naar de tafel terugliep en de wisser neerlegde, met de harde kant ervan op de harde tafel, volstrekt geluidloos. Het was alsof hij op eieren liep. Toen realiseerde ik mij dat hij inderdaad gevaar loopt. Hij maakt met zijn onthullende beschouwingen elke offerreligie onmogelijk en dat maakt veel agressie en woede los bij de aanhangers ervan. Hij past niet in onze cultuur omdat hij aantoonde dat die cultuur religieus en politiek op moord gebaseerd is, dat de rechtsgrondslag eraan ontbreekt en het kromme recht nog slechts als ‘bovenbouw’ (Marx) fungeren kan. De

‘priester naar de ordening van Melchizedek’ (6:20), een offervrije godsdienst. Koning Melchizedek was priester van god Eljon (Genesis 14:18, vertaald als ‘Allerhoogste’) in wiens eredienst geen slachtoffers, alleen brood en wijn genuttigd werden. Men zou die ‘ordering van Melchizedek’ een vegetarische religie kunnen noemen. De Hebreeënbrief is geen offertheologie en 12:4 is een oproep tot moedige strijd in dezelfde trant als in ‘De Internationale’. Ook atheïsten kunnen zich daarbij aansluiten, zij het met dien verstande dat ‘De Internationale’ tot de gewapende strijd oproept en de Hebreeënbrief tot de geweldloze strijd. (‘Broeders ten laatsten male tot de strijd ons geschaard, want De Internationale zal morgen heersen op aard!’) De Internationale is eerder offertheologie dan de Hebreeënbrief.

³⁸⁹ ‘beter dat één man sterft’, Joh. 11:50.

kritiek van Girard is volgens Frits de Lange wetenschap en religie tegelijk, ‘dat kan niet goed gaan.’³⁹⁰

Dit laatste klinkt onheilspellend. Reeds in de uitgave van Girards hoofdwerk in 1972 was een reactie opgenomen waarin hij als ketter (pela-giaan) werd ontmaskerd. Hij is dus iemand met wat hij noemt ‘slachtoffer-kenmerken’ en loopt eerder in een mijnenveld dan op eieren. Zijn theorie betekent het einde van de christelijke religie en haar moorddadige politiek. Niet het einde van de invloed van Jezus van Nazareth! Toen ik in 1993 Girard ontmoette in Chapel Hill, North Carolina, stelde ik hem tijdens een korte pauze mijn vraag: waarom bent u lid van de kerk geworden? Hij antwoorde: ‘Toen ik christen werd, koos ik de kerk van mijn kinderjaren. Ik zie geen tegenstelling tussen de kerk en de bijbel. Dit is een veel te kort antwoord.’ Ik zei dat ik er desondanks zeer tevreden mee was (*de jure* is er natuurlijk geen tegenstelling, de kerk behoort de bijbel te vertolken) en bedankte hem. In zijn referaat na die pauze liet hij de tegenstelling (*de facto*) zien tussen de kerk en de bijbel! Toen was zijn antwoord niet meer te kort.

Het doet mij denken aan Freud, die voordat Hitler Oostenrijk inlijfde, wachtte met publicatie van zijn boek over Mozes omdat hij bescherming van de kerk verwachtte tegen de nazi’s; eenmaal naar Engeland uitgeweken kon hij het in 1938 rustig publiceren. Girard is naar mijn mening gerechtigd, van de kerk bescherming te verwachten voor zijn controversiële religiekritiek. Maar een kerk die meer waarde hecht aan de dood van Jezus Christus dan aan zijn leven zal niet in staat zijn die bescherming te bieden.

§ 6.4.7. ALLEEN ONSCHULDIG NIET-BESCHULDIGEND GELOOF TOEGESTAAN

Het mensenrecht op religie houdt dus niets méér in dan recht op een soort religie die geen enkel mensenrecht kan bedreigen of daaraan afbreuk doen. De enige soort religieuze traditie die uit zichzelf aan deze voorwaarden voldoet is de oude, door minderheden over de hele wereld in ere gehouden, vrijheidstraditie — waarop gelijkheid in rechten gefundeerd is. Is dat religie? Niet echt, zie paragraaf 3, religieuze codering van een revolutie. Het religieuze eraan is de code waarin ze verstopt is. In zowel joodse als christelijke tradities: JHWH is de religieuze code voor vrijheid. In niet-sacrificiële interpretaties van die traditie is van straf, schuld, offer, uitverkiezing of enig ander discriminerend begrip geen sprake meer, alleen in ontkennde zin.

Schuld is een gevoel of een besef dat te weinig met de werkelijkheid te

³⁹⁰ Frits de Lange, ‘René Girard een heerlijke bemoeial’ slotconclusie. Hervormd Nederland 11 mei 1991.

maken heeft. Het gebed ‘vergeef ons onze schulden zoals wij onze schuldenaars vergeven’ is in zijn oorspronkelijke financiële betekenis niet actueel meer, omdat schulden kwijtschelden vrijwel afgeschaft is. Zelfs de moeilijkst inbare staatsschulden zijn nog verhandelbaar op de schuldenmarkt. De grootste schuldenaars leven als vorsten en wie geen gulden schuld hebben komen van gebrek om. Als het om morele schuld gaat zien we hetzelfde. De grootste massamoordenaars voelen zich onschuldig en werklozen, overlevenden van genocide, misbruikte en geslagen kinderen voelen of wanen zich schuldig.

Schuldgevoel en schuldbesef komen meestal voort uit onderdrukking en beschuldiging, zelden uit zelfkritiek. Collectieve beschuldiging is onrechtmatige generalisering; beschuldiging van één is, bij nader inzien, verdraaiing van de werkelijkheid. Ook dit laatste is geen nieuws. Niet alleen de tekst van de Decaloog leert (zij het in strafrechttermen) dat persoonlijke schuld gespreid ligt over drie, vier generaties. Ieder, die wel eens een goede detectiveroman las, zag dat de ‘schuldige’ niet uitsluitend voor eigen schuld opdraaide maar vooral voor die van anderen.

Mensen reageren verschillend op beschuldiging: sommigen willen boeten, anderen willen herstellen of verhelpen; enkelen raakt het niet als het de relatie maar intact laat en velen tonen zich beledigd. Volgens Girard laat het evangelie zien dat beschuldiging van blasfemie de mythe is die de rite van het offeren van de zondebok, het doden van de beschuldigde, legitimeert. Niet: motiveert! De ware beweegreden voor het doden van Jezus was volgens Johannes’ evangelie van politieke aard.³⁹¹ Zo was ook de geannonceerde legitimatie van de Tweede Golfoorlog (handhaving van het volkenrecht) niet het motief voor die oorlog. Machtspolitiek was het motief, evenals bij de Vietnamoorlog, de Eerste Golfoorlog of de coup tegen Mossadeq.

De drie belangrijkste auteurs van wie in het Nieuwe Testament werk bewaard bleef, Johannes, Paulus en de anonieme schrijver van Hebrëeën, hebben hun bijdragen geconcentreerd op weerlegging van de schuldidee, de offergedachte en de besnijdeniswet. Hun god is de joodse god van Etty Hillesum, de christelijke god van Martin Luther King en de islamitische god van Nawal El Saadawi: de kwetsbare, rechtvaardige, barmhartige liefde voor alle mensen zonder onderscheid die evenwel streng onderscheidt tussen liefde en liefdeloosheid.

Hun tegenpartij zijn de afgoden der gewelddadige ongelijkheid: be-

³⁹¹ Jezus van Nazareth: ‘U kan de wereld niet haten, maar mij haat zij, omdat ik van haar getuig dat haar werken boos zijn’ (Joh. 7:7) en de politie in Jeruzalem: ‘Als wij hem zo laten geworden, zullen allen in hem geloven en de Romeinen zullen komen en ons zowel onze plaats als ons volk ontnemen’ (Joh. 11:48).

voorrechting van sommigen, opoffering van anderen. Gelukkig staan die Nieuwe Testament-auteurs daar niet meer alleen in³⁹², al is helaas waar dat de mensenrechtenbeweging van eind twintigste eeuw nog niet veel meer dan een culturele elite omvat. Over Jezus hebben zij overigens in dat Nieuwe Testament toentertijd, hoe ingetogen ook, toch meer geschreven dan tegenwoordig het recht op privacy toelaat (zie onder 6.5).

§ 6.4.8. HERORIËNTATIE, HERGROEPING EN HERSTRUCTURERING

Religie die de mensenrechten geen kwaad doet is religie die beantwoordt aan de leer van Jezus van Nazareth. Het traditionele christendom, gemilitariseerd sinds het Concilie van Arles in 314, voldoet niet aan deze eis.

Een oecumenisch en compleet afscheid van de leer der kerk en, in plaats daarvan, *heroriëntatie* op de leer van Jezus zou voor kerk en christendom behalve de politieke consequentie, algemene en volledige ontwapening, ook twee organisatorische consequenties met zich meebrengen: *hergroepering* in primaire groepen van twee tot twaalf personen, en *herstructurering* rondom de diensten voor gerechtigheid en vrede, dus niet meer rondom de erediensten. De voorrang van de dienst der verzoening boven de dienst der offeranden (Bergrede) volgt uit het gelovig inzicht: onze God kan wachten, de mens in nood niet.

a) Heroriëntatie. Sinds de jaren zestig pleit ik voor deze copernicaanse wending overal waar ik preek. Langzamerhand blijkt dat die wending zich voltrekt ook zonder dat er iemand voor pleit. Binnen de grenzen van mijn beperkte horizon lijkt de pacifistische leer van Jezus van Nazareth te zegevieren over de gewelddadig-religieuze krachten, bijvoorbeeld bij de baha'i en bij Tibetaanse boeddhisten. Religieuze massa-organisaties komen onder kritiek en vallen uiteen, terwijl de visie van Jezus die men individualisering noemt veld wint: 'waar twee of drie in mijn naam samenzijn ben ik in hun midden'. Nu vrede, gerechtigheid en milieubehoud door mensen uit alle godsdiensten als één opdracht aanvaard is, lijkt het of de hele vrome wereld het eens wordt met Jezus: eerst verzoening (con-

³⁹² Een markant voorbeeld is Anna Tekalopte. Zij schreef in *De Vrije Socialist*, 1994, no.1, p. 26: 'De kern van de fascistische mentaliteit is oorlog. (...) Elke oorlog ... richt zich tegen mensen die als minderwaardig worden beschouwd. (...) Wanneer je fascisme en gezond verstand als elkaar uitsluitende zaken beschouwt en daarbij aanneemt dat de meeste mensen toch wel over gezond verstand beschikken, is [het vreemd] dat gewone mensen met evenveel gemak en zonder dat iemand ervan opkijkt in termen van oorlog spreken. (...) Zelfs op liefdesgebied wordt wel gesproken van 'verovering'! De opvatting van het bestaan als een soort oorlog lijkt hecht verankerd in deze maatschappij. Daarmee is de gedachte dat sommige mensen minderwaardig zijn, alle egalitaire wetgeving ten spijt, impliciet aanwezig in de publieke opinie.'

ciliair proces!), dan viering. In werkelijkheid werkte natuurlijk de invloed van Jezus gedurende al die eeuwen niet op zichzelf maar versterkte hij invloeden van eerdere en latere wijsheid, o.m. uit India en uit China — en werd erdoor versterkt. De veldwinnende visie is niet alleen afkomstig van Jezus.

b) Hergroepering is consequentie van democratisering, door Bonhoeffer mondigwording van de wereld genoemd. Alleen in primaire groepen (groepen van 2 tot 7, met leiding 12 personen) kunnen alle deelnemers in een bijeenkomst aan het woord komen, kan de gezamenlijke spreektijd eerlijk verdeeld worden, kan ieders bijdrage de aandacht krijgen die haar toekomt.

En als iemand in een groep leiding wil geven, dan kan dat door aller slaaf te zijn, zoals Jezus dat zijn (twaalf) volgelingen voorhield.³⁹³ Het is natuurlijk onmogelijk, aller slaaf te zijn in een gemeente van 40 tot 120 personen (een gemiddelde kerkelijke gemeente) tenzij niemand iets wil of in te brengen heeft. Zonder hergroepering is het onmogelijk, een mondige gemeente leiding te geven in de geest van Jezus of een andere mondige, al of niet religieuze groepering democratisch leiding te geven. De massa moet zich eerst hergroeperen in primaire groepen, klein genoeg om de ruimte voor ieders ontplooiing groot genoeg te maken. Ik zeg hergroeperen omdat mensen oorspronkelijk in groepen leefden, niet in massa's of kudden. Het was in een vergadering van de internationale beweging 'Christen für den Sozialismus' in Berlijn, dat ik voor het eerst een voorzitter meemaakte die de nog beschikbare 35 minuten discussietijd eerlijk verdeelde over de zeventien sprekers die achter de zaalmicrofoon stonden, in een tamelijk gespannen en geladen sfeer. De jongeman zat enigszins op een tafel naast een microfoon waar hij af en toe zachtjes op tikte met een balpen. Hij leek me een student; een kind kan de was doen. Volgens afspraak kreeg ieder precies anderhalve minuut, de vergadering werd op tijd gesloten en een dreigende scheuring tussen voornamelijk christelijk en voornamelijk marxistisch geïnteresseerden werd voorkomen.

c) Herstructurering rondom het sociale en politieke diaconaat is, bijvoorbeeld, wat beproefd werd door Dorothee Sölle en anderen in hun Politisches Nachtgebet Köln. Naar dat model heb ik later de werkgroep Politiek Avondgebed Amsterdam opgericht waaraan niet alleen jaren lang diverse kerken deelnamen maar aanvankelijk ook de liberale synagoge. Een beter voorbeeld is de Pauluskerk te Rotterdam, door Hans Visser ingericht voor de opvang van daklozen en verslaafden. Van diverse kerken in de Verenigde Staten is bekend, dat hun Social Program een groter

³⁹³ Marcus 10:44 par.

budget krijgt dan hun liturgische activiteiten, zoals de Riverside Church in New York en elders. In Latijns Amerika ligt bij veel parochies het zwaartepunt van hun activiteit op sociale en politieke actie.

Van de groeiende Pinksterkerken in Afrika ben ik slecht op de hoogte, maar ik vermoed dat ook daar het diaconaat meer op de voorgrond staat dan hier in West-Europa. Legitimatie voor een dergelijke herstructurering blijft de leer van Jezus: ‘Wanneer gij dan uw gave brengt naar het altaar en u daar herinnert dat uw broeder iets tegen u heeft, laat uw gave daar, vóór het altaar, en ga eerst heen, verzoen u met uw broeder en kom en offer daarna uw gave.’³⁹⁴

Deze voorrang van de gerechtigheid op de godsdienstplichten en, volgens Jezus, ook op alle andere plichten³⁹⁵ leidde mij tot de belangrijkste hypothese van dit boek: het fundamenteel karakter van het recht.

§ 6.5. JEZUS, DE CHRISTUS UIT NAZARETH

Wat we altijd zien bij hooggeplaatsten of beroemdheden, zien we ook bij Jezus: schending van zijn recht op privacy. Dat recht is minstens zo oud als het voorschrift van Paulus: je niet te bemoeien met zaken die je niet aangaan. Het verbaast mij dat zelfs de toch zo ingetogen evangelieschrijvers zich aan indiscreties te buiten gegaan zijn. Wat gaat het ons aan dat zijn wettige vader Jozef niet zijn verwekker was en dat zijn moeder hem daar op een originele manier mee leerde omgaan door de God van Mozes en de Profeten als zijn ‘abba’ (pappa) aan te spreken? Volgens Paulus kon iedere volgeling dat doen en was het niets bijzonders.³⁹⁶ De latere verafgoding van Jezus — die politiek neerkwam op wegpromoveren — heeft in afschuwelijke mate kunnen profiteren van deze religieuze belangstelling van evangelieschrijvers voor Jezus’ persoonsgegevens. Ook zijn medisch ambtsgeheim dat hij zorgvuldig bewaakte, juist als het spectaculaire successen van zijn geneeskundige praktijk betrof die door zijn tegenstanders tegen hem gebruikt zouden worden, werd door de evangelisten allerminst ontzien.³⁹⁷

³⁹⁴ Mattheus 5:23 vv.

³⁹⁵ Mattheus 6:33: ‘Zoek eerst zijn koninkrijk en zijn gerechtigheid, en dit alles zal u bovendien geschonken worden.’

³⁹⁶ Zijn privacy-regel: ‘Wie zijt gij dat gij eens anders knecht oordeelt? Of hij staat of valt, gaat zijn eigen heer aan.’ Rom. 14:4. Hij vergoddelijkte Jezus niet: ‘Gij zijt allen zonen van God’, Gal. 3:26, en ‘gij hebt ontvangen den geest van het zoonschap door welken wij roepen Abba, Vader.’ Rom. 8:15.

³⁹⁷ Bijvoorbeeld ‘Zie toe dat gij niemand iets zegt’ (Mc 1:44); ‘en hij gebood hun het niemand te zeggen’ (Mc 7:36); ‘en hij gebood hun nadrukkelijk dat niemand dit te weten zou komen en zeide dat men haar te eten zou geven’ (Mc 5:43) etc.

Nu dat gebeurd is met alle gevolgen van dien, wil ik met het oog daarop toch even stilstaan bij die persoonsgegevens, of liever bij het gebrekkige ervan in de canonieke teksten. Aanvulling uit andere bronnen is zeer welkom, niet om onbescheiden nieuwsgierigheid tegemoet te komen maar wel uit het oogpunt van Bonhoeffers niet-religieuze interpretatie van bijbelse begrippen, in dit geval het ‘mijn vader’ in Johannes en Lucas.

Wat hieronder volgt in kleine letters kan men gevoeglijk overslaan, omdat het waarschijnlijk berust op anti-christelijke lasterpraat. Het heeft alleen het voordeel dat het geen religieuze interpretatie is, dus zoiets als ik zoek.

Als de biologische vader van Jezus wordt in antieke bronnen Pantera genoemd.³⁹⁸ Deze diende in het bezettingsleger dicht bij Nazareth, ten tijde van Jezus' geboorte. Toen zijn zoon (eigenlijk zijn tweeling) vijftien jaar was werd zijn legeronderdeel overgeplaatst naar het Rijnland. Persoonlijk acht ik het inderdaad niet uitgesloten dat hij zelf toen nog jaren in Galilea achterbleef en later in de bergen bij Jeruzalem een geheim ontmoetingspunt had waar hij contacten onderhield met zijn zoon Jezus. De nadruk, waarmee deze volgens het zeer betrouwbare Johannesevangelie herhaaldelijk verklaarde, gezonden te zijn door zijn vader naar wie hij toe zou gaan zonder dat zijn vrienden hem daarheen konden volgen, kan ik niet toeschrijven aan een behoefte om gewichtig te doen of geheimzinnig. Ik acht het dan ook niet onmogelijk dat, als Jezus ‘zich in de bergen terugtrok’ om te ontkomen aan een ter wille van hem opgezette militaire staatsgreep, hij toch niet ‘geheel alleen’³⁹⁹ in de bergen was; hij raadpleegde daar zijn vader Pantera.

In dat geval was deze Pantera een man die hooggeëerde geloofshelden als Abraham en Augustinus moreel overtrof door zijn buitenechtelijke zoon niet te verloochenen. Hij kan de opdrachtgever van Jezus geweest zijn; een verlichte geest voor wie later, na zijn dood in het Rijnland, een dure grafsteen gemaakt is waarop hij in vol ornaat staat afgebeeld met vermelding van zijn legeronderdeel. Helaas ontbreekt de kop. Als deze man zijn vader was, dan is Jezus na zijn ontsnapping uit het mooie nieuwe graf⁴⁰⁰ nog één keer ‘naar zijn vader

³⁹⁸ Veel gegevens hierover verzamelde Paul Claes, *De zoon van de panter*, Amsterdam 1996, pp. 113-118. Andere bronnen noemen deze soldaat Pua.

³⁹⁹ ‘Daar Jezus bemerkte, dat zij zouden komen en hem met geweld meevoeren om hem koning te maken, trok hij zich weder terug in het gebergte, geheel alleen’ (Joh. 6:15).

⁴⁰⁰ Waarschijnlijk is Jezus aan de dood ontsnapt door het feit dat hij leed aan natte pleuris toen hij gekruisigd werd. Dat zou ‘water en bloed’ verklaren die uit zijn zijde kwamen toen men daar een lans in stak. Het zou ook de vermeende opstanding uit de doden verklaren. Door deze punctie kregen hart en longen weer ruimte en in het grafgewelf kwam hij na geruime tijd bij kennis. Een tuinman, die daar de dag na de sabbat al vroeg ging werken, bevrijdde hem op zijn hulpgeroep

gegaan' en daarna waarschijnlijk met Mirjam van Magdala en zijn tweelingbroer Thomas naar India gereisd.⁴⁰¹

Als zijn moeder hem, toen hij nog een kind was dat veel lastige vragen stelde⁴⁰², op de vraag 'wie is mijn werkelijke vader,' geantwoord heeft 'De god is jouw vader,' kan ik mij dat levendig voorstellen. Mogelijk is dat de aardse vader contact gezocht heeft voordat Jezus twaalf jaar werd. Dat verklaart dan ook Jezus' vraag aan zijn moeder: 'Wist ge niet dat ik bezig moest zijn met de dingen van mijn vader?' Maar zoals gezegd, het behoort tot de privésfeer van Jezus, niet tot diens humane (medische, sociale, morele en politieke) missie.

De grote betekenis van Jezus van Nazareth is gelegen in dit laatste, met name zijn morele en politieke missie. Hij was tegelijk profeet en god. Als profeet trad hij op in het openbaar en in besloten kring, getuigend tegen het collaborerende regime van de priesters en schriftgeleerden in het bijzonder, en tegen regeerders, de koningen der volken en hun machtheb-

en hielp hem aan het tuinmanspak waarin Mirjam van Magdala hem zag. Deze hypothese doet recht aan meer gegevens dan elke andere mij bekende. Ze is neergelegd in een lezing, door Dr. H. E. Boeke eind 1978 gehouden voor zijn vrienden in Zierikzee onder de titel 'Enkele medische aspecten van de kruisiging van Jezus' en uitgegeven (na door alle theologische tijdschriften geweigerd te zijn) bij Servire, Katwijk aan Zee 1980. Toevallig heb ik zelf in 1951 pleuritis gehad. De internist constateerde een paranefritisch abces als oorzaak, maar een controleur van de GGD dacht aan tuberculose en stopte mij in een sanatorium. De geneesheer daar stak na enkele maanden vergeefse therapie, niet om mij te genezen doch nog steeds op zoek naar tuberkelbacillen, een holle naald diep tussen mijn ribben en haalde daar zonder moeite ruim een beker vocht uit. Het zag er uit als helder water en ook daarin werd geen bacil aangetroffen. Bij mijn vertrek zei de directrice: Jeemig, u had wel tb kunnen krijgen! Pleuritis maakt overigens het ademen erg pijnlijk, zelfs voor iemand in een goed bed met twee kussens, laat staan voor iemand hangend aan een paal.

⁴⁰¹ 'Houd me niet vast want ik ben nog niet naar mijn vader gegaan,' zei Jezus tegen Mirjam van Magdala die haar 'rabboeni' wilde omhelzen (Johannes 20:17, eigen vertaling). De vertaling 'opgevaren' is een aanpassing aan het kerkelijke dogma van Hemelvaart; het Griekse werkwoord is hetzelfde dat gebruikt wordt voor het reizen naar Jeruzalem. Dit argument 'want ik ben nog niet naar mijn vader gegaan,' heeft alleen zin, als hij zijn vader en opdrachtgever nog toestemming wil vragen om met Mirjam die hem liefheeft de wijk te nemen. Allicht kreeg hij toestemming. Volgens islamitische overleveringen heeft hij nog jaren in India geleefd; in dat geval verging het hem volgens de profetie van Jesaja 53:10 b. Daar was ca. 70 na Chr. al een christusgemeente, zo schreef een vriend me die in Kerala op mijn verzoek een onderzoek instelde naar sporen van de apostel Thomas, volgens de Syrische kerk de tweelingbroer van Jezus.

⁴⁰² Lucas 2:46.

bers in het algemeen.⁴⁰³ Als god werd hij betiteld door Johannes (de ‘eniggeboren god’ Joh. 1:18 in de oorspronkelijke handschriften) en door Thomas (Joh. 20:28). De rol van de god (die wonderen doet en profeten zendt) en politieke titels als Mensenzoon en Messias moest hij zich laten welgevalen. Maar hij veranderde de autoritaire invulling ervan in haar revolutionaire tegendeel⁴⁰⁴, wat Kleys Kroon genoemd heeft het Jezus-model van de Messias. Dit was niet nieuw: ook in Tenach is het JHWH-model van de god het revolutionaire tegendeel van de gangbare autoritaire god. In mijn ‘Macht door gehoorzaamheid’ wees ik er op, dat het joodse geloof ‘JHWH is god’ dezelfde betekenis heeft als het christelijke ‘Jezus is Heer,’ namelijk: *de bevrijder is machthebber*. Zo’n geloofsuitspraak is uiteraard geen empirische constatering van overstelpende feiten maar een proclamatie, een positie kiezen tegen de ervaring. Want de ervaring leert dat de onderdrukker de machthebber is. Met dat positie-kiezen wordt intussen wel degelijk een nieuw ervaringsfeit gecreëerd: ongehoorzaamheid aan de onderdrukker. Het merkwaardige eraan is, dat hier de belangrijkste religieuze formule een politieke inhoud blijkt te hebben, in beide gevallen: ‘JHWH is god’ en ‘Jezus is Heer’. Hier ligt de diepste oorzaak die Bonhoeffer ertoe noopte, een niet-religieuze interpretatie van bijbelse begrippen in zijn werkplan te noteren.

Jezus’ bijbelinterpretatie, door aanschouwelijke voorbeelden geschikt gemaakt voor discussie met de tegenstanders ervan en, precies daardoor,

⁴⁰³ ‘De koningen der volken voeren heerschappij over hen en hun machthebbers worden weldoeners genoemd. Doch gij niet alzo, maar de eerste onder u worde als de jongste en de leider als de dienaar. (...) Ik ben in uw midden als dienaar.’ (Luc. 22:26 v.)

⁴⁰⁴ Dorothee Sölle was de eerste die mijn opvatting van ‘god’ als een maatschappelijke, morele en politieke rol kwam ondersteunen. (Sölle, *Plaatsbekleding*, Stuttgart 1965, Utrecht, vert. H. Schreuder, p. 45: ‘Kan, zoals Feuerbach meende, de mensheid deze rol van God overnemen?’) Langzaam drong tot mij door dat de oude christushymne van Philippenzen 2 met de Griekse term ‘*morphè theou*’= rol van een god) verwijst naar Genesis 1:27 en 9:6 waar de mens, man en vrouw, (ook na de zondeval) geschapen heet te zijn naar ‘het beeld en de gelijkenis van goden,’ in die zin dat de mens heerschappij uitoefent over de ganse aarde. De hymne luidt: ‘Bedenk wat ook Christus Jezus bedacht. Al had hij de rol van een god, toch dacht hij er niet over om met geweld aan de macht te komen, maar hij schonk zichzelf leeg en nam de rol van een slaaf op zich om gelijkwaardig te worden met mensen. In zijn optreden werd hij ook ervaren als mens. Het was hem niet te min, gehoorzaam te blijven tot de dood, let wel, de kruisdood. Daarom heeft de god hem dan ook zeer hoog geplaatst en hem toegestaan naam te maken boven alle namen uit, zodat bij de naam Jezus alles, in hemel en aarde en onderwereld, met ‘knikkende knieën’ staat en in ‘elke taal erkend’ wordt HERE JEZUS CHRISTUS, een eer voor vader god.’ (Paulus, Phil 2:5-11, vertaling van mij).

geschikt voor massa-onderwijs, was aan zijn politieke missie ondergeschikt. Zijn evangelie kon door Marcus samengevat worden in één zin: ‘De tijd is om en het koningschap van de god is vlakbij gekomen.’⁴⁰⁵ Dat koningschap zou beginnen met internationale ontwapening, volgens een profetie van Zacharia die Jezus wilde vervullen.

De ontwapening zou waarschijnlijk als een lawine loskomen omdat alle wapens door de vreesweigering, waartoe hij opgeroepen had, zinloos geworden waren. De oproep had hij zo geformuleerd: ‘Ik zeg u, mijn vrienden, vreest hen niet die het lichaam doden en daarna niets meer kunnen doen.’⁴⁰⁶ Rekenend op massale uitwerking van zijn oproep hield hij zijn intocht in Jeruzalem op een ezelinejong. Volgens Zacharia’s profetie zou de koning van Jeruzalem daarop zittend zijn entree maken om vervolgens alle volken te ontwapenen.⁴⁰⁷ Naar mijn overtuiging wist Jezus ook, dat de soort macht die zijn vader hem en anderen gegeven had, in tegenstelling tot de macht van Pilatus⁴⁰⁸ niet ‘van bovenaf’ wordt afgestaan door de keizer maar van onderaf komt, van sociale oorsprong is. Daarom weende hij over de stad, toen hij veel te weinig discipelen als demonstranten zag klaarstaan om hem binnen te halen met de (enig beschikbare, helaas militaire) koningspsalm. Dat betekende dat het koningschap van de god en daarmee de ontwapening, hoewel vlakbij, hun neus voorbijging. Het verzoek van de farizeeën om die koningspsalm te verbieden als demonstratieleus wees hij overigens af met de beroemde woorden: als dezen zwegen zouden de stenen spreken!⁴⁰⁹ Niet, omdat hij nu toch de militaire carrière maar had aanvaard die men hem voorhield, maar omdat hij in die leus de zo vurig gehoopte erkenning van zijn koningschap beluisterde, al was het dan slechts erkenning door een minderheid, met een mooie tekst uit een minder mooie psalm (118:26).

Jezus had spoedig begrepen dat deze revolutionaire missie hem in levensgevaar bracht maar slaagde erin zich in Jeruzalem te laten arresteren, zodat het schandaal dat hij veroorzaakte tenminste wereldwijd bekend werd. Jeruzalem was toen reeds meer dan duizend jaar een belangrijk internationaal knooppunt. Tacitus meldde geërgerd dat Jezus ondanks zijn terechtstelling ook aanhangers gekregen had in Rome, waar alle onzin uit het rijk scheen samen te vloeien.⁴¹⁰ Paulus legde die aanhangers in Rome

⁴⁰⁵ Marcus 1:15 (mijn vertaling).

⁴⁰⁶ Lucas 12:4 par.

⁴⁰⁷ Zacharia 9:9.

⁴⁰⁸ Johannes 19:11.

⁴⁰⁹ Lucas 19:28-44.

⁴¹⁰ Tacitus, Annales xv, 44.

uit hoe de vreesweigeren in zijn werk gaat.⁴¹¹

Later werd die uitleg door gezagsgetrouwen gebruikt om de gewapende macht te legitimeren, dus precies andersom. Nu erkent men eindelijk de ware toedracht⁴¹² maar dit inzicht blijft teveel op academisch niveau steken, gezien de onverminderde drang van christenen om deel te nemen aan ‘oorlog om oorlog te bestrijden’ zoals ook Mao Zedong leerde. Zij krijgen van hun predikanten en priesters zelden waarheid voor hun geld en houden dan ook wel meer en meer op, hun te betalen, maar daarmee hebben zij de vreesweigeren van Jezus nog niet terug.

Dank zij invloeden van Martin Luther King, bevrijdingstheologen, René Girard, vredesbeweging en anti-strafrechtbeweging is er in een wereld vol religie en geweld weer meer belangstelling gekomen voor de leer van Jezus. Ik denk dat zijn tijd nog komt en nu even dichtbij is als hij zelf twintig eeuwen eerder even dacht, toen hij op het ezeltje klom.⁴¹³

§ 6.6. DE GODSROL EN DE GODSTITEL

In veel religies zijn er twee uiteenlopende godsrollen, die van schepper

⁴¹¹ Paulus, Romeinen 13. Daarover: E. Ed. Stern, *Macht door gehoorzaamheid*, Baarn 1973.

⁴¹² O.a. G. J. Heering, *De zondeval van het christendom*, Arnhem 1929; Leiden 1929 (van deze druk verschenen vertalingen in Duitsland, Engeland, Denemarken, Frankrijk en de Verenigde Staten); Arnhem 1933; Arnhem 1953. Ook: Dr J. de Graaf, *In gesprek met de bergrede*, Den Haag 1957; Martin Hengel, *Christus und die Macht*, Stuttgart 1974. Leo Molenaar voegde bij zijn proefschrift (over de geschiedenis van de Vereniging voor Wetenschap en Samenleving, 1994) deze stelling 5: ‘Het bijgeloof van de westerse beschaving neemt groteske proporties aan. Zie J. H. Huizinga, *Lettre à M. Julien Benda: ‘La civilisation moderne se soit éclairée; elle est bourrée de superstitions. Je ne pense pas aux mille égarements de faux mysticisme. J’entends les superstitions techniques et politiques, la croyance à l’efficacité ultérieure des sous-marins, des croiseurs, de la guerre aérienne ou chimique. Un âge futur traitera tout cela de pure superstition, plus lourde et plus infâme que toutes les amulettes et toute la sorcellerie du monde entier.’*

⁴¹³ Marcus 1:15: ‘De tijd is om en het koninkrijk van God is dichtbij gekomen.’ Het ezeltje symboliseert de niet-militaire grondslag van dat koninkrijk sinds Zacharia (9:9 v.): ‘Zie, uw koning komt tot u, hij is rechtvaardig en zegevierend, nederig en rijdende op een ezel, op een ezelhengst, een ezelinnejong. Dan zal ik de wagens uit Ephraïm en de paarden uit Jeruzalem teniet doen, ook de strijdboog wordt teniet gedaan; en hij zal de volkeren vrede verkondigen, en zijn heerschappij zal zich uitstrekken van zee tot zee, en van de rivier tot de einden der aarde.’ Dat was Jezus’ programma toen hij op die ezel naar Jeruzalem reed. Ik ken geen theoloog die de reden gezien heeft waarom Jezus weende over Jeruzalem zodra hij de stad zag: de bevolking was niet massaal uitgelopen om hem als vredevorst binnen te halen; alleen zijn aanhangers!

van het heelal en die van zender van een engel (free lance bode), een profeet (woordvoerder in vaste dienst) of een geest (inspiratie). De godstitel is verleend aan van alles wat vereerd en/of gevreesd werd.

Laat ik eerst vaststellen hoe mijn eigen geloof in 'god' er uit ziet. Ik geloof in de in ieder mensenkind levende geest van vrijheid, rechtsgelelijkheid en respect. Niet in een almachtige, alwetende, alom tegenwoordige, eeuwige god die ook buiten ruimte en tijd van dit heelal zou leven zonder ouder te worden, altijd dezelfde zou blijven en met mensen van alle eeuwen beter communiceren zou dan per telefoon: nooit is hij in gesprek, nooit zijn er wachtenden vóór u. In zo'n 'macht' die mijn betrouwbaar logisch denken en mijn stoutste verbeelding zòver te boven gaat dat mijn verstand erbij stilstaat, kan en mag ik geen vertrouwen stellen.

Evenmin lukt het mij, me voor te stellen dat een schepper van hemel en aarde nooit bestaan heeft. Preciezer geformuleerd: ik slaag er niet in, mij hemel en aarde geheel voor te stellen als een toevallige samenloop van omstandigheden. Zeker, toeval heeft een zeer grote rol. Maar als het *uitsluitend* een kwestie van dobbelen is geweest, pokeren voor mijn part, is er dan wel helemaal eerlijk gespeeld? Daarvoor lijken me de uiterst zeldzame voorwaarden waaronder het heelal zich kon ontplooiën (natuurwetten en constanten) te nauwkeurig op elkaar afgestemd ('die zeer hoog woont') en zijn mij dode materie en levend weefsel te fijn gebouwd ('die zeer laag neerziet'⁴¹⁴). Daarvoor ziet de overvloed van alles, wat aan de hemel straalt en op de aarde leeft, er te mooi uit (Psalm 8).

Kortom: ik kan mij noch bestaan, noch niet-bestaan van een Schepper voorstellen. Zelfs de verbeelding laat mij in de steek. Ik kan nauwelijks vragen bedenken over dit onderwerp.

Maar alles op aarde is aan onverantwoordelijke mensen overgelaten en het ontzettende is: *niemand* komt tussenbeide.⁴¹⁵ Ik kan Marcion, de ketter

⁴¹⁴ Psalm 113:5 v.: 'Wie is als JHWH onze god, die zeer hoog woont, die zeer laag neerziet, in den hemel en op de aarde?'

⁴¹⁵ Psalm 115:16 'De hemel is de hemel van JHWH, maar de aarde heeft hij aan de mensenkinderen gegeven.' Jesaja 59:14 vv.: 'Het recht wordt teruggedrongen en de gerechtigheid blijft verre staan, want de waarheid struikelt op het plein en oprechtheid vindt geen ingang. Zo ontbreekt de waarheid en wie wijkt van het kwade, wordt het slachtoffer van uitbuiting. Maar JHWH zag het en het was kwaad in zijn ogen, dat er geen recht was. Hij zag, *dat er niemand was*, en hij ontzette zich, omdat *niemand tussenbeide trad*.' Volgens de geweldloze interpretatie van Jezus (die de wraak uit zijn schriftlezing weglief, Luc. 4:20) en volgens de school van Paulus (Ef. 6:14 en 17) treedt JHWH op geen andere wijze tussenbeide dan met zijn woord en geest van gerechtigheid en bevrijding (Jes. 59:16, 17a, 21). Dat is naar joods en christelijk inzicht het enige dat helpt. Het is dan ook, volgens dat inzicht, de rol van een god. Maar het leerzame bij Deuterokesaja is dat JHWH die

uit de tweede eeuw, goed begrijpen als hij de leer van Jezus van harte omhelst maar de Schepper van hemel en aarde een onverantwoordelijk su-jet vindt waar christenen zich niet mee mogen inlaten. Met moeite en niet zonder weerzin kan ik mijn enige vraag bedenken: is dan misschien de Schepper, tegelijk met een ander heeal waarin Hij leefde, omgekomen in de Grote Knal waarmee naar men zegt ons (schepperloze) heeal van start ging, zodat Hij verontschuldigd is en alleen nog ‘uit zijn werken met het verstand doorzien wordt’?⁴¹⁶ Of is deze speculatie een projectie van het lot van mensenrechtenverdedigers op de wereldschepper? Aristoteles ge-waagde van het Eerste Bewegende Onbewogene. Ik weet het niet, en wat ik niet weet kan ik niet geloven. Mijn geloof beperkt zich tot menselijke verhoudingen.

Ik geloof bijvoorbeeld grif, dat Abraham, die zijn oudste zoon met diens moeder de woestijn in moest moeten sturen ter wille van zijn vrouw, het verdomd heeft haar enig kind, zijn jongste, te offeren aan de vrucht-baarheidsgod El Sjaddai die hij toen nog vereerde (later, evenals Mel-chizedeks god El Eljon, vereenzelvigd met JHWH). Toen hij op het punt stond die sacrale plicht te vervullen zei iemand tegen hem: ‘doe de jongen geen kwaad.’ Dezelfde aanwijzing gaf later David mee aan zijn veldheer Joab met betrekking tot zijn opstandige zoon Absalom: ‘doe voorzichtig met de jongen’. Joab, wetende dat de staatsveiligheid op het spel stond, doodde de rebel genadeloos als een plichtsgetrouw ambtenaar, zelfs toen hij hem weerloos aantrof, humanitaire instructies naast zich neerlegend. Abraham was wijzer en volgde de goede raad.

Ik ben het eens met Girard als hij schrijft: ‘De fundamentele moord is niet de vadermoord, zoals bij Freud, maar de kindermoord.’⁴¹⁷ Toen J. B. Charles het in zijn ‘Volg het spoor terug’ had over de beslissing om collaboratie met de nazi’s (het offeren van andermans kinderen) te wei-geren, noemde hij ‘ik verdom het’ de meest elementaire geloofsbelijdenis. Later zei Abel Herzberg voor de televisie over het geweigerde kinderof-

rol op zich neemt omdat *niemand* het doet! Het is dus de rol van een mens. Zoals tot de huidige dag goede gewoonte is dat een bescheiden vrijwilliger met deze woorden zich bereid verklaart: ‘als niemand het doet dan doe ik het wel.’ Ik maak hieruit op dat de voorstelling van JHWH als een moreel hoogstaande, bescheiden, liefst anoniem blijvende tijdgenoot met een sterk rechtsgevoel en ongewoon scherp politiek inzicht, die vrijwillig invalt voor de klaarblijkelijk verhinderde god, een voorstelling was die zich tot en met de Babylonische ballingschap ge-handhaafd heeft.

⁴¹⁶ Paulus ‘Want hetgeen van Hem niet gezien kan worden, zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, wordt sedert de schepping der wereld uit zijn werken met het verstand doorzien . . .’ Romeinen 1:20.

⁴¹⁷ René Girard, *Dubbels en Demonen*, Tielt 1995, p. 30.

fer, dat vader Abraham gewoon gedacht had: 'ik verdom het.' Moed was daarvoor wel nodig; godsdienstweigering is riskant. Abraham bleef zijn hele leven een vreemdeling.

Ik acht aannemelijk dat ten tijde van Abraham een gevreesd veldheer (later eveneens vereenzelvigd met JHWH), vergezeld van twee officieren die meer haast hadden dan hijzelf, Abraham kwam opzoeken en de officieren diens broer Lot in Sodom liet waarschuwen, voordat zij, Abrahams protest ten spijt, Sodom en Gomorra in brand staken. Maar eerst bleven zij eten. (Ik stel me die veldheer voor zoals Tolstoi het type van de trage, dikke Russische generaal beschreef die, als oudtijds Fabius Cunctator de slag ontwijkend en daarmee mensenlevens sparend, Napoleons legers uit Rusland joeg.) In de joodse traditie wordt bij dit verhaal vooral op Abrahams vorstelijke gastvrijheid de nadruk gelegd, soms ook op zijn taai volgehouden bemiddelingspoging. Morele en politieke interpretaties dus, zij het dat christelijke traditie het laatste religieus duidt als 'Abrahams voorbede voor Sodom.'

Ik neem graag aan dat een onbekende man zich aan Mozes voorstelde als JHWH en 'met hem sprak als met een vriend'. Niets belet mij aan te nemen dat deze JHWH evenals Mozes op de hoogte was van de Egyptische, monotheïstische Aton-religie die door een contrareformatie weggevaagd was. (Freud veronderstelde dat dit Mozes aan zijn hart ging maar preciseerde niet, dat men met monotheïsme pas blij kan zijn als die alleenheerser gerechtigheid als signalement heeft.) Moest niet iemand de rol van de hoogstaande god Aton overnemen? Ja, dat moet jij doen, zei JHWH tegen Mozes (blijkens de bijbeltekst). Zelf wilde hij het dus niet doen. Helaas, hij ontkwam er niet aan, want Mozes weigerde de rol te spelen van een god die zijn eigen broer Aäron als profeet de politiek in stuurt.⁴¹⁸ Zo werd JHWH de god die Mozes de politiek in stuurde, als alles waar is.

⁴¹⁸ Bij de profeet Hosea (8e eeuw v. Chr.) zegt JHWH tegen zijn bruid Israël: 'En het zal te dien dage geschieden dat gij mij noemen zult mijn man en niet meer mijn Baäl.' Baäl, Heer, is in die tijd het woord voor 'god'. JHWH is alweer iemand die geen god wil zijn. Hetzelfde blijkt bij Mozes. 'En JHWH sprak tot Mozes van aangezicht tot aangezicht, zoals iemand spreekt met zijn vriend' (Exodus 33:11) en 'Zo zal hij [Aäron] u tot een mond zijn en gij [Mozes] zult hem tot een god zijn' (Exodus 4:16). Maar . . . 'Mozes nu deelde Aäron *al* de woorden van JHWH mede, met welke hij hem gezonden had' (4:28 vv.)! Hij vertelde dus aan zijn broer, dat JHWH hemzelf, Mozes, als de god wilde laten fungeren en zijn broer, Aäron, als diens profeet. Zo'n instructie aan je broer vertellen is elegant weigeren, haar uit te voeren! Aäron werd dan ook geen profeet, maar priester; Mozes werd geen god maar, in feite, profeet. Mozes liet dus de eer van de god te zijn, de opdrachtgever te zijn, aan JHWH . . . Precies zo liet later de 'enige geboren god' (Joh. 1:18) de eer van de god te zijn aan zijn vader door zelf zich ertoe te beperken' *alles* wat ik van

Ik denk dat auteur J. inderdaad het personage JHWH verder heeft uitgewerkt naar het model van David, zoals Harold Bloom aanneemt. Zo werd JHWH ook de stedenverwoestende veldheer die Abraham een bezoek bracht, ja zelfs een god, de Maker van aarde en hemel (Genesis 2:4b). De latere profeten beriepen zich op deze JHWH als hun goddelijke opdrachtgever. Tenslotte vermoed ik dat Jezus met zijn fysieke vader, die de rol van god — zender van profeet Jezus — op zich genomen had, leerzame contacten onderhield op een geheime plaats ‘in het gebergte.’⁴¹⁹

Al deze teksten zijn echter religieus bewerkt. Een bewerker kwam te laat om alle handschriften nog te veranderen; daardoor weten wij dat hij in sommige handschriften ‘enig geboren god’ (Joh. 1:18) in de ‘eniggeboren zoon’ veranderd heeft. Veel handschriften en hun vertalers zijn hem daarin gevolgd; de oudste niet (Codex Sinaiticus, 4e eeuw). ‘Enig geboren goddelijke’ is ook een correcte vertaling.

Zo geloof ik in deze, van oorsprong Israëlitische, ‘god’ als een sociale, religieuze en politieke rol, die bescheiden doch ver vooruit ziende mannen en vrouwen wel eens op zich nemen. Zij sturen dus vrijwilligers de wereld in; vroeger vaak militairen (de commandant Mozes), later, bij nader inzien, liever commentatoren (profeten, apostelen, journalisten).

Sommigen hebben mij gewaarschuwd, mijn moeder al toen ik nog student was, dat ik met soortgelijke overwegingen een voorstelling die hun lief is kapot redeneer, een nobele neiging misken. Zulke ongelukken moeten vermeden worden. Ik weet dat wie op een omhelzing hoopt en in plaats daarvan een redenering te horen krijgt, in wanhoop te gronde gaat of een andere partner zoekt. Gevoelens en neigingen zijn niet voor rede, alleen voor gevoelens vatbaar.

Dit geldt ook voor mijn eigen neiging om recht en waarheid te stellen boven macht, geborgenheid, rust, geld, schoonheid en aangename gesprekken. Die neiging heb ik herkend bij de mensen van wie ik iets geleerd heb en bij veel anderen. Waar ik die neiging niet aantref, kan ik geen goede verstandhouding opbouwen. Dat is de eenkennigheid van mijn geloofsovertuiging. Met de overwegingen die ik erbij heb, wil ik niemand lastig vallen. Voor mij maken ze de betrouwbaarheid zichtbaar van zulke geheimzinnige woorden als: ‘JHWH is nabij allen die hem aanroepen, allen die hem aanroepen in waarheid’ (Ps. 145:18).

mijn vader gehoord heb aan jullie bekend te maken’ (Joh. 15:15, ik onderstreep.)
Waarom is dit nu zo verbazend? Iedereen weet toch dat het niet netjes is om de godsrol te spelen noch om voor die eer te bedanken? Ja zeker, maar van bijbelschrijvers verwacht je zoveel atheïsme toch niet.

⁴¹⁹ Evangelie van Johannes, 6:15. Zie ook 7:33 v., 8:21, 13:33, 14:3 v., 14:23, 28, 16:5, 10, 16:28; 17:13.

Voor mijn besef is die neiging niets anders dan wat Micha reeds formuleerde als: ‘niets anders dan recht te doen en getrouwheid lief te hebben en ootmoedig te wandelen met uw god.’ Maar ook als de psalmdichter en Micha heel iets anders bedoelden wil ik toch vasthouden aan het primaat van het recht en het richtsnoer van de waarheidsliefde, maatstaven waaraan mijn eigen werk nog onvoldoende beantwoordt.

In kerkelijke taal zou het primaat van het recht heten: primaat van de diaconie. Zo bepleit ik sinds ca. 1960 de hierboven genoemde herstructurering van de kerk, waarbij pastoraat en liturgie aan het diaconaat ondergeschikt worden, tezamen met de hergroepering waarbij twaalf het maximum aantal leden van een gemeente wordt. De christelijke religie is echter sterker dan de bijbelse leer.

De term (krachtterm) ‘god’ komt niet in alle talen voor, zelfs niet in alle godsdiensten. Door mijn tekort aan kennis van andere religies kan ik in deze paragraaf alleen op bijbelse gegevens ingaan. Tenzij anders aangegeven citeer ik steeds de NBG-vertaling uit 1951.

De Hebreeuwse auteurs schreven in hoofdletters en gebruikten een profaan woord, EL, *macht*, meestal in het meervoud, ELOHIM, voor de sacrale titel god. Deze titel ELOHIM werd dikwijls gekoppeld aan het lidwoord HA, dus: HAËLOHIM, de goden. (Door vertalers wordt dit lidwoord stevast weggelaten en een hoofdletter toegepast omdat zij ‘God’ graag als persoonsnaam hanteren, zodat daar geen lidwoord bij past. De persoonsnaam daarentegen, JHWH, wordt als een aansprektitel HERE weergegeven, met lidwoord. Dit leidt dan tot ‘de HERE God’ in plaats van: ‘de god HERE’ of ‘HERE, de god’. Voor een correct vertaalde passage zie b.v. 2 Samuel 7:24 ‘gij, HERE, waart hun tot een god.’)

Macht of heerschappij is een kenmerk van (heidense) goden. De bijbel echter beschrijft gebeurtenissen die ertoe leidden dat gelovigen zich gingen afvragen of hun god wel machtig was. Deuterokesaja (59:1 v.) antwoordde: ‘De arm van JHWH is niet te kort om te verlossen maar uw ongerechtigheden zijn het, die scheiding brengen tussen u en uw god.’ Het verhaal van de doodgemartelde Jezus doet in dit opzicht de deur dicht; de god kon de soldaten niet tegenhouden. Jezus zelf wees er met veel zorg en nadruk herhaaldelijk op dat de macht niet bij de god ligt maar bij de mens die gelooft. ‘Uw geloof heeft u gered,’ placht hij te zeggen. De macht is bij hem uit de hemel teruggenomen, de projectie ongedaan gemaakt. Ik denk dat hier nog een stuk niet gemaakt theologisch huiswerk ligt. Hengel noemt macht zelfs een religieus grondfenomeen⁴²⁰ hoewel we toch al sinds

⁴²⁰ Martin Hengel, *Christus und die Macht*, Stuttgart 1974, p. 9.

La Boétie weten dat macht veel dieper in de mens zit dan religie.⁴²¹ Macht is een *sociaal* grondfenomeen met duidelijke lustcomponenten.

De christenen van de tweede eeuw hadden dit niet meer uit de Tora begrepen en noteerden dan ook in hun twaalf geloofsartikelen als eerste: ‘Ik geloof in god de vader de almachtige.’ Het probleem voor christenen is echter, dat de Hebreeuwse auteurs die de bijbel schreven, een god introduceerden die zijn heerschappij deelt met, ja ontleent aan mensen die hij geschapen heeft.⁴²² Wie de bijbel leest op zoek naar god de almachtige, komt dan ook in moeilijkheden. Het toppunt is de kruisdood van de Zoon die de Vader niet bij machte was te verhinderen, althans volgens het onderwijs dat Jezus gaf: ‘Mijn Zoon zullen zij ontzien’ dacht de Vader. Zij ontzagen hem niet. Het probleem wordt pas opgelost door het inzicht dat de bijbelse god staat voor de bezieling tot een menselijke samenleving die vrij is van ‘heerschappij van de ene mens over de andere tot diens onheil’⁴²³, kortom een heerschappijvrij systeem.⁴²⁴

Stop! Ik schrijf nu wel ‘kortom’, maar op dat moment verspeel ik het enige criterium om te onderscheiden tussen onderdrukking en heerschappij, en wel die drie woorden van Prediker ‘tot diens onheil.’ Immers, dikwijls is hun onheil, bijvoorbeeld de verkorting van hun levensjaren, de enige aanwijzing dat arbeiders in slavernij gehouden worden. Want zij doen het slopende werk zogenaamd vrijwillig. Heerschappij over slaven werkt via hun eigen vrije wil: zij zien vrijwillig af van vluchtpogingen.⁴²⁵ Alleen hun eventueel vroegtijdige dood bewijst hun onvrijheid, aangenomen dat zij overigens gezond en volwassen waren. Kleine kinderen daarentegen houdt men stevig vast in het verkeer; dat is niet tot hun onheil en in zoverre geen onderdrukking maar dienst, ofwel verantwoordelijke heerschappij. Het beschermt hun vrijheid; hun dood door een verkeersongeval zou heel iets anders bewijzen dan onderdrukking. Wink gebruikt echter het woord heerschappij in de zin van onderdrukking en ik volg nu verder met hem dit gangbare spraakgebruik.

⁴²¹ Etienne de La Boétie, *Discours de la servitude volontaire*, Paris 1983 (Middelburg 1577).

⁴²² Genesis 1:26; Psalm 115:16, Psalm 8:7, Psalm 22:4, Exodus 19:8, Jesaja 59:1 v.

⁴²³ Prediker 8:9.

⁴²⁴ Walter Wink, *Engaging the Powers*, Minneapolis 1992, p. 109 vv., spreekt van Gods domination-free order. Het oorspronkelijk christelijk geloof in een niet-almachtige god is in 2 Timotheus 2:13 gedocumenteerd (‘Indien wij ontrouw zijn, hij blijft getrouw, want zichzelf verloochenen kan hij niet.’)

⁴²⁵ Met macht, heerschappij, wet en gebod is *op zichzelf* niets mis; dat er iets mis moet zijn merkt men pas aan wat mensen ermee doen of zich laten doen; zie bijvoorbeeld Romeinen 7:7-13. De slavernij komt van de mens zelf, niet van datgene waaraan hij zich verslaaft!

Heerschappij kan natuurlijk zowel fysiek zijn, met behulp van dreiging of intimidatie, als psychisch, door misleiding, bedreiging of omkoping. Meestal treden deze gecombineerd op; zo ook bij de pseudo-gerechtelijke moord op Jezus van Nazareth. De macht van de heerschappijloze god beschermde Jezus op dat moment niet. Dat wil zeggen: zijn aanhangers gingen niet spontaan gezamenlijk als een muur om hem heen staan. (De vrijheid van de Israëliet, zijn niet-slaafzijn, ligt vast in de preambule bij de zogenaamde Tien Geboden: 'Ik ben JHWH uw god die u bevrijd heeft.' De god, die deze tienvoudige aanbieding doet, is noodzakelijk heerschappijloos.)

Heerschappijloze macht is invloed, voldoende of onvoldoende. Bidden tot deze god is moreel niet te onderscheiden van onmisbaar kritisch zelfonderzoek, gericht tegen de eigen medeplichtigheid aan het heerschappijstelsel. Het effect van gebed en van zelfonderzoek is hetzelfde. Onderscheid is er alleen in literair opzicht. Als Jezus' leerlingen gebeden hadden om de Heilige Geest, dat wil zeggen: als zij zichzelf kritisch hadden onderzocht op bange medeplichtigheid aan het heersende systeem en *naar het voorbeeld van hun meester* ('Waarom slaat gij mij?') geprotesteerd hadden tegen zijn arrestatie, zou de zaak van Jezus toen al anders gelopen zijn. Die zaak loopt overigens nog steeds; het is immers de zaak van allen die de functionarissen van de heerschappij de waarheid zeggen. De quakers noemen dat van oudsher: 'to speak truth to the powers.' En juist nu, in deze eeuw, begint de zaak van Jezus eindelijk alsnog anders te lopen, doordat het heerschappijstelsel in discrediet gekomen en het geweld als criminaliteit herkend is.

Duizenden jaren had het als goddelijk gegolden en nog gelooft men erin. Nog vertrouwen heersers op hun geweldsmonopolie, nog buigen onderdanen voor chantage, nog noemt men geweld 'laatste' of 'uiterste' middel. Tillich's definitie van geloof als 'ultimate concern' is correct. Maar de onwaarheid van geweldsgeloof is al zo lang evident: het 'laatste' middel is in werkelijkheid het eerste. Pas na geweld komen 'staakt het vuren', rechtszittingen, onderhandelingen, hulpverlening. Kortom, na het 'laatste' middel komen de middelen die nodig zijn om het conflict beheersbaar te maken voor de overlevenden. Helaas blijft deze ervaring onzichtbaar voor allen die in de mist van het geweldsgeloof op ondergang afstevnen.

Geloof in iets anders dan ondergang, maar dan zonder ontsnapping aan deze aarde, geloof in een bezieling tot leven met organisaties doch zonder heerschappij, een bezieling tot vrijwillige, rechtvaardige liefde (vrijheid, gelijkheid en broederschap), roept bij geweldsgelovigen wel eens ongerustheid op. Dit is niet dezelfde ongerustheid die de vergoddelijking van

bloed en bodem door neonazi's en door argeloze verdedigers van Moeder Aarde bij mij oproepen.

Het feit dat de aarde misschien haar ecologische evenwichten niet langer kan handhaven, kan men als kritiek van Moeder Aarde opvatten. Dat is dan een heidense opvatting van het oordeel, immers: als vernietigend oordeel. Israëls god daarentegen oordeelde niet altijd vernietigend en leverde dan de opbouwende kritiek van het ware licht, dat iedere mens verlicht.⁴²⁶ Inachtneming van die kritische afstand tussen mij en de Ander (Levinas) of tussen de schepping en haar Schepper (Barth) is de enige waarborg tegen verafgoding van gegevens die geen verafgoding verdienen en, als ze niettemin tot goden verheven worden door mensen, die mensen tot gevaarlijke, onmenselijke, ja zelfs ondieperlijke wezens maken.⁴²⁷

Het aardige van dit heerschappijvrije geloof is dat het geen wig drijft in de mens (niet dubbelzinnig is) en diens relatie met (de) god niet tot een religie maakt, zeker niet bij wie de rol van god zelf op zich nemen. Het beweegt mij om het oog gevestigd te houden op alles wat goed is en de hoop niet te verliezen voor de mensheid terwijl daar toch alle aanleiding toe bestaat. In de inleiding beschreef ik deze uitgangspunten al, toen ik de werkelijkheid opvatte als één geheel waarvan het ontwerp fantastisch, de ontwikkeling funest en het perspectief niet uitzichtloos is. Christenen gebruiken hier theologische termen: schepping, zondeval en verlossing — of christologische: incarnatie, kruis en opstanding.

Het geloof in geweld is een vorm van contagieuze magie. In primitieve culturen trachtte men bijvoorbeeld een vijand te verwonden door glasscherven in diens voetsporen te planten. Zo tracht men nu nog, door mensen aan flarden te schieten, hun gedachten te ontzenuwen, of hun ideeën te weren. Dat lukte nog nooit, evenmin als die glasscherven de voeten konden deren die de sporen gemaakt hadden. Maar geloof reageert op teleurstelling gewoonlijk met verdubbelde devotie. Als wapens niets uitrichten, koopt men er meer van.

Heersende religie is nog: het geloof in geweld — niet beleden met de mond, wel van harte geloofd. Maar deze religie is niet minder in verval geraakt dan haar tweelingzus, de cultus van de christelijke, geweldloze Jezus — wel beleden met de mond, niet van harte geloofd. Beide zijn even dubbelzinnig en compenseren elkaar wederzijds. Deze schizofrene religieuze structuur, zo kenmerkend voor het christelijke tijdperk, was al ontmaskerd als hypocrisie toen ze nog slechts in het jodendom voorkwam.⁴²⁸

⁴²⁶ Evangelie van Johannes, 1:9. Ontleend aan de profeet Hosea 6:5.

⁴²⁷ Zie hierover o.m. Christina Hack, *Groter dan ons hart*, Den Haag 1993 (dissertatie).

⁴²⁸ Zie Paulus, Romeinen 10:8-10 en Jezus, Mattheüs 23.

Zoals in hoofdstuk iv werd betoogd is het geloof in geweld ook een onvermijdelijke implicatie van de absoluutstelling van het economisch aspect: de verwinkeling van alles. Zonder gewapende bescherming van de overvloed der rijken tegen de begeerte der armen is de mythe van de vrije markt als allesoplosser niet in stand te houden. Maar geloof in geweld heeft veel oudere papieren dan geloof in de markt.⁴²⁹

Misschien is de crisis van het geweldsgeloof het aanschouwelijkst te demonstreren aan wat er met het strafrecht aan de hand is.

Twee legitimaties voor geweld zijn traditioneel: gevaarlijke vijanden buiten het land en gevaarlijke boeven in het land. Daaraan ontleent de overheid haar bevoegdheid om gewapenderhand op te treden. Nu de eerste legitimatie voor de rijke landen sinds 1989 weggevalen is, is de tweede dubbel belangrijk geworden. De criminaliteit is echter niet verdubbeld; integendeel. Er is een tekort aan criminaliteit.⁴³⁰ Daarom wordt op vijf manieren gezorgd voor stijgende criminaliteitscijfers: door de werkloosheid te doen toenemen, de sociale rechten te verminderen, vluchtelingen te criminaliseren, verdovende genotmiddelen te verbieden en vergrijpen langer te straffen (méér gevangenis). Helaas niet, door corruptie bij justitie en politie (bijvoorbeeld in de IRT-affaire) of geweld jegens vrouwen en kinderen strenger te vervolgen.

Door dit alles neemt ook het algemene gevoel van onveiligheid toe. Juist dit laatste kan verhoging van uitgaven voor politie en justitie aanvaardbaar maken, zodat de verlaging van uitgaven voor defensie de slagkracht van de overheid, dus de staatsveiligheid, niet aantast. Het op deze wijze gewettigde uitbreiden van de gevangenis capaciteit is een van de symptomen van een ontwikkeling in de richting van een repressieve politiestaat ten koste van de mensenrechten.

Deze hele ontwikkeling wordt voorgesteld als haar tegendeel: socialisering van de overheidsdwang, 'social control' in plaats van straf. Die vermomming van de politiestaat lukt alleen als niemand kijkt naar de effecten

⁴²⁹ Bill Clinton, president van de Verenigde Staten van Amerika, noemde in zijn rede (hij maakte de indruk dat hij er persoonlijk achter stond) voor de jeugd van Europa, gehouden te Brussel op 9-1-1994, 'market democracy' als doel om naar te streven. Bedoelde hij marktdemocratie in tegenstelling tot het vroegere Sovjetbegrip volksdemocratie? Bedoelde hij democratie op de markt, dus economische democratie? Of commercialiseerde hij democratie? In ieder geval beleed hij hier zijn geloof in de markt. Vertalers van deze televisiereportage, zowel via de franse TV5 als via de duitse WDR, vertaalden zijn woordje 'market' in dit verband niet; ze lieten het gewoon weg.

⁴³⁰ Zie hierover o.a. Rieken Jongman, (1990) *Over de geringe omvang van criminaliteit,* pp. 31-47 in Cyrille Fijnaut & Pieter Spierenburg (ed.), *Scherp toezicht, van 'Boeventucht' tot 'Samenleving en Criminaliteit,* Arnhem.

ervan!⁴³¹ Advocaat-generaal Jan Leyten en minister Ien Dales hadden gelijk toen zij begin 1994 verontwaardigd reageerden op de paniek over gestegen criminaliteitscijfers. De criminaliteit loopt in werkelijkheid terug.

Een vraag die hier nog besproken dient te worden is de oude vraag of de god iemand is of iets, persoon of zaak, bijvoorbeeld een relatie tussen personen zoals liefde. Het al eerder genoemde voorbeeld van het gebed geeft ook hier uitkomst, werpt althans meer licht op de vraag.

Aan één kant geldt: god moet wel een persoon zijn, anders kon men niet tot hem bidden. Dan moet hij ook oren hebben om te horen, dus lichamenlijk aanwezig zijn en dat is hij niet, tenzij in onszelf. Hij heeft geen andere oren dan de onze. Deze paradox is vastgelegd door o.a. de evangelist Johannes: 'een geest is de god en wie hem aanbidden, moeten in geest en waarheid aanbidden' (4:24 eigen vertaling). Het paradoxale is, dat de god niet tegelijkertijd een geest kan zijn die mij bezielt terwijl ik bid in een geest van waarheid, en de geest tot wie ik mij in dat gebed richt. Dan zou hij zijn als iemand die zichzelf opbelt, met als onvermijdelijk gevolg de in-gesprek-toon. De geest waarin ik bid is niet de geest die ik aanspreek; mijn god en mijn geest zijn twee geesten in mij.⁴³²

Aan de andere kant kan de god geen persoon zijn, anders zou iedereen woedend op hem worden omdat hij desgevraagd geen antwoord geeft, wat voor een god te lomp is: noblesse oblige. Men zou hem vermoorden zoals men een onverantwoordelijke machthebber vermoordt. Het is dan ook met nauw verholen woede dat profeten, psalmisten en Job een antwoord van hun god eisen of de schuld van diens sprakeloosheid op de bidders werpen: 'het zijn uw ongerechtigheden die scheiding brengen tussen u en uw god zodat hij niet hoort.' In deze samenhang staat ook het gebedsverbod voor Jeremia: 'bid niet voor dit volk.'⁴³³

De god kan ook daarom geen persoon zijn omdat hij niet gedood kan worden. Onsterfelijkheid maakt een god onlichamelijk. Als hij een per-

⁴³¹ Jolande uit Beyerse en René van Swaaningen rapporteren een onderzoek hiernaar in Rotterdam-Zuid onder de titel *Social Control as a Policy: Pragmatic Moralism with a Structural Deficit in: Social and Legal Studies*, London 1993 Vol.2, pp. 281-302.

⁴³² Paulus: 'Die geest getuigt met onze geest' Rom. 8:16.

⁴³³ Jesaja 59:2 en Jeremia 7:16. Een algemeen gebedsverbod vindt men in het Thomas-evangelie, een in 1945 in Egypte gevonden Koptische tekst, waarvan het Griekse origineel stamt uit het eind van de tweede eeuw. Dit evangelie is kenmerkend aan de herziening ontkomen die de Bergrede in Mattheüs voor religieus gebruik geschikt gemaakt heeft. De passage luidt in het Thomas-evangelie: 'Jezus zei: Wanneer u vast, zult u zonde voor uzelf voortbrengen; wanneer u bidt, zult u worden veroordeeld; wanneer u aalmoezen geeft zult u uw geest schaden.' *Het Thomas Evangelie*, Amsterdam 1993 (1980), par. 14.

soon was, was hij allang gedood, want hij vertoont alle slachtofferkenmerken die daarvoor vereist zijn: hij is volstrekt uitzonderlijk.

Dus is de god moeilijk denkbaar als persoon (voorstelbaar wel). Een relatie dan? Maar de oplossing 'god is liefde' van de apostel Johannes⁴³⁴ voldoet niet want liefde kan niet voortdurend helemaal onzichtbaar blijven en, nogmaals, tegen liefde valt niet te praten. Bovendien is liefde een relatie die door mensen onderhouden wordt, terwijl daarentegen van de bijbelse god wordt gezegd dat hij zijn schepping onderhoudt, waaronder ook de mensen. Liefde is als god moeilijk denkbaar (voelbaar wel). Een andere bijbelse oplossing: 'Zalig wie den HEER verwachten' (de god is er niet; de god komt nog) komt neer op een voorlopig atheïsme en een pijnlijk gemis, zoals in Multatuli's Gebed van een Onwetende: Mijn God, er is geen god!

Het denken over deze onoplosbare kwestie is dan ook nooit verder gekomen dan deze twee noodoplossingen: 1) de god die nog verwacht wordt. In de Hebreeuwse bijbel vinden we de verwachting van JHWH, in het Nieuwe Testament de verwachting van Christus uit de hemel, in het humanisme de hoop op morele ontwikkeling van de mensheid; 2) de god die in de relatie tussen mensen reeds aanwezig is met 'liefde' als markantste signalement. Dorothee Sölle citeert op dit laatste punt Isabel Carter Heyward: 'god is de macht die wij hebben in de liefde voor elkaar.' Zelf schreef zij dat God de liefde is 'die tussen mensen bestaat of ook wel ontbreekt. Waar liefde tussen mensen ontbreekt daar helpt ook de interpretatie 'God' niets.'

Evenwel: de god behoort een persoon te zijn omdat religieuze mensen tegenwoordig met minder, een deel van zichzelf, een dier of plant, laat staan een levenloos ding, niet toe kunnen; op het hoogste morele ontwikkelingsniveau moet de goddelijke waardigheid zelfs (en wel, volgens D. Bonhoeffer en C. H. Dodd, in zedelijk opzicht: zij noemen Gods transcendentie van ethische aard) boven de menselijke waardigheid uit gaan.

De levende god kán echter geen persoon zijn omdat hij dan gedood zou zijn. De god kan dus noch een persoon, noch iets van de mens, ofwel een dier, plant of ding zijn. Toch zou de conclusie ongeldig zijn die uit deze antinomie volgt, te weten: dat god een ondenkbaar project is. Evenals in de moderne wiskunde en fysica moeten we ook hier, in de theologie, onder het hoofdstuk transcendentie god, vaststellen dat er een derde mogelijkheid bestaat naast persoon of niet-persoon.

Tertium datur, en wel: de rol of functie die zowel door een persoon als door een niet-persoon vervuld kan worden. En die rol wordt in feite vervuld bij alle mensen die zich door een god of diens surrogaat laten

⁴³⁴ 1 Joh. 4:8.

besturen. In de psychologie heet een dergelijke machtige voorstelling een projectie, in toneelstukken en films een rol, in romans een personage, in het maatschappelijk leven een ambt.

God is zeer zeker een eretitel die naar gelang van de geloofsovertuiging uitdrukkelijk wordt toegekend aan wie of wat de toekenner bestuurt. Van keizer Augustus en van Willem Kloos is bekend dat zij de titel aan zichzelf toekenden. Soms lieten verwaande en asociale tirannen zich als god vereren; Mao Zedong is het meest recente, gruwelijke voorbeeld daarvan.

God is ook wel de rol van anonieme opdrachtgever, inspirator of projectleider die verantwoordelijke, bescheiden en sociaal voelende mensen een enkele keer op zich nemen. Naar ik vermoed, waren de vriend van Mozes en de onbekende vader van Jezus zulke mensen. God is beslist ook een personage uit een verloren gegane roman van drieduizend jaar geleden.⁴³⁵

God is voorts de rol van belangrijkste drijfveer (Tillich: ultimate concern) in een mens; een rol die, niet altijd uitdrukkelijk maar wel altijd in feite, wordt toegestaan aan wie of wat dan ook; door Eichmann aan zijn Führer, door slempers aan hun buik⁴³⁶, door Israëlieten aan JHWH.

God JHWH werd op het Israëlitische toneel in een kritische rolopvatting gespeeld door diverse personen, o.a. de hardvochtige Mozes (niet de zachtmoedige van Numeri), Hosea, Jesaja II en, althans volgens de schrijver van Johannes 1, Jezus 'de eniggeboren god' (Joh. 1:18, Nieuwe Wereldvertaling). Petrus en Paulus weigerden die rol op een heidens, niet-joods toneel te spelen.⁴³⁷ Dus: de titel 'god' wordt toegekend, de rol gegund zowel 1) aan een persoon als 2) aan een zaak.

1) De persoon is — behalve in niet-bijbelse gevallen zoals Augustus en Mao — nooit de met name genoemde ander; de persoon die de rol van god heeft is in de bijbel anoniem (JHWH is geen Hebreeuwse voornaam) en blijft op de achtergrond.⁴³⁸ God is mijn voorstelling van de ander.

Bijvoorbeeld: Jacobs voorstelling van Ezau in Pniël.⁴³⁹ Jacob worstelde 's nachts niet met een man maar met een spook, want spoken moeten altijd

⁴³⁵ Deze alleszins plausibele hypothese van een verloren roman, geschreven door een vrouw uit hofkringen omstreeks 900 v. Chr. en nog te reconstrueren uit de oudste tekstlaag van de Tora, de zogeheten J-tekst, is prachtig uitgewerkt door Harold Bloom en David Rosenberg in 'The Book of J', New York 1990.

⁴³⁶ Paulus, Philippenzen 3:19.

⁴³⁷ Handelingen 10:26, 14:15.

⁴³⁸ Het was Zimmerli, die in zijn bijdrage over de Ebed JHWH in Kittels TWNT de principiële anonimiteit van de Knecht des HEREN aan het licht bracht. Deze anonimiteit maakt het iedere vrome zo gemakkelijk mogelijk, bij gelegenheid die rol zelf op zich te nemen. Niemand claimt de rol, hij is in principe altijd vacant.

⁴³⁹ Genesis 33:10.

weg wezen als de dageraad aanbreekt, en dat was hier het geval. Het spook had de stem en het gelaat van een god ('penei elohim' zoals Jacob later aan Ezau vertelde) maar de harde handen van Ezau: het wàs Jacobs voorstelling van Ezau. (Bijna een herhaling van 'De stem is Jacobs stem maar de handen zijn Ezaus handen.') Hoe dan ook, hij beseftte dat hij in levensgevaar was. Hij moest de grens over naar het gebied waar hij Ezaus troepen niet meer kon ontlopen. Zijn kudde gebruikte hij als smeergeld, zijn eerste vrouw Lea, zijn slavinnen en hun kinderen als schild voor zijn geliefde vrouw Rachel met haar kind. Toen hij na zeven knievallen eindelijk Ezau ontmoette viel het dusdanig mee dat hij opgelucht zeggen kon: 'Ik heb uw gezicht [ponum] gezien zoals men het gezicht van god ziet [wat als dodelijk gold] en gij hebt welgevallen aan mij gehad!' Dat was het vriendelijke gezicht van god, maar hij liep nog wel mank van de slechte nacht die hij gehad had met het dreigende gezicht van god. (Pniël = gelaat van god.) Kort samengevat: god is onze voorstelling van de ander tegenover ons, naast ons, onder ons, boven ons, in ons.

2) De zaak is de relatie tussen mij en die voorstelling van een ander. Beide, persoon èn zaak, voorstelling èn relatie, spelen wel eens de invloedrijke rol van de god; maar deze twee antwoorden zijn zo wezenlijk verschillend dat ze elkaar uitsluiten; 'god' is noch een persoon noch een zaak. Wat dan? Een kwaliteit. De christenen van de derde eeuw wilden tòch een kwantiteit, een grootheid. Dat leidde tot het ongerijmde dogma van de Drieëenheid. Maar wie liefde zegt, dus niet personifieert, zegt macht; evenals wie wel personifieert! 'God' is dus interpretatie van iets of iemand als machtig. Het Hebreeuwse 'El' betekent eigenlijk 'macht'.

Denken over de god bracht ons bij het begrip heerschappij, dus ook bij het onrecht lijden en doen zonder dat iemand ingrijpt. Onder niet-anarchisten (Roger Garaudy zie ik als een anarchist) heeft niemand deze samenhang tussen heerschappij en onrecht duidelijker geschetst dan Walter Wink:

'Zorg voor het herstel van een speciaal onrecht moet beschouwd worden als een deel van een bredere strijd tegen het Heerschappijstelsel in zijn geheel. Campagnes voor sociale gerechtigheid zijn gestrand op de kortzichtige onmacht om deze bredere context te zien. Dientengevolge houden de middelen, die zij gebruiken, dikwijls heerschappij in. Onze verdeeldheid naar ras of klasse wordt meegenomen binnen de sociale beweging. Onze mannelijke superioriteit wordt door de leiders ervan gedictteerd. Gedeeltelijke pogingen tot sociale vooruitgang staan dikwijls los van elkaar. Er is geen bredere visie die al zulk streven verenigt tot een groter geheel.

'Het evangelie bevat zo'n visie: het geweldloze rijk van god. Maar die

visie is de mist in gegaan en soms totaal verdwenen door het overbrengen van het godsrijk naar een hemels voortbestaan met individuele schadevergoeding — ‘pie in the sky when you die bye and bye.’ Voor velen is ‘koninkrijk’ of ‘rijk’ van god ontbloot van iedere concrete inhoud en de monarchistische taal ervan wordt ervaren als seksistisch en patriarchaal. Daardoor is de visie op de nieuwe wereld die Jezus voor ogen stond, verloren gegaan, zelfs voor de meeste christenen.⁴⁴⁰

Niet echter voor Wink zelf en nog zeventuizend⁴⁴¹ . . . nee veel méér nu, dank zij de formulering van het evangelie als Verklaring van de Rechten van de Mens, onder het Alziend Oog van de Allerhoogste door bemiddeling van een Engel aan het Franse Volk aangereikt . . .⁴⁴²

§ 6.7. RELIGIE ALS NEUROTISCH GELOOF⁴⁴³

De drie kenmerken waardoor een religie zich onderscheidt van een ondubbelzinnig, ongedwongen geloof dat vrij is van proselitisme heb ik voorlopig aangeduid als dubbelzinnigheid, ritueel en ijver. Het is niet moeilijk om deze drie, als men ze eenmaal onderscheiden heeft, te herkennen als neurotische symptomen.

In de psychoanalyse worden neurotische symptomen doorgaans in verband gebracht met krenkende of schokkende ervaringen in de vroege jeugd tot circa het vijfde levensjaar, ervaringen die sindsdien vergeten of verdrongen waren en betrekking hadden op agressie of seksualiteit. Freud, die dit meedeelt⁴⁴⁴, zegt het volgende over dubbelzinnigheid:

⁴⁴⁰ a.w. p. 107. Ook Hazel Henderson wees om dezelfde urgente reden op deze brede context: ‘The task for all of us committed to these social-change movements is to see that *we are one coalition* in the larger politics of reconceptualization.’ Hazel Henderson, *The Politics of the Solar Age*, Indianapolis 1988, p. 5. Roger Garaudy gaf in zijn *Avons-nous besoin de Dieu?* eveneens een politieke, geweldloze interpretatie van de boodschap van Jezus. Zie Roger Garaudy, *Hebben wij God nodig?* Baarn 1995, pp. 71-77. Van de theologen die dit deden vermeld ik nog Martin Hengel, *Christus und die Macht*, Stuttgart 1974, pp. 15-22.

⁴⁴¹ I Koningen 19:18.

⁴⁴² Gravure, voorstellende Marianne met haar verbroken ketenen nog in beide handen, onder het Alziend Oog door kijkend naar de Engel. Deze wijst met zijn toverstaf naar het Oog en met de linkerhand op de daaronder afgedrukte *Déclaration des Droits de l’Homme et du Citoyen*, dd. 20, 21, 23, 24 en 26 augustus 1789 vastgesteld door de Nationale Vergadering en goedgekeurd door de Koning. De prent bevindt zich in het Musée de la Ville de Paris en werd opnieuw uitgegeven bij Monogramme in 1988 ter gelegenheid van het Tweehonderdjarig jubileum van de Franse Revolutie.

⁴⁴³ Ik volg hier dus het spraakgebruik van Freud, Barth en Bonhoeffer; niet dat van Dooyeweerd en Tillich die religie als diepste drijfveer zien.

⁴⁴⁴ Sigmund Freud, *De man Mozes en de monotheïstische religie*, vertaald door

De effecten van het trauma zijn tweërlei, positief en negatief. De positieve zijn pogingen om het trauma weer tot leven te wekken, dus de vergeten ervaring te herinneren, of beter nog, tot realiteit te maken, een herhaling ervan opnieuw te beleven . . . Men vat deze pogingen samen als *fixatie* aan het trauma en als *herhalingsdwang*. Ze kunnen in het zogeheten normale Ik worden opgenomen en als permanente tendensen onveranderlijke karaktertrekken aan het Ik verlenen, hoewel of veeleer juist omdat hun ware motivering, hun historische oorsprong is vergeten.

(Het trauma van de joodse religie is de moord op Mozes, later herhaald als de moord op Jezus, schreef Freud. En het ‘vergeten’ daarvan is het goedpraten ervan als een door God zelf gebracht offer, denk ik. Maar dat was nog niet het ergste. De christenen hebben niet alleen Jezus maar ook diens leer vermoord, door het kruis als mascotte in de vaandels van het Romeinse leger te accepteren. Dat is hun onvergefelijke⁴⁴⁵ zonde, die zij dan ook verdrongen hebben: het etiologische trauma van de neurose die ‘christendom’ heet.) Nu weer Freud:

De negatieve reacties stellen zich het tegenovergestelde ten doel: van de vergeten trauma’s mag niets worden herinnerd noch herhaald. Wij kunnen ze samenvatten als *afweerreacties*. Ze uit zich vooral in zogeheten *vermijdingen*, die in *remmingen* of *fobieën* kunnen culminereren. Ook deze negatieve reacties dragen in zeer sterke mate bij aan de stempeling van het karakter; in wezen zijn het evenzeer fixaties aan het trauma als hun tegenhangers, alleen zijn het fixaties met tegengestelde tendens. De symptomen van de neurose in engere zin zijn compromisformaties waarin beide soorten — uit de trauma’s voortvloeiende — strevingen samengaan, zodat soms de component van de ene, soms die van de andere richting hierin dominant tot uitdrukking komt. Deze tegengestelde reacties doen conflicten ontstaan die doorgaans niet kunnen worden beslecht.

Vandaar dan de dubbelzinnigheid. Op ritueel acht ik het onmiddellijk daarop volgende van toepassing:

Al deze fenomenen, zowel de symptomen als de inperkingen van het Ik en de stabiele karakterveranderingen, bezitten een *dwangmatig* karakter, dat wil zeggen, bij een grote psychische intensiteit vertonen ze een verregaande onafhankelijkheid van de organisatie van de andere psychische processen, die wèl

Wilfred Oranje, Meppel en Amsterdam 1992, pp. 87-92.

⁴⁴⁵ ‘Spreekt iemand een woord tegen den Zoon des Mensen, het zal hem vergeven worden; maar spreekt iemand tegen den Heiligen Geest, het zal hem niet vergeven worden, noch in deze eeuw noch in de toekomst.’ Mattheüs 12:32

aan de eisen van de reële buitenwereld zijn aangepast en aan de wetten van het logische denken gehoorzamen. Deze pathologische fenomenen worden door de externe realiteit niet of onvoldoende beïnvloed, storen zich niet aan haar noch aan haar psychische representatie, zodat ze gemakkelijk in actieve oppositie tot beide komen te staan.

Op bekeringsijver werpt het directe vervolg dan zijn licht:

Ze vormen als het ware een staat in de staat, een ontoegankelijke partij, onbruikbaar om mee samen te werken, maar die erin kan slagen het andere, zogeheten normale te overwinnen en aan zich dienstbaar te maken. Gebeurt dit, dan is daarmee de heerschappij van een interne psychische realiteit over de realiteit van de buitenwereld bereikt, de weg naar de psychose geopend. Ook als het niet zover komt, kan het praktische belang van deze situatie moeilijk worden overschat. De geremdheid en de levensonmacht van de personen die door een neurose worden beheerst, zijn een in de menselijke samenleving zeer belangrijke factor en men mag hierin de uitdrukking van hun fixatie aan een vroeg deel van hun verleden onderkennen. (Cursiveringen van Freud zelf.)

Natuurlijk dacht de schrijver hierbij nog uitsluitend aan individuele psychische processen, maar de analogie met religieuze groepspraktijken is frappant.

Ik behoef voor het kenmerk van dubbelzinnigheid slechts te herinneren aan Rudolf Otto's beroemde religie-definitie: *mysterium tremendum ac fascinans* (angstwekkend en boeiend raadsel). Ik kan ook mijn eigen verbijstering over het niet-pacifist zijn van de religieuze vereerders van de pacifist Jezus noemen. Of de titel van Girards hoofdwerk: *La violence et le sacré*. Het is dezelfde dubbelzinnigheid die in de psychologie bekend is als het dubbele beeld van de straffende en koesterende moeder, en in de politiek als het militair-industrieel complex.

Voor het kenmerk van de dwang is de eredienst het overrompelende bewijs: de logica staat erbij stil, men bidt zonder ophouden dezelfde woorden zonder dat men er effect van verwacht; de kerken bidden om vrede zonder hun beleggingen in de oorlogsindustrie op te geven. Discussies die ik hierover met beheerders van kerkelijke kapitalen aanging, toonden aan dat de beleggers zich uitsluitend verantwoordelijk achtten voor de stipte uitvoering van hun opdracht, de kapitalen rendabel te beleggen; niet voor de sociale of politieke effecten daarvan.

Ook de voorbeden en de collecten voor de armen konden (bij de Hervormde Gemeente Amsterdam in de jaren zeventig) niet bewerkstelligen dat het officieel genomen besluit werd uitgevoerd om althans twee procent van alle fondsen te bestemmen voor ontwikkelingssamen-

werking. Mijn pogingen om de functionarissen daartoe te bewegen liepen op niets uit.

Voor het kenmerk van de onverstoorbare, ontoegankelijke, niet coöperatieve partij die de ander, de normale, wil overwinnen en aan zich dienstbaar maken, kan men tegenwoordig niet meer naar zending en missie verwijzen; deze ervaren instellingen zijn wijzer geworden en stellen zich op als dienstbaar aan anderen. Maar in de omgang met degenen die deze instituten betalen bemerkt men nog al te vaak hun ontoegankelijkheid voor andersdenkenden, hun neiging je te bekeren; helaas niet van je zonden, nee, je te betrekken bij hun eigen dwanghandelingen. Zelfs een quaker, dus iemand die vrij is van ambten, sacramenten en hiërarchie zei eens tegen mij, toen ik jarenlang hun discussie-avonden bezocht had: kom je nooit in de meeting?

In de eerste eeuw kwamen christenen wel wekelijks bij elkaar, soms op een weekdag, vóór werktijd, soms op zaterdag op een plek buiten de stad aan de rivier als dat kon, om nieuwe leden te dopen ‘ofschoon Jezus zelf niet doopte’ en Paulus nauwelijks.⁴⁴⁶ Hun geloof was in zoverre niet-religieus, dat zij naast de waterdoop van Johannes ook heidense riten, zoals de door joden geschuwde sacrale offermaaltijd, op creatieve en onbekommerde wijze aan hun behoeften aanpasten. Zij stonden open voor alles en allen, maar kritisch, zodat zij eerder afweer van indringers dan bekeeringsijver vertoonden. In dit tevreden milieu kostte het Paulus de grootste moeite, de joodse besnijdenis af te schaffen, maar het lukte hem omdat die rite bij hen discriminerend en stigmatiserend ten opzichte van niet-joden werkte.

Het falen van de orthodoxe joden in Israël ten opzichte van hun Palestijnse landgenoten en de falikante mislukking van de oecumenische beweging onder de christenen waarborgen de juistheid van Freuds analyse ook op dit punt. Religie is neurotisch in deze drie opzichten: gevaarlijk dubbelzinnig, krampachtig ritueel en intolerant.

Maar religie is en blijft geloof, zij het neurotisch geloof. Dat het geloof is, houdt in dat het tevens nog twee andere kenmerken vertoont: integrerend en transcendent. Want geloof is de bijzondere kracht in ieder mens die in staat stelt tot integriteit en hoop. Door de ziekte die religie heet,

⁴⁴⁶ ‘En op den sabbatdag gingen wij de poort uit, de rivier langs, waar wij verwachtten dat een gebedsplaats zou zijn; en nedergezeten spraken wij tot de vrouwen die samengekomen waren’ (Hand. 16:13). Een van die vrouwen, Lydia de purperverkoopster, werd gedoopt en verschaftte daarop onderdak aan de vier heren, Paulus, Silas, Timotheus en Lucas de auteur. Paulus bedacht (1 Cor. 1:17): ‘Christus heeft mij niet gezonden om te dopen.’ Jezus doopte zelf niet (Evangelie van Johannes, 4:2).

wordt het geloof gedenatureerd en veranderen deze kenmerken van geloof in kenmerken van religie.

Over het eerste, het integrerende, citeer ik nogmaals Freud, die een bladzij verderop schreef:

Het fenomeen van de latentie der neurose tussen de eerste reacties op het trauma en het latere uitbreken van de ziekte moet als typisch worden beschouwd. Men kan dit ziek worden ook als een poging tot genezen opvatten, als een streven om de onder invloed van het trauma afgesplitste componenten van het Ik weer met de overige te verzoenen en in een machtig, tegen de buitenwereld bestand geheel te verenigen. Maar zulk een poging slaagt slechts zelden, tenzij de analytische arbeid te hulp komt, en ook dan niet altijd, en vaak genoeg eindigt ze in een totale verwoesting en versplintering van het Ik of in zijn overweldiging door de op een vroeg tijdstip afgesplitste, door het trauma beheerste component.

En natuurlijk psalm 86:11: ‘verenig mijn hart om uw naam te vrezen.’ De integrerende functie van geloof faalt ten gevolge van de dubbelzinnigheid van de religieuze geloofstoestand en roept als het ware om hulp.

Voor het tweede, het transcendente, de hoop, kan ik niet zo gemakkelijk Freud aanhalen. Hij was wel pacifist, maar in de mening dat alle beschaafde mensen dat waren. Meer uit fatsoen dan door visioen.⁴⁴⁷ Aan kritiek op Freud kom ik toe in hoofdstuk ix; hier eer ik hem slechts voor zijn inspanning die mij afgeleerd heeft het zieke te willen begrijpen als normaal.

Ondertussen tast de religie de hoop aan en verandert die in een oude angst. Door het aloude ‘vrees JHWH en den koning’ te vervangen door ‘vrees God, eert den keizer’⁴⁴⁸ had de Jezusbeweging de vrees voor de heersers gecorrigeerd, een sublieme correctie die in de praktijk neerkwam op vreesweigering, op volledige sublimering van doodsangst tot heldenmoed bij joodse, christelijke en islamitische verzetshelden.⁴⁴⁹ Deze revolutionaire correctie is in de religie niet voorradig, omdat daar de vrijheid door rituele herhalingsdwang, hiërarchie en bekeringsijver is verstikt.

⁴⁴⁷ Dat blijkt uit Freuds eerder aangehaald brief aan Einstein.

⁴⁴⁸ Vergelijk Spreuken 24:21: ‘Vrees JHWH en de koning,’ en 1 Petrus 2:17 ‘Vrees de god, eert de koning’ (mijn vertalingen). Deze sublieme correctie op de vrees voor heersers is in de Nederlandse cultuur overgenomen geweest maar nu verwaagd, zie het volkslied, ‘den koning van Hispanje heb ik altijd geerd’ en laatste strofe: ‘dat ik te genen tijde den koning heb veracht dan dat ik God den Here, die hoogste majesteit, heb moeten obediëren in der gerechtigheid.’

⁴⁴⁹ In Marokko reageerden straatjongens op een voorbijrijdende legerauto van het terreur-regime vol militairen met de kreet: Allah is groot!

Het transcendente in de christelijke religie is iets wanhopigs geworden: Heer ontferm u! (want hij is wreed); Geef ons vrede! (want hij is de Heer der Legerscharen); Vergeef ons! (want hij straft). Deze godsvoorstelling van de wanhopige — om van de hopeloze niet te spreken — is volgens een hedendaagse psychoanalytica, Ana-Maria Rizzuto, te wijten aan onvoldoende respons van de moeder (of de moederfiguur) in de symbiotische fase en het begin van de separatie-individuele fase van haar baby.⁴⁵⁰ In het collectieve geval van het christendom is deze angstaanjagende godsvoorstelling waarschijnlijk te wijten aan de stelselmatige verkettering van kritische geesten. Tot de eersten behoorde Marcion (ca. 150 na Chr.), die de wrede en straffende god van Mozes een lager waarderingscijfer toekende dan de god van Jezus. Dat Marcion daarbij de verschrikkelijke slordigheid beging, om dan meteen maar de hele Hebreeuwse bijbel te diskwalificeren, wordt tot de huidige dag door de orthodoxie tegen hem gebruikt; hetgeen niet vrij is van hypocrisie.

Zo zie ik religie als een ziek geloof, en gezond geloof als een voor religie gespaard gebleven krachtbron in ieder mens, als een persoonlijke relatie met zijn betere ik en zijn medemensen, die haar of hem machtiger maakt dan andere relaties dat kunnen. Het morele niveau ervan is een kwestie van persoonlijkheidsontwikkeling. Pelagius wist dat en Kohlberg heeft het aangetoond.

De ernst van de cultuurcrisis van de twintigste eeuw is niet gelegen in het feit dat de religie van de westerse cultuur, het christendom, geseculariseerd is. Integendeel. Die secularisatie is een rationeel effect van de taaie invloed van de bijbelse literatuur, een invloed waartegen de kerken met al hun macht niet opgewassen waren. Het dualisme van ziel en lichaam, god en wereld, waarheid en werkelijkheid enzovoort, is als psychische storing onderkend, vatbaar voor therapie. Kerkdiensten zijn iets voor liefhebbers van zielerorselen geworden, iets als zondagochtendconcerten. Bekeringsijver is, sinds de Wereldraad van Kerken proselitisme veroordeelde, iets onfatsoenlijks waarvoor alleen fundamentalisten zich niet schamen. In dit alles is het enige betreuenswaardige het verlies aan clericale arbeidsplaatsen. En zelfs dat is alleen betreuenswaardig voor zover waar is wat mijn hoogleraar christelijke ethiek E. L. Smelik tegen zijn studenten zei: ‘U denkt dat u roeping hebt maar in werkelijkheid studeert u alleen maar theologie omdat u voor niets anders geschikt bent.’ Niemand reageerde op deze schitterende onzin.

⁴⁵⁰ Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God, a psychoanalytic study*; Chicago 1979; geciteerd door Kosse Jonker, *De betekenis van religie voor psychiatrische patiënten*, Amsterdam 1985, p. 5 v. (doctoraalscriptie Vrije Universiteit).

Secularisatie is een zegen voor de mensheid, maar verlies van de hoop is niets minder dan terugval in een heidendom zoals onze cultuur sinds de profeten van Israël niet meer gekend heeft. De toestand is even ernstig als in de tijd waarin de belangrijkste bijbelteksten geschreven werden, zoals: ‘Wie JHWH zoeken hebben geen gebrek aan enig goed.’⁴⁵¹ Een geloofsgetuigenis in een wereld die geen kijk op enige toekomst had!

Hetzelfde geldt in onze tijd. Een predikant schreef onlangs in een kerkblad: ‘Mijn vrijzinnige collega Lenie Rijendam-Beek deelde mee somber gestemd te zijn over de toekomst: het loopt slecht af, las ik. We kunnen dus de hele eschatologie (kerkelijke leer betreffende de toekomstige triomf van Gods Rijk op aarde, E.S.) wel naar de schroothoop brengen.’ Als zelfs predikanten de uitzichtloosheid signaleren en daarvoor berisping door een rechtzinnige collega riskeren, moet ze een cultureel feit zijn. En anders helpt zo’n publicatie wel ten grave dragen wat er nog leefde aan eschatologie in de zin van slaapliedjes en opium van het volk.

§ 6.8. ONTTRONING VAN POLITIEKE GODEN

Mijn geloof is gebaseerd, en daarmee ook mijn hoop gevestigd, op erkenning van de rechten van de mens en van de volken als grondwet voor een onopgesmukte democratische wereld die van mondiaal en continentaal tot op dorps- en wijkniveau zichzelf kan regeren. Dat impliceert geen wereldregering, geen directief centrum, evenmin als een menselijk brein zoiets heeft.⁴⁵² Misschien een secretariaat voor mondiale coördinatie maar dat kan kleiner zijn dan het huidige secretariaat-generaal der Verenigde Naties omdat verreweg het meeste al op kleinere schaal geregeld wordt, overeenkomstig het subsidiariteitsprincipe. Deze coördinatie dienst kan dank zij de moderne communicatietechniek mobiel zijn, rondreizend, en flexibel, snel en doeltreffend de in federatief verband samenwerkende zeven werelddelen helpen hun politieke besluitvorming te coördineren met het oog op wat voor mondiaal evenwichtige bescherming van de Rechten van de Mens essentieel is, zoals milieu, rechtszekerheid, vrede en markt.

Krachtens het recht der volken op zelfbestuur kan een streek waar meer volken wonen eveneens als federatie bestuurd worden, dat wil zeggen door een gereguleerd overleg tussen vertegenwoordigers. De meeste macht, ook de meeste vracht, blijft dicht in de buurt van de mensen zelf die de macht verlenen en de vracht produceren. Het systeem van de Rechten van de Mens is immers in wezen eenvoudig, vrij van innerlijke tegenstrijdigheden. Bovendien is het op alle scholen verplichte leerstof. De so-

⁴⁵¹ Psalm 34:11.

⁴⁵² Daniël C. Dennet, *Het bewustzijn verklaard*, passim.

ciala en de politieke controle erop zullen op dezelfde federatieve, democratische wijze opgebouwd zijn.

De juridische controle echter op de handhaving van de Rechten van de Mens en van de Volken moet toevertrouwd zijn aan een los van wetgevers gekozen, werkelijk onafhankelijke rechterlijke macht die niet door de uitvoerende macht betaald wordt maar deze betaalt, dus ook de belastingen int. Dat betekent nauwe samenwerking van Justitie met Financiën en afzonderlijke verkiezingen voor de rechterlijke macht (op basis van onpartijdigheid) naast die voor de wetgevende macht (op basis van politieke partijprogramma's). Verkiezingen van rechters veronderstellen natuurlijk wel een mensenrechtenvoorlichting en dito opvoeding op minstens even grote schaal als, en doorgaans veel hoger kwaliteitsniveau dan, de partijpolitieke opleiding, voorlichting, journalistiek en propaganda. Anders ontstaat het gevaar dat de strafjustitie rechters de meeste stemmen krijgen.

Dit stelsel van gedeelde macht kan, op basis van parlementaire wetgeving en parlementaire zowel als buitenparlementaire controle op zowel de rechterlijke als de uitvoerende macht, op lokaal, nationaal, regionaal, continentaal en mondiaal niveau evenwichtig en goedkoop functioneren. Wat er na optimale decentralisatie nog rest van, bijvoorbeeld, het VN-secretariaat, kan het beste op de grens tussen Israëliësch en Palestijns Jeruzalem gevestigd worden.⁴⁵³ Zelfbestuur en sociale controle maken veel ambtenaren overbodig.

Een tweede noodzakelijke maatregel ter waarborging van de onafhankelijkheid van de rechter zal hem bevoegd moeten maken om een wet te toetsen aan de grondwet en daarmee toezicht te houden op de wetgever. Reeds komt dat er in de Nederlandse jurisprudentie steeds vaker van, al is het maar in de vorm van overwegingen in verband met de wél toegestane toetsing aan Internationale Verdragen. In elke grondwet behoort de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens te zijn opgenomen; Nederland loopt ook in dit opzicht achter.

De economische scheiding der machten van kapitaal en arbeid is, mede dank zij Marx, verder ontwikkeld dan de politieke scheiding tussen regering en rechtbank. In ons economische hoofdstuk iv schreven we al over deze vergelijking. En op religieus niveau is er, ondanks pseudodemocratie en basisgemeenten, van machtsdeling weinig te merken.

⁴⁵³ Johan Galtung in: De VN in beweging, Cahier 44 van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Nijmegen 1990, p. 111 noot 9: 'De grens tussen het Israëliësch en het Arabische deel van Jeruzalem zou ook een passende lokatie zijn. De brugfunctie die de VN-zetel daar zou kunnen vervullen in het conflict met de Derde Wereld levert een sterk argument voor Jeruzalem op, naast de overweging dat het in Azië ligt. Bovendien heeft het een sterke vredestraditie.'

Terecht zei de schrijver Stefan Heym in 1989 tegen miljoenen demonstranten uit Oost- en West-Berlijn: ‘Wij moeten leren regeren’ en, nadat het massale applaus weer geluwd was: ‘De macht behoort niet in handen van een enkeling te zijn.’

Naar mijn indruk, en dat lijkt marxistisch, is de gewapende staat de laatste god die aan de beurt komt om van zijn voetstuk te vallen, nog ná het kapitalisme. De reden is niet dat, wat Marx dacht, de staat nog nodig zou zijn om het kapitalisme terzijde te stellen; integendeel! De staat is nog nodig om het kapitalisme goedschiks (door wetgeving) of kwaadschiks (door gewapend optreden) te handhaven én de staat is het hardnekkigste euvel met de oudste papieren. Men moet niet vergeten dat de staat het gemeenschappelijk geloof is zowel van joden, christenen, moslims en bahá'ís, als van humanisten, socialisten en andere atheïsten. Kapitalisme heeft veel minder gelovigen dan de staat. Het heeft bovendien geen ingebouwd verweer tegen de dreigende instorting van het monetaire stelsel en zijn elites denken niet te kunnen functioneren onder een mensenrechtenregime dat investeringen vereist die pas over tientallen jaren rendement beginnen op te leveren. Zij zeggen: wie zal geld steken in zonne-energie, zolang er in olie en gas meer winst te behalen valt? Welke minister wil mensenrechtenonderwijs onder boeren die zich nog uitsloven voor een te laag inkomen?

De flexibiliteit van het kapitalisme is niet oneindig. Het kapitalistisch systeem hangt nog aan drie zijden draadjes: de ‘subsidies uit de derde wereld,’⁴⁵⁴ de volksgunst die gelooft in de dekking van zijn geld, en de militaire bescherming van de ongelijke verdeling in de wereld. Als de draadjes knappen, en dan waarschijnlijk in deze volgorde, dan zijn het leed en de chaos niet te overzien.

Men kan niet hopen en bidden dat deze toestand mag voortduren, maar evenmin of nog minder, dat de chaos zich zal uitbreiden. Als ik toch hoop op een rechtvaardige wereld sluit die hoop dus niet zonder leemte aan bij de huidige wereld; daarom noem ik de hoop het transcendente in het geloof. Voor velen is de wereld een hel waarin men hopen noch bidden kan. (Laatst nam ik mijn toevlucht tot bidden. Mijn god antwoordde mij binnen een seconde in de trant van Marten Toonders stripheld, Heer Olivier B. Bommel: ‘Schaam je! Doe iets! Verzin een list! Laat me niet overall alleen voor staan!’ Later vond ik in het Thomasevangelie Jezus’ waarschuwing: ‘Wanneer je bidt zul je veroordeeld worden.’) Toch kan men zich goed houden en in plaats van toegeven aan wanhoop vasthouden

⁴⁵⁴ Zo noemde Gorbatsjov de rendementen van de westerse wereldhandel en ontwikkelingssamenwerking, inclusief de rente en afbetaling op schulden aan rijke landen.

aan de hoop dat ons streven naar gerechtigheid en vrede nog tijdig zal slagen. Dat is een hoop die in de huidige wereld nauwelijks steun vindt, een hoop die niet alleen de feiten maar ook onze verbeelding tart. Daarin zie ik geen enkele reden haar op te geven. Elke andere hoop is een illusie gebleken; deze niet.

De staten, die hun wapens in de NAVO samengebracht hebben om hun rijkdommen te beschermen tegen hen van wie ze geroofd worden, sturen niet alleen 'economische' vluchtelingen terug naar de maatschappelijke ondergang waaraan zij ontkomen waren, maar verhinderen ook massale plundertochten van opgeofferde volken. De vreselijke 'invallen der Noormannen' van duizend jaar geleden kunnen dank zij die wapens niet herhaald worden in de vorm van invallen van Zuidmensen. Die doen wel pogingen maar ze stranden op de militaire afweer. Elke maand verdrinken honderden Afrikanen die naar Europa vluchten en Cubanen die naar de Verenigde Staten pogen te komen in opblaasbootjes of op vlotten. Een nieuwsuitzending van 12-8-'94 vermeldde dat de Amerikaanse marine bevoegdheid had gekregen om tegen Cubaanse vluchtelingen op te treden, terwijl toch hun vlucht wordt veroorzaakt door de Amerikaanse boycot van Cuba's economie.⁴⁵⁵

Toch is het niet zo, dat de politiek noodzakelijk bepaald wordt door de economie. Dat is een kapitalistisch en communistisch bijgeloof. Wanneer straks ieders gelijk recht op een menswaardig bestaan elke bevoorrechtiging en elke militaire bescherming van bevoorrechtiging uitsluit, wanneer investeringen in mondiale mensenrechtenprogramma's nog het enige uitzicht op duurzaam rendement bieden voor grote beleggers, dan zal geen vrije ondernemer noch enig 'marxist' blijven geloven dat de economie bepalend is voor de politiek. Het zijn immers politieke beslissingen die deze situatie dan voor de belegger zullen hebben geschapen. Marx zelf wist dat ook heel goed.⁴⁵⁶ Lenin en Mao erkenden met Marx het primaat van de

⁴⁵⁵ De American Association for World Health publiceerde in maart 1997 een rapport over de effecten van de blokkade op de gezondheidszorg in Cuba. De blokkade op voedsel en medicijnen, die overigens in strijd is met VN-resoluties en de Amerikaanse wet, heeft geleid tot een duidelijke stijging van het lijden op Cuba en zelfs tot overlijdensgevallen. Sinds 1992 is het aantal aanvragen van hulpzendingen medicijnen en instrumenten dramatisch gestegen. Door de blokkade kon men de aanvragen niet honoreren. Het 300 pagina's tellende rapport kwam tot stand na een jaar studie. (*Cuba Info* 15-4-1997, p. 3.)

⁴⁵⁶ 'Een maatschappelijke arbeidsverdeling is de bestaansvoorwaarde voor de warenproductie . . . , niet omgekeerd' schreef Karl Marx in *Het Kapitaal*, Hilversum, Antwerpen 1967, p. 7. De ondertitel van zijn *Das Kapital* luidde trouwens 'Kritik der politischen Oekonomie' en het was de vertaler Lipschits die het omkeerde: 'Een kritische beschouwing van de economische politiek'.

politiek ten opzichte van de economie. Zij begrepen alleen niet wat Proudhon al gezien had, namelijk dat het recht, of de schijn van recht die niet doorzien wordt, kortom het geloof in recht, op zijn beurt bepalend is voor de politiek, voor de politieke macht.⁴⁵⁷ Zo vielen ook deze gegevens op hun plaats in ons denkraam. Recht fundeert samenleving, samenleving fundeert geloof, geloof fundeert politiek, politiek fundeert economie. Marx echter, hoewel hij toegeeft dat er zonder eigendomsrecht geen ruilverhouding kan ontstaan, trekt daaruit niet de enig mogelijke conclusie, dat recht ten opzichte van economie fundamenteel is ook al buigt men het krom.

Doordat een god per definitie machtig is⁴⁵⁸, heeft geloof alles met politiek te maken al wil het dat vaak niet weten. Solon, omstreeks 640 voor Christus de democratische dichter en regent van Athene, wist al dat geen vorst ooit heeft kunnen regeren tegen de goden en hun priesters in. Ook nu nog wordt door een fundamentele verandering in het geloof van een volk de manier waarop het zich laat regeren grondig veranderd. Een mooi voorbeeld daarvan is het afnemend geloof in geweld, in zijn wortels aangetast door het wereldwijd groeiende inzicht in de overwegende betekenis van de mensenrechten voor de vrede. Tegenwoordig moet het geweldsgeloof zich verantwoorden tegenover de moderne vredeswetenschap en haar onderzoeksresultaten op het terrein van sociale verdediging⁴⁵⁹ en zich beschermen tegen de invloeden van de vredesbeweging en de beweging voor strafafschaffing.⁴⁶⁰ Daar komt bij dat de filosofische inzichten in de samenhang tussen religie en geweld, de girardijnse analyses van rivaliteit, mime-se en zondebokmechanisme zich snel verbreiden.⁴⁶¹ Het is dan ook niet te

⁴⁵⁷ ‘Dat wat die mentale predispositie in stand heeft gehouden en de betovering zo lang onoverwinnelijk heeft gemaakt, is de manier waarop regeringen zich altijd hebben voorgedaan als de natuurlijke rechtsinstelling, als beschermer van de zwakken.’ Pierre Joseph Proudhon, geciteerd door Daniël Guérin, *Het Anarchisme*, Utrecht 1970, p. 16.

⁴⁵⁸ Het woord ‘macht’ wordt in de Hebreeuwse bijbel gebruikt als technische term voor ‘god’, zowel het enkelvoud EL, als het meervoud ELOHIM. Vaak staat dat meervoud in een enigszins andere betekenis. Dan betekent het alleen en uitsluitend: de god van Israël. Ik vertaal Psalm 82:1: ‘God staat in de godsvergadering. Temidden der goden spreekt hij recht.’ Waarom wordt het meervoud gebruikt om daarmee de god van Israël aan te duiden? Om de hoge mate van macht aan te geven, denk ik. Martin Buber dacht dat het meervoud de hoge mate van eerbied uitdrukte: ‘Du Alles was mir göttlich ist’.

⁴⁵⁹ Hierover o.a. Johan Galtung, *Er zijn alternatieven*, Amersfoort, Leuven 1984; Johan Niezing, *Sociale verdediging als logisch alternatief*, Assen 1987.

⁴⁶⁰ Zie over strafafschaffing o.a. Herman Bianchi, René van Swaaningen (ed.), *Abolitionism; towards a non repressive approach to crime*, Amsterdam 1986.

⁴⁶¹ Zie voetnoot 386 sub 6.4.5. slot, p. 284, de citaten van Wolfgang Palaver.

verwonderen dat de plannen voor een ondemocratische politiestaat Europa op groeiend verzet stuiten. Een verwoestende burgeroorlog in Serajewo leidde in 1992 niet meer tot een wereldoorlog, wat twee pistoolschoten daar in 1914 wèl deden.⁴⁶²

Het duidelijkst sprekende voorbeeld wordt wellicht gevormd door de Organisatie van de Verenigde Naties. Het vetorecht der rivaliserende grootmachten in de Veiligheidsraad (vetorecht is een hard woord voor consensusmodel; juridisch komt het op hetzelfde neer) verhindert militarisering onder commando van één staat. Het verhinderde ook veel goeds maar dat moet ons niet verleiden het maar af te willen schaffen, gesteld al dat zoiets zou kunnen. Welke grootmacht zou nog deelnemer blijven als hij niet meer door een vetorecht kon verhinderen dat de hele wereld zich gewapenderhand tegen hem keert? Het vetorecht is het cement van dit bouwwerk. Helaas zien velen dat over het hoofd. Onhoudbaar daarentegen en bovendien achterhaald is de ongelijke verdeling ervan: alleen de mogendheden die in de Tweede Wereldoorlog triomfeerden, hebben vetorecht. De andere zouden moeten weigeren, zonder vetorecht in de Veiligheidsraad zitting te nemen! Men deinst nog terug voor de consequenties: een Duits veto tegen een Amerikaans initiatief, bijvoorbeeld.

Uit geloofsoogpunt bezien is hier een aardverschuiving opgetreden van vertrouwen, van geloof in geweld onder eenhoofdige leiding naar geloof in multilateraal overleg. Deze verschuiving is nogal diepgaand en laat niemand onberoerd. Zelfs de verharde bandieten of hun brave agenten die als staatshoofden van Irak, Iran, Israël, Syrië, Turkije, Libië en Marokko het Nabije Oosten onveilig houden, durven niet meer als de door Bertha von Suttner beschreven Oostenrijkers uit de 19e eeuw te spreken van een frisse, vrolijke oorlog. De op militaire leest geschoeide lidstaten van de VN verliezen hun soevereiniteit stukje bij beetje en hun krijgsmachten krimpen ineen als kerken.

Veiligheid en geborgenheid, voorheen tevergeefs gezocht bij bovenmenselijke goden door bijna alle mensen, wordt nu door een steeds toeneemend aantal Europeanen alleen nog verwacht van de supranationale staat (een gemilitariseerde VN) òf van de enige bescherming daartegen, de Rechten van de Mens. Religie en geloof oriënteren zich aan één van die twee. Geweldsgezinde fundamentalisten, christenen zowel als moslims, blijven trouw aan de taken van de nationale staat, de enige legitimatie voor hun geweld. Vreedzame oecumenisten en humanisten richten zich op internationale ontwikkeling, vrede en milieudefensie, taken die elk nationaal staatsbelang te boven gaan. De lijm van het historisch compromis van

⁴⁶² Rudolf de Jong, *Serajewo 1914/1992*, in *De As* nr. 99, dd. juli-september 1992, Moerkapelle 1992.

1948, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens die beide soorten van taken verenigt, blijft geen eeuw plakken.

Dit conflict tussen Staat en Rechten van de Mens grijpt steeds verder om zich heen. De Tweede Golfoorlog en de burgeroorlogen in Europa waren zo onverzoenlijk omdat de **gemeenschappelijke** basis van overleg door de partijen niet serieus genomen werd. De Rechten van de Mens zijn immers die basis, de Staat is de fundamentele ontkenning ervan. Althans, zolang de Staat gefundeerd is op het beginsel van het gemonopoliseerd geweld, in plaats van op het zelfbeschikkingsrecht der volken en op de Rechten van de Mens.

De kloof tussen die twee beginselen, ongelijkheid en gelijkheid in rechten, is onoverbrugbaar. Het compromis, uitgewerkt in de Universele Verklaring en de daaruit volgende Verdragen, is geen schikking tussen twee gelijkwaardige partners die hun conflict bijgelegd hebben maar een onstabiele verbinding van twee tegenstrijdige principes. Het is een combinatie van rechten en voorrechten, door samenwerkende staten ingebouwd in de Universele Verklaring, om die te kunnen aanvaarden. Geoordeeld naar het effect, afgezien van de bedoeling, is het strikt genomen juist om te spreken van boerenbedrog dan van een compromis. Het effect is bekend. Argeloze mensen gaan er blij mee op weg en aan het werk, machtige staten trekken zich er niets van aan maar houden de schijn op van wél, precies overeenkomstig de analyse van Proudhon die de staatsmacht verklaart uit de schijn van recht die ze ophoudt. Dank zij het ophouden van die schijn kan de mensenrechtenbeweging met behulp van haar niet-gouvernementele organisaties doorgaan, iets wat gouvernementen met lede ogen aanzien. Ik wil er niet aan denken wat er zou gebeuren als ze zelfs de schijn niet meer ophielden.

Omdat een compromis niet mogelijk is, moet ik kiezen. Waarom is een compromis niet mogelijk? Wel, religieus gezien is het compromis een vorm van sacrificieel denken, offerdenken: men offert een deel van de waarheid op om een ander deel te behouden. Wie daarvan slechts onheil verwacht, verwacht ook geen heil van een compromis tussen waar en onwaar, recht en onrecht. Profeten van de 20e eeuw, Simone Weil, Clara Meijer-Wichmann, Dietrich Bonhoeffer, Dorothee Sölle, Albert Luthuli, Mohandas K. Gandhi, Oscar Romero, Martin L. King, Noam Chomsky, René Girard — maar ook gesprekken met moslims, joden, bahá'ís, christenen, boeddhisten en socialisten, allen mensenrechtenactivisten in Europa en Amerika, hebben mij daarvan overtuigd. En dan is de keus niet moeilijk, alleen ongeriefelijk heldhaftig: voor het recht, tegen de staat.

Het spreekt vanzelf dat dit geloof ons geen veiligheid biedt. Integendeel, het brengt ons in ernstig gevaar, althans voorlopig. Nog onlangs

werd bericht over een collega van de Syrische Liga voor de Rechten van de Mens, die na gemarteld te zijn gevangen wordt gehouden zonder medische hulp en zonder recht op bezoek.⁴⁶³ De enig mogelijke veiligheid is er een op lange termijn. Want tussen de feitelijke wereld en een veilige wereld staan alle problemen van de wereld. Hun oplossingen kunnen niet zonder gevaar voor de oplossers verwezenlijkt worden. Daarom kan een waar geloof niet anders dan een riskant geloof zijn. Habakuks profetie ‘de rechtvaardige zal door zijn geloof leven’ (2:4) is tot nu toe een utopie gebleven. Ook ‘de laatste der rechtvaardigen’ sterft nog door zijn geloof als de rechten van de mens niet gelden.⁴⁶⁴ Zolang dat zo is zal er geen veiligheid zijn, dus geen vrede.

Hieruit volgt dat de godsdienst niet aan haar criterium (veiligheid) kan beantwoorden zolang het recht niet aan zijn criterium (gelijkheid) beantwoordt. De kromming van het recht zet zich op hogere niveaus voort in de perversie van de religie en in de frustratie van de politiek. In de moderne Europese cultuur is het geloofsmilieu bezwangerd, niet met crucifixen en Maria-kapellekes maar met reclame en propaganda, een geseculariseerde vorm van religieuze kitsch, de santenkraam van de nog heersende vruchtbaarheidsreligie of groeireligie die als wetenschap vermomd is en ‘markteconomie’ heet. Eén voorbeeld herinner ik mij nog levendig. Een gerespecteerd en bemind arts die als ouderling zorg droeg voor de predikantsinkomens sprak: ‘Dominee, als wij niet zorgen voor behoorlijke traktementen, hoe kan dan de prediking van het evangelie doorgaan?’ Dus zonder aantrekkelijke theologische arbeidsmarkt geen evangelie van Christus! Maar dat is geen geloof in Christus, dat is geloof in de markt.

In de oudheid was er niet minder religieuze kitsch dan nu, maar er zat misschien meer kunst tussen omdat kunstenaars toentertijd onvermijdelijk hofnarren of tempelpriesters waren, voor zover zij niet van hun lessen konden leven als rabbijnen of wijsgeren. Sommigen waren zelf santenkramers. Joden vertellen dat Abrahams vader in Ur een ateliertje had waar hij goden vervaardigde. Toen hij een dag naar de markt was, sloeg zijn zoontje twee grote goden met de koppen tegen elkaar om te zien wat ze konden terugdoen. Er gebeurde niets, het bleef motregen. Sindsdien wist de jongen dat zijn vader de mensen teveel liet betalen voor die goden, want echt mooi waren ze ook niet, eerder wanstaltig.

‘Werd dit zoontje niet door een god geroepen?’ vroeg mijn vriend Herman Wiersinga. ‘Ja,’ zei ik aarzelend, ‘zo wil ik dat woord god wel gebruiken. Zo’n brutaliteit wil ik wel goddelijk noemen; de onbevreesde,

⁴⁶³ Bron: *Terecht, Nieuwsbrief van de Liga voor de Rechten van de Mens*, Nr 41, dd. oktober 1992, p. 22.

⁴⁶⁴ André Schwartz-Bart, *De laatste der rechtvaardigen*, Utrecht 1992 (Utrecht 1960).

onderzoekende geest die daaruit spreekt is wat mij betreft god. Niet de brutaliteit die dezelfde Abraham later bewoog om zijn eigen zoon Izaäk te binden op een altaar voor zijn toenmalige god.’

Laatstgenoemd verhaal heeft mij geleerd dat het mijn eigen vrijmoedigheid is waarin ik de titel ‘god’ alleen nog verleen aan de geest die offers vragende goden als nep onthult. Goed, ik heb me daarbij laten leiden door de evenzeer vrije keuze van de auteur van Genesis 22 die de offersaboterende stem ‘een bode van JHWH’ noemt, maar het is mijn eigen keus om de offervragende dan ook geen god meer te noemen. Deze geloofskeuze hangt nauw samen met het morele onderscheid dat ik maak tussen de twee soorten brutaliteit, die van de goden testende en die van de kinderen offerende Abraham. Want elk geloof heeft zijn moraal, zoals elke moraal een geloof vertegenwoordigt, al of niet religieus. Ten diepste echter is het recht de grond voor de moraal, deze sociale spelregels die als geboden van god vereeuwigd worden. Au fond fundeert gerechtigheid de eerbied voor JHWH, de god van Abraham, Izaäk en Jakob.⁴⁶⁵

Dat was althans de overtuiging van de profeet Jesaja toen hij schreef: ‘Elke schoen die dreunend stampt en elke mantel in bloed gewenteld zal verbrand worden, een prooi van het vuur . . . Groot zal de heerschappij zijn en eindeloos de vrede op den troon van David en over zijn koninkrijk, doordat hij het sticht en grondvest met recht en gerechtigheid.’⁴⁶⁶ Hetzelfde vindt men in Psalm 97: macht op grond van recht. Maar ook al zouden Jesaja en psalmdichter iets anders beweerd hebben, dan zou dat mijn vertrouwen op het recht niet meer beïnvloeden.

‘Zal een vrouw haar zuigeling vergeten? Zal zij zich niet ontfermen over den zoon uit haar schoot? Ook al zou zij vergeten, ik zal jou niet vergeten.’⁴⁶⁷ Zo beredeneert eeuwen na Jesaja een leerling van hem, de auteur van Jesaja 40-66, JHWH’s onafhankelijkheid van een cultuurcrisis die zelfs moeders zou doen ontaarden. Zulk een onafhankelijkheid, zulk een vrijheid en betrouwbaarheid is tegenwoordig geen luxe meer maar noodzaak, ofwel, met andere woorden, niet goddelijk maar menselijk. Ik schreef al eerder: JHWH is religieuze code voor vrijheid. Voor wie het vatten kan!

Vandaar dat onderwijs voor ieder mensenkind, niet in de geboden van een god maar niet-religieus nu: in de Rechten van de Mens, krachtens internationaal recht verplicht gesteld is.

⁴⁶⁵ Zie ook de uitspraak van Quell over het recht als grondslag van de godsvoorstelling, geciteerd in het begin van Hoofdstuk viii.

⁴⁶⁶ Jesaja 9, vers 4 en 6.

⁴⁶⁷ Jesaja 49, vers 15.

Hoofdstuk VII: Spelen

Degenen die niet zwichten hebben een historische missie en dienen dat niet te vergeten.

Noam Chomsky

§ 7.1 SPELEN EN SPEL

SPEL IS SOCIALE ONGANG. Macht (invloed) is hier het criterium. Bertrand Russell noemde macht het fundamentele concept van de sociale wetenschap. Macht is geen bezit, wat christenen en marxisten soms schijnen te denken; macht is een relatie die ontstaat op basis van een gezamenlijke spelregel van de relatiepartners. Eendracht maakt macht, zegt men terecht.

Om machteloosheid te voorkomen is broederschap geboden ofwel naastenliefde. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens stelt in art.1: . . . ‘and should act towards another in a spirit of brotherhood.’ Die morele verplichting geldt voor elke sociale relatie ‘towards another’, niet bij uitstek voor economische verhoudingen zoals Rudolf Steiner meende. Ze moet noodzakelijkerwijs gelden, omdat anders de macht die sociale relaties kenmerkt⁴⁶⁸ in overmacht ontaardt, dus corrumpeert. Die corruptie komt niet voort uit de macht zelf doch uit vrees en machteloosheidsgevoelens bij partners in een *scheve* machtsverhouding. Deze scheefheid tast niet alleen de verantwoordelijkheid van de machtigste aan maar vermindert ook de vrijheid van de minder machtige en het totaal aan gezamenlijke macht. Eén voorbeeld: het verval van de baanbrekende Remonstrantse Gemeente in Nederland, begin 19e eeuw.⁴⁶⁹

Broederschap is dus een voorwaarde voor macht. Machteloosheid is zonde, zo leert de theologe Schaumberger.⁴⁷⁰ Geweld is pseudomacht, een machtsurrogaat, een symptoom van machteloosheid, zo werd in hoofdstuk vijf uiteengezet.

Speelruimte is de eerste ruimte die mensenkinderen — evenals veel dieren — zichzelf verschaffen. Wéér een analogie tussen cultuur en na-

⁴⁶⁸ Cf. Genesis 3:16 en 4:7: de begeerte van de een veroorzaakt de macht van de ander.

⁴⁶⁹ Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, A'dam 1998, p. 35.

⁴⁷⁰ Christine Schaumberger & Luise Schottroff, *Schuld und Macht, Studien zu einer feministischen Befreiungstheologie*, München 1988.

tuur: het tegenover spelen liggende aspect is de ruimte! En een kenmerk van ruimte: de afstand, de speling, is op sociaal niveau de fysieke uitdrukking van het respect voor zichzelf en voor de ander(en), respect dat voor niet-machteloos bijeen zijn onmisbaar is. In een opeengeperste massa is geen sociaal contact meer mogelijk, ze is daardoor machteloos en derhalve in ernstig gevaar.⁴⁷¹

Ook een ongewenste omhelzing is geen sociaal contact. En een orgasme is geen spel, merkt Huizinga terecht op; als het gespeeld wordt is het geen orgasme. Voor het overige zal het liefdesspel bij mensen serieuzer kunnen zijn dan een onbeschaamde flirt en toch speels blijven. Samen eten is ook een spel met spelregels, de verzadiging weer uitgezonderd.

Kinderen en professionelen kunnen geheel opgaan in hun spel. Ook als er van spelen niet met zoveel woorden sprake is, zoals bij een stil alleen spelend kind, zijn er toch strikte 'spelregels' of soepele spelstructuren 'in het spel'. Zelden ontbreekt in mensengedrag het spelelement. Hier ziet men de vrije wil in bedrijf, op basis van de (sociale) rechten van de mens: spel is altijd 'vrij spel'. En speelruimte is altijd beperkte ruimte! Sinds de erkenning van universeel geldend recht is ook om deze reden recht onmogelijk als spel op te vatten: de ruimte waarin recht universeel geldt is niet beperkt.

§ 7.2 SPEL IS ALTIJD SPEL OM MACHT

Twintig jaar lang had ik nooit nagedacht over de titel van Mauk Mulders boekje 'Het spel om macht.' Al die tijd ben ik toch eigenlijk, ondanks mijn promotie-onderzoek dat juridische, sociale en morele kwaliteit als constitutief element van macht aan het licht bracht, blijven doorlopen met de onkritische, klassieke opvatting van macht als een in wezen politiek begrip, waarvan alle overige machtsbegrippen afgeleid zouden zijn. Dat impliceerde eveneens een onkritische opvatting van geschiedschrijving als politieke geschiedenis, geschiedenis van vorsten en hun oorlogen. Op grond van die onkritische opvatting had mijn moeder een tegenzin tegen het vak en ik volgde haar daarin. Een opmerking van mijn vriend de sociaal historicus Rudolf de Jong genas mij eindelijk van deze waan.

Hij schreef in de inleiding op *Een keerpunt in de Spaanse burgeroorlog*, IRIS Amsterdam 1993: 'De omwentelingen in Oost-Europa zijn van grote betekenis voor de zogenaamde (politieke) wereldgeschiedenis. Voor de geschiedenis van de Mens en van de Mensheid zijn zij niet van veel belang.'

Macht is wezenlijk sociaal van karakter. Politiek gezag is een afgeleide

⁴⁷¹ Elias Canetti, *Masse und Macht*, Hamburg 1960.

van sociale macht: *'Auctoritas in senatu, potestas in populo'* wisten de Romeinen reeds.⁴⁷² Dat betekent, dat macht in wezen een spel is. In de bedrijfspsychologie is de figuur van de informele leider beschreven: iemand die de *baas speelt* zonder daartoe formeel benoemd of gekozen te zijn, maar toch zodanig invloedrijk is dat men niet om hem heen kan. Iemand die de baas is zonder *als de baas op te treden* faalt.

Huizinga's ontdekking van de fundamentele plaats van het spel bepaalt tevens de plaats van het sociale aspect. Mulder had mij dat in zijn titel 'Het spel om macht' al onder het oog gebracht maar ik had er overheen gelezen. Ook uit de psychiatrie had ik het kunnen weten: die heeft te kampen met machtsspelletjes in de sociale rollen die mensen spelen.⁴⁷³ Kinderen die spelen met autootjes en poppen, ontplooiën hun macht. Zodra zij hebben leren spreken gaan zij hun macht over hun ouders beproeven en de macht van die ouders testen. Zij hebben mij er opnieuw op attent gemaakt: spel is altijd spel om macht.

Spel is rechtstreeks gefundeerd op regels, dus op recht; het is, op zijn beurt, fundamenteel voor religie. Eerst macht, dan religie. De Romeinen zagen dat wel in voor zover het om politieke macht ging. Vandaar hun spreuk: *'Cuius regio, eius religio'*: wiens gebied, diens geloof. Maar tegenwoordig zegt men: wiens brood men eet, diens woord men spreekt; de sociale macht staat voorop. Of, zoals Marx het zei: de heersende ideologie is de ideologie der heersenden. Heersenden waren in zijn visie niet de politici maar de bezittende sociale klasse. Mady Thung kritiseerde scherp mijn theologisch proefschrift over macht; voor het begrip macht zijn sociologie, sociale geschiedenis en sociale ethiek de aangewezen literatuur. Terecht wees zij me erop dat ik die nauwelijks geraadpleegd had.

In het vierde hoofdstuk heb ik over arbeid geschreven alsof dat een economisch begrip was. Die kant zit er ongetwijfeld aan en Hannah Arendt onderscheidt daarom arbeid als levensonderhoud van werk in culturele, opbouwende zin. De kern van bezigheid is niet dat zij nuttig is. Terecht eisen de mensenrechten dat het onderwijs ons voorbereidt op het leveren van 'een nuttige bijdrage aan een democratische samenleving' maar we doen nog wel iets meer dan wat we voor de kost doen. Het recht

⁴⁷² Het gezag berust bij de senaat; de macht bij het volk.

⁴⁷³ 'One of the great and lasting insights into the nature of society is that it is precisely a drama, a play, a staging' schreef Ernest Becker, *The Birth and Death of Meaning*, Harmondsworth 1972, p. 89. Ralph Klein beschreef de moeilijkheden van het onderkennen van de macht die op straffen of belonen berust: rewarding unit en withdrawing unit; zie hoofdstuk XVII in James F. Masterson & Ralph Klein, *Psychotherapy of the Disorders of the Self*, New York 1989.

op individuele ontplooiing is niet alleen het recht op betaald werk. Werk is in wezen spel.

Dooyeweerd ‘acht bijvoorbeeld beslist noodzakelijk (een) gefundeerde rechtspositie van de arbeid waardoor de laatste niet langer (de) dupe kan worden van de concurrentie.’⁴⁷⁴ Inderdaad wordt *die* rechtspositie in het Internationale Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten pas door ieders sociale recht op een behoorlijke levensstandaard (art. 11) voldoende gewaarborgd, dat wil zeggen onafhankelijk van de markt en afgezien van de economische rechten (art. 6 t/m 10) die men met arbeid verwerft. Eenvoudig gezegd: als geen uitgever geld in dit boek wil steken, heb ik daarom nog niet minder recht om het te schrijven.

Ook Huizinga heeft, met zijn stelling dat spel fundamenteel is, groter gelijk dan ik begrepen had. Met het spel is ook de macht, waar het in elk spel om gaat, fundamenteel voor de gehele ontplooiing van de diersoorten waarvan de mens er een is. Misschien is de weerstand tegen erkenning van het spelkarakter van macht een rest van de wijd verbreide religieuze eerbied voor macht. Waarschijnlijk gaat Bloom volgens velen dan ook te ver door JHWH als een naar het model van Koning David ontworpen romanpersonage van de schrijfster J op te vatten (noot 193 bij hoofdstuk ii). Toch moeten zij, voor wie dit te ver gaat, de vraag verwachten of zij dan het ontwerpen van een god voor anderen zelf beter denken te kunnen, zoals antieke censors van J en later die van het Johannes-evangelie dachten te kunnen.

De ellende met macht is natuurlijk dat het een bijna even ongunstige klank heeft als heerschappij. Macht corrumpeert en absolute macht corrumpeert absoluut, luidt het veel geciteerde *bon mot* van Lord Acton. Toen ik dat twintig jaar geleden onderzocht, bleek Gerhard Ebeling een van de weinige theologen die positief over macht schreef. Iets wat men toch in de eerste plaats van theologen zou verwachten! Leert de kerk niet, dat God almachtig is? Begint de bijbel niet met het verhaal dat de mens geschapen is om als een god te heersen? Overigens, als de heersende opvatting zou zijn dat macht corrumpeert, per se, dan zouden God en de Staat allang verboden zijn, eerder dan drugs en lang voordat Bakoenin moest waarschuwen tegen God en de Staat als de grootste boosdoeners op aarde. Evenwel, niet alle macht in hemel en op aarde corrumpeert. Er bestaat macht ten goede; anders zou niemand met een goed geweten belasting aan machtigen kunnen betalen. Daar wees Paulus zijn vrienden in Rome al op.

Alleen dan, als vrees en gevoelens van machteloosheid overheersen, kan macht corrumperen. Veel van de gangbare sociologische opvattingen

⁴⁷⁴ Geciteerd door biograaf Marcel Verburg in *Herman Dooyeweerd*, Baarn 1989, p. 290.

over macht blijken uitsluitend op corrumperende macht betrekking te hebben. Daar tegenover staat een kritische denkrichting, die uitgaat van een menswaardig machtsbegrip. Het hieronder volgende, niet eerder gepubliceerde onderzoek naar deze dissidente denkrichting schreef ik in 1973, naar aanleiding van die opmerking van Mady Thung over het volslagen ontbreken van relevante sociologische literatuur in mijn dissertatie over macht.

§ 7.3. MACHT CORRUMPEERT NIET VANZELF

In het licht van de nu eindelijk begonnen criminalisering van het geweld, bijvoorbeeld in de door Anatole Rapoport⁴⁷⁵ gestelde eis om niet slechts de oorlog maar ook de sociale instituten van de oorlog aan te vallen, is het verantwoord voorlopig uit te gaan van de juistheid van Gene Sharps machtstheorie.⁴⁷⁶ Sharp onderscheidt twee bundeltjes vooronderstellingen betreffende de aard van het verschijnsel macht, vooronderstellingen waarvan men zich zelden bewust is. Als volgt:

Macht komt voort uit veel delen van de samenleving	Macht komt van de weinigen aan de top
Macht hangt van het volk af	Macht is dat waar het volk van afhangt
Macht is fragiel en berust op samenwerking	Macht is massief en duurzaam en houdt zichzelf in stand
Macht is een hoedanigheid	Macht is een hoeveelheid

In de rechter kolom staan de uitgangspunten die meestal aan politiek geweld ten grondslag blijken te liggen, uitgezonderd de politieke fase van guerilla-oorlogen, zegt Sharp. Hij noemt dit stel vooroordelen: monolithische machtsbeschouwing. In de linker kolom staan Sharps eigen uitgangspunten. In zijn eerste hoofdstuk documenteert hij dit standpunt. Hij laat zien dat deze vooronderstellingen beter en nauwkeuriger aan de ervaringswerkelijkheid beantwoorden. Het zijn deze vier uitgangspunten, die aan geweldloze actie ten grondslag liggen. Zijn visie op macht stemt goed overeen met Hoogerwerfs definitie: macht is potentiële invloed⁴⁷⁷ en

⁴⁷⁵ Zie *Science et Paix*, Leuven 1973, I; Rapoport bedoelt met 'instituten van de oorlog' niet alleen ministeries van defensie e.d., maar ook de nationale staat zelf.

⁴⁷⁶ G. Sharp, *The Politics of Non Violent Action*, Boston 1973, p. 8 vv.

⁴⁷⁷ A. Hoogerwerf, *Politologie*, Alphen a/d Rijn 1972, p. 84.

met Rose's 'multi-influence-hypothesis'.⁴⁷⁸ Om dit te zien moeten we stilstaan bij elk uitgangspunt in het bijzonder.

Ad 1) Hoogerwerf wijst erop dat de verschillen in benadering veroorzaakt worden door verschillende onderzoeksmethoden. Wie machtsposities onderzoekt, vindt wat hij zoekt en niets anders; hetzelfde geldt voor reputaties, beslissingsprocedures en de voor-en-na-de-behandeling-methode. 'De meeste onderzoekingen die op de reputatiemethode gebaseerd zijn, concluderen dat er een bepaalde machtselite (een piramidale machtsstructuur van een kleine groep) bestaat. Men noemt dit de elitistische opvatting.'⁴⁷⁹

Arnold Rose schreef zijn boek vooral om die elitistische opvatting te weerleggen, die door C. Wright Mills zo invloedrijk was geworden.⁴⁸⁰ Het inmiddels ook door vele anderen tegen deze opvatting aangevoerde bewijsmateriaal is overstelpend en overtuigend. Men mag wel concluderen dat Sharp in zijn afwijzing van de elitistische opvatting de meesten van zijn vakgenoten aan zijn zijde heeft.

Ad. 2) Wat de drie andere kenmerken betreft van de door Sharp 'monolithisch' genoemde machtstheorie: ook in deze kritiek staat hij bepaald niet alleen. Buiten zijn eigen documentatie wil ik, voor de visie dat de macht bij het volk ligt, Hannah Arendt en Errol Harris nog noemen.⁴⁸¹ De leer van de (Franse) volkssoevereiniteit maakte deze macht absoluut; in 1789 rekende men nog niet op universeel geldend recht.

Ad. 3) Gezien de vele machtsbronnen die bijvoorbeeld Hoogerwerf opsomt: kennis, bezit, bevolkingsgrootte, bevoegdheid, prestige, bewapening en bekwaamheid⁴⁸² (eendracht vermeldt hij hier niet), ligt het voor de hand dat macht uiterst kwetsbaar is en gemakkelijk in zijn wortels kan worden aangetast. Sharp stelt dan ook dat macht onder controle te houden is van onderop door de toevoer van macht uit de bronnen te stoppen, de macht

⁴⁷⁸ A. M. Rose, *The Power Structure*, New York 1967, p. 3.

⁴⁷⁹ A. Hoogerwerf, aangehaald werk, p. 88.

⁴⁸⁰ C. Wright Mills, *The Power Elite*, New York 1956.

⁴⁸¹ Hannah Arendt, *Geweld, macht en onmacht*, Utrecht 1970, p. 54-55: 'potestas in populo, auctoritas in senatu' (de macht zetelt in het volk, het gezag in de senaat). 'Wanneer wij van iemand zeggen dat hij 'aan de macht' is, bedoelen wij in werkelijkheid dat hij door een zeker aantal mensen gemachtigd is in hun naam te handelen. Zodra de groep waarvan de macht oorspronkelijk is uitgegaan verdwijnt, vervluchtigt ook zijn 'macht'.' Zie ook Errol E. Harris, *Political Power*, in: *Ethics*, vol. XLVIII no.1 (okt. 1957) pp. 1-10. Mijn Ned. vertaling: *Militia Christi* dec. '72 t/m feb. '73. Hij schrijft: 'People do not realize that political power is their own power. Consequently, they become its accomplices at the same time as they become its victims'; Sharp, aangehaald werk p. 47.

⁴⁸² A. Hoogerwerf, aangehaald werk p. 86.

‘bij de wortels af te snijden.’⁴⁸³ Gehoorzaamheid is immers de wortel.

Ad. 4) De kwantitatieve opvatting van macht, die aan alle machtsverdelingen en machtsevenwichtsbepalingen ten grondslag ligt, was reeds weerlegd door Seashore en Tannenbaum. Zij toonden aan dat macht door deling groter wordt, evenals vreugde.⁴⁸⁴ Mulder⁴⁸⁵ liet zien dat participatie bij groot machtsverschil leidt tot vergroting van dat verschil! Dat zou allemaal niet kunnen als macht een hoeveelheid van iets was, want een hoeveelheid wordt door deling kleiner; het verschil met een nog kleinere hoeveelheid dus ook.

§ 7.3.1. WANNEER WORDEN MACHTSVERHOUDINGEN SCHEEF?

Macht is een verhouding tussen partijen; hetzij individuen, groepen of volken. Niet een die wederzijdse of eenzijdige vernietiging garandeert en na die vernietiging niets meer kan beginnen (MAD = Mutual Assured Destruction) doch een die blijvende invloed mogelijk maakt. De vraag is dan, *onder welke voorwaarden* macht vervalst wordt en degene die haar uitoefent *corrumpeert*, door hem bijvoorbeeld arrogant of intimiderend te maken. Bevrijdende macht, die geregeerden tot hun recht laat komen, machtsuitoefening die hun gedragsalternatieven verruimt in plaats van beperkt, bestaat óók.⁴⁸⁶

Voor machtsposities blijken positieve eigenschappen als zelfvertrouwen, kundigheid en prominentie erkende vereisten te zijn.⁴⁸⁷ De stelling dat macht corrumpeert geldt dus niet altijd en onder alle omstandigheden; alleen onder bepaalde voorwaarden. Welke, dat is onze vraag. Voor controle op de macht, de democratie, geldt hetzelfde: ook democratische controle kan parlementsleden corrumperen, maar doet zulks niet per se. Met andere

⁴⁸³ G. Sharp, aangehaald werk p. 47: ‘cutting of his power at the roots.’ Sharp verwijst reeds op p. 10 onder het opschrift ‘Social Roots of Political Power’ naar de zestiende eeuwse auteur Étienne de La Boétie die de slachtoffers van een tiran vermaande, hem de kans niet te geven hen te vernietigen.

⁴⁸⁴ Geciteerd in mijn *Macht door Gehoorzaamheid*, Baarn 1973, pp. 172-173; ook aangehaald door M. Mulder, *Het spel om macht*, Meppel 1972, p. 86.

⁴⁸⁵ M. Mulder, *Het spel om macht*, Meppel 1972, stelling 8: ‘In geval van zeer grote machtsafstand treedt door participatie geen verkleining maar vergroting van de machtsafstand op.’

⁴⁸⁶ Hoogerwerf geeft als voorbeeld hiervan: de geallieerden die in 1944-’45 Nederland bevrijdden; aangehaald werk p. 85. De Amerikaanse bezetting was ontegenzeggelijk een grote verbetering vergeleken met de Duitse, maar ik zou liever wie in een kind de liefde voor muziek opwekt als voorbeeld van bevrijdende macht noemen. Omstreeks 1910 hield in de Rustenburgerstraat een schoolmeester de klas van mijn vader zoet met zijn vioolspel.

⁴⁸⁷ M. Mulder, aangehaald werk p. 76.

woorden: niet alle democratie is schijndemocratie; de vervalsing treedt alleen op onder zekere voorwaarden. Om die voorwaarden te veranderen, moet men ze kennen. Om te beginnen moeten we ernaar raden: vermoedelijk is onkreukbaarheid een kwestie van lef.

§ 7.3.2. VREES

De eerste voorwaarde voor ontarding van de natuurlijke machtsverhoudingen binnen een gemeenschap van mensen is vrees. Angst is een slechte raadgever zegt het spreekwoord, en ‘Angst voor de vrijheid’ noemde de vertaler Fromms boek *Escape from Freedom*, maar ik spreek bij voorkeur van vrees. Daarvan is de oorzaak in principe bekend en niet, zoals bij angst, onbekend of onbewust. Door bewustwording verandert de angst in vrees. Een bekende reden tot vrees is dreiging met straf of met vermindering van beloning: de negatieve sanctie. Door vreesweigering⁴⁸⁸ ontcracht men die sanctie en de erop gebaseerde macht wordt gelijk nul. De enige moeilijkheid is, vreesweigering uitvoerbaar te maken. Sharp zegt ervan: ‘. . . als er eenmaal grotendeels of geheel een eind is gemaakt aan de vrees van de onderworpenen en er de bereidheid is om sancties te ondergaan als prijs voor verandering, dan worden ongehoorzaamheid en niet-samenwerking op grote schaal mogelijk.’⁴⁸⁹ Daaruit volgt: dan wordt gehoorzaamheid weer vrijwillig in plaats van afgedwongen. Dan is de onmenselijke macht tot menselijke, humane beïnvloeding getemd doordat vrees, een onmisbare voorwaarde voor haar ontarding, ontbreekt. Machtigen kunnen dan niet meer tot tirannen worden. Tirannie werkt niet bij vreesweigering. De onderworpenen zullen de tirannie niet in stand houden en versterken door ervoor te bukken; zij bukken niet.

De Atheense studenten die door de over hen heen rijdende tanks verpletterd werden, hebben de dictatuur niet versterkt; daarom heeft ‘het regime’ ook een nacht lang staan spuiten om hun resten van het wegdek te wissen. De eeuwenlang heersende voorstelling dat tentoongestelde lijken het gezag zouden versterken is achterhaald. Hitlers geheime joden-uitroeiing was in dat opzicht veel ‘moderner’ dan de op primitieve en ontoerei-

⁴⁸⁸ E. Ed. Stern, *Moloch of Melek*, in IKV-cahier *Bijbel, Kerk, Geweld*, Den Haag 1971, p. 50; ook Walter Wink, *Engaging the Powers*, Minneapolis 1992, p. 179: ‘By refusing to be awed by their power, the powerless are emboldened to seize the initiative.’ Hierbij dient echter de zedelijke grens van de vreesweigering in het oog gehouden te worden. Die ligt daar, waar men zelfs niet meer zou vrezen onrecht te doen. Die vrees mag niet geweigerd worden. De vrees om iemand kwaad te doen, deze eis van integriteit, is precies de betekenis van het bijbelse alternatief voor corrumperende vrees: de ‘vreze des Heren’.

⁴⁸⁹ G. Sharp, aangehaald werk p. 32.

kende wijze weggecensureerde Amerikaanse genocide in Zuid-Oost-Azië. In Chili onder Pinochet verliep het doden dan ook al weer veel geruislozer. Wat het daglicht niet kan verdragen moet echter ook in het duister niet geduld worden, maar opgespoord en onmogelijk gemaakt. Niet alleen de kwetsbare minderheid die studenten zijn, maar grote groepen van de hele bevolking moeten leren ‘niet bevreesd te zijn voor de overheid’ (Paulus, Romeinen 13:3).

Chomsky preciseerde: ‘Bij het overwegen van een tactiek van protest of verzet moeten we ons afvragen wat de vermoedelijke gevolgen zullen zijn voor de mensen in Guatemala of Vietnam of Harlem, en wat voor effect het zal hebben op de opbouw van een beweging tegen oorlog en onderdrukking, een beweging die zal helpen een maatschappij op te bouwen waarin men kan leven zonder vrees en zonder schande. We moeten zoeken naar wegen om grote aantallen Amerikanen te bewegen zich mede aan deze taak te wijden en we moeten middelen bedenken om hun sympathie te doen verkeren in doeltreffende actie. Het doel moge fantastisch veraf lijken, maar voor wie er ernst mee maakt is dit de enig mogelijke strategie.’⁴⁹⁰

Tot de uitvoerbaarheid van de vreesweigering hebben in hoofdzaak drie overwegingen van oudsher bijgedragen.

- A. *Memento mori*, gedenk te sterven. De mens heeft alleen de keus hoe hij wenst te sterven; hij kan het sterven op den duur niet ontgaan. Uit dit inzicht volgt een tweede. De apolitieke vrees voor de dood, waarmee hij zo gemakkelijk te chanteren is, kan hij onschadelijk voor anderen maken door sterven aan isolement (de dood door brood alleen) méér te vrezen dan sterven voor zijn vrienden, hun vrijheid en recht;
- B. een nog sterkere, gelovige vrees, de reeds genoemde ‘vreze des Heren’ (vrees om teleur te stellen wie men hoogacht.) Het vertalen van ‘vreze des Heren’ als ‘eerbied voor god’ ontkracht deze Hebraeuwse term voor moreel besef en maakt er zoiets als toeristische wellevendheid van);
- C. relativering van ons eigen tijdelijke leven vergeleken met dat van wie na ons komen, of (afgezien van speculaties als onsterfelijkheid der ziel) het leven dat nog komt, in het Nieuwe Testament ‘het leven van de toekomstige eeuw.’ Daarover schreef ook Chomsky, toen hij het had over de enig mogelijke strategie en een fantastisch ver lijkend doel.

⁴⁹⁰ Noam Chomsky, *De macht van Amerika en de nieuwe mandarijnen*, Bruna 1970 p. 313; ik cursiveerde.

Naast deze abstracte verzetswijsheid zijn maar al te vaak meer concrete maatregelen van solidariteit en beveiliging noodzakelijk, bijvoorbeeld het achterwege laten van adres- en telefoonlijsten dus niet-invullen van daarvoor bestemde agendapagina's, het afspreken van adresruilingen en onderduikregelingen, het organiseren en oefenen van hulp aan mensen die van hun inkomen beroofd zijn door meer uit te gaan van samen delen als normaal model. Voor de techniek van het verzet verwijs ik verder naar Sharp. Het zal er eerst om gaan, tot verzet te besluiten in veel wijder kring. Tegen meer subtiele maar op veel groter schaal werkende negatieve sancties van *niet* direct geweldadige aard is nog dringender nodig, dat er een vreesweigeringsbereidheid en -bekwaamheid wordt opgebouwd bij grote groepen van de gehele bevolking. De vrees in gebreke gesteld te worden door superieuren doet bij voorbeeld veel mensen in gebreke blijven waar het het verzet betreft. Men staat meestal in zijn verzet aanvankelijk alleen, dat wil zeggen: zonder enige steun van anderen. Je hebt echter de hele wereld mee en er zal geen haan naar kraaien als je géén verzet biedt. Als je dat wel doet, riskeer je de staatswoede (Paulus gebruikte in dit verband het woord 'orgie').

Het onderwijs en de opvoeding moeten ook veel grondiger gezuiverd worden van de neiging, gezagsgetrouwheid als deugd bij te brengen. Het is een instinct dat met deugd niets te maken heeft. En het hebben van een baan of huis behoeft mensen niet chanteerbaar te maken; dikwijls zullen zij die zonodig ook weer kunnen prijsgeven. In het algemeen schijnt het behoren bij een hechte, solidaire gemeenschap een gunstige voorwaarde te zijn voor zulke vreesweigerings, zodra van grotere groepen dan alleen van helden die vreesweigerings verwacht wordt. Wie geïsoleerd is, brengt het niet meer op, of hij moet een held zijn.

Voor een op vrees gebaseerde machtsuitoefening is nodig dat onderworpenen belet wordt, steun bij elkaar te vinden in hechte solidaire gemeenschappen waaraan zij de moed tot vreesweigerings zouden ontleenen. Vandaar het 'samenscholingsverbod' van alle tirannen. De mensen mogen òf als massa's arrestanten worden opeengehoopt (stadion) òf als individuen in hun eigen huizen verdeeld gehouden worden (avondklok), desnoods in cellen opgesloten, maar er mogen zich *geen groepen* vormen.⁴⁹¹ (Christelijk uitgedrukt: de *gemeente* mag niet functioneren). Want dat zou tot vreesweigerings kunnen leiden. (Groepen zijn individuen die

⁴⁹¹ Camilo Torres schreef op 7 oktober 1965: 'Boeren en arbeiders zijn zich de onmiddellijk verantwoordelijken voor de revolutie gaan voelen en zijn daarom, zonder richtlijnen van boven af te wachten, begonnen zich in groepen van 3, 5, 10 of meer te organiseren'. *Revolutie: christelijke opdracht*, Utrecht/Antwerpen 1969 pp. 166 en 16. Op 15 februari 1966 werd hij door het leger gedood.

door samenwerking hun persoonlijke krachten tot macht te bundelen, in tegenstelling tot massa's die, als kudden, hun leider of diens aanwijzingen volgen.) De nog steeds voortdurende strijd om het recht van vakvereniging overal erkend te krijgen is een duidelijk voorbeeld: massificatie en individualisering aan de ene kant, **verhinder**ing van groepsvorming aan de andere kant. Concluderend kunnen wij zeggen, dat vrees eerste voorwaarde is voor dresseermacht (in tegenstelling tot vrijwillig aanvaarde leiding).

Systematische schending van het recht van vrije vereniging en vergadering en ook andere vreeswekkende maatregelen zijn gunstig voor de ontwikkeling van de autoritaire persoonlijkheid zoals Adorno die beschreven heeft. Een gevoeligheid voor bedreiging wordt bijvoorbeeld reeds in de eerste levensjaren bevorderd als de ouders of verzorgers hun macht uitoefenen op basis van straf en beloning. Ook het onderwijs heeft nog een groot aandeel in de ontwikkeling van vreesachtige mensen en terugdringing van onbevreesde mensen, zolang het straf en beloning (rapporten en examens) in plaats van interesse en bekwaamheid als voornaamste basis van beïnvloeding gebruikt. Het is puur geluk dat de bestaande maatschappij nog onbevreesde mensen voortbrengt, bijna zoals in Huxley's *Brave New World* een productiefout in de bevolkingsfabriek er de oorzaak van was dat er nog één normaal mens rondliep.

Voor zover ik mij daar als buitenstaander een indruk van kan vormen, lijkt in de sociologie het besef nauwelijks doorgedrongen, dat macht op basis van dreiging een perversie en uitholling van gezonde menselijke beïnvloedingsmacht is. Iemand als Sharp staat nog vrijwel alleen. Hoogerwerf definieert macht wel als kunnen beïnvloeden, dus ruimer dan bij voorbeeld Ellemers⁴⁹² voor wie macht uitsluitend systeemdwang betekent, maar die dwang blijft bij Hoogerwerf toch mede in de definitie opgenomen. De vraag is dan of het door die dwang opgeroepen verzet niet op den duur de afgedwongen gehoorzaamheid illusoir maakt. Is onvrijwillige gehoorzaamheid niet te allen tijde schijnaanpassing? Zo ja, dan is dwang pseudomacht, voor zover op mensen toegepast.

⁴⁹² 'Wanneer iemand indien nodig zijn wil herhaaldelijk door dwang kan opleggen, dan pas is er sprake van macht . . .' 'Het meest belangrijke verschil is wel dat bij *invloed* geen negatieve sancties ter beschikking staan'. 'Iemands *machts*positie in systeem A kan zijn positie in systeem B versterken . . . in principe heeft hij in systeem B slechts *invloed*, hoe groot deze *invloed* ook moge zijn'. 'Binnen een machtsrelatie is altijd een duidelijke lijn te trekken tussen degenen die deelnemen aan de uitoefening van *macht* en degenen die daaraan onderworpen zijn'. 'De machtssubjecten zijn wel machteloos maar niet geheel zonder invloed; zij kunnen zich al of niet conformeren'. (in: A. Hoogerwerf, *Verkenningen in de Politiek I*, Alphen a/d Rijn, 1971, p. 27, 30, 32).

Dahl is een van de geleerden die het fundamentele verschil van machtsrelaties tussen mens en dier met die tussen mensen onderling ter sprake brengen. Hij definieert onderhevigheid aan macht als gedragsafhankelijkheid onder bepaalde omstandigheden en acht door deze definitie de onderworpenheid van een hond aan zijn meester uitgesloten⁴⁹³; klaarblijkelijk omdat een hond onder alle omstandigheden zijn meester moet gehoorzamen. Toch komt Dahl er niet toe, een hondse geweldsheerschappij over mensen pseudomacht te noemen. Wel onderscheidt hij echte macht van schijnmacht (spurious power) maar dat doet hij alleen naar analogie van het onderscheid tussen echte causaliteit en schijncausaliteit oftewel correlatie. ‘Omdat het onmogelijk is, er zeker van te zijn dat alle relevante factoren in een onderzoek opgespoord zijn, is het onmogelijk om causaliteit aan te tonen,’ zegt hij, ‘en als macht een soort van causaliteit is, geldt hetzelfde voor macht.’⁴⁹⁴

Vergelijkend onderzoek van het *samengaan* van machtsuitoefening en beoogd succes, respectievelijk bij geweldloze en gewelddadige methoden, leert evenwel dat gewelddadige machtsuitoefening met aanmerkelijk minder beoogd succes en meer niet-beoogde neveneffecten gepaard gaat, zodat men toch een even aanmerkelijk verschil in effectiviteit mag aannemen indien men causaliteit aanneemt, en in dit geval: macht in het spel veronderstelt.⁴⁹⁵ Het gaat er immers niet om, de aanwezigheid van macht te bewijzen, maar het verschil tussen de series gegevens die vermoedelijk op macht betrekking hebben te bewijzen. Op deze mogelijkheid is ook het gehele onderzoek van M. Mulder gebaseerd. Hij onderzoekt niet macht, maar machtsverschillen. In mijn terminologie zijn dit pseudomachtsverschillen. In paragraaf 2 kan ik hier verder op in gaan; eerst moet nog de vrees van de machthebbers zelf ter sprake komen. Want die is een factor in de corruptie der democratie en de voornaamste rem op de informatie naar boven.

Het is met de vrees als met de machtsafstandsreductietendens (term van Mulder voor het streven van de afhankelijke om zijn superieur meer nabij te komen in macht). We denken bij dat woord alleen aan een opwaarts ge-

⁴⁹³ R. A. Dahl, art. *Power*, in International Enc. of Social Sciences: ‘Power terms in modern social science refer to subsets of relations among social units, such that the behaviors of one or more units depend in some circumstances on the behavior of other units’. ‘Control of a dog by his master is excluded by this definition . . .’

⁴⁹⁴ ‘It is of course impossible to know whether all the relevant factors in the real world are actually controlled during an investigation. Consequently it is never possible to demonstrate causality’ . . . ‘the difficulty of distinguishing true from spurious power relations has proved to be quite formidable.’ R.A. Dahl, dezelfde plaats.

⁴⁹⁵ Zie b.v. K. Shridharani, *War without Violence*, Londen 1939, conclusion.

richte aandacht: vrees voor wat er van bovenaf komt. Een neerwaarts gerichte machtsafstandsreductietendens beschrijft Mulder niet, integendeel: de machtige vertoont bij hem slechts een neiging de machtsafstand ten opzichte van de lageregeplaatste te vergroten.⁴⁹⁶ Een neerwaarts gerichte vrees lijkt even absurd als een machtsverminderingstreven naar omlaag. Maar het mijnenveld waarin de pseudo-president Thieu van Zuid-Vietnam woonde was een niet gemakkelijk over het hoofd te zien bewijs voor zijn vrees voor lager geplaatsten in zijn omgeving. Hij zag de wereld alleen nog door het prikkeldraad waarachter hij zich beveiligd had tegen het volk dat hij geacht werd te regeren. De vrees van de Enka-directie voor internationale vakbondsactie noopte deze tot het voorlopig afzien van de voorgenomen bedrijfssluiting.

Vrees speelt in machtsrelaties een rol naar twee kanten en de relatiepartners vrezen elkaar wederkerig omdat tussen mensen de op vrees gebouwde 'macht', evenals iedere andere intermenselijke relatie, in principe wederkerig is en in zoverre horizontaal. Deze wederkerige vrees heeft ook wederkerig vervalsende werking. Zoals de vrees van de ondergeschikte voor zijn overste de macht van de overste vervalst tot pseudomacht, zo vervalst ook de vrees van de overste voor zijn ondergeschikte de controle van deze laatste over zijn macht tot pseudocontrole. Uit vrees, zijn macht door kritiek aangetast te zien, verstrekt hij zijn ondergeschikte niet-essentiële of pseudogegevens voor die controle. De werkelijke gegevens over zijn machtsvoorwaarden, machtsopbouw en machtsuitoefening vervangt hij door andere gegevens, die de controle tot een even grote farce maken als de macht zelf is.

Zeer in het oog springende voorbeelden zijn: de ondernemingsraad (pseudocontrole) en de koningin (pseudomacht). Overste en ondergeschikte vrezen elkaar met reden, want zij weten dat zij elkaar voor de gek houden: de overste heeft geen andere macht dan het gevolg dat van onderaf aan zijn instructies gegeven wordt en weet dat; de ondergeschikte heeft geen enkele controle dan die hem van bovenaf toegestaan wordt en weet dat. Kortom: er bestaat geen 'boven' en 'onder'. Men heeft het lang geleden verzonnen toen men de koningstroon hoger plaatste dan de portierszetel.

Op dit punt verschil ik van mening met bijvoorbeeld Dahl, die in deze wederkerigheid een paradox ziet. Dahl redeneert als volgt. In een machtsrelatie reageert de machthebber op gedragingen van ondergeschikten ten einde deze naar wens te regelen. De ondergeschikten kunnen die reacties zien aankomen en er van te voren rekening mee houden (erop anticiperen).

⁴⁹⁶ Mulder, aangehaald werk, Stelling 2.

Zij kunnen zelfs hun eigen gedrag zó kiezen dat daarop precies die reacties van de machthebber volgen die hun het beste uitkomen. Naarmate de ondergeschikte erin slaagt om op deze wijze door zijn eigen gedrag het gedrag van de machthebber te regelen, beheerst hij in feite de machthebber. 'It is the courtier who controls the king.'

Dahl verklaart deze 'paradox' uit een over het hoofd zien van het onderscheid tussen hebben en uitoefenen van macht. De koning heeft macht en zijn bedoelingen kan men slechts raden. De hoveling daarentegen oefent macht uit door zijn bedoeling te laten blijken.⁴⁹⁷

Noch Ellemers, die dit laatste 'invloed' noemt, noch Mulder, die het 'non-macht' noemt, noch Dahl en Hoogerwerf, die het liever houden op onderscheid tussen feitelijk uitgeoefende en mogelijk aan te wenden macht, hebben het relationele karakter van macht voldoende ernstig genomen. Prof. Dr. J. R. van den Brink zei in 1972 tegen de mensen van de Nieuwe Linie die hem als de machtigste man van Nederland afgeschilderd hadden: 'Ik ga niet beweren dat er geen macht is, maar er is op meer plaatsen macht. Ook u met uw onderzoek hebt macht.'⁴⁹⁸ 'De grootste economische macht berust . . . bij de vakorganisaties.'⁴⁹⁹

Deze Amro-bankdirecteur had gelijk: hij was niet de enige machthebber, en zijn positie gaf hem niet automatisch een overmacht over zijn tegenspelers. In zijn positie moest hij een economisch spel spelen welks regels vaststaan. Hij noemde het bij de bekende schuilnaam 'ondernemingsgewijze productie'. De overheid plaatst hij in de hoofdrol. Zoals Rose, in tegenstelling tot Wright Mills, de twee politieke partijen rekent tot de machtigste groeperingen van de Verenigde Staten⁵⁰⁰, zo bestempelt Van den Brink de overheid als draagster van alle economische macht. Hij doet dit in zeer interessante bewoordingen: 'Alle economische macht berust in potentie bij de overheid. Maar een heel andere vraag is, of de overheid haar macro-economische macht ook gebruikt. Ik vind het volkomen juist dat de overheid niet te snel haar macht aanwendt, omdat als fundament van onze ondernemingsgewijze productie geldt dat de macht is opgebroken over velen. Over tal van organisaties, sociale organisaties, werkgevers- en arbeiders-vakverenigingen enzovoort.'

Tot zover Van den Brink. Ik ga hier niet in op het pijnlijke feit dat deze bankdirecteur die toejuicht dat de overheid haar macht over de economie niet aanwendt, diezelfde overheid verantwoordelijk stelt voor het onder-

⁴⁹⁷ R. A. Dahl, dezelfde plaats.

⁴⁹⁸ *Macht*, Verslagboek van het congres: politiek-economisch netwerk in Nederland, Asd. 1972, p. 18.

⁴⁹⁹ Aangehaald werk p. 20.

⁵⁰⁰ Rose, aangehaald werk p. 491.

vangen van de ‘schaduwzijden’ van het huidige systeem.⁵⁰¹ Liever merk ik op dat Van den Brink in de hierboven aangehaalde uitspraak bevestigt wat ik van Harris citeerde, namelijk dat de macht van de overheid eigenlijk de macht van het volk is.

De overheidsmacht is pseudomacht waar ’t het manipuleren van de kapitalistische economie betreft. Dat is de reden waarom ze ‘potentiële macht’ genoemd moet worden. Want zodra ze niet in het bankbelang wordt uitgeoefend houdt de bankdirecteur op met te zeggen ‘ik vind het heel juist’ en vallen in het ergste geval boeren en arbeiders, in een minder erg geval gematigd sociale regeringen, om plaats te maken voor een rechtse regering.⁵⁰²

Zulk een ‘macht’ is zelfs geen *potentiële* macht, veeleer een façade. Een circus noemde Marcus Bakker het parlement toen hij er zes jaar zitting in had. Een schijndemocratie zeggen velen nu. Het onechte van de controle hangt samen met het onechte van de macht die gecontroleerd wordt. Ook de onechtheid is wederkerig; zij ontsiert niet alleen de ‘machthebbers’ maar ook de machtgevers. De onderscheiding *potentieel-actueel*, die Dahl, Hoogerwerf en Mulder ook maken, blijkt bij Van den Brink te kunnen dienen om de machteloosheid van de overheid te verhullen als ‘potentiële macht’. Juister zou zijn, te spreken van potentiële onmacht. Want als de potentie geactualiseerd wordt, is het in veel gevallen onmacht wat er aan het licht komt. Men zegt daarom dat macht minder wordt naarmate ze ‘uitgegeven’ wordt, net als geld. Ook dit is een constatering die alleen voor pseudomacht opgaat, bijvoorbeeld in de vorm van achterhouden van informatie. Naarmate die informatie wordt doorgegeven, verzwakt dit de aan het achterhouden ontleende pseudomachtspositie. Voor macht op basis van sancties geldt hetzelfde: hoe meer geweld een staat gebruikt, des te minder pseudomacht houdt ze over. En wat erger is: des te meer prestige verspeelt ze.

Prestige is een machtsbron waarbij het niet nodig en niet mogelijk is om te onderscheiden tussen ‘potentieel’ en ‘actueel’; met andere woorden: macht door prestige is géén pseudomacht. Ze vermindert ook niet door het gebruik; integendeel. Door op de fiets boodschappen te doen in Den Haag, verhoogde koningin Wilhelmina haar prestige slechts — en alleen wegens haar prestige kon zij het zich veroorloven. Prestige werkt dus anders dan wapens en achtergehouden kennis — meer zoals bekwaamheid en doorgegeven kennis. Het is daarom de vraag of Hoogerwerf niet te ongenuan-

⁵⁰¹ *Macht*, Verslagboek van het congres: politiek-economisch netwerk in Nederland, Asd. 1972, p. 22.

⁵⁰² Men leze daarover de memoires van Norbert Schmelzer en het stukje van Robert Giebels in NRC-Handelsblad 22-3-1997, p. 1.

ceerd samenvat wanneer hij kennis, prestige, wapens en bekwaamheid in één adem noemt als machtsbronnen.⁵⁰³

Het gemaakte onderscheid tussen potentiële en actuele beïnvloeding loopt kans te berusten op het verschil tussen pseudomacht en macht. Potentiële beïnvloeding is — wegens het anticipatie verschijnsel — altijd *tegelijk* reeds actuele beïnvloeding. Als dit niet zo was, had Mulder nooit zoiets als een machtsafstandsreductietendens kunnen vaststellen. Die tendens is immers een symptoom van actuele beïnvloeding dank zij een potentie om te beïnvloeden, een machtsafstand naar ‘boven.’ Daarmee wordt ook de definitie van macht als potentiële invloed zoals Hoogerwerf die geeft, in hoge mate problematisch. De oorzaak daarvan is, dat hij vrees, dus wapens, tot de machtsbronnen blijft rekenen, in plaats van tot de vergiftiging van die bronnen.

De niet-monolitische definitie van Sharp lijdt niet aan dit euvel. Overigens is het de enige definitie die strookt met geloof in een macht die op gelijke rechten gebaseerd is. (Bijbels voorbeeld: de mens moet op sabbat rusten omdat zijn schepper op sabbat rustte). Deze gelijkheid in rechten is een *fundamenteel* beginsel waarvan bovendien in elke samenleving waar het een rol speelt, gemakkelijk *meetbaar* en vaststelbaar is welke rol het speelt. Op grond van deze eigenschappen: fundamenteel en meetbaar, zou men rechtsgelijkheid als operationeel criterium kunnen gebruiken voor de mate van overeenstemming tussen een maatschappij en de mensenrechtelijke norm. Hoogerwerf doet dan ook iets wat daar op lijkt; hij noemt gelijkheid een werkdefinitie van politieke progressiviteit. ‘Politieke progressiviteit is een streven, de in een samenleving bestaande ongelijkheid ten aanzien van de verdeling van een bepaald goed volgens een bepaald verdelingscriterium te verminderen.’⁵⁰⁴ Men behoeft deze werkdefinitie slechts toe te passen op de ongelijke verdeling van ‘macht’ om in te zien dat afschaffing van het wapenmonopolie van de staat⁵⁰⁵ en een verbod op

⁵⁰³ A. Hoogerwerf, *Politicologie* p. 86.

⁵⁰⁴ A. Hoogerwerf, *Politicologie* p. 118. Dit criterium strookt met Dooyeweerd's criterium voor progressie, nl. differentiatie van de cultuursferen (d.i. cultuuraspecten) op de grondslag van hun onveranderlijke innerlijke aard (H. Dooyeweerd, *Maatstaven ter onderkenning van progressieve en reactionaire bewegingen in de historische ontwikkeling*, Kon. Ned. Ak. van Wetenschappen 1958, p.13). Rechtsgelijkheid behoort immers tot de innerlijke aard van de sfeer van het recht.

⁵⁰⁵ Dahl, *Power*, in Int. Enc. of Soc. Sciences: ‘Staat’ is volgens Weber: ‘A compulsory political association with continuous organization (politischer Anstaltsbetrieb) will be called a ‘state’ if and in so far as its administrative staff successfully upholds a claim to the *monopoly* of the *legitimate* use of physical force in the enforcement of its order’ (Weber, *The theory of Social & Economical Organization*, Glencoe Illinois 1922).

alle vuurwapens een eis van verdere progressie is. Dat zou kunnen helpen, de impasse van het ontwapeningsprogramma der VN te doorbreken. Het is erg jammer dat Hoogerwerf deze conclusie niet trekt.

§ 7.3.3. GEVOEL VAN ONMACHT ⁵⁰⁶

Chomsky hoopt op een maatschappij zonder vrees en zonder schande. Onder schande versta ik vernedering van de mens. Van heer der schepping (Psalm 8, Genesis 1) wordt hij tot vuilnis in de handen van zijn medemens; deze wil hem wegwerpen en weet nog niet hoe en waar. Die wetenschap vordert echter snel. Discriminatie, uitbuiting en geweld vormen helaas nog niet de erkende kwalen maar nog wel de erkende grondslag van het regeren.

‘Wie organisatie zegt, zegt oligarchie’ is een uitspraak die men in de sociologie ‘de ijzeren wet van Michels’ genoemd heeft. Zulk ‘ijzer’ lost echter sissend op in elke anarchistische organisatie, als natrium in water. Daar gaat die wet van Michels niet op, bedoel ik: de gehoorzaamheid komt niet op gang. De rechten van de mens zijn er om nu reeds te beseffen dat oligarchisch regeren en organiseren onwettig is en als poging tot onwettige machtsuitoefening gebrandmerkt zal worden. Daarom ben ik het eens met Chomsky, dat deelneming aan verzet tegen onwettig gezag de meest doeltreffende vorm is van politieke actie tegen oorlog, armoede en racisme.⁵⁰⁷

Zulke deelneming wordt op grote schaal verhinderd door algemene gevoelens van onmacht, onbekwaamheid, onbevoegdheid, ontoereikendheid, ongeschiktheid en onvermogen (financieel). Psychologisch zou men dit hele complex misschien kunnen aanduiden als insufficiëntie-gevoelens. Bij het organiseren van verzet tegen de zonden van deze tijd, discriminatie, uitbuiting en geweld, blijkt uit de antwoorden van mensen op wie men een beroep doet dat dit soort gevoelens hun belet te doen wat de hand vindt om te doen. Zij identificeren zich zo sterk met hun samenleving dat de schande daarvan in henzelf beantwoordt aan iets beschamends. Het maatschappelijk tekort wordt weerspiegeld in hun gevoel van menselijk tekort. In een gemeenschap die naar de maatstaf van Hoogerwerf progressief dus eerlijker delend te werk gaat, is weinig behoefte aan het begrip ‘menselijk tekort’ maar in de meer tragisch gestemde kringen van conservatieven en reactionairen (eveneens volgens de schaal van Hoogerwerf) kan men dit begrip geen dag missen.

⁵⁰⁶ Martin Seligman, *Helplessness*, W. H. Freeman & Cie 1975, stelde vast dat veel gevoel van machteloosheid aangeleerd wordt in de opvoeding.

⁵⁰⁷ N. Chomsky, dezelfde plaats.

De antwoorden die ik in de loop der jaren kreeg bij het mobiliseren van mensen luidden bijna altijd verontschuldigend. Bijvoorbeeld: daar kan ik toch niets aan doen; ik heb daar de opleiding niet voor; ik voel me niet capabel; ik ben niet bevoegd; ik heb er niet genoeg belangstelling voor; geen geld genoeg; geen tijd genoeg; ik heb er de moed niet toe; ik ben niet zo opgevoed; ik ken te weinig mensen; ik mis de nodige ervaring; ik geloof er niet in; ik zal het niet kunnen volhouden. Deze insufficiëntiegevoelens maken de democratie volgens het machtigingsmodel mogelijk. Het volk kiest zijn vertrouwensmannen en die moeten het verder allemaal naar eigen inzicht beslissen, want *zij* kunnen dat.

Tegenover het volmachtmodel staat het lastgevingsmodel waarbij de gekozenen de opdracht van de kiezers (het verkiezingsprogramma) moet uitvoeren, voor zover het van hem afhangt. Hoogerwerf signaleert de op dit punt bestaande tegenstelling tussen de publieke opinie en de grondwet in Nederland. In 1967 vond 67% van de kiezers dat de gekozen Tweede Kamerleden te weinig rekening hielden met wat de kiezers wilden, en nader onderzoek in 1971 leidde tot de conclusie: de overgrote meerderheid beschouwt onze democratie als een lastgevingsdemocratie. De grondwet bepaalt dat de leden van de Staten Generaal stemmen zonder last van of ruggespraak met hen die hen benoemen⁵⁰⁸; de grondwet schrijft dus het machtigingsmodel voor, en de conservatieve christen-democraten en sociaal-democraten zien zichzelf als ‘vertrouwensmannen’, gemachtigd om naar bevind van zaken te handelen en eventueel wijzigingen in het partijprogramma te adviseren, desnoods partijcongresuitspraken terug te draaien. Helaas verzuimt Hoogerwerf ook hier de kans, dergelijke consequenties uit zijn observaties te trekken en het onechte, het theaterkarakter van de verkiezingen, kortom de beperking van de democratische controle op het regeringsbeleid aan het licht te brengen.

Dientengevolge ontstaat een politicologie die geen rekenschap kan geven van zulke frappante verschijnselen als het opslaan van kernwapens in Nederland zonder toestemming maar met medeweten van het parlement, of het stemmen voor de wapenuitgaven door sociaal-democraten zonder toestemming maar met medeweten van hun partijcongres. Deze symptomen van minimalisering der democratie worden in de analyse niet betrokken omdat de fundamentele kritische onderscheiding tussen macht en pseudomacht, controle en pseudo-controle, niet aan die analyse ten grondslag ligt.

De Chinezen wisten op dit punt wel beter. Hun analyse van de niet-Chinese politieke situatie begin jaren zeventig onderscheidde zich van alle

⁵⁰⁸ A. Hoogerwerf, *Politicologie*, p. 109.

andere door veelvuldig gebruik van het woord ‘zogenaamd’⁵⁰⁹ en door ontmaskeren van de tegenstellingen in de westerse politiek tussen de gepropageerde opinie en de werkelijke gang van zaken. Ook Chinese journalisten hadden gevoelens van onmacht, maar dan onmacht van de Verenigde Staten ondanks hun overwicht aan wapens (‘papieren tijger’). In deze paragraaf gaat het alleen over gevoel van *eigen* onmacht.

M. Mulder is geen socioloog maar een sociaal-psycholoog; hij hield zich niet met de onbekende grootheid ‘macht’ bezig maar met de bekende, meetbare en constateerbare grootheid ‘machtsstreven’. Hij rapporteerde de resultaten van een serie micro- en macro-onderzoeken in de vorm van vijftien samenhangende, enthousiast toegelichte en goed beargumenteerde stellingen. Hij toont wetmatigheden aan in het effect van gevoelens van relatieve machteloosheid. Dat effect noemt hij de machtsafstandreductietendens. ‘Vriend, kom hogerop!’⁵¹⁰ is ook een machtsafstandreductietendens, maar die komt in zijn onderzoek niet voor, want hij beperkt zich tot het opwaartse streven dat lagergeplaatsten nog verder achter zich wil laten op de ‘maatschappelijke ladder’. Mulder onderzoekt geen promotors, alleen proefpersonen die zichzelf verhogen, omdat het door hem gehanteerde machtsbegrip hem deze beperking oplegt. Wie zichzelf vernederen, bijvoorbeeld zich door een lagergeplaatste laten overtuigen op grond van diens zakelijke argumenten, staan volgens Mulder in een ‘non-machtrelatie, gedefinieerd onder de naam overtuigingsgerichtheid. . . . Deze non-machtrelatie en de verschillende machtypen zijn door ons als afzonderlijke factoren geïsoleerd in een enquêteonderzoek’.⁵¹¹

We weten dus precies waar we aan toe zijn. Zodra ‘niet de relatie tussen een meer- en minder machtige beslissend is’, is voor Mulder van macht geen sprake meer; het is non-macht. Hij onderzoekt dus de wetmatigheden in *verticale* machtsverhoudingen, dus in wat wij noemen vervals- te, scheve of pseudo-machtsverhoudingen. Dat is precies wat ik nodig heb om de voorwaarden voor die vervalsing beter te leren kennen. Ten overvloede wijs ik de kritische lezer er nog op dat in alle onderzoeken van Mulder ook personen blijken te geven van andere tendensen dan de door hem onderzochte machtsafstandreductietendens; zijn uitslagen wijzen niet op wetten waaraan ieder mens gelijkelijk onderhevig is maar op tendensen die sterk genoeg zijn om als statistisch significant gemeten te worden. Hij meet bijvoorbeeld de voldoening die macht schenkt en vindt dan dat de machtigere 17% meer voldaan is dan de minder machtige terwijl de kans

⁵⁰⁹ Zogenaamde Kernstopverdrag, zogenaamde Europese Veiligheidsconferentie, zogenaamde ZOAVO etc. (Rede Chiao Kun Hua in VN d.d. 2-10-1973).

⁵¹⁰ Nieuwe Testament, Lucas 14 : 10, St.Vert.

⁵¹¹ M. Mulder, aangehaald werk p. 31, 33.

op toevallig verschil kleiner is dan één promille, dat wil zeggen dat het verschil significant is. De gevonden gegevens zijn echter ten zeerste afhankelijk van de vooronderstelling der onderzoekers; de ontevredenheid van de weggepromoveerde die zijn vroegere kameraden mist, zal ongetwijfeld het cijfer van 17% gedrukt hebben, en zo zijn er nog vele andere tendensen die niet door dit onderzoek gemeten werden maar wel de uitslagen ervan hebben beïnvloed. Mulder herinnert er zelf aan dat in de sociale werkelijkheid tientallen factoren gelijktijdig iemands voldoening kunnen bepalen. ‘Wanneer dan toch een verband tussen voldoening en macht wordt aangetoond, betekent dit dat ook in de sociale werkelijkheid de machtsfactor een zeer relevante factor is.’⁵¹²

Wij zeiden reeds dat Mulder niet macht, maar gevoel van tekort aan macht onderzocht heeft op zijn effect; en met succes. Zo’n gevoel bestaat en is een relevante factor. Het is zelfs een der voornaamste factoren die machtsvoorstellingen op hun kant zetten zodat ze verticale voorstellingen worden. Het vervalst de werkelijke machtsverhoudingen door een verticaal streven om ‘hogerop’ te komen in plaats van horizontaal nader tot elkaar. Wie macht wil, moet eendracht willen.

Gevoel van onmacht vernedert, verlaagt de mens. Omdat hij zich vernederd voelt, wil hij zich, voor zover hij nog menselijk reageren kan, verheffen uit zijn verlaagde staat, en zo komt de verticale voorstelling van de machtsverhoudingen tot stand. Waar echter vernedering uitgesloten is, zijn ook geen ‘hogergeplaatsten’, en kan de macht een samenspel van gelijkwaardige mensen zijn die elkaar niet bedreigen doch bemoedigen, omdat ‘ieder bereid is zich door de ander te laten overtuigen’.⁵¹³

Hoezeer de ‘macht’ die Mulder onderzoekt, corrumpeert, blijkt het meest ontstellend uit zijn stelling 9: ‘de kwantiteit van macht (machtsafstand) is een zwaardere determinant van machtsafstandreductie dan de kwaliteit, namelijk de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van macht’.

‘Hoewel de onrechtmatige machthebber, tegen alle afspraken en alle normen in, een grove machtsgreep uitvoerde, bleek dat de positieve instelling van de minder machtigen ten opzichte van hem even groot was als wanneer hij op volkomen rechtmatige wijze de machtspositie verworven had’. Mulder concludeert: ‘Dit resultaat betekent dat wij inzake machtsproblematiek uiterst kritisch, zo niet sceptisch moeten oordelen, ook als het onszelf aangaat!’ . . . ‘Macht corrumpeert dus.’⁵¹⁴

⁵¹² M. Mulder, aangehaald werk p. 54.

⁵¹³ M. Mulder over non-macht, aangehaald werk p. 31.

⁵¹⁴ M. Mulder aangehaald werk, p. 95 v. Een voortreffelijke toelichting op deze stelling 9 van Mulder vormt mijns inziens het televisie-commentaar van Flex in Trouw van 1-3-1969 getiteld: Leve de machtige, waarin hij de toejuichingen die

Het is duidelijk dat precies op dit punt het verschil, het blijkbaar kwalitatieve verschil ligt met wat Mulder non-macht noemde, want dáár is juist het kwalitatief oordeel over de argumentatie van de ander doorslaggevend voor diens invloed. De vervalsing die ook daarin weer kan optreden is van een minder ernstig niveau dan de verticale verdraaiing van het horizontaal principe. Wat Mulder non-macht noemt, corrumpeert niet doch voedt juist op tot kritische samenwerking op basis van gelijkwaardigheid en van zakelijke overeenstemming over de gemeenschappelijke doeleinden. Mulder bestrijdt in feite mijn stelling dat de vernedering van de mens de oorzaak is van zijn poging hogerop te komen. Hij concludeert uit het verschil in machtsjalouzie bij kleine en grote machtsverschillen, dat *niet* dissatisfactie de bron van de *machtshonger* kan zijn, doch alleen *satisfactie*: hoe meer macht verworven wordt, hoe meer honger naar macht! Hij noemt zijn theorie dan ook een *verslavingstheorie*: de behoefte wordt versterkt door haar bevrediging, het smaakt naar meer, men kan niet meer ophouden. ‘De kleine machtsafstand roept *dwangmatig* het machtsafstand-reductiestreven op.’⁵¹⁵

Mulders redenering berust op waargenomen zwakte van de machts-honger bij hen die zeer veel lager dan de machtigere geplaatst zijn, dus op grote machtsafstand — en op de waargenomen sterkte van de *machtshonger* bij geringe machtsverschillen met superieuren. Hij neemt dus aan dat de dissatisfactie bij de laagst geplaatsten veel groter moet zijn dan bij de bijna-hoog geplaatsten, en concludeert dan dat dissatisfactie geen rol speelt van betekenis. Hij ziet over het hoofd dat laaggeplaatst zijn, dus grote machtsafstand, geen dissatisfactie betekent. In werkelijkheid zijn slaven die goed behandeld werden zeer tevreden met hun meesters geweest, in tegenstelling tot assistenten die goed behandeld werden. Met andere woorden niet de absolute, onoverbrugbaar schijnende machtsafstand, maar de relatieve, door promotie overbrugbare machtsafstand wekt de dissatisfactie, de ontevredenheid van de ondergeschikte; hij gaat zichzelf pas vergelijken met zijn chef als hun posities vergelijkbaar worden, *dus bij geringe machtsafstand*, met andere woorden als de verschillen in positie alleen nog *gradueel* en niet meer als wezenlijk andere functies voorstelbaar geworden zijn! Ook zó had Mulder dezelfde gegevens kunnen interpreteren. Hij zou dan ook beter rekenschap hebben kunnen geven van het merkwaardige magnetisme, waardoor op een bepaald machtsniveau de machtsvergrotingstendens van wie erboven uit wil, geremd wordt vergele-

Nixon in Duitsland ten deel vielen, griezellig noemt omdat ze hem herinneren aan de toejuichingen die Hitler ten deel vielen. Het publiek leek sprekend op het publiek van de journaalfilmpjes van het Derde Rijk!

⁵¹⁵ M. Mulder, aangehaald werk, pp. 64, 99.

ken met wie er al bovenuit is en de machtshonger van wie eraan tippen wil, versterkt wordt vergeleken met wie er nog lang niet aan kan tippen.

Dit magnetisme van een bepaald machtsniveau is de neiging van de mensen om *gelijk* te zijn in macht, het is een horizontale tendens van toenadering die op de verticale as van Mulders systeem niet afleesbaar te maken is. Valt men eenmaal uit de boot, dan is het ook maar het geriefelijkste als de afstand onvergelijkelijk groot wordt en de gewenste gelijkheid op een ander, veel lager niveau gezocht kan worden, ‘als jongens onder elkaar’.

De theologie, met name de christelijke, biedt hier interessante parallellen. De vergoddelijking van Jezus is een machtsafstandvergroting tot in het oneindige, waardoor de dynamische machtsafstandreductietendens van de eerste christenen, die hun Heer wilden navolgen en niet bij Hem behoefden achterblijven of voor Hem onderdoen, vervangen werd door de gelijkheid van de zondaars onder elkaar, op het veel lagere machtsniveau van het ‘niet in staat zijn om niet te zondigen’ (*non posse non peccare*). De navolging van Christus werd zo van een leefwijze tot een uitgeholde liturgische formule. Omgekeerd kan men zeggen dat de vraag van Anselmus waarom god mens werd (*cur deus homo*) door Mulders onderzoek eindelijk wetenschappelijk beantwoord is: god werd mens omdat vergoddelijking neerkomt op grote machtsafstand, dus lage identificatieneging bij de ondergeschikten!

Ik ben diep overtuigd dat de strekking van de bijbelse literatuur is, verticale voorstellingen van de verhouding tussen de god (welke dan ook) en de mensen te overwinnen, de machtsafstand tussen Messias Jezus en zijn vrienden tot nul te reduceren en de perversies, die in de maatschappij voortvloeien uit corruptie van religieuze machtsvoorstellingen, tezamen met die religieuze voorstellingen uit te roeien. Het bezwaar van de profeten tegen de verering der afgoden was immers de eruit voortvloeiende vernedering van de mens; niet de insubordinatie tegenover een god die zichzelf onvolprezen achtte!⁵¹⁶ Het profetenverzet tegen afgoderij moet dan ook erkend worden als verdediging van een fundamenteel mensenrecht, in casu bescherming tegen vernederende behandeling. Dat is wel het tegen-

⁵¹⁶ ‘The miserable idea that God should in any sense need, or crave for, our worship like a vain woman wanting compliments, or a vain author presenting his new books to people who never met or heard of him, is implicitly answered by the words ‘If I be hungry I will not tell thee’, Psalm 50:12’. C. S. Lewis, *Reflections on the Psalms*, London, Glasgow 1958, p. 79. En voor wat de mens betreft, zei Jesaja: ‘Voor wat eigen vingers hebben gemaakt, buigt men zich neer. Zo verlagen de mensen zich . . .’ 2:8 v.

deel van fundamentalistische bemoeizucht met andermans godsdienstvrijheid.

Mulders machtsafstandstheorie verklaart, tezamen met Hoogerwerfs en Dooyeweerds progressiecriteria, ook het verschijnsel dat toenemende gelijkheid in onderdrukte landen — beter onderwijs, verhoging van de laagste inkomens op massale schaal, verbetering van de politieke participatie en dergelijke — de revolutionaire tendensen *versterkt* in plaats van ondervangt (Mulders stelling 5: de machtsafstandsreductietendens is sterker bij kleinere machtsafstand). Mulder zelf ziet dit niet in en blijft op dit punt de taal van het Communistisch Manifest spreken: ‘De minst-machtigen hebben aan macht niets te winnen omdat zij afgezien hebben van machtsafstandsreductie . . . Daarom hebben zij ook niets te verliezen en kunnen zij vrijuit in verzet gaan’. Als voorbeeld noemt hij dan nota bene Enka!⁵¹⁷ Maar de Enka-bezitters hadden een bedrijf te verliezen, en dat wilden zij juist behouden.

Toch zijn deze vergissingen van geringe betekenis en kunnen zij niets afdoen aan de geldigheid van zijn voldoende beproefde theorie. Men dient slechts goed in het oog te houden dat het een theorie van de algemeen vereerde pseudomacht is. Ze heeft alleen betrekking op vervalste macht en op de vernedering die haar vervalst heeft. Maar die informatie is dan ook onmisbaar om in te zien hoe overal de menselijke samenwerkingsverhoudingen in een verticale stand gekanteld worden en vergiftigd worden tot een ‘bijna religieuze identificatie met de hogere macht’⁵¹⁸ die elke kritische controle van de geregeerde over de regerende volslagen onmogelijk maakt.

§ 7.4. CONCLUSIE

Voor leef- en werkwijze in het door Chomsky omschreven verzet betekent dit, geheel in overeenstemming met de geldende Rechten van de Mens, dat:

- a) alle sporen en symptomen die erop wijzen dat vrees of vreesaanjagende bedreiging een rol speelt in de organisatie, opgespoord, geanalyseerd en verholpen moeten worden door reorganisatie in primaire groepen⁵¹⁹ en:

⁵¹⁷ Mulder, aangehaald werk p. 67.

⁵¹⁸ Mulder, aangehaald werk p. 91.

⁵¹⁹ Sharp, aangehaald werk p. 456 v.: casting off fear. Verg. Mao Zedong: ‘Diese Aktivität muss konkret darin zum Ausdruck kommen, dass die Leitungen, die Funktionäre und die Mitglieder Schöpferkraft, Verantwortungsbewusstsein und Arbeitselan zeigen, dass sie den Mut haben und es verstehen, Fragen aufzuwerfen,

- b) alle vormen van degradatie en elk spoor van vernederende ondergeschiktheid moeten verdwijnen, onder meer door het verwisselbaar maken van rollen en functies, vooral die welke dicht bij elkaar liggen. Iedereen kan alles, mits met enige voorbereiding, alleen niet alles tegelijk en niet iedereen even goed.⁵²⁰

Wie dit overdreven vindt, leze Betty McDonalds hartveroverende roman 'Iedereen kan alles.' En Johann Sebastian Bach zei: wat ik kan, kan iedereen, als hij zijn best doet.

Meinungen zu äussern, Mängel zu kritisieren sowie aus kameradschaftlicher Sorge die Tätigkeit der Leitungen und der führenden Funktionäre zu kontrollieren.' Peking Rundschau 27-11-1973, p. 17.

⁵²⁰ Sharp, aangehaald werk p. 621: 'Nonviolent discipline also frequently includes willingness to carry out humble and undramatic tasks, as well as the more visible and daring ones from which a greater personal sense of importance, recognition or honor may result.'

Hoofdstuk VIII: Oordelen

*. . . eindoos de vrede op den troon van David
en over zijn koninkrijk, doordat hij het sticht en grondvest
met recht en gerechtigheid . . . (Jesaja)*

§ 8.1. RECHTSGELIJKHEID

OM TE KUNNEN OORDELEN moet er een maatstaf zijn. De meest fundamentele oordelen zijn rechtsoordelen en hun maatstaf is geldend recht waarvan het principe de verklaarde gelijkheid in rechten en waardigheid van allen is.

Ik ga ervan uit dat gelijkheid in rechten fundamenteel was, is en zal zijn voor de humane kwaliteiten van iedere menselijke beschaving, sinds voor de eerste maal, duizenden jaren geleden, gastvrijheid verleend werd aan een onbekende. De overwegend individuele rechten vormen, tezamen met de daarop gebaseerde collectieve rechten, een politiek en moreel toereikende basis voor een zodanige samenleving als overeengekomen is in beide in 1976 in werking getreden, door Nederland in 1978 onder tienvoudig voorbehoud aanvaarde, Internationale Verdragen betreffende de Rechten van de Mens.

Het internationaal erkende gezag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (Bijlage ii in dit boek) is sinds 1948 sterk toegenomen. De Internationale Verklaring van Maastricht en Utrecht in 1988 bevestigde dit (Bijlage iii).

Als samenvatting van de diverse rechten van de mens kan de Universele Verklaring nog altijd van nut zijn. Het daarin opgenomen, schijnbaar onbeperkte, burgerlijk eigendomsrecht⁵²¹ is door de sociale en economische rechten tegen misbruik beschermd. Trouwens, ook de in 1948 nog onbeperkte vrijheid van meningsuiting is begrensd, onder meer door het latere verbod op oorlogspropaganda. De vrijheid van onderwijs was reeds door het discriminatieverbod beperkt en is in de culturele rechten nader omschreven. Het ontbreken van het eigendomsrecht in de Internationale Verdragen helpt mee, misbruik van dat recht ten opzichte van andere rech-

⁵²¹ Art. 17 UV: 'Iedereen heeft, alleen of samen met anderen, recht op eigendom. Niemand mag naar willekeur van eigendom beroofd worden.' De have-nots, de meeste mensen dus, kunnen dit recht niet zonder meer gebruiken. Pas hun economische en sociale rechten maken dit eigendomsrecht voor hen bruikbaar en beperken tegelijk, door hun nivellerende werking, de rijkdom van wie veel bezitten.

ten te verhoeden. Het recht op zelfbeschikking daarentegen ontbreekt in de Universele Verklaring en staat daarom als artikel 1 in *beide* Internationale Verdragen.

Het principe van de rechten van de mens is de aangeboren vrijheid en de gelijkheid in rechten en waardigheid van allen (art. 1). Deze gelijkheid is de maatstaf voor recht. Recht is het opzicht waarin mensen nog aan elkaar gelijk zijn doch van dieren reeds op dit niveau verschillen omdat dieren geen onrecht doen. In natuurlijk opzicht is de mens gelijk aan de dieren: zo vrij als een vogel. In alle meer gecompliceerde opzichten dan recht zijn geen twee mensen aan elkaar gelijk. Zodra zij gaan spelen blijken zij personen te zijn.

Een eerste voorlopige grens tussen mens en dier, tussen cultuur en natuur, ligt dus bij recht. (De definitieve grens ligt uiteraard bij taal.) Tot voor kort was dit niet geheel duidelijk. Men sprak van beestachtig onrecht zonder te bedenken dat men daarmee de beesten onrecht deed. De laatste jaren breekt het besef door, dat mensen aan dieren in veel opzichten een voorbeeld kunnen nemen.

Gelijkheid in recht geldt — tot op zekere hoogte — zowel in dierlijke als in menselijke samenlevingen. In geval van conflict moest dit gebruik wijken voor het geweld waarmee het conflict beslecht of de conflictpartner geëlimineerd werd. Dieren zullen dat zo blijven doen, voor hen is het geen probleem. Met deze ‘wet van de jungle’ zijn dieren echter nooit op ondierlijke wijze omgegaan. Ze leven niet stelselmatig ten koste van hun soortgenoten en doen hun prooi (een andersoortig dier) geen onrecht door die op te eten.

Mensen doen elkaar onrecht zodra zij ten koste van elkaar leven. Dat doen ze nu ongeveer vijfduizend jaar stelselmatig, sinds oorlog en verachting van vrouwen en kinderen de politieke en sociale systemen werden. Maar zover we kunnen terugkijken is dit voor mensen altijd een probleem geweest.

Dit ‘recht van de sterkste’ wordt in onze wereld thans niet meer als recht erkend, zelfs niet in internationale verhoudingen. Toen de emir van Koeweit zijn land door militaire overmacht uit Irak overmeesterd zag, vroeg hij aan de Verenigde Naties geen militaire steun voor een bevrijdingsoorlog. Hij vroeg, merkwaardig genoeg, om uit te spreken dat deze bezetting van Koeweit in strijd met het volkenrecht was.

Natuurlijk was ze dat. Toch kwam die oorlog er, want de regering van de Verenigde Staten wilde dat zo. Haar Europese bondgenoten achten de overmacht van de VS echter niet langer rechtmatig. Nog op 3 juli 1994 beschreef Jean-Pierre Tuquoi in *Le Monde* onder de kop ‘Het recht van de

sterkste' hoe het Congres in de VS de douane-unie met Canada en Mexico tegenhoudt.

Dieren kunnen geen onrecht doen; mensen wel. In dit opzicht verschillen mensen van dieren en van elkaar, maar ook in op recht gebaseerde opzichten die men cultuur noemt: in sociaal, moreel, politiek, economisch, artistiek, taalkundig en filosofisch opzicht. Alleen in de acht aan recht voorafgaande, meer fundamentele opzichten die men natuur noemt, komen zij met elkaar en met alle andere dieren overeen: ze willen, voelen, leven, op de aarde, onder de zon, in de tijd, in de ruimte en in aantallen.

Met al die verschillen konden wij ons blijkbaar toch als één mensheid duurzaam ontwikkelen en vreedzaam coëxisteren zodra en zolang we vrijwillig elkaars gelijke rechten eerbiedigen. Zo blijkt gelijkheid in rechten en in waardigheid al eeuwen de grond te zijn, waarop de in zeven andere opzichten bestaande verschillen tussen mensen zich kunnen legitimeren, presenteren en ontwikkelen. Ongelijkheid in rechten, discriminatie naar ras, sekse of overtuiging, wordt steeds minder en soms in het geheel niet meer verdragen. Daaruit blijkt dat de maatstaf van de Rechten van de Mens in feite meer en meer wordt gehanteerd, al of niet bewust, als maatstaf voor wat getolereerd kan worden.

Gelijkheid die ongelijkheden fundeert is bekend uit de wiskunde. Als $x=3$, dan $x>2$ en $x<4$. Gelijkheid in rechte die een menselijke samenleving kan funderen vindt haar oorsprong echter niet in de wiskunde doch in een afspraak. Lessing achtte zo'n afspraak, een 'toevallige historische waarheid', ontoereikende grond voor een 'eeuwige verstandswaarheid.' Hij vergiste zich: afspraak is afspraak. Op een bepaald moment in 1948 was er een meerderheid in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties voor te vinden om de rechtsgelijkheid als grondregel in te stellen. Is deze toevallige historische waarheid de hachelijke basis voor die grondregel? Nee, recht berust niet op een toevallige historische machtsconstellatie! In zoverre had Lessing gelijk. Recht ontleent zijn vastheid en betrouwbaarheid niet aan zijn oorsprong, de afspraak; alleen *aan zijn vrijwillige eerbiediging*. Daaruit ontstaat macht om te beïnvloeden.

Zo'n eerbiediging is onweerstaanbaar in opkomst, getuige de reeds genoemde Verklaring van Maastricht en Utrecht 1988. Daarin stelde een internationaal gezelschap van deskundigen, na veertig jaar Universele Verklaring, haar onstuitbaar en onverwacht snel toenemende invloed vast. Cees Flinterman vertelt graag dat hij in een nederzetting in de Afrikaanse wildernis om benzine vroeg. In een diepe kuil onder een groot blad had men inderdaad benzine. Hij werd in een ronde hut op de thee genodigd. Aan de wand hing een stuk papier. Het was de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens . . .

Buiten het recht is er geen vaste grond voor een cultuur. De stabiliteit van een samenleving als de Chinese of de Indonesische wordt niet beschermd door de wrede dictatuur waaronder ze gebukt gaat of ging maar door de oude tradities die de maatschappelijke omgang blijven reguleren. Geen macht kan recht met blijvend succes van bovenaf opleggen. Vandaar het primaat van het recht ten opzichte van de macht.

Recht houdt de machtsrelatie in stand. Geweld vernietigt de machtsrelatie. Waar iemands geweld begint, eindigt zijn macht. Recht kan door niets anders in stand gehouden worden dan door vrije en gelijke wil van de leden van de, daardoor ontstaande, rechtsgemeenschap.

§ 8.2. RECHT FUNDAMENTEEL VOOR ZEVEN CULTUURASPECTEN

In de Inleiding vergeleek ik de cultuuraspecten met een huis met zes woonlagen, een dakterras en een fundament. Dat fundament is gerechtigheid. In het huis zit de politiek op de eerste verdieping, direct boven de religieuze bel-etage en het sociale souterrain. Op twee hoog vinden we dan de economie, op drie hoog de kunst, en op zolder de taal. Kan het denken 'wel op het dak gaan zitten'? Nee, een dakterras geeft het denken zijn riante ruimte.

Het sociale souterrain (met tuin, om in te spelen voor de kinderen) ligt direct op de fundering, zodat Huizinga het voor fundament aanzag. Hij achtte immers spel fundamenteel. Maar dat er altijd spelregels voor nodig zijn gaf hij uitdrukkelijk toe, zodat toch weer, zelfs bij Huizinga, het recht ten grondslag ligt aan het sociale samenspel, het spel der maatschappelijke krachten.

Toen Marx dat spel analyseerde, vond hij de oorzaak van het slecht functioneren ervan in de rechtsongelijkheid die eraan ten grondslag lag en bleef liggen, ondanks de formele afschaffing van de slavernij; later trouwens ook ondanks de militaire overwinning van de bolsjewisten in 1917. Het was de ongelijkheid in rechten tussen arbeiders en kapitaalverschaffers, die de communistische en de sociale beweging van de vorige eeuw legitimeerde en haar eis van menswaardiger verhoudingen op grond van minder kromgebogen recht onontkoombaar maakte.

Het socialisme was in zoverre het begin van de mensenrechtenbeweging, dat de organisatie ervan door de arbeiders en boeren zelf gedragen werd, zowel in de Verenigde Staten als in Europa. De mensenrechtenstrijd in Europa is als klassenstrijd begonnen. De universele mensenrechtenbeweging begon in 1955, zoals ik eerder schreef, maar de Europese begon met het Communistisch Manifest in 1848, voorbereid door de Amerikaanse, Franse en Nederlandse verklaringen van rechten van de mens in de achttiende eeuw.

En hoe ging het met het geloof? Dat hing daar direct al mee samen, zien we op de bel-étage. De mensenrechtenbeweging moest wel een atheïstisch geloof prefereren, omdat alle religies burgerlijk of contrarevolutionair georiënteerd waren. Pas in de tweede helft van de 20e eeuw werd dat, voor wat het christelijk geloof betreft, enigszins anders, het eerst in Amerika. Daar bouwden bevrijdingstheologen op Marx en geweldloosheidstrainers op Gandhi voort. De Wereldraad van Kerken, vrijwel tegelijk met de Universele Verklaring tot stand gekomen, nam bewustmakers als Paolo Freire in dienst om de mensen, die lezen moesten leren, tevens hun macht over hun situatie terug te geven. Zo kon op dat continent, zij het tegen moorddadige onderdrukking in, de mensenrechtenbeweging (Marianella Garcia Villas) met de kerken (Koos Koster e.s.) samenwerken. Deze pioniers werden vermoord in El Salvador, evenals Oscar Romero.⁵²² Voor de verdrukten in Europa bleef gelden, dat God en de Staat hun grootste vijanden waren, zoals Bakoenin had verkondigd. Zijn ‘God en de Staat’ blijft, uit mensenrechtenoogpunt, een hartveroverend document en een betrouwbare gids; ook straks, als God ‘alles in allen’⁵²³ zal zijn en de Staat zich uit de markt geprijsd zal hebben.

Er is hier echter meer te zeggen over het geloof. De Rechten van de Mens hebben de godsdienstvrijheid gewaarborgd en aan regels gebonden. Zoiets doet denken aan het Edict van Nantes en aan de Tien Geboden. Recht verschaft de basis en stelt de grenzen aan het geloof. Gelovigen hebben soms de neiging, hier de zaken op hun kop te zetten en hun geloof tot basis en definitie van recht te maken. Christenen beroepen zich daar-

⁵²² Paolo Freire werd beroemd door zijn *Pedagogie der onderdrukten*, Baarn 1972. Schreef voorts *Cultural Action for Freedom, Education for Critical Consciousness* en, samen met Faunde, *Learning to Question*, New York 1989. Toen was hij Minister van Onderwijs in Rio de Janeiro. Marianella Garcia Villas was de jonge juriste die de lijken fotografeerde van mensen die door het leger van El Salvador vermoord waren, teneinde de aanklachten van de door haar geleide Liga voor de Rechten van de Mens te staven. Ik ontmoette haar op het congres van de Fédération Internationale des Droits de l’Homme in Florence, waar zij, met een krachtig pleidooi voor solidariteit met het verzet tegen de tirannie, erkenning van haar Liga verkreeg. Korte tijd later werd in El Salvador ook haar verminkte lijk gevonden en gefotografeerd. Veroordeling van deze misdaad kon niet worden bewerkstelligd. Zij was bevriend met de IKON-journalist Koos Koster, die tezamen met zijn gehele team eveneens door straffeloos gebleven militairen van dezelfde regering vermoord werd toen hij een reportage van het verzet ging maken. Bisschop Oscar Romero van San Salvador (zie diens: *De bekering van een bisschop*, Amersfoort 1981) nam het op voor de armen en de ontrenten. Hij werd doodgeschoten terwijl hij preekte in een ziekenhuiskapel, maart 1980.

⁵²³ Paulus, 1 Corinthiërs 15:28.

voor op onder anderen Paulus, namelijk waar hij Christus ‘het enige fundament’ noemt. Zij die dat doen, zien niet dat voor Paulus de gekruisigde Christus het symbool is geworden van zijn mensenrechtenboodschap: ‘er is geen onderscheid.’ Dit non-discriminatiebeginsel was bij hem de basis en de reikwijdte van zijn geloof. Christus is bij hem hetzelfde als gerechtigheid. De scene in het restaurant, waar hij het joodse apartheidsgedrag van Petrus openlijk scherp kritiseert, is hiervan nog altijd een sprekende illustratie.⁵²⁴

Maar nu terug naar de eerste verdieping van het ‘huis’, de politiek! Is daarin iets veranderd? Is daar de democratie gerealiseerd? Neen. Baseert de politiek zich niet tot nu toe op een heel ander fundament dan de Rechten van de Mens, namelijk op het kromme recht van de bovenbazen? Of is dat een term uit de prachtige maatschappijkritische sprookjes van Marten Toonder die op een voorbije tijd slaan?

Helaas niet. De vereniging van de staten van Europa is mislukt, mede doordat de koude oorlog tegen Rusland volgens plan voortgezet is met economische middelen. Men noemt dat ‘de koude vrede’. Maar de hete oorlog is ondertussen weer gewoon geworden. De hel van Joegoslavië kan heel Europa aansteken.

De huidige bovenbazen lijken soms op toneelspelers zonder souffleur die hun teksten al minutenlang improviseren in voortdurende paniek. Naar de maatstaven van de Rechten van de Mens zijn zij criminelen, en zij weten het, maar zij kunnen hun corrumperende macht op geen andere wijze handhaven en met niet-corrumperende macht (zie hoofdstuk vii) hebben zij geen ervaring, zelfs vaak geen idee ervan. Ontwapenaars als de politici Olaf Palme en Michael Gorbatsjov⁵²⁵ hadden juist hun hoop op de mensenrechten gevestigd. Maar hun machtspositie was, behalve daarop, helaas nog op iets anders gebaseerd: op de gewapende staat. Zij werden bovendien vermoord of afgezet voordat zij hun doelen konden bereiken.

En toch is er iets veranderd: de mensenrechtenhuichelarij neemt toe. Bijvoorbeeld: Indonesië lanceert in oktober 1994 een ‘Mensenrechten-

⁵²⁴ Paulus, 1 Corintiërs 3:10-13; Romeinen 3:22. De scene in het restaurant beschrijft hij in Galatiërs 2:11-14. Toen hij in Antiochië meemaakte dat Petrus tegen zijn gewoonte aan een tafeltje met alleen joden ging zitten zodra er volgelingen van Jacobus binnenkwamen en zijn verbaasde griekse vrienden alleen liet, voer Paulus tegen hem uit: ‘Als jij die jood bent, naar grieks en niet naar joods gebruik leeft, hoe kun jij dan grieken dwingen zich als joden te gedragen?’ Voor nadere argumentatie verwijs ik naar de onderschatte dissertatie van J. J. Meuzelaar, *Der Leib des Messias*, Assen 1961.

⁵²⁵ Zie: *Bondgenoten in veiligheid*, Het Palmerapport; Een programma voor Ontwapening, Alphen a/d Rijn 1982; Michail Gorbatsjov, *Perestrojka, Een nieuwe visie voor mijn land en de wereld*, Utrecht 1987.

campagne'. Amnesty International publiceert prompt daarop een rapport over de mensenrechtenschendingen door de regering van Indonesië. De paniek der regeerders versnelt de crisis van hun machtssysteem: 'er komen andere tijden' (Bob Dylan).⁵²⁶

Naarmate de lidstaten in soevereiniteit afnemen, wint de Organisatie der Verenigde Naties aan betekenis. Helaas wint ze niet in gelijke mate aan inkomen, ze kan daar niet voor zorgen want een machtsevenwicht tussen de organisatie en haar lidstaten is nog niet bereikt. Zodra dit punt bereikt wordt, kan de VN zijn lidstaten dwingen aan hun verplichtingen te voldoen en hun maatregelen ter verzwakking van de VN ongedaan te maken. Aan een inventarisatie van die maatregelen wordt gewerkt.

In economisch opzicht (tweede verdieping) is op basis van de Rechten van de Mens een nieuw rechtsbewustzijn ontstaan: het recht op een toereikend inkomen los van het recht op een billijk arbeidsloon. Dit zijn twee verschillende rechten, respectievelijk vastgelegd in artikel 11 en artikel 7 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten. Ik denk dat het belang hiervan voor de menselijke waardigheid nog sterk wordt onderschat. Mensen, die gebruik kunnen maken van hun recht op een basisinkomen zonder inlevering vooraf van de tegenwaarde ervan in arbeidsprestatie, zijn niet meer omkoopbaar, niet meer vatbaar voor chantage met honger en dakloosheid voor henzelf en hun huisgenoten.

Uitvoering van dit verdrag zal overigens weinig economische problemen opleveren voor de landen waarvan de economie tegen de bewapeningswedloop bestand was. Of was geen enkele economie dat? Hoe dan ook, de uitdaging van de economische Rechten van de Mens is aanzienlijk minder desastreus. Realisering van ieders gelijke recht op arbeid is in feite lange tijd de toegang geweest tot de realisering van andere rechten. Bij de huidige voortgaande miskennis van het recht op arbeid, door automatisering en kapitaalvlucht naar landen waar mensenrechten minder gevorderd zijn, komt er natuurlijk niets meer van en nemen de spanningen alleen verder toe.

We haasten ons van deze chaotische étage naar de keurig opgeruimde derde verdieping vol prachtige en minder prachtige creaties op het gebied van alle kunsten. Is dit geen luchtkasteel? Is hier nog wel fundering nodig? (Deze vraag zullen we op zolder en op het dak steeds klemmender voelen opkomen. Bij het geloof kwamen we hem al tegen door onze ontmoeting met degenen die de wereld op zijn kop zetten door het geloof tot fundament te maken, de fundamentalisten om zo te zeggen. Hun geloof heeft

⁵²⁶ Geciteerd door Lennaert Nijgh, *Voor de overlevenden*, Amsterdam 196, p. 51: want er komen andere tijden / zegt Dylan/ dat is wel zo zeker/

geen fundering nodig omdat het zelf alles fundeert.) Tot voor kort was kunst gefundeerd op gunsten van rijke lieden of vorsten; niet op gelijke rechten maar op bevoorrechting naar willekeur. De grootste kunstenaars stierven vaak miskend en in behoeftige omstandigheden. Creativiteit werd in het algemeen niet aangemoedigd noch ontwikkeld. Nog in 1955, toen ik catechisanten een les had gegeven over muzikaliteit als een eigenschap van elk gezond mens, keken ze daarvan op.

De rechten op onderwijs, op ontwikkeling, op persoonlijke ontplooiing, op privacy, op bescherming van auteursrechten en op deelneming aan of genieten van cultuur wil geen kunstzinnig mens meer missen, zelfs al worden ze nog zeer gebrekkig gerespecteerd. Helaas beweegt in de meeste westerse landen de rechtsbescherming op dit terrein zich in achterwaartse richting, zulks tengevolge van de heersende politiek van kortzichtige bezuinigingen, trouw volgehouden door niet-kunstzinnige politici. Zij houden de blik ferm gevestigd op de achteruitkijkspiegel, zo schetste de briljante milieu-econoom Hazel Henderson in 1988 de situatie.⁵²⁷ Voor allen die hierdoor gedupeerd worden, zijn de mensenrechten des te noodzakelijker; zij hebben geen ander verweer.

We gaan naar de zolder, in de hoop daar iets bemoedigends aan te treffen. Nu, dat lukt wel: vrijheid van meningsuiting — van spreken, schrijven en drukken — staat in westerse landen hoog aangeschreven. In brede kring is er bijvoorbeeld schande gesproken van immigratie-ambtenaren die een op Schiphol aangekomen en tegen arrestatie protesterende vluchteling de mond dichtplakten (met blijvend hersenletsel als gevolg).

Verwonderlijk is dat niet. Zonder reclame en advertenties zouden krant en omroep moeten terugvallen op het verenigingsleven. Ook zouden alle overbodige, alleen door reclame verkoopbare producten verdwijnen en de consumentenbonden zouden meer invloed krijgen op het bedrijfsleven dan de vakbonden ooit gehad hebben. Inderdaad rijst hier, op het niveau van de taal, nog temeer de vraag of in het laat-kapitalistische westen Rechten van de Mens wel nodig zijn, speciaal de bescherming van het recht op uitingsvrijheid door de mensenrechtencommissie van de VN. Maar berust die lawine van drukwerken en uitzendingen niet veeleer op winstbejag dan op recht?

Zonder twijfel. Het gehalte aan betrouwbare en ook nuttige informatie is er dan ook naar. Een onderzoek naar de mate waarin de reclame de vrijheid om noodzakelijke inlichtingen te verzamelen en door te geven schaadt, is zover ik weet nog niet gedaan. Wel hoor ik dat mensen in mijn omgeving afzien van dagbladen en televisie.

⁵²⁷ Hazel Henderson, *The Politics of the Solar Age; Alternatives to Economics*, Indianapolis 1988.

Het recht op de eigen taal wordt in het Westen in acht genomen zolang het bevolkingen van een gebied betreft. In Oost-Europa en Azië wordt het flagrant geschonden. Een Koerdisch woordenboek is in Koerdistan verboden. In Karinthië werd jaren geleden de Nederlandse Liga voor de Rechten van de Mens te hulp geroepen om het recht van een etnische groepering op onderwijs in de eigen taal te helpen verdedigen; nu kan dat recht zelfs in Nederland niet meer voldoende beschermd worden.

Tenslotte het denken. We gaan naar de daktuin, daar zullen we uitzicht krijgen op een betere wereld. Daar worden utopieën bedacht, maatschappijkritiek ontwikkeld, anarchisme hervat, daar kan men werkelijk alle kanten op kijken. De vrijheid van denken kan niemand ons afnemen; hoezo dan 'recht op vrijheid van geweten en overtuiging' als die vrijheid onaantastbaar is? Ze is onvervreemdbaar maar niet onaantastbaar. Twee dingen tasten haar aan: indoctrinatie en repressie. Beide waren toegepast door de nazi's, onder anderen. Renate Rubinstein schreef in haar Klein Chinees Woordenboek, dat 'brain washing' de letterlijke vertaling is van een oorspronkelijk Chinese term. Alle politieke stelsels en alle religies brengen geïndoctrineerde en gehersenspoelde mensen voort; dictaturen leggen zich daar speciaal op toe. Zij ronden hun systeem af met repressie, dat is onderdrukking en bestraffing van mensen die blijk geven, alle indoctrinatie en soms zelfs hersenspoeling door middel van elektrische schokken te doorstaan zonder hun eigen ideeën op te geven. Van dit laatste zijn o.m. de roman 'Zen en de kunst van het motoronderhoud'⁵²⁸ en de film 'One flew over the cuckoo's nest' magistrale, aangrijpende aanklachten. Zowel de vrijheid van denken als de mensen die deze vrijheid nemen, moeten dus beschermd worden. De aantasting van de vrijheid ontziet het domein van de geest niet. Om mij te beschermen tegen manipulatie door de reclame moet ik de gewoonte ontwikkelen, mijn blik af te wenden van zich opdringende teksten en illustraties overal waar ik kijk, en me af te sluiten voor verbale commerciële beïnvloeding overal waar ik luister. Dat lukt vrij aardig, maar ook de verhalen van mijn vrienden dringen soms niet meer tot mij door. De selectieve afstemming alleen op gewenste informatie is natuurlijk geen nieuw probleem, maar het wordt verscherpt door de alomtegenwoordigheid van reclame.

Onze conclusie moet luiden: op alle verdiepingen van het mooie gebouw van onze cultuur vinden instortingen plaats en het dakterras wordt een valkuil, als het fundament van gerechtigheid wordt aangetast. Helaas

⁵²⁸ Robert M. Pirsig, *Zen en de kunst van het motoronderhoud*, Amsterdam 1977, is een kunstig vermomde kritiek op het Amerikaanse totalitaire systeem, waarin elektroshocktherapie van dissidenten evenmin als in de Sowjetunie geschuwd werd.

wordt deze samenhang pas duidelijk zichtbaar als het gebouw is verwoest en roofdieren schuilen in de resten van de fundamenteën.⁵²⁹

§ 8.2.1. HET RECHTSOORDEEL IS EEN GEGEVEN, HET FUNDAMENTELE KARAKTER ERVAN EEN INZICHT

Recht, oordelen wat recht is, is reeds in de meest elementaire menselijke verhouding, die tussen moeder en kind, gegeven met de ontplooiing van de vrijheid. Recht wordt overeengekomen tussen vrije partners. Dit geldt ook dan, als het overeengekomene een goddelijk gebod geacht wordt, zoals in de Tora. Recht is in mijn opvatting het eerste van de acht aspecten die door de vrije wil mogelijk zijn, derhalve fundamenteel voor de cultuurontwikkeling. Dit is een inzicht; geen gegeven. Ik wil niet langer nadenken zonder een kam door mijn gedachten te halen. Dat houdt bijvoorbeeld in: ik wil niet langer tegelijkertijd erkennen dat recht fundamenteel is én spel fundamenteel is, zonder te bedenken hoe die twee ‘fundamenteën’ zich dan tot elkaar verhouden. Liggen zij naast elkaar op eenzelfde fundamenteel niveau, of rust het ene op het andere?

Laat ik deze vraag nu maar meteen beantwoorden. Huizinga wees erop dat geen spel kan bestaan zonder regels. Regels zijn de eerste vorm van recht! Alle kinderen en dieren handhaven de regel dat wat gespeeld wordt, geen werkelijkheid is. In elk spel wordt die regel gevolgd. Geen normale kat probeert haar garenklosje de kop af te bijten, alsof het echt een muis was.

Wel kunnen spelregels bestaan zonder spel of zonder inachtneming ervan. Ook zijn niet alle regels spelregels. Trekvogels houden zich vrij nauwgezet aan reisschema's: regels zonder spel! De regel, het recht, gaat logisch vooraf aan het spel; niet omgekeerd. Spelregels reguleren gedrag tot spel.

Huizinga is op dit punt niet consequent. Hij ziet het spel als voorafgaand aan het recht. Dat komt, doordat hij recht *vereenzelvig*t met rechtszitting. Eigenlijk leidt hij het recht in zijn geheel af uit de rechtszitting. Die — daar heeft hij gelijk in — is een spel, een theater. En bij hem gaat spel vooraf aan alles, in elke cultuur.

Hij kan dit echter niet lang volhouden. Dat blijkt als hij schrijft over het duel. Een duel noemt hij ‘in zijn wezen een rituele spelvorm, het is de reglementering van een onverhoedse doodslag uit onbedwongen toorn.’⁵³⁰

⁵²⁹ ‘Als vossen in bouwvallen zijn uw profeten’ schreef de profeet Ezechiël (Ez 13:4) over zijn minder gewetensvolle collega's, die op de puinhopen van de toen instortende beschaving zich in leven hielen met wat zij de goedgegelovige mensen nog afhandig konden maken, roepend ‘sjaloom, sjaloom!’ (vrede) terwijl de bestorming van de stad aanstaande was.

⁵³⁰ J. Huizinga, *Homo Ludens*, Groningen 8e dr. 1985, p. 92.

Hij zegt dus: uit doodslag (willekeur) ontstaat door reglementering (recht) het duel (spel). Hier geeft Huizinga zelf toe dat het recht logisch voorafgaat aan het spel. Zonder reglementering zou het duel immers geen spel zijn maar doodslag. Door reglementering wordt het een spel. Daaruit volgt: recht maakt spel mogelijk, niet omgekeerd. Met deze erkenning, dat recht logisch voorafgaat aan spel, heeft hij zijns ondanks mijn vraag naar de verhouding van de twee fundamenteën correct beantwoord: recht fundeert spel.

Het incorrecte in Huizinga's opvatting (spel in plaats van recht als cultuurfundament) is de daaruit voortvloeiende reductie van recht tot iets waarin het spelelement structureel is, iets dat op spelen berust. Natuurlijk valt er wel zo iets waar te nemen: kinderen spelen de baas, spelen rechtertje, discriminerende volwassenen niet minder. Maar deze machtsspelletjes zijn uit, zodra het ernst wordt. Hun ontbreekt echte bevoegdheid, want die kan alleen voortvloeien uit niet-speelse afspraken daarover.

Afspraken zijn niet altijd spelregels. Spelregels kunnen willekeurig veranderd worden door machtige medespelers zonder dat zulks leidt tot conflicten die niets meer van een spel hebben, zoals opstand tegen tirannie. Dat komt, doordat echte rechtsregels aan de eisen van de logica moeten beantwoorden om te kunnen (blijven) gelden in een mensengemeenschap; spelregels niet. Niemand respecteert nog presidenten die onwelkome verkiezingsuitslagen ongeldig verklaren, zoals Tudjman en Milosevic deden. Niemand zal zich daarentegen eraan storen dat in het schaakspel een toren (oorspronkelijk een olifant!) meer bewegingsvrijheid heeft dan een koning, hoe onlogisch dat ook is. Zo schendt de staat der Nederlanden spelenderwijs, zonder scrupules en zonder argument, mensenrechten van een levende koningin. Niemand valt daarover. Men speelt dat zij sommige rechten niet heeft. Een wreed, primitief spel: monarchie.

Bij dieren gelden geen reglementen. Wel regels, want ze blijken feilloos te kunnen onderscheiden tussen spel en echt. Ze oordelen ook over recht of niet recht. Let op de berin die een ongedisciplineerd jong mept, of de hond die gromt om iemand van prooiroof af te schrikken. Alleen kunnen dieren elkaar nergens aan houden, omdat ze nooit iets afgesproken hebben. Schuld en veroordeling zijn alleen onder mensen denkbaar, omdat pas de spraak afspraken mogelijk maakt die onrecht juridisch, moreel of ethisch definiëren en aan veroordeling blootstellen op grond van die afspraken. Dat leerde reeds het Romeinse recht: *nullum crimen sine lege* (zonder wet geen misdaad).

Daaruit begrijp ik dat dieren, die recht doen of nalaten te doen, zelf nooit onrecht doen. Ze blijven onschuldig en beschuldigen zelf niemand, al oordelen ze zonder woorden wel degelijk. Het oordeel van een dier over

onrechtmatigheid van een behandeling is af te lezen aan zijn verzet er-tegen of zijn doffe berusting erin.

Blijkens het bestaan van taalregels is recht ook voor taal fundamenteel. Taal is niet fundamenteel voor morele afschuw en morele afkeuring. Deze gaan aan taal vooraf. Moraal is geen theorie, moraal blijkt uit gedrag. Taal is wel fundamenteel voor het ethisch gehalte van het juridische oordeel (ethiek is theorie van de moraal). En alleen een ethisch oordeel stelt een rechter in staat om te concluderen tot vrijspraak van iemand die in feite schuldig is aan moord (zoals in Simenons boek 'Maigret in Vichy'). De moraal normeert het recht, de ethiek oordeelt het, maar conditioneert het niet.

Rechtsgelijkheid is ook het eerste normatieve wat mensen willen (Maritain zei: nodig hebben). Gelijkheid, norm voor wat recht is, kennen wij al uit het eerste van de natuuraspecten, de rekenkunde. Zonder gelijk-teken is rekenkunde onmogelijk. Deze analogie tussen natuur en cultuur, door velen opgemerkt, frappeert me bij alle cultuuraspecten, dus van oordelen (analoog aan tellen) tot en met nadenken (analoog aan willen). Kromgebogen recht (recht dat de één bevoorrecht en de ander achterstelt) wijkt af van de rechtsgelijkheid.

Recht is dus het eerste cultuur-aspect. Het ligt ten grondslag aan elke samenleving. '*Ubi societas, ibi ius*' (waar samenleving is, is recht) zei Voltaire.⁵³¹

Samenleving is primair samenspel. Ze vormt op haar beurt de grondslag voor het ernstigste van alle spelen, het rollenspel van de religie, waarin de een speelt dat hij niet vrij is en de ander dat hij de god is of vertegenwoordigt. Leerzaam in dit verband (het verband tussen recht, samenleving en religie) is wat de oudtestamenticus Gottfried Quell schreef over het recht als grondslag voor de religie van het antieke Israël. Hij bevestigt: 'Men kan zeggen dat het recht de grondslag vormt voor de godsbeschouwing in het Oude Testament, voor zover die theologisch gestalte krijgt en dat, *met terugwerkende kracht*, de religieuze zingeving van het rechtsbegrip bijdroeg tot de ethische kwaliteit van het recht.'⁵³²

§ 8.2.2. HET PRIMAAT VAN HET RECHT

In een radioreclame zei een opgewekte stem: 'De beste rechtshulp die u

⁵³¹ Voltaire, geciteerd door N. Politis, *De internationale moraal*, Antwerpen, Amsterdam 1946, p. 26.

⁵³² 'Man darf sagen dass das Recht die Grundlage der Gottesanschauung im Alten Testament bildet, soweit sie theologisch ausgeprägt ist, und dass rückwirkend die religiöse Sinngebung des Rechtsbegriffes zur ethisierung des Rechts beitrug.' In: Kittel, *Theologisches Wörterbuch NT II*, p. 176.

kunt krijgen is afhankelijk van uw inkomen. Bel de ombudsman!’ Of ver- stond ik het verkeerd?

Tijdens de ochtendzitting op 17 november 1988 van de conferentie van de World Federation of United Nations Associations in Walberberg zei Dr. Jens Meyer-Ladewich, verbonden aan het Westduitse ministerie van justitie: ‘De waarde van mensenrechten hangt van hun haalbaarheid af. De consument van mensenrechten wordt nog te vaak teleurgesteld.’ Om- streeks dezelfde tijd zei drs. R. Lubbers, minister-president in Nederland: ‘De rechtspraak wordt te duur.’

Deze uitspraken, vooral het feit dat zij in het openbaar gedaan konden worden, markeren een ontwikkelingsstadium van het kapitalisme waarin recht nog alleen als consumptieartikel voorkomt. Fundamenteel is hier de markt, niet slechts voor de markteconomie maar voor alles, zelfs voor het recht. Dit is het totalitarisme waar Robert Jungk in 1952 tegen waarschuwde. Recht is te koop; een bittere ervaring voor iemand zonder veel koopkracht die de rechten van de mens fundamenteel acht!

Wat betekent hier fundamenteel? Wat is primaat? Het antwoord is af te lezen van ons denkraam: het betekent dat het recht de basis is voor het maatschappelijk samenspel, voor het persoonlijk geloof, en pas daardoor en diensgevolge ook voor de politiek. Michael Gorbatsjov koos, samen met zijn minister Edouard Sjeverdnadze, als uitgangspunt voor zijn internationale politiek (helaas niet voor zijn binnenlandse politiek) het primaat van het recht in plaats van het primaat van het nationale belang. De Hongaarse minister van justitie Kalman Kulcsar en zijn regering met hem gingen nog een stap verder toen zij, in februari 1989, in de nieuwe grondwet het primaat van de rechten van de mens stelden in de plaats van het primaat van de communistische partij. Betekent dat primaat nu iets voor de praktijk?

Het is beslissend voor de politieke praktijk. In de hele Sovjetunie betekende dit primaat het einde van de partijdictatuur. Maar omdat men niet geleerd had politici te kiezen en te besturen maar zich door hen te laten besturen, verving men de genoemde staatslieden van formaat door windhanen die het primaat van de partij verwisselden voor het primaat van de markt. Zo kwam men van de regen in de drup en viel ten prooi aan neokolonisatie. Toen de sociale zekerheid wegviel en de NAVO zich als beschermer aandiende, was het te laat voor spijt.

In het Westen en in Japan brengt het primaat van de markt met zich mee dat politieke macht een kwestie van reclame is. De markt definieert hier zelfs de vrijheid — die haar voorwaarde is — en wel als ondernemingsvrijheid. Dit houdt een aanzienlijke beperking in van andere vrijheden, zoals stakingsvrijheid, vrijheid van onderwijs etc.

Naarmate recht als fundamenteel erkend gaat worden voor de internationale en voor de nationale verhoudingen zal het recht in het Oosten de fundamentele plaats kunnen gaan innemen die bezet was (en in de overgebleven dictaturen nog bezet is) door de politieke partij, zodat deze naar haar normale, politieke plaats teruggezet wordt — en in het Westen de fundamentele plaats krijgen die de markt in beslag nam, zodat deze een sociale en economische betekenis terugkrijgt. In de prooilanden, eufemistisch ontwikkelingslanden genoemd, zal het recht het geweld, waarmee bevoorrechten en achtergestelden hun tegengestelde doelen nastreven, van zijn politieke aantrekkingskracht beroven en op het vitale niveau terugbrengen waar het op z'n plaats is.

In al die situaties zal het gaan om een voor westers begrip nieuwe machtsstructuur: macht op basis van recht. In de oude machtscentra overheerst nog de voorstelling: recht op basis van macht. Dat is het vitale 'recht van de sterkste,' waar de dierenwereld nog lang mee uit de voeten kan als ze tijd van leven heeft. Mensen echter hebben in de toekomst geen poot meer op om te staan als zij hun politieke macht niet baseren op de rechten van de mens!

Waar recht ontaardt in een consumptieartikel of weggepromoveerd wordt naar een culturele bovenbouw, daar is het niet sterk, diep en breed genoeg om de vrede te dragen (niet de vrede van het graf maar die op de aarde). Die kan nergens anders op gebouwd worden dan op recht. Waar het primaat van het recht niet erkend werd, daar moest althans de schijn van recht worden opgehouden, want zonder die schijn — zonder brood en spelen, zonder beperking op wrede tirannie — kan geen tiran zich handhaven. Zonder een schijntje van recht geen schijn van macht.

Het moderne type van de tirannie ziet er vredig uit. Zoals er in Auschwitz een berkenlaantje en gras waren en in Ravensbrück fleurige bloemperken, zo worden ook bij ons in Holland de krotten waarin slachtoffers van mensenrechtsschendingen wonen ontruimd, gesloopt en door dure onderkomens vervangen. Stationsbanken waarop zij konden slapen verving men door vrolijk gekleurde plastic zitkuipjes of zitschijfjes. Vluchtelingen vangt men op in speciale huizen van bewaring of in concentratiekampen, zendt ze zo spoedig mogelijk terug of zet ze zonder inkomen op straat.

'Een volk dat voor tirannen zwicht
'zal meer dan lijf en goed verliezen.
'Dan dooft het licht.'

Als deze spreuk op de muur bij het gedenkteken voor gefusilleerden in Amsterdam waar is, dan leven we in duistere tijden. Van Outrive, Eu-

roparlementariër, beschrijft Europa als op weg naar iets ergers dan een politiestaat, namelijk een politiemacht *zonder staat*.⁵³³

Het principe van de rechten van de mens is gelijke behandeling. Dat is wat de Verenigde Naties blijkens hun Handvest wel willen en hun elites blijkens hun politiek niet. Dit laatste kan niet blijvend zijn, omdat het niet rechtmatig is en daardoor verzet blijft oproepen dat wel rechtmatig is. In het algemeen houden mensen en hoog ontwikkelde dieren — ook veel laag ontwikkelde — zich meer of minder strikt aan regels. Mensen eisen (of verzwijgen doelbewust) dat de regels voor alle individuen gelijk zijn; bij dieren daarentegen is bevoorrechtiging van de sterkste structureel. Men noemt dit recht van sterkste de wet van de wildernis.

Afwijking van regels blijft mogelijk. Sommige dieren, overigens geheel gezond, wijken af van de regel; de overigen houden er zich dus vrijwillig aan en zitten er niet buiten hun wil om instinctmatig aan vast. (Een bekend voorbeeld is het afgedwaalde schaap dat een herdersjongen, die het kwam zoeken, op het spoor van de befaamde Dode Zee-rollen bracht. Voor de wetenschap een zeer waardevol schaap!)

Mensen⁵³⁴ en andere dieren beschikken over verstand en geweten. Anders gezegd: zij zijn zich tot op zekere hoogte bewust van de wereld om hen heen en van zichzelf daarin. Tot welke acties dat bewustzijn hen vervolgens brengt, is onvoorspelbaar.

Hier zien we het wezenlijke verschil tussen rationele acties en emotionele reacties, namelijk: de vrijheid van denken en willen. Vrijheid stelt intelligente wezens in staat te kiezen, te beoordelen wat naar hun smaak of bij hun weten de voorkeur verdient.

Als hun oordeel een rechtsoordeel is, luidt het doorgaans bij allen gelijk. Unaniem volgt een kudde zijn leider. Wordt diens leiderschap door een ander dier betwist, dan wacht de kudde de uitslag van het tweegevecht af en volgt de sterkste van de twee. Op basis van het recht van de sterkste geven volwassen dieren ook leiding aan hun kleintjes.

Mensen maken bovendien (omdat zij spreken kunnen) afspraken waaraan zij elkaar houden. Zij zijn zo *vrij* om zich mensen-normen te stellen, die voor allen gelijk luiden omdat allen mensen zijn (universeel geldend mensenrecht, bijvoorbeeld gastvrijheid, bij alle volken bekend) en aan de hand daarvan te oordelen wat in hun doen en laten recht is. Hier blijkt hoe volgens de logica van ons denkraam de vrijheid, die het principe

⁵³³ NJCM-bulletin 1998, p. 676.

⁵³⁴ Art. 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: ‘Alle mensen zijn begiftigd met verstand en geweten.’

van de wil is, de gelijkheid mogelijk maakt⁵³⁵ die het principe van het recht is.

Krachtens diezelfde vrijheid stellen mensen zich, behalve de voor allen geldende wetten, nog een veelvoud daarvan aan andere wetten, die niet voor allen gelijk luiden omdat niet allen familieleden, huisgenoten, landgenoten, rasgenoten, seksegenoten, geloofsgenoten, bedrijfsgenoten, ambtgenoten of partijgenoten zijn. Ieders vrijheid laat dat onderscheid toe.

Als zij daarentegen hun wetten niet op ieders vrijheid baseren doch op de macht van de gemeenschap waarin ze gelden (in naam de gemeenschap, in feite de volksmenners), wordt het recht verbogen tot voorrecht van de machthebber, blijven vrijheid en recht van ieder beperkt tot wat het gemeenschapsbelang volgens de machthebber toestaat en is een mondiale gemeenschap op basis van universeel geldende vrijheid en mensenrecht ondenkbaar.

Dictaturen als in China en voorheen Indonesië zijn daarvan bedroevende voorbeelden. Maar ook van de als democratieën beschouwde staten ben ik in dit opzicht niet zeker. Hun gehalte aan fascisme (recht gebaseerd op macht) blijkt niet alleen uit de stembusuitslagen maar ook uit de gehele structuur van de westerse cultuur en het denken van veel democratisch gezinde mensen. Herhaaldelijk stellen mensen nog in deze tijd het probleem: wat zijn waarden en normen die ons allen een gemeenschappelijke menselijke basis zouden verschaffen voor de door ons bepleite tolerantie ten opzichte van onze verscheidenheid? Zij beleggen er congressen over. De Vierde Interreligieuze Ontmoetingsdag voor aanhangers van alle godsdiensten op 22 oktober 1994 te Amsterdam had als thema de vraag naar ‘de basis van vreedzaam samenleven.’ Dat de oplossing gelegen zou kunnen zijn in de reeds geformuleerde Rechten van de Mens werd door geen der sprekers verdedigd. Toen ik het opperde, kreeg ik weer eens te horen dat mensenrechten een thema naast andere zijn. Men wil wel vreedzaam samenleven, maar niet op één basis. Blijkbaar staan sterke hindernissen bewustwording van de tegenstrijdigheid hiervan in de weg.

Omdat ook dieren zich aan rechtsnormen houden of de schijn daarvan ophouden en zich voor overtreding soms duidelijk generen, onafhankelijk van menselijke dressuur of domesticatie, moest ik (voorafgaand aan de vorige alinea) wel ‘universeel geldende vrijheid en mensenrecht’ schrijven — nog niet in de zin van de overeengekomen Rechten van de Mens, maar in de zin van animaal recht, op menselijk niveau gebracht door middel van gesproken taal. Het is niet zo dat taal recht in principe pas mogelijk maakt. De dieren staan ons deze aanmatiging niet toe. Nee, taal

⁵³⁵ ‘Eerst de vrijheid, want zonder vrijheid is ook geen gelijkheid mogelijk’ bevestigt Bernard Delfgauw, *De mens en zijn rechten*, Kampen 1993, p. 42.

maakt een rechtsontwikkeling op menselijk niveau mogelijk; daaronder valt ook het krombuigen van recht.

Recht als zodanig is er, voordat er taal is. Taal veronderstelt regels; niet omgekeerd. De ooievaar kent zijn tijden, zonder dat zijn moeder daar ooit een woord aan vuil gemaakt heeft. Bijna alles moest zich ontwikkelen om taal mogelijk te maken; alleen het theoretisch denken niet. Onwillekeurig denk ik hier aan Chomsky's hypothese van een taalverwervingsapparaat, dat mensen aangeboren is. Pas toen de mensen die aangeboren mogelijkheid gingen gebruiken om talen te ontwikkelen, werden daardoor geheel nieuwe horizonten ontsloten. Door taal wordt recht, dat onder dieren ook blijkt te gelden, bij mensen een verdedigingswapen van de een tegen de ander, wat het onder dieren niet kan zijn. Buigen mensen het recht krom, dan kan het ook als aanvalswapen dienen of als verdediging van onrechtmatige (ongelijke) machtsverhoudingen. En toch, hoe men het recht ook in bochten wringt, het oordeel van de daardoor benadeelden, geveld aan de hand van onverbogen recht, kan niemand ontgaan; tenzij geen getuige overgebleven is en later niemand de massagraven ontdekt en het uitroeien reconstrueert.

Naast de fascistische omkering van de logische verhouding tussen recht en macht en, meer in het algemeen, naast krom recht, is een onvolwassen, kinderachtig egoïsme bij veel mensen een hindernis voor erkenning van de fundamentele plaats van het recht. Helaas betreft het hier een sterke kracht die mensen belet, de gemeenschappelijke grond te zien voor bescherming en begrenzing van de rechtmatige verschillen tussen de mensen, de soorten mensen en de volken. Ik heb deze blokkade dikwijls aangetroffen bij vredelievende mensen. Het woord 'recht' wekt in hen negatieve gevoelens. Zij associëren dit woord met mensen die hun rechten eisen zonder aan anderen te denken: met egoïsten dus, en met juristen die daar hun geld mee verdienen. 'Recht' is voor hen primair 'mijn recht' en het voelt nu eenmaal veiliger om primair bezig te zijn met 'mijn plicht'. En dan niet te vergeten: mijn plicht om een ander terecht te wijzen. Daarom vinden deze dikwijls sterk autoritair aangelegde mensen plichten belangrijker dan rechten. Zij zien niet dat zonder recht geen enkele plicht kan bestaan. Nooit denken zij bij rechten allereerst aan rechten van de ander die voor henzelf de plicht inhouden om die rechten te respecteren. Uiteraard komt deze blokkade bij mensenrechtenactivisten niet voor.⁵³⁶

⁵³⁶ Chandra Muzaffar, *Human Rights in the Asia-Pacific Region: an Evaluation*, in Just Commentary Nr. 17, Penang (Malaysia) august 1995, p. 4: 'Every right is in a sense also a responsibility. . . . In order to enjoy our right to clean and fresh water we must first fulfil our responsibility as custodians or stewards of the environment.' Een verklaring van de plichten van de mens is onnodig en beden-

‘Een ieder heeft plichten jegens de gemeenschap waarin de vrije en volledige ontwikkeling van zijn persoonlijkheid pas mogelijk is.’ Dat dit artikel 29 in de Universele Verklaring opgenomen werd, was uitsluitend te danken aan de Confucius-kenner professor Wu The Yao. Deze heeft bij de voorbereiding van de tekst van de Verklaring zijn collega’s ervan overtuigd dat het niet verstandig zou zijn, een document te produceren dat alleen rechten benadrukt zonder eveneens aandacht voor plichten te hebben.⁵³⁷ Voor westerlingen schijnt het immers erg moeilijk te zijn om rechten van anderen als plichten voor zichzelf te aanvaarden. Daar heeft men toch de overheid voor? Deze negatieve gevoelens worden bij christenen nog versterkt door twee hinderlijke want gangbare religieuze misvattingen. De eerste is deze, dat ‘oordeelt niet’ een verbod op elk rechtsoordeel door leken zou inhouden, zelfs over onrecht en geweld. De tweede is de voorstelling van een god die genade voor recht laat gelden. Als mensen leven bij de gratie van een god die het recht laat vallen, hoe zouden zij het dan zelf hooghouden? Nog minder zouden zij zich aangemoedigd voelen door Paulus’ kritische vragen: ‘Of weet gij niet dat de heiligen de wereld zullen oordelen? En indien bij u het oordeel over de wereld berust, zijt gij dan onbevoegd voor de meest onbetekenende rechtspraak? Weet gij niet dat wij over engelen oordelen zullen? Hoeveel te meer dan over alledaagse dingen? Indien gij alledaagse geschillen te berechten hebt, laat gij dan hen zitting nemen die in de gemeente niet in tel zijn?’⁵³⁸ Het enige wat zij van Paulus onthouden is zijn stelling ‘Christus is het einde der Wet’ zonder zich te bekommeren om de beperkte betekenis van die woorden.⁵³⁹ Zo wordt rechtvaardig oordelen voor deze christenen even moeilijk als voor een kannibaal.

Ik heb een televisiereportage gezien over een gewezen koppensneller die vertelde, tezamen met anderen door zendelingen bekeerd te zijn. Hij

kelijk, M de Blois, De universele verklaring van de verantwoordelijkheden van de mens, enige kanttekeningen, in NJCM-Bulletin jrg. 23 nr. 8; Theo van Boven, *A Universal Declaration of Human Responsibilities?* in *Reflections on the Universal Declaration of Human Rights*, Den Haag, Boston, London 1998, p. 73 v.

⁵³⁷ Chandra Muzaffar, aangehaald werk, p. 5.

⁵³⁸ Paulus, 1 Corinthiërs 6:2-4.

⁵³⁹ Blijkens aan de ene kant Paulus’ strijd tegen het besnijdenisvoorschrift, de sabbatswet, de verplichte feesten en aan de andere kant zijn nadruk op liefde als de vervulling (implementatie) der wet betekent ‘einde der wet’ in Romeinen 10:4 einde der religieuze wet. Zie bijvoorbeeld Karl Barth, *Der Römerbrief*, (1918) 8e druk Zürich 1947, p. 252: ‘Die Wirklichkeit der Religion ist das Entsetzen des Menschen vor sich selbst. *Jesus Christus* aber ist der neue Mensch jenseits des menschenmöglichen Menschen, jenseits vor allem des frommen Menschen. Er ist die Aufhebung *dieses* Menschen in seiner Totalität.’

duidde met een handbeweging op een stamgenoot die iets verderop stond. Ook deze was bekeerd en deed geen kwaad meer. Maar deze rivaal was een bekwamer koppensneller geweest dan hijzelf, liet hij bescheiden weten.

Er bestaan oordelen op verschillende niveaus, dat is duidelijk. Het universeel rechtsoordeel is nog niet bij ieder mens het meest fundamentele zolang maatstaven voor universeel geldig recht nog onbekend zijn. Het deskundig oordeel van de moordende Papoea beperkte zich jarenlang tot het sportieve, sociale niveau waar speelse wedijver als maatstaf fungeerde bij gebrek aan beter. Zo kan het gaan en gaat het nog, als mensen hun sociale gemeenschap verafgoden. Simone Weil noemde dit de meest voorkomende afgoderij, en ik vrees dat zij wat de volken van Europa betreft nog steeds gelijk heeft. Herman Dooyeweerd en Robert Muller uitten deze zelfde bezorgdheid.⁵⁴⁰

Was dit nu de denkfout van het socialisme? In mijn opvatting niet; ik beschouw socialisme als een beweging voor gelijke rechten voor allen. Marx wist heel goed dat socialisme in één land een onmogelijkheid is. Wel was dat de denkfout van het stelsel dat in onze eeuw doorging voor ‘reëel bestaand socialisme’, terwijl het overtuigde socialisten die deze denkfout niet maakten in gevangnissen liet omkomen.⁵⁴¹ De verafgode sociale gemeenschappen, de dictaturen van Stalin, Mao, Castro, Deng Xiao Ping offerden politieke rechten op aan sociale rechten, omdat, krachtens die verafgoding, mensenrechten alleen maar universeel gelden op sociaal niveau; niet op juridisch, religieus, politiek, economisch of artistiek ni-

⁵⁴⁰ Simone Weil, *La personne et le sacré*, uit *Écrits de Londres et dernières lettres*, Parijs 1957, vertaald door Frits de Lange onder de ongelukkige titel ‘De geschonden ziel,’ Baarn, 1990, p. 42: ‘De dwaling die aan de gemeenschap een sacraal karakter toekent is afgoderij; in alle tijden en in alle landen is zij het meest verbreide vergrijp dat er bestaat.’ Dooyeweerd noemde deze afgoderij historisme. De uiterste consequentie van deze verafgoding trok Oswald Spengler in zijn *Untergang des Abendlandes*, aldus Dooyeweerd in zijn *Maatstaven ter onderkenning van progressieve en reactionaire bewegingen in de historische ontwikkeling*, Rede ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Kon. Ned. Ak. v. Wetenschappen 1958, p. 17. Robert Muller, *De geboorte van een wereldbeschaving*, Den Haag 1994 (vertaling van ‘*The Birth of a Global Civilization*,’ Anacortes WA 1991), p. 59: ‘Het mensdom heeft de neiging zich te scharen achter een vlag, een idee of een document; dit is een van de voornaamste oorzaken van onze problemen, want veel van deze groepen vechten met elkaar of trachten groter te worden ten koste van anderen, in plaats van samen te werken.’

⁵⁴¹ Zie voor het onderscheid tussen socialisme en dictatuur Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk. De bolsjewistische catastrofe: een nieuwe kans voor het socialisme. Met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning*, Amsterdam, 1990.

veau. Als de gemeenschap basis en fundament voor alles is, kromt zij het recht tot voorrecht voor haar leden of leiders.

Evenmin was de kerk de denkfout van Jezus. Toen hij zijn evangelie verkondigde zei hij: ‘het koninkrijk van God staat voor de deur’ en als bijbehorende moraal predikte hij: ‘zoek eerst het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid; de rest komt dan vanzelf.’⁵⁴² Daarmee fundeerde hij een nieuwe, mondiale gemeenschap zonder heerschappij; geen kerk. Helaas hebben de meesten van zijn volgelingen bijna drie eeuwen later, murw door het geweld van hun tegenstanders en de leugens van hun voorgangers, de voor Jezus dodelijke *Pax Romana* aanvaard en zich, in plaats van met het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid, met het keizerrijk van Rome en zijn voorrechten voor de Katholieke Kerk van Rome tevreden gesteld. Zo ontstond de leer van het Koninkrijk der Hemelen als een hiernaamaals. Wie zal het hun kwalijk nemen? Alleen de kleine minderheid die in de lijn van Jezus bleef opkomen voor gerechtigheid heeft hun deze zonde tegen de heilige geest nooit vergeven.

Op het niveau van het recht zijn er twee soorten van oordelen: persoonlijke en gemeenschappelijke.

Het persoonlijk geweten is, gezien de toenemende erkenning van gewetensbezwaren als rechtsgeldig tegenover gemeenschappelijke wetgeving, eindelijk beveiligd tegen verdrukking door de wet. Het blijft de eerste en voornaamste rechtsbron.

Sinds wereldwijd erkend is dat in de grond van de zaak alle mensen gelijk zijn in rechten, is de rechtsgemeenschap der gehele mensheid de tweede rechtsbron. Deze kan geen bedreiging meer zijn voor de gewetensvrijheid. Integendeel, uit beide bronnen vloeit hetzelfde recht voort. Dat is niet toevallig. ‘Het geweten van de mensheid wordt geweld aangedaan’ als de mensenrechten terzijde gesteld worden.⁵⁴³

Maar iemands geweten kan zoveel zeggen! Veel soldaten, ambtenaren, proefpersonen en kinderen gehoorzamen gewetensvol, om het even aan welk bevel. Gewetens kunnen misleid worden, hebben dus kritische vorming nodig, richtinggevend vrijgeleide. De Rechten van de Mens zijn datgene waarover de mensheid het in geweten eens is. Wat daartegenin druist, ook al wordt het ondersteund door gewetensbeslissingen van tallozen, zoals discriminatie op grond van godsdienst, behoeft correctie. Mensen, die achter discriminatie staan, moeten, tegelijk met hun misleid geweten, bevrijd worden uit hun psychische wanorde, uit de ontwikkelingsstoornis die hun belet de werkelijkheid te zien zoals die is en zichzelf

⁵⁴² Marcus 1:15 en Mattheüs 6:33, eigen vertaling.

⁵⁴³ Universele Verklaring, Preambule, 2e alinea.

daarin te ontplooien zoals zij zouden kunnen. Ik verwacht op den duur een duidelijk merkbare therapeutische werking van de Rechten van de Mens.

Gelukkig zijn er aanzienlijk veel meer gedragsverschillen die, in tegenstelling tot de genoemde rechtsschendingen, geen enkele correctie behoeven. Dit onderscheid tussen **duldbare en onduldbare** gedragsvarianten volgt vanzelf uit de ervaring dat men niet overal een mensenrechtenkwestie of een gewetenskwestie van kan maken. Het is een onmisbaar onderscheid. Reeds de apostel Paulus legde daar de nadruk op toen hij zijn lezers ‘nog meer overvloed aan helder inzicht en alle fijngevoeligheid om te onderscheiden waar het op aan komt’ toewenste, namelijk niet op ‘beweegredenen’ of ‘gezindheid’, maar op ‘wat wij bereikt hebben, wat wij op het spoor zijn’; niet op de rechte leraren maar op de gerechtigheid die zij ons leren. Wie Paulus niet vertrouwt, kan onder anderen bij Mao terecht.⁵⁴⁴

Boven ‘wat wij bereikt hebben’ uit (voor Paulus: Christus; voor ons: de Rechten van de Mens) stijgt nu nog een vloed van nationale en internationale wetten die voor een belangrijk deel noch in overeenstemming zijn met het persoonlijk geweten van tallozen noch met de Rechten van de Mens.

Voor wat de pseudo-socialistische dictaturen betreft is dit na 1989 nu wel min of meer duidelijk geworden. Maar hoe staat het met de sociaaldemocratie en de christendemocratie in dit opzicht? Ik ben er niet gerust op en vrees dat ook hier verafgoding van de samenleving ieders individuele rechten en vrijheden, ja de menselijke waardigheid en tenslotte ook alle sociale rechten opoffert aan de machtsbegeerte van de elites. Deze laatsten doen overigens zelf niet mee aan verafgoding van de samenleving, precies als predikanten die zelf niet geloven wat zij preken. De elites verafgoden het kapitaalsrendement.

Tragisch is, dat juist ook datgene wat verafgood wordt, daardoor uit-

⁵⁴⁴ Paulus, Philippenzen 1:10; over beweegredenen 1:15 en 18; over wat wij op het spoor zijn 1:27; 3:15, 16. Over leraren: Paulus vindt het bespottelijk dat er in de gemeente ten huize van Chloë aanhangers van Paulus, van Apollos en van Christus tegenover elkaar staan en vraagt, terecht, tolerantie en respect voor allen (1 Cor. 1:10-17) maar verbiedt, terecht intolerant, iedere medewerking aan afgoderij, onrecht en duistere praktijken (2 Cor. 6:14-18; Ef. 5:7-13). Ook Mao Ze Dong schreef (op 27 februari 1957) over het onderscheid tussen tegenstellingen binnen het volk en tegenstellingen tussen het volk en de vijanden van het volk. ‘De tegenstellingen tussen ons en onze vijanden zijn antagonistisch. Binnen het volk zijn de tegenstellingen tussen de arbeiders niet antagonistisch, terwijl tegenstellingen tussen de uitgebuite en de uitbuitende klassen, behalve hun antagonistische aspect, ook een niet-antagonistisch aspect vertonen.’ Mao Tse Toeng, *Filosofische, politieke en strategische geschriften*, Amsterdam 1970, p. 147.

gerangeerd wordt. Het bekendste voorbeeld hiervan is Jezus, onnavolgbaar en irrelevant gemaakt door een god van hem te maken, wat hij juist niet wilde: 'niemand is goed dan God alleen.' In dit 'de hemel in prijzen' komt het dubbelzinnige van religie tot uitdrukking. Minder bekend is hoe de sociaal-democratie het socialisme onhaalbaar en irrelevant heeft gemaakt door de ondernemers, vroeger gedoodverfd als schurken, later tot goden te maken die 'werkgelegenheid scheppen,' wat ze nu juist niet doen.

Dit zondebokmechanisme heeft een immorele structuur, die ik jarenlang voor mezelf huichelstructuur noemde. Maar hierin klinkt mee een verwijt van kwaadwilligheid, tenzij men 'hypocriet' letterlijk vertaalt: 'onderkritisch'. Dit bedoel ik: het zijn geen kwaadwilligen, zij zijn van goede wil maar net niet kritisch genoeg, zodat zij zorgvuldig vermijden de vuile was buiten te hangen en zodoende het 'kwaad met schijn van goed verbloemen' (Vondel).

Mijn indruk was jarenlang, dat joden en christenen het verst gevorderd waren in de kunst van het huichelen. Een vluchteling, kenner van de islam, sprak dit met klem tegen toen ik zijn mening vroeg. Hij legde mij uit dat huichelarij wordt veroorzaakt door het opleggen van morele eisen die niet op het leven van de mensen passen. Onmogelijke eisen dwingen hen tot theater, tot huichelen. Met grote nadruk zei hij: moslims zijn er niet minder bedreven in dan anderen.

Jezus, die er een scherp oog voor had en een lage tolerantie, vergeleek deze structuur met van buiten wit-gepleisterde graven vol verdorde doodsbenederen, of met glanzend aardewerk op de plank; als je er in keek zag je de aanslag van wat er uit gedronken was. In het Nieuwe Tijd-denken (New Age) is deze radicale kritiek van Jezus niet populair; men pleit daar openlijk voor verzwijgen van wat niet deugt, uit magische vrees voor wat men noemt 'negatieve uitstraling' ervan.

Onlangs maakte ik mee dat een bekwame en goedwillende presentatrice weigerde, de gebrekkig gedrukte aankondiging van het avondprogramma van een organisatie voor de Rechten van de Mens nog op het laatste moment publiekelijk te corrigeren. De reden die zij ervoor opgaf, was haar waardering voor de mensen die het voorbereidende werk gedaan hadden. Zij wilde die collega's niet openlijk kritiseren. Bijna haar hele team dekte haar, uit waardering voor haar persoon. Oorzaak: men ziet het zwart-witte contrast niet tussen aanval op een persoon en kritiek op diens werk, of men neemt aan dat de ander het niet zal zien.

Soms lijkt kritiek sterk op een aanval. Jaren geleden vertelde ik een collega in niet malse bewoordingen wat ik van zijn optreden als secretaris van een vergadering van Zeeuwse dorpskerken (een 'classis') dacht. Ik

zei: Als je nog één keer het godvergeten lef hebt om een brief van mij te onderscheppen, dien ik een klacht in. Hij zei kleintjes: Vind je dit collegiaal? — Ja; ik kan het ook niet zeggen! snauwde ik. Hij nam daar genoeg mee. Later, in Noord Holland, hebben we nog in alle vriendschap samengewerkt.

Hypocrisie is een beschavingsstructuur die zich meedeelt aan alles zolang ze, tengevolge van een onmenselijke moraal, het sociale spel is dat ieder leert meespelen. De spelregel luidt: presentatie gaat boven prestatie. Stellig is de pronkklust bij mens en dier de vitale voedingsbodem van dit spel en is waken tegen gezichtsverlies van anderen het nobele motief waardoor solidariteit verleidt tot huichelarij. Waarschijnlijk is lichtgeraaktheid van de narcistische persoonlijkheid het psychologische probleem ervan.

In het verband van dit hoofdstuk moeten wij onze aandacht bepalen bij de hypocriete structuur van teksten inzake de Rechten van de Mens. Daarbij maak ik dankbaar en kritisch gebruik van de postuum verschenen studie die de maatschappijkritische filosoof Bernard Delfgaauw aan de Universele Verklaring gewijd heeft.⁵⁴⁵

§ 8.3. HYPOCRISIE IN DE TEKSTEN VAN DE RECHTEN VAN DE MENS

Tot mijn verbazing bevreemdt het Delfgaauw⁵⁴⁶ dat zoveel regeringen hun goedkeuring gehecht hebben aan de Universele Verklaring. De hypocrisie erin maakte het de regeringen gemakkelijk om akkoord te gaan; hun voorrechten waren immers veilig gesteld door de teksten zelf. Die bevatten voldoende uitzonderingen op de rechtsgelijkheid welke de mens beschermt tegen de staat. Het zijn uitzonderingen die de staat beschermen tegen de mens. Bovendien is een verklaring nog geen verdrag.

Asielzoekende vluchtelingen bijvoorbeeld behoeft de staat slechts te criminaliseren (dat is: door wetgeving ‘illegaal’ maken en aan strafvervol-

⁵⁴⁵ Bernard Delfgaauw, *De mens en zijn rechten*, Kampen 1993. Bij alle kritiek die ik op dit werk heb, vergeet ik geen moment dat de auteur zich buitengewoon heeft onderscheiden in de solidariteit met Vietnam, onder meer door voor zijn studenten openlijk te verklaren: ‘Naar de maatstaven van Neurenberg en Tokio is president Johnson een moordenaar.’ In die tijd werden vredesdemonstranten wegens het roepen van de leus ‘Johnson moordenaar!’ gearresteerd. Hun opvolgers riepen prompt ‘Johnson molenaar!’ De minister van Justitie antwoordde me desgevraagd, dat Professor Delfgaauw niet gearresteerd was toen hij Johnson een moordenaar noemde, omdat dit een ‘wetenschappelijke uitspraak’ was.

⁵⁴⁶ aangehaald werk p. 16: ‘Het bevreedende van deze preambule (en van alle daarna genoemde artikelen die deze gedachtengang concretiseren) is dat zij toch bedenkingen opgeroepen moet hebben bij vele regeringen, die tot ondertekening zijn overgegaan.’

ging, vrijheidsberoving en beroving van levensonderhoud blootstellen) om ze dakloos en brodeloos te kunnen maken c.q. terug te kunnen sturen.⁵⁴⁷ Voordat een wet als strijdig met de Rechten van de Mens teniet gedaan wordt zijn we een halve eeuw verder, moeten staatslieden gedacht hebben, en naar zich laat aanzien hadden ze daar gelijk in. Zeker is dat zij de totstandkoming van bindende verdragen achttien jaar hebben weten te vertragen, tot 1966; vervolgens de in-werking-treding ervan tot 1976. Bovendien kan elke staat, die partij wordt bij een verdrag, zich bij nader te noemen bepalingen naar keuze het recht voorbehouden om die niet na te komen. En in die bindende verdragen zijn staatsvoorrechten nog beter beschermd dan in de niet-bindende Universele Verklaring.

Haar venijn zit in de staart, in het geldigheid-beperkende artikel 29 dat door het laatste artikel 30 (geen bepaling mag tegen een andere worden gebruikt) een onschuldig uiterlijk krijgt. Artikel 29b kan uitstekend tegen alle andere worden gebruikt, omdat het de soorten van wetten opsomt waarmee regeringen de uitoefening van ieders rechten en vrijheden kunnen beperken. Deze opsomming van toegestane legale beperkingen biedt de staatslieden, naast het reeds genoemde recht van voorbehoud, voldoende garantie dat de Rechten van de Mens geen kwaad kunnen voor de openbare orde en voor wat zij in de verdragen van 1966 genoemd hebben de nationale veiligheid.⁵⁴⁸

Beide uitdrukkingen, openbare orde en nationale veiligheid, zijn verhullende politieke vaktermen voor de poten van de eigen stoel: de voorrechten die als zodanig op gespannen voet staan met het principe van gelijke rechten voor allen. In de twintigste eeuw heeft niets de openbare orde en de nationale veiligheid van de volken dodelijker bedreigd dan de politieke en economische macht van hun eigen staatslieden.⁵⁴⁹

⁵⁴⁷ UV, art. 14b: 'Op dit recht kan geen beroep worden gedaan ingeval van strafvervolgung wegens niet-politieke misdrijven . . .'

⁵⁴⁸ Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten, artt. 4; 6, 2-5; 8, 3b en 3c; 9, 1; 12, 3; 13; 14, 1 (rechtspraak achter gesloten deuren op grond van nationale veiligheid) 18, 3 (geloofsvervolgung op grond van openbare veiligheid), 19, 3 (censuur op grond van nationale veiligheid), 21 (vergaderverbod op grond van nationale of openbare veiligheid), 22 (verbod op vereniging, idem), 25 (redelijke beperkingen op democratische rechten). Internationaal Verdrag inzake Sociale, Economische en Culturele Rechten, art. 2, 3 (ontwikkelingslanden mogen toekenning van economische rechten zelf uitmaken als het om niet-onderdanen gaat); 4 (beperkingen op grond van algemeen welzijn); 8, 1a en 1c (vakbondsverbod op grond van nationale veiligheid of openbare orde); 1d (verbod van wilde stakingen); 8, 2 wettelijke maatregelen tegen vakbondsrechten van overheidspersoneel blijven toegestaan.

⁵⁴⁹ Bij de Unrepresented Nations and Peoples Organization (UNPO) wordt dit terdege

§ 8.4. EEN DILEMMA TENGEVOLGE VAN HET RELIGIEUS DUALISME

Heb ik niet een al te realistische opvatting van de Rechten van de Mens? Ik nodig de lezer(es) uit, zelf te oordelen en op grond daarvan te kiezen tussen een realistische en een idealistische opvatting. Deze keuze is het enige principiële dilemma waarvoor de Universele Verklaring elk mens plaatst; kennelijk ook de Nederlandse vertaler⁵⁵⁰ ervan. Andere fundamentele interpretatieproblemen zie ik bij de Rechten van de Mens niet.

Delfgaauw zet het dilemma voor ons uiteen en ziet zich dan genoopt tot de conclusie dat de mensen niet echt, niet werkelijk, doch alleen mogelijk, potentieel, vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren worden. Dit artikel 1 van de Universele Verklaring slaat op een ideaal, niet op de werkelijkheid. Ziet hij dat goed? Om dat vast te stellen zullen we zijn betoog van dichterbij bekijken.

In een dankbaar gestemd inleidend overzicht legt hij de nadruk op de reële menslievendheid achter de tekst van de Universele Verklaring. Hij onderstreept de ‘nooit meer oorlog’ gedachte van 1918, nu in het Handvest van 1945 herhaald; de verwijzing naar de sociaal rampzalige crisisjaren na 1929 in Europa en Amerika; ook de Four Freedoms Speech van Roosevelt op 6 januari 1941. Geen woord over tegenwerkende krachten (die zijn dan ook goed vermomd), zelfs niets over de openlijke poging van de Nederlandse delegatie in 1948 om er eerder iets religieus dan iets politieks van te maken door God erbij te vermelden. Pas aan het eind van dit positief gestemde overzicht keert de sceptische toon terug waarmee het boekje begon (‘zolang men de hoop blijft behouden, dat handelen in overeenstemming met het recht hoe dan ook in beginsel steeds dichterbij te benaderen is.’)⁵⁵¹ Het overzicht van de artikelen ‘roept met klem de vraag

beseft, zo bleek uit een lezing, die Dr M. C. van Walt van Praag, werkzaam voor deze organisatie, hield op 25-3-1995 voor de Nederlandse Vereniging voor de Verenigde Naties (NVVN). Hoe lang nog, vroeg hij zich af, zullen volken, zoals in Birma, hun macht in handen laten van staten die hen onderdrukken zonder dat daar iets tegenover staat?

⁵⁵⁰ Het gaat hier om de laatste alinea van de preambule van de Universele Verklaring (UV). De Franse tekst noemt de UV het gezamenlijk ideaal waarvoor (l’idéal commun que) alle volken en alle naties zich zullen moeten inspannen om het te realiseren (devront s’efforcer de réaliser). De Engelse tekst noemt de UV een gezamenlijke norm om aan te voldoen voor (a common standard of achievement for) alle volken en alle naties. De Nederlandse VN-delegatie maakte er ‘het gemeenschappelijk door alle volkeren en alle naties te bereiken ideaal’ van (tractatenblad nr. 99, 16-7-1969, p. 111.) Gemeenschappelijk te bereiken! Alsof een volk met dat ‘bereiken’ rustig kan wachten op alle andere. ‘Gemeenschappelijke’ zou dit ondervangen.

⁵⁵¹ Delfgaauw, aangehaald werk p. 9.

op,' zegt Delfgaauw, 'of deze artikelen greep hebben gekregen op de realiteit van het wereldgebeuren.'⁵⁵²

Wie enigermate op de hoogte is van de greep, die de Universele Verklaring gekregen heeft op de realiteit van het wereldgebeuren⁵⁵³, is gewaarschuwd tegen wat verder volgt. Ik citeer uit het hoofdstuk 'De mensvisie van de Verklaring':

Het gaat hierbij om de waardigheid die aan het menszijn als zodanig eigen is . . . Daarmee stoten wij op een moeilijkheid . . . Een mysterie, dat ons voor de vraag stelt: wie is de mens eigenlijk? Men zou kunnen zeggen: de hele Verklaring doet niets anders dan dit mysterie aanduiden. Enerzijds immers is de waardigheid van de mens de grondgedachte waarvan zij uitgaat; anderzijds is het juist de onmenselijkheid van de mens, die de noodzaak van de Universele Verklaring heeft opgeroepen en blijft oproepen. Er ligt hier een paradox die nog duidelijker spreekt wanneer men bedenkt dat in de Verklaring waardigheid en menselijkheid identiek gesteld worden. Hoe kunnen deze twee wezenlijke eigenschappen van de mens samengaan? ⁵⁵⁴

Hoezo twee wezenlijke eigenschappen? Is menselijke waardigheid dan niet één eigenschap? Ik heb er in mijn exemplaar met potlood bijgeschreven: 'De onmenselijkheid is *niet* wezenlijk menselijk.'

Dit is iets anders dan flauwe woordenzifterij. Filosofisch gezien is dit een antinomie. Delfgaauw is hier slachtoffer van het kerkelijk dogma van de zondige natuur van de mens. Dat denkdressaat dwingt hem, de norm

⁵⁵² aangehaald werk p. 33.

⁵⁵³ Ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is van 8 tot 10 december 1988 een internationale workshop gehouden in Maastricht en Utrecht. De deelnemers kwamen tot conclusies, vermeld in de '1988 Verklaring van Maastricht en Utrecht.' Ik citeer art. 2, uit Bijlage 2 van 'Rechten van de Mens', Syllabus van de Mensenrechtenschool, uitgegeven door de Liga voor de Rechten van de Mens, Amsterdam 1989 (achterin dit boek bijlage iii): 'Het universele karakter van de Verklaring is in de veertig jaar van haar bestaan behouden en versterkt. Zij is door alle landen aanvaard. Zij wordt door volkeren over de hele wereld beschouwd als een geldend instrument, dat bescherming en steun biedt in de strijd voor de rechten van de mens op basis van gelijkheid van alle personen en volkeren.' En P. J. I. M. de Waart schreef in VN Forum 7 (1994) 2, p. 17: 'In Wenen (juni 1993) is een heftige discussie gevoerd over de universaliteit van de mensenrechten. Het debat is geëindigd ten gunste van de voorstanders van universaliteit. Voor die uitkomst was van belang de al eerder bereikte overeenstemming tussen godsdienstige en andere levensbeschouwelijke richtingen dat de menselijke waardigheid de bron is van alle mensenrechten, dus ook van het recht op zelfbeschikking van volken.'

⁵⁵⁴ Delfgaauw, aangehaald werk p. 34.

van de mensenrechten te stellen tegenover de feiten van hun schendingen. Alsof dat tegenstrijdig was; alsof in die feiten ook een wet opgesloten lag, een geheel andere dan de mensenrechten! Vermoedelijk is die wet het dogma dat de mens die de rechten schendt, zulks van nature wel moet doen en eeuwig zal blijven doen omdat hij nu eenmaal zo verdorven is.⁵⁵⁵ Maar dat dogma ligt helemaal niet in die feiten opgesloten. Het is door Augustinus' neoplatoonse Paulusinterpretatie ontstaan en, met veel pressie en door jarenlange verdachtmaking van de gezonde leer van Pelagius, aan een synodale meerderheid geholpen. Zo projecteerde Augustinus zijn schuldgevoel op ons. De echte tegenstrijdigheid — geen paradox — zit tussen de Rechten van de Mens en de traditionele kerkleer. Deze laatste roept op tot argwaan jegens de mens; de Verklaring roept op tot respect jegens de mens.

De kerk zegt: de mens zal altijd rechten schenden. De Verklaring zegt: daar zal hij nu mee ophouden en om precies te weten wat schendingen zijn heeft hij hier een stel normen.

Hierin is niets paradoxaals, laat staan iets tegenstrijdigs; het is strikt logisch. Wij hebben immers de norm juist nodig om, aan de hand daarvan, de abnormale feiten te kunnen vaststellen! Zonder Universele Verklaring weten we tegenwoordig eigenlijk niet waar Augustinus het over had toen hij over zonde schreef. Hijzelf trouwens ook niet, maar dat is een ander verhaal: Augustinus als minnaar en als vader.⁵⁵⁶ Wie echter een zondige menselijke natuur aanneemt en ook de Universele Verklaring aanneemt, verstrikt zich in een antinomie.

Deze antinomie, waartoe Augustinus' voortdurende invloed Delfgaaus denken drijft, beheerst bijna zijn hele boekje behalve het overzicht van de Universele Verklaring in hoofdstuk ii. En passant kunnen we, als we het niet al wisten, hieruit wel opmaken hoe verwoestend dit kerkelijk dogma voor het logisch denken is. Want aan Delfgaaus denkkraft lag het niet. Hij wist ook wel dat een overtreden norm nog geen tegenstrijdigheid representeert. Maar als het overtreden op zichzelf, als feit, toch ook weer tot tevredenheid stemt omdat dat een andere wet bevestigt, de leer van de zondige mens . . . ja dan kan ik me voorstellen dat hier een

⁵⁵⁵ Het verhaal van Paulus over zijn innerlijk conflict (de wet van God in zijn verstand en de wet der zonde in zijn leden) kan hier geen argument zijn omdat hij daarmee iets abnormaals beschrijft waarvan hij god zij dank verlost is: Romeinen 7:22-25.

⁵⁵⁶ Een historisch in hoge mate aannemelijk portret van Augustinus als trouweloze minnaar schetst zijn gewezen vriendin Floria in haar afscheidsbrief, als roman gepubliceerd door Jostein Gaarder onder de titel *Vita Brevis*, Ned. vert. Baarn 1997. Ook de theologische kritiek van Floria op Augustinus in dit document, authentiek of niet, dunkt mij volkomen correct.

‘paradox’ opdoemt: de botsing van twee tegengestelde wetten, de antinomie dus.

Op de volgende bladzij ontspoort het betoog. De schrijver verliest zijn doel geheel uit het oog, namelijk, de lezer het besef bij te brengen dat erkenning van een recht een noodzakelijke voorwaarde is om overeenkomstig dat recht te kunnen handelen.⁵⁵⁷ Ik citeer opnieuw:

Het gaat niet om werkelijkheden, maar om mogelijkheden, die ieder mens bij de geboorte meekrijgt. Het gaat om *mogelijke* eigenschappen. Niet om gaven die men zomaar krijgt, maar om opgaven, die men in eigen leven verwerkelijken moet. Als art. 1 zegt: ‘De mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren,’ dan is dit geen vaststelling van een feit maar een mogelijke situatie waarin iedere mens geboren wordt, een mogelijkheid die werkelijkheid moet worden door de eigen inspanning van de mens in zijn verhouding tot de gemeenschap. Alleen wanneer individu en samenleving samenwerken, is het ideaal van de menselijke waardigheid te benaderen.

Het gaat in de grond om het oude probleem van realiteit en ideaal, dat het denken van Plato reeds beweegt en dat eveneens doorklinkt bij de grote joodse profeten.⁵⁵⁸

Hier houd ik op met citeren, want we vallen van de ene verwarring in de andere. Plato dacht religieus, dus dubbel, in twee werelden (zie hierboven, hoofdstuk vi). De profeten dachten alleen gelovig, voor hen bestond er maar één wereld en hun kritiek erop was aan diezelfde wereld ontleend, aan de Tora en aan hun onafhankelijk denken over wat zij meemaakten. Zij kwamen op voor de menselijke waardigheid.⁵⁵⁹ Ook de Koran leert ‘Wij hebben waardigheid verleend aan de kinderen van Adam.’⁵⁶⁰

Delfgaauw kwam tot de conclusie dat de mens niet vrij geboren wordt. In afwijking van art. 1 UV oordeelt hij: vrijheid en gelijkheid in rechten en waardigheid kunnen alleen werkelijkheid worden, nee niet eens, dat ideaal kan alleen benaderd worden, als individu en samenleving samenwerken.

In één opzicht moeten we Delfgaauw gelijk geven. De gelijkheid in rechten is niet aangeboren. Voor mijn rechtsgelijkheid is het niet voldoende dat ik geboren ben; daarvoor moet ook minstens een ander geboren zijn. Vrijheid en waardigheid kunnen gedacht worden als inherent aan de

⁵⁵⁷ Delfgaauw, aangehaald werk, p. 9.

⁵⁵⁸ aangehaald werk p. 35.

⁵⁵⁹ ‘Ook is zijn land vol afgoden; voor het werk van eigen handen, voor wat eigen vingers gemaakt hebben, buigt men zich neder. Zo verlagen zich de mensen en vernederen de mannen zich. Vergeef het hun niet.’ Jesaja 2:8 v.

⁵⁶⁰ Koran, Sura Al-Isra 70.

persoon; gelijkheid veronderstelt meer dan één persoon. Maar dat is alleen logica en raakt slechts de formulering van artikel 1.

Delfgaauw betoogt echter dat art. 1 in zijn strekking met de waarheid op gespannen voet staat en dat ieder zijn of haar vrijheid, waardigheid en gelijkgerechtigdheid in samenwerking met de gemeenschap als een ideaal moet trachten te benaderen. Om te bewijzen dat de Universele Verklaring zelf ook erkent dat niet ieder gelijk in waardigheid geboren is en er 'in de werkelijkheid grote verschillen in menselijkheid zijn' citeert hij uit de preambule de 'barbaarse handelingen die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan.'

Maar die handelingen zijn nu juist daarom barbaars en onwaardig omdat zij beneden de waardigheid van *zowel* beulen als slachtoffers zijn! Was die waardigheid nog niet hun waardigheid, dan waren de handelingen ook niet beneden hun waardigheid en valt er uit dat oogpunt niets op aan te merken . . .

Ontkenning van datgene wat art. 1 vaststelt, leidt tot absurde consequenties. We kunnen bij Delfgaaus dilemma beter de andere weg inslaan en met art. 1 staande houden dat alle mensen echt, werkelijk, vrij en gelijkwaardig geboren worden. Juist dit is de grond, waarop wij de concentratiekampen, oorlogen en verwoeste leefomgevingen aanklagen waarin vrije mensen geboren worden om vervolgens geknecht te worden, waarin waardige mensen onwaardig behandeld worden en behandelen, waarin rechthebbende zuigelingen ten onrechte niets te zuigen krijgen omdat hun moeder ze niet kan of mag voeden. Hoe kunnen we nog protesteren, als het recht niet deugt waarop we ons beroepen? Hoe kunnen we nog hoopvol uitzien naar betere tijden, als de rechten van de mens slechts een ideaal zijn dat natuurlijk nooit werkelijk bereikt, hoogstens door sommige gemeenschappen iets dichter benaderd wordt dan door andere?

Tot mijn verrassing komt Delfgaauw zover dat hij zichzelf in één en dezelfde zin tegensprekt; daarmee roept hij de lezer(es) natuurlijk onbedoeld op tot de uiterste kritische waakzaamheid en dat is maar goed ook. Hij schrijft: 'Men zou kunnen zeggen: waar menselijkheid en waardigheid als werkelijkheid verdwenen zijn, blijven zij . . . als de werkelijkheid waartoe de mens juist geroepen is.'⁵⁶¹ Hij kan niet bedoelen dat de mens tot een verdwenen werkelijkheid geroepen is, ergo geroepen is om eveneens te verdwijnen. Hij kan alleen bedoelen dat de werkelijkheid die hij niet ziet, er toch is, en ook zijn moet; anders zijn wij zelf nergens meer.

Tegenover niet-westerse mensenrechten-verdedigers kan ik niet anders dan mij generen voor deze wel uiterst magere erkenning van de menselijke

⁵⁶¹ aangehaald werk, p. 41.

waardigheid als principe van de Rechten van de Mens. Het is een verademing om te lezen hoeveel nadruk iemand als Chandra Muzaffar legt op de menselijke waardigheid als idee: ‘We zijn ons natuurlijk ervan bewust dat in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens een passage voorkomt over menselijke waardigheid maar het is een idee dat onderontwikkeld is gebleven in de niet-religieuze mensenrechtenliteratuur. Er bestaat geen enkel internationaal mensenrechtendocument dat deze idee van menselijke waardigheid tracht uit te leggen, te analyseren of uit te werken. Als we daarentegen kijken naar de gevestigde religieuze en cultuurfilosofieën zullen we ontdekken dat in bijna elke daarvan de idee van de menselijke waardigheid weerklank vindt. (. . .) Menselijke waardigheid komt niet tot uiting in de losse bewering van Rechten van de Mens, (. . .) wel door een leefwijze die, in de grond der zaak, tracht het menselijk wezen te bevrijden, zowel van de innerlijke banden van knechtschap tengevolge van begeerte en ego, als van de uiterlijke ketenen van slavernij tengevolge van toezicht en overheersing.’⁵⁶²

Over tegenstanders van de mensenrechten heb ik het niet gehad; daar reken ik Delfgaauw zeker niet bij. Wat hij verder over ‘positief nationalisme’ (in plaats van over het internationaal erkende zelfbeschikkingsrecht der naties) en over ‘voorwaardelijk’ (in plaats van onvoorwaardelijk) recht op leven schreef⁵⁶³ laat ik daarom maar onbesproken. Liever besluit ik deze kritiek met het mooiste citaat uit het hele boekje. Het staat in de voorlaatste alinea van het laatste hoofdstuk, een uitspraak waarmee hij voor mij veel heeft goedge maakt:

Doemdenken en blind vooruitgangsgeloof doen beide afstand van datgene dat ons nu juist tot mens maakt: de vrijheid van ons denken en willen.⁵⁶⁴

Precies. Wie als mens geboren is, is vrij geboren. Werkelijk. Onderdrukkende opvoeding begint gelukkig pas na de geboorte.

§ 8.5. DEMOCRATIE

Grondwettelijk geregelde vrije en geheime verkiezingen van de rechterlijke macht die onafhankelijk is van wetgevers en regering, in het voorgaande reeds als eisen gesteld, zijn niet de enig nodige waarborg voor democratisering van het recht. De reeds genoemde Verklaring van Maastricht en Utrecht (bijlage III) vraagt twee andere waarborgen: a) bescher-

⁵⁶² Chandra Muzaffar, *Human Rights in the Asia-Pacific Region: an Evaluation*, in: Just Commentary Nr.17, Penang (Malaysia) August 1995, p.6.

⁵⁶³ aangehaald werk , p. 53 en 58.

⁵⁶⁴ aangehaald werk p. 70.

ming van de naleving der mensenrechten door personen die dank zij onderwijsverbetering van hun rechten op de hoogte en van de procedures zich bewust zijn (art. 6) en b) verschaffen van voor toezicht nodige informatie door non-gouvernementele mensenrechtenorganisaties, wier onafhankelijkheid moet worden gerespecteerd (art. 13). Als deze waarborgen ontbreken, als onderwijs en media niet hun onontbeerlijke rol spelen bij de verbreiding van de kennis en het bewustzijn van de Rechten van de Mens, dan kunnen rechterverkiezingen de strafrechtspraak nog wreder maken dan ze al is. Men kiest dan de wreedste rechters omdat het zondebokmechanisme, dat het vergeldingsprincipe in het strafrecht levend houdt, nog niet onschadelijk gemaakt is.

Een nieuw soort verkiezingen, rechters onafhankelijk van parlement en regering, een nieuw type onderwijs en media, een nieuw respect voor NGO's — dat zijn voorwaarden voor rechtshandhaving. Omdat er geen beleid met deze oogmerken ontwikkeld wordt zou men verwachten dat het onrecht hand over hand zou toenemen. We zagen echter dat er een tekort aan criminaliteit geconstateerd is. Dit wordt begrijpelijker als men bedenkt dat mensenrechtencriminaliteit nog niet als criminaliteit geldt. In werkelijkheid neemt het onrecht wel degelijk toe, want 'het is niet verboden.' Anthonie Donker prentte ons dat laatste in met zijn gedicht over de dienstplicht.⁵⁶⁵

Mijn zoon is nu soldaat. Voor kort was hij een kind.
Nog minderjarig maakt een wet hem wapendrager.
Het leven riep hem reeds, tot alle goeds gezind.
Nu stelt een dienstplicht — dienst? — het doelwit lager.
Hij moet zich nu bekwamen in granaten werpen,
zolang tot hij een anders zoon uiteen kan rijten.
Op doodlijk treffen leert hij wil en denken scherpen
en als hij treft, en treft, hem treffen geen verwijten.

Laat rijkelijk het bloed uitvloeien over de aarde,
het zal ons beter gaan als hij maar goed kan doden.
Begrijp, als hij veel doodt, dat hij meer levens spaarde.

O doodt dan, doodt, vergeet waarvoor ooit moeders baarden
Doodt goed voor een goed doel, want het is niet verboden.

De buitengewoon grote betekenis van democratisch toezicht op de naleving van de Rechten van de Mens wordt ook nog in twee andere artike-

⁵⁶⁵ Ontleend aan *Militia Christi*, dd. 21-11-1961, p. 19.

len van de Verklaring van Maastricht en Utrecht onderstreept. De vrijheid van mening en meningsuiting heet daar ‘een belangrijk preventief en beschermend instrument tegen schendingen van mensenrechten’ (art. 3). De Verklaring wijst de media op hun ‘bijzondere verantwoordelijkheid om op een gewetensvolle wijze te berichten over mensenrechtensituaties’ (art. 13).

De voor uitoefening van dit democratisch toezicht noodzakelijke intellectuele en emotionele voorbereiding kan niet alleen van onderwijsvernieuwing verwacht worden. Toen Coomans in 1992 aangetoond had dat de Nederlandse regering het recht op onderwijs voortdurend schond, o.m. door het onderwijs steeds duurder te maken in plaats van steeds meer kosteloos toegankelijk⁵⁶⁶, gebeurde er vervolgens niets. Niet alleen andere niveaus van onderwijs, ook andere sociale sectoren en invloedssferen zullen hun macht moeten concentreren op het realiseren⁵⁶⁷ van deze democratische controle, want het betreft hier prealabele voorwaarden voor het functioneren van samenlevingen op basis van de mensenrechten.

Democratie is vóór alles een mentaliteit die verscheidenheid en gezamenlijkheid niet tegen elkaar uitspeelt. H. M. van Randwijk gaf dat aan met zijn definitie: ‘Democratie is de kunst om met andersdenkenden samen te werken.’ Dat is dus de kunst om te onderscheiden tussen mondiale waarden op basis waarvan men samenwerkt (waaronder dit onderscheid!) en belangen van particulieren, groepen, naties of werelddelen waarover men verschillend denkt.

Het is echter niet mogelijk alles in één definitie te vatten. Voorwaarde voor democratie is ook een zekere mate van vreesweigering. Vrees is de basis voor machts corruptie en geweld, zo bleek in het vorige hoofdstuk. Democratie vereist weigering zich bang te laten maken voor mogelijke wraak wegens bekend worden van bestuurs- of beleidsfouten. Zonder publiciteit zouden ze vaak ongecorrigeerd blijven, zo leert de ervaring die met discrete beïnvloedingspogingen telkens opgedaan is. Als de vuile was niet gewassen wordt maar blijft liggen broeien, hang hem dan tenminste buiten, waar regen, wind en zon hun reinigende werking kunnen uitoefenen.

Deze vreesweigering onderstelt op haar beurt een helder besef van het eerder benadrukte onderscheid tussen mens en ding, persoon en zaak, de falende(n) en het falen. Het spreekwoord ‘Het is een vriend die u uw feilen toont’ zou wel eens de beste les in democratie kunnen bevatten waarover

⁵⁶⁶ Fons Coomans, *De internationale bescherming van het recht op onderwijs*, 1992 (diss. Maastricht).

⁵⁶⁷ ‘S’efforcer de réaliser’, Franse tekst van laatste alinea preambule Universele Verklaring.

onze taal beschikt. De moed om daarin tegen alle angsten in te blijven geloven kan iemand, die niet uitzonderlijk begaafd of bevoorrecht is, slechts jong leren in een gezonde, veilige omgeving.

Democratie is dus geen natuurgegeven; trouwens, geen enkel recht is dat. Ze berust op het principe van fundamentele gelijkheid in rechten; gelijkheid dus ook in het recht om te besturen en bestuurders te controleren. Politieke democratie scheppen en versterken houdt in: het verwerven en versterken van macht om recht af te dwingen, om de Rechten van de Mens te implementeren. En er is geen andere universeel erkende macht dan democratische macht. Anders zou de Verklaring van Maastricht en Utrecht daarnaar verwezen hebben, in plaats van of naast de drie geciteerde artikelen die naar de democratische macht van de publieke opinie verwijzen.

Terwijl ik dit schrijf is er nog sterke aandrang in de publieke opinie om met meer wapens en troepen te gaan deelnemen aan oorlogen die gevoerd worden, natuurlijk met de bedoeling die te beëindigen maar, zoals men altijd heeft ervaren, met het effect dat ze zich uitbreiden. De verkeerd geïnformeerde publieke opinie kent haar eigen macht niet (hoe zou dat toch komen, al die blinde gehoorzaamheid? vroeg La Boétie zich al in de zestiende eeuw af⁵⁶⁸) en roept om gewapende ‘macht’.

Democratie kan altijd zichzelf vernietigen, zoals in 1933 in Duitsland gebeurd is. Dat is geen argument tegen democratie, evenmin als zelfmoord een argument tegen het leven is. Democratie moet zuinig op zichzelf zijn omdat ze niet alleen het enige alternatief voor geweld en tirannie, terreur en rechteloosheid is, maar ook de enige bescherming daartegen. Geweld bevrijdt niet van geweld; het is symptoombestrijding. Geweldloze strijders zeiden daarom: je kunt geen brand blussen met benzine. Succesvolle gewapende interventies bij genocide hebben wel gruwelen doen ophouden maar tegelijkertijd nieuwe gruwelen ingeluid. Dat is de reden, waarom de mensenrechtenbeweging en haar juristen geen gewapende macht maar een correct geïnformeerde publieke opinie nastreven. Daarom stuurt de vredesbeweging geen geschut maar transistorradio's en zenders naar door misleiding soldaat gemaakte volken.

Hoewel velen bij het begrip democratie aan niets anders denken dan aan de periodieke stembus-democratie, heb ik daar in dit verband nauwelijks aan gedacht. Want moderne internationale informatietechniek als-

⁵⁶⁸ Etienne de La Boétie, *Discours de la servitude volontaire*, Paris 1983 (Middelburg 1577), p. 132: ‘Pour ce coup, je ne voudrais sinon entendre comme il se peut faire que tant d’hommes, tant de bourgs, tant de villes, tant de nations endurent quelquefois un tyran seul, qui n’a puissance que celle qu’ils lui donnent; qui n’a pouvoir de leur nuire, sinon qu’ils ont pouvoir de l’endurer; qui ne saurait leur faire mal aucun, sinon lorsqu’ils aiment mieux le souffrir que lui contredire.’

mede een nieuwe journalistiek (niet alleen met elektronische apparatuur maar ook met betere mensenrechteninformatie en iets meer agressiviteit toegerust) hebben de stembusdemocratie wel niet achterhaald (opiniepeilingen blijven afwijken van stembusuitslagen), maar toch in overstelpende mate aangevuld.

§ 8.6. GELIJKHEID DOOR VERGELDING OF DOOR VERGEVING?

Moreel, logisch, theologisch en psychologisch gezien kan vergeving niet zonder meer de vervanging zijn van vergelding. Moreel niet, omdat voor vergeving als relatieverandering de wilsinstemming van beide partijen vereist is, wat bij vergelding niet van toepassing is. Logisch niet, omdat ‘onvoorwaardelijke vergeving’⁵⁶⁹ zowel liefde als onverschilligheid kan betekenen terwijl onvoorwaardelijke vergelding volmaakt ondubbelzinnig is. Theologisch niet, omdat vergeving erkenning van falen veronderstelt, terwijl vergelding boos opzet veronderstelt.⁵⁷⁰ Dorothee Sölle zei eens in de Westerkerk in Amsterdam: ‘God vergeeft niet achter de rug van het slachtoffer om.’ Het ging toen over de volkenmoord op de joden. Ook psychologisch kan vergeving vergelding niet vervangen: vergeving bevredigt wraakgevoelens niet in het minst, ze erkent begeerte naar ‘een gerechte straf’ niet als een vorm van rechtsgevoel.

Reeds Aristoteles zag in gelijkheid, niet in vergelding, de kern van het recht; daarin stemt hij overeen met de Tora. Leo Polak wees op een element van egoïsme in de bestraffing. Desondanks noemt Dooyeweerd straf ‘verdiend’; hij handhaaft, Ezechiël, Aristoteles en Leo Polak ten spijt, vergelding als kern van het recht.⁵⁷¹ Wie beter wisten, zoals de befaamde criminologen Herman Bianchi⁵⁷², Louk Hulsman, W. H Nagel en zelfs Clara Meijer-Wichmann noemt hij in dit grote werk nergens. Ten onrechte, want zij hebben de weg gewezen naar een beter verstaan van de kern van het recht en de theoretische grondslag gelegd voor de International Conference On Penal System Abolition (ICOPA).

⁵⁶⁹ André Lascaris, *Het soevereine slachtoffer*, Baarn 1993, lanceert in het laatste hoofdstuk van dit boek 27 maal het idee ‘onvoorwaardelijke vergeving.’ Toen ik hem attent maakte op de aanvechtbaarheid van dit idee zei hij dat hij, toen het af was, gedacht had: dit hele boek moet herschreven worden.

⁵⁷⁰ De helderste uiteenzetting hiervan geeft Ezechiël in zijn 33e hoofdstuk.

⁵⁷¹ Herman Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought II*, The General Theory of the Modal Spheres, Amsterdam, Philadelphia 1955, p. 134: ‘Our conclusion is that we can find no better term to designate the original meaning-kernel of the juridical law-sphere than retribution. Consequently we shall continue to use it.’

⁵⁷² In een gesprek met mij over dit onderwerp noemde Dooyeweerd Bianchi een warhoofd.

Dat betere verstaan is ontleend aan de Israëlieten; niet aan de Romeinen. Niet met vergelding maar door vergeving, verzoening en sociale maatregelen is de gelijkwaardigheid en gelijkgerechtigdheid tussen mensen herstelbaar. En de menselijke waardigheid is de bron van alle mensenrechten.

Vergeving komt dus nooit zonder meer in de plaats van vergelding, evenmin als sociale defensie een goedkope vervanging is van militaire defensie. Vergeving heeft haar plaats in het zoenrecht, niet in strafrecht. Ze onthult vergelding als een falende, bij voorbaat mislukte, door wraaklust verziekte poging tot herstel der menselijke verhoudingen.

Fel licht wordt hierop geworpen door nieuwere psychotherapeutische literatuur, met name door de school van Masterson en Klein, de zo genoemde Masterson-Approach. Ralph Klein maakt duidelijk dat het verwachten van straffen en beloningen (withdrawing en rewarding) een patroon is, dat behoort bij een pathologische manier van omgaan met hun verlatingsdepressie door borderline-patiënten.⁵⁷³ Hetzelfde geldt van de vergeldingsimpuls, 'die diepste en oudste menselijke reactie, een automatische afweerreactie die onrecht met onrecht vergeldt.'⁵⁷⁴ 'Uitsluitend nadat deze impuls is bedwongen kan de persoon, dank zij een autonoom effectief functionerend ego, helder waarnemen en haar of zijn verstand gebruiken als een middel om het tegen de werkelijkheid op te nemen of zich erbij aan te passen.'⁵⁷⁵

Dit *natuurwetenschappelijk* gegeven bevrijdt in de toekomst de menswetenschappen, van recht tot en met ethiek, uit de taaie waan dat straf, beloning of vergelding de gerechtigheid zou kunnen dienen. Een verwijt, een prijs, een salaris kunnen billijk zijn, maar om iemand recht te doen is meer nodig. Om met de werkelijkheid in contact te blijven zal men zich genoopt zien, dit elementaire inzicht onder de antropologische vooronderstellingen op te nemen. Dit proces is nu wel gaande, mede dank zij resultaten van criminologisch onderzoek naar de uitwerking van straf op recidive van gestraften en sociologisch onderzoek naar het effect van loon op arbeidsvreugde en op arbeidsprestatie. Men heeft namelijk uitsluitend

⁵⁷³ James F. Masterson & Ralph Klein, *Psychotherapy of the Disorders of the Self*, New York 1989 p. 34 figure 2: Pathological ego, false, defensive self: withdrawal object relations unit and rewarding object relations unit.

⁵⁷⁴ James F. Masterson, *The narcissistic and borderline disorders*, New York 1981 p. 186: 'that deepest and most ancient of human responses, the talionic impulse — an automatic defensive response to inflict injury when injured.'

⁵⁷⁵ 'Only after the talionic impulse has been subdued and mastered (. . .) an autonomous, effectively functioning ego allows the person to perceive reality clearly . . . and use reason as a means of coping or adaptation.' aangehaald werk, p. 185.

schadelijke effecten gevonden. Waan is echter taai en bevrijding kost tijd. Eén succesvolle therapie vergt soms jarenlange wekelijks inspanning van therapeut en patiënt.

Onbetaalde dwangarbeid en straffeloos onrecht zijn onduelbaar, stellig, maar dat is geen goede reden meer om aan straf en loon vast te houden nu er iets beters bestaat. Zoenrecht houdt in: openlijke veroordeling van elk delict en passende arbeidsbemiddeling, conflictbegeleiding, therapie en toezicht voor ontspoorde. Recht op levensonderhoud houdt in: economische democratie, basisuitkering en lokale ruilarbeidsmarkten (local employment trading systems, LETS) voor allen.

§ 8.7. NOGMAALS DE DECALOOG

Evenals de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens vertegenwoordigen ook de teksten van de Tien Gezegden, de Decaloo, (waarvoor Tien Geboden een gangbare doch minder juiste benaming is) een compromis tussen gelijk recht en voorrecht, tussen bevrijding en bedreiging. We zouden niet rechtvaardig oordelen, als we de Rechten van de Mens kritisch beschouwden als hypocriete concessies van bevoorrechten aan achtergestelden en vervolgens de veel oudere Tien Gezegden onbesproken lieten, alsof de Heilige Schrift onfeilbaar was. Juist deze heeft ons geleerd, alles wat heilig is met de grootste argwaan te bekijken. Ik loop die oudste mensenrechtenverklaring door aan de hand van de minst religieuze versie ervan, Deuteronomium 5:6-21.

Gezegde 1 noemt de bevrijder uit de slavernij ‘uw god’ en verbiedt alle andere goden behalve deze. Waarom die uitzondering?

Zo’n kinderlijke vraag wordt in de theologie niet gesteld. Des te meer zal ze ons bezighouden. We hebben inmiddels aan de persoonsverheerlijking van voorzitter Mao Zedong kunnen zien hoe moeilijk vergoddelijking van de bevrijder te verbieden is, maar ook hoe noodzakelijk dat verbod is.

Voor theoloog Wout van der Spek ‘ligt de relevantie van de Schrift nu juist in het spreken over God in een spanningsveld waarin de naam JHWH de Goden opheft.’⁵⁷⁶ Jawel, behalve de God JHWH! Waarom die concessie van het atheïsme aan de godsvrucht?

Blijkbaar was die bevrijder JHWH nog iemand anders dan de uiterst zachtmoedige Mozes die zo moeilijk uit zijn woorden kwam. Want deze Mozes haalde het na de harde les in rechtsgelijkheid die hij in zijn jonge jaren had opgedaan⁵⁷⁷ niet in zijn hoofd om, toen JHWH hem zulks voorstel-

⁵⁷⁶ Wout v.d. Spek, *De Messias in de Hebreeuwse bijbel*, p. 139.

⁵⁷⁷ Toen hij probeerde leiding te geven aan de slaven nadat hij een van hun beulen had gedood, kreeg hij te horen: ‘Wie heeft jou tot overste en rechter over ons aangesteld? Denk je soms mij te doden zoals je gisteren de Egyptenaar gedood

de⁵⁷⁸, de rol van de god op zich te nemen. (Er wordt ook nog een heel andere Mozes beschreven: een bange, wrede tiran die driftig voor god speelde en drieduizend mensen liet doden om het losbandige feest met het gouden kalf te verstoren.) Maar al was JHWH dan niet Mozes, daarom hoeft hij toch nog geen god te zijn?

Waarom wilde JHWH god zijn? Wilde hij heersen? Ik bedoel degene die, in het verhaal, de humane Mozes ertoe dreef, de leiding van de exodus op zich te nemen. Deze deed dat met duidelijke en gepaste tegenzin: heerszucht staat niet netjes. Hadden ook niet koningen en profeten weinig zin in hun roeping? Waarom had JHWH er wel zin in? En zo niet, kwam dat doordat hij zo goed wist hoe het behoorde? Of: hoe zoiets gaat? Men kan niet wantrouwig genoeg zijn als men religieuze literatuur voor zich heeft.

Of JHWH een in Egypte levende tijdgenoot van deze Mozes was, dan wel een 900 v. Chr. in Het Boek van J beschreven romanpersonage (zo Bloom), doet er voor mijn vraag eigenlijk niet toe. Vier eeuwen later schreef iemand met gevoel voor humor in Genesis 1: ‘God schiep man en vrouw naar zijn imago om te heersen over alle dieren.’ Niet over elkaar dus. Als beiden heersen, heerst niemand! Maar intussen: wéér dat keurige afschuiven van de rol van de god, de heersersrol.

Waarom wilde David (die volgens Bloom model heeft gestaan voor het romanpersonage JHWH) Messias worden, koning worden? Benijdde hij Saul? Nee, die benijdde hem. Het meestal juiste antwoord: heerszucht, al of niet ontveinsde heerszucht, overtuigt mij niet als het om zulke sterke persoonlijkheden gaat als JHWH en David. Heerszucht is zwakte. Was Davids koningschap een opgedrongen rol? Door wie dan? Door de kroonprins Jonathan? David had toch, evenals in betere tijden Gideon, kunnen zeggen: ‘Niet ik zal heersen, JHWH zal heersen?’⁵⁷⁹

Waarom zegt JHWH op zijn beurt nergens ‘Niet ik zal heersen, het volk zal heersen?’ Dat het volk heerste was wél het effect van zijn wetgeving; Spinoza heeft in zijn Theologisch Politiek Tractaat de Tora in dit opzicht correct geïnterpreteerd. Zoals Mozes zei: ‘Och, was heel het volk maar profeten!’ Of, nog preciezer: zoals Jezus op zijn beurt antwoordde: ‘Jij

hebt?’ (Exodus 2:14). Zijn latere overdreven zachtmoedigheid wordt beschreven in Numeri 12:3.

⁵⁷⁸ ‘Hij (Aäron) zal u (Mozes) tot een mond zijn en gij zult hem tot god zijn’ Exodus 4:16; ‘Zie, ik stel u (Mozes) als god voor Farao en uw broeder Aäron zal uw profeet zijn’ Exodus 7:1. Maar in de teksten heeft JHWH zelf de rol van god op zich genomen en is Mozes diens tegensprekende en onwillige bode, die zich achter zijn broer verschuilt als het op imponeren (goocheltrucs) aankomt.

⁵⁷⁹ Richteren 8:23.

bent de Rots' (d.i. JHWH, zie Ps. 18, Ps. 36) toen Simon gezegd had 'Jij bent de Messias (koning).'⁵⁸⁰ Of, zoals ook Paulus redeneerde: 'Buiten ons om hebben jullie voor koning gespeeld. Wàren jullie maar koning geworden, dan waren ook wij met jullie samen koning geworden!'⁵⁸¹

Waarom, na de bevrijding uit de autoritaire monarchie Egypte, toch weer monotheïsme en niet, consequent, atheïsme? Is hier de priester censuur aan het werk geweest?

Het blijft raadselachtig. Ik weet slechts één fenomeen in de Heilige Schriften dat nog raadselachtiger is: de voorstelling van de dood van Jezus als een vrijwillig offer. Al is die voorstelling dan argumentatie vóór Jezus en tegen de offerreligie, toch is het zingeving aan, dus acceptatie van, moord; en dat door een auteur die zelf het kruisigen van Jezus definieerde als 'een zo grote tegenspraak van de zondaren tegen zich.'⁵⁸² In de moderne geschiedenis was het feit dat Marx de Staat vooralsnog onmisbaar achtte precies even raadselachtig en inconsequent, althans voor Michaël Bakoenin en, uit mensenrechten-oogpunt, voor Wim van Dooren (zie volgende noot, 583).

Het is Jesaja geweest, die reeds zesentwintig eeuwen vóór Bakoenin de wereld liet zien dat het verbod op goden voortvloeide uit de bescherming van de menselijke waardigheid.⁵⁸³ Maar de wereld wil het niet zien; de toe-

⁵⁸⁰ Mattheüs 16:18. In de psalmen 18 en 36 komt naast de JHWH-titel 'tsoer' (rots) ook de Sauls- en Davidstitel 'messias' (koning) voor. JHWH is de Tsoer, de Rots. Jezus' antwoord komt hierop neer: Dat heb je niet zelf bedacht, dat heb je van mijn vader, en als ik de messias ben, dan ben jij de tsoer (Grieks: petros, Latijn Petrus, een niet-bestaande mannelijke vorm van petra, rots). Scherpe ironie of overdreven hoffelijkheid? Natuurlijk heeft alleen JHWH de bevoegdheid om zijn messias te benoemen (te laten zalven). In elk geval is Jezus' antwoord afwerend. Zo hoort het: àlle mannen en vrouwen zijn naar Gods beeld gemaakt. (Genesis 1:26) Met deze uitleg sta ik niet alleen. Reagerend op Marcus 10:42-45 wijst Drewermann christenen (allervriendelijkst, hij is psychiater) erop, dat Jezus geen god wilde zijn. 'Voor de kerkelijke dogmatiek, waarin de persoon van Jezus met een hele massa goddelijke attributen wordt aangekleed, moet het altijd weer verwarrend en choquant werken, te zien met wat voor een gelaten vanzelfsprekendheid Jezus in het Marcusevangelie in werkelijkheid alle goddelijke prerogatieven heeft afgewezen.' Eugen Drewermann, *Beelden van Verlossing*, Zoetermeer 1993 (4e dr., vertaald door Ton van der Stap) p. 156 v.

⁵⁸¹ Paulus, 1 Cor. 4:8, eigen vertaling.

⁵⁸² Hebréeën 9:14 'die zichzelf als een smetteloos offer aan god gebracht heeft' en 12:3 'die zulk een tegenspraak van zondaren tegen zich verdragen heeft.'

⁵⁸³ Jesaja 2:7-9 '... ook is zijn land vol paarden en aan zijn wagens is geen einde; ook is zijn land vol goden: voor het werk van eigen handen, voor wat eigen vingers gemaakt hebben, buigt men zich neder. Zo verlagen de mensen zich en vernederen de mannen zich. Vergeef het ze niet.' Bakoenins betoog met dezelfde

nemende belangstelling voor goden en spiritualiteit laat zich ook niet waarschuwen door de wijze woorden van een eigentijdse profeet als Murray Bookchin:

Het aanbidden of vereren van *welk wezen dan ook*, natuurlijk of bovennatuurlijk, zal altijd een vorm van zelfonderdrukking en dienstbaarheid zijn die tenslotte uitdraait op sociale overheersing, hetzij in de naam van de natuur, de samenleving, de sekse of de religie. Meer dan één beschaving werd doorzeefd met ‘natuurgoden’ die cynisch gebruikt werden door regerende elites om de meest starre, onderdrukkende en ontmenselijkende maatschappelijke hiërarchie overeind te houden. Zodra menselijke wezens op hun knieën vallen voor *wat dan ook* dat ‘hoger’ is dan zichzelf, heeft de hiërarchie haar eerste overwinning geboekt op de vrijheid en zullen de ruggen van mensen worden blootgesteld aan alle lasten die sociale overheersing ze kan opleggen.⁵⁸⁴

Bekend is intussen dat Jezus en Paulus geen god wilden zijn, en indien Jezus een Messias wilde zijn, dan een zachtmoedige, als Mozes; een ongewapende, in de anarchistische geest van Samuël⁵⁸⁵, Jesaja en Zacharia.

Gezegde 2 verbiedt alle afbeeldingen van *welke god dan ook*, om de ene god niet jaloeers te maken. Dit argument van die jaloezie zou beter bij gezegde 1 gepast hebben, maar daar kon het nog niet gebruikt worden omdat pas krachtens dat eerste gezegde er één god *is!* Logisch. Ik denk overigens dat de werkelijke bedoeling van dit verbod was, de ongezonde begeerte naar goden vooral niet te stimuleren. Een reclameverbod op een voor de gezondheid schadelijk genotmiddel! Maar men wil nu eenmaal religieuze argumenten; vandaar die ‘jaloezie’ van de ene god, begrijp ik. Het

strekking staat in diens *God and the State*, New York 1970 (geschreven in 1871, verschenen in 1882). De enige mij bekende theoloog die oog had voor de innige samenhang tussen anarchisme en mensenrechten was Wim van Dooren, later hoogleraar filosofie te Delft van 1966-1993. In 1973 schreef hij in *Wijzgerig Perspectief* (ik citeer uit *De As*, najaar 1994, nr 108, p. 27): ‘Samengevat zouden de genoemde anarchistische principes van strijd tegen autoriteit en hiërarchie, van adequaatheid van middel en doel, van spontaniteit, van principiële menselijke gelijkheid, van individuele vrijheid en ontplooiingsmogelijkheid, van zelfbeheer en solidariteit, alle onder één noemer kunnen worden gebracht en wel van de *gerechtigheid*. Dit is in wezen het meest fundamentele anarchistische beginsel . . .’

⁵⁸⁴ Murray Bookchin, *Remaking Society: Pathways to a Green Future*, 2e druk, Boston 1990, p. 13.

⁵⁸⁵ Niet de aan Samuël toegeschreven bloedige oorlogsmisdaden (avant la lettre) zijn bedoeld maar zijn ontwapeningsvoorwaarden voor het koningschap. ‘De motivatie van de afwijzing bepaalt ook de voorwaarden waaronder het koningschap dan toch geaccepteerd wordt’ stelling 3 bij de dissertatie van Wout van der Spek, *De Messias in de Hebreeuwse Bijbel*, Gorinchem 1992.

heeft de ontwikkeling van de beeldende kunst in Israël geen goed gedaan.

Gezegde 3 beschermt de naam JHWH. Ze mag niet uitgehold worden door haar voor andere goden te gebruiken. Dit gebeurde natuurlijk op grote schaal als gevolg van gezegde 1: elke god heet voortaan JHWH! Opnieuw: logisch.

Gezegde 4 is de oudste tekst over het recht op een vrij weekeinde, en wel een volledig etmaal voor ieder zonder onderscheid naar geslacht, maatschappelijke status, nationaliteit, leeftijd of diersoort! Argument in Deuteronomium: de bevrijding uit de slavernij van Egypte mag niet vergeten worden. Deze drieduizend jaar oude sociale wet, door volken in de hele wereld overgenomen en gehandhaafd, wordt nu in de toonaangevende landen veranderd in een privilege voor welgestelden.

In de meer religieuze versie van Exodus 20 wordt als argument voor de rustdag aangevoerd dat de god, toen hij de wereld schiep, zelf ook na zes dagen rustte. De logica daarvan is eveneens een sociale bescherming van de menselijke waardigheid. De mens is niet meer dan de schepper van hemel en aarde maar ook niet zoveel minder; hij mag moreel niet voor hem onderdoen. (Jezus: wees volmaakt zoals uw hemelse vader volmaakt is.) Als die maximaal zes dagen werkte, waarom zou een mens dan langer werken? De mens moet immers in rechten en waardigheid (macht) op de god gelijken? (Genesis 1:26: Laat ons mensen maken naar ons beeld, als onze gelijkenis, opdat zij heersen . . .)

Gezegde 5 is de oudste pensioenwet die ik ken. Als je zelf voor je ouders zorgt (de tekst gebruikt het niet-vernederende 'eert') op hun oude dag, dan — zo luidt het argument — zullen je kinderen dat voor jou doen 'opdat je dagen verlengd worden . . .' De wet verraadt haar utopisch karakter: ze geldt pas 'in het land dat je god JHWH je geeft.'

Toen ze allang geen utopie meer was maar nog altijd geen usance, kritiseerde Jezus de systematische, met religieuze voorwendsels verbloemde ontduiking ervan: de tempelbelasting had in zijn tijd voorrang op deze algemene ouderdomswet.

Betroffen de voorgaande gezegden sociale, economische en culturele rechten, de volgende, gezegde 6 t/m 10, betreffen burgerlijke rechten. Geen politieke. Bij deze rechten staan geen argumenten. Blijkbaar werden die hier niet nodig geacht. Ook hier valt een gelijkenis met de mensenrechtenverdragen van 1966 op. Bij het verdrag over de burgerlijke en politieke rechten is geen sprake van streefverplichtingen die geleidelijk beter vervuld worden maar, als in de Decaloog, van onmiddellijk geldende eisen. Tout court.

Politieke rechten ontbreken in de Decaloog omdat de god van gezeg-

de 1 geen hiërarchie onder zich heeft.⁵⁸⁶ De literaire context ervan is de anarchistische woestijnsamenleving of de anarchistische richteren-periode, waarop men terugblijkt. De maatschappelijke context daarentegen van de redacteurs zelf is de trieste onderdanigheid aan een incapabele koning of de statenloosheid van mensen in ballingschap. Voor hen geen denken aan politieke rechten.

Burgerrechten dus. Universele verboden op moord, huwelijkscontractbreuk en diefstal; nationale verboden op ‘valse aanklacht tegen uw naaste’ en op ‘begeren wat van uw naaste is.’ Deze laatste twee gelden niet universeel. ‘Naaste’ is de volks- of stamgenoot. Bescherming van de vreemdeling is volgens deze redacteurs geen overheidstaak.

Dit begeerteverbod doet drieduizend jaar later uiterst modern aan, omdat onze economie voor een groot deel nog gebaseerd is juist op dit ‘begeren wat van een ander is.’ Bescherming van leven, huwelijkspartners, eigendom en rechtsgang bij processen zijn erkende mensenrechten. Begeerte echter is iets waartegen nog steeds geen andere bescherming bestaat dan dit laatste gezegde van de Decaloog. Een niet-wettelijke bescherming is gelegen in het gevoel van eigenwaarde en zelfrespect dat bij een gezonde persoonlijkheidsontwikkeling normaal is en, zoals in het geval van Abraham ten opzichte van zijn broer Lot en ten opzichte van de koning van Sodom⁵⁸⁷, benijden van anderen onnodig maakt. Over de invloed van de reclame die daar loodrecht op staat, schreef ik al eerder.

Overzien we de Decaloog uit het oogpunt van consistentie, dan valt het erg mee. Alleen in gezegde 2 staat een dreigement, wat juristen een sanctie noemen: ‘Ik JHWH uw god ben een jaloerse god die de zonde van de vaders ook toerekent aan de kinderen tot in de vierde generatie van wie mij minachten terwijl ik lief ben voor duizenden van wie mij respecteren en mijn voorschriften naleven’ (mijn vertaling). Straf en beloning strekken zich dus uit over eeuwen. Maar straf en loon stroken niet met de menselijke waardigheid. Koning David wilde zelfs de met stenen gooiende demonstrant Simeï niet straffen. Een zestiende-eeuws kerklied (Gez.213 bundel 1938) zingt met volstrekte minachting voor innerlijke tegenstrij-

⁵⁸⁶ Van de theocratische hiërarchie uit Exodus 18 is in Exodus 20 niets meer terug te vinden. Dat was ook te verwachten, gezien de meewarige beschrijving ervan als een buitenlandse invloed waar Mozes niet onderuit gekund heeft omdat ze van zijn schoonvader kwam: ‘Mozes nu luisterde naar de woorden van zijn schoonvader en deed al hetgeen hij gezegd had’ 18:14. De god van dit Vrijheidsverbond wordt niet beschreven als de top van een commando-lijn, integendeel, als een vriend van Mozes met wie overeenstemming bereikt wordt en met wie conflicten ontstaan.

⁵⁸⁷ Genesis 13 en 14.

digheid: ‘Ik wil u minnen zonder baat, mijn hoogste goed, mijn toeverlaat.’

In gezegde 3 staat wel dat JHWH niet voor onschuldig houden zal wie zijn naam uitgehold gebruikt, maar dat is op zichzelf nog geen dreigement.

De enige inconsequentie, de enige hypocrisie in deze tekst is dus de uitzonderingspositie van JHWH die wel vergoddelijkt mag worden, wel onder die naam, die ook wel mag moorden, scheiden, beroven . . . als het maar is om te straffen of te belonen. Toch is het die inconsequentie, die van het begin af de waarde van de Decaloog aangetast en tenslotte tot verschrikkelijke gevolgen geleid heeft, omdat deze JHWH *model* stond voor de mens. (Hij schiep immers de mens naar zijn beeld en model.) Het is nu te laat om daar nog iets aan te doen, maar het is nog niet te laat om de uiterste waakzaamheid te betrachten bij de teksten van de Rechten van de Mens. Die versterken nu in de hele wereld hun gezag en verwerven hun invloed. De uitzonderingspositie van de Staat in de mensenrechten-verdragen zal eveneens tot verschrikkelijke gevolgen blijven leiden zolang daar niets aan gedaan wordt.

Het staatsmonopolie van de zwaarmacht zal het veld moeten ruimen voor algemene en volledige ontwapening, waartoe de Verenigde Naties sinds lang besloten hebben. Sociale verdediging zal, zoals Niezing⁵⁸⁸ laat zien, als een afschrikkingssysteem in ontwikkeling, en als een sociaal proces van ‘transarmament’, het logisch alternatief blijken te zijn, niet alleen voor militaire verdediging van terrein maar ook voor gewapende handhaving van de rechtsorde tegen gewelddadige minderheden.

Hoe gevaarlijk deze laatste zijn, heeft Baschwitz op onvergetelijke wijze aangetoond. Met zijn waarschuwing eindig ik deze paragraaf:

Elke tot geweldpleging besloten minderheid richt haar gramschap en aanval dadelijk tegen de menigte der gelijk- of overeenkomstig gezinde, maar tot rustig gedrag neigende mensen. Want deze verdraagzamere meerderheid en haar leiders zijn door het gevoel, met de aanvallers in denken en doen één te zijn, sterk verlamd zodra zij tegenstand zouden willen bieden — vooral wanneer dit gevoel van verbondenheid, zoals meestal, versterkt wordt door de gemeenschappelijke tegenstelling ten opzichte van andere delen des volks, de regering of vreemde staten. Men kan in zulke gevallen spreken van de verlammeende idee bij gelijke doelstelling . . . Anarchie is geen onbegrensde vrijheid, doch onbegrensde dwingelandij. Zo ziet de grote meerderheid der vreedzame mensen de werkelijke toestand. De vrijheid heeft altoos, doch vooral bij de omverwerping van een staatsvorm, behoefte aan

⁵⁸⁸ J. Niezing, *Sociale Verdediging als logisch alternatief*, Antwerpen, Assen 1987, p. 132 v.

daadwerkelijke bescherming, ook tegen geweldplegende minderheden van gelijke doelstelling.

De grote massa is niet in staat tot actief verzet tegen onwettig geweld en is zelfs tot passieve tegenstand slechts bekwaam, zolang de staat een zekere rechtsorde, een minimum van rechtszekerheid waarborgt.

De gedweeheid der massa, deze uiterste graad van weerloosheid, treedt nooit anders op dan na uitschakeling van de gewone politionele bescherming en als gevolg van de daardoor mogelijk geworden bedreigingen met geweld en handtastelijkheden door een minderheid, die zich met haar intimidatiemiddelen aan wet noch recht gebonden acht . . . , meestal ook niet aan enig menselijk mededogen.

De mens van het normaal rechtschapene, normaal tot oordelen bekwame meerderheidstype loopt generlei gevaar, slachtoffer te worden van verstand verbijsterende massahartstochten, wanneer hij met vele anderen samen is en zich met deze saamhorig voelt. Wel echter dreigt hem het gevaar, met de anderen in handelen en dulden, zeggen en denken aan de terreur ener minderheid te worden onderworpen, met welke hij zich door een gemeenschappelijk lot op de een of andere wijze verbonden voelt, doch die zich van haar kant bij de toepassing harer dwang- en intimidatiemiddelen aan geen enkel der voor de meerderheid vanzelfsprekende begrippen van verstand, recht of menselijkheid gebonden acht.⁵⁸⁹

Dit is het dodelijke gevaar van onkritische solidariteit met gewelddadig verzet tegen onrecht!

§ 8.8. DE KROMMING VAN HET RECHT

Deze gedachte, dat recht en rechtsgelijkheid gewaarborgd zouden zijn door een rechtsóngelijkheid, te weten het wapenmonopolie van de staat, is natuurlijk een kromme redenering. Helaas ligt die ten grondslag aan onze cultuur. Ik zal dit aan de hand van voorbeelden toelichten.

‘Recht is iets kroms dat verbogen is.’ Dit citaat (de auteur heb ik niet onthouden) vonden Leidse studenten belangrijk genoeg om het met een spuitbus op de zijgevel van hun universiteit te schrijven. Het zal in 1976 geweest zijn dat ik het zag, bij de promotie van Mady Thung.

De kromming van het recht is het duidelijkst daaraan af te lezen dat het recht de rechthebbenden niet bereikt.⁵⁹⁰ ‘Het recht moet zijn loop hebben’

⁵⁸⁹ Kurt Baschwitz, *Denkend mens en menigte*, Den Haag 3e dr. 1973, pp. 153, 163, 176, 179, 216. (cursief van Baschwitz)

⁵⁹⁰ De rechte lijn van het recht kromt zich tot een ‘cercle select’ die buitenstaanders rechteloos maakt. Huizinga schreef: ‘De Archaïsche Gemeenschap trekt de grenzen van het geoorloofde, de spelregels met andere woorden, eng om de eigen kring van stamgenoten en gelijken.’ J. H. Huizinga, *Homo Ludens*, Groningen

zegt men, maar het lijkt wel of die loop de kromming van het heelal volgt en zo zijn doel voorbyschiet; althans voor de rechthebbende want het gaat zijn neus voorbij, als hij geen advocaat in de arm kan nemen of als de sterke arm zijn recht terzijde schuift.

Niet het recht, neen, het geweld is het fundament van onze oude cultuur.⁵⁹¹ Geweld in de religieuze, gelovige betekenis van het woord, als ‘laatste middel’, ‘sanctie’, ‘waarborg van de rechtsstaat’ etc. De handhaving van het recht wordt in onze cultuur niet gewaarborgd door de vrijheid van allen want die bestaat daar au fond niet. De vrijheid van de bevoorrechten wordt gewaarborgd door het vitale geweld van de staat. Ik noem dat vitaal, omdat het geen cultureel model maar een puur biologisch model is, dat de staat volgt voor zijn heraldieke representatie: de briesende leeuw, de loerende adelaar. Vitaal is dat geweld ook in die zin dat de staat in zijn huidige vorm er niet buiten kan. Zelfs voordat zij goed en wel een staat gesticht hadden, vertrouwden mensen de rechtshandhaving toe aan een moorddadige roversbende die andere rovers op een ‘veilige’ afstand hield, zoals in het rapport over Koning Davids carrière⁵⁹² en in de geschiedenis van onze vrijheidsoorlog (Den Briel 1572). Natuurlijk betaalt men voor die veiligheid.

De roversbende, de staat (een grote roversbende indien het recht ontbreekt, erkende Augustinus), heeft zo een monopolie op wapengeweld. Monopolie houdt rechtsongelijkheid in. Gelijkheid in rechten wordt in een staat blijkbaar gewaarborgd door ongelijkheid in rechten, recht door onrecht.

Volgens de *ideologie* van de rechtsstaat is het omgekeerde het geval. Het geweld hangt geheel van het recht af, van de wet, zegt die leer. Ieder gewapend optreden van krijgsmachtonderdelen of politie-eenheden is bij wet geregeld. We zien echter voortdurend dat deze ideologie van de

1985 (1938), p. 98.

⁵⁹¹ Zo René Girard, *La violence et le sacré*, Parijs 1972; idem, *Critique dans un souterrain*, (Parijs?) 1976; idem, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Parijs 1978; idem, *Le bouc émissaire*, Parijs 1982; idem, *La route antique des hommes pervers*, Parijs 1985; idem, *Shakespeare: les feux de l'envie*, Parijs 1990. Reeds in zijn eerste grote werk, *Mensonge romantique et vérité romanesque*, Parijs 1961, peilt hij de diepe zin van de profetische maatschappijkritiek der grote romanschrijvers; bovenal van Dostojevsky. Deze werken van Girard zijn alle in Nederlandse vertaling verschenen. Riane Eisler schreef in dit verband over een ‘im Grunde selbstverständliche Einsicht’: ‘dass nämlich die Art und Weise, wie eine Gesellschaft die elementarste zwischenmenschliche Beziehung strukturiert, tiefgreifende Auswirkungen auf alle Aspekte des Lebens und Denkens hat.’ (*Kelch und Schwert*, München 1993 (1987), p. 189.)

⁵⁹² Gerapporteerd in het bijbelhoofdstuk 1 Samuël 25.

rechtsstaat in de feiten geen steun vindt, ook in Nederland niet. De Nederlandse rechter kon bijvoorbeeld de onrechtmatigheid van zulke criminele massaverdelgingsmiddelen als kernbommen, zelfs na jaren procederen, in 1989 nog niet vaststellen en het gereed houden ervan met de bedoeling om ze te gebruiken niet verbieden. Dat kon hij niet omdat, in weerwil van de ideologie van de rechtsstaat, aanvaarding van de verdelgingsmiddelen die men wapens noemt, onafhankelijk van ieder recht, ja dwars tegen de geldende internationale wetten in, bij voorbaat vaststond. Het was de basis van de politiek van de grote mogendheden, de basis van hun macht.⁵⁹³ Wederom: recht door onrecht, precies als drieduizend jaar geleden: veiligheid dank zij de schaapherder-musicus-gentleman-terrorist, de latere koning David.

‘Wat Jupiter mag, mag een rund niet’ zeiden de Romeinen in de oudheid. Voor de hoogste autoriteit geldt een ander recht dan voor ondergeschikten. In de kring der goden is er geen ligplaats voor runderen. Inderdaad, het is een kring, geen rechte lijn. Je staat als een stom rund buiten de ‘cercle select’ der goden. Zullen ze je al slachten of nog niet? Goden gaan niet recht door zee, je komt nooit met ze op één lijn.

Deze scheve machtsverhouding verklaart de kromming van het recht. De rechter heet onafhankelijk, maar de militaire top is het. Zelfs het Internationale Gerechtshof heeft bij de Tweede Golfoorlog zijn onafhankelijkheid ten opzichte van de Veiligheidsraad prijsgegeven. Aan krijgsmachten wordt dan ook meer uitgegeven dan aan rechtbanken, zowel op de wapenmarkt (tanks en straaljagers) als op de kapitaalmarkt (subsidies voor militaire industrie) en de arbeidsmarkt (krijgsmacht leidt hoog gekwalificeerde technici op). Sterker nog: rechtspraak wordt te duur genoemd; deelneming aan oorlog nooit.

Van fundament is het recht omgebogen tot ideaal. Tekenend is in dit verband, dat de omschrijving ‘common standard of achievement for all peoples and all nations’ in de preambule van de Universele Verklaring door een ambtenaar van Buitenlandse Zaken voor het Nederlandse Tractatenblad 1969 vertaald is als ‘het gemeenschappelijk door alle volken en alle naties te bereiken ideaal’, daarmee ver beneden de maat ook van de Franse tekst blijvend: ‘l’idéal commun que tous les peuples et toutes les nations devront s’efforcer de réaliser.’ Zo verdoezelde Nederland (door de laatste e van ‘gemeenschappelijke’ weg te laten) het moreel normatieve karakter van de Rechten van de Mens voor het Nederlandse publiek. ‘Norm om aan te voldoen’ was beter geweest, of op zijn allerminst ‘het te bereiken gemeenschappelijke ideaal’ want ‘gemeenschappelijk te bereiken

⁵⁹³ Zo F. Kalshoven, *Zwijgt het recht als de wapens spreken?* Amsterdam 1974, p. 69.

ideaal' is minder dan een haalbare kaart, gezien de wijd verbreide opvatting dat een ideaal nooit bereikt wordt, laat staan gemeenschappelijk bereikt.

Onder de tallozen die te lijden hebben onder krom recht zijn er telkens weer enkelen die erin slagen, vaak na jarenlang procederen, hun staat en zijn geweld terug te drijven door een uitspraak van een Europees of een VN-orgaan voor de rechten van de mens. De meeste klagers staan echter machteloos. Doordat de Staten hun contributieplicht niet nakomen hebben deze organen niet genoeg personeel om de steeds aanzwellende stroom van klachten binnen een redelijke termijn correct te behandelen. Intussen gaan de staten in versneld tempo door met veroorzaken van klachten.

Op den duur zal echter geen enkele overheid meer kunnen ontkomen aan de morele dwang, die het toenemende prestige van de Rechten van de Mens haar oplegt. Eerst dan herkrijgt het recht zijn fundamentele plaats. Dan kan het ook niet langer krom blijven, want de markt die, als verdeel-instrument, nu nog in principe een zwarte markt is, moet zich dan aan rechtsregels onderwerpen krachtens de sociale en economische Rechten van de Mens.

Dit vergt een langdurig proces dat nog maar onlangs begonnen is. In de loop van dit proces van bewustwording zal de staat in zijn huidige vorm moeten wijken voor diverse locale en regionale niveaus van zelfbestuur en sociale rechtspraak. Het averechts werkende strafrecht zal wijken voor effectieve correctiemiddelen als verzoeningsrecht, arbitrage en sociaal toezicht. Gevangenen zullen plaats maken voor sociale bemiddelings- en begeleidingsinstellingen. Op wereldschaal zal rechtsherstel leiden tot vereffening der inkomensverhoudingen.

Met het oog op de opbouw van deze nieuwe rechtsorde vindt reeds, al te haastig, de afbraak van de oude plaats. Men werpt zijn oude schoenen weg voordat men nieuwe heeft. Organisaties van vrouwen, intellectuelen, boeren, politieagenten en sleepbootkapiteins komen nu in verzet tegen slechts een klein deel van het gruwelijke onrecht dat in de negentiende eeuw arbeiders werd aangedaan zonder dat die zelfs maar protesteerden. Tegenwoordig eist men, met of zonder vakbondssteun, overal gelijkwaardige behandeling.

Het antwoord van de overheden is over het algemeen: niveauverlaging van de culturele 'consumptie' door bezuiniging op rechtspraak, onderwijs, jeugdzorg, volksgezondheid, bejaardenzorg, musea, postkantoren, surveillerende politie, theaters, orkesten, volkshuisvesting en openbaar vervoer. Als het van de 'vrije' markt afhangt wordt cultuur, ja alles wat openbare diensten waren, alleen betaalbaar voor een elite. En het hängt van die markt af. Het marktmechanisme dat automatisch voorrang verleent aan de

financieel sterkste, verdringt aan de politieke top het besef van universele sociale, economische en culturele rechten, precies in de jaren waarin dit besef zich verbreidt aan de basis, bij de financieel zwakke overgrote meerderheid. Men stevent af op een chaos.

De ombuiging van rechten tot voorrechten kan niet doorgaan totdat alle arme mensen omgekomen zijn. Daar is het te laat voor. Naarmate men zich bewust wordt van de gelijke Rechten van de Mens en hun eerbiediging opeist, zal men de verdergaande bevoorrechting tot staan brengen — eerst gewapenderhand als vanouds, en als dat rampzalig mislukt, met alle geweldloze strijdmiddelen. Tolerantie en gehoorzaamheid bij de gedupeerden zijn, wrede straffen en hoge beloningen ten spijt, niet meer toereikend. De macht van de machtigen is er ernstiger aan toe dan in 1848 toen Marx en Engels schreven dat de bourgeoisie de crises overwon door alzijdige en geweldiger crises voor te bereiden en de middelen om crises te voorkomen te verminderen.⁵⁹⁴ Het zal iemand die de ontwikkelingen enigszins volgt niet verbazen, als de op bevoorrechting gebaseerde economische orde binnen afzienbare tijd ineens stort. Zij is bedorven en bederft wie zich aan haar toevertrouwt. De gevolgen kunnen alleen maar ontwrichtend zijn.

Wat gebeurt er intussen met de staatssoevereiniteit, die zowel in het Handvest van de Verenigde Naties als in alle teksten betreffende de Rechten van de Mens voorondersteld is? Die verdwijnt.⁵⁹⁵ In West-Europa zien we een centralisatie die veel lijkt op een trust of een fusie van ondernemingen, in Oost-Europa daarentegen een decentralisatie die doet denken aan de oudtestamentische exodus. (Dat laatste was een ontwikkeling naar anarchie waarin het volk deed wat goed was in eigen ogen, het recht op zelfbestuur opeisend.) Beide ontwikkelingen hebben één gemeenschappelijk resultaat. Ze leiden tot staten die niet langer volledige soevereiniteit bezitten maar eerder gaan lijken op nationale bestuursniveaus ergens tussen de continentale en de provinciale niveaus in. Hun defensiebeleid is nog steeds de wijzerplaat waarop men dit het eerst kan aflezen.

Zou het puur toeval zijn dat dit juist gebeurt in een tijd waarin de Rechten van de Mens bekend beginnen te worden? Het zijn, denk ik, die Rechten van de Mens die het bijna heilige principe van niet-inmenging in de interne aangelegenheden van een soevereine staat aangetast hebben door daar grenzen aan te stellen. De veroordeling, door internationale tri-

⁵⁹⁴ Marx en Engels, *Communistisch Manifest*, 7e dr. Amsterdam 1960, p. 47.

⁵⁹⁵ Jan Nederveen Pieterse, *Empire and Emancipation*, Londen 1990, laat zien hoe de soevereine staat naar twee kanten toe afbrokkelt: naar boven toe door het afstaan van macht aan samenwerkingsverbanden van staten en naar beneden toe door decentralisatie en privatisering van overheidsdiensten.

bunalen in Neurenberg en Tokio, van personen die misdadige bevelen van een soevereine staat gehoorzaamd hadden, heeft het einde bevestigd van de onaantastbaarheid van de soevereine staat. In Japan was toen reeds het einde van het recht om oorlog te voeren grondwettelijk vastgelegd.⁵⁹⁶ En in januari 1992 formuleerde de Veiligheidsraad het principe van ‘vrije toegang tot de slachtoffers’ ongeacht grenzen van soevereine staten.

⁵⁹⁶ Zo is bepaald in artikel 9 van de democratische Japanse grondwet. Deze werd in een interview van twee uur op 24 januari 1946 door de Japanse premier Shidehara aan generaal Douglas McArthur (destijds Supreme Commander Allied Powers in Occupied Japan) voorgesteld. McArthur nam het voorstel onmiddellijk over, noemde het ‘all-important’ en droeg zorg voor een veilige procedure. Na publicatie door Hirohito op 3-11-1946 werd ze op democratische wijze aanvaard. Ze werd van kracht op 3-5-1947. (Gegevens ontleend aan M. J. Knottenbelt, PGP Memorandum 97/19 dd. 4-7-1997, p. 2).

Hoofdstuk IX: Willen

*Doemdenken en blind vooruitgangsgeloof
doen beide afstand van datgene wat ons nu juist tot mens maakt:
de vrijheid van ons denken en willen.*

Bernard Delfgaauw

DE WIL OF HET VOORNEMEN, het praktisch verstand, de waarneming, het geheugen, de verbeelding en de besluitvaardigheid zie ik als zes vermogens binnen één aspect: willen. Psychiaters noemen het bewustzijn of ego. Het kan niet herleid worden tot neigen, het logisch voorafgaande aspect dat in het volgende hoofdstuk aandacht krijgt. Wie willen tot neigen herleidt, beneemt zichzelf de mogelijkheid om de wil als vrij te beschouwen. Driften en neigingen zijn niet vrij; ze gehoorzamen aan natuurwetten; psychoanalyse is natuurwetenschap. Uitvoering van wilsbesluiten daarentegen reken ik tot een logisch later volgend, eerder besproken aspect: oordelen. Elke bewuste handeling houdt een oordeel in.

Wil is het werkterrein van de pedagoog. Hoe het vermogen tot bewust vrij kiezen precies werkt, daarover is nog weinig bekend. In vorige eeuwen was er niets over bekend. Pascal zei: ‘Het hart heeft zijn redenen die de rede niet kent.’ Bergson: ‘Ten opzichte van denken en voelen werkt de wil als een soort staatsgreep.’ (Bergson bedoelde met denken: theoretisch denken.) Ieder die ooit geprobeerd heeft iemand piano of viool te leren spelen weet dat de trefzekerheid, die bij een roofdier normaal is, bij niet bijzonder begaafde leerlingen ook na langdurige training vaak gebrekkig blijft. Meestal wordt dit veroorzaakt door moeilijkheden bij het zich concentreren, dus bij het weren van iedere afleidende prikkel.

Mensen hebben evenals veel dieren van nature een sterke, vrije wil die hen beweegt om bepaalde impulsen of instincten te volgen of om daartegenin andere keuzen door te zetten of tegenstrijdige impulsen tegen elkaar af te wegen, rekening houdend met voorstelbare gevolgen. Maar mensen kunnen zich veel meer voorstellen dan dieren. Met Kenneth Boulding (‘The Image’) erken ik het voorstellingsvermogen, de verbeelding, als begin van al wat menselijk is. Het is de basis voor de cultuur.

Het is dan ook het hoogste niveau van de natuur. Ik beschouw met Schopenhauer de voorstelling als bepaald door de wil: ‘... en dat dus niet, zoals men tot nu toe zonder uitzondering veronderstelde, wil door

kennis bepaald is, maar juist kennis door wil.⁵⁹⁷ Natuurlijk betreft dit het niet-theoretisch kennen, het zich direct voorstellen.

Wil en voorstelling zijn bij Schopenhauer (ken)object- en (ken)subjectkant: ‘Die Welt als Wille und Vorstellung.’ Die tweedeling geldt alleen voor mensen: ‘Uit de rustige blik van dieren spreekt nog de wijsheid van de natuur, omdat wil en intellect hier nog niet ver genoeg uit elkaar geraakt zijn om zich, bij hun hernieuwde ontmoeting, over elkaar te kunnen verwonderen.’⁵⁹⁸ Van Nierop legt uit: ‘Schopenhauer nu is in tegenstelling tot Immanuel Kant van mening dat het ding-op-zichzelf ons wel degelijk op een rechtstreekse wijze gegeven is: het-ding-op-zichzelf is volgens hem *wil*. Zo is de wereld dus, in de formule van Schopenhauer, *wil en voorstelling*.’⁵⁹⁹

Ik denk overigens dat Schopenhauer de (logische) kenrelatie verwacht met de (niet-logische) subject-object-relatie; iets wat Dooyeweerd veel denkers terecht verweten heeft. Schopenhauers verwardheid blijkt ook uit zijn verzet tegen erkenning van de vrije wil, zulks geheel in strijd met wat we hierboven van hem citeerden, namelijk dat ‘wil niet door kennis bepaald’ is. In *Über die Freiheit des Willens* schrijft hij dan weer opeens dat de wil bepaald wordt door motieven waaraan het verstand, nota bene het verstand, de wil herinnert!⁶⁰⁰ Zijn argumenten tegen de wilsvrijheid (de vrijheid om te willen of niet te willen wat men doet) zijn eigenlijk argumenten tegen de vrijheid van handelen (de vrijheid om te doen of niet te doen wat men wil).

Vooraf wrekt zich hier, dat Schopenhauer — evenals de Indiase filosofen — het onderscheid tussen willen en neigen niet ziet. Hij schrijft bijvoorbeeld over het intellect dat de onvolkomenheid daarvan nog wordt ‘erhöht durch eine ihm gewissermaßen äußerliche, aber unausbleibbare Störung, nämlich durch den Einfluß, welchen auf allen seinen Operationen die Wille ausübt, sobald er beim Resultat derselben irgend beteiligt ist. Jede Leidenschaft, ja, jede Neigung oder Abneigung, tingiert die Objekte der Erkenntniss mit ihrer Farbe.’⁶⁰¹

Maar hij geeft toe: ‘En als men al een poging waagt, zich een dergelijk *liberum arbitrium indifferentiae* voor te stellen, dan zal men al spoedig

⁵⁹⁷ Schopenhauer, *De wereld een hel*, Meppel (1981, 1986) 1988, p. 69. (vert. van *Welt und Mensch*, Stuttgart 1976).

⁵⁹⁸ aangehaald werk, p. 101.

⁵⁹⁹ aangehaald werk p. 226, noot 1.

⁶⁰⁰ aangehaald werk, p. 150.

⁶⁰¹ Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung* II, Erster Teilband, Zürich 1977, p. 164. Volgens hem ‘erkennt Jeder seinen Willen nur in dessen sukzessiven einzelnen Akten’, a.w., p. 230.

beseffen dat daarbij in de letterlijke zin van het woord ons verstand stilstaat: het beschikt niet over een vorm om zoiets te denken.⁶⁰² Dit sluit mooi aan bij Bergsons ‘staatsgreep’, aangehaald in de eerste alinea van dit hoofdstuk. In feite is het Camus’ ‘acte gratuit’ die het bestaan van een door niets naspeurbaars gemotiveerde vrije wil bewijst. Schopenhauer zou werkelijk met grote ogen hebben gekeken naar de conclusie van Sartre ‘nous sommes condamné à la liberté.’ Sartre was er blijkbaar niet helemaal blij mee, maar leuk of niet, gelijk had hij: de wil kan inderdaad niet anders dan vrij zijn.

Ook Schelling overdreef door te zeggen: ‘In laatste en hoogste instantie is er geen ander Zijn dan de wil.’⁶⁰³ Hadden Schopenhauer en hij die gedachte uit India? Hun overdrijving bevat echter een kern van waarheid en kan tot die kern teruggebracht worden door ervan te maken: in laatste en hoogste instantie is er geen ander Zijn dan de vrijheid. Kern en criterium van de wil, van het praktische denken, is immers zijn vrijheid. ‘Die Gedanken sind frei’. Ja, maar dat geldt wederzijds: de gehele werkelijkheid blijft, ook onder alle andere aspecten, vrij van onze gedachten erover!

Toen Augustinus dit vrijheidsbesef liet varen maakte hij het voor velen helaas lange tijd ontoegankelijk. Tegelijk met de vrije wil bracht Augustinus ook de daarin gewortelde rechtvaardige liefde, die spontane beslissing, buiten menselijk bereik. En die liefde (niet verliefdheid) is de sleutel der kennis! Hem treft daarom hetzelfde verwijt als vele schriftgeleerden vóór hem: ‘Wee U, wetgeleerden, want gij hebt den sleutel der kennis weggenomen. Zelf zijt gij niet binnengegaan en hen die trachten binnen te gaan hebt gij tegengehouden.’⁶⁰⁴

Bestaat er wel een vrije wil? Tot de ervaring behoren hoogstens uitingen van de wil, dat moet men Schopenhauer toegeven: wil als zodanig is onnaspeurlijk. Het is een theoretische blikrichting. Maar dat geldt niet minder van recht als zodanig, macht als zodanig, geloof als zodanig, kortom elk aspect als zodanig. We kunnen slechts informatie krijgen en geven over datgene wat we van de wil waarnemen: niet-gespeelde wilsuitingen. En dat is al meer dan genoeg; iedere vader wiens tegenspartelende kind roept ‘Ik wil niet naar school!’ zal dit hartgrondig beamen.

Zoals de door Augustinus verketterde Pelagius reeds leerde is vrijheid een *potentie* die *geactualiseerd* moet worden in plaats van de onvrijheid, de kwaadaardigheid, die *niet* geactualiseerd zou moeten worden. En de agnosticus Toulmin, een denker die niets van Pelagius wist, zei: ‘Ik probeer niets goed te praten. Ik zeg alleen dat, als we willen begrijpen wat

⁶⁰² Schopenhauer, *De wereld een hel*, Meppel 1988, p. 152.

⁶⁰³ Geciteerd door Hannah Arendt, *Denken*, Amsterdam 1980, p. 239.

⁶⁰⁴ Evangelie naar Lucas, 11:52.

voor soorten kwaad er in mensen huizen, we moeten onderzoeken op wat voor manieren de wereld, wijzelf, kwaadaardige mensen kunnen maken, of op wat voor manieren we zelf deelnemen in het soort situaties dat de *potentiële* kwaadaardigheid van mensen kan *actualiseren*.’

De vooronderstelling dat vrijheid als potentie gegeven is komt geenszins in tegenspraak met de politieke ervaring dat vrijheid gebruikt en verdedigd moet worden op straffe van verlies ervan, noch met de artistieke ervaring dat vrijheid een wenkend perspectief is (zie hoofdstuk iii onder Muziek). Want een potentie moet nog geactualiseerd worden om te blijken.

Vrijheid is fundamenteel voor elke menselijke cultuur, omdat de vrije wil fundamenteel is voor recht. Recht is bij mensen afspraak. In elk complexer, hoger genoteerd aspect dan dat van de wil kom ik vrijheid opnieuw tegen, maar dan op de wijze van dat meer complexe aspect. Artistieke vrijheid bijvoorbeeld gaat nog wel wat verder dan vrijheid van godsdienst.

Aan de andere kant: de gebondenheid van de wil aan haar voorwaarden, een onvrijheid, bepaald door de daar onder liggende aspecten, is natuurlijk eveneens gegeven. Om die twee redenen moet ik het een vooronderstelling noemen, dat ik de vrijheid als criterium van de wil aanwijs. Het is mijn keuze tussen twee schijnbaar tegenstrijdige gegevens: de vrije wil en de gebonden wil. Schijnbaar! Want wat onvrijwillig gebeurt, gebeurt onwillig; zo verkies ik te denken. De gebondenheid van wil aan gegeven voorwaarden komt niet in mindering op de vrijheid ervan. Waar een wil is, is een weg. Dwang kan altijd getrotseerd worden, al is dat soms onverantwoord.

De vrijheid van de menselijke wil is van oudsher bedreigd en dikwijls vernietigd door verleidingen en verslavingen die er in de onkritische ogen van de begerige onveranderlijk als vrijheden uitzien. Maar verleidingen maken altijd gebruik van onwillekeurige gevoelens, nooit van willekeurige beslissing — en dit hoofdstuk handelt nu juist over de vrije wil! Die kan als zodanig alle gevoelens van bovenaf kritisch bekijken, ze dirigeren, alle gedrag regisseren en zelfs, binnen bepaalde biologische grenzen, het tijdstip van onvrijwillige processen als baren en overlijden uitstellen of bespoedigen. De grootste theoretische bedreiging van de vrijheid is de miskennis van haar grenzen. Onbegrensde vrijheid is absolute vrijheid, dus onzin.

De vrije wil is ook de grond onder de juridische fundamenteen, spelregels, van iedere menselijke cultuur. Vrijheid typeert wil, verstand en verbeelding. Vrije wil is tevens het hoogste niveau van wat natuur genoemd wordt. Daarmee zijn meteen de drie grenzen van de vrijheid aangeduid, waarop ik belofde in dit hoofdstuk terug te komen: die van de rechtsge-

lijkheid, die van de individuele verbeeldingskracht, en die van de natuur. Ik begin met deze laatste.

§ 9.1. NATUURLIJKE GRENZEN AAN DE VRIJHEID

We hebben gezien dat vrije wil aan het menselijke en het hoger ontwikkelde dierlijke organisme van nature gegeven is. Alleen de mens is in staat om, door zijn vinding van gesproken taal, die natuurlijke vrije wil te ontwikkelen tot een beheerste persoonlijkheid, een menselijk ik. ‘Zonder de spraak kan er geen echt ego bestaan.’⁶⁰⁵ Dat menselijk ik is bij machte, de vrije wil van alle dieren en (omdat mensen een soort dieren zijn) ook van argeloze of weerloze kinderen en gehoorzame volwassenen te overheersen.

Andere benamingen zijn: bewustzijn, verstand, praktisch denken, intelligentie. Als functies ervan zie ik: waarneming, geheugen, voornemens, fantasie, logische ordening, beslissing. Deze zes functies zijn stuk voor stuk noodzakelijk voor het oordelen, bijvoorbeeld het beoordelen of een beslissing uitvoerbaar is.

Onder ‘beslissing’ valt elke bewuste selectie of rationele keuze, ook van prikkels of andere psychische indrukken. Onbewuste selectie daarentegen, irrationele keuze, bijvoorbeeld het opmerken van een aangename of bekende geur, vindt plaats door individuele, reeds vòòr de waarneming aanwezige voorkeur voor die bepaalde geur; daarover gaat hoofdstuk x. Ook oordelen valt er niet onder; daarover ging hoofdstuk viii.

Hier past een kritische tegenwerping. Als logische ordening een functie van de vrije wil is, hoe verhouden zich dan de vrijheid van die wil en de dwang van die logica? Voor een antwoord is belangrijk dat dwang van logische argumenten, ter vrije beschikking van wie argumenteert, ook de ander de vrije keuze laat om zich al of niet te laten overtuigen. Logica laat vrijheid en democratie onaangetast, is daarom de enige rechtmatige dwang.

Hiermee is het antwoord al gegeven. Mijn antwoord moet — de logica dwingt mij — luiden, dat het aan de vrije wil is om zich al dan niet te storen of te houden aan, of te bedienen van, de dwang van de logica.

Die vrijheid blijft inderdaad onaangetast. Dikwijls onttrekt de vrije wil zich aan de dwang van zijn eigen logische redenering door bewust een

⁶⁰⁵ Ernest Becker, *The Birth and Death of Meaning*, Harmondsworth 1972, p. 31: ‘Speech, then, is everything that we call specifically human, precisely because without speech *there can be no true ego.*’ Helaas definieert hij daarmee het dierlijk ego als onecht, wat op zijn zachtst gezegd niet elegant is en dieren tot objecten reduceert. Gelukkig: inconsequent, want op p. 26 had hij het dierlijk ego reeds erkend!

doorslaggevend gewicht toe te kennen aan niet-logische overwegingen, bijvoorbeeld waarderingen van emotionele, religieuze, politieke of economische aard. Nog vaker neemt de wil niet eens de tijd om zich rekenschap te geven van de niet-logische beweegredenen die een rol spelen bij de beslissing. Dan vindt er in het geheel geen afweging van rationele en niet-rationele argumenten plaats. Logisch dwingende argumentatie is daarom geheel afhankelijk van de vrije wil, waarvan ze èèn der mogelijkheden is. Ja, Schopenhauer zei het al: wil bepaalt kennis.

Maar wil bepaalt niet gevoelens! Mechanismen die voor onbewuste afhankelijkheid zorgen, zoals fusie en afweer, passen beter in het hierna volgende hoofdstuk over neigen. Schrijft men ze toe aan de wil, het ego, wat Freud deed, dan ontstaan onoplosbare problemen.⁶⁰⁶

⁶⁰⁶ James F. Masterson, *The Narcissistic and Borderline Disorders*, New York 1981, stuit op deze moeilijkheid, zodra hij verzuimt, het (vrij kiezende) ego en het (door natuurwetten geregelde) id streng en consequent genoeg uit elkaar te houden. Hij verzuimt dat overigens in trouwe navolging van Freud. In hoofdstuk vi, paragraaf 7, citeerde ik Freud die dwangmatig gedrag aan het overigens normale ego toeschrijft hoewel het niet uit vrije wil maar onbewust gebeurt. Ernest Becker trok uit deze redenering haar absurde consequentie: 'The humanization process itself is the neurosis' (*The Birth and Death of Meaning*, Harmondsworth 1972, p. 66). Masterson schrijft over de narcistische ontwikkelingsstoornis (p. 12): 'To put it in developmental terms, although the *self*-object representation is fused, the narcissistic personality disorder seems to get the benefit for *ego* development that is believed to come about only as a result of separation from that fusion. There has yet been no satisfactory resolution of this dilemma, either by myself (see below), or other authors . . . We hope in the future to develop a theoretical postulate to resolve this ambiguity.' Toch heeft Masterson nog in hetzelfde boek dit theoretisch postulaat ontwikkeld en de dubbelzinnigheid opgelost, zodra hij het begrip vrijheid als maatstaf gebruikt om streng het onderscheid aan te geven tussen het vrije, gezonde ego (hij noemt dat hier het ware zelf) en het valse zelf (hij noemt dat het grandioze zelf; daaraan schreef hij toe 'the seeming benefit for ego development,' p. 12.) Hij schrijft namelijk op p. 221 over hetzelfde onderwerp: 'The therapist's task is through interpretation of the patient's vulnerability to narcissistic wounds in the therapeutic relationship to bring to the patient's awareness the *defensive* function of his *grandiose-self*, omnipotent-object representations and the abandonment depression and fragmented self that lay beneath it. This leads him to working through the depression which in turn *frees* his *true* self to emerge.' (cursivering van mij.) Dat ware zelf is klaarblijkelijk het van fragmentatie *bevrijde* ik, opduikend uit de verbrijzelende verlatingsdepressie en de pijnverdovende bescherming van de fusie met het onnipotente object. Het valse, grandioze zelf kwam voort uit de onbewuste, mechanische, *onvrije* neiging tot afweer (of liever: vlucht in bescherming) tegen die fragmenterende depressie. Hier blijkt de waarde van ons denkraam, waarin vrijheid het criterium is voor het onderscheid tussen neigen en willen. Dit criterium is 'the theoretical postulate to

Over logische ordening heb ik vooral in de Inleiding uitgeweid. Dit hele manuscript is een poging tot logische ordening. De logica zelf aan de hand waarvan ordening mogelijk wordt, is niet allèen een creatie van de wil. De principes van de logica: identiteit, niet-identiteit en (binnen de grenzen, aangewezen door wiskundigen als K. Gödel en L. E. J. Brouwer, [astronomie en quantumfysica]) uitsluiting van een derde mogelijkheid, zijn niet geheel willekeurig gekozen, maar aanvankelijk afgeleid uit ervaringen en vervolgens gegeneraliseerd. Alle volken denken nu volgens dezelfde logica. Daarom kon ik de lezers uitnodigen mij na te rekenen, toen ik de niveaus van mijn analyse (de aspecten) rangschikte naar opklimmende complexiteit. Het is niemand ooit gelukt een andere logica te vinden. De vrijheid van denken heeft met universele denkregels te maken zoals de vrijheid van leven met universele rechtsregels. Men kan ze veronachtzamen met alle rampen van dien, maar men kan geen andere ervoor in de plaats stellen. Hier ligt een natuurlijke grens van de vrijheid.

De voornaamste rol van het ego is volgens Becker het bewust uitstellen van emotionele reacties (zie volgende noot). Dit bewust uitstellen wordt soms verward met onbewuste afweer (defence) tegen (bewustwording van) een neiging. Het Engelse 'defence' past hier overigens beter dan het Duitse 'Abwehr', omdat niet het bewustzijn zelf *zich verweert*, maar een neiging het bewustzijn tegen een andere neiging in bescherming neemt, dus ongevraagd *verdedigt*. Zo beschermt de levenslust tegen de doodsdrift. Neiging is derhalve ambivalent. Dit valt nauwelijks op, wegens het onbewust karakter van de meeste afweermechanismen. In het volgend hoofdstuk ga ik hier verder op in.

Normen, zoals logische principes, morele geboden, rechten van de mens en wettelijke voorschriften, door het ego boven 'zich' geplaatst en toch ten nauwste met het bewustzijn verbonden als superego (geweten), zijn, als maatstaven voor oordelen, in het vorige hoofdstuk besproken.

Bevelen waaraan men gehoorzaamt zonder het ermee eens te zijn worden uitgevoerd met behulp van een bewustzijnsvernauwing. Niet het bevel wordt gehoorzaamd; dat blijft buiten beeld; alleen de bevelgever wordt gehoorzaamd. Blindelings, zonder het bevel te beschouwen. Alleen nog de relatie met wie het bevel geeft of toezicht op de uitvoering houdt, is de enig overgebleven drijfveer tot gehoorzamen. Voor die relatie is de gehoorzame beslist niet blind. 'Wat mijn directe chef zegt moet ik wel doen.' Het bevel wordt niet meer aan een kritisch oordeel onderworpen, doch als geconditioneerde reflex rechtstreeks doorgezonden naar de spieren. De bevoegdheid tot kritisch oordelen erover, een oordeel dat bij uitvoering

resolve this ambiguity' waar Masterson naar ging zoeken!

van een dom of slecht bevel tot zelfveroordeling zou leiden, wordt, om die reden, uit het opstandig gemoed weggeprojecteerd, op de bevelgever of toezichthouder, die daardoor tot autoriteit wordt. Die geprojecteerde bevoegdheid heeft dan, door de projectie op de hogergeplaatste, een reusachtig formaat gekregen.

Canetti zag dat het opgevolgde bevel bovendien in dat geprangde gemoed een angel achterlaat, die verwijderd kan worden door het bevel aan een ander door te geven. Zo werkt de hiërarchie in ‘vrijwillige slavernij’ (La Boétie).

Autoriteit kan dus een pathologisch effect van projectie zijn. Massale gehoorzaamheid aan een bendeleider leidt tot oorlog. Gelukkig kan het ook goed gespeeld theater zijn. Dan is het een effect van schijnaanpassing. Zij, die nooit iets doen waar zij het niet mee eens zijn, hebben er geen last van.

Ons begrip van dit aspect sluit enigszins aan bij dat van Ernest Becker: ‘Als we praten over het ego hebben we het gewoon over het unieke proces van centrale gedragscontrole in een dier met groot hersenvolume . . . We zien het ego in zijn gebruikelijke functie, als we zien hoe het ervoor zorgt dat het organisme betrekkelijk onafhankelijk blijft van onmiddellijke prikkels uit de omgeving. Het ego veroorlooft het organisme te wachten en zijn reactie uit te stellen . . . het maakt weloverwogen keuze mogelijk; het veroorlooft het organisme een nergens in de natuur vertoonde vrijheid.’⁶⁰⁷ Dit betreft inderdaad de vrijheid van het organisme! Buiten het organisme bestaat zeer veel, alleen geen keuzevrijheid.

Teilhard de Chardin, met zijn denkbeeld over immateriële intelligentie op het punt Omega van de evolutie, vergat deze natuurlijke grens van de vrijheid toen hij fantasieën voor werkelijkheid ging aanzien: misschien Jungs ‘vrijzwevende intelligentie’ of de ‘onsterfelijke ziel’ waarvan de kerk zong: ‘Los van ’t stof, vol van lof, wil ik opwaarts zweven, om bij U te leven.’ Jammer voor Teilhard dat hij de theorie van Rupert Sheldrake over ‘morfogenetische velden’ niet meer heeft kunnen meemaken.

‘Het unieke proces van centrale gedragscontrole’ waar Becker het over heeft is minder centraal dan hij denkt. We noemden al zes verschillende vermogens van de wil en dat was dan nog maar een oppervlakkige indeling. Centrale sturing wordt geheel onvoorstelbaar als Toulmin gelijk heeft dat dezelfde hersenbeschadiging andere psychologische effecten heeft bij Chinezen, die met beeldschrift zijn opgegroeid, dan bij mensen met een alfabet. Het meervoud van de ervaringen van het willen is voor dit aspect

⁶⁰⁷ Ernest Becker, *The Birth and Death of Meaning*, Harmondsworth 1972 (USA 1962) p. 26 v. Becker was destijds hoogleraar gedragswetenschappen in Vancouver.

niet minder wezenlijk dan voor de andere. Het aspect zelf is een theoretische abstractie van die ervaringen en het ego bestaat op zichzelf niet, evenmin als het geweten, de ziel en het lichaam los van de andere aspecten bestaan. Stephen Toulmin zei tegen Wim Kayzer: ‘Ik vind het buitengewoon moeilijk om . . . overtuigd te raken van de enkelvoudigheid van het bewustzijn, of van welk ander centraal aspect van intellectueel of praktisch leven dan ook . . . De vragen die ik fascinerend vind handelen over de elementen die samen ons bewuste leven en ervaring uitmaken en de wijze waarop we bewust handelen enzovoort, maar ze zijn niet samen te brengen in een enkel mooi model.’⁶⁰⁸ Ook Daniel Dennett wordt niet moede te demonstreren aan veel voorbeelden, dat het bewustzijn een veelvoud is.⁶⁰⁹

De natuurlijke vrijheidsbeperking, die het gevolg is van een psychische beschadiging of van vroege storingen in de persoonlijkheidsontwikkeling en tot verminderde toerekeningsvatbaarheid leidt, blijft hier buiten (verdere) beschouwing.

§ 9.2. NATUURLIJKE GRENZEN AAN DE VERBEELDING

Er is veel te fantaseren wat ons ver buiten de ervaringswerkelijkheid brengt, ja zelfs voorbij de grenzen van wat op grond daarvan mogelijk geacht wordt. Hoop, kunst, science fiction, sprookjes en religies bewijzen het. Maar van wat zelfs onze stoutste verbeelding tart hebben we niet het flauwste idee.

In de moderne natuurwetenschappen is men op deze grens talloze malen gestuit. We fotograferen botsende sterrenstelsels heel in de verte maar kunnen ons niet voorstellen wat zoets voor onze eigen Melkweg nu zou betekenen. Bekend voorbeeld op kleine schaal is de epigenese: volgens welke regels en regelmatigheden of toevalligheden het nieuwe individu (zowel van een mens als van een virus) zich volwaardig uit één cel ontwikkelt aan de hand van de in zijn DNA opgeslagen informatie, daarover bestaat voor zover ik kon nagaan zelfs geen hypothese. Ook kan niemand zich voorstellen, of er iets waar was dan wel niet waar was op het moment dat er nog geen momenten bestonden, met andere woorden: voordat er tijd was.

Nu is dit laatste geen erg pijnlijk voorbeeld van de grenzen aan de verbeelding. Ernstiger is de grens aan de politieke fantasie, die André Glucksmann aanwees waar politici zich niet kunnen voorstellen, dat ieder kind begrijpt dat zij hun soldaten (die hun macht schragen) niet *willen*

⁶⁰⁸ Zie Wim Kayzer, *Een schitterend ongeluk*, Amsterdam, Antwerpen 1993, pp. 280, 282.

⁶⁰⁹ Daniel Dennett, *Het bewustzijn verklaard*, Amsterdam 1992, 1995.

blootstellen aan gevaren die verbonden kunnen zijn aan het tegenhouden van volkenmoord ver weg.⁶¹⁰ Maar dit is weer geen goed voorbeeld om een heel andere reden, namelijk: omdat het alleen sommige politici betreft, niet eens hun kinderen.

Het vereist veel verbeeldingskracht om de onvermijdelijke grenzen der verbeelding te laten zien, maar ze zijn er: in het zeer grote en in het zeer kleine laat onze verbeeldingskracht ons in de steek. We kunnen ons een electron of een foton niet voorstellen als tegelijkertijd en in hetzelfde, fysische opzicht een deeltje en een golf. Toch laten onze ongelijktijdige fysische waarnemingen geen andere conclusie toe. We kunnen ons de bijbelse god niet voorstellen als tegelijkertijd en in hetzelfde, religieuze, opzicht een persoon en een bezieling. Toch laten onze religieuze geschriften ons geen andere conclusie toe. Zo blijven we zitten met diverse conclusies die verder reiken dan onze verbeelding. Van een voortsnellend foton kan ik mij geen beeld vormen, evenmin als van een levende god.

De vrijheid kunnen we ons gelukkig wél voorstellen als tegelijkertijd gave en opgave, want die twee gelden wel tegelijkertijd doch niet in hetzelfde opzicht. Vrijheid is een gave in intellectueel opzicht en een opgave in moreel opzicht. Deze stand van zaken treffen we ook aan in de theologische visie op goddelijke geboden: tegelijkertijd sociale gaven en morele opgaven. Ook de rechtswetenschap beschrijft de Rechten van de Mens als tegelijkertijd een reeds geldende juridische norm en een nog in te vullen sociale en politieke situatie. Als rechtseis hebben we onmiddellijk met vrijheid te maken, als gave van de natuur die ons deze norm aanreikt nog voordat we er aan voldoen.

Als doel van de kunst is vrijheid een opgave die slechts door volhardende inspanning gerealiseerd wordt. In het derde hoofdstuk citeerde ik daarover Ricardo Chailly. Artistieke vrijheid tart niet elke verbeelding. Hoe volmaakt ze ook gerealiseerd wordt, ze gaat de menselijke maat niet te buiten. Kortom: artistieke vrijheid gaat even ver als onze verbeelding kan gaan. Van een god daarentegen, of een electron, kan geen beeldhouwer een adequaat beeld maken waarin de paradoxale ervaringen met die god of met dat electron op niet-paradoxale wijze verbeeld zijn.

§ 9.3. CULTURELE GRENS EN BESCHERMING DER VRIJHEID

De teksten van de Rechten van de Mens, die op het gelijkheidsbeginsel gebaseerd zijn, laten zien dat alle rechtmatige vrijheden van een mens eindigen op het punt waar ze de vrijheid, de rechten of de gelijkheid in rechten en waardigheid van een ander mens zouden aantasten. Rechtmati-

⁶¹⁰ In een televisie-interview met Kenmerk dd. 8-12-'94.

ge vrijheid is dus begrensd, gedefinieerd. Onrechtmatige vrijheid is grenzeloos. Ze varieert van aanmatigend tot misdadig. Het recht dat misdadigers zich aanmatigen en ook hun wetgeving kan kritiek niet doorstaan dus moet voortdurend worden bijgesteld. De plaats van dit hoofdstuk komt overeen met de in ons denkraam opgenomen hypothese dat vrijheid de grondslag is voor recht. Twee belangrijke aanwijzingen daarvoor zijn: het Verbond in de Tora (de zogenoemde Decaloog, de Tien Gezegden) en de Internationale Verdragen van de Rechten van de Mens. Zowel de Decaloog als de Verdragen zijn vrijelijk gesloten bindende overeenkomsten tussen vrije partijen.

Men kan zich echter afvragen of niet veeleer, omgekeerd, recht de basis is voor vrijheid, aangezien de Rechten van de Mens vrijheid in tal van vormen als een recht opeisen.

Een antwoord is, dat het bij die eisen klaarblijkelijk in alle opzichten gaat om ontplooiing en genot van een vrijheid die de mens krachtens zijn geboorte reeds bezit (art. 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: ‘Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren’). Vrijheid, gelijkwaardigheid (onschendbaarheid) en gelijkgerechtigdheid als aangeboren menselijke eigenaardigheden is het driedelig axioma waarop het gehele concept van de Rechten van de Mens gebaseerd is.

Broederschap is niet geformuleerd als axioma maar als moreel voorschrift. Het is de geest waarin men zich jegens elkaar — bijvoorbeeld een gemeenschap jegens een individu — behoort te gedragen. Broederschap impliceert medezeggenschap, macht.

Ook gelijkheid in rechten zou, strikt genomen, als voorschrift geformuleerd moeten zijn, omdat gelijke rechten, teneinde geldig te zijn en als rechten te kunnen gelden, door een rechtsgemeenschap (reeds de notie van gelijkheid veronderstelt een meervoud) toegekend en gerespecteerd (dienen te) worden, terwijl menselijke vrijheid en waardigheid a priori eigenschappen zijn van elk individu, hetzij een zuigeling, een verslaafde, een slaaf, of een gevangene.

De rechtsafspraken waartoe het concept leidt zijn nodig om ontwikkeling en genot van die vrijheid veilig te stellen. Niet, om er voorwaarden voor te vervullen, want vrijheid is zèlf de voorwaarde voor alle waarden. Deze rechtsafspraken bevatten de maatstaven om te beoordelen wat er van de vrijheid terecht komt.

Hoe nodig die rechten zijn om het genot van de vrijheid veilig te stellen, reeds onmiddellijk na de geboorte van een mens, wordt pas ten volle duidelijk aan mishandelde kinderen die tijdig in goede handen kwamen, zodat zij het feit, dat hun rechten van hun geboorte af gruwelijk

geschonden waren, niet alleen overleefden maar ook een kwalitatief menselijk leven konden ontwikkelen. Daarover rapporteert Caroline Elia-cheff; over haar werk in het volgend hoofdstuk meer. Zij citeert Françoise Dolto, die het ontstaan van het vrije ik uit het natuurlijk organisme een tweede geboorte noemde.⁶¹¹

Die tweede geboorte vindt, als het goed gaat, reeds in het eerste of tweede levensjaar plaats. Van kinderen bij wie deze separatie niet gelukt is geldt helaas, dat valt moeilijk te ontkennen, dat zij een politiek alternatief voor hun wereld niet kunnen zien.⁶¹² Natuurlijk is daar méér voor nodig, maar ieder die uit de symbiotische afhankelijkheid van zijn moeder niet losgekomen is (wie niet zijn vader en moeder ‘haat’), kan logischerwijze zijn vrijheid niet zien, dus ook het daarop gebaseerde koninkrijk van de god niet, noch enige andere utopie. Achteraf begrijp ik de oprechte verbazing van Jezus over een erudiet docent als Nicodemus voor wie dit nog nieuws was.⁶¹³

De aangeboren vrijheid kan niet onmiddellijk in de wieg, doch pas in de allervroegste jeugd tot ontluiking komen en dit proces is even ingrijpend als de geboorte zelf. Het is een tweede geboorte. Overal waar in dit manuscript sprake is van aangeboren vrijheid wordt — het spreekt eigenlijk vanzelf — deze aanvankelijke vrijheidsbeperking bekend verondersteld.

Strafrechtelijke vrijheidsbeperking wordt hier niet meer als culturele begrenzing van de vrijheid besproken, omdat bepaalde vormen van sociale controle meestal reeds een veiliger bescherming tegen criminaliteit bieden dan gevangenschappen.⁶¹⁴ Gesloten inrichtingen voor ernstig gestoorde patiënten zullen nodig blijven, maar de aantasting van hun vrijheid is pathologisch van aard en wordt niet primair van buitenaf teweeggebracht.

Voor dit hoofdstuk blijven nu alleen de genoemde vermogens van de vrije wil over, lijkt het. Maar Archimedes stierf ontijdig omdat hij zich niet

⁶¹¹ Françoise Dolto, *La cause des Enfants*, Parijs 1985, p. 208. Waarschijnlijk was dit, wat Jezus van Nazareth met ‘wedergeboorte’ bedoeld heeft. Volgens hem was het immers iets, wat elke docent zou behoren te weten.

⁶¹² ‘Heus, heus, ik zeg u, als iemand niet wederom geboren wordt, kan hij het Koninkrijk van God niet zien;’ Evangelie van Johannes 3:3. (vert. E.S)

⁶¹³ Evangelie van Johannes, 3:10: ‘Gij weet niet vanwaar hij komt of waar hij heengaat; zo is iedereen die uit de geest geboren is . . . Gij zijt de leraar van Israël en deze dingen verstaat gij niet?’

⁶¹⁴ Hierover is veel literatuur. Ik verwijs slechts naar Clara Wichmann, *Beschouwingen over de historische grondslagen der tegenwoordige omvorming van het strafbegrip*, Leiden 1912, Nijmegen 1983 (diss.) en Herman Bianchi, René van Swaaningen (ed.), *Towards a non-repressive approach to crime*, Proceedings of the Second International Conference on Prison Abolition, Amsterdam 1986.

zorgvuldig genoeg met politiek bezighield. Die fout mogen we niet maken. We moeten eerst nog een keer, en nu in politieke zin, terug naar de vraag: bestaat er wel een vrije wil? Reeds lang is die vrijheid van alle kanten in het nauw gedreven, zodat ze van oudsher in twijfel getrokken en ontkend is. Ons hoofdstuk staat in een soort mensenrechten-ethiek, gericht op het morele dilemma van afwachten of voorkomen van de ‘Ondergang van het Avondland’ (Spengler). Daarom ga ik hieronder bespreken, waarom de wereld geen gerechtigheid wil en waardoor die onwil zich laat beïnvloeden.

§ 9.4. ONWELWILLENDEHEID DOOR ALLERLEI ONDERDRUKKING

In het voorgaande is betoogd, dat we niet kunnen blijven uitgaan van de gangbare Augustinische opvatting dat de mens nu eenmaal slecht is. Ik heb de voorkeur gegeven aan de opvatting van de door Augustinus bestreden ketter Pelagius, voor zover diens opvatting nog te achterhalen is uit de bewaard gebleven weerleggingen ervan (Bohlin); zijn werken zijn natuurlijk vernietigd. Vast staat dat Pelagius de menselijke waardigheid hoog hield tegenover Augustinus, die leerde dat de mens niet in staat is om geen kwaad te doen (*non posse non peccare*). Pelagius beschouwde de mens als vrij en in staat om alle goeds te doen, maar kinderen en onderdanen, dacht hij, krijgen zo dikwijls een verkeerd voorbeeld van hun ouders of hun regeerders; dit leek hem de wortel van het kwaad.

De letterkundige Girard, die de mimetische impuls de sterkste menselijke drift genoemd heeft, is dan ook als ‘pelagiaan’ bestempeld.⁶¹⁵ De theoloog Wink, die de scheve machtsverhouding, de dominantie, als de wortel van alle kwaad ziet, bevestigt daarmee eveneens de visie van Pelagius op de zonde als een relatieprobleem.⁶¹⁶ In het voorgaande beschreef ik, hoe de psychiaters Masterson en Ralph Klein wraaklust als een psychische stoornis ontdekten die normaal functioneren verhindert. Die ontdekking maakt het moeilijk, nog vast te houden aan de voorstelling van een verdorven menselijke natuur, het mensbeeld van Augustinus.

Waarom zou men ook? Reeds Jezus leerde dat het kwaad in de cultuur gelegen is. ‘Hoe kan Uw goed bewerkte korenveld vol onkruid zitten? vroegen de slaven. De eigenaar antwoordde: dat heeft een vijandig mens gedaan.’ (Die schuldige wordt niet opgespoord en het onkruid niet verwijderd, pas bij de oogst verbrand.)⁶¹⁷ Ook de humanist Erich Fromm betoogde: ‘de geaardheid van de mens, zijn hartstochten en zijn angsten zijn

⁶¹⁵ René Girard, *La violence et le sacré*, Parijs 1972, p. 530.

⁶¹⁶ Walter Wink, *Engaging the Powers*, Minneapolis 1992.

⁶¹⁷ Mattheüs 13:27 v.

een cultureel product.⁶¹⁸ Met als grondstof de natuur!

De vrije wil, waarmee de mens geboren wordt, ontmoet op alle niveaus van menselijke ontwikkeling haar onderdrukking. We zullen tien niveaus nagaan.

§ 9.4.1. FILOSOFISCH

In mijn opvatting is de antropologie beslissend voor de ethiek. De mens doet wat de mens kan. Niet meer, niet beter.

Als de mens van nature en in het algemeen in staat geacht wordt, zich te houden aan de regel van respect voor de rechten van zijn medemens, dan, alleen dan, kan hij zich daartoe ook openlijk verplichten zonder daarmee terstond twijfel aan zijn gezonde verstand te wekken. Dan kunnen ieders aangegane verplichtingen serieus genoeg genomen worden om tekortkomingen telkens uitdrukkelijk te signaleren. Dan kan in de wereld een mensenrechtvoorlichting op gang komen die er binnen een jaar toe leidt, dat iedereen weet wat zijn medemensen van hem mogen verwachten krachtens het internationale recht.

Voor zover mij bekend heeft sinds 1948 nog nooit een mens persoonlijke vrijstelling gevraagd van het respecteren van enig mensenrecht, noch protest aangetekend tegen de principes ervan. Alleen staten hebben, door voorbehoud te maken bij de ratificatie van de Internationale Verdragen aangaande de Rechten van de Mens, zulke vrijstellingen bij tientallen geclaimd. Bijvoorbeeld vrijstelling, ook in Nederland, van het verbod op oorlogspropaganda.⁶¹⁹ (De daarvoor gegeven argumentatie met beroep op de vrijheid van meningsuiting is in strijd met de definitie van die vrijheid — ze eindigt waar ze anderen schaadt — en voorts in strijd met art. 30 van de Universele Verklaring: het verbod op uitspelen van het ene recht tegen het andere.)

Indien daarentegen de mens wordt geacht niet in staat te zijn, zich te houden aan zelfs deze minimale regels, dan kan een verplichting ertoe niet serieus overwogen zijn en kan de mate waarin die verplichting toch nagekomen wordt alleen als buitengewone verdienste worden gezien. In de middeleeuwse ethiek werden zulke verdiensten opera supererogatoria genoemd: werken boven datgene wat vereist is. Dat had dan vooral betrekking op de politieke geboden van Jezus in de Bergrede die voor leken onhaalbaar geacht werden, mede tengevolge van apolitieke interpretatie. Als tegenwoordig een regering toestaat dat een internationale commissie berichten over massamoord in haar land onderzoekt, dan is dat al meer dan

⁶¹⁸ Erich Fromm, *De angst voor vrijheid* (1941), Utrecht 1971, p. 18.

⁶¹⁹ *40 Jaar Verenigde Naties, Universele mensenrechten in verdragen en verklaringen*; Ministerie van Buitenlandse Zaken 1986, p. 62.

andere regeringen doen; het wordt daarom als verdienstelijk gezien.

Indien de mens geen goed kan doen, is het goede dat hij doet niets minder dan een wonder. Dan schrijft men terecht: laten we toch ophouden met die mensenrechtenstrijd en dankbaar zijn voor wat er is. Zoals koningin Beatrix in de Verenigde Staten zei: wij hebben een prachtig land en willen dat graag zo houden.

Als de mens geen goed kan doen en hij weet dat, dan zal hij ook geen mensenrechtenonderwijs toestaan (misleitend immers) en zich voor zijn internationale verantwoordelijkheid blijven verschuilen achter zijn geloof in de zondeval. Dan blijft parodie van toepassing 'En dadde we toffe zondaars zijn dat willen we weten.' En als de mens genoeg gesecculariseerd is om niet meer van zondige natuur te spreken, blijft hij zich verschuilen achter zijn nationale belangen, zijn klassebelang, zijn zakelijk belang, zijn persoonlijk belang. Totdat, o wee, theïst en atheïst 'de koning te rijk' zijn⁶²⁰, dus niet kunnen meedoen in het koninkrijk der gerechtigheid.

Het diep in de westerse beschaving ingekankerde Augustinische dogma, dat de mens van nature zondig of begerig en alleen door instituten als kerk, staat of bedrijf in het gareel te houden zou zijn, is een filosofische hersenspoeling die de wedloop om winst ten koste van anderen sterk aanjaagt en de vrije wil ten goede belet zich te verwerkelijken. Instituten van deze cultuur blijven haar eigen corruptie teweegbrengen.

§ 9.4.2. FILOLOGISCH

De voornaamste filologische hindernis voor de ontbrekende politieke wil tot gerechtigheid lijkt me het onomstotelijke feit dat voor de eventuele uiting van die wil in eigen woorden of in teksten geen gelegenheid bestaat. Democratische deelneming aan het bestuur van je land is, zelfs in de bepalingen van de mensenrechtenverdragen, niet méér, doch eerder minder dan vrije meningsuiting. Medezeggenschap is minder dan zeggenschap! Het zou méér moeten zijn, omdat eendracht macht maakt. Daarom zaaien heersers stiekem tweedracht. Democratisch actieve burgers kunnen stemmen op een partij, maar hun verschillende mensopvattingen en levensbeschouwingen komen in de verschillende partijen niet tot uitdrukking. Ook de moeilijkheden, die de regering met de rechten van de mens heeft en de punten waarop zij zich het recht op afwijking daarvan voorbehoudt, vindt men in geen enkel politiek program terug.

Toch is er wel enig verband tussen gerechtigheid en partijpolitieke keuzen, maar de inspanningen der politieke partijen zijn erop gericht, hun

⁶²⁰ C. W. Mönnich, *De koning te rijk*, Baarn 1975, pag. 13: 'Niemand is rijk, ook de Koning der gerechtigheid niet.'

onderlinge verschillen in dat opzicht zo klein mogelijk of anders zo verhuld mogelijk te maken. Ten eerste willen zij zich aantrekkelijk maken voor kiezers van andere partijen, en ten tweede willen zij na de verkiezingen met die andere partijen samen regeren of oppositie voeren, ten einde voldoende macht uit te oefenen. Zij zoeken hun macht immers in de omvang, niet in het doel ervan. Zou dat laatste het geval zijn, dan zou de politieke wil tot gerechtigheid en vrede zich herkennen in de taal van die partijen die algemene, volledige ontwapening en gelijke verdeling van levensvoorwaarden nastreefden. Maar zulke doeleinden worden niet in programma's vermeld en bovendien niet nagestreefd . . .

De politieke taal is door de scheve machtsverhoudingen onduidelijk en door het ontbreken van een toekomstvisie doelloos geworden. Daardoor zijn in westerse landen, die verkiezingen gebruiken als democratisch bestuursmiddel, veel kiesgerechtigden niet meer bereid om aan de fictie mee te doen dat hun politieke mening en hun wil tot vrede en gerechtigheid geuit zou kunnen worden door op een partij te stemmen. (De mensenrechtenpartij PSP 92, die ik heb helpen oprichten, bezweek aan ondemocratische procedures en interne ruzies.) Dit leidt er begrijpelijkerwijs toe, dat voor referenda en opinieonderzoeken grotere belangstelling bestaat dan voor verkiezingen. Steeds minder kiezers nemen eraan deel.

§ 9.4.3. ESTHETISCH

Paardestaarten en Spijkerbroeken Partij werd de Pacifistisch Socialistische Partij in de jaren zestig genoemd. Het beeld van geitewollen sokken in sandalen werd het signalement van de wereldverbeteraar — en wereldverbeteraar werd een spotnaam. Esthetische overwegingen spelen in de politiek een niet minder grote rol dan in de reclame. Men werft stemmen met portretten van politici. Opiniemakers zijn voornamelijk imago-schilders. De esthetische waarde van de Rechten van de Mens is vergelijkbaar met die van de Bergrede: men vindt het een *mooie* tekst (voor wie een juridische tekst of een politieke tekst nog mooi kan vinden) maar helaas irreëel, te hoog gegrepen. Deze misvatting bleek tot nu toe nog niet met rationale informatie te veranderen, alleen met trucs. Men moet het recht vermommen. Mozes vermomde het als religie, Paulus ook. Die vermomming heeft eeuwen lang goed gewerkt, is nu echter door teveel misbruik verlaten. Marx misbruikte wetenschap als nieuwe vermomming maar ook deze verloor haar prestige, doordat men er bedrogen mee uitkwam voor zover het nog wel iets anders was dan vermomming van rechtsgelijkheid, namelijk vermomde tirannie.

Het enige middel, waarmee ons streven naar mensenrechten-imple-

mentatie en duurzame vrede zijn wereldvreemde imago nu nog kan kwijtraken, is: spectaculair succes. Dat is er nog niet, en als het aan sommige regeringen ligt, komt dat succes er nooit. Adrien-Claude Zoller bericht uit Genève:

‘ . . . veel onderdrukkende Staten staan te schreeuwen aan de deur om lid te worden van de Commissie [voor de Rechten van de Mens, E.S.]. Niet alleen kan een lidstaat aanvallen makkelijker pareren als hij eenmaal lid van de commissie is; het kan ook leiden tot vriendschappelijke regelingen met andere landen die een mogelijk doelwit voor resoluties zijn.

Het is dus geen wonder dat nogal wat lidstaten van de Commissie de *Internationale Verdragen* niet geratificeerd hebben en in gebreke gebleven zijn te antwoorden op mededelingen van Rapporteurs en deskundigen. Al te weinig Staten in de Commissie zijn echt geïnteresseerd in bevordering van en respect voor rechten van de mens. Het is spijtig maar waar. Dit is ook de context waarin internationale mensenrechtenverdedigers moeten werken.

Door hun lidmaatschap van de Commissie beschermen *China, Colombia, Libië, Mexico, Pakistan, Peru* en *Sri Lanka* zichzelf effectief tegen veroordeling. Hun delegaties zijn ook ijverig bezig de ontwikkeling van het systeem vast te laten lopen en de procedures uit te hollen die hen op zekere dag rechtstreeks in de schijnwerpers zouden kunnen plaatsen.

Andere leden van de Commissie (Cuba, Indonesië, Iran, Soedan) verzetten zich met hand en tand tegen de toezichtmechanismen waar zij onder vallen. De Cubaanse delegatie is het meest bedreven in dit spel. Dank zij haar bepalende rol in de meeste gevoelige zaken chanteert ze de Commissie door met blokkering te dreigen en de prijs voor veroordelingen van Cuba wordt steeds hoger.⁶²¹

Mijn conclusie is dat de mensenrechtenstrijd in deze sfeer van imagebuilding niet gewonnen kan worden. Staten zullen hun heimelijke bezwaren tegen de Internationale Verdragen van de Rechten van de Mens in de Algemene Vergadering moeten verantwoorden voor de wereldopinie; die kan ze dan ook ontzenuwen. Dit laatste is natuurlijk hun reden om iedere verantwoording van hun schendingen van Handvest of Verdragen zoveel mogelijk te voorkomen; voor ons reden om er meer werk van te maken.

§ 9.4.4. ECONOMISCH

Zolang de bedrijvigheid in de meeste landen nog grotendeels afhankelijk is van investeerders van kapitaal — die hun beslissingen laten afhangen van rendementsprognoses van hun banken — zal de politieke wil tot ge-

⁶²¹ Adrien-Claude Zoller in *Human Rights Monitor*, april 1994, no. 24, p. 53.

rechtigheid ook op economisch niveau ernstige hindernissen op haar weg vinden. De korte-termijn-effecten van implementatie van de bepalingen in het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van de Mens zullen immers, zoals de zaken nu reilen en zeilen, geen verleidelijke kapitaalsrendementen te zien geven. In hoofdstuk iv heb ik laten zien dat daarvoor ingrijpende wetswijzigingen in de wereld vereist zijn.

Tot dusver, vooral in 20e eeuw, is geïnvesteerd in de meest koopkrachtige markten. Daardoor is die koopkracht nog aanzienlijk toegenomen ten koste van de minder koopkrachtige; de kloof tussen arm en rijk werd en wordt nog steeds groter. Investering voor de minst koopkrachtigen zou een consequentie zijn van gelijke rechten van de mens; daarvoor is echter een ander General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) nodig en een andere Wereldbank, een ander Internationaal Monetair Fonds en andere belastingstelsels. Kortom: een andere politieke filosofie die meer met de realiteit overeenkomt van deze wereld waarin zes, zeven miljard mensen hun rechten gaan laten gelden. Wereldvreemd zijn niet de rechten van de mens, maar zij die ze wereldvreemd achten. Precies zo heeft men zich ook in de Bergrede vergist.

Of liever: zogenaamd vergist. Ja, wie te gretig denkt dat zijn tegenpartij zich werkelijk vergist, verliest! De beschermers van het bevoorrechtings-systeem vergissen zich minder dan wijzelf in de actualiteit van de Bergrede, de onontkoombaarheid van de Rechten van de Mens en de ondoor-dringbaarheid van Sociale Verdediging. Zij kennen de kracht ervan beter dan wij. Daarom gaan zij zo bedachtzaam te werk en met beter georganiseerd overleg.

§ 9.4.5. POLITIEK

Is er ook een politieke reden voor het ontbreken van de politieke wil bij de regeringen en de volkeren? Welk politiek belang zou er gediend of behartigd kunnen zijn door de implementatie der rechten van de mens zo langzaam mogelijk en liefst in het geheel niet te laten vorderen?

De vraag stellen is haar beantwoorden. Het is hetzelfde politieke belang dat op kleinere schaal door de aanwakking van etnisch nationalisme in voormalig Joegoslavië en in het huidige Roemenië gediend is, namelijk behoud van bestaande machtsposities. Want de huidige regeerders zullen, ter realisering van een zò radicaal ander bestel als de rechten van de mens vereisen, te zijner tijd zeker vervangen worden door mensen met de daarvoor nodige opleiding, politieke wil en verbeeldingskracht. Dat zien zij wel aankomen.

Zij geloven dat macht een kwestie van positie is, dat zij 'aan de macht'

zijn; het bewustzijn dat macht een relatie is vervaagt of is geheel zoek. ‘Die im Dunkel sieht man nicht’ (Brecht). Om hun machtspositie te behouden streven zij ook naar behoud voor alle andere machtsposities om zich heen waarvan zij voelen dat hun positie daarmee samenhangt, daarop berust. Deze vriendjespolitiek verleent aan elk regime een inertie, een onkritische traagheid die de democratische controle ernstig bemoeilijkt zo niet onmogelijk maakt. Ministers of politiechefs die door aperte onbekwaamheid in opspraak geraakt zijn komt men na hun *débaclé* vaak weer in nieuwe glorie tegen. De kritiek haalt op den duur niets uit.

De macht van de heersenden is helaas nauw verbonden met privileges en geweld. Daar ligt de politieke onverenigbaarheid van de Staat, gebaseerd op het geweldsmonopolie, met de Rechten van de Mens, gebaseerd op gelijke rechten en waardigheid van allen. Daar ligt de politieke barrière voor de wil tot gerechtigheid.

§ 9.4.6. RELIGIEUS

Religieuze leiders steken vaker dan politieke leiders progressief af tegen hun achterban. In Latijns Amerika zijn zelfs rooms-katholieke bisschoppen soms revolutionairen (Antonio Fragoso, Oscar Romero, Helder Camara). Religieuze organisaties, instituten en ‘bedienaren van de godsdienst’ zegenen nog, letterlijk of figuurlijk, de wapens van elkaar uitroeierende volken, maar hun oecumenische of mondiale vertegenwoordigers hebben verantwoordelijkheid op zich genomen voor gerechtigheid en vrede. Paus Johannes de 23e werd daar beroemd om. Ook de Wereldraad van Kerken is daarvan een bekend voorbeeld, vooral zijn afdeling *Life and Work*. Tegenover de hoofdzonden van deze tijd, racisme, uitbuiting en geweld, stelde de Raad in 1968 allereerst zijn anti-racismeprogramma (anti-uitbuitings- en anti-geweldsprogramma zijn er nooit gekomen) en veel later zijn oproep tot een conciliair proces: vrede, gerechtigheid en gaafheid van de schepping. Lokale kerken, althans in Nederland, verwerkten deze begrippen wel in hun gebeden en liederen, echter niet in hun sociale rol, investeringsbeleid en politiek stemgedrag. Het nationale niveau noem ik niet omdat dit in de kerken slechts de grootste gemene deler is van de lokale niveaus. Deze divergentie tussen lokaal en mondiaal niveau is pijnlijk voor wie er niet op verdacht is.

Persoonlijke ervaringen hebben mij dat ingeprint. Zowel de Wereldraad van Kerken als de Raad van Kerken in Nederland hebben mij taken toevertrouwd die mijn hervormde kerk me, achteraf gezien, graag had willen besparen.⁶²² Maar eerlijk gezegd werd mijn werk mij ook in Wereld-

⁶²² Daardoor kon ik onder meer meewerken aan oecumenische publicaties als: *To break the chains of oppression*, CCPD Development Studies 4, World Council of

raadmilieu niet uitsluitend in dank afgenomen. De Barthiaanse mede-auteur van het eerdere kritische rapport 'Eglises et Pouvoirs', Georges Casalis, verzette zich in 1973 in Genève energiek doch vergeefs tegen mijn niet-religieuze interpretatie van de macht van Jezus (in: *To break the chains*, zie noot 622.) De grieks-orthodoxe delegatie in Noordwijkerhout 1975 reageerde boos en ontsteld toen ik op Leviticus 19 de eis tot rechtsgelijkheid voor migranten baseerde en actiemodellen aandroeg.⁶²³ Een Afrikaanse gedelegeerde daarentegen feliciteerde mij van harte.

Een studiereis naar Roemenië waar ik kennis maakte met de Unitarische kerk in diverse dorpen heeft me laten zien dat het constantijnse christendom des te erger stagnerend werkt naarmate het meer bedreigd wordt. Deze protestanten, die niet eens als christenen erkend zijn omdat zij niet in de Triniteit geloven, maken door hun sociale ethiek (vrouwendiscriminatie met een schaamteloze vanzelfsprekendheid) en hun economie (paardentractie; ongeplaveide wegen tussen met kunstig houtsnijwerk bedekte schuttingen) een onderontwikkelde indruk. Zij worden tot de huidige dag onderdrukt. Hun Hongaarse taal wordt niet onderwezen, Hongaars geld is de enige Europese valuta die in Cluj, Roemenië, niet te koop is. Als vestingen ommuurde kerken zijn de vlekkeloos gewitte pronkstukken van hun trotse zelfhandhaving, ongewijzigd de eeuwen door. Ze hadden al die eeuwen gelijk: de bijbelse god is één. Nu geloven zelfs Nederlandse gereformeerden niet meer in de Drieëenheid.⁶²⁴ Maar de miskenning van hun gelijk heeft de Unitariërs intussen versteend tot een fosiel.⁶²⁵

Churches, Geneva 1975; en Disk cahier nr. 4, *Zicht op de industriële samenleving in discussie*, Amsterdam dec. 1977 (zie daarvan echter p. 1 waar wordt medege-deeld dat het hier een gekuiste versie betreft die, omdat niet alle negen kerken ac-coord gingen, pas twee jaar na gereedkomen van het origineel kon worden gepubliceerd als discussiebijdrage). Wat de Nederlandse Hervormde Kerk zelf in 1971 een oecumenische werkgroep opdroeg waarin ik benoemd was, kon pas in 1976 na veel 'spanningen weerspiegelende discussie' (p. 3) en bij nader inzien liever als rapport van de Raad van Kerken in Nederland (!) gepubliceerd worden: *Helen door Delen*, poging tot theologische verheldering van een aantal vragen en knelpunten bij de ontwikkelingsproblematiek, Den Haag 1976.

⁶²³ *Reasons for, and possibilities of, christian participation in the movement of solidarity with migrant workers*; Churches Committee on Migrant Workers, Report of the Third Assembly, from May 5-9, 1975, Genève.

⁶²⁴ Herman Wiersinga, *Geloven bij daglicht*, Baarn 1992 p. 92 v: 'De kerkvader Augustinus zei: we spreken over het geheim van de drieënige God om niet geheel en al te zwijgen. Ik denk dat hij daarover beter had kunnen zwijgen.'

⁶²⁵ Zie: *Religion and Human Rights in Europe*, IARF Conference 18-22 July 1994 in Kolozsvár (Cluj), Romania. (IARF staat voor International Association for Religious Freedom.)

§ 9.4.7. SOCIAAL

Het spreekt vanzelf dat de rijke democratieën en de rijke dictators van de arme volken geen belang hebben bij economische, sociale en culturele rechten van de mens. Hun bevoorrechte positie zou door gelijkheid in rechten onmogelijk worden (zie het citaat van Zoller onder 9.4.3).

Daarom hebben zij ervoor gezorgd — hoe weet ik niet, maar het feit dringt zich op aan wie er acht op slaat — dat het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten zo min mogelijk publiciteit krijgt en, waar dit onvermijdelijk is, zoals aan juridische faculteiten, als vooralsnog niet van kracht beschouwd wordt. Als argument voor deze misleiding dient dan de formulering van artikel 2.1: ‘Iedere staat die partij is bij dit verdrag verbindt zich maatregelen te nemen . . . om tot een algehele verwezenlijking van de in dit verdrag erkende rechten te komen.’

Kortom, het gaat hier om ‘streefverplichtingen’. Reeds het streven is voldoende! Deze uitleg resulteert in beperking van de rechten, is derhalve flagrant in strijd met artikel 5 van dit verdrag. Maar het effect op de publieke opinie is dat men sociale en economische rechten in de praktijk van generlei waarde acht. Daardoor kunnen op grote schaal vluchtelingen (in strijd met art. 2.2) van die rechten beroofd en anderen in hun rechten gekort worden, zonder dat dit tot processen leidt.

De vanzelfsprekendheid laat dus te wensen, tengevolge van de wartaal die uitgestrooid is op dit terrein. Doelbewust of door stunteligheid? Misschien beide. In ieder geval is het een duidelijk bestanddeel van de onderwijspolitiek van de meeste westerse landen (in strijd met art. 13 van dit verdrag) om, afgezien nog van de uitleg, de teksten van deze bindende en geratificeerde internationale verdragen buiten het onderwijs te houden. De kinderen zouden anders de overheidsmisdaden tegen de menselijkheid op hun vingers kunnen natellen. Nu geven zij zichzelf de schuld van hun baanloosheid, hun milieubederf en hun angst voor vreemdelingen.

§ 9.4.8. JURIDISCH

Wettelijke obstakels voor de wil tot gerechtigheid weerhouden naar schatting 99% van de volken ervan, zich te verzetten tegen onrechtmatige wetten of onrechtmatig bestuur. De aantallen dienstweigeraars gedurende de 20e eeuw (gunstige uitzondering: de oorlog in het vroegere Joegoslavië) en de cijfers betreffende het verzet tegen de nazi-overheersing geven mij die indruk. Dit is niet toe te schrijven aan lafheid van de mens als zodanig, maar aan de buitengewone zorgvuldigheid en, in laatste instantie, hardheid waarmee onrechtmatige wetten gehandhaafd worden.

Voorbeelden: Op het verbergen van joden stond in de nazitijd de dood-

straf. De Amerikanen hebben tijdens de invasie in Frankrijk 1944 minstens een van hun deserteurs doodgeschoten. Na de capitulatie van Duitsland hebben Duitse militairen nog met geallieerde toestemming hun deserteurs gedood, hoorde ik. Onlangs is er een complete studie verschenen over deze en andere executies van dienstweigeraars; schrijver of titel kon ik niet meer achterhalen. Het politiegeweld tegen geweldloze demonstranten bij kerncentrales in Engeland, Nederland (Dodewaard) en Duitsland is voldoende bekend. Kortgeleden werd de Nederlandse mensenrechtenactivist Poncke Princen wegens desertie uit het Nederlandse leger tijdens de koloniale oorlog tegen Indonesië, door de mensenrechtenexpert en minister van Buitenlandse Zaken Peter Kooijmans in opdracht van de Tweede Kamer de toegang tot Nederland geweigerd. De dreiging die uitgaat van het, niet in de Verenigde Naties ingepaste, samenwerkingsverband van de NAVO is gehandhaafd toen de zogenaamde Sovjetdreiging wegviel waartegen ze officieel gericht was. In feite zijn NAVO-wapens niet gericht tegen welke aanvallers dan ook. Ze zijn tot de Tweede Golfoorlog alleen tegen de bevolkingen van NAVO-landen gebruikt. De dreiging die ervan uitgaat is voldoende om volken van legaal beroofde landen ervan te weerhouden, illegaal het geroofde terug te komen halen.

In 1997 is het Fort Europa zover opgebouwd dat gevangenisstraf staat op het herbergen van vluchtelingen (Frankrijk).

§ 9.4.9. INTELLECTUEEL

De graad van desinformatie van de publieke opinie kan moeilijk overschat worden. Zelfs president George Bush was niet goed op de hoogte van de Amerikaanse oorlogspolitiek (of speelde dat meesterlijk), toen hij voor de televisie zei dat president Saddam Hoessein kennelijk niet begreep dat hij, Hoessein, tot de eerste slachtoffers van de Tweede Golfoorlog zou behoren. Diplomaten hadden Hoessein laten weten dat de VS niet zouden reageren als zijn troepen Koeweit zouden binnenvallen; dat was genoeg om hem ertoe te bewegen. Hij was een bruikbare vazal en mocht gespaard blijven, evenals de andere misdadigers die in het nabije Oosten regeren. Sommige feiten mogen in het nieuws, andere niet. Sommige meningen zijn toegestaan, andere niet. Bij een benadering van iemand, die stage liep bij een vluchtelingenorganisatie, werd door onze Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) gesproken van ‘organisaties met verboden ideeën.’⁶²⁶

De kerk is van oudsher de grote censor van nieuws en onderdrukker van meningen geweest. Toen het sociaal-democratische bestuurslid Mady Thung de Hervormde Stichting Jeugd en Jongerenwerk Amsterdam een

⁶²⁶ Opstand Nieuwsbrief, januari 1996, Jrg. 5 nr. 1, p. 3.

door haar toelaatbaar geachte ‘variëteitsbreedte van politieke opvattingen’ voorlegde waar christen-democratie en anarchisme buiten vielen, was zij openhartiger dan andere bestuurders. Volgens Chomsky ‘zullen links en rechts binnen het establishment een zeker scala van meningen toestaan over de juiste mate van wreedheden, onderdrukking en algehele ellende.’⁶²⁷ Repressieve tolerantie zorgt ervoor dat de onderdrukking van meningen die buiten dat scala vallen geruisloos verloopt, door vriendschappelijke advisering, subtiele dreigementen, soepel ontslag wegens ‘niet passen in het team’, marginalisatie, koddige beeldvorming en zo nodig criminalisering van devianten. In de jaren zestig waarschuwde een christen-democratische burgemeester me op vaderlijke toon voor het mislukken van mijn carrière tengevolge van mijn politieke activiteit als pacifistisch socialist.⁶²⁸

§ 9.4.10. PSYCHOLOGISCH

De psychologische hindernissen voor de wil tot gerechtigheid zijn ongetwijfeld het autoriteitsgeloof, de gehoorzaamheid, de machtsschuwheid (waardoor men in de politiek zijn macht afschuift naar boven toe; zoals men ook in het geloof zijn god en in laatste instantie zijn ziel naar de hemel projecteert) en de machtswellust (die van andermans machtsschuwheid maar al te graag profiteert). Machtsschuwheid is de reeds door Jesaja (2:9) aangeklaagde, onvergeeflijke, mensonwaardige nederigheid (die ‘verkleinende deugd’) en machtswellust is de door Nietzsche daartegenover geplaatste hoogmoed die spreekt: ‘Enigen van hen willen, maar de meesten worden alleen maar gewild.’⁶²⁹ Ten diepste is het in beide vormen de angst voor vrijheid (Fromm), die zover ik weet bij dieren niet gesignaleerd is.

§ 9.5. STORINGEN IN DE VERMOGENS VAN DE WIL

De denkers die het bestaan van een vrije wil met klem of met hartstocht ontkend hebben, hadden daarvoor begrijpelijke redenen. Bovenstaande bespreking van tien aspecten van die onvrijheid gaf daar een beeld van. We kunnen de onvrijheid ook per vermogen van het intellect bekijken. We besluiten daarna het overzicht met een terugblik naar het onvermogen om tot een oordeel te komen (hoofdstuk viii), een onvermogen waarvan ik de diepste oorzaak zoek in het buitensporig grote tekort aan rechtskennis.

⁶²⁷ Noam Chomsky, *De verdorven democratie*, Berchem, Breda 1992, p. 209; vertaling van *Deterring Democracy*, London 1991.

⁶²⁸ Details in bijlage i

⁶²⁹ Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*, Wiesbaden z.j., p. 140 vv.

§ 9.5.1. GESTOORDE WAARNEMING

Bekend is dat doorgaans kennis of het ontbreken ervan de waarneming bepaalt. Men ziet wat men meent te zien. Een brandende meteoriet heet een vallende ster. Maar als de, avant la lettre, fundamentalistische profeet Jona, op veilige afstand in de schaduw van een boom gezeten, meent de grote, heidense stad Ninevé volgens zijn profetie in rook te zullen zien opgaan en er gebeurt hoegenaamd niets van dien aard, alleen de boom verliest zijn bladeren, dan valt dat zelfs hem op. De feiten dringen zich wel eens aan iemand op met een kracht die zelfs zijn godsvoorstellingen corrigeert: het teken van Jona noemt Jezus dat. Dan bepaalt of verrijkt waarneming de kennis. Dank zij dit fenomeen kunnen wij zoiets als gestoorde waarneming ontstoren. Dank zij het kennelijk uitblijven van 's gods straf (al wordt dit dan, zelfs bij Lucas, toch nog eventjes gauw geïnterpreteerd als 's gods loon voor de mannen die zich bekeerd hebben⁶³⁰) kan men het kwaad 'dat goede mensen treft' niet meer als straf van de god zien.

Het kwaad dat Jezus trof wordt nu ook niet langer, zoals Paulus nog deed, opgevat als 's gods straf voor de zonden der wereld maar, zoals Jezus zelf reeds deed, opgeteld bij de vorige politieke moorden op profeten.⁶³¹ Wat wij in de wereld 'zien' aan 'straf' en 'wraak' is pure misdaad, de motieven ervoor volstrekt pathologisch. Een sociaal probleem is het geworden en de theologie kan zich met hoopvollere zaken bezighouden. Althans wanneer de machtsverschuiving van straf en loon naar kennis, een machtsverschuiving waar ook Alvin Toffler over schreef, ver genoeg gevorderd is om tot de theologie door te dringen.⁶³² Want het lijkt soms wel of de bijbel zelf voor de theologie grotendeels een gesloten boek is gebleven. Over gestoorde waarneming gesproken!

§ 9.5.2. SELECTIEF GEHEUGEN

Ik weet nog dat ik alles nog wist, zei mijn zoon Ruben. Aanvankelijk schijnt het menselijk geheugen nog niet geneigd of niet ver genoeg ontwikkeld te zijn om te selecteren. Pas als monotone herhaling of afgrijpselijke ervaringen zich voordoen, reageren velen daarop met de sterke neiging of de bekwaamheid om die ervaringen te 'vergeten'. Anderen ont-

⁶³⁰ Lucas 11:29-32. Mattheüs geeft een andere, meer religieuze verklaring, verwijzend naar de 'drie dagen' in de buik van de vis.

⁶³¹ Mattheüs 23:31 v. en Johannes 7:7; ook Handelingen 7:52 en Hebreeën 12:3.

⁶³² Alvin Toffler, *The Power Shift*, London 1990 en 1991, p.16: '... alternating the threat of punishment, the promise of reward, along with persuasion and intelligence.' En p. 20: 'The control of knowledge is the crux of tomorrow's worldwide struggle for power in every human institution.'

houden ze juist en vergeten gemakkelijk wat minder fel tot hen doordrong: de warmte van het kinderbadje, de zon op de gordijnen, de glimlach van moeder.

De vergetelheid der pijnlijke ervaringen is dikwijls niet definitief. Dan laten ze zich nog jaren later gelden, als psycho-trauma's of 'vroege storingen'. In de analytische therapie worden die opgespoord en voorgeleid, om alsnog te worden verwerkt en dan met meer succes te worden vergeten of minder bezwaarlijk onthouden.

Niet alleen pijn, ook schrik, begeerte en afkeer vertekenen de beelden van de ervaring in het geheugen. Zo plukt ieder geheugen een ruiker uit zijn ervaringen, schikt of herschikt die en volstaat daarmee of completeert het boekje met bijpassende verzinsels in de juiste kleur.

Deze stand van zaken maakt geschiedenis-onderwijs onmisbaar om tot een gemeenschappelijk beeld van het verleden te komen voor zover dat nodig is voor een gezamenlijk heden. De wereldoorlogen, de dictaturen en de mensenrechtenbeweging hebben in de twintigste eeuw de oude voorstellingen van wat er gebeurd is bij velen zodanig veranderd, dat dergelijke gemeenschappelijke beelden niet meer bestaan. Het Tweede Vaticaans Concilie bijvoorbeeld heeft een groot deel van de katholieke intelligentsia bewust gemaakt van een historisch bedrog omtrent de ware strekking en inhoud van de bijbel, waarvan de meeste katholieken zich nog steeds niet bewust lijken te zijn.

Daarom is afbraak van geschiedenis-onderwijs in deze tijd rampzalig. De groeiende belangstelling voor boeken en films over historische onderwerpen kan dit gemis niet compenseren. En als niemand meer weet wat er precies gebeurd is, kan straks niemand geschiedenis geven.

Onder deze omstandigheden kan men spreken van collectieve geheugenzwakte. Daardoor kunnen kolonialisme, fascisme en clericalisme zich opnieuw ontwikkelen zonder herkend te worden, althans, zonder dat de publieke opinie gealarmeerd reageert. De wil om ze te weerstaan ontbreekt; waarom zou men weerstaan? De vrijheid van meningsuiting verdraagt alles. De wereld draait toch wel door. Of . . . alleen de planeet waarop de hele wereld leefde?

§ 9.5.3. GOEDE VOORNEMENS

Een spreekwoord als 'de weg naar de hel is geplaveid met goede voornemens' dient men volstrekt te verachten om aan het opvatten van goede voornemens vol zelfvertrouwen te beginnen. De meeste mensen, lijkt het wel, komen niet verder dan huwelijks- en carrièreplanning, waarbij studie en opleiding dan inbegrepen worden. Weinigen nemen zich nog een studie voor zonder gedachten aan economisch rendement. Nog minder mensen

organiseren zich ongeacht de arbeidsmarkt voor het beschermen of veranderen van de bestaande politieke en economische verhoudingen. In dit land konden werkgroepen van zes tot acht mensen ondanks jarenlange inspanning zowel voor een Liga voor de Rechten van de Mens als voor een Partij voor de Rechten van de Mens niet meer dan enkele honderden leden werven. Wat is er aan de hand met het vermogen om plannen te maken en voornemens te koesteren die verder gaan dan alleen het overleven van individu en groepje?

Deze vraag te beantwoorden valt mij moeilijk. Het lijkt me aannemelijk dat de uitzichtloosheid, waarover ik in de aanhef van dit boek schreef, zowel de fantasie als de vaardigheid om die fantasie tot uiting te laten komen ernstig geschaad heeft. Trouwens, de meeste goed-verkochte literatuur en films ratelen van geweld, missen elke realistische fantasie en zijn geheel op begeerten, angsten en achterhaalde waandenkbeelden georiënteerd.

§ 9.5.4. FANTASIELOOSHEID

De radio meldt dat er een nieuwe, liberaal-sociaal-democratische regering gevormd is. De eerste kritiek luidde: ‘dit kabinet toont geen visie.’ Daarin stemt het dan — als de kritiek juist is — overeen, niet alleen met de verslagen christen-democraten van vorige kabinetten, maar ook met de regeringen van de grote mogendheden en de landen die in hun kielzog varen. Op politiek niveau zijn mensen met fantasie, vrouwen als Benazir Bhutto of Aung San Suu Kyi en mannen als Nelson Mandela of Michaël Gorbatsjov, zeldzaam geworden. Men moet ze zoeken onder de schrijfsters: Taslima Nasrin, Fatima Mernissi, Nawal el Saadawi, Hazel Henderson, en schrijvers: Murray Bookchin, Noam Chomsky, Robert Heilbroner, Alvin Toffler — om maar enkelen te noemen. De grote moeilijkheid is dat men zich een combinatie van vrijwilligheid en gelijkwaardigheid, voor de toekomst essentieel, nauwelijks kan voorstellen in een wereld waarin de ongelijkheid zo zwaar gepantserd is.

In de vijftiger-jaren-fantasie van Annie M. G. Schmidt (het gedicht voorin) stonden haar kinderen op haar schouders. Zo was de ongelijkheid tussen klein en groot mooi en makkelijk gecompenseerd. Ik kan me niet voorstellen dat de reusachtige ongelijkheden in inkomen, bewapening en informatie gecompenseerd kunnen worden of vereffend. Want die ongelijkheden zijn geen natuurlijke gegevenheden. Het zijn zwaar bewaakte historische schandalen. Bevoorrechten die de ongelijkheden willen handhaven hebben de macht daartoe als eerste voorrecht; dat maakt moedeloos en doodt de fantasie.

‘Wederom aanschouwde ik alle onderdrukkingen die onder de zon geschieden en zie: tranen der onderdrukten, en zij hadden geen trooster —

maar aan de zijde hunner onderdrukkers was macht. En zij hadden geen trooster!’⁶³³ Dit is een antieke tekst. In onze tijd is dit hun troost, dat die macht als een ‘papieren tijger’ ontmaskerd is, met andere woorden, dat macht *kwaliteit* moet hebben om duurzaam te zijn.⁶³⁴

Nu is goede macht de soort van macht die op recht, goede wil en rechtsgevoel gebaseerd is. Die kwalitatief goede macht bestaat. Daardoor is vrijwillige gelijkheid in rechten niet onvoorstelbaar meer; immers, de macht om die te bewerkstelligen is ruimschoots aanwezig zolang er genoeg rechtsgevoel is om de ongelijkheid te veroordelen en te verlaten. Het probleem dat nog opgelost moet worden is, hoe dat enorme, kwalitatief superieure machtsreservoir aan te boren en operationeel te maken. Dit is de opgave van de massale anarchistische organisatie. Helaas zijn anarchisme (vrijwillige gelijkgerechtigdheid) en massa nog steeds niet gemakkelijk met elkaar in verband te brengen. Deze begrippen lijken tegenstrijdig.

§ 9.5.5. TEGENSTRIJDIGHEDEN

Logisch redeneren schiet vaak tekort als het om vrijwillige gelijkgerechtigdheid gaat, omdat angsten en begeerten niet mee-redeneren. Juist dan is het raadzaam vast te houden aan het uitgangspunt van de logica, dat tegenstrijdigheden ons op het spoor brengen van waanvoorstellingen.

We hebben al veel aandacht besteed aan het onhoudbare dogma van de erfzonde als denkblokkade in dit opzicht: de verdorven aard van de mens zou hem beletten, vrijwillig rechtvaardig te zijn. Een andere denkblokkade is de heersende waanvoorstelling van vrijheid als identiek met wetteloosheid. Wie van die voorstelling blijft uitgaan, kan niet ontkomen aan de conclusie dat recht en vrijheid tegengestelde polen zouden zijn die slechts door een derde, de psychische macht van dreiging en beloning, met elkaar te verbinden zijn. Dat is de voorstelling van de staat.

Wie echter uitgaat van vrijheid als basis voor recht verstrikt zich niet in tegenstrijdigheden en komt uit bij de conclusie, dat staat en loonarbeid, dat zijn dreiging en beloning, niet nodig, ja zelfs schadelijk zijn voor de rechtshandhaving. Zelfbestuur en zelfbeheer van warenproductie en van dienstverlening, zonder staatsdwang en loonstimulans, hebben in de prak-

⁶³³ Prediker 4:1.

⁶³⁴ Alvin Toffler, *The Power Shift*, London 1990, p. 15: ‘the most important factor of all: the *quality of power*’ (zijn cursivering). Ook E. Ed. Stern, *Macht door gehoorzaamheid*, Baarn 1973, p. 135: ‘Er is geen gegeven totaal aan macht in de wereld dat anders verdeeld moet worden door macht te ‘verschuiven’, maar een algehele maatschappelijke achterstand in machtsverwerving tengevolge van een achterstand in gehoorzaamheid aan de geboden gerechtigheid.’

tijk hun voortreffelijkheid meer dan eens overtuigend bewezen.⁶³⁵

Het zijn niet zozeer de tegenstrijdigheden zelf die de wil onvrij maken. Het is de mismoedige reactie erop van iemand die er niet eens door gealarmeerd wordt! Alsof tegenstrijdigheden niet op onjuistheden zouden wijzen maar, integendeel, tot het wezen der dingen zouden behoren, tot het kenmerk der betrouwbaarheid, tot de ware dialectische filosofie of theologie. Reeds in de Inleiding legde ik de nadruk op mijn voorkeur voor een enkelvoudige wereldbeschouwing zonder dubbelzinnigheid of ‘gebrokenheid’. Wie anders kiest, verspeelt daarmee het simpelste criterium om drogredeningen te herkennen, namelijk aan hun innerlijke tegenstrijdigheid — afgezien van de hierboven besproken quantumfysica. Wie twee tegelijkertijd en in hetzelfde opzicht geldende doch elkaar uitsluitende oordelen als dialectiek presenteert, volgt een drogredening.⁶³⁶ En het alarmsignaal van de contradictie is de enige helpende hand, die het denken de denker reiken kan.

§ 9.6. MEN KAN NIET BESLISSEN

Een van de ellendigste ervaringen van mensenrechtenactivisten is de adhesiebetuiging van mensen die er niet toe kunnen komen, hun adhesiebetuiging gestalte te geven in, bijvoorbeeld, vermindering van hun tegenwerking. Het gaat daarbij beslist niet om bewuste huichelarij of misleiding, maar om een gebrek aan besluitvaardigheid, een tekort aan vermogen om beslissende keuzen te doen en die vervolgens vol te houden. Men ‘kan het niet beoordelen’ of men durft het niet aan. Veelal worden economische motieven daarvoor aangevoerd; bijvoorbeeld door de collega die politieke samenwerking afwees omdat hij van de collecte-opbrengsten van zijn succesvolle studentenkerk moest leven. Bij het heersende marktdenken treden dergelijke rationalisaties van disfunctie gemakkelijk op. Ook de morele motivering heb ik vaak gehoord: als ik iets doe, wil ik het goed doen en dat kan ik in dit geval niet beloven. Of de religieuze: Niet ons! (vertaling van de Hebreeuwse aanhef van Ps. 115: LO LANU, Amsterdams: lauw loene). Dikwijls wordt er in het geheel geen reden opgegeven of bedacht; de solidariteit blijft uit zoals zonschijn uitblijft.

Het tekort aan beslissingsvermogen is meetbaar aan bijvoorbeeld de tijd die een klant nodig heeft om een stuk kleding of huisraad uit te kiezen,

⁶³⁵ Zie o.m. Mike Long, *Het succes van Mondragon*, *De As* nr 106, voorjaar 1994 p. 25.

⁶³⁶ Ik heb veel gehad aan Dooyeweerd's briljante uiteenzetting van het kardinale verschil tussen wijsgerige en religieuze dialectiek (tussen kritisch denken en stuntelen met verabsoluteringen) in diens *Reformatie en Scholastiek in de Wijsbegeerte I*, Franeker 1949, p. 41 vv.

of een politicus om een regering samen te stellen. Niet dat dit laatste in westerse landen zulk gezellig werk is. De besluiteloosheid is niet toe te schrijven aan sociale bijkomstigheden; de keuze zelf, zoals Sartre beschreef, is een doem waaraan men tevergeefs tracht te ontkomen door die voor zich uit te schuiven. Dit gaat zo ver, dat besluitvaardigheid tegenwoordig als vereiste bekwaamheid voor diverse functies vermeld wordt; een bekwaamheid waar insecten, katten en ook kleuters in uitmunten. De moderne mens echter is bedremmeld. Hij lijkt wel zo onderontwikkeld te zijn dat hij bijna niets meer durft te besluiten of te beweren. Is het mogelijk, dat overbelasting met onbegrepen of onverwerkte indrukken veel mensen een overweldigend gevoel van onmacht bezorgt? Maar hun stem klinkt heel intelligent. Is dat bedachtzaamheid of als bedachtzaamheid vermomde stagnatie? In Rusland denkt men het laatste, in het westen het eerste. We moeten nog veel leren, ook van de Russen. In december 1994 demonstreerden zij in Moskou tijdig doch helaas tevergeefs tegen hun eigen regering die een oorlog in de Kaukasus voorbereidde.

Bewustzijn van rechten van de mens is de eerste voorwaarde voor politieke besluitvaardigheid en politieke wil.

Hoofdstuk X: Neigen

§ 10.1. OVERZICHT

NEIGINGEN, DRIFTEN, drangen en aandoeningen zijn zielekrachten of gemoedsbewegingen bij mensen en hoogontwikkelde dieren. Bij eerder opgetreden diersoorten zijn ze minder duidelijk. Katten kunnen spinnen, miauwen of sissen; kikkers alleen kwaken. Planten vertonen een ‘neiging’ om naar het licht toe te groeien maar die groeirichting wordt rechtstreeks veroorzaakt door bestraling van bepaalde cellen. Bij micro-organismen en ééncellige wezens is de term ‘neiging’ voor reacties op prikkels eveneens minder passend: zij kunnen niet anders.

Bij neigen past geen oordeel van goed of verkeerd; dit onderscheid dient zich pas aan bij het handelen en oordelen op basis van een vrije wil. We spreken wel van ‘kwade neigingen’ maar aarzelen geen moment, de persoon die eraan toegeeft verantwoordelijk te stellen voor de gevolgen. We zoeken het kwade dus niet echt in de neiging maar in degene die eraan toegeeft.

Het menselijk denken kan de eigen neigingen slechts met moeite vatten. Het lukt de vrije wil dikwijls niet, ze naar keuze te regeren en ‘zich te beheersen’; neigingen zijn geen ledematen. Toch is het nodig ze te besturen; neigingen zijn bij de mens geen elkaar regulerende instincten en komen soms met elkaar in botsing. Door middel van nadenken (de meesten komen daar wel toe, enkelen houden er nooit mee op) worden mensen zich bewust van hun drift of neiging en scheppen daarmee de keuzemogelijkheid om die desgewenst onder controle van hun wil te brengen of zich willoos eraan over te geven, zich te ‘laten gaan’. (Hoe dieren dit zonder theoretisch denken klaarspelen weet ik niet. Dezelfde dieren kunnen in dezelfde situatie verschillend reageren. Het is helemaal niet zeker dat sociale dieren in geval van innerlijk conflict altijd aan de op dat moment sterkste neiging toegeven.⁶³⁷)

Neigingen behoren bij lichaam en ziel, niet bij de vrije geest. Ze weerstaan in zekere mate de geest. Om die reden heb ik in het denkraam het organisme gekozen als criterium van het neigen (zie Inleiding, 1.2). Neigingen zijn puur natuur. Freud zag zijn vak als natuurwetenschap.

Uit dit axioma volgt dat samengestelde begrippen als vrijheidsdrang, rechtsgevoel, sportiviteit, vroomheid, tirannie, geldzucht, scheppings-

⁶³⁷ Mary Midgley verwijst voor dit moeilijke onderwerp naar: A. Desmond, *The Ape's Reflexion*, London 1979 (in haar *The Ethical Primate*, London, New York (1994, 1995) 1996, p. 139, noot 3.)

drang, praatbehoefte en denkneiging benamingen zijn van psychische verschijnselen op niet-psychische gebieden. Eerder noemde ik zulke verschijnselen echo's of weerspiegelingen van het ene aspect in het andere. Hier gaat het dus om echo's van het psychische in de meer gecompliceerde aspecten. Dooyeweerd noemde deze echo's retrocipaties.

'Neigen' moest ook nu een werkwoord zijn, omdat de vaak onbewuste verrichtingen binnen de reikwijdte vallen van de verantwoordelijkheid voor wat een vrij mens doet en laat. We merkten dat al aan de uitdrukking 'kwade neigingen'. 'Ik moet toch leven' is nooit als excuus voor roofmoord of kannibalisme aanvaard, hoogstens voor het stelen van een brood (Martinus Muskens) of een kip (Multatuli). En wat de gemoedsaandoeningen of neigingen betreft: men behoeft geen boeddhist of spinozist en zelfs niet sterk geremd te zijn, om aandoeningen toch met iets méér argwaan te beschouwen dan gebruikelijk in deze tijd.

De publieke moraal eist dat men alles verwacht van de markt, waar opgehitste begeerten de groei van de rendementen helpen waarborgen. Gelukkig wijkt de persoonlijke moraal nog in gunstige zin daarvan af.⁶³⁸

Om met het ergste te beginnen: 'uitgestelde hoop krenkt het hart' luidt een oud analytisch inzicht in de psyche.⁶³⁹ Dikwijls gaat het in zo'n geval om een narcistische krenking. De historicus Lasch beschrijft hoe het zich voortzettende kapitalisme, door alle hoop de bodem in te slaan, een narcistische samenleving voortgebracht heeft die door angst gedreven wordt.⁶⁴⁰ Ik deel die mening over onze samenleving; een mening over de mens is het niet.

Nu is angst een slechte raadgever, in tegenstelling tot vrees. Angst belet mensen om maatregelen te nemen tegen wat zij terecht vrezen. Angst is een verlamdend, ziekmakend gevolg van tekort aan hoop. De enig mogelijke uitweg eruit loopt via bewustwording van oorzaken — in dit geval bewustwording van het warnet van hele leugens en halve waarheden waar-

⁶³⁸ Dorien Pessers, juriste, wees op dit onderscheid tussen publieke en persoonlijke moraal in een pleidooi voor voortzetting van het beschavingsproces: 'Na de beschaving van de natuurlijke persoon wordt het tijd voor de beschaving van de rechtspersoon.' De Volkskrant, Forum, 31-12-1996. Reinhold Niebuhr, theoloog, publiceerde al in 1932 zijn *Moral Man and Immoral Society*, New York 1960 (herdruk).

⁶³⁹ Spreuken 13:12, Statenvertaling.

⁶⁴⁰ Christopher Lasch, *The Culture of Narcissism*, New York 1978, p. xiv: 'We find plenty of evidence to confirm the impression that the modern world faces the future without hope . . .' p. xv: 'Modern bureaucracy has undermined earlier traditions of local action, the revival and extension of which holds out the only hope that a decent society will emerge from the wreckage of capitalism;' p. xvi: 'The new narcissist is haunted not by guilt but by anxiety.'

mee deze reclamesamenleving mensen alle hoop ontnemt — naar nieuwe hoop.

Angst is dus geen gezond affect. Angst wordt mensen aangejaagd, berooft hen van hun gezonde fysieke zelfvertrouwen en maakt hen onzeker. Ik heb jarenlang tevergeefs gezocht naar de juiste voorlichting om angst bij mensen te verminderen door het angstaanjagende op te sporen, in factoren te ontbinden, hen daarover te informeren, angst te laten zien als iets beheersbaars dat gesublimeerd kan worden tot actieve vrees; bijvoorbeeld vrees voor respectloze behandeling. De behoefte van zelfbewuste mensen en kinderen aan kritisch respect zou hun leven besturen, dacht ik, als angst hen niet zo mismoedig maakte en deed afzien van hun recht op respect.

Gelukkig hebben andere denkers het emotionele aspect opgewekter dan Lasch benaderd, zij het eveneens eenzijdig. Marx beschouwde de begeerte als diepste beweegreden van de mens (en Husserl de nieuwsgierigheid; een soort begeerte), Adler de drang naar zelfrespect⁶⁴¹, Freud de voortplantingsdrift, Russell het machtsstreven, Pelagius en Girard (in navolging van Jezus) de drang tot nadoen, Tillich en Dooyeweerd de religie. Als scholier dacht ik dat Dooyeweerd gelijk had. Maar al deze zes neigingen kan een mens opgeven en in leven blijven.

Er is nog een zevende drijfveer niet genoemd, namelijk respect genieten. Dit blijft onder alle omstandigheden voorwaarde voor waardig menselijk leven. Zelfrespect hangt daar wel van af maar is niet hetzelfde. Naar mijn huidige overtuiging, die ik met de Berlijnse sociaalfilosoof Honneth deel, is de behoefte om gerespecteerd te worden reeds bij de geboorte de sterkste.⁶⁴² Een baby, die in een vondelingengesticht wel gevoed

⁶⁴¹ ‘If instincts do not drive man, what then, does? The main reason that the great Alfred Adler is still contemporary is that he broke with Freud very early on this problem, when he very clearly saw and strongly proclaimed that the basic law of human life is the urge to self-esteem.’ Ernest Becker, *The birth and death of Meaning*, Harmondsworth 1972 (USA 1962), p. 75.

⁶⁴² Axel Honneth, *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Frankfurt am Main 1992. Hij ziet hoe fundamenteel de behoefte om gerespecteerd te worden is voor moraal en Rechten van de Mens: ‘... ervaring van liefde in de vroege kindheid — de ervaring van liefde tussen het kind en bijvoorbeeld de moeder is een wederzijdse ervaring van positieve *erkenning* — legt de basis voor een vorm van zelfvertrouwen die een voorwaarde vormt voor moreel handelen... Die behoefte aan *erkenning* keert terug op andere niveaus van het sociale leven. Dan kom je uit bij wat ik rechtelijke *erkenning* heb genoemd. Als staatsburgers, als dragers van rechten, respecteren we elkaar idealiter als competente leden van de samenleving. Het idee van rechtelijke *erkenning* is dat iedere persoon, ongeacht zijn of haar individuele eigenschappen en keuzes, als autonoom moreel wezen moet worden gerespecteerd.’ *Filosofie Magazine* Jaar-

en geknuffeld maar niet als mens gerespecteerd wordt in zijn recht op informatie, komt om. Hij blijkt te kunnen overleven als, bijvoorbeeld, hem precies verteld wordt wat er met zijn ouders aan de hand is en wanneer er eindelijk pleegouders benoemd zullen worden. Deze drang om zichzelf in zijn menselijke waardigheid gerespecteerd te zien of te voelen, is door Eliacheff bij zuigelingen aangetoond. Bij veel volwassenen lijkt ze nu geblokkeerd of beschadigd te zijn. (Over Eliacheff straks meer.)

Ik vermoed dat deze behoefte aan respect ook de denkneiging versterkt, de drang om na te denken. Respectabel leven vereist nadenken. Denken is ook een lust en voor sommige begaafde en ontwikkelde mensen zo verleidelijk dat ze er niet mee kunnen ophouden of tot wijsgerig denken komen.

‘Die Gedanken sind frei.’ Dogmatisch gestemden, tirannen, emotiona-
listen en andere antirationelen zijn bang voor de destructieve kracht van het denken, willen het aan banden leggen. Men moet die mensen van hun angst bevrijden. Denkneiging is de enige neiging die nooit bedwongen hoeft te worden. Ze speelt een onmisbare rol bij sublimatie. Onderdrukkende opvoeding echter⁶⁴³ laat er dikwijls weinig van heel. In zo’n geval wordt het kind een slaaf of een tiran, meestal beide tegelijk. Op de behoefte aan respect kom ik later terug.

Nu komen de zeven strevingen die grote denkers beschreven hebben nooit los van elkaar voor. Elk mensenkind vertoont ze alle. Het ligt daarom voor de hand, al deze strevingen samen te vatten in één omvattender begrip. Zo’n begrip dient zich aan in de Rechten van de Mens: ontwikkeling, ontplooiing.

Slechts in schijn zijn dit twee begrippen. Als het om een recht van volken gaat, is in die teksten sprake van recht op ontwikkeling. Gaat het om een recht van het individu, dan heet het: recht op (volledige) ontplooiing. De meeste rechten zijn als individuele rechten geformuleerd, niet als rechten van volken. De Afrikaanse ‘Verklaring van de Rechten van de Mens en de Volken’ (verklaring van Algiers) was slechts een redactionele variant, niet wezenlijk verschillend van de Universele Verklaring van 1948. In deze laatste is recht op ontwikkeling overigens aan individuen toegekend.

Individu en gemeenschap bestaan in werkelijkheid niet los van elkaar. Het theoretisch onderscheid tussen individu en gemeenschap is een onmisbare abstractie, allereerst nodig om rechten te formuleren die een individu (bij contract) of een gemeenschap (bij verdrag, grondwet of wet) verleent of toekent aan andere individuen of gemeenschappen. Uit de aan-

gang 4, nr. 8, oktober 1995, p. 21.

⁶⁴³ Vergelijk Alice Miller, *Am Anfang war Erziehung*.

vaarding van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens volgt, dat alle volken die haar toejuichen tezamen één rechtsgemeenschap vormen. Recht is voorwaarde voor gemeenschap, zagen we. ‘Internationale gemeenschap’ is algemeen taalgebruik geworden.

Van huis uit is ontplooiing geen politiek of psychisch maar een biologisch begrip. Het menselijk organisme komt met andere dieren en veel planten in dit opzicht overeen, dat het zich in de loop van de tijd ontplooit, ontvouwt, ontwikkelt.

In dit hoofdstuk richten wij onze aandacht niet op fysieke ontwikkeling maar (minder abstract) op psychische ontplooiing. Deze laatste is voorwaarde voor wat op het niveau van de wil zelfverwerkelijking heet (term van Honneth). Op individuele en collectieve ontplooiing of ontwikkeling in die zin heeft elk mens recht. Dit onvoorwaardelijke recht van ieder op ‘de volle ontplooiing van de persoonlijkheid’⁶⁴⁴ vormt in beginsel de speelruimte voor de neigingen. Meer specifieke rechten stellen er grenzen aan en stimuleren de wil, ze op een beheerste manier te ontplooien.

Nu is het Recht op Ontwikkeling, door de VN in 1986 in een Verklaring vastgelegd, ook wel beschreven als een bundeling en uitwerking van diverse reeds eerder vastgelegde rechten. Deze bundeling bevat de rechtsgronden voor de hierboven genoemde neigingen. Aan elke neiging beantwoordt een specifiek recht. De rechten op inkomen en eigendom, op privacy en arbeid, op vrije partnerkeus en gezinsvorming, op zelfbestuur en medezeggenschap, op onderwijs en cultuur, op godsdienstvrijheid en op menselijke waardigheid eisen daar ruimte voor en stellen er voorwaarden en grenzen aan zonder welke deze rechten niet kunnen gelden.

Ik herken overigens in die zeven neigingen de psychologische weerspiegelingen of echo’s van zeven van de vijftien niet-psychologische aspecten uit ons denkraam: van wonen, willen, leven, regeren, spelen, geloven en oordelen. Een tweede blik op dit denkraam leert dat er nog drie andere eenzijdige benaderingen van het psychische mogelijk zijn: de verbeeldingskracht, de scheppingsdrang en de praatlust. Ook deze gemoedsbewegingen worden beschermd door specifieke rechten: de vrijheid van mening; het auteursrecht; het recht op de eigen taal en op uitingsvrijheid.

Bij Jesaja was rechtsgevoel (menselijke waardigheid) zijn sterkste drijf-

⁶⁴⁴ Universele Verklaring van de Rechten van de Mens art. 26, 2 en IVESCR, art. 13, 1: ‘Het onderwijs zal gericht zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid en op de versterking van de eerbied voor de Rechten van de Mens . . .’ IVESCR en IVBPR hebben beide als art. 1: ‘Alle volken bezitten het zelfbeschikkingsrecht. Uit hoofde van dit recht bepalen zij in alle vrijheid hun politieke status en streven zij vrijelijk hun economische, sociale en culturele ontwikkeling na.’

veer. Een daarop gebaseerd politiek regime zou altijd stand houden, wist hij. Rechtsgevoel verschaft inderdaad aan de Rechten van de Mens hun hechte psychische basis, een vitaal élan dat het proces van hun introductie en implementatie onomkeerbaar maakt. Jesaja was waarschijnlijk de eerste die dit inzag.⁶⁴⁵

Is rechtsgevoel iets anders dan behoefte aan respect voor de eigen persoon? Ja, recht veronderstelt vrijwillig respect voor de ander; rechtsgevoel is de drang om eigen en andermans rechten gerespecteerd te zien. Behoeft aan respect voor de eigen persoon omvat meer dan recht, omvat alles, ook onrecht.

Behoeft aan respect sterkt bijvoorbeeld ook de ijverige tegenstanders van de Rechten van de Mens in hun verzet, waarmee zij respect van hun opdrachtgevers denken te oogsten. We zagen al aan het verhaal van de koppensneller, dat er los van de Rechten van de Mens veel gerespecteerd wordt dat, gemeten aan deze, niet respectabel is. We zagen ook, hoe moeizaam zulk onmenswaardig respect wijkt voor iets beters.

Het psychische neigen tekent zich al af in het eraan ten grondslag liggende aspect, het leven van de levende cel; volgens sommige natuurkundigen zelfs in de dode materie omdat die eveneens de 'neiging' vertoont zich steeds complexer te organiseren. Natuurlijk tekent het zich ook af in alle negen erop berustende aspecten.

Ook in omgekeerde richting, van boven naar beneden, is er een hechte samenhang: alle meer gecompliceerde aspecten, zelfs ethisch denken, weerspiegelen zich in de emotionele vijver waaruit zij voortgekomen zijn⁶⁴⁶; een dwangneurose bijvoorbeeld is een symptoom van onbewust *denken*.⁶⁴⁷

Is er dan helemaal niets mis met de neigingen? Hebben stoïcijnen en Spartanen, Israëlieten en christenen, boeddhisten en moslims zich zò preuts vergist, toen zij de mensheid tegen haar lusten waarschuwden? Hebben filosofen en profeten, zoals Nietzsche vermoedde, voornamelijk uit afgunst en ressentiment de strijd aangebonden tegen de vitale lusten en begeerten van de mens, met inbegrip van de religieuze hartstocht? (zie ook 10.5)

⁶⁴⁵ Jesaja 9:6. Aan dit inzicht zijn Psalm 97:2 en Psalm 96 geheel gewijd.

⁶⁴⁶ 'Het is genoeg! Neem nu, JHWH, mijn leven, want *ik ben niet beter* dan mijn vaderen.' 1 Koningen 19:4, ik cursiveerde.

⁶⁴⁷ 'En inderdaad, op de divan bleek telkens weer dat al die fobieën en dwangneurosen, waaronder Freuds patiënten leden, het symptoom waren van onbewust *denken*.' Aldus Marjan Slob naar aanleiding van Marcia Cavell, *The Psychoanalytic Mind: from Freud to Philosophy*, Harvard University Press 1993 (in *Filosofie Magazine* jrg. 3, nr. 8, november 1994, p. 28).

Neen, er is inderdaad iets mis mee: ze zijn karakterloos. We schreven het al in het begin van dit hoofdstuk: de animale natuur weet niet van goed en kwaad. ‘God laat zijn zon schijnen over bozen en goeden.’ Voor het onderscheid is meer nodig dan het natuurlijke zonlicht. Cultuur is daarvoor nodig. En voor gelijke behandeling van bozen en goeden is nog meer cultuur nodig! Natuurlijke neigingen, zoals alle natuurverschijnselen, missen elke morele kwaliteit, ja zelfs elke rechtvaardiging. Ze vragen om recht op gezonde ontwikkeling.

De huidige overmatige nadruk op het emotionele is ongetwijfeld mede oorzaak van de overname van Japanse manipulatiemethoden (Toyotisme) in het — het gehele openbare leven overheersende — bedrijfsleven. Deze voorrang voor emoties maakt taal en omgangsvormen tegenwoordig om zakelijke redenen zo onzakelijk. Tengevolge van het moreel stuurloze karakter van emoties gaat hun heerschappij hand in hand met het publieke loslaten van rechtsnormen, esthetische smaak en morele waarden. Matigheid en zelfbeheersing verbonden met schroom, aandacht voor en vertrouwen op mensen zijn uit de mode. In plaats daarvan hanteert men bij sollicitaties normen van pronklust: succesvolle uitstraling, communicatie, presentatie en verleidelijkheid, betrokkenheid (identificatie met het bedrijf), productkwaliteit, arbeidsprestatie en plooibaarheid. In het economische hoofdstuk noemde ik dit de verwinkeling.

Het emotionele leven verbindt ons met alle dieren en is op zichzelf even beestachtig, even wreed als zij. Ik ben me daarvan lang geleden bewust geworden toen ik in de film ‘De woestijn leeft’ zag, hoe dieren in het wild hun prooi in de val lokken, op diens zwakste punt weten te treffen en hem achteloos, levend of dood, verorberen, om zich heen spiedend naar andere uitdagingen. Een treinreiziger die de krant lezend zijn warme saucijzebroodje nuttigt, kan nog appreciëren dat het varken, dat hij eet, niet tussen zijn kiezen sterft omdat het reeds door anderen voor hem geslacht is; de wolf heeft er maling aan dat zijn verse prooi sterft terwijl hij hem eet.

De begeerte is niet alleen de kracht die ons laat leven. Ze is ook de wortel van de moord. Haat en destructieve agressie zijn te beschouwen als perversies van liefde en constructief enthousiasme. De kracht is dezelfde, het voorteken is negatief. Krachten die de mens te gronde richten werken zelden buiten toedoen van de mens, zoals bliksemstralen, aardbevingen en vulkaanuitbarstingen. Ze komen op grote schaal van binnenuit, uit zijn natuur: zijn eigen neigingen. Nu zijn neigingen zelfsturend, dus die sturing is van emotionele aard; niet rationeel, niet door wet of moraal bepaald, laat staan ethisch doordacht. Zij kunnen een mens dus misleiden; ‘mis’ in morele zin. Reeds Jacobus de Rechtvaardige, Jezus’ broer en opvolger in

Jeruzalem, liet daarover geen onduidelijkheid bestaan.⁶⁴⁸ Morele bijsturing is dan ook gebruikelijk.

Een bekend voorbeeld is de neiging tot afweren van pijnlijke bewustwording. We stelden in het vorige hoofdstuk vast dat de negen afweermechanismen vanwege hun automatische werking niet aan het vrij kiezende bewustzijn toegeschreven kunnen worden. Beschermingsmechanismen zou een betere term zijn; het zijn immers wijzen waarop ons onbewuste *Es* ons bewuste *Ich* in 'bescherming' nemen kan tegen indrukken, herinneringen of inzichten die als te bedreigend of te pijnlijk *gevoeld* worden.

Ik begrijp dat sommige psychoanalytici hier anders over denken. Krijgt het *Ich* deze bescherming ongevraagd? zullen zij mij tegenwerpen. Is het niet het regrediërend ego zelf, het zogenaamd pathologisch ego, dat vlucht in de veilige omhelzing van het onderbewustzijn, als een kind dat wegkruipt bij moeder op schoot? Neen, zal ik antwoorden, deze voorstelling van zaken heeft iets verwijtends en verwijten zijn misplaatst jegens degene die zich van geen kwaad bewust is. Ik vergelijk de afweer liever met een wijde mantel der liefde die deze overbezorgde moeder om haar kind heen slaat, zodat het niets meer ziet en hoort: 'Dit is het land, waar grote mensen wonen . . . Wees maar niet bang, je hoeft er nog niet in'.⁶⁴⁹ Nog liever vergelijk ik de afweer met een onberispelijke moeder die, haar zooglust bedwingend en haar kind daartegen in bescherming nemend, het speent van de borst om het aan vast voedsel te wennen. Zo neemt het *Es* zijn kind, het *Ich*, in bescherming tegen zichzelf, door middel van zijn 'afweermechanismen.' Daarom konden die beter beschermingsmechanismen heten.

Ik denk aan wat Freud affectbezetting noemt. Het ego wordt erdoor misleid. De afweer groeit als schelpen op een scheepskiel en remt de vaart. Pas door de psychoanalyse wordt het misleide ego ertoe bewogen zich uit deze 'bescherming', als de omgang met de realiteit er door gestoord blijkt te zijn, te bevrijden en de feiten onder ogen te zien. Dikwijls is het zelfanalyse die tot het besef brengt: 'ik zit te struisvogelen' of 'ik laat me

⁶⁴⁸ 'God zelf brengt niemand in verzoeking. Maar zo vaak iemand verzocht wordt, komt dit voort uit de zuiging en verlokking van zijn eigen begeerte. Daarna, als die begeerte bevrucht is, baart zij zonde; en als de zonde volgroeid is, brengt ze de dood voort. Dwaalt niet, mijn geliefde broeders!' Jac.1:13 vv. Opvolger: 'De discipelen zeiden tot Jezus: Wij weten dat je ons zult verlaten. Wie zal dan groot zijn over ons? Jezus zei tegen hen: Waar jullie ook zijt, gaat naar Jacobus de Rechtvaardige, voor hem zijn hemel en aarde gemaakt.' Het Thomas Evangelie, Amsterdam 1993 (1980) 12. Broer: 'en ik zag geen ander van de apostelen dan Jacobus, den broeder des Heren' Paulus, Galaten 1:19; verg. Marcus 6:3 over Jezus, 'de broeder van Jacobus . . .'

⁶⁴⁹ Annie M. G. Schmidt, *En wat dan nog?* Gedichten, Amsterdam 1951, p. 26.

inpakken'. Soms is het de zenuwarts die uitkomst brengt. De dokter helpt de door zijn eigen fantasie bevangene uit de begoocheling.

Dit laatste gaat niet op voor het tiende afweermecanisme (volgens de telling van Anna Freud, zie hieronder), de sublimatie. Deze buigt de drift om naar iets aanvaardbaars. Sublimatie is een gezonde verdediging die niet mechanisch, niet onbewust, doch door toedoen van de vrije wil plaatsvindt. Spinoza's inzicht, dat een neiging *alleen door een nog sterkere neiging* te overwinnen is, is hiermede niet in strijd, want het sterker maken van een neiging ten opzichte van een andere berust op invloed van de vrije wil — ook al geloofde Spinoza niet helemaal in de vrijheid van de wil.

Mijn impuls om te roken kon ik bijvoorbeeld overwinnen met behulp van een nog sterkere impuls: walging van de geur van volle asbakken. Ik had die walging doelbewust ontwikkeld door er maandenlang dikwijls aan te ruiken, want ik wist dat alleen genotzucht mij van roken zou weerhouden: zucht naar een sterker genot, dat van frisse lucht. Ik oefende me erin, mijn pijp te voelen als een uitlaatpijp die in mij uitmondde.

De negen ego-beschermende afweermecanismen zijn te verklaren als onbewuste en helaas dikwijls averechts werkende uitingen van de overlevingsdrang, of misschien van behoeften aan zelfrespect en aan gevoel van eigenwaarde; zelfs louter narcistische ijdelheid kan hun bron zijn. Ik vat ze in ieder geval als neiging op, niet als wil.

René Girards kritiek op Freuds Oedipuscomplex (Oedipus begeert niet zijn moeder, imiteert slechts zijn vader) neemt niet weg dat Girards theorie van de mimeese uitstekend past in Anna Freuds leer van de tien afweermecanismen. Mimeese is op te vatten als identificatie en introjectie, bijvoorbeeld de afweer tegen de zwaar drukkende verantwoordelijkheid voor een persoonlijke keuze. Die druk wordt als bedreiging gevoeld en door middel van het mimetisch volgen van andermans keuze afgeweerd. Wie dezelfde partner begeert als haar of zijn rivaal, deelt de verantwoordelijkheid voor die keuze met die rivaal. Een geheel eigen begeerte volgen schijnt een te hachelijke onderneming. Stel je voor dat de keuze verkeerd uitpakt! Duidelijker nog wordt dit afweerkarakter bij de mimetische gehoorzaamheid die oorlog mogelijk maakt. Zelden ging een ondergeschikte op eigen houtje de vijand te lijf. De weinigen die dat waagden zijn wegens insubordinatie veroordeeld of als grote helden bezongen.⁶⁵⁰ 'De ziel van de krijgsmacht is gehoorzaamheid,' dus onverantwoordelijkheid, mimeese. Spontane agressie te velde is niet toegestaan, alleen mimetisch gehoorzamen. 'Elke actie staat onder bevel.'⁶⁵¹

Regelmatig hoort men over het gevaar van 'overslaan van het conflict

⁶⁵⁰ Jonathan, in 1 Samuël 14:1-45.

⁶⁵¹ Mao Zedong, *Guerilla-oorlogvoering*, Amsterdam 1965, p. 109.

naar andere landen.’ Deze beeldspraak, alsof het een brand betrof, getuigt van enig besef van de mimetische structuur van de oorlog. Zodra bij ondergeschikten dit vage besef een helder inzicht wordt, leidt het tot eigenmachtig optreden, dienstweigering, desertie en burgerlijke ongehoorzaamheid. Daaruit volgen herwonnen verantwoordelijkheid van de soldaten en problemen voor de krijgsheren.

Het vitale belang van gezonde, rechtmatig ontplooid neigingen is mooi verbeeld in Gurdjieffs allegorie van de reiskoets.⁶⁵² Het lichaam is de koets, getrokken door de neigingen: de paarden; in toom gehouden door het verstand: de koetsier, in dienst van de vrije wil: de reiziger. Helaas gaat het soms verkeerd: de reiziger laat zich willoos meevoeren en let niet op de slapende koetsier; de paarden gaan hun eigen gang en de koets verongelukt.

§ 10.2. GESTOORDE ONTWIKKELING EN OPHEFFING VAN DE STORING

De ontwikkelingsstoornis die in haar politieke verschijningsvorm door president Dwight D. Eisenhower als militair-industrieel complex ontmaskerd is, werd in haar psychische verschijningsvorm door de psychiaters James Masterson en Ralph Klein gediagnosticeerd als complex van bestraffing en beloning.⁶⁵³ Zo onmogelijk als het in de twintigste eeuw is geworden om het ‘recht van de sterkste’ te blijven erkennen, zo ondenkbaar⁶⁵⁴ is voor mij dat straf en loon, zulke kind-onwaardige, animale

⁶⁵² P. D. Ouspensky, *Op zoek naar het wonderbaarlijke* (In search of the Miraculous) 3e druk, Wassenaar 1975, p. 54: Gurdjieff schetst de gezonde mens als lichaam, gehoorzaam aan emoties, op hun beurt geleid door verstand, dat bestuurd wordt door wil. Elders in dit boek gebruikt hij hiervoor het beeld van een reiskoets, getrokken door paarden, bestuurd door een koetsier die de opdracht van een passagier uitvoert.

⁶⁵³ James F. Masterson, *The narcissistic and borderline disorders*, New York 1981 p. 182: ‘A most important task of the working-through phase is the mastery of the talionic impulse — that deepest and most ancient of human impulses to exact revenge by taking pleasure in inflicting on others the hurt one has experienced; or as the Bible expressed it: an eye for an eye and a tooth for a tooth.’ Het complex van beloning en bestraffing is voor zover ik kon nagaan het scherpst geanalyseerd door Ralph Klein in: James F. Masterson & Ralph Klein, *Psychotherapy of the Disorders of the Self*, New York 1989 p. 283 vv.: Projective identification involving the rewarding (belonende) and withdrawing (straffende) object relations units.

⁶⁵⁴ ‘Ondenikbaar’ betekent hier: redelijkerwijs niet te verwachten. Voorstelbaar is het helaas wèl, als de huidige verdwazing en stagnatie voortduurt. De talrijke voorboden van een kentering geven echter grond voor de hoop op een renaissance van de publieke moraal, een ‘beschaving van de rechtspersoon’ (Dorien Pessers, op p. 428, noot 638)

machtsmiddelen, in de 21e eeuw als menswaardige educatieve, sociale, politieke of economische bestuursinstrumenten aanvaard zullen blijven. Vervanging door betere zou nog niet eens de pijnlijkste zijn onder de consequenties van gelijke rechten en gelijke menselijke waardigheid.

Wat *loon* betreft zijn nu al twee dingen duidelijk. 1) Onrechtvaardige loonverschillen bij hetzelfde werk (tussen lage- en hoge-lonen-landen zijn die verschillen zeer groot) hebben de ideologie van 'loon naar werken' terecht achterhaald. Loon en werk zijn niet meer gekoppeld. Arbeidsloos inkomen (sociale uitkering) en onbetaalde arbeid (vrijwilligerswerk) zijn als rechtmatig erkend. 2) De grootscheepse vervanging van mensen door apparatuur (massawerkloosheid) maakt de koppeling van inkomen aan arbeid tot een speciaal geval, alleen mogelijk bij een nieuwe bevoorrechte klasse: die der betaald werkenden.

Deze ontkoppeling van arbeid en loon schept een enorm probleem en onze sociale wetgeving kan deze structurele werkloosheid steeds minder toedekken. Het probleem is dat miljoenen mensen ook bij voldoende werkkraft, werklust en bekwaamheden daaraan geen minimuminkomen meer kunnen ontlennen.

De voor de hand liggende oplossing, namelijk koppeling van inkomen aan mensenrechten (een basisinkomen voor ieder ongeacht prestatie), is wel bepleit maar nog niet gerealiseerd. Oorzaak daarvan lijkt me, dat zo'n basisinkomen niet alleen de sociale wetgeving overbodig zou maken — wat veel mensen en geld vrij zou maken voor nuttig werk — maar tegelijk daarmee ook het controle-apparaat wegvaagt dat aan die wetgeving verbonden is en de afgedankte mensen *regeerbaar* houdt door ze in diverse belangengroepen verdeeld te houden. Een politieman vertelde me dat reeds een demonstratie van een paar duizend eensgezinde studenten buitengewoon angstaanjagend is voor een Mobiele Eenheid die hun marsroute beveiligen moet. De vrees, dat Nederland onregeerbaar zou worden, is door politici talloze malen geuit.

Toch wordt op overheidsniveau de oplossing overwogen van een basisinkomen voor allen. Men ziet identificatieplicht, verscherpte en toenemende persoonscontrole, versterking van politie en gevangenis capaciteit als waarborgen voor voldoende regeermacht om opstanden te voorkomen. Reeds besteden de Verenigde Staten een veelvoud van de onderwijsbegroting aan gevangenen.

Men doet dit laatste overigens tegen beter weten in. De politiestaat kan zich niet handhaven. Dat blijkt onder meer uit een verslag van negen jaren onderhandelen over de Verklaring ter bescherming van mensenrechten-

verdedigers.⁶⁵⁵ De delegaties van China en Cuba konden hun tegenwerpingen niet staande houden tegenover de argumenten van vierentwintig andere delegaties alsmede van Amnesty International en de International Commission of Jurists. Maar al faalt nu de politiestaat in de Derde Wereld, bij ons zal ze aanzienlijk langer duren. Hier is ze in opkomst! Soms denk ik: politiek zijn wij de Derde Wereld en zij de Eerste.

Over *straf* (gelegitimeerde wraak of opvoedingsonmacht) schreef Masterson: ‘Wat gebeurt er, zult u wellicht vragen, met die woedende drang naar wraak? Een deel wordt ontladen in de therapie en een deel wordt gesublimeerd en ontladen door actief ondersteunen van diverse sociale projecten en groepen die een persoonlijke betekenis krijgen: armen, achtergestelden, gehandicapten, mensen die onbehoorlijk of onrechtvaardig behandeld zijn door overheid of samenleving. Soms worden deze groepen of projecten gecombineerd en voor een carrière gebruikt — de journalist die de corruptie van politici onderzoekt, de advocaat die de armen en machtelozen verdedigt, de vakbondsleider die de kapitalisten bestrijdt, de schrijver die het kwaad in de maatschappij aan de kaak stelt.’⁶⁵⁶

Toen 26 eeuwen geleden zo’n geavanceerde therapie en zulke respectabele carrières nog niet bestonden, werd een deel van de wraaklust gesublimeerd en ontladen in de religieuze projectie: ‘Mij is de wrake, ik zal het vergelden, spreekt de Here.’⁶⁵⁷ De goddelijke Wraak was overigens slechts een der bijzondere taken van de door Bonhoeffer beschreven Lückenbüßer, de door religieuze fantasie gecreëerde uitzendkracht naar de hemel voor een vacature in goddelijke werkzaamheden. Precies zoals ‘de Oedipus van Freud slechts een bijzonder geval is van de mimetische rivaliteit’ die Girard heeft beschreven.⁶⁵⁸ Mijn conclusie: straf was in onze cultuur zesentwintighonderd jaar een probleem dat nu opgelost is.

Op de behoefte aan straf ga ik hier niet in; het is een bekend afweermechanisme (identificatie met de agressor).

Intussen blijft schulderkenning een noodzakelijke voorwaarde voor vergiffenis. Emmanuel Gasa, adviseur van President Pasteur Bizimungu, bericht uit Rwanda: ‘De internationale gemeenschap vertelt ons steeds maar: werk aan verzoening, maar zij wil niet begrijpen dat tribunalen daar een essentieel onderdeel van zijn. Verzoening is onmogelijk zonder be-

⁶⁵⁵ Het verslag is gepubliceerd in 1994 door de International Service for Human Rights te Genève. De Verklaring inzake Mensenrechtenverdedigers werd door de Commissie voor de Rechten van de Mens aangenomen op 3 april 1998.

⁶⁵⁶ Masterson, aangehaald werk (1981), pp. 188 v.

⁶⁵⁷ Paulus, Romeinen, 12:19, citaat uit Deuteronomium 32:35, geschreven vòòr 650 v. Chr. (Statenvertaling).

⁶⁵⁸ René Girard, *Dubbels en Demonen*, Tielt 1995, p.30.

rechting. Als straf uitblijft, volgt onherroepelijk wraak.' Rakiya Omaar, die voor de Britse mensenrechtengroep African Rights onderzoek doet in Rwanda, voegt eraan toe: 'Ik geloof niet dat de overlevenden bezwaar hebben tegen vergiffenis. Waar ze bezwaar tegen maken is, dat hun wordt gevraagd te vergeven terwijl de moordenaars niet om vergiffenis vragen.'⁶⁵⁹

De bruikbaarheid van loon en straf ter besturing van levende wezens berust natuurlijk al honderdduizenden jaren op hun behoefte aan voedsel en veiligheid en op hun neiging, pijn te mijden. Die bruikbaarheid blijft echter bij gezonde, vrije mensenkinderen beperkt tengevolge van hun vermogen om organische behoeftebevrediging uit te stellen ten gunste van een meer gecompliceerde behoefte, zoals bijvoorbeeld een rechtseis. 'Dan maar een boterham minder, maar ik laat niet over me lopen!' Dit vermogen tot gebrek lijden wordt zeer versterkt als mensen het misbruik doorzien dat door manipulatie van hun vitale behoeften gemaakt wordt.

Reeds lang is bekend, dat mensen niet voor het geld maar ondanks het geld werken. Amerikaanse vrouwen wie gevraagd werd wat hun de meeste voldoening schonk, hun huishouding of hun betaalde baan, antwoordden eenstemmig: de huishouding!⁶⁶⁰ Evenzo antwoordden mannen dat de betaling geen factor was in de voldoening die hun werk schonk; integendeel: een 'dissatisfying factor.' Geld kan wel de pijn verzachten maar ook de pret bederven. Het mooiste is natuurlijk als je tegen je werkgever kunt zeggen: ben je gek, ik hoef hier geen geld voor te hebben, ik vind het leuk om voor je te doen.

Als honger en vrees dus niet langer in aanmerking komen, blijven er dan nog neigingen over die sterk genoeg zijn om voor bestuursdoeleinden gebruikt te worden? Met andere woorden: waar moet de regeermacht op berusten als ontwapening en sociale mensenrechten hun beslag krijgen?

Jesaja gaf hier een steekhoudend antwoord op. Hij zag het regime van de toekomst 'gegrondvest op recht en gerechtigheid.'⁶⁶¹ Ontging het hem dan, hoe zwak het rechtsgevoel van de meesten was, vergeleken met de seksuele cultus die zijn cultuur domineerde? Of, om in onze tijd te blijven: waarom haakt reclame in op seks en niet op rechtsgevoel, als dat zo'n sterk motief in de mensen is?

⁶⁵⁹ Reportage van Koert Lindijer in NRC-Handelsblad, Zaterdags Bijvoegsel, 11-2-'95, p.1.

⁶⁶⁰ Colette Dowling, *Het Assepoestercomplex*, Amsterdam 1981 (vert. O. Salzmann) p. 185. En op p. 238 citeert zij uit een onderzoek van de feministische geschiedkundige Julie Jeffrey onder pioniersvrouwen: 'het was het huishouden dat hun leven een doel gaf.'

⁶⁶¹ Jesaja 9:6.

Jesaja zag wel degelijk hoe zwak het rechtsgevoel in de meeste mensen was, vergeleken met de seksuele rage van zijn tijd. Hij beschouwde dit echter niet als een onveranderlijk natuurgegeven; hij was een cultuur-criticus en verwachtte een herstel van het rechtsgevoel. Ook wij kennen mensen wier rechtsgevoel zoveel sterker was dan al hun andere gevoelens, dat zij hun leven en dat van hun geliefden waagden (niet: offerden!) om negers, joden, deserteurs of andere onrechtmatig vervolgd voort te helpen. Hun invloed is duurzaam, het deprimerende cynisme is tijdelijk.

Mede daardoor neemt de hypocrisie toe. Militaire interventies krijgen een andere naam: humanitaire vredesmissies. Aan hun effect te zien is hun doel nog hetzelfde gebleven: de oorlog te beschermen tegen de vrede. De absurditeit hiervan behoeft geen verder betoog.

En de reclame zal zich heus wel haasten om aan het rechtsgevoel te appelleren, zodra opiniemakers dat verleidelijk genoeg hebben gemaakt door het recht zijn fundamentele plaats terug te geven. Reeds propageren dictators de mensenrechten; vredestichter Gorbatsjov deed dat met succes in 1987. Moordenaar Soeharto probeerde hetzelfde in 1994 maar niemand geloofde hem en Amnesty International ging rapporten over zijn moorden publiceren. Verslagen van de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens te Genève en haar Subcommissies en Werkgroepen bevatten een overvloed aan bewijsmateriaal om delegaties van veel regeringen van mensenrechtenhuichelarij te beschuldigen.⁶⁶²

Met het doorbrekend licht⁶⁶³ van de Rechten van de Mens nadert onze bevrijding. De creativiteit, de literaire cultuur en het zelfstandig denken zullen dan eveneens gerehabiliteerd worden omdat de rechtsbasis daarvoor niet langer zoek is.⁶⁶⁴

§ 10.3. OVER LIEFDE

Kritische hoogachting en rechtvaardige liefde zijn gebeurtenissen, geen

⁶⁶² Bijvoorbeeld: *Draft Declaration on Human Rights Defenders, an Analytical Study*, 122 pp., in: *Documentation* (the indispensable supplement to The Monitor, Special Edition December 1994, Editor A. C. Zoller, International Service For Human Rights, 1 Rue Varembé, Geneva 20 Zwitserland).

⁶⁶³ Hosea 6:5: 'Daarom heb ik er met de profeten op ingehakt, heb ik hen gedood met de woorden van mijn mond. De oordelen over u waren *een doorbrekend licht*. Want in trouwhartigheid stel ik belang en niet in slachtoffer, in godskennis en niet in brandoffers' (eigen vertaling.)

⁶⁶⁴ Deze diep ingrijpende veranderingen zullen pas mogelijk worden door mondialisering van het onderwijs; zie: Robert Muller, *De geboorte van een wereldbeschaving*, Den Haag 1994 (vertaling van: *The Birth of a Global Civilization*, Anacortes WA 1991). Muller was Adjunct-Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties en is sinds zijn pensionering kanselier van de University of Peace in Costa Rica.

abstracties. Liefde is wereldwijd herkenbaar verbeeld, verklankt, verhaald en verfilmd door grote en minder grote kunstenaars, maar er is geen theoretisch begrip van te vormen. Toen grootmeesters als Kierkegaard, Nietzsche, Dooyeweerd en Bonhoeffer het toch probeerden, merkten zij dat dit hen voorbij het terrein der ethiek voerde.⁶⁶⁵

Liefde in bijbelse zin, rechtvaardige liefde ofwel kritisch respect (men spreekt ook wel van kritische solidariteit) past niet in ons rijtje, is geen abstract aspect naast andere, is geen morele plicht noch ethische maatstaf. Wie liefde zou willen doen opgaan in haar vitaal aspect (als seksuele drang), of in haar rechtsaspect (als recht van de mens) of misschien in haar moreel aspect (als voorgeschreven *gedrag* jegens ouders en gezagsdragers), dan wel in haar esthetisch of ethisch aspect, die verspeelt haar, respectievelijk als seksist, legalist, moralist, artiest of idealist.

Liefde is ook geen koopwaar, noch de spelregel voor de sociale omgang zoals de beleefdheid dat is. Liefde is zelfs geen mensenrecht zoals niet-oordelend respect dat is. Tot voor kort geloofde ik dat liefde temidden der abstracties centraal stond, als een gat in het midden van de wijzerplaat die ons denkraam is, een as waar magnetische velden om draaien, een bron in een dorp. Maar een abstractie kan zo'n centrale rol niet vervullen, ook niet als het een mensenrecht zou zijn. Nu begrijp ik dat liefhebben in ieders hart een drijfveer is die op zichzelf karakterloos is en elke ordenende kracht mist, omdat ze haar zedelijk gehalte pas kan ontlenen aan datgene waaraan ze zich houdt of degene op wie ze zich richt.

Ze is bij de zuigeling allereerst een mimetische en vervolgens ook een erotische drift. Als ze op een magnetisch veld lijkt, dan heeft dat veld een positieve en een negatieve pool. Als ze een bron is, kan ze vergiftigd zijn. Medea's liefde was dodelijk. Freud noemde, evenals Prediker, liefde en haat in één adem. Mimetische of erotische liefde mist op zichzelf elke morele kwaliteit; ze ontvangt die van elders. Maar pure mimeze en pure erotiek bestaan dan ook niet in concreto; ze zijn een kant van de zaak, een abstract aspect van concrete liefde. En pure morele bewogenheid mist weer fysieke kracht . . .

Intussen is liefdebetoon (in de zin van respectvol gedrag) onmisbaar. Zonder liefdebetoon kan niemand leven, zonder 'tender love and care (t.l.c.)' kan geen zuigeling in leven blijven. 'Zonder vrienden kan ik

⁶⁶⁵ Kierkegaard stuitte in zijn denken over liefde op een 'teleologische suspensie van het ethische'; Nietzsche schreef zijn 'Jenseits von Gut und Böse' en Bonhoeffer stelde vast: 'Das Wissen um Gut und Böse scheint das Ziel aller ethischen Besinnung zu sein. Die christliche Ethik hat ihre erste Aufgabe darin, dieses Wissen aufzuheben.' (Bonhoeffer, *Ethik*, München 1956, p. 129). Ook bij Dooyeweerd gaat liefde alle aspecten te boven.

niet.⁶⁶⁶ Helaas niet! Of: gelukkig niet! Dat hangt er maar van af, wat voor vrienden; beter gezegd: welke kwaliteit vriendschap.

Het hangt ervan af . . . Immanuel Kant vatte dit soort voorwaardelijkheid in een term: transcendentiaal. Ik denk dat kritisch respect een transcendentale voorwaarde is voor leren, een ‘sleutel der kennis’ (Lucas 11:52). Maar dat is dan een ethische kennis waar je niet rijk van zult worden (de boom der kennis van goed en kwaad waar je niet van zult eten).

Met deze laatste gedachtengang keren we terug naar de ene, concrete werkelijkheid waarin alles met alles in verband staat, waarin vooronderstellingen onmisbaar en onzichtbaar (resp. onhoorbaar) blijven, de werkelijkheid waarin de liefde in het hart van de mensen het weefsel van hun ervaring bijeenhoudt — óf uiteenscheurt. Dit laatste gebeurt als de liefde onrechtvaardig is — zoals de discriminerende liefde van aartsmoeder Rebecca of de gekwetste liefde van de razende Medea.

Het verhaal in Genesis 27 vertelt, hoe ver Rebekka ging in het bevoorrechten van haar al te gehoorzame zoon Jacob, misbruik makend van de blindheid van haar man, met volstreekte minachting voor diens laatste wil en het geldende erfrecht, ten koste van haar oudste zoon Ezau. Dit scheurde de familie uiteen en tot de huidige dag ‘spannen de kinderen van Ezau zich krachtig in om het juk van de kinderen van Jacob van hun hals te rukken’ (ingevolge de belofte van Genesis 27:40b). Men ziet: van de rechtvaardigheid van de liefde hangt af of ze integrerend dan wel desintegrerend werkt. ‘Een mens kan heel wat zonden begaan in de liefde; geen macht in ons bestaan is donkerder en groter’ constateerde mijn leermeester C. W. Mönnich.⁶⁶⁷

Als postuum eerbetoon en dankbetuiging aan de drie auteurs van de volgende bijbelteksten vermeld ik hen als vindplaatsen, bronnen waaruit ik put. De idee van liefdebetoon als levens- en kennisvoorwaarde ontleen ik aan Mattheüs: ‘Hieraan hangt de ganse Tora en de Profeten’⁶⁶⁸ en de idee van het hart (Hebr.: *lef*) als vitale oorsprong van de liefde in elk mens ontleen ik aan Paulus en Jeremia (Deuteronomium is anoniem).

Paulus’ gedachtengang begint zo: ‘Wanneer toch *niet-joden* die de Tora niet hebben, van nature doen wat de Tora gebiedt, dan zijn dezen, ofschoon zonder Tora, zichzelf tot Tora’. (Het Hebreeuwse ‘tora’ betekent aanwijzing. Het heeft dus niets autoritairs. Hier staat het in een wel zeer anti-autoritaire betekenis: ‘zichzelf tot wet’, ‘*heautois nomos*’, door Bonhoeffer en Schillebeeckx vertaald als ‘autonomen’.) Paulus vervolgt dan: ‘Immers, zij tonen dat het werk van de Tora in hun *harten* geschreven is,

⁶⁶⁶ Lennart Nijgh, *Voor de overlevenden*, Amsterdam 1966, p. 65.

⁶⁶⁷ C. W. Mönnich, *Pelgrimage*, Amsterdam 1953, p. 158.

⁶⁶⁸ Mattheüs 22:40.

terwijl hun geweten medegetuigt . . .⁶⁶⁹ Zó herinnerde Paulus de eerste generatie joodse en andere christenen aan een profetie van Jeremia⁶⁷⁰, dat JHWH⁶⁷¹ zijn Tora in de harten van *Israël* wilde schrijven. Of stond ze dààr al in?⁶⁷² Echt iets voor de apostel der niet-joden!

Indien men liefdebetoon wel als levensvoorwaarde erkent maar als theoretische samenhang niet kan denken, zijn er wel zestien andere samenhangen theoretisch denkbaar. Dikwijls is één ervan bepleit als alomvattende samenhang. Men kan bijvoorbeeld de economie of slechts één distributiefactor, de markt, als samenhang kiezen. In dat geval kan men recht baseren op macht, zoals evenzeer gebruikelijk in moderne kapitalistische als in antieke roversstaten, en macht baseren op wapengeweld dat op zijn beurt door de markt gegarandeerd en gefundeerd wordt (zolang de vorst genoeg soldaten kan huren, kan hij regeren). Men kan aan elk aspect die fundamentele plaats geven, die de Rechten van de Mens aan vrijheid en aan recht geven.

Het geloven, evenals het denken, staat ieder vrij. Ieder ontwerpt haar of zijn eigen denkraam of neemt het over van anderen. Maar ieder die zich de werkelijkheid voorstelt als geconcentreerd in één harer aspecten en aldus absoluut stelt iets wat relatief is, krijgt te maken met de werking van de door Dooyeweerd ontdekte ‘religieuze concentratiewet’: tegenover elk absoluut gesteld aspect zal een ander aspect absoluut gesteld worden om die scheefftrekking te corrigeren. De geschiedenis van het denken ziet er uit alsof alle aspecten beurtelings gelijke rechten op absoluteitheid doen gelden: een tronendans der disciplines!

Voorbeelden: Eco-fascisme is de reactie op economisme. Of: wie de vrije wil absoluut stelt, roept als reactie dwang op, dus verliest vrijheid. Als ik vrijheid de enige samenhang in de aspecten der ervaring noem, dan maak ik vrijheid daarmee niet absoluut, integendeel, ze is het signalement der relativiteit, gelijkwaardig met gedachteloosheid. Ik denk aan een lied van Alphons Diepenbrock:

Reste ignorante. Ne pense pas.
Chante. N’aime que la beauté.
Et qu’elle soit pour toi toute la vérité.⁶⁷³

Dus toch een ‘balance des contraires’? Ja, in een gedachteloze wer-

⁶⁶⁹ Romeinen 2:14 v.

⁶⁷⁰ Jeremia 31:33.

⁶⁷¹ Onuitsprekelijke godsnaam in de Hebreeuwse bijbel.

⁶⁷² Deuteronomium 30:14 en Jesaja 51:7.

⁶⁷³ Berceuse, d’après un poème de Charles van Lerberghe. A. Diepenbrock, 1912.

kelijkheid, dus anders dan bij Proudhon (zie p. 59).

Terwijl ik zo vrij ben om van slechts één werkelijkheid uit te gaan, respecteer ik andermans vrijheid die hem toestaat om twee werkelijkheden te denken — en blijkens de mensenrechten niet toestaat om deze gedachte voor oorlogspropaganda te gebruiken! Ik kan niet anders; tegelijk met de vrijheid van alle mensen respecteer ik ook de grenzen die zij daaraan hebben willen stellen. En een van die grenzen is het verbod op oorlogspropaganda, vastgelegd in art. 20 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten van de Mens. In ons in dat opzicht onderontwikkelde land is, evenals in andere landen met belangrijke wapenindustrie, dit verbod niet van kracht hoewel de Koude Oorlog allang voorbij is.

Voor mij is vrijheid het criterium van de wil en, daarmee, van de werkelijkheid zoals men die *wil* zien. Als ik zo vrij ben om de ervaren werkelijkheid in begrippen te willen vatten, merk ik telkens dat het gebied van mijn belangstelling ('Gegenstand') op zijn beurt zo vrij is om tegenstand te bieden en zich daaraan te onttrekken. De werkelijkheid scheept mij af met haar abstracte aspecten en het geheel ontglipt mij, zoals een vrije vogel met achterlating van wat veertjes ontglipt aan wie haar wilde vangen.

Naar de criteria der aspecten kan ik evenals Dooyeweerd slechts raden (zie noot 11 op pag. 26). Zo stuit mijn denken overal op vrijheid: zowel in mijzelf als om mij heen. Niet op liefde. Liefde is geen criterium van iets maar een kracht tussen mensen die voor zulke abstracte begrippen allang op de vlucht zou slaan. 'L'amour est un enfant timide.'⁶⁷⁴ Trouwens, het meeste kwaad dat mensen doen wordt vermoedelijk uit liefde gedaan. De atoombom is ontwikkeld door vurige pacifisten. De levenskracht van de grootste en efficiëntste terroristische organisaties van het eind van de 20e eeuw, de regeringen van de Verenigde Staten en van China, is de vaderlandsliefde van hun onderdanen. Bij minder machtige schurken (Pinochet) zien we hetzelfde. Daarom faalt een gezindheidsethiek.

Rechtvaardige liefde respecteert de vrijheid van de wil, zonder welke ze zich niet kan bewegen. Ze discrimineert niet, omdat ze gelijkwaardig maakt. Ze beschuldigt niet omdat ze geen macht of geld nodig heeft. Ze is zelf alle macht, alle waarde. Ruimte heeft ze nodig, speelruimte, zodat ze vrij spel heeft, buiten bereik van wetten want ze is zichzelf tot wet, autonoom. Vrijheid en gelijkheid zijn slechts aspecten van de broederschap, de liefde zelf.⁶⁷⁵

⁶⁷⁴ Bergerette, Frans volksliedje.

⁶⁷⁵ Nawal el Saadawi zegt: 'Islam, God, is voor mij vrijheid, gelijkheid en liefde. Religie is niet een tekst uit een boek maar een manier van leven. Een manier van

Zijn niet ook de overige dertien criteria aspecten van de liefde? Ja, maar daarmee vallen ze dan ook meteen buiten elke mogelijke theorie. Zo wordt inderdaad aannemelijk dat liefde een sleutel is die (niet mijn denken, alleen mij) kennis laat maken met, toegang geeft tot de mens, de ware menselijke werkelijkheid, die Jezus ‘gods koninkrijk’ noemde. Hij gebruikte een politieke term omdat hij als rechtgeaard profeet allereerst politiek gemotiveerd was: ‘God heeft zijn zoon . . . gezonden om de wereld . . . te redden.’ (Joh. 3:17)

Met het woord ‘sleutel’ bedoelde hij dus niet een filosofisch principe. Dat zou trouwens ondenkbaar zijn omdat liefde niet tegelijkertijd en in hetzelfde opzicht aan alle zestien criteria van de ervaringsaspecten beantwoordt. Liefde is derhalve ongeschikt om eenheid van de werkelijkheid filosofisch te funderen. Jezus bedoelde de kritische vrije liefde (‘het oordeel en de liefde van god’) die mensen bevrijdt van dwang en frustratie. Freud wees er weliswaar op (in zijn brief aan Einstein) dat liefde en haat ‘misschien in een primordiaal verband staan met de polariteit van aantrekking en afstoting die op uw terrein een rol speelt’ maar we zagen al dat het denkraam wel meer analogieën vertoont tussen natuur en cultuur. Kritische liefde is een relatie, vrijheid haar voorwaarde én haar uitwerking. Ze is de sleutel die toegang geeft, niet tot theoretisch inzicht in de Tora, wel tot de vervulling ervan.

Als de liefde niet discrimineert, wil dat natuurlijk niet zeggen dat ze wel met iedereen naar bed wil die dat wil. Non-discriminatie is een recht, seksueel contact niet — ofschoon een vitale behoefte. Als seksueel contact een universeel geldend mensenrecht zou zijn, dan zouden hoer en schandknaap overal te allen tijde evenzeer gerespecteerde beroepen geweest zijn als bakker of rechter. In werkelijkheid is het niet-discriminerende, universele van de liefde niets anders dan het koele principe van het recht, gelymboliseerd in de blinddoek van Vrouw Justitia: de fundamentele gelijkheid in rechten van alle mensen. In de Tora komt deze gelijkheid ter sprake in het gebod ‘je vreemdeling liefhebben gelijk jezelf’, in de evangelies als ‘je vijanden liefhebben’. In beide uitdrukkingen is, zoals Spinoza al eerder dan Lapide opgemerkt had, slechts de mensenrechtelijke betekenis ‘respecteren’ bedoeld, slechts het rechtsaspect van de liefde: liefdebetoon. Het gaat in de Wet van Mozes, dus ook in het liefdegebod, over een staatswet, zei Spinoza.⁶⁷⁶ Het betreft hier inderdaad een grondwet voor koningen, geen manipulatie van gevoelens.

leven gebaseerd op vrijheid, gelijkheid en liefde.’ (Interview in Lekker Fris nr. 38, februari/maart 1993, p. 4, met verkeerd gespelde naam: Sadaawi).

⁶⁷⁶ Spinoza’s Werken I, *Godgeleerd Staatkundig Vertoog*, Amsterdam z.j. (1894) p. 45 v.

In het Nieuwe Testament, toen de Heilige Geest nog de eerste persoon — zo leert Pelagius ons — en niet de derde persoon van een goddelijke drieëenheid was, wordt die liefde ook wel genoemd ‘de geest’ of ‘de heilige geest’. Zo schreef Paulus bijvoorbeeld: ‘Niemand kan zeggen: Jezus is *Kurios*, dan door de heilige geest’.⁶⁷⁷ ‘Kurios’ was een titel van de keizer. Die titel werd door joden ook gebruikt om hun god ermee aan te duiden in hun Griekse bijbelvertaling, de Septuaginta. In de Nederlandse bijbels is ‘Kurios’ nogal onschuldig vertaald als ‘heer’ maar ze betekent regeringsleider. Het is een politieke waardigheid die de eerste christenen (gepolitiseerde joden) de keizer niet gunden. Zij gunden die titel alleen aan hun god of diens gemachtigde, de Christus. Er is veel moed voor nodig geweest om dat in het Romeinse keizerrijk hardop te zeggen, veel mensenliefde, veel ‘heilige geest’ dus.

Veel mensen herkennen niet dat György Konrád precies hetzelfde betoogde als Paulus: ‘iedereen die het tegenovergestelde zei van wat de machthebbers beweerden, die deze machthebbers irriteerde, was een fatsoenlijke kerel.’⁶⁷⁸ Het sociale aspect van de liefde is het fatsoen. Bij Konrád zijn de rechten van de mens de fatsoensmaatstaf. Respect voor rechten van de mens spéelt men niet als er zoveel straf op staat. Dan is dat respect geloofwaardig, betrouwbaar. Maakt dat de hele kerel ‘fatsoenlijk’, niet alleen zijn houding? Wie zijn leven waagt voor zijn politieke overtuiging, speelt in ieder geval niet. Uit zulk optreden spreekt geen schijnheilige geest.

Tot welk aspect zou men deze mensenliefde kunnen herleiden? Welk criterium? Vrijheid? Gelijkheid? Macht? Of zijn dat haar kinderen? De liefde is óf te bescheiden óf te eigenzinnig om norm te kunnen zijn. Tot één der normatieve ofwel culturele aspecten is ze niet te herleiden. Tot de natuur dus. Ze is een kracht, die moed geeft aan velen, anderen de dood in jaagt; soms veroorzaakt ze een politiek incident dat mogelijkwerwijs politie-optreden uitlokt, zoals de evangeliën en de ervaring leren. Als ze tot één aspect herleid moet worden, dan mag ze een drift heten, een neiging, met het meercellig organisme als criterium. Een vereniging of een organisatie kan niet liefhebben, evenmin als een steen. Planten houden van licht; ‘houden van,’ liefde, is iets organisch. Maar rechtvaardige liefde kan niet tot één van de aspecten herleid worden: zij is praktijk.

Erotische liefde is een constructieve kracht in een mens als die mens wil. Dit geldt zowel voor opgevatte liefde als voor ondervonden liefde. Haar kracht is vaak sterker dan de wilskracht. Haar integriteit is slechts

⁶⁷⁷ I Corintiërs 12:3.

⁶⁷⁸ György Konrád, De melancholie van de wedergeboorte (8e Van der Leeuw-lezing dd. 19 Oktober 1990), Amsterdam 1990, p. 16.

deze, dat ze de gehele mens in beslag neemt, totaal: hart, ziel en alle energie. Haar integriteit is beslist niet van morele aard; ze kan over lijken gaan. Ook naar buiten toe is ze totaal: ze aanvaardt geen onderscheid en heult met de vijand als dat haar zint.

Van dat totalitaire karakter lijkt de Tora handig gebruik te maken: ‘Een vreemdeling in uw land zult gij liefhebben als uzelf, want gij zijt vreemdelingen geweest in het land Egypte’ en ‘Gij zult JHWH uw god liefhebben met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw kracht.’⁶⁷⁹ Maar vergis u niet: het gaat over respect. Een staatswet kan nooit méér eisen dan dat; zelfs niet in de theocratie van de Tora die een staat zonder volledige godsdienstvrijheid was.

‘Gij zult’ en vooral het Duitse ‘Du sollst’ ziet er overigens uit als een bevel terwijl het Hebreeuws geen imperatief kent en zich behelpt met infinitief en futurum. Het Vlaams leent zich m.i. beter om dit Hebreeuws te vertalen: ‘Gij gaat JHWH uw god liefhebben’. Het gebod is belofte, prospectus; ja zelfs, zoals Bonhoeffer en Lewis ontdekten, een verlov. Politiek gezien is het een verkiezingsbelofte. Vandaar de niet-autoritaire vertaling ‘aanwijzing’ voor Tora, in navolging van Buber en Rosenzweig, die ‘Weisung’ als vertaling geven. Vandaar ook de ontwikkeling van imperatieve theologie tot bevrijdingstheologie. Maar dit alles terzijde gelaten, los van alle theologie en woordenboeken, rijst de vraag: is de formulering als gebod, als goddelijk bevel (het Griekse ‘*entolè*’ betekent bevel!) niet het gevolg geweest van een religieuze vermomming, een code waaronder deze politieke bevrijdingsboodschap vele eeuwen lang alle censuur kon passeren?

Deze suggestie berust op fenomenologische analyse van de structuren van de bijbelse literatuur. De religieuze elementen in de bijbel lijken sterk op een baard van sinterklaas die aan één kant losgelaten heeft en scheef hangt. Zo scheef dat een ernstig onderzoeker als Bonhoeffer niet-religieuze interpretatie van de bijbelse begrippen urgent achtte.⁶⁸⁰ Girard ook, zie § 3.3. ‘In dat spoor dan ook verder!’ (Paulus, Philippenzen 3:16))

Ik weet dat het mijn goed recht is te geloven in vrijwillig en rechtvaardig liefdebetoon. Mijn godsdienstvrijheid laat me dat toe mits ik daarmee anderen geen kwaad doe. Of ik aan die voorwaarde voldoe staat te bezien, want mijn geloof in liefde ontleent zijn kracht aan diepe emoties van ontsteltenis over laaghartig bedrog en van pijn om wrede minachting en mishandeling van mensen. Mijn hele denkwerk drijft op twee negatieve emoties: ontsteltenis en pijn.

⁶⁷⁹ Leviticus 19:34 en Deuteronomium 6:5.

⁶⁸⁰ Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, München 1952, p. 183 (brief van 5-5-44) en verderop herhaaldelijk.

Een schande is dat niet. Abélard, een onafhankelijk denkend theoloog in de 12e eeuw, interpreteerde de vreugde over het optreden en de ontsteltenis over de dood van Jezus als de therapeutische schok die mensen losrukt uit hun aanpassing aan de wereld en zo verlost van hun zonde. De volkomen openbaring van gods liefde wekt de wederliefde van de mensen en dat is hun redding. Met deze medische interpretatie had hij de kerk kunnen bevrijden van de religieuze interpretatie van de moord op Jezus als zoenoffer. Maar de kerk wilde niet bevrijd worden; zijn vrijheid kostte hem zijn baan, hij werd gescheiden van Héloïse en gecastreerd; zij vond bescherming in een klooster, hij elders ook.

En de hofprofeet Nathan gebruikte Davids dodelijke verontwaardiging over het bestelen van een arme door een rijke man als shocktherapie. Hij riep: ‘Jij, jij bent die man!’ om David los te scheuren uit de aanpassing aan zijn privileges. Hij had geluk: het lukte, hij kon ‘naar zijn huis’ gaan.

Maar die mannen, Nathan en Abélard, deden wel iets meer dan risico-vrij schrijven; zij waagden hun leven.

Neen, ontsteltenis en pijn, niets moois, destructieve emoties, meer niet; van verontwaardiging en schaamte; niet liefde, hooguit fatsoen. Armzaliger kan het niet. Maar het is niet anders, en met enige niet-gespeelde emoties kan een mens een heel eind komen. Of het ook een eind in de goede richting is, daarover kan alleen de lezer(es) oordelen met bevoegdheid.

§ 10.4. DOOYEWEERDS RELIGIEUZE GEDREVENHEID

De denkende mens wordt ten diepste gedreven door een religieus grondmotief, dat zijn hele denken beheerst, zegt Dooyeweerd. Is dat zo?

Om verder te gaan is hier eerst een toelichting nodig op Dooyeweerds termen ‘geloof’ en ‘religieus motief’. Geloof is bij hem het vakgebied van theologen, het ingewikkeldste van de vijftien theoretische aspecten der praktische ervaring (het ecologisch aspect was toen nog niet ontdekt). Religie daarentegen is bij hem een al of niet dubbelzinnige, al of niet dualistische motivering, een centrale drijfveer, een de mens in zijn hart bewegende dynamiek, een godsdienstig bepaald grondmotief dat aan alle theorie voorafgaat en zich onttrekt — niet aan elke discussie, zoals het pauselijk dogma volgens Paul Moyaert⁶⁸¹ maar — aan wetenschappelijke ana-

⁶⁸¹ ‘Mijns inziens heeft het Vaticaan dat beter begrepen dan de meeste deelnemers’ [aan de VN-bevolkingsconferentie in Caïro, E.S]. ‘Laat ik het zo formuleren. Een morele discussie is: discussiëren over iets waarover uiteindelijk niet te discussiëren valt . . . als alles ter discussie mag staan, dan kun je net zo goed ophouden met praten . . . Ethiek verstaan betekent onder andere: inzien dat je zaken moet doen omwille van de wet. Maar die wet is zelf gegrond in niets.’ Aldus Paul Moyaert in een interview met Marjan Slob. Zie: *Filosofie Magazine*, nov. 1994, p. 20.

lyse, aan theoretische discussie, aan theologische twist. Slechts een transcendente kritiek kan volgens hem rekenschap van het religieus grondmotief geven, door de voor-theoretische uitgangspunten van het denken bloot te leggen.

Zo laat Dooyeweerd het geloof ter bestudering over aan de theologen⁶⁸², maar de (vóór-theoretische) religie houdt hij voor zichzelf, buiten schot. Deze verdwijntruc had Dooyeweerd nodig om het geharrewar met kerkelijke functionarissen die zich geloofsexperts achten te vermijden. (Dit vermijden ook Moyaert en vele anderen sinds Descartes). Datgene wat hem persoonlijk drijft, waaraan hij zijn uitgangspunten en zijn bezieling ontleent, noemt hij religie.

Zijn transcendente kritiek komt in het kort hierop neer, dat iedere denker door een religieus motief gedreven wordt. Evengoed als Brouwers wiskunde met daarop gebaseerde logica wegens diens religieus uitgangspunt tot andere resultaten leidt dan de gangbare Aristotelische logica, komen theologen als Barth tengevolge van hun religieus grondmotief tot

⁶⁸² Dooyeweerd heeft gehoopt op bescherming door geestverwante theologen tegen de *rabies theologorum* (middeleeuwse vakterm voor de razernij der theologen). Zijn kerk had hem al eens van dwaalleer beschuldigd wegens zijn beoordeling van de onsterfelijkheid van de ziel als een heidens bijgeloof. Gelukkig toonde zijn zwager, de theoloog D. H. Th. Vollenhoven, grote belangstelling voor en instemming met zijn denkbeelden. Dooyeweerd was daar maar al te blij mee en schreef bij zijn benoeming tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit minister-president Colijn een dringende aanbeveling voor zijn zwager, om deze tegelijk met hemzelf te doen benoemen. Dat gebeurde. Maar de instemming van Vollenhoven betekende niet veel. Hij waande bijvoorbeeld Plato méér verwant met het evangelie dan Aristoteles. Daarover zei Dooyeweerd tegen mij, nadat hij zijn zwager als laatste van de verjaarsvisite had uitgelaten: ‘zo iemand heeft toch nooit iets van de Wijsbegeerte der Wetsidee begrepen!’ En: ‘Nu werkt hij twintig jaar in mijn buurt en nog weet hij niet dat er individualiteitsstructuren voor entiteiten zijn.’ Zo citeert Van Riessen Dooyeweerd over Vollenhoven, in *Beweging* 58e jaargang no. 3, p. 48. Ook de hooggewaardeerde adhesie van een andere theoloog, J. M. Spier, stelde niet veel voor. Spier schreef bijvoorbeeld in zijn *Inleiding in de Wijsbegeerte der Wetsidee* aan Dooyeweerd de gangbare opvatting toe van een ‘door de zondeval teloor gegaan’ beeld van God in de mens. Deze opvatting is, blijkens het beeld-Gods-argument tegen kannibalisme, mensenoffers en doodstraf in Genesis 9:6, een misvatting van de kwalificatie ‘beeld van God’. Dit is geen morele, doch een sociale kwalificatie, duidend niet op zedelijke onverdorvenheid maar op de macht over de dierenwereld. De tekst van Genesis 1:26 (‘Laat ons mensen maken naar ons beeld, als onze gelijkenis, opdat zij heersen over de vissen der zee’) preciseert dit duidelijk genoeg. Die misvatting is in Dooyeweerds werk dan ook nergens aan te wijzen; Spiers weergave ervan is dus op dit punt incorrect. Toen ik als student Dooyeweerd hierop attent maakte, glimlachte hij afwerend en zei: ach, die man bedoelt het goed.

andere resultaten dan Kuyper. Zo ook alles wat volgens Dooyeweerd's denkraam tussen wiskunde en theologie in ligt. Kortom: hij heeft laten zien dat religieus neutrale wetenschap niet mogelijk is.

Dooyeweerd onderscheidt vier religieuze grondmotieven in het westerse denken: 'stof-vorm', 'schepping-val-verlossing', 'natuur-genade', 'natuur-vrijheid'. Drie tweeledige, dualistische motieven en een drieledig, integraal motief. Zijn meest gedetailleerde studie, 'Reformatie en Scholastiek in de Wijsbegeerte, deel I' (Franeker 1949) maakt het stof-vorm-motief in de Dialogen van Plato en in de vroege Griekse wijsbegeerte zichtbaar. Dit motief, aldus Dooyeweerd, drijft het denken heen en weer tussen zijn beide polen, stof en vorm, die elk voor zich goddelijke absoluteitheid opeisen dus daarbij elkaar uitsluiten: het Dionysische naturalisme en het Apollinische cultuurideaal. Dooyeweerd's alternatief voor deze hartverscheurende tragiek is niet het christelijk aangepaste motief van Thomas van Aquino (natuur en genade) noch het humanistisch motief (natuur en vrijheid), maar het motief van schepping, zondeval en verlossing door Christus Jezus in de gemeenschap van de Heilige Geest.⁶⁸³

Schepping, Christus, Geest? Hier lijkt Dooyeweerd sprekend op Bonhoeffer. Deze associeert hetzelfde drieledige grondmotief van 'schepping-val-verlossing' eveneens met Vader, Zoon en Heilige Geest en ook met Jezus Christus die geboren, gekruisigd en opgestaan is.

Ook Bonhoeffer bestrijdt de religieuze, tragische tweeslachtigheid in het Griekse, christelijke en humanistische denken, gedreven als dat is door een religieuze dialectiek. Evenals Dooyeweerd wil hij een christelijke filosofie in plaats van deze onkritische immanentiefilosofie.⁶⁸⁴ Ook hij stelt in zijn *Ethik* tegenover het 'Zweiraumdenken' een denken in het voetspoor van het Nieuwe Testament, een denken in termen van schepping, val en verzoening (verlossing). Dat is denken over één werkelijkheid, de werkelijkheid van Christus, de geboren, gekruisigde en herrezen Christus.

Zo overwon hij het dualisme met hetzelfde argument als Dooyeweerd, lang voordat New Age het dualisme te lijf ging. Zijn terminologisch verschil met Dooyeweerd is, dat hij de bijbel wil interpreteren op niet-religieuze wijze en Dooyeweerd op niet-theologische wijze. Hier volgt Bonhoeffer de woordkeus van Barth: 'Christus is het einde der religie.' Maar niet de dialectiek van Barth! want die is religieus. En daarin is Dooyeweerd het dan weer met hem eens.

Niet voor niets is Bonhoeffer de enige theoloog na Kuyper, die door

⁶⁸³ H. Dooyeweerd, *Reformatie en Scholastiek in de Wijsbegeerte*, Franeker 1949, p. 30.

⁶⁸⁴ Dietrich Bonhoeffer, *Sanctorum Communio*, London 1963 (vert. R. G. Smith), p. 28.

Dooyeweerd met instemming geciteerd wordt (uiteraard bij een niet-theologisch onderwerp, namelijk diens gedicht over vriendschap). Als Dooyeweerd zijn eigen grondmotief niet ‘religieus’ had genoemd, was er geen terminologisch verschil met Bonhoeffer geweest. Maar Dooyeweerd had de term ‘religie’ nodig, niet alleen omdat hij de term ‘geloof’ al had ingeleverd bij de theologen, maar ook omdat hij in de religieuze structuur van het theoretisch denken een basis zag voor de denkgemeenschap met ongelovigen en anders georiënteerden. Bonhoeffer had die behoefte ook, maar hij kon het opschrift ‘religieus’ missen als kiespijn! Hij gelooft immers als ‘einfältiger’ (in tegenstelling tot het dialectische, tweeslachtige, religieuze ‘Zweiraumdenken’).⁶⁸⁵

Zo is bij Dooyeweerd de discussie met andersdenkenden mogelijk op basis van diversiteit in religie, bij Bonhoeffer op basis van diversiteit in geloof. En het is dezelfde discussie! Beiden kritiseren de tweespalt in het uitgangspunt, zowel van het Griekse als van het christelijke of humanistische denken. Zij noemen die tweespalt onverenigbaar met de eenvoud van het evangelie van Jezus Christus, een eenvoud die de ene werkelijkheid recht doet.

Nu weten we genoeg om terug te keren tot de vraag: is dat zo, dat de mens ten diepste gedreven wordt door zijn religieus grondmotief, zijn gelovig godsvertrouwen, zijn hoop op of zijn vrees voor God?

Misschien zouden we de vraag bevestigend kunnen beantwoorden, als we genoeg andere termen zouden bedenken voor religie en voor geloof. Bijvoorbeeld: verslingerdheid. Of: afhankelijkheid. Maar ik wil die psychologische kant niet op om het primaat van het geloof of van de religie te redden en dat hoeft ook niet. Ik geloof in het primaat van het recht. We kunnen de vraag rustig ontkennend beantwoorden.

De bijbel is, van pagina 1 af, een eye-opener die het geloof bevrijdt van ‘religie’ (Bonhoeffers terminologie) of: de religie bevrijdt van ‘verabsoluteringen’ (Dooyeweerds terminologie). Dit feit is, na de vele eeuwen waarin de bijbel invloed bleef uitoefenen, niet zonder diepgaande gevolgen gebleven. Dooyeweerd en Bonhoeffer zijn slechts twee auteurs die

⁶⁸⁵ Dietrich Bonhoeffer, *Ethik*, München 1956 p. 14: ‘Einfältig ist, wer in der Ver-kehrung, Verwirrung und Verdrehung aller Begriffe allein die schlichte Wahrheit Gottes im Auge behält, wer nicht ein ‘anèr dipsychos’, ein Mann zweier Seelen (Jac.1:8) ist, sondern der Mann des ungeteilten Herzens. Weil er Gott kennt und hat, darum hängt er an den Geboten, an dem Gericht und an der Barmherzigkeit, die täglich neu aus Gottes Mund gehen.’ Deze (oorspr. joodse) verbinding van de begrippen Geboten-Gericht-Barmherzigheid lijkt op zijn werkelijkheidsformule: schepping-val-verzoening en ook, in andere volgorde, op: ‘oordeel, barmhartigheid en trouw’, de drie begrippen die in Matth. 23:23 ‘het gewichtigste van de Tora’ genoemd zijn.

erover nagedacht hebben. Indien ooit ‘absoluta’ of ‘religie’ de mens ten diepste gedreven hebben, thans niet meer. De bijbel heeft ons gesecculariseerd. Ons, de mens? Ja, deze invloed is mondiaal. Alle godsdiensten vertonen dezelfde secularisatieverschijnselen. Sommigen kunnen maar moeilijk begrijpen hoe dat komt. Het postmoderne relativisme lijkt de laatste fase van dit proces.

§ 10.5. ELIACHEFF EN DE RECHTEN VAN HET KIND

We hebben de vraag, of religie de diepste menselijke drijfveer is, ontkenkend beantwoord. Noch Dooyeweerd, noch anderen der zes genoemde denkers kan ik in dit opzicht gelijk geven (ook Adler niet; zelfrespect is slechts mogelijk als effect van genoten respect). Alleen Jesaja’s stelling over de betekenis van gerechtigheid blijft onomstotelijk.

Behoeftte aan respect is zeker niet een ander woord voor religie. Het is die behoefte aan erkenning en respect, die een mens van de geboorte af aan, zo niet eerder, ten diepste beweegt en meer dan al het andere bepaalt in zijn of haar menselijke mogelijkheden. ‘De eerste wet van ons leven is dat we voor ons leven afhankelijk zullen zijn van de liefde van anderen.’⁶⁸⁶ Plowman schreef dit al in 1939 en ik begrijp dat hij, evenals vòòr hem de Wet van Mozes en na hem El Saadawi deden, het woord ‘liefde’ gebruikt in de sociale zin van broederschap, trouwhartigheid, erkenning, respect.

Behoeftte aan respect is de eerste menselijke drijfveer. Daarvan werd ik overtuigd door de Parijse kinderpsychiater Caroline Eliacheff. Zij heeft, zonder dat te beogen, met haar indrukwekkend werk aangetoond, dat zelfs zuigelingen die onder verschrikkelijke omstandigheden geboren en verstoeten zijn, de waarheid omtrent hun werkelijkheid en een minimale zekerheid over hun *rechtspositie* en vooruitzichten in de wereld nòg meer nodig hebben dan trouwe, verantwoordelijke fysieke ouders of koesterende verzorgsters. Want zij eisen, zo klein als ze zijn, naast liefdevolle verzorging, allereerst respect en erkenning van hun recht op leven als mensenkinderen. Zij hebben het recht, hun eigen leven te ontwerpen en zichzelf te ontplooiën in deze wereld; nergens anders. Ik bedoel: in deze prachtige, verschrikkelijke en door hoop gedragen wereld. Maar dan dienen zij te weten waar zij aan toe zijn. Dat alles kunnen zij aan, als zij daarbij geholpen worden.⁶⁸⁷

⁶⁸⁶ ‘Birth and infancy show us that we are basically dependent upon one another and that the primary law of our life is that we shall be dependent for our lives upon the love of others. Love, and not self-preservation, is the first law of human nature.’ Max Plowman, *The right to live*, London 1942, pp. 48 v.

⁶⁸⁷ Caroline Eliacheff, *Das Kind das eine Katze sein wollte*, München 1994. Vertaling van: *À corps et à cris. Être psychoanalyste avec les tout-petits*, Editions Odile

Hiermee is natuurlijk niet ontkend dat religie en alles wat daarvan deel uitmaakt of daarvoor zou kunnen doorgaan (geloof, hoop en moraal) een zeer sterke en duurzame drijfveer in mensen is. Dominant is echter de behoefte aan persoonlijk respect. Dit respect wordt, als alles normaal verloopt, door het besef van ieders **gelijke menselijke waardigheid** en ieders **gelijke mensenrechten de medemens ingeboezemd**. Dit respect betoont men een baby door hem of haar als mens aan te spreken en serieus te nemen.

De **diepste behoefte** in mensen, de sterkste drijfveer is, anders dan de grote geleerden schreven, een behoefte aan het respect waar zij recht op hebben. Het is duidelijk dat de 'honger en dorst naar gerechtigheid' in dezelfde lijn ligt. Zolang die niet ontbreekt is er hoop. Daarom kan men ermee gefeliciteerd worden.⁶⁸⁸ Dat zo'n felicitatie voorbijgaat aan het onloochenbaar narcistische, ijdele element in de **honger naar gerechtigheid**, dat is haar goed recht. Want wie al te diep vernederd is, verlangt niet eens meer naar gerechtigheid. En dat neigingen op zichzelf amoreel zijn hadden we al onder ogen gezien.

In een documentaire over pornofilms vroeg men een actrice waarom zij zich daarvoor leende. Zij antwoordde: 'Daar ben ik iemand.' Zelfs zij had dus sterker behoefte aan erkenning door anderen dan aan onafhankelijk zelfrespect.

Onze conclusie mag luiden: de geldingsdrang is sterker dan alle andere en op zichzelf rechtmatig, al kan ze zowel tot recht als tot onrecht leiden. Arnoni verklaarde twintig jaar geleden de corruptie van de Amerikaanse samenleving uit de **neiging van miljoenen tienjarige kinderen om belangrijk te worden**.⁶⁸⁹ Gerechtigheid of onberispelijkheid zou voor niemand een bezwaar zijn, als hij of zij maar mag meetellen! Deze conclusie is in vier opzichten bemoedigend:

a) Ze laat Jesaja's visie op vrede intact: een op gerechtigheid en recht gebaseerd regeringsstelsel heeft geen altaren en geen krijgsmacht nodig. (Aan dit minstens 2750 jaar oude, thans sterk levende inzicht van o.a.

Jacob 1993. Een verbazingwekkend rapport. Irma Röder, Uw baby spreekt, hummels ordenen de wereld met taal van ouders; NRC-Handelsblad dd. 4-1-1997, Wetenschap en Onderwijs, p. 5, levert met haar verslag van later Amerikaans onderzoek op dit terrein onbedoeld een zijdelingse bevestiging van de bevindingen van Eliacheff. Psychologen van Yale University en John Hopkins University toonden bij babies vanaf zeven en een halve maand het gebruik maken van taal aan, lang voordat de kinderen zelf gingen spreken.

⁶⁸⁸ 'Zalig zijn zij die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid want zij zullen verzadigd worden', Mattheus 5:6.

⁶⁸⁹ M. S. Arnoni, *Het recht om pessimist te zijn*, Amsterdam 1991, p. 103 vv., 'Het einde van de beschaafde samenleving.'

Jesaja, ontleent het recht zijn fundamentele plaats.)

b) Ze laat daarmee ook de visie intact, neergelegd in het Handvest van de Verenigde Naties art. 1, 1 en in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, Preambule alinea 1, te weten: dat het recht de grondslag voor de vrede is.

c) Ze bevestigt voorts het VN-rapport, dat algehele en totale ontwapening economisch zeer wel uitvoerbaar is; ook psychologisch zal ontwapening geen onoverkomelijke problemen opleveren.

d) Ze ondersteunt tenslotte onze verwachting, dat loon en straf geen bestuursinstrumenten zullen blijven omdat deze nu reeds op zelfbewuste mensenkinderen niet altijd voldoende, soms niet het minste en meestal een ongunstig effect hebben.

§ 10.6. FUNDAMENTALISME

Onlangs⁶⁹⁰ waarschuwde Carola Stern tegen de gevaren van het toenemend fundamentalisme. Carola Stern is hier sinds begin zeventiger jaren bekend als medewerkster van de West-Duitse tak van Amnesty International. Godsdienstwaanzin (fundamentalisme) is een epidemie die de mensheid bij vlagen teistert. In onze tijd werken nu verschillende factoren samen in de verkeerde richting:

1) ontdemocratisering en militarisering⁶⁹¹ van de emancipatie van islamitische volken uit hun tweederangspositie ten opzichte van joden en christenen en reanimatie van de 'Heilige Oorlog' (foutieve vertaling van 'jihad', 'toegewijde inspanning').

2) ineenstorting van de West-Europese christelijke kerken sinds deze hun culturele en maatschappelijke éérste verantwoordelijkheid (zorg voor onderwijs, armen, zieken, bejaarden, vluchtelingen, gevangenen, moreel bewustzijn en politieke mondigheid) grotendeels in afzonderlijke diaconale instellingen ondergebracht, aan de staat overgelaten of geprivatiseerd hebben en zichzelf opvatten als primair een religieus cultusinstituut annex pastoraal centrum;

3) de falikante mislukking van de oecumenische beweging der kerken. Het Vaticaan werd een mafia-steunpunt⁶⁹² en de Wereldraad van Kerken

⁶⁹⁰ Blijkens een nieuwsuitzending van radio WDR III in november 1994.

⁶⁹¹ 'The Quran is not a book of legislation. The spirit of the Quran is compassion and mercy, not punishment and vengeance. 'Jihad' in the Quranic context means self-control, and self-refinement.' Aldus rechter Said Al-Ashmawi in zijn bijdrage 'What are the militants after?' in *Index on Censorship*, ed. Ursula Owen, London mei/juni 1994, p.120.

⁶⁹² Zie o.m. David Yallop, *Gods wil of mafia? De onverklaarde dood van Johannes Paulus I*; Amsterdam 1987.

een gefrustreerde actiegroep wier racismebestrijdingsprogramma, haar enige programma tegen de drie 'hoofdzonden van deze tijd' (racisme, uitbuiting en geweld, Uppsala 1968)) geen enkele consequentie gehad heeft voor het kerklidmaatschap van notoire racisten, neokolonisten en wapenhandelaars. Wel heeft de Wereldraad onmisbare steun verleend aan de anti-apartheidsbeweging in en buiten Zuid-Afrika, maar de kerken zelf zijn er niet door veranderd. Is het te verwonderen, dat vrome zielen het vertrouwen in hun geweldloze geloofstraditie geheel verliezen en vluchten in de autoritaire geweldsstructuren van het fundamentalisme?

4) de postmoderne relativisering en particularisering van universele waarden en mondiale problemen, zodat zelfs filosofen winkeltjes openen onder het geheimzinnige handelsmerk 'filosofische praktijk'. Filosofie ken ik alleen als algemene theorie van specifieke theorieën (van vakwetenschappelijke aard), dus als theorie bij uitstek. Maar als alle universele professies particuliere winkeltjes worden, zoekt men het universele in arren moede bij de fundamentalistische groothandel.

Deze ontstellende ontwikkelingen verklaren enigszins de collectieve regressie naar een primitiever cultuurniveau. Nu is verklaren niet wat Carola Stern wil. Ik heb niet gehoord wat zij wel wil, maar haar waarschuwing verdient alle aandacht. Het crimineel gehalte van deze ondemocratische machtsconcentraties en de voosheid van hun beloften dienen in het volle licht gesteld te worden. Men moet dit doen zonder enige valse schaamte of scrupules. Voor veel onwillig betrokkenen zou de aanklacht een verademing zijn. Niemand hoeft zich zorgen te maken dat de godsdienstvrijheid zulk een kritiek niet zou toelaten!

De godsdienstvrijheid heeft grenzen. In de mensenrechtenbepalingen zijn die duidelijk aangegeven. Ontkenning van de vrijheid om van godsdienst te veranderen, gebruikelijk in alle fundamentalistische gemeenschappen, is een schending van een fundamenteel mensenrecht.

Daar malen fundamentalisten niet om; zij geloven dat hun god hen zal oordelen, mensen niet.⁶⁹³ Dit fictieve verschil in bevoegdheid of in barmhartigheid tussen god en mensen misleidt hen; publicaties van veroordeling van hun gevaarlijk geloof zijn alleen al nodig om de aantrekkelijkheid van dat geloof tegen te gaan. Die veroordeling is overigens al lang een feit, en volgens Jezus is ze definitief; er volgt geen goddelijk oordeel meer om

⁶⁹³ 'Nu raakt het mij zeer weinig of ik al door u of door enig menselijk gericht beoordeeld word ... Hij die mij beoordeelt is de Here.' Aldus Paulus in 1 Corinthiërs 4:3 v. Deze arrogantie doet denken aan die van Koning David: Laat ons toch vallen in de hand des HEREN want zijn barmhartigheid is groot, maar laat mij niet vallen in de hand der mensen. 2 Samuël 24:14.

haar te ontcrachten of te bekrachten.⁶⁹⁴ Als moslims in de humanistische, tolerante koran-interpretatie geloven, geldt voor hen hetzelfde. En de joden leerden het van dezelfde Hosea waar Jezus van Nazareth het van leerde.

Religieuze waanzin is niet erger dan politieke of sociale waanzin, ze is even levensgevaarlijk, maar de bestrijding ervan heeft een extra moeilijkheid. Fundamentalisten menen met hun onverdraagzaamheid ‘gode een heilige dienst te bewijzen.’⁶⁹⁵ Tegen hen weet ik geen beter recept dan dat, waarmee de vader van de anarchistische Gideon zijn zoon uit hun handen redde. (Gideon weigerde koning te worden met het argument: JHWH is al koning over ons.)

Het verhaal speelt in een tijd van mensonterende vruchtbaarheidsrituelen, waartegen tevergeefs gewaarschuwd was door een goed geïnformeerde JHWH-profeet. In diezelfde tijd plachten vijandelijke troepen de oogsten te roven. Een jonge boer, Gideon, heeft in de wijnpers, waar hij het graan dorst om het geluid van de dorsvlegel niet tot de vijand te laten doordringen, een gesprek met een onbekende over de toestand. Deze onbekende overtuigt (dàaraan dankt hij zijn titel ‘bode van JHWH’) hem ervan dat JHWH hem, Gideon, de opdracht verleent zijn volk te bevrijden. Zijn eigen vader Joas exploiteert overigens een altaar voor de vruchtbaarheidsgod Baäl, een aardige bijverdienste! Zijn boerderij ligt dicht bij de stad.

Blijkbaar denkt Gideon, en voor die tijd was dat zo gek nog niet: eerst de religie, dan de politiek. Met tien man van zijn personeel verwoest hij in een donkere nacht het Baälsaltaar van zijn vader, haalt de ‘heilige paal’ (een enorm houten beeld van een rechtopstaande penis) omver, bouwt een alternatief altaar voor JHWH op de top van de vestingheuvel en offert daar de tweede stier van zijn vader op het hout van de fallische paal, terwijl de boer sliep. Maar de zaak wordt uitgezocht, en woedende (bange) mannen uit de stad komen naar de boerderij. Joas ziet ze al aankomen en gaat ze tegemoet. Ze eisen van hem dat hij zijn zoon naar buiten brengt; ze willen hem lynchen wegens heiligschennis. Dan roept die vader:

⁶⁹⁴ ‘Wat gij op aarde bindend verklaart zal in de hemel bindend zijn en wat gij op aarde onverbindend verklaart, zal in de hemel onverbindend zijn’ (Mattheus 16:19 en 18:18). Zie ook Johannes-evangelie, 3:19 ‘Dit is het oordeel, dat het licht in de wereld gekomen is . . .’ (vrij naar Hosea, 6:5 v. ‘De oordelen over u waren een doorbrekend licht, want in trouwhartigheid stel ik belang en niet in slachtoffers’; deze laatste indicatief is later — moralistisch — als imperatief doorverteld: ‘Make love, not war’). Eigen vertalingen.

⁶⁹⁵ ‘Men zal u uit de synagoge bannen; ja de tijd komt dat een ieder die u doodt zal menen, Gode een heilige dienst te bewijzen.’ Evangelie van Johannes, 16:2.

Wilt gij voor Baäl strijden? Of wilt gij hem helpen? Wie voor hem strijdt, zal nog dezen morgen ter dood gebracht worden. Indien hij een god is, laat hij voor zichzelf strijden, nu iemand zijn altaar neergehaald heeft.⁶⁹⁶

Misschien geloofde de man het zelf wel, woedend als hij was over de gederfde opbrengsten van het altaar. In ieder geval kwam hij geloofwaardig over. Gideon ontsprong de dans en werd beroemd door de met toeters en fakkels uitgeruste Gideonsbende waarmee hij een groot bezettingsleger op de vlucht dreef. Zijn voorbeeld is sindsdien door velen nagevolgd.⁶⁹⁷

Een van de lessen uit dit verhaal zou kunnen zijn: fundamentalisten zijn gevoelig voor de beschuldiging van blasfemie. De kunst is, ervoor te zorgen dat hun teugelloze hartstocht voor hun god zich keert tegen hun eigen dodelijk geweld. Kan men hen niet treffen in hun godsdienst, wel, dan in hun tekort aan godsdienst. Daarvoor is grondige kennis van die godsdienst noodzakelijk, maar dan kan men ook op enig resultaat hopen; wat door een mensenrechtentribunaal met bijbehorende hellebaardiers niet bereikt kan worden. Alleen hun god heeft rechten, denken zij.

De geweldloze bestrijder van het fundamentalisme kan alleen slagen, als hij zich verdiept in het weerzinwekkend geloof van fundamentalisten. Toen Fleming in 1929 een vies, door schimmel onbruikbaar geworden microscoop-preparaatje bekeek, zag hij een bacterievrije strook om de schimmel heen. Zo vond hij penicilline uit: die schimmel produceerde nu eenmaal deze geneeskrachtige stof. Religieuze fundamentalisten leveren ons in hun religie misschien de argumenten waarmee wij hen kunnen kalmeren.

§ 10.7. MOORDLUST

Freud zag de vernietigingsdrang als wederhelft van de paringsdrang.⁶⁹⁸ Canetti beschreef de lustgevoelens van de jager, opgewekt door het bloed

⁶⁹⁶ Richteren 6:31.

⁶⁹⁷ In een van zijn zeven oorlogen sinds 1948 heeft Israël de truc herhaald: een grammofoonplaat met mitrailleurvuur-geluid, de luidspreker boven in een mast in het kamp van de tegenstander, door een jongen gemonteerd in het holst van de nacht.

⁶⁹⁸ Freud, in: Albert Einstein — Sigmund Freud, *Waarom Oorlog?* Den Haag 1986 (Zürich 1972) p. 33 v.: ‘alle levensverschijnselen ontstaan uit hun samen- of tegenspel’; over de temmende werking van de culturele ontwikkeling p. 42: ‘De psychische veranderingen die met de culturele ontwikkeling gepaard gaan . . . bestaan uit een steeds verder gaande verschuiving van de driftdoelen’ [d.w.z. sublimatie, E.S.] ‘en een toenemende inperking van de driftimpulsen.’ Het klassieke jodendom betuigt ons eveneens dat de kwade drift, *jetser harah*, even onmisbaar is voor het leven als de goede drift, *jetser tof*. ‘Zonder de eerstgenoemde zou geen kip een ei leggen.’

van het geschoten hert, dat hij tussen zijn billen voelde lopen als hij het op zijn rug naar huis droeg. W. H. Nagel vroeg dringend aandacht voor wat hij de thanatische zinnelijkheid noemde.⁶⁹⁹

Tegenwoordig is die aandacht er nauwelijks. Vermoedelijk is collectieve verdringing de sterkste oorzaak hiervan. Ik bedoel niet persoonlijke verdringing, niet als effect van lustbenemende culturele ontwikkeling, zoals Freud dacht, integendeel: effect van stagnatie in culturele ontwikkeling. Het wilde beest in de mens is aan het einde van de 20e eeuw nog alerminst cultureel getemd, minder nog dan in september 1932 toen Freud zijn brief aan Einstein schreef. De Tweede Wereldoorlog heeft de mensheid veel kwaad gedaan. Zich te realiseren, dat men niet alleen zelf tot moorden in staat is maar dit ook nog graag aan anderen overlaat is buitengewoon onaangenaam — doch noodzakelijk voor hervatting van de gestagneerde culturele ontwikkeling. Freuds vrees dat die ontwikkeling ons op den duur elke lust zou doen vergaan om ons voort te planten lijkt voorlopig nog ongegrond.

Ons probleem is derhalve, hoe te ontkomen aan die onbewuste collectieve verdringing door bewuste sublimatie, het enige gezonde afweermecanisme. Oplossen van dat probleem, het richten van onze vernietigingsdrift tegen onze eigen politieke apathie, zou kunnen leiden tot aanmerkelijke aanscherping en toename van onze maatschappijkritiek en politieke kritiek.

Zoals ik het nu stel is het probleem onoplosbaar. Afweermecanismen

⁶⁹⁹ J. B. Charles (pseudoniem van de Leidse criminoloog W. H. Nagel) schreef diverse studies over dit onderwerp: *‘Volg het spoor terug’*, *‘Van het kleine koude front’* en *‘Hoe bereidt men een ketter’*. Zijn hoofdstuk over Thanatische Zinnelijkheid in *‘Van het kleine koude front’* heeft mij ervan overtuigd dat het hier inderdaad om een vorm van zingenot gaat. Elias Canetti beschreef deze lust op velerlei wijzen in zijn *‘Masse und Macht’* en Luther gaf er voedsel aan in zijn vermaning aan de soldaten, ongeveer met deze woorden: ‘... en een kort gebed, desnoods een Onze Vader, maar dan schiet, steek, snijd, hak, wurg je er moedig op los zo hard je kunt...’ Naar hartelust, had hij ook kunnen zeggen. Dit waren de soldaten die de Boerenopstand, ontketend door Luthers eigen vrijheidsprediking, in bloed gesmoord hebben. Geen onderdrukker zou ooit iets hebben kunnen uitrichten als hij (of zij) niet (moralistisch of religieus georkestreerd) had kunnen appelleren aan de moordlust in de mensen. Gelukkig vertonen niet allen die lust. Odysseus ‘die erg veel zwierf nadat hij Trojes heilige veste verwoestte’ trachtte aanvankelijk dienst te weigeren en vocht dus enigszins tegen wil en dank. Toch meen ik dat de vernietigingsdrift deserteurs en dienstweigeraars, pacifisten in het algemeen, evenzeer eigen is als de dappere moordenaars die, sinds de oudste bijbelteksten Richteren 5 en Psalm 69 tot de huidige dag, om hun dapperheid bezongen worden. Alleen vredestitelers hebben die drift gesublimeerd tot kritiek en zelfkritiek, de enige gezonde uitingsvorm ervan.

werken onbewust, dus niet als echte mechanismen of computerprogramma's. Ze kunnen niet in een handomdraai vervangen worden. De enige weg naar politieke bewustwording bij veel mensen loopt via een nieuwe, onaangename zelfkennis. Die kunnen zij opdoen door hun *toestemming* voor massamoord niet langer te verdringen. Deze toestemming hebben de burgers van NAVO-lidstaten stilzwijgend gegeven, toen zij de wapens en de bevoegdheden voor oorlog overlieten aan specialisten zonder daarbij misbruik wettelijk uit te sluiten (zoals, althans formeel, bij een gewapende VN-vredesmacht.) Wie zwijgt stemt toe.

In de belangrijkste tradities van jodendom en christendom zit veel respect voor het mensenleven. Dat respect zal bij deze bewustwording van pas komen: bewustwording van de kritiekloze bewondering waarop moordlustige bijbelverhalen nog steeds kunnen rekenen bij massa's mensen. En bewustwording van de diep invretende werking van de ondermijnende Augustinische zondeleer (bij moslims: de fatalistische koran-interpretatie.)

Met een niet-religieuze variant op Bonhoeffers beroemde parool 'Nur wer für die Juden schreit, darf auch gregorianisch singen' zou ik kunnen zeggen: slechts wie eigen moordlust kent, mag de mensheid zondig noemen. Beschaafder lijkt me, het gepraat over zondige mensheid en het gregoriaanse zingen (waarvan de tekst vaak diezelfde zelfbeschuldigende strekking heeft) geheel na te laten.

Het kardinale verschil tussen Freud en Augustinus is natuurlijk, dat de ontterende zondeleer van deze laatste de mens vereenzelvigd met de kwade kansen van zijn driften, de gevaarlijke kanten die daaraan zitten. De kerk gaat met deze vereenzelviging voorbij aan het onderscheid tussen zondaar en zonde, haar ingeprent door de profeet Ezechiël en diens leerlingen, waaronder Jezus van Nazareth. De kerkleer luidt: ieder mens is een moordenaar.

De moordenaar laat zien: een mens wordt pas een moordenaar als hij niet meer gelooft het niet te zijn; als hij zich verantwoordelijk en machteloos tegelijk voelt; als hij zich onherstelbaar achtergesteld voelt bij anderen; als hij zijn vernietigende kritiek nergens kwijt kan; als hij zijn agressiviteit niet tegen het kwaad zelf kan richten, alleen tegen de profiteurs ervan en de bedrijvers ervan; als hij zich met al wat hij is en in zich heeft, denkt te moeten verhuren of verkopen; als hij zich niet gaaf heeft kunnen ontwikkelen als mens en alleen zijn vernietigingsdrift gaaf gehouden heeft.

Ja, die drift heeft iedereen. Maar een taboe erop versnelt alleen de voorbereiding van de politiestaat.

De volgende vraag, wat er dan met die bewust gemaakte drift moet

gebeuren, is minder moeilijk. Alle leugens moeten worden opgespoord en ‘gevangen genomen’.⁷⁰⁰ Daarvoor is agressie van veel mensen vereist. Kleine aantallen journalisten, politici, opvoeders, actievoerders en wetenschapsmensen zijn daarmee met grote inzet en zelfverloochening bezig maar vinden nog te weinig steun en navolging. Er is een tekort aan agressie tengevolge van de heersende onkritische morele afkeuring van elke agressie (als tegenpool van de geweldsverlustiging in media, film en lectuur) en daarmee samenhangende afweermechanismen tegen agressie (angst voor die morele afkeuring). Daardoor is het tekort aan politieke kritiek waaronder de mensenrechtenbeweging te lijden heeft enigszins verklaarbaar.

Alle moorden moeten gelijkelijk worden veroordeeld. Dat lukt niet zolang het de meerderheid een (bedrieglijk) gevoel van veiligheid geeft dat autoriteiten wettig tot moorden gemachtigd zijn⁷⁰¹ of menen te zijn. Alle staatsgeweld is sinds november 1948 crimineel.⁷⁰² Het moet worden ontmanteld. Dat lukt nooit als dat geweld niet in al zijn gedaanten behoorlijk gênant geworden is. Schaamte is evenzeer behoorlijk als de bewustwording die tot schaamte leidt. De beschamende burgeroorlog in wat eens Joegoslavië was, is ontketend en op gang gehouden onder regie van lidstaten van de Veiligheidsraad. Die haalden, als wolven in schaapskleren, mislukkende vredesmanoeuvres uit terwijl ze wapens bleven leveren.

⁷⁰⁰ Paulus, 2 Corinthiërs 10:5 ‘zodat wij de redeneringen en elke schans die opgeworpen wordt tegen de kennis van God slechten, elk bedenksel als krijgsgevangene brengen onder de gehoorzaamheid aan Christus . . .’ (hier onderbreek ik hem, om niet de woorden over het straffen van ongehoorzaamheid te hoeven citeren. Deze manier van doen heb ik overigens afgekeken van Jezus, die om dezelfde reden midden in een zin ophield, Jesaja te citeren; zie Lucas 4:19.)

⁷⁰¹ Jean-Claude Bernheim, *Les Complices: police, coroner, et morts suspectes*, Montréal 1980; dezelfde, *Police et Pouvoir d’homicide*, Montréal 1990, passim.

⁷⁰² Martin Knottenbelt, *Limpid Lemma*, A9-s Nr 3, Lunteren 1989, bewijst de internationale onwettigheid van elke nationale defensie aan de hand van a) artikel 9 van de Japanse grondwet van 3 mei 1947 (A9) en b) de Slotconclusie van het Tribunaal van Tokio, november 1948 (s). ‘*The A9-syllogism challenges the criminal ongoing arms race, by demonstrating that this ongoing contest is indeed criminal. By adducing evidence that since over three decades ago, the conventional concept of state sovereignty lacks validity. A9 being the 3 May 1947 unilateral constitutional renunciation: THE RIGHT OF THE BELLIGERENCY OF THE STATE WILL NOT BE RECOGNIZED. A9-s being confirmation and universalization of A9 through the November 1948 Judgment closing the trial commenced Tokyo 3 May 1946. Which ranks as the most important formal judgment in all history by virtue of solemnly proclaiming that self-defence by force or by threat of force no longer is a sovereign right.*’

De oorlog kan tot die bewustwording alleen bijdragen als hij niet opnieuw verdrongen of tot deugd verheven wordt.

De Tweede Wereldoorlog werd niet alleen verdrongen door de natie die hem begon; ze werd ook, zoals bij oorlogen gebruikelijk maar gemeten aan de monumenten veel minder dan de Eerste Wereldoorlog, tot heldhaftige vrijheidsstrijd verheven door de *militaire* overwinnaars. (Duitsland en Japan werden overigens de *werkelijke* overwinnaars. De politiestaat van de nazi's en het Japanse uitbuitingssysteem zijn het politieke en economische model geworden waarnaar het 'nieuwe' Europa en de Verenigde Staten zich nog eind 20e eeuw ontwikkelen.)

Zo hebben de rijke landen ook hun koloniale oorlogen verdrongen. De kansen op bewustwording staan echter niet ongunstig. Militaire overwinnaars bestaan niet meer en nationale verdringing is onwaarschijnlijker geworden, nu de moderne oorlogstribunalen nog uitsluitend individuen be-rechten ongeacht hun nationaliteit.

Uit moreel oogpunt kan men de komende ontwapening van de wereld toejuichen als een bekering van beschaamde zondaren, aanbevelen als een ontwenningskuur van zielige verslaafden, verwelkomen als een vervloeking van zoveel stupiditeit of zingen als een gebed om vergiffenis. Het zal alleen muzikaal verschil maken, althans, als er muziek voor is. Uit psychologisch oogpunt — en dat is in dit hoofdstuk ons gezichtspunt — zal ze er uitzien als de ontzuivering na een publieke waan, als genezing van een collectieve neurose, een genezing die veel aan nieuwe zelfkennis te verwerken overlaat.

Verwerking van het door Blaise Pascal geformuleerde besef dat de mens in zekere opzichten groots is en in andere miserabel zou al een hele stap vooruit betekenen. Wij moeten definitief afscheid nemen van de beledigende generalisatie van Augustinus, die zichzelf en ons slechts het schuldbewustzijn van een rechteloze, op genade aangewezen zondaar gunde. Die smadelijke karikatuur, tot in de twintigste eeuw gehuldigd door kerken en hun afvalligen, is evenzeer onverenigbaar met de Rechten van de Mens als met de menslievendheid van Jezus Christus.

Gelukkig is dit gecriminaliseerde mensbeeld nu geantiqueerd. Het mag de gevoelens van respect voor de menselijke waardigheid, waar de wereld van afhangt, niet langer afbreuk doen.

Hoofdstuk XI: Leven

§ 11.1. DE EERBIEDWAARDIGHEID VAN HET LEVEN

LEVENSGEVAARLIJK is de toestand waarin wij verkeren. We kennen de oorzaken. Guillaume van der Graft (Wim Barnard) herdichtte psalm honderdenzeven:

Zout is de nasmaak van
een overmaat van boosheid;
de dorst des levens kan
omslaan in machteloosheid

En het dorstende leven is al zo teer uit zichzelf, ook zonder boosheid. Op de dag dat ik met dit hoofdstuk begon kreeg ik bericht, dat een familielid geopereerd was wegens een buitenbaarmoederlijke zwangerschap. Zo'n onderweg bevruchte eicel bevat alle informatie die nodig is om een compleet, uniek menselijk wezen te ontwikkelen en kan geen informatie krijgen over de levensgevaarlijke plaats waar ze zich nestelt! De kwetsbaarheid van het leven ligt in zijn hoge graad van complexiteit. Reeds een klein risico waarin de evolutie niet voorzien heeft kan dodelijk zijn.

Leven is op aarde geëvolueerd uit eencelligen tot een indrukwekkende rijkdom aan soorten planten en dieren waaronder ook mensen. Veel vroegere soorten mensachtigen (bijvoorbeeld de *homo robustus*) bestaan niet meer, door onduidelijke oorzaken. Zijn zij vreedzaam uitgestorven of bloedig uitgemoord? Bij diersoorten die nog niet zo lang uitgestorven zijn en voortdurend blijven uitsterven is de oorzaak daarvan vaak wel bekend. Ze zijn uitgeroeid door menselijk ingrijpen in hun levensvoorwaarden. Voor plantensoorten geldt hetzelfde. De enige nu nog levende mensensoort bestaat amper honderdduizend jaar. Een klein deel ervan heeft zich in de 20e eeuw ontwikkeld tot een ware plaag voor de overige levende wezens en graaft daarmee zijn eigen graf. Ik bedoel het vijfde deel der mensen waaronder ikzelf dat vier vijfde deel van de beschikbare energie verbruikt en niet alleen dat. Uit een enquête onder 100.000 jongeren bleek in 1995 dat een groot aantal van hen geen enkele toekomst voor deze mensheid meer ziet. Een ander groot deel denkt, dat technologie de problemen wel weer zal oplossen.

'Eerbied voor het leven' formuleerde Albert Schweitzer als ethisch principe. Dat had méér materiële inhoud dan de formele plicht-ethiek van Immanuel Kant of het niet minder formele profijtbeginsel van de utilisten, doch Schweitzer had buiten de waard gerekend van een niet-eerbiedwaar-

dige, meedogenloze levenshonger. Hij moest immers bacillen doden om mensen te genezen, kon dus zijn ‘eerbied voor het leven’ niet voor alle vormen van leven volhouden. Daarom preciseerde hij later: ‘eerbied voor leven dat zich nog verder kan ontwikkelen’ (als individu tijdens zijn leven — een mens is nooit te oud om te leren — en als soort in de evolutie; bacteriën, virussen en schimmels kunnen zich niet verder ontwikkelen, nam hij aan.)

Zijn we er dan? Is, met deze precisering erbij, het leven als ethisch principe bruikbaar? Sterker nog: was Schweitzer zijn tijd vooruit door toen reeds de basis te leggen voor een ecologische ethiek, waaraan in onze tijd zozeer behoefte is?

In onze tijd, met het nazisme nog slechts een halve eeuw achter ons en een kaalgevreten aarde voor ons, is meer behoefte aan kalmeren dan aan ophemelen van de levenskracht, dunkt mij. Er is veel tegen een filosofisch vitalisme. De verwoestende kracht van het uitsluitend kapitaalwinst beogende bedrijfsleven is in het vierde hoofdstuk besproken, die van het geweld accepterend geloofsleven in hoofdstuk zes. We zagen in het vorige hoofdstuk hoe meedogenloos het gevoelsleven is, hoe weinig geschikt om er een ethisch principe uit af te leiden. Nog temeer past deze argwaan als we ons als rechtsbron het plantenrijk voorstellen, de miljarden jaren oude emotionele vegetatie, die ons voedsel mag zijn maar nooit meer onze god.

Een dictatuur met een palm als symbool lijkt me nog griezeliger dan een met adelaar. ‘Grüne Polizei’ kan niet meer. Zelfs de felle en invloedrijke ecooloog Willem Hoogendijk wil geen ‘green colonels’. Schweitzers verbeterde formulering ‘Ehrfurcht vor dem entwicklungsfähigen Leben’ beschermt ons in geen enkel opzicht tegen de eugenetica van nazi’s en hun leerlingen. Immers, wie zal dat ‘vermogen tot ontwikkeling’ beoordelen? Van dat oordeel hangt dan alles af; dat wil zeggen: van de bevolkingspolitiek. (Dictators zouden graag zoiets als groene ethiek laten doceren! Reeds Aldous Huxley waarschuwde in zijn *Brave New World* tegen zo’n rasveredelende bevolkingspolitiek.)

Dat het meedogenloze leven van bacteriën, virussen en schimmels geen mededogen verdient, behoeft geen betoog, behalve voor idioten die ‘the unimpeachable right of pathogenic viruses to exist’ verdedigen.⁷⁰³ (to exist where? in biological warfare laboratories?) Maar wel merkte men dikwijls te laat dat ze een vitale rol gespeeld hadden in biologische evenwichten die door bepaalde uitroeiingen verstoord bleken. In China waren de vogels verdwenen toen teveel insecten door DDT uitgeroeid waren. De milieubeweging vraagt wel het regenwoud te sparen, te ontzien, maar niet uit

⁷⁰³ Zie Murray Bookchin, *Remaking Society*, Boston 1990, p. 205 noot 1.

mededogen met bomen of uit pure eerbied voor het leven van een plant, een aap of een mens die zich onder die bomen *ontwikkelt*. Het gaat om de bewoonbaarheid van de aarde. De milieubeweging beschermt vitale Rechten van de Mens. Al wat ademt op de aarde is mede afhankelijk van de zuurstof uit de regenwouden en dit is de dwingende reden om die vitale wouden te sparen, evenals de oceanen. Want ook die kunnen geen zuurstof meer leveren als ze eenmaal door vergif en radioactiviteit gesteriliseerd zijn. Minachting voor de toekomstige mensheid is het, die de hele biosfeer bedreigt.

Murray Bookchin heeft gelijk: als de mensen elkaar niet respecteren, dan zullen zij ook de dieren en planten niet ontzien.⁷⁰⁴ Aandacht voor het milieu begint bij de eerbied voor rechten van de mens.⁷⁰⁵ Als een dronken koetsier boos is op zijn passagier, slaat hij zijn paard. Niet andersom. Het zijn sociale, politieke en economische instellingen die de wouden haastig kappen in de strijd tussen mensen en mensen om het bestaan.

Vrede werd in 1945 door sommigen nog gezien als *voorwaarde* voor de verwezenlijking van de rechten van de mens, *blijkens* de preambule van het VN-handvest die kort samengevat luidt: ‘vastbesloten tegen oorlog te beveiligen, vertrouwen in mensenrechten te bevestigen, internationaal recht te handhaven, de levensstandaard te verhogen *en te dien einde* in vrede samen te leven, vrede te handhaven, wapengeweld te voorkomen en vooruitgang te bevorderen . . .’ Helaas, doel en middel waren hier verwisseld. De vergissing is begrijpelijk als men weet dat Hitler een oorlog nodig had, met alle grenssluitingen en perscensuur van dien, *teneinde* heimelijk de joden uit te roeien. Zo kan het ook lijken alsof men vrede nodig heeft teneinde recht te doen.⁷⁰⁶ Maar recht doen aan beide partijen is de enige

⁷⁰⁴ Cf. ‘Als zij naar Mozes en de Profeten niet luisteren, dan zullen zij ook indien iemand uit de doden opstaat zich niet laten gezeggen.’ Lucas 16:31.

⁷⁰⁵ ‘As social beings, humans have developed ways of relating to each other through *institutions* that, more than any single factor, determine how they deal with the natural world.’ En: ‘. . . the divisions between society and nature have their deepest roots in divisions within the social realm, namely, deep-seated conflicts between human and human . . .’ Dus ‘No ecological society, however communal or benign in its details, can ever remove the ‘goal’ of dominating the natural world until it has radically eliminated the domination of human by human, or, in essence, the entire hierarchical structure within society in which the very notion of domination rests.’ Murray Bookchin, *Remaking Society*; Pathways to a green Future. Boston 1990, pp. 17, 32 en 60.

⁷⁰⁶ Dezelfde vergissing werd reeds gemaakt door de auteur van de Brief van Jacobus in het Nieuwe Testament: ‘Maar gerechtigheid is een vrucht die in vrede wordt gezaaid voor hen die vrede stichten’ (de laatste vijf woorden bevatten een veel ernstiger vergissing, immers: gerechtigheid wordt niet alleen gezaaid voor vrede-

manier om een oorlog te voorkomen of te beëindigen. Reeds de oorlog zelf was een schending van de Rechten van de Mens en inachtneming van die rechten sluit oorlog uit. Schending ervan leidt vroeg of laat tot gewapend verzet. Zo is recht voorwaarde voor vrede, niet omgekeerd.

De feiten spraken in dit opzicht trouwens duidelijke taal: de principes van de Verenigde Naties waren reeds in 1941 geformuleerd, onder meer in Roosevelts Vier Vrijhedenrede en de oprichtingsvergadering in San Francisco vond plaats in april 1945, nog tijdens die Tweede Wereldoorlog. Recht is het middel, vrede het doel. Dit gecorrigeerde inzicht werd definitief vastgelegd (1948).⁷⁰⁷ Politieke vrede is bevorderlijk, maar geen voorwaarde voor recht: men kan ook in oorlogstijd, met gevaar voor eigen leven, dienst weigeren of deserteren.

Politieke vrede, resultaat van recht, is wèl voorwaarde voor redding van het milieu. Dat heeft Bookchin laten zien. Zolang mensen elkaar trachten te laten overheersen of uitschakelen, is het levende milieu daarvan het eerste slachtoffer en elke ecologische inspanning niets meer dan een aardige afleiding van de morele energie . . .

Een subtiele vorm van opoffering van leven aan concurrentie van mensen is de genetische manipulatie, die het biotechnisch mogelijk maakt om het schrikbeeld van Aldous Huxley te realiseren en mens en dier, reeds geruime tijd gemodelleerd (kerstkalkoenen) en geconditioneerd (bedrijfsvertegenwoordigers in onderwijspakket-commissies), nu ook te fokken naar wens van het bedrijfsleven. Subtiel, omdat deze vorm van mensen-

stichters maar voor allen, ook voor oorlogshitsers . . .) Jac. 3:18. De vergissing van Jacobus is begrijpelijk als hij bedoelt: zolang er geen vrede is kan er van gerechtigheid geen sprake zijn, het is een en al onrecht wat er dan gebeurt. Zo is ook de geciteerde preambule begrijpelijk. Maar ze wordt door een andere preambule onbegrijpelijk, die van de Universele Verklaring: ‘dat erkenning van de rechten . . . grondslag is voor vrede . . .’ Ook Jacobus’ vergissing blijft au fond onbegrijpelijk want hij had geen redenen om de wijze les van Jesaja te wijzigen: ‘De vrucht [niet de bodem] der gerechtigheid zal vrede zijn’ (Jes. 32:17, zie volgende noot). De eis dat er recht gedaan wordt geldt onvoorwaardelijk, ook en juist in geval van oorlog; de eis van vrede stichten en bewaren kan alleen gelden op voorwaarde dat er eerst recht gedaan wordt. Dit logisch onderscheid is essentieel voor goed begrip zowel van de Rechten van de Mens als van het verschijnsel oorlog.

⁷⁰⁷ Preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: ‘. . . van het grootste belang is, dat de Rechten van de Mens beschermd worden door de suprematie van het recht, opdat de mens niet gedwongen worde om in laatste instantie zijn toevlucht te nemen tot opstand tegen tirannie en onderdrukking;’ Dit inzicht is overigens ouder dan de uit het Handvest (en in de vorige noot) geciteerde vergissing die het omkeerde; zo blijkt uit Jesaja 32:17 ‘de vrucht der gerechtigheid zal vrede zijn, de uitwerking der gerechtigheid rust en veiligheid tot in eeuwigheid’ schreef hij ca. 750 v. Chr.

offers, dank zij de Verlichting en de secularisatie van de religies, door het grote publiek niet meer als mensenoffers herkend wordt.⁷⁰⁸ De onontkoombare dwang van de religieuze huiver is immers vervangen door de onontkoombare dwang van de marktrationaliteit. Om de westerse wereld daaruit te bevrijden is er iets mèèr dan een Tweede Verlichting nodig. Intussen wordt de ethiek van Schweitzer steeds nuttiger om het toenemend gebrek aan eerbied voor het leven, primair het mensenleven, als moreel verval te herkennen.

Wat hierboven genoemd werd ‘een aardige afleiding voor de morele energie’ is uit de proletarische politieke strijd bekend als ‘zoethoudertje’. Een bezwaar tegen deze populaire uitdrukking is de verwijtende toon erin: alsof iemand kwaadwillig bezig was anderen zoet te houden met pseudo-successen. In werkelijkheid is zo’n schuldige nergens aan te wijzen, terwijl toch de morele energie ongemerkt afgeleid wordt van haar oorspronkelijke doel.

In de jaren zeventig heb ik dit verschijnsel met Jaap Veldkamp, een bevriend psycholoog besproken. Hij hielp mij jarenlang een kerkelijke stichting besturen. Wij waren het erover eens dat de zondagse kerkdienst de morele energie van christenen in de vorm van emotionele betrokkenheid, geld en werkkraft afleidt naar en bindt aan pseudo-morele doeleinden zoals godsdienstoefeningen, sacramenten, pastorale zorg en oecumenische samenspraak. Later bleek hij geen lid meer van de kerk.

Zeker, de godsdienstvrijheid geeft recht op deze dingen, maar daarmee blijven het voor leerlingen van Jezus toch niet-morele, speelse surrogaten. De oorspronkelijke morele doelen waren reclassering en voedselverstrekking, maatschappelijke advisering, rechtshulp (de Heilige Geest heet in Johannes’ evangelie de advocaat, Grieks: *ho paraklètos*) en apartheidsbestrijding met bescherming van het recht op lichamelijke integriteit (afschaffing van de mannenbesnijdenis).

Tegenwoordig is er bij de kerken van dit oorspronkelijke christendom zo weinig overgebleven dat, om bij het laatste voorbeeld te blijven, de kerken sprakeloos toezien op de gedwongen vrouwenbesnijdenis bij barbaarse moslim- of andere groepen. Waar blijft de morele energie van eerbied voor het leven van aldus verminkte meisjes? Ik weet slechts één antwoord: die energie is afgeleid van haar doel en boort zichzelf de grond in via het pseudo-morele doel, de eerbied voor ‘god’ of ‘de andere cultuur’. Precies zoals men een bliksemstraal via een bliksemafleider zichzelf de grond in laat boren.

⁷⁰⁸ De Franse delegatie echter bij de Commissie voor de Rechten van de Mens zorgde in 1995 voor een unaniem aanvaarde waarschuwing (nr.1995/82): Mensenrechten en Bio-ethiek (International Service Human Rights, Documentation Nr 32, p.13).

Deze overdreven eerbied voor de godsdienst of de cultuur van een ander is trouwens in de gehele mensenrechtenstrijd een formidabele hindernis. Ze kan ook ‘eerbiediging van nationale soevereiniteit’ inhouden. De regering van China, onder andere, stelt gaarne die eis om de aanklachten bij de VN van haar mensenrechtenschendingen te ontgaan. Ook de westerse media, ik wees er al op, gebruiken het argument van de eerbied voor ‘andere culturen’ tegen de universaliteit van de Rechten van de Mens door te helpen suggereren dat deze Rechten een product van de westerse cultuur zouden zijn, arrogant aan andere culturen opgelegd. Deze suggestie appelleert natuurlijk aan het koloniale schuldgevoel en ontleent daar energie aan. In feite is het een *voortzetting* van het koloniale denken.

De zedelijke energie van eerbied voor het leven, primair het mensenleven, wordt in het westen in etappes afgeleid naar pseudo-zedelijke doelen.

De eerste etappe is herdefinitie. Men noemt de universele eerbied voor het leven anders, zodat ze niet meer universeel is: ‘onze levensopvatting’. Met andere woorden: men privatiseert universele zedelijke waarden, men vertrouwt hun eerbiediging toe aan het particulier initiatief. Zo wordt bijvoorbeeld de milieubeweging, bedoeld als een pressiegroep voor parlementaire maatregelen ter bescherming van het milieu, tot een alibi voor politici om milieubescherming buitenparlementair te maken en aldus verantwoordelijkheid af te schuiven. Privatisering wordt het lot van alle overheidsdiensten, ook van overheidsverplichtingen uit hoofde van de Rechten van de Mens. De staat is bezig zichzelf te demonteren. Deze ontwikkeling moet, behalve tot verwinkeling en grotere macht bij de multinationale ondernemingen, ook wel leiden, het kan niet anders, tot sterkere mondiale bundeling van de Niet-Gouvernementele Organisaties voor de Rechten van de Mens. In het kader van dat proces wordt dan de beperkende herdefinitie van universele waarden weer ongedaan gemaakt. De schade die ze intussen veroorzaakt heeft is echter aanzienlijk.

De tweede etappe is commercialisering. Eerbied voor het leven wordt geactualiseerd als eerbied voor het bedrijfsleven. (Eerder zagen we al dat de vrijheid, eveneens een universele waarde, geactualiseerd werd als ondernemingsvrijheid.) Deze commercialisering beperkt de eerbied voor het leven niet tot ‘ontwikkelingskrachtig’ leven, zoals Schweitzer preciseerde, maar tot datgene wat aan de markt kan deelnemen, hetzij als koopwaar, koopman of koper. Daaruit volgt dat het leven van vluchtelingen niet langer geëerbiedigd wordt. De Paus zag zelfs aanleiding te protesteren tegen de terugzendingen van vluchtelingen, zo begreep ik van een Duitse radiozender op 19 februari 1995. Een duidelijk voorbeeld van commercialisering van de eerbied voor het leven is de geschiedenis van de uitbreiding van de luchthaven Schiphol die in een dicht bewoond gebied is

gelegen. Dertig jaar lang hebben de bewoners zonder enig effect geprotesteerd tegen de geluidshinder en toenemende luchtvervuiling door steeds nieuwe uitbreidingen van het luchtverkeer op dit vliegveld. Bij de parlementaire meerderheid is de enige factor die telt het bedrijf en de regering heeft dan ook besloten tot een uitbreiding die binnen afzienbare tijd een verdubbeling van het luchtverkeer, dus van vervuiling en geluidshinder, meebrengt. De versnelling van het verbruik van de fossiele brandstofvoorraden van de aarde, met gelijktijdige vermindering van de mogelijkheden (door het kappen van de regenwouden) om het teveel aan kooldioxyde in de atmosfeer te assimileren, betekent een rampzalige aanslag op de levensvoorwaarden van plant, dier en mens. Als in 2030 (recente schatting) de schoorstenen en uitlaatpijpen niet meer roken en de zonne-electriciteit uit Afrika meer kost dan het peperdure eten dat je erop kookt, moet het zeewater nog aan zijn grootste stijging beginnen.

De derde etappe is criminalisering van wat niet te herdefiniëren noch te commercialiseren valt. Men noemt eerbied voor het leven naïef. De vluchtelingen zijn eigenlijk dieven die te lui zijn om te werken ('economische vluchtelingen') en anders maakt men er wel dieven van door ze zonder inkomen op straat te zetten. Men geeft de milieubeweging er de schuld van dat de dijken in Nederland niet bijgehouden zijn, hoewel de milieubeweging daarvoor zelf een plan had gemaakt wat evenmin uitgevoerd is als het milieuverwoestende regeringsplan. Men noemt een deserter uit het Nederlandse leger ten tijde van het plegen van oorlogsmisdaden in Indonesië: een landverrader. Men schrijft de werkloosheid niet toe aan de oorzaken ervan, niet aan de prioriteit van het kapitaalsrendement, leidend tot automatisering van bedrijven en vlucht van kapitaal naar landen met lagere lonen, maar aan de slachtoffers van die prioriteit, de werkloze mannen en vrouwen zelf. Daarom legt men hun scholings- en sollicitatieplichten op bij gelijktijdige vermindering van hun sociale zekerheid. Door verslavende middelen op de zwarte markt te brengen in plaats van in het ziekenfondspakket op te nemen worden hoge criminaliteitscijfers en door het begunstigen van wegverkeer ten koste van railvervoer en vervoer per schip en zeppelin hoge ongevallencijfers geboekt.

Zo wordt de zedelijke energie van eerbied voor het leven afgeleid naar leven brengende goden of wat daarvoor doorgaat. Een van de meest perverse voorbeelden is afleiding van de eerbied voor de zwangere vrouw naar eerbied voor het nog ongebooren leven. Gevolg is dat de vrouw haar recht op vrijwillige zwangerschap ontnomen en haar eventuele onvermogen om onvrijwillige zwangerschap te voltooien gecriminaliseerd wordt. In het voorgaande is hierover het nodige opgemerkt. Het huichelpatroon, dat zich altijd weer aftekent waar morele voorschriften die niet op het

leven van de mensen passen dwingend worden opgelegd en waar morele energie zich tegen haar eigen doelen keert, zien we ook hier: met beroep op de eerbied voor menselijk leven in het algemeen wordt een menselijk leven in het bijzonder, en nog wel dat van een zwangere vrouw, geweld aangedaan.

Eerder citeerde ik van Martin Luther King zijn bezorgdheid dat wij misschien in onze dagen het laatste moment beleven waarop de mensheid nog kan kiezen tussen chaos en gemeenschap. Het is moeilijk om deze vrees tot het bewustzijn toe te laten. Verdringen is gerieflijker. Maar sinds de dood van King is de waarschuwing in zijn woorden alleen nog maar dringender geworden.

Alle politieke indicaties wijzen in de richting van exponentieel toenemende chaos tengevolge van het voortgezette systeem van gewelddadige bevoorrechtiging van sommigen boven anderen, in één woord: van het oorlogssysteem. Nu wordt wel alle menselijk leven daardoor bedreigd, maar niet alle leven. De evolutie weet raad met chaos. De mens komt erin om; althans de rechtvaardige. Na de ineensstorting van alle staatsmacht en vòòr de opkomst van het zelfbestuur der volken zijn er nog slechts de rovende en moordende benden die andere benden weren van gebied waar zij hun voedsel vinden of hopen te vinden. Een terugval naar vòòrmenselijk peil tekent zich af in onder andere Brazilië, Colombia, Somalië, Afghanistan, China, Tjetsjenië, voormalig Joegoslavië, Turkije, Indonesië, Syrië, Irak, Iran, Rwanda, Burundi, Kongo, Algerije. De macht die deze terugval veroorzaakt zetelt in de zeven rijkste landen. Daarom staan die misschien op de nominatie om het eerst te gronde te gaan. Ze weten dit, maar hun verdediging is alleen militair.

Teloorgaan van respect voor de Rechten van de Mens zou de ondergang van de mensheid betekenen. Als er toch nog een rest overblijft is dat het ernstig getraumatiseerde nageslacht van de ongelukkigen die de grote uitroeiing hebben overleefd. Die massaslachting is, als alles zo doorgaat, nog deze eeuw te verwachten, nadat al te lang een vijfde of een zesde deel van de nog geen honderdduizend jaar bestaande mensheid zijn aanspraken heeft laten gelden op vijf zesde deel van wat de aarde voortbrengt, een handelwijze die het voortbestaan van alle leven in gevaar brengt. De verhouding wordt steeds onevenwichtiger omdat het rovende deel nauwelijks toeneemt, vergeleken met het beroofde deel der mensheid. De opbouw van een niet-evenwicht is in de natuur een accumulatie van energie die zich vroeg of laat gaat ontladen in een vereffening. In een cultuur kan zo'n vereffening gedirigeerd worden, in de natuur niet.

Uit een recente studie van Johan Niezing, 'Tibet en de Chinese kernbewapening' 1994, blijkt dat China een nieuw type lange-afstandsraketten in

Tibet heeft opgesteld. China ontvangt nu nog 35 miljard dollar méér voor zijn export dan het uitgeeft aan import en heeft dus nog groot belang bij buitenlandse orders. Daarom sloot het eind februari 1995 een handelsakkoord met de VS. Maar in deze eeuw zal het steeds meer voor zichzelf kunnen beginnen, zoals dat heet. Dan kan het niet alleen een handelsoorlog, maar eventueel ook een kernoorlog riskeren, denkt Niezing, vooral als de tegenaanval op Tibet verwacht wordt. En China is met zijn 1,2 miljard mensen niet dat zesde deel der mensheid dat vijf zesde van het goede der aarde bezit; integendeel.

Niemand kan zich overigens voorstellen dat China, waarvan de productie jaarlijks met 10 à 15% toeneemt, nog een eeuw zal berusten in die ongelijke verdeling van ontwikkelingsmogelijkheden. Het zal kwaadschiks zijn gelijke rechten opeisen tenzij het ongelijke verdeelsysteem, tengevolge van een veel sterkere invloed van de Rechten van de Mens dan tot dusver, goedschiks gecorrigeerd wordt. Zo'n ommekeer is nog niet in zicht. Wat in zicht is, is de catastrofe van het ongelijkheidssysteem.

§ 11.2. DE VERDWIJNENDE BIOSFEER⁷⁰⁹

De behoefte aan voedsel blijft nog groeien. Per dag komen er 250.000 mensen meer op de wereld. Tegelijkertijd vertoont de voedselproductie per hoofd van de bevolking reeds tien jaar lang een dalende lijn, zo blijkt uit cijfers van de wereldvoedselorganisatie WAO. Het Internationale Verdrag inzake economische, sociale en culturele Rechten van de Mens verplicht regeringen om voor 'behoorlijke voeding' te zorgen en daarvoor is per persoon een halve hectare bouwland nodig. In werkelijkheid is maar 0,27 hectare per persoon beschikbaar en over nog eens veertig jaar zal dat 0,14 hectare zijn, aangenomen dat bevolkingsgroei en bodemerosie zich volgens de prognoses voortzetten. Erosie is dan ook een van de meest zekere bedreigingen voor het voortbestaan van de mensheid in de 21e eeuw.

Dit is nog tamelijk optimistisch uitgedrukt, gezien het feit dat de afgelopen 40 jaar bijna een derde van het bouwland in de wereld verloren gegaan is: weggespoeld, weggewaaid of onbruikbaar geworden. In totaal is nog 1500 miljoen hectare intact; daarvan wordt per jaar 12 miljoen

⁷⁰⁹ De hier volgende gegevens zijn ontleend aan een studie van David Pimentel en anderen van Cornell University, New York, gepubliceerd in *Science* van 24-2-'95 en gerapporteerd door Marion de Boo — alsmede aan een bijeenkomst van de Komsomolets Foundation in Brussel over de nucleaire verontreiniging van het Noordpoolgebied, gerapporteerd door Louwrens Hacquebord en Frits Steenhuisen, alles in NRC-Handelsblad van 2-3-'95, katern Wetenschap & Onderwijs (abusievelijk gedateerd 3 maart), pp. 1 en 7.

hectare uit productie genomen, vooral tengevolge van verlies door erosie, zo'n 75 miljard ton vruchtbare aarde per jaar. Over veertig jaar rest er dan nog 1 miljard hectare.

Is daar niets aan te doen? Zeker wel. Per ton zou \$2,10 nodig zijn om de erosie tot aanvaardbare proporties (als die er zijn) terug te dringen. Duur is dat niet, want alleen al in de Verenigde Staten bedragen de verliezen door bodemerosie \$44 miljard per jaar. Die verliezen kan men tot aanvaardbare proporties terugbrengen door de erosie met de beschikbare methoden te lijf te gaan. Maar klaarblijkelijk is er volgens de onderzoekers geen kijk op dat er geld beschikbaar komt voor erosiebestrijding. Ook dit is schending van mensenrechten.⁷¹⁰

Het in hoog tempo verdwijnen van de biosfeer tengevolge van erosie, die weer veroorzaakt wordt door ontbossing, verkeerde landbouwmethoden waaronder grootschaligheid, overbeweiding, braak liggen en milieubederf, is waarschijnlijk het ernstigste aspect van de meervoudige crisis waarvan sprake was in het slot van de inleiding.

Tot de biosfeer behoren ook de zeeën in het Noordpoolgebied. Daarin bevindt zich genoeg nucleair materiaal om, als het vrijkomt, in korte tijd de hele aardbol te vergiften. Dank zij acties van milieuorganisaties (Bellona [Noors] en Greenpeace) heeft Jeltsin een overzicht laten maken van geregistreerde stortplaatsen, verontreinigde gebieden en plekken waar ongelukken gebeurd zijn. Bovendien zijn er testgebieden, neerslag van kernproeven, gedumpt en door rivieren aangevoerd afval van kerncentrales, ongelukken met kernonderzeeërs en bij mijn- en wegenbouw gebruikte kernladingen. Op de zeebodem liggen schepen vol afval, duizenden vaten, tientallen kernreactoren. In de ruimte rondom de dampkring zijn alleen al door de Sovjetunie 33 spionagesatellieten met thans lekkende kernreactoren gelanceerd. Alles bij elkaar is het een helse machine die elk menselijk voorstellingsvermogen te boven gaat. Het geheel wordt dus in gebieden verdeeld en die weer in projecten. Veel te traag komen eindelijk gesprekken op gang over maatregelen om de roestende vaten en reactors te bergen en de communicatiesatellieten te beschermen.

§ 11.3. OVERLEVEN

Niet om de bevoorrechting van het Noorden in stand te houden maar om de fatale erfenis van de twintigste eeuw, waaronder die bevoorrechting, onder controle te krijgen, zal de huidige mensheid alle krachten moeten

⁷¹⁰ De VN-commissie voor de Rechten van de Mens besloot in haar 51e zitting tot aanstelling van een Speciale Rapporteur over Implicaties voor de Rechten van de Mens van lozing van giftig afval (International Service on Human Rights, Documentation No 32, Genève, March 1995, p.1).

bundelen. Zij zal alle gaven van hart, hoofd en hand nodig hebben waarover ze beschikt, met inbegrip van alle op zichzelf nooit humane techniek en alle humane wijsheid van die eeuw, om haar leefwijze op te geven en haar leven te redden.

Het woord 'overleven' heeft de **sinistere** bijklank van talloze doden die niet overleefden, maar **daarom juist is dit het passende opschrift** voor het **weinig hoopvolle slot van dit verontrustende hoofdstuk.**

Dat **techniek en technische kennis op zichzelf nooit humaan zijn, al zijn het puur menselijke voortbrengsels**, komt doordat ze de **natuurwetten gehoorzamen die niets** humaan hebben. 'De natuur wordt niet overwonnen tenzij door haar te gehoorzamen' schreef Francis Bacon, en alle sindsdien ontwikkelde techniek beantwoordt aan deze strategie. Dat houdt in dat de **techniek niet aan zedenwetten gehoorzaamt.**

Een voorbeeld: als het aan de techniek van de vissers ligt, schrapen ze de oceaan leeg tot op de bodem. Zij moeten ertoe **gedwongen worden, de grenzen in acht te nemen die het volkenrecht hen stelt ter wille van instandhouding van het leven in de oceaan.**

Wijsheid is **humaan of het is geen wijsheid.** De meeste wijsheid is reeds in vroeger eeuwen bedacht en opgeschreven, veel is in de twintigste eeuw opnieuw geformuleerd, weinig nieuws eraan toegevoegd. Wel was **universele erkenning van de fundamentele rechten en vrijheden van de mens nieuw.** Bij **deze universaliteit is dan ook de laatste tijd uitvoerig stilgestaan in conferenties en bij symposia; zelfs de herdenkingsrede van de Nederlandse koningin, ter gelegenheid van een halve eeuw bevrijding van nazi's, was grotendeels gewijd aan morele consequenties van deze universele geldigheid.**

Het probleem is, **hoe de oceaan te beschermen zonder de vissers te vernietigen.** Meer algemeen gesteld: hoe het leven te verdedigen tegen de vernietigende krachten die het **menselijk leven heeft opgeroepen.** De **sociale oplossing van dit probleem, gelijke rechten ook voor vreemdelingen, is van oudsher geformuleerd in verschillende toonaarden, maar politieke gestalte heeft die oplossing in Europa niet gekregen.** Religieuze opvattingen staan daaraan in de weg — men kan dat bijna aflezen aan ons denkraam. **Hartstochtelijk geloof in gewelddadige defensie, in strafrecht en in gewapend ingrijpen tegen ongewenst optreden neemt nog veelal de plaats in van rationele taxatie van het nuttig effect daarvan en verhindert toepassing van de geweldloze, sociale en individuele methoden ter beheersing van ongewenste situaties.** Shridharani schreef in 1939: 'In tegenstelling tot het volksgeloof heeft *Satyagraha* (kracht van waarheid, de naam die Gandhi gebruikte voor geweldloze verdediging) meer vruchtbare bodem om te groeien en te bloeien in het Westen dan in het Oosten; wes-

terlingen zijn gedisciplineerder en rationeler.’ Maar: ‘Andere naties zullen één ding mèèr moeten doen dan in India noodzakelijk was. Zij zullen hun bevolkingen moeten indoctrineren met geweldloosheid.’⁷¹¹

Nu, dit laatste is het tegendeel van wat er sinds 1939 in Europa gebeurd is. Zelfs christelijke steunpilaren als Kornelis H. Miskotte en ogenschijnlijk ook Dietrich Bonhoeffer verloren hun standvastig pacifisme tengevolge van de geweldsindoctrinatie die met elke oorlog gepaard gaat. Zo groot is, bij ontbreken van effectief geweldloos verweer, de aanstekelijkheid van het geweld. Ook Bookchin waarschuwt daarvoor.⁷¹²

Mits de tien-jaren-campagne van de VN voor voorlichting over de Rechten van de Mens slaagt⁷¹³ kan het toezicht op de naleving van de Rechten van de Mens, meer en meer uitgeoefend door alle bevolkingen en alle personen zelf, in staat zijn de vernietiging van het leven een halt toe te roepen.

⁷¹¹ Krishnalal Shridharani, *War without Violence*, London 1939, Inleiding.

⁷¹² Nadat hij beschreven heeft hoe zeldzaam hiërarchie, klasse en staat bij de natuurvolken waren, geeft hij toe: ‘But one fact should be clearly noted: a community that does develop along hierarchical, class, and statist lines has a profound impact upon all the communities around it that continue to follow an egalitarian direction. A warrior community led by an aggressive chieftom compels highly pacific neighbouring communities to create their own military formations and chiefs if they are to survive.’ Murray Bookchin, *Remaking Society*, Boston 1990, p. 64.

⁷¹³ Twee resoluties van de 51e zitting van de Commissie voor de Rechten van de Mens (1995) zijn hier te noemen: nr. 1995/47 Decade for Human Rights Education en nr. 1995/49 World Public Information Campaign for Human Rights.

Hoofdstuk XII: Omgeven

*De hemel is de hemel van JHWH
maar de aarde heeft hij aan de mensenkinderen gegeven. (Ps. 115)*

§ 12.1. HET LAATST ONTDEKT ASPECT?

ONZE OMGEVING, ons leefmilieu, de Aarde, door de zwaartekracht vermoedelijk voortgekomen uit de gaswolk waaruit ook de Zon ontstond, is voor zover we kunnen zien alleen al door haar koolstofgehalte een onwaarschijnlijke planeet. (Evenals Mars en Sirius zijn Aarde en Zon namen van hemellichamen, maar hun hoofdletters waren ongebruikelijk geworden omdat zij niet meer als goden werden vereerd. De auteur van Genesis 1 vermeed om die reden zelfs de namen Zon en Maan.) Elders in het heelal is nog geen planeet gesignaleerd die enigszins lijkt op de Aarde; voorlopig verwacht men zoiets ook niet. De aanwezigheid van een planeet bij een ster kan tegenwoordig worden afgeleid uit zijn invloed op de beweging van die ster. Dat is prachtig maar het onthult alleen iets over de massa van die planeet.

De Aarde heeft een unieke, precies op plantaardig en dierlijk leven ingestelde atmosfeer die storingen in haar samenstelling — tot op zekere hoogte — zelf corrigeert. Zij bevat vloeibaar water (ijs is elders ook) en geniet van variabele seizoenen, dank zij de scheve stand van de aardas. Tot voor kort was haar temperatuurregeling optimaal.

Men weet nu dat, o.m. door het buitensporig verbruik van fossiele brandstoffen, er teveel kooldioxide in de atmosfeer komt om de temperatuur nog laag genoeg te houden. Intussen betaalt de industrie diverse onderzoekers, bij voorkeur via een stichting, universiteit of regering, om geruststellend te rapporteren teneinde de omzet op peil te houden. En de meesten van hen voeren braaf hun instructies uit.

Toch zou nog wel iets aan die temperatuur te doen zijn. Pas als de zon zelf heter wordt ontstaan voor ons onoplosbare koelproblemen — over een paar miljard jaar is dat. Het loont misschien de moeite om in die tussentijd de planeet bewoonbaar te houden.

Dit enige, eindige en reeds onherstelbaar aangetaste milieu dat de voorwaarden belichaamt voor leven op de Aarde in de dampkring onder de Zon is in dit boek nogal globaal aangeduid met het werkwoord ‘omgeven.’ Daarmee wil ik zeggen dat het milieu, oorspronkelijk een natuurgegeven, ons eigen werk is geworden. Wij hebben onszelf omgeven. Maar dit inzicht is vrij recent. Reeves duidde het aspect aan met het trefwoord

macromoleculen, de organische bouwstenen voor de levende cel.

Het betreft hier weer een onherleidbaar ervaringsaspect. In de oudheid hebben vrijwel alle culturen bijzondere aandacht aan dit aspect geschonken; onder meer door het te verafgoden. Het is dus niet ‘het laatst ontdekt.’ De westerse cultuur daarentegen heeft het tot in de tweede helft van de twintigste eeuw genegeerd. Daarentegen? Ach, misschien is negeren alleen maar een variant van vereren. Het ene is weg promoveren, het andere weg degraderen.

Dit zonderlinge tekort kenmerkt ook de scherpzinnige analyses van Dooyeweerd. Aanvankelijk had hij zelfs twee aspecten over het hoofd gezien: omgeven (het milieu) en veranderen (de energie). Hij sprak toen van een ‘fysisch-dynamisch bewegingsaspect.’ Daarmee herleidde hij beweging tot energie. Later in zijn *New Critique of Theoretical Thought* erkende hij beweging als afzonderlijk aspect, zij het nog steeds los van de tijd! Ik zal hier onder in hoofdstuk xiv betogen dat tijd niets anders is dan beweging. Tijd beschouwde hij niet als aspect doch als grens en, in navolging van de oude Griekse wijsgeer Anaximander, als kosmische orde die alles samenhoudt. De planeet Aarde, dit uniek milieu voor al wat leeft, het ecologisch en biochemisch aspect, nam hij ook later niet als afzonderlijke trede op in zijn complexiteitsschaal. Had hij nog dertig jaar later geleefd, dan zou het nieuwe milieubewustzijn hem daar vermoedelijk wel toe genoopt hebben. Misschien zal het Dooyeweerd Centre⁷¹⁴ ooit nog eens iemand stimuleren om hierover verder na te denken.

§ 12.2 DE AARDE ALS CULTUURGOED

Hoe meer we, bij elk volgend hoofdstuk in dit boek, afdalen langs ons denkraam naar de minder samengestelde natuuraspecten die tienduizend (levende wezens) tot honderdduizend (de Aarde) maal zo oud als de mens zijn, des te meer valt op dat de mensheid onverminderd verantwoordelijk is geworden voor alles wat zij van die aspecten merkt, niet minder dan voor haar eigen denken en spreken, haar kunst en techniek. Zonder mensen kon de Aarde miljoenen jaren uitstekend op zichzelf passen, maar de laatste honderd jaar is ze geheel in de macht van de mens gekomen. Ten opzichte van de mens is ze nu een fragiel bouwsel geworden, een kostbaar gegeven dat misschien nog lang intact blijft, misschien ook snel voor

⁷¹⁴ Het Dooyeweerd Centre werd geopend op 5-11-1994 en gevestigd bij Redeemer College, 777 Hwy 53 E., Ancaster, Ontario, L9K 1J4, telefoon (905) 648-2131. Het publiceert sinds april 1995 een Newsletter, *The Prism*. Het stelt zich ten doel de verzamelde werken van Dooyeweerd in de Engelse taal te doen verschijnen bij Edwin Mellen Press, Box 450, Lewiston NY 14092, tel. 716-754-2788. e-mail: <mellen@wzrd.com>

mensen ongeschikt zal worden door een toevallige botsing met een grote meteor of asteroïde, maar zeker onbewoonbaar wordt als de mensheid de Aarde niet met grotere zorg gaat beheren. De stijging van de zeespiegel gaat sneller dan berekend was, zo werd onlangs bericht. Men weet dat het poolijs aan de randen afbrokkelt en smelt door het broeikaseffect, maar de lozing van kooldioxide in de atmosfeer is nog niet aan banden gelegd en voor herstel van de ozonlaag zijn nog geen maatregelen beraamd. Integendeel, alles wijst erop dat de fossiele brandstofvoorraden versneld worden uitverkocht.

De herontdekking van de Aarde en het nieuwe milieubewustzijn dat daarmee verband houdt zijn op tijd gekomen. De politieke beleidswijzigingen waartoe dat bewustzijn inspireerde zijn echter tegengehouden. De gewichtigste reden daarvoor wordt gevormd door grote ondernemingsbelangen (vrijheid voor de export, protectie tegen de import), waaraan de prioriteit verleend wordt die dit zou verdienen als het werkelijk een algemeen belang was.

De wereld is nog niet gewend, de Aarde, de zee en de dampkring te beschouwen als iets dat afhankelijk is van wat mensen ervan maken. Traditioneel was het leefmilieu de vrije natuur. Ieder die er kans toe zag om er voordeel uit te halen, was daartoe vrij. 'Land is Gods or nature's gift to mankind.'⁷¹⁵ Om het land werd en wordt gevochten; het luchtruim erboven wordt erbij gerekend. Het zesde werelddeel, Antarctica, is opgedeeld tussen machtige staten, die er het milieu in ergerlijke mate aantasten. Hugo de Groot voorkwam dat er ook om zee werd gevochten. De moderne visserijconflicten hebben een ecologische achtergrond; uitroeiing van de visstand dreigt. Over de erosie en de regenwouden schreef ik al in het vorige hoofdstuk. De manier waarop de natuur in de cultuur wordt opgenomen is vernietigend voor de natuur. Men weet, hoe het anders zou kunnen, maar groepen die belang hebben bij die vernietigende manier laat men de overhand behouden.⁷¹⁶ Hoe lang nog?

Pas in de twintigste eeuw is de Aarde cultuurgoed geworden. Alle eeuwen daarvoor was ze die zichzelf in stand houdende vrije natuur. De

⁷¹⁵ Y. S. Brenner, *Looking into the seeds of time*, Assen 1979, p. 22.

⁷¹⁶ 'Het is niet zo dat het publiek zich niet bewust is van wat er gebeurt, maar door het succes van het beleid om organisatiestructuren te isoleren en af te breken, wordt er inconsistent en op een zelfvernietigende manier gereageerd: met geloof in belachelijke, steenrijke redders, met mythes over de onschuld van vroeger en over nobele leiders, met religieus en chauvinistisch fanatisme, met samenzweringscultussen, met ongericht scepticisme en gedesillusioneerdeheid — een mengsel dat in het verleden niet bepaald plezierige consequenties heeft gehad.' Aldus Noam Chomsky, *The Year 501*, vertaald door Dick Gevers & Bart Schellekens in *De vrije socialist* nr. 4, zomer 1995, p. 4.

met de hand beoefende landbouw en visserij, rijstbouw, veeteelt of inpolderingen waren nog niet opvallend ecologisch schadelijk. Nu vereist een milieu-ethiek nieuwe consumptieregels en productiewetgeving. 'In alle lagen van de maatschappij ontwaakt stap voor stap het bewustzijn dat de groei van de markteconomie, die zich niet bekommert om energieverpilling, plundering van grondstofvoorraden en verwoesting van het milieu, het overleven op de gehele planeet in gevaar brengt.'⁷¹⁷ Hoe is dit mogelijk? Is de wijze waarop de wereld in elkaar zit veranderd? Moet ons denkraam herzien worden, moet de mens de Aarde mogelijk maken in plaats van de Aarde de mens? Is de mens in staat, oorzaken en gevolgen in de werkelijkheid om te wisselen en zo de causaliteitsrichting om te keren? Is de Aarde geen voorwaarde meer maar een waarde? Krijgt iedere tijd zijn eigen logica?

Dooyeweerd loste dit probleem op in zijn theorie van de analogische begrippen.⁷¹⁸ Zo noemde hij begrippen die in elk aspect, waarin ze eigenlijk niet thuis horen, een betekenis aannemen analoog aan hun oorspronkelijke betekenis. Ligt de analogie hoger in het denkraam, in een meer gecompliceerd aspect dan de oorsprong, dan noemt hij die analogie een retrocipatie; ligt ze lager, dan een anticipatie.

Eén van die begrippen is het begrip causaliteit, van huis uit een fysisch begrip. Gas zet uit door verwarming; dat is een voorbeeld van fysische causaliteit. Maar er zijn ook andere gedaanten van causaliteit, bijvoorbeeld logische, juridische, sociale: innerlijke tegenstrijdigheid ontkracht een theorie, rechtspraak wordt ongeldig door vormfouten, mensen komen in opstand door onderdrukking. Deze vormen van causaliteit zijn retrocipaties, terugwijzend naar het fysische aspect. Fysische causaliteit is analoog met doch wezenlijk verschillend van logische, juridische of sociale causaliteit.

Deze theorie van de analogische begrippen berust op de weerspiegelende en weergalmende eigenschap van de aspecten, een eigenschap waardoor elk aspect de weerschijn of weerklank van andere aspecten bevat. Deze eigenschap maakt het opstellen van een denkraam bijzonder lastig. Alles lijkt op alles, maar is in wezen toch niet hetzelfde.

In de vakwetenschappen meende men dikwijls, aan dit lastige parket te ontkomen door het gezichtspunt van de eigen studie als richtsnoer te nemen, ook voor wat buiten het eigen vakgebied valt. Zo werd de gehele werkelijkheid herleid tot een van haar aspecten. In de kunst en in de filosofie zijn deze oogkleppen echter niet verkrijgbaar. Daar is men aangevoelen op 'een voorstelling die misschien even oud is als de mensheid zelf: dat we in 't geheel niet slechts een toevallige anomalie zijn, de microscop-

⁷¹⁷ Jean Duflot, *Discrepantie, over sociale problemen*, Archipel nr. 18, mei 1995, p.1.

⁷¹⁸ Herman Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought II*, p. 55 vv.

pische gril van een nietig deeltje, wervelend in de nodeloze diepten van het heelal. Integendeel, we zijn op geheimzinnige wijze verbonden met het gehele universum, wij worden erin weerkaatst, precies zoals de hele evolutie van het heelal wordt weerspiegeld in ons.⁷¹⁹

Als we bereid zijn Havel zijn *geringschatting* van het toeval te vergeven, kunnen we hem zijn *kosmische spiegelervaring* in dank afnemen. Dezelfde *weerspiegelingsidee* hangt bij Dooyeweerd nauw samen met diens *kritische eis*, *herleiding* van het ene aspect tot het andere te vermijden. Zijn *theorie* houdt de erkenning in dat de theoreticus zijn vak niet met succes voor de enig ware filosofie kan houden, al vertoont dat vak ook verwijzingen naar alle andere ervaringsaspecten.

Het nieuwe milieubewustzijn is dus geen reden om oorzaken en gevolgen om te wisselen of de logica afhankelijk te gaan achten van de geschiedenis. De verantwoordelijkheid van de mens voor de Aarde is een analogie van de ‘verantwoordelijkheid’ van de koolstof voor het leven. Christenen zeggen: het is een analogie van de verantwoordelijkheid van de schepper voor zijn schepping. Dit laatste zag reeds Thomas van Aquino zo, die de leer van de *analogia entis*, de analogie tussen god en mens, formuleerde. Het verschil is: de mens kan zijn verantwoordelijkheid verzaaken; de koolstof en de god niet.⁷²⁰

De Aarde bevat voor ontwikkeling van levende wezens alle voorwaarden: de grond, het water, gefilterde bestraling door de zon, de koolstofverbindingen, een passende atmosfeer, de juiste zwaartekracht en vele andere constante waarden. Waren die voorwaarden toereikend om tot het ontstaan van leven te leiden, of alleen noodzakelijk, nog niet toereikend? Biblicisten en agnostische biologen zijn het op dit punt eens: noodzakelijk, niet toereikend. Er moeten meer factoren geweest zijn dan die wij nu kennen. Vast staat, dat leven op aarde nu niet meer kan terugkomen als het eenmaal vernietigd is. Voor gelovigen en ongelovigen is hun verantwoordelijkheid precies dezelfde, of zij sabbat houden of niet. Paulus ontleende dat inzicht⁷²¹ wellicht aan Prediker, die heel wat helderder formuleerde dan hij:

⁷¹⁹ Václav Havel, *A Time for Transcendence*, toespraak bij de ontvangst van de Philadelphia Liberty Medal, Independence Hall, 4 juli 1994; uit *New Age Journal*, sept./okt. 1994.

⁷²⁰ Althans de niet-almachtige god van een christen in de eerste eeuw niet: ‘Indien wij ontrouw zijn, Hij blijft getrouw, want Zichzelf verloochenen kan hij niet.’ (II Timotheüs 2:13).

⁷²¹ ‘Deze stelt de ene dag boven de andere, gene stelt ze alle gelijk. Ieder zij voor zijn eigen besef ten volle overtuigd.’ Romeinen 14:5.

Alles is gelijk voor allen, eenzelfde lot treft den rechtvaardige en den goddeloze, den goede en den reine alsook den onreine; hem die offert, en hem die niet offert; het gaat den goede evenals den zondaar, hem die zweert, als hem die den eed schuwt. Dit is het ergste, dat onder de zon geschiedt: dat allen eenzelfde lot treft; daarom is het hart der mensenkinderen vol boosheid en is er verdwaasdheid in hun hart hun leven lang . . .⁷²²

Voor de moeilijkheid dat deugd niet loont heeft men een oplossing bedacht: dan maar deugd noemen wat wel loont en misdaad wat niet loont ('crime does not pay'). Die oplossing voldoet niet. Krijgsmisdaadweigerers zijn geen criminelen en mensenrechtenverdedigers zijn geen verraders. De verantwoordelijkheid van wie macht verlenen of uitoefenen voor de gevolgen ervan is voor allen dezelfde (geloof of religie maken geen verschil), maar we bemerken dat alleen naarmate die gevolgen duidelijk worden. Gevolgen voor de Aarde werden pas zichtbaar in de 20e eeuw.

De cultuurontwikkeling brengt dus met zich mee dat de verantwoordelijkheid van de mens dieper in de natuur gaat reiken, naarmate zijn macht erover toeneemt. Eerder noemde ik al het denkbeeld van Herbert Reeves, dat de mensheid zich ooit verplicht zal zien, aanvullende energie en grondstoffen uit het heelal te betrekken, als de zon begint af te koelen. Dat is een uiterste consequentie. Voorlopig hebben we de handen vol aan de verantwoordelijkheid voor de biosfeer die door onze eigen ondernemingen en wetgevingen beschadigd wordt.

Hoe zit het nu met de analogie tussen de logische voorwaarde die de Aarde vormt voor de mens, en de morele 'voorwaarde' die de mens tegenwoordig vormt voor de Aarde? Natuurgegeven is: de mens kan niet bestaan zonder de Aarde. Cultuurgegeven is: de Aarde kan niet *bewoonbaar* blijven zonder verandering in het gedrag van mensen, vooral veranderingen in de juridische, maatschappelijke, religieuze, politieke en economische structuren waarin de mensen zich tegen elkaar verschanst hebben.

Dit hoofdstuk is bedoeld om die veranderingen in het oog te vatten. Bestaan kan de Aarde wel met aangetaste biosfeer, als elke andere planeet, maar bewoonbaar blijven niet. De culturele verantwoordelijkheid van de mens voor de Aarde raakt niet het bestaan van de Aarde, slechts haar bewoonbaarheid voor de mens. Bijna wat Elihu zei (voor wie, als bij Spinoza, god en natuur samenvielen):

Aanschouw den hemel en zie,
geef acht op de wolken, hoog boven u,

⁷²² Prediker 9:2 v.

Indien gij zondigt, wat doet gij hem daarmee aan?
zijn uw overtredingen vele, wat maakt gij hem daarmee?
Indien gij rechtvaardig zijt, wat geeft gij hem daarmee?
Of wat kan hij uit uw hand ontvangen?
Uw goddeloosheid raakt slechts een mens als gij,
en uw gerechtigheid een mensenkind.⁷²³

De Aarde draagt de mens; de mens bewoont de Aarde. Geen god 'has got the whole world in his hands' zoals een prachtig lied ons bijna verleidt te geloven. De mens zelf draagt de bewoonbaarheid van de Aarde in zijn handen. Dat laatste is geen terugwerkende causaliteit, noch logisch tegenstrijdig met het eerste, nl. dat de Aarde de mens draagt. Ook is het geen wisselwerking, zoals bij elkaar versterkende componenten het geval is. De Aarde draagt de mens zolang de mens dat niet verstoort; het gaat hier om een ecologisch evenwicht. De invloed van normatieve cultuuraspecten op autonome natuuraspecten is geen natuurgegeven; het is een cultuureffect.

Het feit dat de cultuur op de natuur voortborduurde, betekent niet dat zij door de natuur bepaald wordt. De menselijke vrijheid brengt mee dat de mens voor zijn doen en laten verantwoordelijk is tegenover zijn medemensen, zijn verwachte nakomelingen en zijn herdachte voorouders. De menselijke machtsuitoefening is, tengevolge van haar groei, geheel verantwoordelijk geworden voor wat er op de Aarde in leven blijft en wat niet. Daardoor is de gehele filosofie, ook de natuurfilosofie, ethiek geworden.

Eerder schreef ik gekscherend dat, als een ethicus schrijft, het al gauw ethiek wordt. Het is echter een pijnlijk feit dat ook veel natuurgeleerden als zedenmeesters zijn uitgesliept omdat ze over de gevaren schreven die de mensheid bedreigen tengevolge van misbruik of veronachtzaming van kennis op hun vakgebied. Mijn vriend Hans Tolhoek, theoretisch fysicus, en de kernfysicus Carl Friedrich von Weizsäcker kregen daar al in 1957 mee te maken tengevolge van hun vredeswerk. Laatstgenoemde trok uit zijn sociale verantwoordelijkheid als kernfysicus de consequentie, geen onderzoek meer te doen dat voor kernwapens gebruikt zou kunnen worden en in Hamburg filosofie te gaan doceren teneinde, naar hij ons vertelde, zijn vredeswerk nog krachtiger voort te zetten.⁷²⁴

⁷²³ Job 35:5 vv.

⁷²⁴ Von Weizsäcker vertelde dit tijdens de conferentie over Geloof en Natuurwetenschap, 11-13 december 1959 te Driebergen. Hans Tolhoek bevestigde mij in 1995 dat C. F. von Weizsäcker van 1970 tot 1980 Directeur des Max-Planck-Instituts zur Forschung der Lebensbedingungen der wissenschaftlich-technischen Welt in Starnberg was, bij München. Vroeger had hij tot 1958 gewerkt bij het Max-Planck-Institut für Physik und Astrophysik in München. Van 1958 tot 1970 do-

§ 12.3 JURIDISCHE POSITIE VAN DE AARDE

Op milieugebied zijn de Rechten van de Mens pas na 1966 goed op gang gekomen, zeker wat hun normstellingsproces betreft. In de Verdragen van 1966 was nog slechts sprake van milieuhygiëne.⁷²⁵ Impliciet was elk aspect van milieubescherming vertegenwoordigd in de eerste zin van het 'recht op de hoogst bereikbare standaard van lichamelijke en geestelijke gezondheid.' Uitwerking daarvan in specifieke bepalingen was natuurlijk vereist om naleving en toezicht daarop mogelijk te maken. Dit alles laat nog steeds veel te wensen over. Doorberekening van te vergoeden milieuschade in de prijzen heeft, bijvoorbeeld, de biologische landbouw nog niet winstgevender gemaakt dan de chemische.

Het belangrijkste milieudocument van de laatste jaren was voor zover ik kon nagaan het Brundtlandrapport *Our Common Future*, uitgebracht in 1987 door de VN-Commissie voor Milieu en Ontwikkeling. (De VN-Verklaring van dec. 1989 over Recht op Ontwikkeling bevatte nog niets over milieu.) Het Brundtlandrapport pleit voor duurzame economische groei, ontwapening, locale en economische democratie; niet voor selectieve groei. Dit is dan ook de kritiek van Hoogendijk erop. Voortzetting van de huidige economische groei noemt hij terecht catastrofaal, omdat er niets zal veranderen zolang die groei maar gewaarborgd is.⁷²⁶ Het rapport is dan ook gunstig ontvangen door de industrie en de regeringen: precies die structuren die voor het milieubederf verantwoordelijk zijn!

Intussen is milieurecht een studievak geworden aan de meeste universiteiten. Langzaam maar onweerhoudbaar druppelt een milieubewustzijn door in de geesten en leidt daar soms tot paniek, soms tot bijgeloof maar ook wel tot rationele antwoorden en gedragswijzigingen. Economische gevolgen ervan zijn o.a. doorberekening van milieuheffingen in prijzen, sluiting van kerncentrales, afbestelling van centrales wegens verminderde groei van energieverbruik, groei van de markt voor biologische alternatieven voor chemische producten. Een juridisch gevolg is strafvervolgung van milieucriminaliteit. Een passende internationale en nationale milieuwetgeving is echter nog ver te zoeken, want dan zouden oerwoudvernietiging en massale giflozingen tot het verleden behoren omdat ze niet meer rendabel zouden zijn.

De Commissie voor de Rechten van de Mens besloot tijdens haar 51e

ceerde hij filosofie in Hamburg.

⁷²⁵ Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele rechten, art. 12 lid 2b: environmental and industrial hygiene / de l'hygiène du milieu et de l'hygiène industrielle.

⁷²⁶ Willem Hoogendijk, *The Economic Revolution*, Londen, Utrecht 1991, p.17 en passim.

zitting (van 30-1 tot 1-3-1995), een Speciale Rapporteur aan te stellen voor Implicaties voor de Rechten van de Mens van het lozen van giftig afval. Voorts nam ze een door Kenia voorgestelde Resolutie aan tegen giftig en gevaarlijk afval (nr. 1995/81) met 31 stemmen vóór, 15 tegen en 6 onthoudingen terwijl 1 delegatie afwezig was. Interessant is om te zien welke regeringen hun delegaties tegen lieten stemmen: Australië, Oostenrijk, Canada, Finland, Duitsland, Hongarije, Italië, Japan, Nederland, Polen, Roemenië, Russische Federatie, Verenigd Koninkrijk, Verenigde Staten.⁷²⁷ De conclusie ligt voor de hand, dat deze democratisch gekozen regeringen gedomineerd worden door groepen die belang hebben bij voortgezette lozingen van gevaarlijk en giftig afval in de lucht, het water, de grond of de ruimte om de Aarde. Met algemene stemmen werd een door Frankrijk ingediende Resolutie inzake bio-ethiek aanvaard (nr. 1995/82).

Een Verklaring inzake het recht van ieder mens op bescherming van lucht, water, land en de omgeving van de Aarde tegen verdere aantasting blijft dringend noodzakelijk. En niet alleen mensenrechten worden geschonden door aantasting van de Aarde. Ook dieren hebben hun rechtsgevoel en erkennen onmiskenbaar elkaars rechten; dus hebben ze die. Voor mijn gevoel hebben ook de planten onder mijn beheer er recht op, dat ik ze niet van hun water en hun licht beroof, zolang ik ze niet nodig heb. Ook al weet ik dat planten geen zenuwstelsel hebben om pijn te kunnen voelen, toch is de verantwoordelijkheid voor de Aarde meer omvattend dan wat als Rechten van de Mens beschermd kan worden.

Daarom is er het Milieuprogramma van de Verenigde Naties (UNEP). De effecten daarvan moeten helaas wachten op, plat gezegd, een herverdeling van macht in de wereld. Macht is echter zoals we gezien hebben geen verdeelbare hoeveelheid. Macht is een hoedanigheid, een verhouding tussen mensen. Uitvoering van het milieuprogramma wacht dus, om precies te zijn, op merkbare correctie van de scheve machtsverhoudingen. Ook het werk van de Commissie voor Milieu en Ontwikkeling zal pas vrucht kunnen afwerpen als de belemmeringen, die de opgesomde regeringen eraan in de weg leggen, opgeheven zijn. Hetzelfde geldt voor het werk van de Ontwapeningscommissie; eigenlijk voor alle VN-organen. Toch vordert het werk gestaag en de machtsverhoudingen veranderen onmerkbaar in de richting van meer evenwicht. Indirect is dat af te leiden uit de groei van de informatiespreiding, want informatie is een belangrijke factor in macht. Op voorstel van Nederland nam de Commissie voor de Rechten van de Mens unaniem een resolutie aan inzake Gewetensbezwa-

⁷²⁷ International Service for Human Rights, Documentation nr 32, pp. 1 en 13.

ren tegen Militaire Dienst, onder het hoofdstuk 'De rol van de jeugd in de bevordering en bescherming van de Rechten van de Mens' (nr. 1995 /83).

De internationale wetgeving is verder voorbereid dan vele regeringen zouden wensen. Mede daarom streven zij heimelijk, door wanbetaling en obstructie in het voetspoor van de Verenigde Staten en China, naar opheffing van de VN. In Europa werken zij in de richting van een volledig mislukken van de Raad van Europa. Maar de plicht om toe te zien op de naleving van het internationale recht is niet uitsluitend aan regeringen toegedacht. Elk mens heeft die plicht. Zo las ik vroeger al in de Preambule van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke rechten. Nu lees ik het weer in ontwerpen van de Werkgroep voor de Bescherming van Mensenrechtenverdedigers. Dit inzicht — dat het toezicht op de handhaving van de Rechten van de Mens een plicht is die op ieder rust — is nog slechts tot weinigen doorgedrongen. Toch acht ik het beslissend voor de toekomst.

Stefan Heym zei in zijn rede bij de doorbreking van de Berlijnse Muur: 'Wij moeten leren regeren.' Stormachtig applaus van een miljoen toehoorders volgde. Willen zij dat werkelijk? vroeg ik me af. Recht op zelfbestuur veronderstelt inderdaad bestuursbekwaamheid. Nu kan de mens in principe wel zichzelf regeren, maar zonder toezicht van terzijde kan hij niet. En dat is de sterkste macht die de mens kan ondervinden, omdat hij van zijn medemensen afhankelijk is. Toezicht van bovenaf haalt weinig uit: slechts 5% tot 6,5% van de misdaden wordt opgehelderd. Terecht concludeerde de Rotterdamse criminoloog René van Swaaningen: 'Criminaliteit is een bijproduct van maatschappelijke ontwikkelingen. Met justitiële reacties kan weinig of niets aan de oorzaken worden gedaan.'⁷²⁸

§ 12.4. SOCIALE POSITIE VAN DE AARDE

Oudtijds was de Aarde in het maatschappelijk leven een weerbarstige bondgenoot in de strijd om het bestaan. Weerbarstig, omdat de oogst nooit vanzelf binnenhuppelde en de mensen op de Aarde zich heel wat afgebeeld hebben, ploeterend door haar modder of vluchtend over haar steilten, om op het land of op de zee in hun levensonderhoud te voorzien. Weerbarstig, vooral als een groot deel van hun resultaat toekwam aan de eigenaars van de grond of van het schip. Bondgenoot toch ook, omdat er altijd weer opnieuw iets goeds uit kwam en men tenslotte zijn doden aan haar kon toevertrouwen.

De laatste eeuw is er in dit opzicht weinig hetzelfde gebleven. De gemechaniseerde grootschalige landbouw merkt niets meer van weerbars-

⁷²⁸ Filosofie Magazine jrg.4, nr. 5, juni 1995, p. 24.

tigheid, maar voelt ook geen bondgenootschap meer. De Aarde is datgene waartegen men zich afzet, hetzij om zijn voertuig te versnellen of te remmen, hetzij om met zijn vliegtuig op te stijgen of te landen. De Aarde is een factor in het verkeer en in de productie, anders niet.

Dat is te weinig. Ook al is de Aarde geen godin meer, toch is ze meer dan een productiefactor. Ze is de unieke en voor ons onmisbare planeet die zonder passende verzorging veranderen zal van productiefactor in destructiefactor. Niet uit wraak — de levende godin Gaia bestaat niet — maar krachtens de natuurwet van oorzaak en gevolg. Wie kaatst moet de bal verwachten. Ook de god die het vuil van zijn schepsel opruimt bestaat niet. Dat hoef ik de kat niet wijs te maken, die weet dat en begraaft haar drek onder het zand, maar mensen en hun kinderen smijten hun plastic fritebakjes op straat. Vormings- en trainingsprogramma's voor alle scholen zijn onontbeerlijk geworden, niet alleen voor de menselijke samenleving maar ook voor de aarde waarop. Vroeger moest men dikwijls alleen voor de oogst zich inspannen, nu overal ook voor behoud van de kwetsbare bodem. Want de macht van de mens is verder uitgebreid dan vroeger, dus ook zijn verantwoordelijkheid.

§ 12.5. RELIGIEUZE POSITIE VAN DE AARDE

Hier kunnen we kort zijn: de Aarde is gesecculariseerd, meer nog dan de hemel. Dat was al zo voor het bewustzijn van de psalmdichter, wiens geloof boven dit hoofdstuk prijkt. Daarmee verliet hij het geloof van de andere psalmdichter die zijn vers begon met: 'De Aarde is des HEEREN mitsgaders hare volheid.'⁷²⁹

Secularisatie heeft altijd het gevaar dat de zich emanciperende mens nu verguizen gaat wat hij voorheen vereerde. Freud wees er al op dat een negatieve binding ook een binding is. Bookchin ontdekte dat overheersing en onderwerping het patroon blijven, of men nu de natuur aan de mens dan wel de mens aan de natuur onderwerpt. Pas het afscheid van dit dominantiepatroon kan echte bevrijding brengen voor zowel de mens als de natuur.⁷³⁰ (Zijn ecologische boodschap komt overeen met de theologische

⁷²⁹ Psalm 24:1 Statenvertaling.

⁷³⁰ Murray Bookchin, *Remaking Society*, Boston 1990, p. 8: 'Whether I was thinking of the young California Green who was bombarding me with his seemingly 'ecological' verbiage, or of modern acolytes of the cold deities of science who believe that 'man' must ruthlessly control nature in 'his' own interest, it was clear to me that these two seemingly opposed views had a basic thing in common. They jointly shared the vocabulary of domination and subjugation. Just as my California Green believes that human beings should be dominated by nature, so the acolytes of scientism believe that nature should be dominated by 'man'.

boodschap van Wink, geciteerd in hoofdstuk vi, aan het slot van paragraaf 6: het Koninkrijk Gods als een dominantievrije orde.)

In de bijbelse literatuur is de religieuze positie van de aarde niet bij allen dezelfde, zoals al bleek uit de twee psalmcitataten. Er is een beweging te constateren van positieve naar negatieve waardering. In de oude teksten proclameren de Israëlieten hun god als de bezitter van de gehele aarde en alle volken. Omdat zij hun god oorspronkelijk niet ambivalent (als bij andere volken gebruikelijk) doch uitsluitend positief hebben opgevat, als bevrijder uit slavernij en bondgenoot in de strijd tegen vijanden op grond van prettige afspraken, is daarmee gezegd dat de aarde positief gewaardeerd werd. ‘God zag dat het goed was.’⁷³¹ Later verandert dit; de aarde wordt geassocieerd met het kwaad dat mensen erop aanrichten. Daarom moet de christen de aandacht op het hemelse vestigen en het denken niet op de aardse dingen richten.⁷³² Niet dat dit een aansporing tot zweverigheid zou zijn; het gaat nu om de aarde als tranendal, als gebied van de duivel, van de ‘overste dezer wereld.’⁷³³ De religieuze betekenis van de Aarde is verschoven van het positieve naar het negatieve. Als Paulus de oude tekst ‘de aarde is des HEEREN’ aanvoert tegen het voor joden en proselieten geldende verbod op vlees uit heidense slagerijen (offerplaatsen), dan is dat een zeer persoonlijk en creatief argument voor een tolerant standpunt waarop hij overigens in de christelijke gemeente geheel alleen staat.⁷³⁴

Het zou prachtig zijn als deze betekenisverschuiving naar het negatieve toe te verklaren zou zijn uit het radicaal karakter van de christelijke maatschappijkritiek, zodanig dat met de maatschappij ook de aarde waarop ze zich ontwikkeld had vernieuwd moest worden, ja zelfs ook de hemel die zulks geduld had. De Tweede Jesaja had dat al zien aankomen: de schepping van een nieuwe Aarde onder een nieuwe hemel.⁷³⁵ Helaas was bij de christenen deze betekenisverschuiving geen vrucht van kritiek; eerder van kritiekloosheid. Het christendom ruilde onder invloed van gnosis en neoplatonisme de joodse dankbaarheid voor de aarde in voor een heidense oriëntatie op een bovenaardse werkelijkheid. De invloed van de neoplatonist Augustinus heeft dit sterk bevorderd. Sindsdien geloofden christenen in twee werkelijkheden, en alle hoop werd gevestigd op de

⁷³¹ Scheppingsverhaal in Genesis 1.

⁷³² Paulus of diens leerling, Colossenzen 3:2.

⁷³³ Evangelie van Johannes, 14:30.

⁷³⁴ Het verbod op offervlees behoorde volgens Lucas (Handelingen 15:20) tot de minimum-eisen die na overleg met Paulus aan niet-joden gesteld werden. Paulus ontkende later zulke afspraken (Galaten 2:3, 6 en 10) en hield zich er ook niet aan (1 Corinthiërs 10:25 v).

⁷³⁵ Jesaja 65:17 en 66:22.

bovenaardse. Daarom leerde de oude roomse catechismus: ‘Waartoe zijn wij op Aarde? Om God te dienen en daardoor in de hemel te komen.’ Zo is het niet te verwonderen dat de aarde door de westerse cultuur opgeofferd is aan de hemel. En hemel betekent machtspositie, althans in de 115e psalm waarmee dit hoofdstuk begon. Daar staan twee zinnnetjes in, die elk hetzelfde zeggen met andere woorden: ‘Onze god is in den hemel. Hij doet al wat hem behaagt.’ Of denk aan Mahlers Vierde: ‘Der Wein kost’ kein Heller im himmlischen Keller.’

§ 12.6. POLITIEKE EN ECONOMISCHE POSITIE VAN DE AARDE

In onze taal heeft ‘gebied’ twee betekenissen. Het zelfstandig naamwoord is een terrein of stuk grond; het werkwoord is gebieden gebood geboden. Grondgebied is grond waarover rechthebbenden gebieden, hun politieke macht uitoefenen. Tot de huidige dag voeren machthebbers oorlogen om hun grondgebied uit te breiden of te behouden.

De magische voorstelling daarachter is, dat de mensen die op die grond wonen of werken, de eigenaar ervan hebben te gehoorzamen, alsof deze ook enigermate hun eigenaar was en zijzelf diens slaven. Economische afhankelijkheid — de eigenaar eist een te groot deel van de opbrengst op als pacht — maakt onzichtbaar dat het hier om magie gaat. De oude slogan ‘de aarde is van JHWH’ wordt nog altijd als argument tegen grootgrondbezit en de daarachter schuilende magie gebruikt, maar de Rechten van de Mens bevatten doeltreffender argumenten. Men zou bijvoorbeeld tot overeenstemming kunnen komen over de premisse, dat de Aarde behoort tot het gemeenschappelijk erfgoed der mensheid. Dat zou betekenen dat ze niemand, laat staan een staat, kan toebehoren dus niet verhandelbaar is, noch geheel noch gedeeltelijk. Deze consequentie vormt voor grondbezitters en gebieders over gebieden uiteraard een krachtige reden om formulering van zo’n premisse tegen te houden. Bewegingen die ijveren voor landbouwhervorming en herverdeling van grond zijn een weldaad maar worden altijd ernstig belemmerd.⁷³⁶

Onteigening van grootgrondbezit in Israël, volgens de Wet op het Jubeljaar waarop Jezus zijn hoop gevestigd had, ging destijds niet door en nu nog niet; evenmin als zijn initiatief tot de algemene ontwapening. Die had de verwoesting van Jeruzalem kunnen voorkomen.⁷³⁷

Sinds het échec van de communistische dictatuur komt onteigening

⁷³⁶ De stichting ‘Grond’ verspreidt brochures met rationele argumentatie tegen grondbezit.

⁷³⁷ Wet op het Jubeljaar: Leviticus 25:8-13; Lucas 4:19. Zie voor zijn ontwapeningsplannen Zacharia 9:9 v. geciteerd in Johannes 12:29; voor de mislukking ervan Lucas 9:42 v.

door middel van geweld niet meer in aanmerking. Hoe dan? Teruggave van het land aan hen die het bewerken kan door internationale en nationale wetgeving zonder geweld teweeggebracht worden. Het enig nodige is de politieke wil om de landbouw-wetgeving zo in te richten dat teruggeven de huidige bezitters op niet al te lange termijn voordeliger uitkomt dan in bezit houden. Reeds jaren produceren landbouwcommunes o.m. in Frankrijk, Spanje en Portugal concurrerend.

En de algemene ontwapening? Vastbesloten volken zijn in staat, met blote handen hun krijgsmachten te ontwapenen, zo bleek nog in 1989 in China (in eerste instantie) en kort daarna in Rusland, bij de verrijdeling van de coup tegen Gorbatsjov. En ook lichtgewapende eenheden kunnen hele legers gevangen nemen, als daarover politieke eensgezindheid bestaat. Daarvoor ontbreekt echter het ‘maatschappelijk draagvlak’ zolang de publieke opinie niet beter geïnformeerd is.

Het uitzicht op een keerpunt in de voortgaande afbraak van het leefmilieu, een begin van herstel van de vervuiling, hangt dus af van twee grote doch noodzakelijke voorwaarden: ontwapening en landhervorming. Toereikend zijn deze voorwaarden echter niet; zij zullen deel moeten uitmaken van een algehele culturele renovatie.

Hoofdstuk XIII: Veranderen

ENERGIE KOMT VRIJ of wordt omgezet, als in een beweging (waarvoor dus getal en ruimte nodig zijn) verandering komt; bijvoorbeeld als er een druif op de grond valt of als twee sterrenstelsels op elkaar botsen. Van dit laatste bestaan indrukwekkende foto's, dank zij de sterke radiogolven die zoiets veroorzaakt. Behalve de zwaartekracht die voor zulke catastrofes verantwoordelijk is onderscheidt men nog drie andere natuurkrachten die energie omzetten: de electromagnetische kracht en de beide atoomkernkrachten, de sterke en de zwakke. In kernreacties wordt materie omgezet in straling; massa is samengebalde energie. Einstein vond hun kwantiteitsverhouding. Om de energie (E) van een gegeven massa (M) te bepalen moet je haar vermenigvuldigen met het kwadraat van de lichtsnelheid (c) die 300.000 km per seconde bedraagt. In formule: $E=Mc^2$.

Van de hoeveelheid energie die de aarde van de zon opvangt, wordt maar een klein deel gebruikt voor het leven op aarde. Het meeste wordt teruggekaatst in de ruimte en dat deel neemt nog toe naarmate tropisch regenwoud wordt vervangen door woestijnen. Dat is pas een catastrofe!

Maar van de opgevangen energie kan ook nu nog een veel nuttiger gebruik gemaakt worden. Olie, kolen en gas kunnen dan gebruikt worden voor de productie van medicijnen en andere onmisbare materialen, zolang de voorraad strekt.

Dit hoofdstuk omvat drie paragrafen: één over sociaal gebruik, één over militair gebruik en één over wetenschappelijke theorie van energie. Energie is in de natuur de onzichtbare oorzaak van zichtbare verandering in bewegingen, zoals macht in de cultuur de onzichtbare oorzaak van zichtbare verandering in gedragspatronen is.

§ 13.1. NUTTIGE ENERGIE

Men weet dat, bij het huidige verbruik, de bereikbare voorraden gas, olie en kolen in de eerste helft van de 21e eeuw uitgeput zullen zijn. Pogingen om het verbruik te reduceren zijn op niets uitgelopen. Pogingen om het daarentegen op te voeren hebben steeds groter succes. Luchtvaart (de kerosine was nog in 1997 belastingvrij) en autoverkeer worden gestaag uitgebreid ten koste van railvervoer en scheepvaart, hoewel die veel minder energie verbruiken. Luchtschepen zijn sinds 1929 nauwelijks verder ontwikkeld; vermoedelijk omdat deze voor militair gebruik te kwetsbaar zijn.

Al deze verbruiksvormen zijn in hoge mate afhankelijk van wetgeving. De belangen van de grote oliekartels hebben voor regeringen altijd zwaar gewogen en blijven dat doen, ook nu rationaliteit — in de zin van planning op lange termijn en op mondiale schaal — eraan ontbreekt. Alleen gaan regeringen zelf steeds minder zwaar wegen, ook al weegt de olie hun zwaar. Drie factoren werken daarin samen: mondiale (VN) en regionale (Europa) verbanden, transnationale en multinationale ondernemingen en lokale democratie. Politiek is niet alleen meer een zaak van regeringen. Want politiek is vooruitzien, en regeringen kijken veelal niet verder vooruit dan naar de volgende verkiezingen. Regeringsprogramma's voor ontwikkeling van niet-fossiele energie staan, als ze al worden uitgevoerd, niet in verhouding tot de urgentie ervan. We schreven in het begin van dit boek over hoogwaardige windmolentechniek (een sinds jaren feilloos werkende 750 kW turbine met 45 meter wiek Lengte) die vrijwel buiten de markt werd gehouden. De enige mij bekende factor die sterk genoeg is om dit kunststuk van marktbeheersing te leveren was de olielobby. Was, mag ik nu schrijven. Want Frankrijk, het land met de meeste kerncentrales, zag het eerst de bui hangen en wil windmolens van 1500 kW langs Het Kanaal zetten van 67 meter hoog. Zij mikken op 500 megawatt tegen 2005.⁷³⁸

Vooruitblikkende regeerders zijn er vooral op lokaal niveau. 'In Denemarken wordt tegenwoordig 28% van de electriciteit door windmolens geproduceerd.' En 'In bijna alle Europese landen zijn de laatste jaren gemeentelijke initiatieven op dit gebied genomen. Het Akense model bevordert de aanleg van minicentrales voor zonne-, wind- en waterenergie. De 'Brundtlandsteden' proberen, in de lijn van de VN-resolutie 'Gemeenten van de toekomst', het (fossiele) energieverbruik met 50% te laten dalen. In de Internationale Raad voor Communale Milieuactiviteiten hebben zich meer dan 200 communes uit 43 landen verenigd.'⁷³⁹

Zelfs indien nu binnen enkele jaren de uitstoot van koolmonoxide teruggebracht zou kunnen worden tot biologische proporties (datgene wat mensen, dieren en planten afscheiden) dan zou daarmee de verstoring van het sinds miljoenen jaren bestaande thermische evenwicht van de aarde niet ongedaan gemaakt zijn. Het broeikas-effect begint nog maar pas zich te doen gevoelen. Er is meer toevoer van zonnewarmte naar de aarde dan afvoer van warmte door uitstraling in de ruimte. Men benut die toevoer enigszins door erosiebestrijding, herbebossing en alle andere exploitatie van zonnewarmte. Veel meer helpt het regelmechanisme van de aarde zelf: vergrote verdamping die leidt tot meer bewolking dus meer weerkaat-

⁷³⁸ André Larané in *Le Monde* van 19 juni 1996, p. 23.

⁷³⁹ *Archipel* nr 18, mei 1995, p. 8, bijdrage van Hannes Lämmler getiteld 'Energie voor de toekomst'.

sing van zonnestraling naar de ruimte. Dit regelmechanisme kan nu de storingen niet meer aan. Een aanwijzing daarvoor was de meer dan drie weken durende hittegolf in 1995 in India met temperaturen boven 45 graden Celsius. De mensen stierven als muggen; zoiets was in India nog niet eerder voorgekomen. Ook de droogte in Europa in 1997 was abnormaal.

Aan de andere kant is men begonnen met onttrekking van warmte aan de aarde door aardwarmtecentrales, zonder te weten in welke mate de mogelijke kernenergieproductie in de aardkern daarmee vertraagd wordt. Bekend is, dat kernreacties afhankelijk zijn van de temperatuur waarbij ze plaatsvinden, zodat afkoeling vertraging betekent: meer afvoer van warmte, dan ook minder reactie. Maar hoeveel minder, dat is niet na te gaan. Van de zon zegt men dat de kern langzamer om zijn as draait dan de buitenkant. Van de aarde weet men niet welke reacties zich in het binnenste afspelen, omdat dat binnenste onbereikbaar is. Vulkanische stoffen komen niet uit de aardkern maar uit diepe lagen van de mantel. Zo verstoort men op en in de aarde de evenwichten, zonder te kunnen berekenen waartoe een te bereiken nieuw evenwicht leiden zou.

We kunnen niet zinnig over de temperatuur spreken zonder de druk daarbij te betrekken. Bij afkoeling van de aardkern en daardoor afnemende druk zou die kern het gewicht van de buitenste lagen niet meer zo onberispelijk als vanouds kunnen dragen. De aarde zou gaan krimpen en wellicht plaatselijk instorten. Daar is het leefmilieu niet op ingericht. Voordat dit risico onderzocht is, dienen aardwarmtecentrales verboden te zijn. Getijdencentrales, windturbines en zonnepanelen zijn vooralsnog veilig omdat ze van voortdurend toegevoerde energie gebruik maken.

§ 13.2. VERWOESTINGSENERGIE

Zover de geschiedschrijving reikt is verwoestingsenergie een van de belangrijkste zorgen der mensheid geweest, van boogschutters tot en met nucleaire lange-afstandsraketten. Die zorg had zichzelf in 1945 ad absurdum gevoerd. Dit is een wat ingetogen manier om te zeggen dat men toen ook buiten de kringen van kunstenaars en geleerden tot het inzicht kwam, dat het onderscheid tussen staatslieden en terroristen slechts in de omvang van de terreur gelegen was. Men moest dus iets nieuws bedenken om respect voor Rechten van de Mens af te dwingen. Maar hoe moest het dan intussen met de macht van regeringen en met de wapenindustrie waarop die macht berustte? Zolang er nog niet ontwapend wordt moeten wij zorgen voor wapens, was de leus. Natuurlijk is de wapenlobby actief gebleven om het doorbrekend inzicht in de absurditeit van staatsterreur zoveel mogelijk te hinderen, daarbij krachtig geholpen door het nog alom verbreide gewelds-bijgeloof dat geweld aan gerechtigheid koppelt. Zo is

enigszins te verklaren dat aan de ene kant sociale verdediging, met uitzondering van enkele voortreffelijke theoretische studies, nog niet veel verder ontwikkeld is dan het vijftig jaar geleden in het verzet tegen de nazi's al was, en aan de andere kant vele duizenden onderzoekers onverminderd en met ontstellend succes (de neutronengranaat, het lasergeweer) doorgevoerd hebben aan militaire vernietigingswapens.

Zo geformuleerd is dit gouvernementele bestedingspatroon niet meer dan een economisch gegeven, maar daarin weerspiegelt zich een complete cultuurcrisis. Het is de moderne fysica geweest, die met haar ontdekkingen inzake de structuur van het atoom en de energie die het bijeenhoudt, de verwoesting van een stad met één handbeweging, in een handomdraai, mogelijk gemaakt heeft. Omdat de eerste kernproef in juni 1945 bewezen had dat zulks inderdaad mogelijk was heeft president Truman, door handhaving van de voor Japan onaanvaardbare eis tot onvoorwaardelijke overgave, de Tweede Wereldoorlog nog tot de tweede week van augustus weten te rekken om zijn twee nieuwe kernwapens op Hiroshima en Nagasaki te testen. Tevergeefs hadden fysici getracht, militairen en politici van militair gebruik van hun ontdekking te weerhouden. Volgens de oorlogspropaganda beëindigde de bom de oorlog; in werkelijkheid werd de oorlog verlengd omdat de bom nog niet klaar was. Japan had al in februari vredesonderhandelingen voorgesteld.⁷⁴⁰

Schuldbesef bracht veel fysici ertoe zich te belasten met politieke actie voor vrede en voor ontwapening, in elk geval tegen kernbewapening. De Pugwashbeweging en de Internationale Federatie van Wetenschappelijke Werkers zijn daarvoor belangrijke organisatievormen geweest. Politieke invloed op de bewapeningswedloop hebben zij echter nauwelijks kunnen uitoefenen. Het non-proliferatieverdrag, het verbod op bovengrondse kernproeven en de verhindering van plutonium leverende kerncentrales in Irak en Noord-Korea dienden slechts de handhaving en bescherming van de bestaande monopolies op het gebied van kernwapens. De ontwapening, op 8 oktober 1987 door Gorbatsjov met Reagan op gang gebracht, is op z'n laatst bij het uitbreken van de Tweede Golfoorlog weer tot staan gebracht.

Deze taaie volharding van allen die het militair-industrieel complex dienen is niet geheel onopgemerkt gebleven, vooral omdat ze geen enkel doel dient dan alleen instandhouding van het complex zelf en derhalve een betere zaak waardig is. Vooral de absurde proporties van het gevaar, dat de moderne wapens inhouden, hebben velen van de huidige generaties de ogen geopend voor de onbeheersbaarheid van de moderne staatsmacht —

⁷⁴⁰ Zie B. V. A. Röling, *Aulapocket Vredeswetenschap*, daarin: Case study over de bom op Hiroshima; ook Robert Jungk, *Heller als tausend Sonnen*, Stuttgart 1956, Ned. vert. *Licht van duizend zonnen*, Amsterdam z.j.

te weten het gevaar van vernietiging van de mensheid tengevolge van een computerstoring of een menselijke fout. Dit is nieuw: dat de wal het schip niet meer zal keren omdat geen wal tegen dit schip bestand is.

Deze stand van zaken, teweeggebracht door het losgespen van de nucleaire krachten die de atomen zelf bijeenhouden, noopt ons tot een nieuwe verantwoordelijkheid voor de materie. Wat wij als vaste grond onder de voeten voelen, blijkt onbetrouwbaarder te zijn dan glad ijs van één nacht. De materie is niet langer ons speelgoed of onze zekerheid. De periode van ‘materialisme’ is voorbij, of het nu het historisch materialisme van de marxisten was, of het kapitalistisch materialisme van de winstprikkel, of het daarmee samenhangend filosofisch materialisme van de opvatting ‘alles is materie.’

Over dit laatste schreef Heisenberg: ‘De ontologie van het materialisme berustte op de illusie, dat men de bestaanswijze, het onmiddellijk feitelijke van de ons omgevende wereld, naar de verhoudingen op het atomaire vlak kon extrapoleren. Maar deze extrapolatie is onmogelijk.’⁷⁴¹ Haar nieuwe ontologie vindt de mensheid nu in de ‘soft ware’ van haar informatie. In feite is dit een oud inzicht dat weer komt bovendrijven. ‘Alle dingen zijn door het woord geworden en zonder dit is geen ding geworden, dat geworden is.’⁷⁴²

Die nieuwe verantwoordelijkheid voor de materie brengt twee morele verplichtingen mee. De eerste is doorvoering, thans zonder verder uitstel, van de algemene en volledige ontwapening die sinds lang door te rijke lidstaten wordt tegengehouden hoewel ze tot de geïnstitutionaliseerde taken van de Verenigde Naties behoort. De tweede is een wereldwijd verbod op milieubedervende stoffen voor zover die vervaardigd en verkocht worden zonder een daaraan verbonden programma voor de onschadelijke verwijdering of ontbinding van die stoffen. Niet alleen de energiesector, ook de gehele chemische industrie staat nu voor een revolutie. Voor de fysicus, die vertrouwd is met de equivalentie tussen energie en materie ($E=Mc^2$), is dit laatste een waarheid als een koe; voor ondernemers en economen lijkt het nog buiten hun horizon te liggen. Terwijl ik dit schrijf, berichten de media over een gevecht op zee tussen Greenpeace en Shell naar aanleiding van een plan van Shell om een afgedankt booreiland met daarin giftige stoffen tot zinken te brengen. Demontage aan wal noemde men bij Shell ‘te duur’ hoewel de verplichting daartoe internationaal is vastgesteld. (Dank zij een effectieve Shell-boycot, waartoe Greenpeace had opgeroepen, liet de oliemaatschappij haar misdadige plan voorlopig varen. Later zou deze beslissing van Shell een keerpunt blijken te zijn.

⁷⁴¹ Werner Heisenberg, *Physik und Philosophie*, Berlijn 1959/1968, p.119.

⁷⁴² Evangelie naar Johannes 1:3.

Voor het eerst in de bedrijfsgeschiedenis werd een morele code ontworpen die niet meer alleen op economische verantwoordelijkheden betrekking had doch ook op sociale en ecologische.)

De morele bewustwording loopt achter bij de technologische. Het discrediet, waarin machtsmisbruik de moraal gebracht heeft, is ongeveer evenredig aan het crediet dat men de techniek verleent. Zo groot is dit crediet, dat men politieke problemen als werkloosheid en oorlog, in plaats van met een nieuwe politiek, tracht op te lossen met technische middelen als omscholingscursussen en VN-troepen. En: zo groot is dat discrediet, dat men morele desoriëntatie met medische zorg en strafrecht te lijf gaat, in plaats van met morele heroriëntatie.

§ 13.3. ALLES IS ENERGIE!

Het licht waarbij ik dit schrijf, de atomen waaruit ik besta, het is alles energie, en energie is theoretisch beschreven als verandering door ontbrekend evenwicht. Dat is snel in te zien: als de zon net zo koud was als de aarde, zou ze geen licht op aarde geven, en als de aarde net zo heet was als de zon zou ze de zonneschijn niet tot zich kunnen laten doordringen. Juist het verschil in temperatuur levert de opwarming van de aarde door de zon op.

Zo is elke energie opgevat als een streven van de natuur naar evenwicht. Een eventueel bereiken van een volledig evenwicht noemen de fysici 'de warmtedood van het heelal.' Maar voorlopig schijnen de onevenwichtigheden nog slechts toe te nemen. Om bij de zon te blijven: als die over enige miljarden jaren instort, op het moment waarop haar waterstofvoorraad opgebruikt is en de kernreacties afgelopen zijn, wordt ze nog veel heter dan nu!

De ontwikkeling van de natuurwetenschap door experimenten en discussies in deze twintigste eeuw heeft moreel tegengestelde resultaten opgeleverd. Ik denk aan het contrast tussen de overmoedige waterstofbom (het principe van de zon) als vernietigingswapen, tegenwoordig aangevuld met het lasergeweer waarmee mensen levenslang verblind worden — en de deemoedige erkenning dat wij bestaan uit deeltjes die eigenlijk geen deeltjes meer zijn, zodat we bestaan uit iets wat niet bestaat. Want hoe kan een golf of trilling op zichzelf bestaan, zonder iets dat golft of trilt? En toch kan men tegenwoordig een electron (weegt 1/1836 deel van wat een proton weegt; samen vormen die twee het lichtste atoom dat er is, het waterstofatoom) niet beter beschrijven dan als een trilling van zoiets als membraantjes rondom een atoomkern. Precies als een foton: een lichtdeeltje dat geen deeltje is, hoewel het zich op een fotografische plaat wel als deeltje gedraagt. Maar in een lens gedraagt het zich als electromagneti-

sche trilling, compleet met golflengte en frequentie. Het heeft geen ether nodig om zich daarin voort te planten want die ether bestaat niet. Dat bleek al in de vorige eeuw. En het kan — zo bleek in deze eeuw, uit de proef van Alain Aspect in 1986 — een ander foton, waarmee het vroeger verbonden is geweest, later op grote afstand nieuwe informatie doorgeven *zonder tijd te gebruiken* om die afstand te overbruggen, dus gelijktijdig. Sommige fysici zijn daardoor gaan twifelen aan het bestaan van de ruimte, anderen trokken de tijd in twijfel. Lezers van deze regels herinneren zich misschien, dat het gehele in de inleiding beschreven denkraam slechts wijzen van ervaren betreft, manieren om naar de dingen te kijken. Ruimte en tijd zijn dus, zoals Immanuel Kant al leerde, onze aanschouwingsvormen; geen onafhankelijk van onze waarneming bestaande realiteiten. En, waar een onweegbaar stukje realiteit die onafhankelijkheid toch bereikte, zoals in de proef van Aspect, daar vond men van tijd of van ruimte in de resultaten niets meer terug!

De moderne natuurkunde komt er op neer dat de werkelijkheid die wij in haar kleinere en haar grotere afmetingen dan de menselijke maat met wetenschappelijke experimenten op het spoor komen zich onttrekt aan onze tot dusver ontwikkelde begrippen, zowel de woorden als de getallen. (Wiskundige formules zijn in tegenstelling tot woorden dikwijls wèl in staat, de gevonden uitkomsten van experimenten te beschrijven, soms ook ze te voorspellen. Maar zowel de formules als de hypothesen en wetten blijven uiteraard theoretische abstracties die van de concrete werkelijkheid slechts een voorlopige schets van een doorsnee laten zien.)

Gelukkig is de waterstofbom nooit als wapen gebruikt en zijn fysici doorgegaan met hun onderzoek naar de structuur van de materie (de energie) en naar vreedzame toepassing van kernfusie op aarde. Dit laatste onderzoek zal bij gelijkblijvend ontwikkelingstempo nog wel, schat men, een jaar of vijftig nodig hebben. De houdbaarheid van wat men ‘de standaardtheorie’ noemt (inzake de bouw van de materie) is misschien eerder opgehelderd. Of dat dan nieuwe mogelijkheden opent is niet te voorspellen. Intussen bestaat dus de hierboven beschreven noodzaak, over te stappen op duurzame energiebronnen en militair gebruik van energie uit te sluiten.

Dit kan het veiligst gebeuren door middel van internationaal-rechtelijke en economische maatregelen die middelen voor militair energieverbruik juridisch en economisch onverkoopbaar maken en staatssubsidies op verbruik van fossiele brandstof (o.m. door steun voor alle met die brandstoffen gestookte autoverkeer en luchtvaart) beëindigen. Tegelijkertijd dient men duurzame vormen van energiewinning en energiebesparend vervoer (per fiets, rail, schip en luchtschip) voorrang te verlenen, dus daarmee de

grote investeringen in gas, olie, wegvervoer en straalvliegtuigen precies zo onrendabel te maken als kolenmijnen en het kapitaal te verplaatsen naar duurzamer werkgelegenheid.

Hoofdstuk XIV: Duren

Voor Einstein was tijd niets anders dan de vierde dimensie van de ruimte. Dacht hij dit misschien omdat snelheid in de wiskundige taal van de fysica 'niets anders dan' een verhouding tussen twee maten is, afstand en tijd? Maar tijd is meer dan een maat, heeft als kenmerkend aspect iets anders dan zijn onmetelijke lengte. Tijd is beweging.

De ervaringen van die beweging zijn variabel; ten eerste voor ons horloge. Het loopt vlugger of langzamer afhankelijk van de bewegingstoestand van de waarnemer. Einstein rekende ons dat voor. Ten tweede 'duurt' tijd korter of langer afhankelijk van ons gevoel. Tijd kan van een gedurige kwelling in een haastig geluk veranderen voor een ontsnapte gevangene. Wachten op de geliefde duurt lang; gezelligheid kent geen tijd. Bergson viel dat op.

Als het juist is dat de snelheid van licht ten opzichte van zijn bron constant is, dan zal het uitdrukken van die gelijkblijvende snelheid in kilometers per seconde (afstand gedeeld door tijd) mettertijd toch gecorrigeerd moeten worden. Want die seconde is een aardseconde, 1/86400 deel van de dag waarin de aarde om haar as draait, en die dag wordt in de loop van de eeuwen geleidelijk iets langer door o.m. de remmende werking van de getijden, dus van de maan, terwijl de lichtsnelheid zelf constant blijft en de kilometer ook. Deze verandering gaat echter zó langzaam, dat we ons leven lang onbekommerd kunnen blijven spreken van een constante van 300.000 km/sec als lichtsnelheid.

Alle tijd wordt op aarde, afgezien van de atoomklok, afgelezen van de draaiing van de aarde om zijn as en om de zon, als ware die tijd een op zichzelf onzichtbare draaggolf waarop alle bewegingen buiten en van en in ons lichaam gemoduleerd zijn. Het is de beweging, opeenvolging van dag en nacht, jaar in jaar uit, die we tijd noemen, ook al zou niemand haar meten. Ik kan mij niets voorstellen bij tijd zonder beweging, een onmeetbare ofwel stilstaande tijd, waarin dus geen warmte, geen licht, geen geluid, geen leven is. Voor mijn begrip is tijd 'niets anders dan' onophoudelijke beweging van alles, daarbij inbegrepen de beweging van het electron ten opzichte van de atoomkern, beweging zonder welke geen materie, dat wil zeggen geen energie mogelijk zou zijn; alleen de 'ruimte' der getallen.

Als iemand de tijd zou kunnen stilzetten, zouden op hetzelfde moment in het heelal licht en verwarming uitvallen en zou zònder afkoelingstijd eensklaps overal de temperatuur op min 273 graden Celsius (0 Kelvin) staan. Maar daarvoor zou hij dus alle natuurwetten moeten uitschakelen,

wat neerkomt op het heelal vernietigen! Conclusie: beweging zijn we, voelen we en zien we; tijd generaliseren we als algemeen begrip, om alle beweging op één aardse noemer te brengen. Tijd is iets van ons: we hebben de tijd, al denken we dat de tijd ons heeft!

Tijd is de enige dimensie, niet van een wiskundige ruimte (die drie of meer dimensies heeft al naar gelang van het model waarvan men uitgaat); wel van elke mogelijke, constante dan wel veranderlijke, fysische beweging in de ruimte. Afgezien van de drie dimensies van de fysische ruimte is tijd de enige dimensie van beweging. Telt men daarentegen die driedimensionale fysische ruimte mee, dan is tijd de vierde dimensie van beweging. Maar ruimte is voorwaarde voor beweging, niet het omgekeerde; ook niet tevens het omgekeerde, al is dat denkbaar. Men kan denken dat een voorwerp een boog beschrijft en daarmee de ruimte voor die boog schept. Het heelal schept dan zijn ruimte door uit te dijen. Mijn denkraam daarentegen gaat ervan uit dat ruimte en daarin vervolgens beweging (straling) eerst nodig zijn, wil er een voorwerp kunnen bestaan. Beweging is meer dan ruimte, beweging is tijd. Tijd is nooit iets anders geweest dan beweging.

Het tijdsaspect is in de praktijk voor sterrekundigen, artsen, opvoeders, geschiedschrijvers of kapitaalbeleggers niet alleen de dimensie van beweging maar ook een maatstaf voor verandering in bewegingen. Tijd is, met andere woorden, een wiskundige abstractie van de concrete zintuiglijke ervaring, zoals er nog vijftien andere abstracties denkbaar zijn die samen de zestien aspecten vormen. Tijd als zodanig bestaat niet in werkelijkheid, alleen in ons abstraherend denken. Het is onze manier van kijken, zoals Immanuel Kant vaststelde. Einsteins relativiteitstheorie bewees dat zelfs gelijktijdigheid niet objectief, buiten mijn waarneming om, bestaat, alleen voor de waarneming van een waarnemer die in een bepaalde bewegings-toestand ten opzichte van het waargenomene verkeert.

Velen hebben de toenemende snelheid waarmee onze wereld verandert opgemerkt. In de laatste tien jaar is daarin meer gebeurd dan in de eeuw daarvoor, in die eeuw meer dan in twintig eeuwen daarvoor etc. Dat is het discontinue historische aspect van de tijd, die zelf, als astronomische tijd, continu is en immer zichzelf gelijk blijft (minutieuze afwijkingen daargelaten): 24 uur per etmaal, 4 seizoenen per jaar; onder gunstige omstandigheden leeft een mens zeventig à tachtig jaren, nu en vijftwintig eeuwen geleden ook. De afzienbare kosmische tijd wordt geschat op twaalf tot zestien miljard jaar, maar de afzienbare historie duurt steeds korter. Is dat omdat de oude mensheid ten einde spoedt?

Het lijkt wel zo. De aardolieboeren hebben de superpompen besteld waarmee ze zo spoedig mogelijk het laatste aardgas uit de Hollandse bo-

dem zullen persen en exporteren, terwijl ze ondertussen de levering zonder die pompen nauwelijks gaande kunnen houden en dus (met subsidies ja, de vrije markt kan dat niet aan!) nieuwe, duurdere bronnen moeten aanboren. Er hangt een soort uitverkoopstemming: alles moet weg. Zo ooit, dan is nu te zien wat inhoudt: *après nous le déluge*, na ons de zondvloed.

Het inkrimpen van ieder toekomstperspectief onder de thans nog bestaande condities beneemt de mensen hun gevoel van verantwoordelijkheid tegenover de jonge en de komende generaties. Vervanging van huizen, wegen, apparatuur, methoden en instituten door andere die sneller verslijten of sneller achterhaald zullen zijn breekt de continuïteit met het verleden en produceert het historisch fenomeen van de historieloze mens. Het verkorte perspectief van vooraanstaande politici komt in de buurt van het perspectief van de weerberichtmakers: niet veel meer dan enkele dagen tevoren maken zij hun plannen pas bekend en steeds vaker pas achteraf, nadat ze uitgevoerd zijn. Door de internationalisering van het regeren een stap of twee voor te laten blijven bij de internationalisering van de democratische controle daarop (West-Europa) of door de perestrojka een stap voor te laten blijven op de glasnost (Oost-Europa), had en heeft niemand meer tijd genoeg om zijn regeerders langs democratische weg bij te sturen: het regeren loopt ons uit de hand.⁷⁴³ Met een variant op Stefan Heym: we moeten *weer* leren regeren.

Snellere vliegtuigen en treinen worden besteld om met de, zo lijkt het, sneller gaande tijd mee te kunnen komen, maar hoe sneller men beweegt hoe langzamer de tijd gaat. Dat rekende Einstein uit voor de natuurkunde maar het geldt ook in de historie. In alle haast met het oog op de snelle samenvoeging van Europese landen en ook nog een nieuwe noordermarkt die VS en GOS omvat vergeet men de universaliteit van de mensenrechten. Men vergeet dat de zogenaamde Derde Wereld niet langer als 'invisible hand'⁷⁴⁴ én vuilnisbelt van deze 'vrije markt' wil fungeren, kortom: niet langer onder de onzichtbare voet wil worden gelopen.

⁷⁴³ Zie voor West-Europese non-gouvernementele kritiek op de ontworpen Schengen-akkoorden over de toegang van overheden tot persoonsgegevens en over het weren van vluchtelingen uit Europa o.m. Nieuwsbrief van de Liga voor de Rechten van de Mens, juni, 1990, *passim*.

⁷⁴⁴ Religieus klinkende aanduiding van Adam Smith voor het 'zichzelf' regulerende marktmechanisme. In werkelijkheid is er geen mechanisme. Het zijn de niet-koopkrachtige vraag van de hongerigen alsmede het onverkoopbare aanbod van de hardwerkende boeren, die, *door niet mee te tellen*, ervoor zorgen dat koopkrachtige vraag en prijzig aanbod *binnen* zekere grenzen de eigenschappen van een thermostaat, of welk automatisch regelmechanisme dan ook, vertonen. Immers, bij schaarste lopen de prijzen zo op dat de vraag uitvalt en bij overvloed dalen ze zo dat het aanbod uitvalt. Vandaar dat de prijzen op de zogenaamd 'vrije' markt altijd

U weet het al door Einsteins berekening: de tijd gaat voor de waarnemer in een ruimtecapsule slechts een fractie langzamer dan voor de waarnemer op aarde, hij gaat wel degelijk overal door, ook in ons zonnestelsel, met of zonder waarnemers. En de dag komt waarop men ontdekt dat men de verkeerde haast gemaakt heeft. Dan is het te laat om het over te doen. De tijd zal het leren, zolang er iemand is die kan leren.

Velen hebben het verschil opgemerkt tussen de zogenaamde cyclische tijdsbeleving in niet-westerse culturen en de lineaire tijdservaring van onszelf. Toch kijken wij pas sinds kort op digitale klokken; eeuwenlang hebben we het met cirkelvormige wijzerplaten gedaan. Het cyclische aspect van de om de zon draaiende planeten is bij ons opgenomen in de lineaire conceptie van de tijd sinds we de tijd als tijdelijk kennen, als begrensd. We draaien niet in een kringetje rond. De tijd is geen cirkel; hij is ergens begonnen en houdt ergens op. Ik kan niet eindeloos blijven leven, zoals de aarde niet kan blijven draaien, de zon niet kan blijven stralen, het heelal niet kan blijven uitdijen. Dat zijn wel zeer verschillende grootheden maar eindig zijn ze allemaal. De tijd draait nog door, maar de ene dag is de andere niet en zelfs volgens Indiase religies is de vorige incarnatie de volgende niet, hoe cyclisch hun tijdsbesef ook zij. Aan alles komt een eind, ook aan de tijd zelf (tweede grondwet van de thermodynamica).

Waarschijnlijk is absoluut stellen van het tijdsaspect van alle ervaringsaspecten het meest verleidelijk: de absolute tijd is de oneindige tijd. Dat zou de kwantitatieve eeuwigheid zijn in een geheel andere dan de bijbelse, kwalitatieve (politieke) betekenis van het Hebreeuwse *haolam habah* ofwel het Griekse *aioon melloon*, de komende eeuw.

Maar als de tijd absoluut is, dan eist het tegenoverliggende aspect, de religie, met evenveel recht absoluteheid voor zich op. Dat is wat Dooyeweerd overkwam, geheel in overeenstemming met de door hemzelf geformuleerde ‘religieuze concentratiewet’. Hoewel hij er als geen andere filosoof in geslaagd is, van ‘verabsolutering van wat relatief is’ de stuitende consequenties (‘antinomieën’) te laten zien, is hij zelf niet aan deze verleiding ontkomen. De tijd is bij hem de band die alle relatieve aspecten der ervaring samenhoudt in de éne geschapen tijdelijke werkelijkheid, terwijl de Schepper zelf boven de tijd verheven blijft. De religie is bij Dooyeweerd de allesbeheersende drijfkracht die, van het hart van de mens uit, zijn denken stuurt ‘in ware of valse richting.’ Deze twee absoluutstellingen

bijgestuurd moeten worden. Ondertussen is ‘the invisible hand’ inderdaad de hand van de gedupeerden waarvan Brecht schreef: ‘Die im Dunkel sieht man nicht’. In een land zonder werklozen zou volgens dit marktdenken alle arbeid te duur, dus ieder in dat land werkloos worden; dit is tegenstrijdig; dus blijft er een elite van niet te duur werkenden en een massa werklozen.

van in wezen relatieve aspecten, tijd en geloof, kan hij zelf niet als zodanig zien, omdat hij de tijd losgemaakt heeft van het bewegingsaspect waarmee ze identiek is en de religie losgemaakt heeft van het geloof of bijgeloof dat het wezen ervan is.

In ons denkraam ziet men duidelijk deze rechtstreekse samenhang tussen duren en geloven. Een vergelijkbare samenhang ziet men ook bijvoorbeeld tussen omgeven en wonen: verabsolutering van de economie heeft een verabsolutering van de ecologie opgeroepen bij de milieufanaten, die in hun Gaia-hypothese de aarde vergoddelijken.

Anders dan Karl Barth en Dietrich Bonhoeffer die hun religieuze opvattingen niet religieus wensden te noemen wegens 'fundamenteel' verschil met andere religieuze opvattingen, noem ik religieus iedere van harte gemaakte *vrije keuze om zich geheel en al te laten beheersen* door wie of wat dan ook. Om preciezer te zijn: iedere keuze voor een diepste motivatie zie ik als een gebruik van datgene, wat in de mensenrechten godsdienstvrijheid genoemd wordt. Daar valt niet alleen elk mogelijk geloof onder, maar evenzeer elke mogelijke ideologie. Zelfs de door dictators misschien nog aangehangen ideologie van verdeel en heers valt daaronder, evenzeer het kritiekloos respect voor de mensenrechten van overigens agnostische humanisten, net zo goed als het angstige geloof dat zieke mensen uitgeroeid zouden moeten worden; wat onder meer in Iran nog wordt geïndoctrineerd. Ook het kinderlijk vertrouwen in de almacht van de technologie en het zieke geloof in de almacht van de wapens vallen hieronder.

Wat anderen van dat 'zich laten beheersen' mogen merken is door de mensenrechten aan beperkingen gebonden die de ongelijkwaardigheid van de diverse godsdienstige ofwel religieuze opvattingen voldoende markeren en het recht afdoende beschermen tegen religieus geïnspireerde inbreuken erop. Het recht regelt niet de gedachten of de fantasie; daarvoor moet men zich elders vervoegen, bijvoorbeeld bij wetenschap en kunst; alleen de uitingen, alleen de *uiterlijke* gehoorzaamheid aan welke goden dan ook, wordt door het recht beperkt tot wat onschadelijk is.

Deze consequentie van de mensenrechten, te weten dat er geen god boven de mensenrechten verheven is in wiens naam ze geschonden mogen worden, zal nog moeilijkheden genoeg geven met andersdenkenden op dit punt. Deze andersdenkenden worden ook wel fundamentalisten genoemd, zoals in Tolhoeks bijdrage aan het congres in Athene in 1989 van de World Federation of Scientific Workers. Datgene wat onder de mensenrechten als toegestane godsdienst zal blijven bestaan, zal in elk geval vrij zijn van goden die het van mensenoffers, mensenbeschuldiging of mensenvernederen moeten hebben. Als alleen dát religie was, dan kregen Barth en Bonhoeffer alsnog gelijk dat het einde van religie gekomen is.

En de tijd gaat door! De aarde draait door. Wat is de tijd anders dan beweging? Men zegt: de beweging van iets in de ruimte maakt de tijd afleesbaar maar die beweging *is* zélf de tijd niet. De tijd heeft immers ook andere gestalten: de duur van het wachten op een beweging bijvoorbeeld, de tijd die bij ‘primitieve’ volken ‘stilstond’ en bij ons voortsnelde, de tijd die staat voor een mogelijke zwangerschap, voor de overkomst van een mogelijke zonnestraal naar de aarde, de tijd om een partner te zoeken. Het is waar dat tijdsduur en tijdstip verschillende begrippen zijn waar in het Nederlands (in tegenstelling tot het Grieks bijvoorbeeld) één woord voor gebruikt wordt: tijd. Het is ook waar dat emotionele, historische en economische ervaringen van tijd geheel verschillend van aard zijn. Maar de tijd is voorwaarde voor al die ervaringsaspecten en vele andere, alleen voor twee niet: niet voor de tijdloze ruimte, die zelf voorwaarde voor beweging is, noch voor het tijdloze getal waarmee zij gemeten wordt en gegeven is, ‘datum’ is.

In de muziek is het Italiaanse woord ‘tempo’ niet de tijd die het stuk duurt, maar de snelheid waarmee het gespeeld of gezongen wordt. Aangezien de tijd zelf een vast tempo is (de omwentelingsnelheid van de aarde) ten opzichte waarvan iets in sneller of langzamer tempo gaat, concludeer ik dat de tijd de beweging is waarmee alle beweging gemeten wordt.⁷⁴⁵

Het is dan niet mogelijk om, wat Dooyeweerd meende te kunnen doen, een apart bewegingsaspect te onderscheiden van de ‘kosmische tijd’. Die laatste had hij nodig om als (absolute) ‘samenhang tussen alle aspecten’ te dienen, een gedachte die hij vermoedelijk ontleende aan de vroege Griekse filosoof Anaximander.⁷⁴⁶ Wij hebben in het eerste hoofdstuk al opgemerkt dat *die* samenhang door iets anders gewaarborgd is dan door de beweging van het een en ander, namelijk door de vrijheid van de werkelijkheid zelf die in al haar aspecten de vrijheid van de wil weerkaatst, de vrijheid waarvan ons theoretisch denken alles, van de deugden tot en met de getallen, abstraheert, zonder het in zijn greep te krijgen. Die vrijheid van de

⁷⁴⁵ Wat heel precies met onze tijd meegaat, niet sneller en ook niet langzamer, dat is de aarde: wij gebruiken in onze aanduidingen geen andere tijd dan aarde-tijd. Maar dat is een convertibele tijd-valuta. De zon draait in ongeveer 26 dagen om zijn as; een aarde-dag is dus een klein zonne-uur, een zonne-dag iets minder dan een aarde-maand. Wij rekenen in het ons bekende heelal met één en dezelfde tijd die een aanvang, een duur (hoeveelheid) en een einde neemt en in aarde-dagen wordt gemeten.

⁷⁴⁶ H. Dooyeweerd, *Reformatie en Scholastiek in de Wijsbegeerte*, Franeker 1949, p. 67. Hij vertaalt daar van Anaximander: ‘Waaruit echter de zijnde dingen ontstaan, daarin keeren zij ook bij hun ondergang terug, zoals het behoort; want zij betalen elkander gerechte straf en boete voor hun ongerechtigheid naar de orde van den tijd.’

werkelijkheid was daarmee niet als absoluut voorgesteld; ook heb ik de werkelijkheid niet gereduceerd tot haar vrijheidsaspect, dat van de vrije wil. De vrijheid van de werkelijkheid waarop ik stuitte in mijn zoeken naar haar innerlijke eenheid was slechts het scala van weerspiegelingen van de wilsvrijheid in de vijftien overige aspecten.

Toch kan men de vraag volhouden: wie of wat is dan die vrije werkelijkheid die we met ons theoretisch denken niet kunnen vatten, waar we alleen aspecten van af kunnen knabbelen, alleen fragmentarisch over kunnen denken? Anaximander zei dat het onbegrensde (apeiron) goddelijk was. Was het maar waar! Dan was het goddelijke onbegrensd en konden we ons plezier niet op . . .

Waar is alleen dit: ik kon de vraag niet beantwoorden omdat ik moest erkennen dat de werkelijkheid vrij is, vrij van mijn definieermacht. Zo had de theologie al in de oudheid gezegd over haar veld van onderzoek, in casu god: *finitum non capax infiniti* (het eindige kan het oneindige niet bevatten). De kwantumfysica bewees deze intuïtie als juist.

Dooyeweerd beschouwde de geschapen werkelijkheid. Op zichzelf was dat al een reductie omdat God de Schepper hier buiten beschouwing van de totale werkelijkheid gelaten werd, niet uit atheïstische doch uit religieuze overwegingen. Hij trachtte die geschapen werkelijkheid onder één noemer te brengen door haar te reduceren tot haar tijdsaspect: alleen God is tijdloos. De werkelijkheid nam daarvoor wraak, zagen we, door met evenveel recht haar religieus aspect (de parallel van het tijdsaspect) aan hem op te dringen als grond der werkelijkheid, zulks overeenkomstig de door hemzelf geformuleerde religieuze concentratiewet. Om deze ramp te ontgaan, splitste Dooyeweerd het religieus aspect in tweeën: geloof en religie. Geloof bleef een relatief aspect, religie werd de absolute samenhang van alles. Hij localiseerde die samenhang in het hart van de mens dat hij ‘boventijdelijk’ noemde, evenwel zonder in onsterfelijkheid van de ziel te geloven.

Op een psychologiserende manier had Henri Bergson al geprobeerd wat Dooyeweerd op een theologiserende manier probeerde. Bij Bergson was de psychische tijdsbeleving, ‘la durée’, de creatieve stroom van de tijd zelf. Dooyeweerds kritiek daarop raakte dan ook uitsluitend die psychologiserende manier van reduceren, niet het reduceren als zodanig.⁷⁴⁷

Wie over tijd nadenkt, stuit daarbij op het geloof dat de tijd zal door duren zoals ze geduurd heeft, en ook op de historie die juist niet kan blijven verlopen zoals ze altijd verlopen is. We moeten nog stilstaan bij

⁷⁴⁷ Zie Herman Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought II*, p. 481 v

deze twee aspecten, het geloof en de geschiedenis (het spel, het sociale aspect).

De sociale geschiedenis is, zolang als men kan terugzien, een geschiedenis van klassenstrijd geweest, een ongelijke strijd van onderworpenen tegen heersenden. De Economische en Sociale Rechten van de Mens eisen dat daar nu verandering in komt. Hetzelfde geldt van het geloof als bron van scheve machtsverhoudingen. Het recht op godsdienstvrijheid betekent het einde van alle godsdienstheerschappij.

Zoals elk ervaringsaspect in ieder van de vijftien andere aspecten weerkaatst wordt, en het duidelijkst in het aspect dat er lijnrecht tegenover staat, zo wordt ook het aspect van de tijd het herkenbaarst weerspiegeld in het geloofsaspect.⁷⁴⁸ In het geloof vindt men een stabiliteit, die de stabiliteit van de sterrenhemel weerspiegelt. Precies die weerspiegeling bezingt Psalm 8:

Aanschouw ik uw hemel, het werk van uw vingers,
de maan en de sterren die gij bereid hebt:
wat is de mens, dat gij zijner gedenkt,
en het mensenkind, dat gij naar hem omziet?
Toch hebt gij hem bijna goddelijk gemaakt
en hem met heerlijkheid en luister gekroond.

Deze stabiliteit ontbreekt in de geschiedenis. Toen Heraclitus uit dit feit zijn conclusie trok dat ‘alles stroomt, niets blijft’ zag hij het *geloof in ongelijkwaardigheid* over het hoofd. Dat stroomt nog steeds niet, dat is tot de huidige dag gebleven. Is de hiërarchie dan de stabiliteit waarnaar we zoeken? Helaas, het blijkt de verwoestende kracht te zijn die de historie tot een voortijdig einde dreigt te brengen.

We hebben de historie van de thans verdwijnende mens een verkorting van de tijd genoemd en alles wijst daarop. De Wereldraad van Kerken sprak in 1968 van de drie hoofdzonden van deze tijd: racisme, uitbuiting en geweld. Tegen de thans dreigende afloop van de geschiedenis tengevolge van het bijgeloof in deze gewelddadige drieëenheid van discriminatie, winst en wapens is reeds in de oudheid gewaarschuwd door, onder andere, Chinese (Laotse, Confucius), Hebreeuwse (Mozes en de Profeten) en oud-Griekse denkers (Homerus, Sophokles, Anaximander). Samen met vele anderen hebben zij, met hun uitgangspunt van gelijkwaardigheid, de grondslag gelegd voor de internationale vaststelling van de mensenrechten

⁷⁴⁸ Dit manuscript zou dus in theorie 256 hoofdstukken kunnen bevatten; 16 maal 16. Dat zou een encyclopedie zijn. Wij beperken ons, na een inleiding, tot 16 sociaal-ethische essays.

in Parijs (1948) en het optreden van de mensenrechtenbeweging in Montgomery, vs (1955). Een voorstudie was geleverd door de Amerikaanse en Franse revoluties (1776 en 1789).

Met een exponentieel versneld ritme van 2000, 200 en 20 jaar zijn dus de mensenrechten de historie mede gaan bepalen. Dit kon niet uitblijven omdat de uitvinding van de vreesweigering (Job, Antigone) had onthuld dat macht over mensen (het criterium van het historische, speelse, sociale aspect) niet kan bestaan buiten de wil van die mensen om en zij die macht alleen dan willen verdragen, als zij verwachten daarmee tot hun recht te komen of althans aan het ergste onrecht te ontkomen. Étienne de La Boétie⁷⁴⁹ heeft zich erover verbaasd dat mensen zo gemakkelijk schijnen te vergeten, dat de macht van hun tirannen uitsluitend veroorzaakt wordt door hun eigen gehoorzaamheid aan die tirannen. Anders gezegd: het is hun eigen macht over zichzelf die zij door een ander laten uitoefenen. Zij zijn het zelf die hun heerser de macht geven over hen te heersen. Zij doen dat in de hoop dat hun eigen recht daarmee gebaat zou zijn; hoewel zij hem gemakkelijk baas zouden kunnen.⁷⁵⁰

Het lang verdrongen bewustzijn van deze stand van zaken keert nu met aanzienlijk grotere kracht terug, dank zij de therapeutische werking van de Rechten van de Mens. Vandaar ook dat in onze analyse het oordeel van het recht voorafgaat aan en bepalend is voor het spel van de macht, de historie.⁷⁵¹

Over macht is veel geschreven maar weinigen maken onderscheid tussen macht en geweld. Dit is ook Hannah Arendt⁷⁵² en Bertrand Russell⁷⁵³ opgevallen.

Van theologische zijde⁷⁵⁴ is inmiddels theoretische opheldering geleverd bij meetresultaten van sociologen als Seashore en Tannenbaum die de hoeveelheid macht in machtsverhoudingen tussen personen in bedrijven

⁷⁴⁹ Étienne de La Boétie, *Discours de la servitude volontaire*, Parijs 1983, pp. 133 vv.

⁷⁵⁰ Zie ook hoofdstuk 6.

⁷⁵¹ Over de fascistische opvatting, die macht beschouwt als voorafgaand aan en bepalend voor het recht, schreef o.a. Abel Herzberg, *Eichmann in Jeruzalem*, Den Haag, 1962, p. 179.

⁷⁵² Hannah Arendt, *Geweld, Macht en Onmacht*, o.a. p. 43 v.

⁷⁵³ Bertrand Russell, *Power*, London 1938, o.a. p.284.

⁷⁵⁴ Isabel Carter Heyward, *The Redemption of God*, Lanham, London 1982, p. 202: God's power equalizes the President and the prisoner, the mighty and the weak. To equalize is not to neutralize; it is to make equal; to make just; to overthrow, if necessary, the racist, classist, sexist, dehumanizing structures and attitudes that impede the growth and livelihood of all people. If, as Sölle maintains, our hands are God's hands in the world, our power is God's power in the world — if we choose to do what is loving and just.

en scholen vergeleken hebben met de scheefheid, autoritaire aard, ongelijkheid, van die machtsverhoudingen. Wat bleek? Hoe gelijkjer de macht verdeeld was, des te *meer* macht hadden die mensen gezamenlijk, des te meer plannen waren uitvoerbaar.⁷⁵⁵

Als dit juist is, kan er een nieuwe mensheid opstaan. Wij hebben sinds de bus-boycot in Montgomery, USA 1955, geen aanwijzingen gevonden dat politieke macht voorwaarde voor recht zou zijn. Uit die consumentenstaking van 1955 bleek het tegendeel. Gelijkheid in rechten is de onuitputtelijke bron waaraan alle sociale en politieke macht ontspringt. Rechtsongelijkheid daarentegen is de zee van ellende waarin de misbruikte macht wegstroomt naarmate de bewustwording van het recht op zelfbeschikking de angst voor de risico's ervan overwint. Men heeft het in de negentiende eeuw aan de arbeidersbeweging kunnen zien, men heeft het in 1989 in Oost-Europa en in China aan de mensenrechtenbeweging kunnen zien.

Secretaris-generaal Oe Thant van de VN en velen na hem hebben geklaagd over het ontbreken van de politieke wil tot recht en vrede. Zij bedoelden daarmee de onwil van politici. Een begrijpelijke oorzaak van die onwil is dat deze politici zich niet identificeren met hun kiezers — als ze al gekozen zijn — maar met hun benoemers, in machtsafstand gerekend veel dichterbij. Zij hebben hun naaste meer lief dan de vreemde. De politici die zich aan deze wetmatigheid van scheve machtsverhoudingen (Mulders machtsafstandreductietendens⁷⁵⁶) wisten te onttrekken en zich verantwoordelijk voelden jegens de in machtsafstand verder van hen af staanden, kwam dat vaak duur te staan; van de eindeloze rij voorbeelden noem ik alleen graaf Floris V en premier Olaf Palme.

De machtsafstandreductietendens werkt dus in het nadeel van de kiezers in een democratie, van de appellanten in een klachtprocedure, van de kinderen in een school met meesters en bovenmeesters, van de bejaarden in een politiek debat over hun rechten. Om het duidelijk te zeggen: men zou moeten leren om niet alleen zijn naaste (in machtsafstand) maar ook zijn *vé*rste lief te hebben als zichzelf. Een klassiek voorbeeld is de verstandige herder die een achtergebleven schaap gaat zoeken en de kudde aan de hond overlaat. Onder heersers druist zoiets echter lijnrecht tegen hun begeerte naar macht in.

Identificatie met de belanghebbende, de rechthebbende, is natuurlijk moeilijk als de macht, waarvan bijna iedereen te weinig meent te 'hebben', zódanig ongelijk 'verdeeld' is, dat identificatie met de belangheb-

⁷⁵⁵ Zo Seashore en Tannenbaum, geciteerd in mijn *Macht door Gehoorzaamheid*, Baarn 1973 p. 172, noot 442. Vooral Schaumberger & Schottroff, *Schuld und Macht*, München 1988, p. 285.

⁷⁵⁶ M. Mulder, *Het spel om macht*, Meppel 1972, passim.

bende een te grote machtsafstand naar beneden toe moet overbruggen. Als de kiezers echter de macht hebben om hun afgevaardigde terug te roepen wegens onvoldoende vertegenwoordiging van hun rechten en belangen, wordt het al veel interessanter voor die afgevaardigde om zich met de kiezer te identificeren en te zeggen bijvoorbeeld: ‘mijn kiezers willen ontwapening, dus stem ik tegen de defensiebegroting, anders trekken ze mijn mandaat in.’ Het ontslaan van afgevaardigden door kiezersvergaderingen is echter geen element in de huidige parlementaire democratie, zoals ik al eerder schreef. De Nederlandse grondwet sluit zo’n toezicht op de afgevaardigde uit door te bepalen dat deze zijn of haar besluiten neemt ‘zonder last of ruggespraak’. Die twee zijn afgeschaft in de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, toen democratische besluitvorming door middel van ruggespraak houdende mandatarissen nog te tijdrovend was.

Thans realiseert men zich niet dat het tijdsargument van toen door de moderne communicatietechniek geheel achterhaald is. Een gelijker ‘verdeling van macht’ of liever een evenwichtiger, rechtvaardiger machtsverhouding tussen kiezers en afgevaardigden door wederinvoering van last en ruggespraak zou een hogere kwaliteit van politiek en een hoger gehalte aan democratie opleveren. Bovendien zou er geen reden meer zijn om ondemocratische krachten te vrezen. De tijd, die onvervalste democratie zelfs met massatelevisie, zaktelefoon, internet en fax toch nog zou kosten, zou beter gebruikt zijn en korter duren dan de tijd en de frustratie die het kost om te trachten de schade van pseudo-democratie enigszins te beperken door volksraadplegingen.

Hoofdstuk XV: Meten

§ 15.1. WISKUNDIGE RUIMTE

MEETKUNDIGE RUIMTE is nog iets minder abstract dan getallen; zonder vaste punten blijft ze echter onmetelijk. ‘Geef mij een steunpunt’ riep Archimedes, ‘en ik zal de Aarde bewegen.’ Einstein, die ruimte en tijd samendacht, kon zich eigenlijk *niets* voorstellen bij een lege ruimte waarin *niets* gebeurde. Zó leeg, dat hij zich er niets in voorstelde? Vermoedelijk was dat een tautologie. In een ruimte die voor de waarnemer leeg is, een ruimte waarin het licht verdwijnt zonder teruggekaatst te worden en waaruit niets vernomen wordt, kan men zich juist buitengewoon veel voorstellen. Ik denk aan de ‘zwarte gaten’ in het heelal. Niet langer sidderen daar electronen op eerbiedige afstand van de protonen, zo moet men aannemen. Voor de complete atomen van de enorme massa die daar aanwezig zou moeten zijn om de zwaartekracht te verklaren die de ‘gaten’ uitoefenen, is daar geen ruimte en geen tijd; slechts voor atoomkernen. Voor meetbare tijd is er daarom geen ruimte, omdat tijd door atomen gemeten wordt (de atoomklok). Ruimte is voorwaarde voor beweging (tijd) en energie (materie) zoals wij die kennen. En voor al het andere. Er is zelfs sprake van denkrimte! Bonhoeffer noemde dualistisch denken ‘denken in twee ruimten’ (bijvoorbeeld een ruimte voor causaal denken en een andere voor magisch denken).

Over ruimte als voorwaarde voor tijd bestaat geen eenstemmigheid. Volgens de grootste Nederlandse wiskundige, L. E. J. Brouwer, is de *tijds-gewaarwording het grondgebeuren van het intellect*; hij leidt er zowel het getal (meervoud van in de tijd achtereenvolgende gebeurtenissen) als de ruimte (schouwtoneel voor die gebeurtenissen) uit af.⁷⁵⁷

In het vorige hoofdstuk heb ik erop gewezen dat slechts beweging (of verandering in het geluid of in het beeld) wordt waargenomen, niet de tijd zelf die dat kost; die denken we erbij. Tijd (aarde-dagen) is de hulplijn die wij bedacht hebben om onze *bewogen* indrukken op ‘volg’-orde te krijgen

⁷⁵⁷ ‘Wiskundige beschouwing is een in den strijd om het bestaan aangenomen houding, die in twee fasen tot stand komt: de fase der tijds-gewaarwording en de fase der causale aandacht. De tijds-gewaarwording is het grondgebeuren van het intellect: uiteenvalling van een levensmoment in twee kwalitatief verschillende dingen, waarvan het ene voor het andere terugtreedt en niettemin door herinnering wordt vastgehouden. Het gesplitste levensmoment wordt daarbij tevens min of meer van het Ik losgemaakt en geplaatst in een wereld op zichzelf, de aanschouwingswereld.’ L. E. J. Brouwer, *Willen, weten, spreken*; voordracht van 12 december 1932, verschenen in *Euclides*, 9e jaargang, p. 177 vv.

en hun snelheden langs die lijn te vergelijken, eventueel hun causale samenhang — zoals Brouwer zegt — te veronderstellen.

Het is voor mij evident dat beweging ruimte veronderstelt. Als ik met beide ogen een ster zie, ontkom ik er niet aan, de ruimte te beseffen waardoorheen dat licht mij bereikt, lang voordat ik enig benul heb van de tijd die dat licht daarvoor nodig heeft. En van dat besef van ruimte is het slechts één stap naar een theoretisch, wiskundig begrip van ruimte dat noodzakelijke voorwaarde is voor mijn begrip van beweging, dus van tijdsverloop.

De meetkundige ruimte is dus een denkmiddel, evenals de beweging (tijd) dat is, alleen minder gecompliceerd, want in tegenstelling tot de tijd hoeft er in de ruimte niet iets te bewegen (Als de tijd niet voortduurde zou de tijd stilstaan, ofwel er niet zijn). Ruimte heeft niet per se beweging in zich nodig; beweging heeft per se ruimte om zich heen nodig (Een fysisch voorbeeld: men heeft in 1977 polyacetyleen geleidend gemaakt door toevoeging van jodium dat enige electronen weghaalt en de overige daardoor *ruimte geeft om in beweging te komen*.⁷⁵⁸)

De eigenschappen van de meetkundige ruimte hangen af van de axioma's waarop men haar baseert. De Euclidische ruimte heeft andere eigenschappen dan die van Riemann. Het is niet mijn bedoeling dit hoofdstuk aan de wiskundige ruimte te wijden, omdat wiskunde mij te weinig bezighoudt. (Om diezelfde reden zal ook het volgende en laatste hoofdstuk, dat over het getal, niet aan de wiskundige wetmatigheden van de getallen gewijd zijn, doch aan de vraag hoeveel er van onze wereld nog heel zal blijven.) De ruimte van dit vijftiende hoofdstuk besteed ik aan de ruimtekwestie die mij het meest bezighoudt: de vraag hoeveel politieke ruimte er is voor snelle, althans tijdige aanvaarding en naleving van de Rechten van de Mens nu de afbraak van wat er nog aan recht geldt onstuitbaar voortwoekert en de internationale beweging voor een gewelddoos alternatief⁷⁵⁹ nog niet in een effectief organisatiepatroon springt. Ik zoek naar ecologische, biologische, psychologische, logische, juridische, sociale, levensbeschouwelijke, politieke, economische, culturele en verbale ruimte voor een mondiaal loskomen uit de greep van het als een god vereerde onrecht.

§ 15.2. ECOLOGISCHE RUIMTE

Snel toenemende vervuiling van water en lucht, verdwijnen van landbouwgrond en stagnatie in de ecologisch verantwoorde energieproductie

⁷⁵⁸ René Raaijmakers, *Electronisch circuit geheel van polymeren*, NRC/Handelsblad 10-8-'95, katern Wetenschap en Onderwijs p. 4.

⁷⁵⁹ Mouvement pour une alternative non-violente, M.A.N.

maken, dat er niet veel ruimte meer is voor een gezonde ontwikkeling in de richting van gelijke verdeling van deze levensvoorwaarden. Eerder verleiden toenemende tekorten de volken tot meedogenloze rivaliteit in de slag om wat er nog rest. Men voorspelt dat de oorlogen van de 21e eeuw niet om olie maar om drinkwater gaan. Wie hoop wil koesteren dat de resterende ecologische ruimte gezamenlijk beschermd, vergroot en eerlijk verdeeld kan worden tussen alle rechthebbenden, mag ik eraan herinneren dat in nazi-kampen en gevangenissen uitgehongerde mensen hebben geweigerd te vechten om het stuk brood dat de SS hun toewierp. In alle ellende bleken zij tot delen in staat. Delen op basis van gemeenschappelijk belang is het enige alternatief voor bloedige oorlogen tussen gewapende milieubeschermden verzetsstrijders en vanouds zwaar gewapende beschermers van particuliere, nationale, regionale of etnische, doch niet algemene belangen.

Het besef dat de ecologische ruimte beperkt is bestaat nog maar kort. Nog niet ieder die rookt, realiseert zich dat hij de adem van anderen verontreinigt; nog niet elke ondernemer ziet de rivier waarop hij loost als het drinkwater van een bevolking; nog niet elke rederij ervaart de zee als de long van de planeet. Ecologisch bewustzijn beperkt de mens in de mogelijkheden die hij had toen hij nog droomde in termen van oneindig beschikbare frisse lucht, schoon water en vruchtbare grond. Hij dacht: het kan niet op. Nu raakt het op.

Van de Wereldbank kwam een voorstel, het resterende drinkbare water te privatiseren: dat zou de beste manier zijn om het te verdelen. Het komt neer op toepassing van het eerder beschreven marktgelooft op de werkelijkheid van het milieu. Resultaat zou zijn dat alleen de minderheid met hoge inkomens nog schoon water kan drinken, kortom: criminele uitroeiing van de armen. Dat is kiezen in plaats van delen; kiezen voor het aloude oorlogsmodel. De overlevenden zouden echter hun criminaliteit nooit meer te boven komen: zij zouden blijven uitroeien tot er niemand meer is. Zo zijn reeds vele culturen van de aardbodem verdwenen. De Wereldbank heeft ander personeel nodig, mensen met oog voor het feit dat uitroeien niet meer wordt getolereerd, ook al wordt het nog op grote schaal beoefend. De criminalisering van het geweld is in 1945 begonnen met het Handvest van de VN en leidt vijftig jaar later tot internationale tribunalen voor oorlogsmisdaden. In 1998 komt het zelfs tot een permanent Internationaal Strafgerechtshof.

Volgens de traditionele economische opvatting en de koopmansgeest, waarin de vigerende politiek gedrenkt is, is er winst te behalen zodra iets schaars wordt: hoge prijzen, dan ook hoge marges, kleinere omzet, lagere kosten. De milieuramp is in deze optiek niet minder een goudmijn dan de

oorlog. Reeds worden steeds grotere winsten geboekt dank zij de stijgende grondprijzen. Leidingwater wordt in flessen verkocht als bronwater, zegt men. Marten Toonder beschreef de windhandel. Niemand mene dat hier paradoxen schuilen: de traditionele economie rekende nu eenmaal uitsluitend met de koopkrachtige vraag, de moderne economie alleen nog met de koopkracht. Vraag naar datgene, waaraan de koopkrachtigen geen behoefte hebben, wordt wel door reclame gegenereerd. De ondernemers zijn daartoe gedwongen omdat zij onmogelijk gratis kunnen produceren voor de zonder enige reclame levende behoeften van de miljarden mensen die vrijwel geen koopkracht hebben, terwijl de mensen met koopkracht nergens behoefte aan hebben.

Volgens de Rechten van de Mens is de gelijkheid in rechten, waaronder rechten op de eerste levensvoorwaarden, van fundamenteel belang voor de vrede. Dit belang moet nog vertaald worden in financieel belang. De daarvoor vereiste, overal gelijkkluidende wetten moeten dan ook de hoogste winsten doen toevloeien aan wie in universele belangenbehartiging investeren. Om ervoor te zorgen, dat oceaانبescherming meer oplevert dan dumping van booreilanden, afgewerkte olie en kapotte kerncentrales in zee, is andere wetgeving dan de huidige onontbeerlijk.

De nog resterende ecologische ruimte voor verandering kan dus pas gebruikt worden, zodra er een wettelijke basis voor die verandering is. Niet voor de aarde, wel voor haar gebruik is recht fundamenteel.

§ 15.3. BIOLOGISCHE RUIMTE

Elisabeth Badinter noemde de verandering van ongelijkwaardigheid naar gelijkwaardigheid een mutatie. Dit is een begrip uit de biologische evolutietheorie. Biologisch is er ruimte genoeg voor verandering: de hersenomvang van de mens is al heel lang toereikend om de consequenties van gelijkwaardigheid uit te denken. De mens heeft zijn denkkraft echter voor iets anders gebruikt, namelijk om de consequenties van ongelijkwaardigheid uit te denken. Nu begint de vitale lust daartoe hem te ontbreken. Daarmee is hij op een punt gekomen waar er biologisch weinig of geen ruimte meer is voor aangepaste voortzetting van de, op ongelijkwaardigheid gebaseerde, moordenaarscultuur.

Men krijgt de indruk dat de oude mens, de mens die geen enkele moraal erkent zodra zijn voorrechten worden aangetast (right or wrong, my country!) en op overleven gericht is, uitsterft om ruimte te maken voor een nieuwe die gelijke rechten respecteert en op samenleven gericht is. Die indruk blijft echter aan twijfel onderhevig zolang de nieuwe mens het regeren aan de oude overlaat. Als hij dat maar tijdig corrigeert! Want niet voor de oude mens, wel voor een nieuwe mens is recht fundamenteel. Het

fundamentele van het recht *is* het nieuwe van die mens. Zonder gelijke rechten krijgt deze nieuwe mens geen kans. De oude is nu al kansloos. Uit een oogpunt van biologische evolutie is het derhalve niet overdreven om deze overgang van een oude naar een nieuwe mens een mutatie te noemen.

§ 15.4. PSYCHOLOGISCHE RUIMTE

Psychologisch gezien is er heel weinig ruimte. De regeringen, wier macht traditioneel gebaseerd is op het wapenmonopolie binnen hun territorium, kunnen niets beginnen buiten de grote banken en ondernemingen om, die de richtinggevende beslissingen nemen. In de periode die aan het kapitalisme voorafging konden zij niets beginnen buiten de kerk om; onder het kapitalisme is het bedrijfsleven deze dominante plaats van de kerk gaan innemen. Tawney heeft dat prachtig beschreven.⁷⁶⁰

Tengevolge van de nog steeds toenemende druk die media, reclame en onderwijs uitoefenen om de volken te conformeren aan deze kapitalistische geweldscultuur is het psychologisch buitengewoon moeilijk, zich tegen die druk in voor te bereiden op de komende cultuur. Zij die niet zwichten hebben een missie en dienen dat niet te vergeten, schreef Chomsky. De ruimte die er is om niet te zwichten wordt intussen nog kleiner, nog benauwender, door de zware verantwoordelijkheid die gebruik van die ruimte met zich meebrengt. Men heeft meteen een missie en mag dat niet vergeten! Ja ja!

Voor de radicale dissidenten is dat gelukkig geen bezwaar, eerder een uitdaging, een stimulans temeer. Zij weten waaraan zij begonnen zijn, zij kennen de felle tegenstand waarop zij stuiten, zowel om hen heen als in zichzelf. En de sterkste drijfveer die mensen beweegt, de behoefte aan respect (hoofdstuk xi) verbiedt hun, hun zelfrespect te verspelen. Anderen, zij die niet onafhankelijk denken, worden door diezelfde behoefte aan respect bewogen tot aanpassing aan het dominante patroon van waarden, normen en gewoonten. De psychologische ruimte voor verandering wordt dus bepaald door al of niet onafhankelijk denken.

Nu is onafhankelijk denken iets wat veel mensen zich permitteren, maar geen twee verhalen over hoe zij dat geoefend hebben zijn gelijk. Een opleiding in onafhankelijk denken zou trouwens een contradictio in terminis lijken. De training die niettemin toch nodig is, om alle opgedane markttraining en arbeidsmoraal te leren relativeren aan de hand van eigen twijfels en bedenkingen, schijnt alleen te vinden te zijn langs de frontlijnen

⁷⁶⁰ R. H. Tawney, *Religion and the rise of capitalism*, London 1926 en New York 1947, 1948 (Mentor Books).

waar uiteenlopende culturen elkaar ontmoeten en in de verwarring waarin onverenigbare normenstelsels mensen brengen. Bekende voorbeelden zijn profeten van Israël die in Babylonië schreven, Griekse kerkvaders die, zelf uit het Oosten afkomstig, in het Westen werkten, joodse uitgewekenen voor het nazi-regime in de Engels sprekende landen, militaristisch opgevoede dienstweigeraars, rooms-katholieke revolutionairen etc.

Gunstig voor de bevordering van onafhankelijk denken is dan ook de toenemende internationalisering van de cultuur, het wegvallen van alle technische belemmeringen voor wereldwijde communicatie en het bijna epidemische toerisme. Desondanks blijft het tekort aan onafhankelijk denken pijnlijk voelbaar, om niet te zeggen rampzalig groot. Behalve de fysieke voorwaarden voor cultuurvergelijking is er blijkbaar ook een psychische voorwaarde waaraan voldaan moet zijn. Ik vermoed dat dat de emotionele capaciteit is om conflicten tot zich door te laten dringen. De angst voor conflict wordt de meesten van ons op allerlei manieren aangejaagd.

De NAVO-propaganda verschilt te weinig van de Chinese propaganda om mensen hier of daar tot nadenken te stemmen; er is daartussen geen conflict. Wel tussen Hobbes en Mao Zedong. De dissidente Chinese studenten die (blijkens een televisie-reportage) liever Hobbes lasen dan Mao, beseften dat heel goed. Rauschning zag al in 1945 dat er geen conflict was tussen het nazimilitarisme en het Amerikaanse militarisme.

Als Erich Fromm het Oude Testament radicaal humanistisch interpreteert, signaleert hij een scepticisme ten opzicht van geweld. Orthodoxe joden en christelijke theologen hebben hun gelovigen daarop te weinig attent gemaakt. Daar ligt het echte conflict, ook tussen de bijbelinterpretaties onderling en tussen de godsvoorstellingen die daarmee samenhangen: het conflict tussen hiërarchie en democratie, tussen ongelijke en gelijke waardigheid van mensen in sociale en politieke verhoudingen. Dit conflict is onverzoenlijk; het kan alleen door kiezen opgelost worden. Dit onder ogen te zien vergt blijkbaar een onbevangenheid, een moed die velen ontbreekt. Dat ontbreken van moed tot onafhankelijk denken is ongetwijfeld een treurig trainingseffect, een drilresultaat, een cultureel bederf. Het behoort niet tot de menselijke natuur.

De psychische ruimte voor verandering is dus afhankelijk van de opvoeding en de cultuurervaringen, vooral van de waardenconflicten die men zelfstandig kon verwerken, waardoor men onafhankelijk leerde denken.

Fundamenteel voor de vrijheid van mens en dier is hun psychische capaciteit om desgewenst inbreuk te maken op de mimetische drang, de kuddegeest of de ondergane dressuur, op de slaafse discipline of de religieuze herhalingsdwang, op de genoten opvoeding of de heersende mo-

raal, en met de eigen wilskracht alle andere krachten te trotseren. Bijvoorbeeld:

Toen wij ons huis en onze kater Oelewapper gedurende een vakantie aan een vreemde hadden toevertrouwd, is het dier in het wild gaan leven. Jaren later zagen we hem terug, slapend op een bank in een park, dicht bij ons huis aan de rand van de stad. We herkenden hem aan zijn kop en de zwart-wit-tekening van zijn vacht. Hij was dikker dan vroeger. Hij hoorde zijn naam roepen, keek ons aan en liep zonder zich te haasten de stad uit.

§ 15.5. LOGISCHE RUIMTE

In het gesloten systeem van filosofieën die uitgaan van een onvermijdelijk discriminatoire dus gewelddadige maatschappijstructuur is geen logische ruimte voor een egalitair concept. Logische ruimte daarvoor ontstaat pas waar men bereid is, zulke uitgangspunten ter discussie te stellen. Die discussie heb ik in voorgaande hoofdstukken herhaaldelijk gevoerd. De menslievende visie van Pelagius heb ik verdedigd tegen de hatelijke antropologie van Augustinus die de mens van nature verdorven acht en alleen van bovenaf beheersbaar.

Er is echter na het uitvallen van dit constantijnse christendom als dominante cultuurfactor nog een tweede gesloten systeem ontwikkeld, een systeem dat de grootst mogelijke openheid pretendeert doch hermetisch gesloten blijft voor universele waarden: het cultuurrelativisme.

Uitgangspunt van dit denkmodel is: ieder kan van alles denken, alles heeft zijn relatieve waarheid, en de achterhaalde gedachte dat er normen en waarden zouden bestaan van universele geldigheid, zonder specifieke relatie met een of andere cultuur of cultuurperiode, is naakte heerszucht. Helaas heeft deze denkwijze veel radicale democraten en socialisten aangesproken. Jeanne Hersch heeft echter al een halve eeuw geleden de feiten uit de hele wereld verzameld die de universele geldigheid van de gelijkwaardigheidsnorm onweerlegbaar bewezen hebben.⁷⁶¹ In het mensenrechtenwereldje is er geen meningsverschil meer op dit punt. De tweede wereldconferentie over mensenrechten in Wenen, juni 1993, heeft dit vastgelegd.

De mensenrechtenstrijd is uiteraard gericht tegen elke vorm van heerszucht. Maar omdat de notie van de Rechten van de Mens verbreid is door de Verenigde Naties, in casu rivaliserende en samenspannende Staten, is deze notie bij vele revolutionairen nog steeds besmet met de geur van revisionisme. Bij de Anti-Revolutionairen — vroeger de naam van een calvinistische contrarevolutionaire politieke partij in Nederland — is het

⁷⁶¹ Jeanne Hersch, *The Birthright of Man*, UNESCO, ca. 1950.

begrip besmet met de geur van humanisme (de zondige mens kan geen recht laten gelden, alleen om genade bidden). Zo is de logische ruimte voor het veld winnen van de Rechten van de Mens lange tijd uiterst beperkt gebleven.

Pas tengevolge van de ontgoocheling over het échec van zowel christen-democratie als communisme komt er meer ruimte voor twijfel aan de traditionele uitgangspunten. Voor zover mensen rotsvast geloven in uitspraken van machthebbers is dat niet omdat zij die voor waar houden maar omdat er macht achter staat. Stort die macht ineen of ontglipt ze haar handhavers, dan zoekt men andere punten van houvast en wordt twijfel mogelijk aan de heersende opvattingen. Marx had dit goed gezien: heersende opvattingen zijn opvattingen van heersers.

Zo moeten we concluderen dat kritisch, nadenkend gebruik van de (op psychische volwassenwording gebaseerde) logische ruimte voor politieke verandering zich pas voordoet bij voldoende politieke instabiliteit. Ook deze conclusie bevestigt ons denkraam, waarin de politiek de ethiek fundeert. Niet: de moraal fundeert, nee! Daar komt ook geen kritisch nadenken aan te pas, evenmin als aan de bijbehorende religie.

§ 15.6. JURIDISCHE RUIMTE

Twintig jaar lang heb ik, vanuit het Amsterdamse kantoor van de Liga voor de Rechten van de Mens, deelgenomen aan de taaie strijd om alle rechten overal in bindende wetgeving te laten resulteren. De indruk die ik daarvan overgehouden heb wil ik kort samenvatten in het Romeinse spreekwoord: *Gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo* (de druppel holt de steen uit, niet met geweld maar door vaak te vallen).

De overheden die op zich nemen, de Rechten van de Mens in wetgeving om te zetten, menen dat meestal niet maar doen alsof. Daarom gaat het zo tergend langzaam en lijkt het proces vaak in omgekeerde richting te verlopen, vooral zodra oorlogsstemming de delegaties bezielt. Als het juist is dat huichelarij ontstaat door opleggen van niet op het werkelijke leven passende morele normen, dan kunnen de VN-delegaties moeilijk anders dan een huichelachtige rol spelen. De Rechten van de Mens passen immers in principe niet op het werkelijke bestaan van de staten. De juridische constructies die wij staten noemen zijn ten diepste niet gebaseerd op het principe van gelijke rechten maar op een monopolie: op het staatsmonopolie van wapengeweld door middel van politie en krijgsmacht.

Ik geloof overigens niet dat huichelarij ontstaat uit een oorzaak, maar verleidelijk is om een reden. Ik bedoel: niets kan de vrijheid om authentiek te zijn wegnemen. Het is mogelijk dat een rijksambtenaar oprecht, zonder enige huichelarij, de implementatie van de Rechten van de Mens nastreeft.

Ik heb er verschillenden leren kennen; vandaar mijn ongeloof in de onvermijdelijkheid van officiële huichelarij. Het feit dat het anders kan, verklaart dat het inderdaad anders begint te gaan: er blijft steeds minder ruimte over voor de staten om hun voorrechten staande te houden tegen de gelijke rechten van allen. Centimeter voor centimeter verliezen ze terrein. Het meest op de tocht staan de grote onverbloemde en verbloemde dictaturen: China en de Verenigde Staten. Wegens zijn doordrijven met illegaal geweld (zoals het enteren van schepen in internationale wateren en het vernederend behandelen van bemanningsleden) van kernproeven op andermans terrein in de Stille Oceaan, een halve eeuw na het einde van de Tweede Wereldoorlog, moet ik Frankrijk hier nog aan toevoegen; na Nederland één van de oudste democratiën van Europa.

Ogenschijnlijk hangt de juridische ruimte af van de politieke macht die zulke ruimte laat aan zijn gedelegeerden, maar wie scherper toeziet merkt dat de politici afhankelijk zijn van hun delegaties. Deze laatste verschaffen weliswaar alleen de informatie die de politici nodig hebben om besluiten te nemen, maar die informatie is gedrenkt in zoveel juridische kundigheid en kennis van reeds geldende verdragen en machtsverhoudingen, dat de gemiddelde politicus niet veel anders meer kan dan afgaan op de juistheid, niet alleen van de ontvangen informatie maar ook van de erop gebaseerde beleidsadviezen en de geïmpliceerde consequenties. Zo is al veel macht verschoven van regeringen naar hun ambtenaren. De politieke wil, waarvan Oe Thant nog klaagde dat die ontbrak, is nu niet meer zo nodig: goodwill van de ambtenaren is al bijna voldoende om de wereld voor voldongen feiten te plaatsen, ook waar het de implementatie van de verdragen betreffende de Rechten van de Mens betreft.

Zo kan men zeggen dat de juridische ruimte voor de noodzakelijke verandering afhangt van de vindingrijkheid en de tegenwoordigheid van geest van goedwillende ambtenaren. Zonder vrijheid geen recht!

§ 15.7. SOCIALE RUIMTE

Kunnen we nog een kant op, sociaal gezien? Het ziet ernaar uit dat sociale controle de mensen gevangen houdt in die leef- en omgangsvormen die de ongelijkheid in rechten en de gewelddadige garanties voor die ongelijkheid schragen. Politieke controle kan alleen in politiestaten een vergelijkbaar effect teweegbrengen.

Met de rechten van het kind is het in de Nederlandse praktijk nog slecht gesteld. Van de kinderen is daarom nog weinig invloed te verwachten op de afbraak van het recht op onderwijs, laat staan op de inachtneming ervan — noch op die ouders die hun verantwoordelijkheid uitsluitend, of juist in het geheel niet, interpreteren als zeggenschap over hun kind. De

meeste kinderen kunnen sociaal geen kant op. Zelfstandig op bezoek gaan buiten het milieu van hun ouders of voogden is hun vaak niet mogelijk. Toch verwacht ik meer van de vrijmoedigheid en creativiteit van kinderen en andere vermeend machtelozen dan van de programma's van ingepakte en doorgewinterde sociale raadsliden en vormingswerkers, als het gaat om alternatieven voor de bevoorrechting.

Om tal van redenen, onder meer om te ontkomen aan sociale pressie tot aanpassing, nemen velen hun toevlucht tot een eenzaam bestaan. Het aantal eenpersoonshuishoudens neemt sterk toe. Er zijn, afgezien van de overvolle café's, meer mensen dan vroeger die niet de hele dag gepraat horen of zelf praten, maar ook uren alleen zijn, zodat zij misschien tot gedachten kunnen komen. Natuurlijk zijn juist gesprekken een impuls daartoe, maar het gesprek heeft veelal plaats gemaakt voor gepraat, evenals briefwisseling vervangen lijkt te zijn door het sturen van een kaartje. De cultuurcrisis (zie het slot van de Inleiding) gaat aan de persoonlijke creativiteit niet ongemerkt voorbij en een lome vermoeidheid ('Waarom zijn de mensen zo moe?' zong Jules de Corte), desoriëntatie en embarras de choix spelen veel jonge mensen parten. De (door scheiding tussen arbeidsmarkt en consumentenmarkt en door automatisering) georganiseerde werkloosheid beneemt velen de moed om een toekomst voor zichzelf te ontwerpen. Wat zal men doen?

Nog te weinigen hebben de sociale ruimte ontdekt van de internationale beweging voor een geweldloos alternatief die ook wel mensenrechtenbeweging genoemd wordt. De in deze ruimte gelegde sociale contacten ontwikkelen zich in veel gevallen tot mondiale netwerken. Op de gebieden van milieuverdediging (Greenpeace), uitingsvrijheid (Amnesty International), strafafschaffing (ICOPA) en religie-ontwapening (COV&R) zien wij dit gebeuren.⁷⁶² Niet hun specialismen maar de algemene, egalitaire aard van hun doelen en middelen zijn beslissend, dus de geest waarin men zich verenigen kan.

Tal van personen en maatschappelijke organisaties bewegen zich als kometen in die sociale ruimte, die door actiegroepen sinds de jaren zestig opgeëist is voor de gelijke vrijheden van politieke overtuiging, meningsuiting, denkbeeldenverbreiding, vergadering en vreedzame vereniging, en voor de gelijke rechten op bestuursparticipatie, zelfbestuur en vrijwaring van discriminatie, van onmenselijke of vernederende behandeling — zoals militaire dienstdwang — en van levensgevaarlijke milieuvergiftiging. Het

⁷⁶² ICOPA=International Conference on Penal System Abolition, met Herman Bianchi en Louk Hulsman als inspirators. COV&R = Colloquium on Violence and Religion, met René Girard als inspirator.

wordt hoog tijd dat deze netwerken een hechte samenwerking opbouwen op het gemeenschappelijke fundament onder hun doelstelling, de mensenrechtenbescherming; zulks uiteraard met behoud van hun vrijheid en verantwoordelijkheid om hun taak naar eigen inzicht te vervullen. Dan zullen zij niet langer op kometen lijken die zelden van zich doen spreken, maar op de onverbreekelijke ring van Saturnus.

Sociale ruimte voor verandering is dus niet alleen een kwestie van op-eisen van erkende gelijke rechten, fundamenteel voor rechtmatige macht. Dat is nodig maar niet voldoende. Het gaat vooral ook om aandachtig en voortvarend opbouwen van die rechtmatige macht, een broederschap van mensenrechten-NGO's. Rechtmatige sociale macht is op haar beurt voor-waarde voor de enige nog mogelijke politiek: vredespolitiek.

§ 15.8. RUIMTE VOOR GELOOFSVERANDERING

Het recht om van religieuze of andere overtuiging te veranderen wordt nog steeds te weinig gebruikt om de bescherming ervan te verzekeren. Reli-gieuze en militaire organisaties die levensgevaarlijke overtuigingen repre-senteren vertonen een geantiqueerde continuïteit die geen enkel verband houdt met de maatschappelijke realiteit. De ooievaar kent zijn tijden, schreef de profeet — maar kerk en krijgsmacht zijn uit de tijd en weten dat, maar rekken hun bestaan. Velen van hun leden hebben nog hetzelfde geloof als toen God nog, in tegenstelling tot Jezus en Maria, bovenmen-selijk was en de oorlog nog niet verboden.

Volgens Roger Garaudy moet je door het atheïsme heen om tot hu-manisering van je christelijk geloof te komen.⁷⁶³ Herman Wiersinga acht het voldoende, de reeds voltooide humanisering van je geloof eerlijk toe te geven door je geloofstaal dienovereenkomstig te herzien.⁷⁶⁴ Blijkbaar is er genoeg ruimte voor de geloofsverandering waarover zij schreven. Gebruikmaken van die ruimte is echter een kwestie van aandacht voor de vraag, of het waar is wat men gelooft. Die vraag stelt men pas als men het waagt, erover te denken. Volgens een antieke opvatting is nadenken over die vraag onmogelijk.⁷⁶⁵ De continuïteit van militaire en religieuze instel-

⁷⁶³ Roger Garaudy, *Hebben wij God nodig?* Baarn 1995, p. 160: 'Door zijn zuive-rende werking t.o.v. de afgoderijen, de valse beelden van het geloof, is het atheïsme een noodzakelijk moment van het geloof.'

⁷⁶⁴ Herman Wiersinga, *Geloven bij daglicht*, Baarn 1992, p. 182: 'De maagdelijke geboorte van Christus is oorspronkelijk niet als metafoor bedoeld. Wie die ter-minologie vandaag handhaaft, maar dan slechts als metafoor voor iets niet-fysiëks, is voor mijn besef met *Umdeutung* bezig.'

⁷⁶⁵ De kerkleraar Tertullianus (tweede helft tweede eeuw) schreef: 'Credibile est, quia ineptum est, . . . certum est, quia impossibile est.' (Het is geloofwaardig omdat

lingen berust op deze gedachteloze aanvaarding van wat men gelooft. Maar reeds Vader Abraham kwam tot nadenken over wat hij geloofde, toen hij nog geloofde dat hij zijn kind aan de god moest offeren. Hij offerde het niet. Dat was pas geloof. Het vorige heet sindsdien bijgeloof. De ooievaar kent zijn tijden maar mijn volk kent het recht van JHWH niet, schreef Jeremia. Het lijkt erop dat mijn aandacht voor de vraag, of het wel waar is wat ik geloof, begint bij de schok waarmee ik het onrecht besef dat ermee gedekt wordt. Waarom zou het niet waar kunnen zijn dat Jezus zijn leven gaf als een zoenoffer aan God voor de schuld van de anderen? Omdat het ook niet waar is in het geval van de miljoenen onschuldigen die na hem vermoord zijn, vermoord om dezelfde redenen die de hogepriester Kajafas zo duidelijk aangaf: beter een mens opgeofferd dan de hele natie en onze positie.⁷⁶⁶ Jac. Presser waarschuwde al veel eerder dan Johan Nie-zing, dat Hitlers 'Endlösung der Judenfrage' nog wel zou kunnen leiden tot een *Endlösung der Europafrage*, wanneer de grootmachten van Oost en West in hun onderling conflict Europa opofferen.⁷⁶⁷

Dertig jaar na deze waarschuwing werd de antieke brug van Mostar verwoest, tijdens de hete voortzetting van de koude oorlog in voormalig Joegoslavië, op 9 november 1993. Wat kan men ouders verwijten die hun zonen offeren voor het vaderland, als het toch god zelf was die zijn zoon offerde voor de hele wereld? Het bijgeloof in deze en andere heidense goden moet veranderen om de Rechten van de Mens doorgang te doen vinden.

§ 15.9. POLITIEKE RUIMTE

Hiervan geldt ten dele hetzelfde als van de juridische ruimte: ze is afhankelijk van de vindingrijkheid van goedwillende ambtenaren. Maar politieke ruimte wordt vooral gecreëerd door krachten die vroeger oppositie heetten en thans, nu oppositie de naam is geworden van partijen die slechts in schijn oppositie voeren, 'maatschappelijk draagvlak' en 'niet-gouvernementele organisaties' genoemd worden. De politiek van de heersers laat zelf geen enkele ruimte meer vrij; regeerakkoorden sluiten ingrijpende koerswijziging van tevoren uit en regionale samenwerking geeft nationale parlementen het nakijken. Het is aan hun ondergeschikten en vooral aan anderen, die minder van de heersenden afhankelijk zijn, om zich zelf politieke ruimte te verschaffen voor de verandering die zij beogen. Zo moeten zij onderduiken om niet aan oorlogsmisdaden medeplichtig te

het onaannemelijk is; het is zeker omdat het onmogelijk is.) Heussi, *Kompendium der Kirchengeschichte*, Tübingen 1919 p.63.

⁷⁶⁶ Johannes, evangelie, 11:48-50.

⁷⁶⁷ Jacques Presser, *Europa in een boek*, Nijmegen 1963, p. 93.

worden. Een dienstweigeraar uit voormalig Joegoslavië werd in september 1995 verblijft in Nederland geweigerd, gezien het feit dat hij zijn oproep om als dienstplichtige aan de oorlog mee te doen kon laten zien. Er zou dus voor hem een 'legale' status in zijn eigen land geweest zijn! De heersende elite gaat er ten onrechte van uit dat oorlog voeren nog legaal is. Zowel politiek als economisch ondersteunt ze metterdaad elke oorlog, tegelijkertijd met woorden haar vredesstreven betuigend.

Inspraakprocedures betekenen geen machtsdeling en referendums zijn niet bindend. Op haar elfde verjaardag zei mijn kleindochter tegen haar moeder dat ze 's middags niet thuis kon komen omdat ze samen met drie anderen een gesprek met een wethouder zou hebben teneinde een kinderdoolhof te handhaven die opgeruimd dreigde te worden. Het is althans iets, maar er zal meer nodig zijn om het gemeentebestuur te bewegen tot instandhouding van de doolhof. Evenzo zullen krachtiger inspanningen nodig zijn dan demonstraties om tot nucleaire ontwapening te komen, om nog te zwijgen van volledige ontwapening. Ruimte, politieke ruimte daarvoor, moet men zelf scheppen; dat is het eigenaardige van politiek. Echte invloed op de heersenden is een kwestie van kwaliteit, om precies te zijn: van recht. Daarbij is publiciteit onmisbaar, om het onrecht de geheimhouding die het nodig heeft te ontnemen.

Die combinatie van aanklacht en publiciteit ligt echter niet goed in de markt. De milieubeweging verschaft zich wel voldoende publiciteit maar procedeert niet genoeg over milieuvergiftiging, wel over mishandeling van actievoerders en schade aan eigendommen. De ontwapeningsbeweging (die zichzelf als vredesbeweging beschouwt, niet beseffend dat ontwapening slechts het laatste halve werk is en conflictbeheersing de eerste helft) voert wel dure processen tegen kernwapens maar verwerft zich niet voldoende publiciteit. Beiden slagen er niet in, de heersende politiek te beïnvloeden.

De heersende politiek is daarom zo taai, omdat ze berust op het vertrouwen, het geloof, het bijgeloof beter gezegd, dat deze politieke orde de best mogelijke is en elke poging tot fundamentele verandering onvoorstelbare chaos en verwoesting zou betekenen. Niet alleen elke domme maar ook elke verstandige poging. (Daarom is in ons denkraam het geloof een bouwsteen van elke mogelijke politiek.)

Geloof is altijd verbonden met een moraal en de enige hoop, dit bijgelovig vertrouwen in de heersende politiek te schokken, is gelegen in publiek aanklagen van de criminaliteit waarop die politiek gebaseerd is. Ministers weten dit, daarom nemen zij ontslag zodra zij publiekelijk van misdaden beschuldigd worden en de schijn tegen hen is. Meestal slagen hun collega's erin, dit laatste te voorkomen. Een internationaal congres

over overheidscriminaliteit, zoals dat van oktober 1995 in Hesbjerg, Denemarken, draagt nauwelijks bij tot meer politieke ruimte voor verandering omdat de daar gedeelde inzichten niet de publiciteit krijgen die ze waard zijn. Hetzelfde geldt voor het internationaal congres in London over criminaliteit bij de politie. Het congres werd volledig overschaduwed door de begrafenis, dezelfde dag, van de verongelukte prinses Diana.

§ 15.10. ECONOMISCHE RUIMTE

Economische ruimte is voor verandering in de zin van mensenrechten niet nodig. Zelfs de nijpendste schaarste kan men nog gelijk verdelen en als er niets is hoeft er ook niets verdeeld te worden. De simpele waarheid dat gelijke verdeling goedkoper is dan ongelijke omdat de gewapende bewaking van deze laatste vervalft, is voldoende om alle beweringen dat er geen geld is voor de Rechten van de Mens te weerleggen.

In werkelijkheid zou doorvoering van de Rechten van de Mens veel economische ruimte opleveren, die nu wordt gebruikt voor wat men defensie en justitie noemt, datgene wat nodig is om de ongelijke verdeling van macht en inkomen in stand te houden. Reeds tientallen jaren geleden hebben de VN een economische studie laten maken over de economische ruimte voor ontwapening; het rapport meldde dat ontwapening economisch voordeel zou opleveren door een einde te maken aan inflatie veroorzakende defensiekosten en werkloosheid versluierende militaire dienstbetrekkingen. Ook voor andere aspecten van de implementatie van de Rechten van de Mens heb ik in hoofdstuk iv laten zien dat daar geen extra economische ruimte voor nodig is, integendeel: het zou ruimtebesparend zijn. Economen als Henderson en Brenner lieten zien dat men enorme economische ruimten ongebruikt laat door de prooilanden (die derde wereld genoemd worden) geen gelijkwaardige ontwikkeling toe te staan en in de rooiflanden (de westerse wereld) de publieke dienstensector (onderwijs, gezondheidszorg, vervoer, communicatie, kunst en media) te privatiseren, dat wil zeggen te reduceren tot winstgevendende ondernemingen. Op beide fronten behandelt men de mens als een kostenfactor in plaats van als een schepper van economische waarden. Doet hij betaald werk, dan kost dat periodiek loon; doet hij geen betaald werk, dan kost dat periodiek uitkeringen. Een computer kost slechts één maal zijn prijs. Maar wat die computer economisch niet bijdraagt en die mens wel, ligt op het terrein van de onmisbare diensten die men niet telt omdat er niet voor betaald wordt. Ik denk aan het verwekken, baren en grootbrengen van kinderen, de dagelijkse zorg voor gezondheid, voedsel en hygiëne, het vervoer te voet en per fiets, het buitenschoolse onderwijs dat meer rendement oplevert dan de school mits het in vrijheid gegeven en genoten wordt, het

scheppen van het sociale vangnet, het opbouwen van de niet-economische prikkels tot inspanningen voor de gemeenschap, het morele toezicht, vrijwel het gehele terrein van de artistieke en minder artistieke creativiteit, het in stand houden van de taal en, tenslotte, het kritisch nadenken — voor zover men dit volhoudt, alle ontmoediging en narigheid trotserend die kritisch nadenken vanouds met zich meebrengt. Wie kennis vermeerdert, vermeerdert smart, schreef Prediker.⁷⁶⁸ Voor de lezeres of lezer van deze regels is dit wel een schrale troost — dat zij niet de eerste mensen zijn die met ontsteltenis kennis nemen van de feiten.

§ 15.11. ESTHETISCHE RUIMTE

Zodra ik over esthetische ruimte voor verandering denk, bekruipt me het benauwde gevoel dat hier nog wel eens de minste ruimte zou kunnen zitten, gezien de dominante voorkeuren om te kijken naar harmonie en naar bloedig conflict.

Het onbloedige conflict tussen gelijke rechten en voorrechten is door zijn onverzoenlijkheid, zijn pijnlijkheid en zijn intellectueel niveau afschuwelijk. Zoals oudtijds de profeten in Israël als ongelukbrengers werden geweerd⁷⁶⁹, zo zijn onder de heerschappij van het constantijnse christendom (dus tot 1945) socialisten en anarchisten als godloochenaars verafschuwed. Bij al die ordehandhaving is de grootste afschuw altijd gereserveerd gebleven voor de geweldloze trotseerders van leugen en geweld die het mooie beeld van de op geweld gebaseerde harmonie verstoorden. Vrouwenhandel en heroïnesmokkel, moordaanslagen en brandstichtingen zijn nooit met het onstuimige geweld aangepakt waarmee mensenrechtenbeschermers, Provo's, demonstranten tegen kerncentrales en antimilitaristische journalisten zijn bestreden. Van dit laatste zijn de politie-invallen bij het Antimilitaristisch Onderzoekskollektief (Amok) en bij de redactie van het onafhankelijke tijdschrift Opstand de meest recente Nederlandse voorbeelden.

Als predikant heb ik altijd sterk het gevoel gehad dat ik met mijn preken de mensen geen mooie zondag bezorgde, integendeel: wat ik zei, vloekte met de harmonische sfeer. Een medewerkster in onze huishouding vroeg ik ooit, wat zij van mijn kerstpreek gevonden had. Haar klassiek geworden antwoord was: 'Chloor op blanke botten.' Mijn vrouw had er de prachtigste koralen bij gedirigeerd maar die indruk niet kunnen wegnemen.

⁷⁶⁸ Prediker 1:18.

⁷⁶⁹ Elia was volgens koning Achab 'beroerder van Israël', I Kon. 18:17, St.Vert.

§ 15.12. ZIJN ER WEL WOORDEN VOOR?

Ruimte in de taal is er ook nauwelijks. We moesten in dit manuscript putten uit de werken en woordenschat van bijbelse, christelijke, socialistische, holistische en anarchistische auteurs, van fysici, psychiaters, sociologen, historici, politicologen, economen en letterkundigen, zonder ergens vaste voet te krijgen; we bevonden ons steeds op glad ijs omdat we al te dikwijls met hun woorden iets betoogden wat zij er zelf niet mee wilden zeggen, namelijk: dat de eerbiediging van de Rechten van de Mens fundamenteel is voor de mogelijkheid van een toekomst voor de mensheid.

De cultuur waarin de woorden voor zulk een betoog klaar liggen, bestaat nog niet. Professor Lino Veljak van de universiteit van Zagreb schrijft hierover:

Het gaat hier naar mijn mening in de eerste plaats om de formulering en verbreiding van een nieuwe politieke cultuur. Deze nieuwe cultuur, die echter geenszins uitsluitend tot het terrein van de politiek beperkt mag blijven, maar zich moet ontwikkelen tot een leefcultuur, zou gebaseerd moeten worden op de grondwaarde van de solidariteit. Het gaat om die solidariteit, die geen morele fundering nodig heeft doch uitsluitend uitgaat van de werkelijke menselijke behoeften en interesses van groepen en individuen. Het voorzien in deze behoeften, bijvoorbeeld alleen al het pure overleven — een problematiek die door de ecologen steeds weer naar voren gebracht wordt — onderstelt een nieuw bewustzijn, dat leidt tot het begrijpen van de wederkerigheid in de verhoudingen tussen vrije individuen en groepen van vrije mensen.

Het voornaamste probleem bestaat erin, deze nieuwe cultuur tot dominerende cultuur te laten worden. Indien alle toekomstdragende krachten der mensheid zich op de ontwikkeling van deze nieuwe cultuur concentreren, vertegenwoordigt dit perspectief een afscheid, zowel van de illusies over de westerse democratie als best mogelijke wereld, als ook van het valse denkbeeld van een niet gerealiseerd potentieel van het ingestorte 'reële socialisme'. Voorbij deze valse alternatieven moet men de nieuwe wegen naar de toekomst zoeken.⁷⁷⁰

⁷⁷⁰ Archipel Nr 21, aug./sept. 1995, p. 4.

Hoofdstuk XVI: Tellen

§ 16.1. ALLES IS TELBAAR

LANG HEB IK GEDACHT dat eenheid de kern van dit aspect was. Men telt immers eenheden. Maar het woord ‘immers’ is hier niet op zijn plaats, omdat het woord ‘eenheid’ stilzwijgend vervangen werd door het woord ‘eenheden’. Dat is geen enkelvoud meer; dat is meervoud.

Eén is geen, zei mijn lieve oude schooljuffrouw die pas bij twee fouten begon te tellen. Eén zwaluw maakt nog geen zomer. Als theoloog kan ik er misschien aan toevoegen: één god maakt nog geen religie. Als JHWH één is zoals het joodse credo luidt, dan is dit het verschil tussen die god en de wereld. Uit getalsoogpunt is de wereld een veelvoud van meervouden.

Fysici hebben méér dan één heelal mogelijk geacht, maar daar zijn geen aanwijzingen voor. Stephen Hawking schatte het aantal deeltjes dat in ons heelal voorkomt op een miljoen tot de zestiende ofwel een één met 96 nullen. Volgens recente metingen met de Hubble-telescoop in de ruimte bestaat het heelal 15 miljard jaar.⁷⁷¹

In de rekenkunde zijn er geen grenzen. Dank zij de wiskunde, die voor alle mensen begrijpelijke taal, waarin alle gegevens in grootheden uitgedrukt worden, konden en kunnen natuurwetenschappen zich zo vrij en spectaculair ontwikkelen en menswetenschappen zich aandienen. Op alle abstractieniveaus blijft rekenen elementair. Dit kwantitatieve aspect van de dingen is het simpelste, het minst complexe aspect, maar ook het meest abstracte. Concreter wordt het als we ons beperken tot het kwantitatieve aspect van de ecologische, sociale, politieke en economische veranderingen in het huidige tijdsgewricht. Die zijn in het perspectief van de Rechten van de Mens het belangrijkste.

§ 16.2. HOEVEEL ER OPHOUDT, WAT DOORGAAT EN HOE WEINIG ER BEGINT

Het is nu duidelijk geworden dat de sinds 1947 voortgezette wapenwedloop der supermachten tegelijkertijd een ecologische catastrofe veroorzaakt en aan het oog onttrokken heeft, waar geleerden sinds het rapport van de Club van Rome steeds duidelijker hun grote bezorgdheid over uitspreken.⁷⁷² Het loopt dus af met deze cultuur en de Irak-Koeweit-oorlog nam de laatste twijfel weg. Welke cultuur eigenlijk? Waar begon die cultuur die nu afloopt? Hoeveel is het, wat nu ophoudt te bestaan?

⁷⁷¹ Astrophys. Journal 438, p. 8.

⁷⁷² Brundtland-rapport *Our Common Future*; World Commission on Environment and Development, 1987. Ook: Buter e.a., *The Great Shift*.

Deze ogenschijnlijk simpele vragen zijn niet simpel te beantwoorden, vermoedelijk zelfs in het geheel niet, tenzij men zijn toevlucht neemt tot de vraag: wat blijft? Dit laatste is misschien nog te overzien, in tegenstelling tot het antwoord op de eerste vraag: hoeveel verdwijnt er? Ongeveer alles verdwijnt, behalve misschien hier en daar nog wat drinkbaar water, wat lucht die inadembaar is, sommige planten- en diersoorten, een gedece-meerde mensheid, benevens veel niet meer bruikbare en een nog grotere hoeveelheid ongebruikte kennis. In grote lijnen ziet ons perspectief er nu zo uit.

Vijf tot zes miljard opgeofferde mensen (de plannen om in hun behoeften te voorzien worden niet uitgevoerd) zullen waarschijnlijk binnen een halve eeuw sterven. Vijftig miljoen van hen zijn al afgeschreven.⁷⁷³

De mensensoorten die onze soort zijn voorgegaan hebben zich één of meer miljoenen jaren kunnen handhaven, uitgezonderd één van de jongste soorten, de Neanderthalers. Om onopgehelderde redenen hield deze soort 40.000 jaar geleden op te bestaan, na een kleine 100.000 jaar zowel in Europa als in Azië en Afrika te hebben geleefd. Zijn zij 'uitgestorven' omdat zij, zoals sommige geleerden zeggen, geen geslaagd evolutiemodel vertegenwoordigden? Of zijn zij door tijdgenoten die eveneens niet meer bestaan uitgeroeid? Of misschien wel door ons soort mensen? En die andere soorten dan soms ook? Is de *homo sapiens sapiens*, die nu met zes miljard individuen de aarde kaalvreet, op verwaarloosde minderheden na toevallig de enige soort geweest die toen, veertigduizend jaar geleden, in leven bleef? Toevallig? Dat lijkt me zo onwaarschijnlijk omdat dit nu juist de soort is die alles doet wat nodig is om al wat er verder leeft, ook aan dieren en planten, uit te roeien en vervolgens zelf uit te sterven, van nu af binnen een paar eeuwen al, tenzij er een mutatie zichtbaar wordt. Denkbaar is dat het huidige soort mensen, alvorens zijn eigen voortbestaan in onze tijd onmogelijk te maken, in voorhistorische tijdperken andere soorten uitgeroeid heeft die anders nog bestaan en een duurzame cultuur gesticht zouden hebben. Het is in ieder geval een milieu-onvriendelijke soort waartoe wij behoren, een soort die zelf de 100.000 jaar niet haalt, als alles zo doorgaat. Optimistische schattingen komen op 150.000.

Wij weten niet precies hoe lang de mens al zo'n schadelijk dier is, vergeleken bij de andere dier- of menssoorten. Wij weten alleen dat deze soort de duurzame bestaansmiddelen van vroegere soorten die als jagers en verzamelaars leefden, vaarwel gezegd heeft en meer dan 12.000 jaar geleden aan landbouw begonnen is. Het begraven van doden kwam bij Neanderthalers al voor (het 60.000 jaren oude graf in Irak).⁷⁷⁴ Noske noemt

⁷⁷³ Blijkens een rapport van de ontwikkelingsarts Maurice King, NRC, W&O 23-10-90.

⁷⁷⁴ Barbara Noske, *Huilen met de wolven*, p. 163, citeert hiervoor Leaky and Levin,

de vijf verklaringen voor de overstap naar landbouw die door onderzoekers geopperd worden en gelooft zelf dat het een wisselwerking van drie soorten factoren geweest moet zijn, waardoor de mens zoveel ongerieflijker en riskanter ging leven.⁷⁷⁵ In ieder geval kan zoiets niet tot één oorzaak herleid worden, betoogt zij. Voor het begraven, waar zij helaas niet verder op in gaat, acht men religieuze voorstellingen gewoonlijk de voldoende verklaring. Maar hoezo? De cultuurtheorie van René Girard gaat uit van de hypothese dat onze beschaving gebaseerd is op een moord. Die gedachte hebben wij al moeten opperen toen we stuitten op het vrijwel ontbreken van de andere hogere mensensoorten terwijl die toch tien tot honderd maal zo lang als wij hebben kunnen voortbestaan en alle klimatologische en geologische veranderingen hadden doorstaan. Wat is er gebeurd met bijvoorbeeld de homo robustus, die meer hersens had dan wij? Uitge-moord?

Girard komt langs geheel andere weg op deze gedachte, namelijk door analyse van literaire en mythologische teksten. Daarbij beschrijft hij ook de overleveringen bijvoorbeeld over het ontstaan van de stad Rome (Romulus doodde zijn broer Remus) en over de stad Henoah (die landbouwer Kain bouwde nadat hij schaapherder Abel, zijn ‘broer’, gedood had.) Deze verhalen zijn volgens Girard geen verzinsels maar bevatten informatie over ware gebeurtenissen die ten grondslag liggen aan een hele cultuur waarvan zij het grondpatroon blijven vormen.⁷⁷⁶

Laat ons aannemen — ik weet helaas geen argument voor een andere, meer plausibele stelling over onze biologische kwaliteit als mens — dat wij een moordenaarscultuur vertegenwoordigen die de verrukkelijk lange tijd voor alle levende wezens op aarde heeft ingekort tot ‘historie’. Laat ons aannemen dat (uit evolutionair oogpunt) deze soort maar gauw moet uitsterven omdat zij, veel waarschijnlijker dan de Neanderthaler, een mislukte variant van de evolutie is en bovendien een gevaarlijke, die de levenskansen op de planeet die nog vele miljoenen jaren vòòr zich heeft in ernstig gevaar brengt.

Als wij dat inderdaad aannemen dan krijgt de uitspraak van Elisabeth Badinter⁷⁷⁷ over een ‘mutatie’ zijn letterlijke betekenis bij zijn figuurlijke. We hebben dan in 1948, door over te gaan tot een gemeenschappelijk normstelsel dat zich meteen stormachtig ontwikkelde, de sprong gemaakt naar een ander type menszijn, om toekomst te hebben. Dit klinkt als beeldspraak maar, nogmaals, het is exact bedoeld.

Origins, London en Sydney 1982, pp. 119 v. en Keesing, *Cultural Anthropology*.

⁷⁷⁵ Noske, aangehaald werk, pp. 24 vv.

⁷⁷⁶ René Girard, *La Violence et le Sacré*, Parijs 1972.

⁷⁷⁷ Zie noot 22 op p. 35.

Van deze evolutionaire sprong is na een halve eeuw nog pas een kleine groep mensen zich bewust geworden. Tot die bewustwording bij te dragen is een van de doelen van dit boek: het in kaart brengen van de nieuwe subjectieve ervaringswereld die voortvloeit uit deze mutatie.

Indien de doden in onze vroegere cultuur, die van vóór 1948, *in principe* de vermoorden waren met *daarbij* dan ook wel de andere doden, dan is de gewoonte van het begraven of het verbranden van doden niet verwonderlijk. Men schaamt zich ervoor, zoals men zich voor de schaamdelen van zijn eigen lichaam schaamt en bedekt ze dus vanzelfsprekend. Is het vanzelfsprekend?

Over de schaamdelen merkte ik in het hoofdstuk over godsdienst op dat wie niet in schaamdelen gelooft zich er ook niet voor schaamt. Nu heb ik het over de lijkbezorging. Bij geen andere diersoort is daar een spoor van te vinden, voor zover ik kon nagaan. Een chimpansee sleept haar gestorven jong nog een tijd met zich mee, totdat ze het opgeeft en de dode achterlaat.⁷⁷⁸ Ook olifanten die hun gestorven mededier tevergeefs over-eind trachtten te helpen, gaven na uren hun pogingen op en liepen bij het kadaver weg.⁷⁷⁹ Begraven komt blijkbaar, evenals landbouw en stedenbouw, alleen bij mensen voor. Bij de oude Egyptenaren zijn daarbij duidelijk religieuze motieven in het spel; men conserveert de lijken en voorziet ze van onder meer diverse levensmiddelen in hun graf, om ze in hun voortbestaan na de dood bij te staan. Maar: moet men in een leven na de dood geloofd hebben om te willen begraven wie dood is?

Volgens een oud verhaal heeft bij gedode en verminkte jonge mannen, die niet begraven mochten worden omdat hun lijken als intimidatiemiddel nodig geacht werden, hun moeder Rizpa (zonder in een leven na de dood te geloven) dagen en nachten lang de wacht gehouden om de gieren te verjagen.⁷⁸⁰ Datzelfde lezen we ook in de geschiedenis van twee bij wolven opgegroeide meisjes in India: één van hen verbaasde haar ontvoerder ('vinder') door de handigheid waarmee ze gieren die groter waren dan zichzelf van een dode koe wegjoeg.⁷⁸¹ Ik kan mij voorstellen dat alleen al het zien van de onverholen toewijding waarmee aaseters hun buit opruimen, degene die rouw draagt over een gestorvene ertoe beweegt, de aaseters te dwarsbomen, hoe dan ook.

Emotionele beweegredenen, zoals angst voor beschuldiging van moord

⁷⁷⁸ Jane van Lawick-Goodall, *Mijn leven met chimpansees*, Amsterdam/Brussel 1971.

⁷⁷⁹ Noske, aangehaald werk, p.199 citeert daarvoor Douglas Hamilton, *Bij de olifanten*, pp. 255-257.

⁷⁸⁰ Bijbel, 2 Samuel 21:10.

⁷⁸¹ Noske, aangehaald werk p. 207, citeert daarvoor Charles Maclean, *The Wolf Children*, London 1977. pp. 156-167.

bij ontdekking van het lijk, of afschuw van de gretige gieren aan wie de gestorvene ten prooi valt, kunnen het begraven afdoende verklaren zonder dat wij daarbij religie behoeven te veronderstellen. Bovendien is er in het begraven een nog sterkere continuïteit te zien dan in religie. Volken offeren eeuwenlang hun voedsel, hun vrijheid van mening, hun logisch denkvermogen en hun kinderen aan hun goden, maar op een gegeven moment verruilen ze diezelfde goden als oude paraplu's voor andere, modieuzere. Het begraven of verbranden van doden daarentegen heeft alle wisselingen van mode doorstaan. Het zal vermoedelijk ook deze mutatie doorstaan, zelfs als de dood niets beschamends meer heeft.

De cultuur die nu ophoudt en in een onopgehelderd maar zeker bloedig verleden begonnen is, eindigt niet minder bloedig dan zij begon. Als zij de nieuwe mensenrechtencultuur niet in haar val meesleurt, zal deze zich verder kunnen ontwikkelen. Het moordend geweld zal dan niet langer de machtsbasis zijn waar alles op gebouwd wordt; dat staat vast.

Onze vraag, hoeveel daarmee tot het verleden is gaan behoren, blijft buitengewoon moeilijk te beantwoorden. De kenmerken die de *homo sapiens sapiens* onderscheiden van vroegere soorten, de *homo habilis*, de *homo erectus* en ook in sommige opzichten (landbouw bijvoorbeeld) de *homo sapiens neanderthaliensis*, zullen waarschijnlijk 'meegenomen' worden naar de toekomst van de nieuwe mensheid. Zeker is alleen, dat ze een nieuw kenmerk zal vertonen: rechtvaardigheid. Hoe zal ze heten, '*homo sapiens justus*'? Daar zal zij niet onderuit kunnen; indien al in naam, dan toch niet in werkelijkheid. Ze zal rechtvaardig zijn of ze zal er niet zijn.

Landbouw en stedenbouw hebben een graad van ontwikkeling bereikt die menswaardigheid niet uitsluit, integendeel, zeker toelaat. De harde arbeid op de akkers 'in het zweet uws aanschijns' is door de technologie geen kenmerk meer van landbouw, en de roofbouw waartoe zij onder kapitalistische directie geperverteerd is heeft, nu de milieukosten in de productieprijsen verdisconteerd gaan worden, zichzelf uit de markt geprijsd. (Het kapitalistische taboe op het meetellen van milieu-aspecten, die vóór de opkomst van het kapitalisme omstreeks 1200 wel degelijk meetelden, is qua irrationaliteit alleen te vergelijken met religieuze taboe's in nog primitievere religies).

Het kapitalisme is de heersende religie geweest. Juist in deze jaren van ineenstorting van het als communisme aangeprezen staatskapitalisme zou het inzicht kunnen doorbreken dat die religie tot het verleden behoort. Geen zinnig mens ziet een toekomst voor de geprolongeerde transnationale vorm ervan die de schilderachtige naam 'vrije markt' plakt op alles waar ze zich meester van maakt.

Er is één structuur waarbij dat tot dusver niet lukte en dat is de men-

senrechtenbeweging. Ik heb meegemaakt dat vertegenwoordigers van de Shell ons tevergeefs aanzienlijke bedragen kwamen aanbieden om onze service voor actiegroepen die scholen lesmateriaal leverden, de door de gemeente Amsterdam gesubsidieerde Stichting Bedrijfs- en Schooljeugd die wij in 1970 met behulp van het bureau van de Hervormde Jeugdraad Amsterdam hadden opgericht, in handen te krijgen. Later verbood de kerk ons, samen met deze actiegroepen de Israël-lobby te trotseren door informatie over het lot der Palestijnen te helpen doorgeven aan de scholen. Het stadsbestuur nam dit werk daarop uit handen van de kerk en gaf een nieuwe stichting subsidie ervoor.

Overal in de wereld zijn de pogingen om de mensenrechtenbeweging onder controle van de oude cultuur te krijgen vruchteloos of mislukt; de meest spectaculair mislukte poging tot dusver was de Sovjetdictatuur.

Omdat vormen van uiterst nuttige landbouw uitvoerbaar zijn die in alle opzichten met de rechten van mens en dier te verenigen zijn, is er geen reden om te veronderstellen dat de landbouw verdwijnt; hoewel ze een typisch kenmerk van de thans terugtrekkende mensensoort is. Hetzelfde kan gezegd worden van stedenbouw. Er bestaan berekeningen van de optimale omvang, structuur en verkeersgeleiding van een stad. Nooit heeft men losse helicoptertjes in plaats van verticaal railvervoer (liften) gebruikt. Evenmin zal men nog lang losse autootjes in plaats van horizontaal railvervoer gebruiken. Een scheiding tussen het zitfietsverkeer en het snellere doch minder ziende ligfietsverkeer zal zo'n stad niet onbewoonbaar maken, vooral omdat de omvang van de stad beperkt zal blijven tot circa 50.000 inwoners. De voordelen van deze klassieke vorm van bewonen van de aarde verdwijnen niet door de mensenrechten, alleen de nadelen.

Zo komt er eindelijk wat meer antwoord op onze eerste vraag: wat houdt er allemaal op? De metropolen van onze cultuur vertonen al geruime tijd een desintegratieproces, waarbij de oude centra van grote steden hun vroegere woonfunctie inruilen voor commerciële en recreatieve functies terwijl het wonen zich verplaatst naar zogenaamde buitenwijken, slaapsteden en dorpen in de omgeving. Alleen door een onevenredig lage prijs van het (auto)vervoer hangen deze conglomeraties nog samen. Deze miljoenensteden houden echter op te bestaan. Dat hangt ook samen met de teruggang van de wereldbevolking, die zich na de op handen zijnde massasterfte van deze 21e eeuw op een veel lager niveau hopelijk nog zal stabiliseren, een stabilisatie die nu in sommige rijke landen (rooflanden is een betere aanduiding) bereikt is. De reeds begonnen massale sterfte (door genocide, epidemieën, gebrek aan drinkwater en voedsel, klimaatverandering etc.) zou overigens teruggedrongen kunnen worden door de mensenrechten versneld in te voeren, maar ik heb geen spoor van hoop kunnen

vinden dat de daarvoor bestaande redenen op tijd gewichtig zouden zijn in kringen waar beslist wordt over kapitaalsbewegingen die bij versnelde implementatie zouden optreden. Kortom: ik zie niet wie in de redding der huidige mensheid gaan investeren, zelfs al was 10 dollar per persoon al genoeg.

Het groeien van de grote steden is, juist ook in de prooïlanden, evenals het groeien van de bevolking, een armoedeverstrijding en eindigt tegelijkertijd met de armoede, die ophoudt waar mensenrechten beginnen te gelden. Of zal ze ophouden omdat arme mensen ophouden te leven? In ieder geval zal de armoede ophouden. Een uit Bangladesh gevluchte socioloog verzekerde mij: er komt geen hongersnood meer in ons land.

De huidige energieverstrijdende mobiliteit van miljoenen mensen is in vier categorieën met vier prijsklassen te onderscheiden: zakenreizen, toerisme, forenzen en vluchtelingen. De vierde categorie verslindt geen energie, alleen mensenlevens.

De eerste categorie wordt door electronica en ook door de nieuwe economische orde⁷⁸² minder nodig, omdat er geen orders meer losgeweekt behoeven te worden aan het andere einde van de wereld, etc.

De tweede, het toerisme, zal aanzienlijk verminderen naarmate het psychologische vluchtelement erin zal gaan ontbreken. Ik ontvluchtte de hete stad, om op een nog veel hetere plek in Zuid-Frankrijk deze regels te schrijven terwijl anderen bij miljoenen tegelijk uit de hele westerse wereld juist die hete stad komen bezoeken. Waarom dit alles? Zijn mijn werksituatie, mijn voedsel, mijn burens of mijn bed hier beter dan thuis? Ik kan mij niet onttrekken aan de indruk dat dit massatoerisme een energieverstrijdend en milieuvervuilend stressverschijnsel is dat met het kapitalisme zal verdwijnen. De bewegingsvrijheid die de mensenrechten straks eenieder waarborgen zal de reislust eerder doen afnemen dan toenemen, verwacht ik.

Het derde, het forenzenvervoer is evenals het verschijnsel van de trek-arbeid (arbeidsmigratie) een gevolg van de ruimtelijke scheiding van arbeidsmarkt en consumptiemarkt. Deze veroorzaakt dat mensen moeten werken waar de arbeid goedkoop is en moeten wonen waar het wonen duur is. Een rationele stedenbouw in een mensenrechteneconomie maakt het mogelijk dat men op loopafstand van zijn of haar werk kan wonen respectievelijk van zijn of haar woning kan werken. Energiebesparing hóeft daarbij geen stedenbouwkundig motief te zijn maar het kan wel. Van de energie die de zon nog elke dag op het aardoppervlak deponiert gebruikte de mensheid van gisteren slechts een fractie. De mensheid van

⁷⁸² Art. 28 Universele Verklaring.

morgen zal massaal gebruik van fossiele energie (zonne-energie van miljoenen jaren in geaccumuleerde vorm), laat staan kernfusie, om redenen van milieurechten wel uit haar hoofd laten, maar dat betekent niet dat er in de toekomst energiegebrek te duchten is. Het is meer het panische beeld dat een in toeristische beweging geraakte bevolking oproept, waarvan ik vermoed dat het een vluchtgedrag is dat ophoudt als de reden om te vluchten er niet meer is. De leefwijze in de roversnesten van de oude wereld eind twintigste eeuw is er, gezien de arbeidsmarkt voor therapeuten van allerlei slag, zeker een die mensen op de vlucht kan jagen, het doet er niet toe waarheen.

De vierde categorie, mensen die vluchten om hun leven te redden, wordt uitsluitend veroorzaakt door systematische flagrante schending van Rechten van de Mens en zal door inachtneming ervan ophouden te bestaan.

Laat ons samenvatten. Wat er ophoudt is een viertal structuren: de gewapende overheid, de miljoenensteden met ontvolkt platteland, het irrationele massavervoer, en het kapitalisme, het bijgeloof dat hele bevolkingen op de vlucht drijft voor de gevolgen ervan. Wat blijft is het begraven van doden, landbouw, stedenbouw, en markt (omdat eigendomsrecht, ondernemersvrijheid en bestedingsvrijheid mensenrechten zijn). En wat begint er?

Het prachtige en moedige werk van Alice Miller⁷⁸³ laat zien dat ook de meest gruwelijke criminaliteit begint bij opvoeding tot flinke fatsoenlijke burgers. Zij pleit voor het afschaffen van elke opvoeding naar een vooropgezet model en het erkennen van het recht van elk kind op respecterende begeleiding bij zijn of haar zelfontplooiing. Wel voorgenomen respect dus, geen voorgenomen model. Die zelfontplooiing zal alle neigingen, mits men ze niet onderdrukt of manipuleert, uit eigen beweging veranderen in creativiteit.⁷⁸⁴ Helaas vergat Miller te pleiten voor opvoeding tot verantwoorde ongehoorzaamheid. Zonder zorgvuldig vermijden van gehoorzaamheid aan onverantwoorde instructies, zulks als opvoedingsdoel in de plaats van de aloude gehoorzaamheid als deugd, blijft er weinig of geen kans voor ontwikkeling van een volledig besef van verantwoordelijkheid voor wat de eigen beslissingen en keuzen betekenen voor anderen of hun omgeving.

We moeten nu terug naar de eerste vraag: wat verdwijnt er allemaal? Daarbij vergaten we bijna: de leer van de erfzonde, het beeld van de mens als een van nature slecht, althans tot het slechte geneigd wezen dat naar

⁷⁸³ Alice Miller, *Am Anfang war Erziehung*; Nederlandse vertaling: *In den beginne was er opvoeding*, Bussum 1983.

⁷⁸⁴ Alice Miller, aangehaald werk p. 253, sub 4.

het goede toe geleid en gestuurd en desnoods gedwongen dient te worden. Deze opvatting huldigde ook de vader van Adolf Hitler, evenals trouwens de Spreukendichter: ‘Onthoud de tucht niet aan den knaap; slaat gij hem met den stok, hij sterft er niet van.’ Nee, hij misschien niet, maar op wie zal hij zich later wreken als hij groot is? Niet alleen zes miljoen joden, ook ruim vijftig miljoen anderen waarvan twintig miljoen alleen al in de Sovjetunie, zijn gedood in de oorlog die een streng opgevoede man ontke- tend heeft. Anderen hebben die voorbereid, zeker, maar die meenden net als de Romeinen met oorlogsvoorbereiding de vrede te dienen; Hitler niet.

Wij zijn van mening dat het nieuwe onderwijs waartoe blijkens de rechten van de mens besloten is, het begin zal zijn van een nieuwe bescha- ving. Het doel van dit onderwijs is totaal anders dan dat van de vroegere opvoeding én het vroegere onderwijs. ‘Het onderwijs zal gericht zijn op de versterking van de eerbied voor de rechten van de mens.’⁷⁸⁵

Er is maar één manier om bij kinderen de aangeboren eerbied voor de rechten van de mens te versterken en dat is: zelf eerbied voor de rechten van het kind te tonen. Als vader Alois Hitler dat gedaan had, had zoon Adolf ‘Mein Kampf’ niet geschreven en zeker niet gevoerd.

De stap van de ene naar de andere beschaving is werkelijk een duize- lingwekkend grote stap, en een onherroepelijke. Het nieuwe onderwijs zo- als de mensenrechten dat omschrijven⁷⁸⁶ is nog nauwelijks tot de scholen in de meest ontwikkelde landen doorgedrongen, alleen tot sommige studen- ten, ouders en ook les geveenden. In de prooilanden verloopt dit proces uit- eraard sneller. Daarmee is de kiem gelegd voor een complete desoriëntatie in het onderwijs die tenslotte op niets anders kan uitlopen dan op ver- vanging van het overgeleverde discipline- en dressuurmodel door het machts-, zelfontplooiings- en ongehoorzaamheids-onderwijs waar ieder nu recht op heeft.

Met het verdwijnende menstype verdwijnt ook zijn onderwijs. In de vroegere fasen, toen kerk en staat nog machtige structuren waren, hadden deze een duidelijke dominante invloed in het onderwijs. Dit was daarom

⁷⁸⁵ Universele Verklaring, art. 26.

⁷⁸⁶ Art.13 Internationaal Verdrag Economische, Sociale en Culturele Rechten bepaalt ‘dat het onderwijs dient gericht te zijn op de volledige ontplooiing van de men- selijke persoonlijkheid en van het besef van haar waardigheid en dat het dient bij te dragen tot de eerbied voor de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden. . . . dat het onderwijs een ieder in staat dient te stellen een nuttige rol te vervullen in een vrije samenleving en het begrip, de verdraagzaamheid en de vriendschap onder alle volken en alle rasgemeenschappen, etnische en godsdienstige groepe- ringen, alsmede de activiteiten van de Verenigde Naties voor de handhaving van de vrede dient te bevorderen.’

ook in veel landen in twee sectoren verdeeld: religieus naast openbaar onderwijs. Na 1948 wordt de rol van kerk en staat als ideologen van het onderwijs geleidelijk overgenomen door de kapitaalinvesteerdere met aan hun voeten het zogenoemde bedrijfsleven. Uit informatie van bevoegde zijde⁷⁸⁷ is ons duidelijk geworden, dat pogingen om in de lesprogramma's voor de diverse schoolvakken meer ruimte voor de mensenrechtentaak in te ruimen in de jaren tachtig strandden op verzet van vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven in de desbetreffende onderwijsadviescommissies.

Niet dat de kerkprivileges om homofielen te discrimineren of de staatsprivileges om vluchtelingen te illegaliseren en criminaliseren reeds in onbruik zijn geraakt, dat niet. Maar het zijn marginale verschijnselen vergeleken bij de bedrijfsprivileges om het hele onderwijs naar hun hand te zetten. Met de openlijke totaalheerschappij van het kapitaal, de apotheose van de verborgen afgod, is echter tevens de terminale fase ingeluid. Het kapitalisme kon als economie alleen bestaan in zijn vermomming als vrije markt en als godsdienst alleen in zijn vermomming als christendom, maar nu die maskers vallen, nu directies de markt maken en breken naar believen en gehuicheld christendom vervangen is door gehuicheld respect voor de Rechten van de Mens, is ook zijn schijn van legitimatie verdwenen. De Rechten van de Mens zijn immers tamelijk ondubbelzinnig (zie voor hun dubbelzinnigheid hoofdstuk viii). En, naarmate de 'Bill of Rights' gepubliceerd wordt en onderwezen op de scholen, zijn ze door ieder te controleren op huichelarij; zulks in tegenstelling tot het dubbelzinnige en oneindig meer gecompliceerde christendom, officieel gebaseerd op een allermindst homogene, zeer bonte joodse literatuurverzameling maar meer nog op militaire en koloniale tradities. Het naakte winstbejag kan zich noch als ideologie noch als 'marktmechanisme' handhaven, want marktmechanismen zijn geen politieke, noch religieuze machten, maar zeer specifieke economische regelmatigheden die onder bepaalde economische voorwaarden optreden. Een alles beheersende ideologie kan de markt niet leveren.

Als we de diverse vormen van bewuste machtsuitoefening overzien die met de oude mens verdwijnen, dan komt onvermijdelijk ook de vraag van de onbewuste machtsuitoefening, de godsdienst, binnen de horizon — en daarmee ook de macht van de onbewuste afweermeechanismen tegen de eigen emoties.⁷⁸⁸ Het is niet moeilijk in te zien, sterker, het is onmogelijk om

⁷⁸⁷ Nederlandse Vereniging voor de Verenigde Naties, werkgroep Onderwijs, en Liga voor de Rechten van de Mens, Onderwijsproject. Een verslag van hun symposium getiteld 'Onderwijs, met welk recht?' staat in Nieuwsbrief van de Liga voor de Rechten van de Mens Nr. 38, dec.1991, p. 7 v.

⁷⁸⁸ Anna Freud, *Das Ich und die Abwehrmechanismen*, 1936/1966, Ned. vert. *Het ik*

aan de conclusie te ontkomen, dat mét de breuk met het geweld ook de breuk met alle offergodsdiensten en de breuk met onderdrukkende afweermechanismen in principe gegeven zijn. Voor de grote wereldgodsdiensten zoals jodendom, christendom, islam, betekent dit misschien de redding van de humane, niet gewelddadige varianten ervan en dan ook veel nauwere samenwerking daartussen. Het betekent in ieder geval het einde van de sacrificiële, destructieve varianten.

Nu de omscholing van geestelijk verzorgers tot relatie- of psychotherapeuten op gang is gekomen zal ook die van therapeuten tot agogen niet uitblijven. De belangrijkste oorzaak van onderdrukking en zelfonderdrukking is immers de oude cultuur die vrijheid als ideaal heeft, niet als basis. Vrije mensen vertonen andere afwijkingen dan onderdrukten: de eersten arrogantie, machtsmisbruik, de anderen zelfonderschatting en machtschuwheid.

Dat er veel minder juristen nodig zullen zijn in de nieuwe cultuur, hebben we al eerder gesignaleerd. Er zullen niet alleen duidelijker, maar ook minder wetten nodig zijn. De regeringen die ik tot dusver heb meegemaakt konden zich alleen staande houden door investeringen aantrekkelijk te houden en arbeid loonvormend, ambtenaren gehoorzaam en werklozen ongevaarlijk, dus voortdurend méér geld te drukken en voortdurend nieuwe wetten uit te vaardigen. Deze monetaire en juridische inflatie is een symptoom van machteloosheid bij de regerenden. Macht, die door verdeling groter wordt⁷⁸⁹, neemt door concentratie af en nadert tot nul. We citeerden in hoofdstuk xii Stephan Heym⁷⁹⁰ die bij de val van De Muur een miljoen Duitsers in Berlijn toeriep: 'wij moeten leren regeren.' In feite riep hij dat de hele mensheid toe.

Wat blijft is dus weinig. De duizenden talen die de mensen bedacht hebben zullen met de gebruikers van die talen uitsterven, evenals duizenden diersoorten en planten die zij niet bedacht hebben. Talenmusea zullen verzamelaars van zeldzame talen belonen voor hun moeite. De nog te kiezen wereldtaal (waarschijnlijk het Esperanto; de huidige dominantie van het Engels zal tegelijk met de hegemonie van de Verenigde Staten verdwijnen) die een tijdlang op alle scholen ter wereld de tweede taal zal

en de afweermechanismen, Bilthoven 1973. Zij telt er negen.

⁷⁸⁹ Zie Seashore en Tannenbaum, geciteerd in mijn *Macht door Gehoorzaamheid*, Baarn 1973, p.172 noot 442, en Schaumberger-Schottroff, *Schuld und Macht*, München 1988, p.285.

⁷⁹⁰ Auteur van o.m. de roman *Het koning David-rapport*, Amsterdam 1984; een prachtige parafrase bij het oorspronkelijke bijbelse meesterwerk 1 Samuël 18 t/m 2 Samuël.

blijven, wordt op den duur de eerste taal; de daarnaast nog gebruikte moedertalen blijven, door de mensenrechten beschermd, in het onderwijs.

De prostitutie van wetenschappen voor doeleinden in strijd met mensenrechten, de buitenrechtelijke wetenschap, zal verdwijnen omdat er geen markt meer voor is. De voor allen vrije markt met gelijke prijzen voor gelijke artikelen zal bevrijd zijn van de prijsstijgingen die veroorzaakt waren door reclamebudgetten van de producent. De consument zorgt zelf voor consumentenvoorlichting. Defensieuitgaven en kerkbelasting door overheden (Duitsland, Israël, Iran), de meeste verzekeringspremies (doordat er weinig risico's overblijven die men niet zelf dragen kan) en de meeste vervoerskosten (die vroeger uit onrechtmatige geografische spreiding voortvloeiden) zullen ophouden te bestaan. En natuurlijk accijnzen, invoerheffingen en landbouwsubsidies die nodig waren om de uitwerking, die een ècht vrije markt onder kapitalistische omstandigheden op verbruik en productie zou hebben gehad, tegen te gaan. De daardoor vrij komende arbeidskracht zal nodig zijn voor de enorme taken die wachten, bijvoorbeeld de opbouw- en herstelwerkzaamheden in de verwoeste landen.

Tenslotte de kunst. In de verdwijnende cultuur kon zij zich slechts in de marge ontwikkelen. De gemarginaliseerde kunst is, van de vermoorde profeten tot en met de illegaal doorwerkende wetenschappelijke onderzoekers en kunstenaars, de waarschuwend omljsting geweest van het discriminerende mensentype tegen wie de dichteres Annie M. G. Schmidt een klein meisje waarschuwde met de woorden:

Dit is het land waar grote mensen wonen,
wees maar niet bang, je hoeft er nog niet in.⁷⁹¹

Ga ik nu op het laatste moment Augustinus' mensbeeld weer uit mijn prullemand halen? Ach lieve lezer, de geciteerde waarschuwing was niet nodig geweest als het niet ging om *grote* mensen in tegenstelling tot kleine kinderen. Als er in het gedicht bijvoorbeeld gestaan had 'echte mensen' had ik het niet gekozen, of liever: had deze dichteres het niet geschreven.

De ethiek van de toekomst ligt aan gene zijde van alles wat als kwantiteit gewaardeerd is, omdat kwantiteit daar niet meer als waarde geldt. Daar geldt kwaliteit als waarde. Eenvoudig gezegd: meer is niet beter. Dit laatste is natuurlijk de afwijzing van de eis van economische groei, de verwerping van het irrationele grondprincipe van het moderne kapitalisme. Die verwerping is echter noodzakelijk om tot een rationeel, kwalitatief begrip van macht te kunnen komen. (Macht onder mensen is, anders dan onder dieren, van kwaliteit afhankelijk, zie hoofdstuk vii.) Die ontkenning

⁷⁹¹ Annie M. G. Schmidt, *En wat dan nog?*, Amsterdam 1950, p.26.

van de groei-eis is ook noodzakelijk om tot een houdbaar ethisch principe te kunnen komen. Het gaat hierbij niet alleen om een bepaald aspect, om economie of om religie, maar om het gehele menszijn, om de vrijheid waarvan alles aan elkaar hangt, zoals ik eerder schreef.

Aan twee zeer verschillende voorbeelden zou ik dit nog willen adstrueren, twee eigentijdse sociale bewegingen, beide door een sterk rechtsgevoel bewogen: de sociaal-democratie en Amnesty International. Beide zijn niet bij machte gebleken om hun doel te bereiken tengevolge van hun kwantitatieve moraal: meer is beter, met meer kunnen we meer.

Het échec van de sociaal-democratie in Nederland, het laten varen van socialisatie en ontwapening en het handhaven van de staat, is gedetailleerd beschreven door onder anderen mijn vriend Ton Geurtsen.⁷⁹² Het échec van Amnesty International, beperkte verdediging van weinige Rechten van de Mens voor een beperkte categorie mensen buiten Nederland, ondersteund door des te meer mensen in Nederland, is aangegeven door zijn Nederlandse afdeling in de brochure ter gelegenheid van haar twaalf-enhalffjarig bestaan, onder het opschrift: ‘Amnesty is geen mensenrechtenorganisatie.’ Beide menslievende stromingen hebben hun doel grotendeels gemist door het ondergeschikt te maken aan het grote aantal leden dat zij meenden nodig te hebben. Door aanvankelijk het conflict met de heersenden uit de weg te gaan wierven zij veel aanhang, maar die aanhang belette hun vervolgens dit conflict alsnog aan te gaan.

Indien er al ooit velerlei fundamenteel verschillende ethieken geweest zijn, wat ik betwijfel, dan is er nu voor de *homo sapiens justus* van de toekomst, de rechtvaardig denkende mens, nog maar één type ethiek denkbaar. Zijn ethiek is gebaseerd op het gelijkheidsprincipe, de grond van zijn humaan, verstandig, rechtmatig bestaan, geformuleerd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, artikel 1. Iets anders, iets dat fundamenteel afwijkt, bestaat niet meer.⁷⁹³

Wat blijft, dat is het ethos van de Rechten van de Mens. Een van de oudste formuleringen ervan is nog toekomstmuziek, het visioen in de psalm waarvan de eerste helft hieronder volgt. (Voor het eerste woord god, in enkelvoud — het meervoud wordt in het gedicht zelf voldoende ontraadseld: de scheiding der machten, lang vòòr Montesquieu! — moet men natuurlijk iets nu denkbars invullen om de niet-religieuze geldigheid

⁷⁹² Ton Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies, Sociaal-democratie in Nederland*, Amsterdam 1994.

⁷⁹³ Zie hierover o.a. Lawrence Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development*, New York 1981: ‘Het hoogste stadium van morele ontwikkeling laat zich leiden door universele ethische regels die de gehele mensheid zou moeten volgen’ (p. 412).

van de tekst intact te laten, bijvoorbeeld het Internationale Strafgerechthof of de door velen gewenste Parlementaire Assemblee der Verenigde Naties.⁷⁹⁴)

God staat in 't midden van de goden
hij heeft hen tot gericht ontboden:
Gij machten die het onrecht stijft,
bevoorrecht al wie kwaad bedrijft,
hoort: gij moest wezen en geringen
beschermen in hun rechtsgedingen,
gij moest wat arm is en veracht
vrijmaken uit der bozen macht.
Gij die in hoogheid zijt gezeten,
hoe doof en blind is uw geweten!
Gij machtigen verzaakt uw plicht,
om uwentwil versaagt het licht.⁷⁹⁵

⁷⁹⁴ Ria Heremans, in *Mensenrechten en conflictbeheersing; Naar een Verenigde Naties voor de 21e eeuw*, Leuven, Amersfoort 1996, p. 36.

⁷⁹⁵ Psalm 82. De herdichting is van de hand van Guillaume van der Graft (Wim Barnard).

BIJLAGE I:

Autobiografische aantekeningen

Concertzangeres Riek Frank en haar 12 jaar jongere leerling Jaap Stern, ouders van mijn broer Wouter en mij, waren beiden hoog begaafd en eerder sociaal-moreel dan cultisch-godsdienstig geïnteresseerd. Toen onze vader twintig werd schreef hij een hymne op Multatuli, zijn 'geestelijke vader'. Onze moeder geloofde in een hemels leven na de dood, waarin zij niet langer blind zou zijn. Haar voortreffelijke selectie bijbelteksten, waaruit zij citeerde als dat te pas kwam, heeft ons geweten mede gevormd. Zij was bevriend met Jo Meijer en Clara Meijer-Wichmann, Kees Boeke en Betty Boeke-Cadbury; zij woonde zelfs een tijd in het Broederschapshuis te Bilthoven. In 1931 vroeg ik haar eens toen mijn vader de deur uit ging: wat gaat Pappie doen? De oorlog afschaffen, antwoordde zij.

Zij waren in juli 1925 met de tram naar het Amsterdamse stadhuis gereden en getrouwd. Een jaar later werd ik geboren. Eerder al waren zij verhuisd van Tuindorp Watergraafsmeer naar Holendrechtstraat 34-2. Reeds vele jaren daarvóór had Mam naam gemaakt als soliste, vooral in de Vierde Symphonie van Mahler onder Willem Mengelberg. De lyrisch-dramatische kracht van haar sublieme zangkunst was een sterke factor in onze opvoeding, naast de humor en de scherpzinnige kritische geest van Pa. Zij probeerden in Haarlem, waar hij korte tijd werkte bij de Armenzorg, een zangschool te stichten maar dat lukte niet goed en Pa verloor zijn betrekking. In 1929 werd mijn broer daar geboren. Na twee verhuizingen en moeilijke jaren in Amsterdam werd Mam zanglerares op onze school; een gereformeerde school.

Pa verhuurde kamers aan vluchtelingen uit Duitsland. Weer moesten we verhuizen. De huurders waren vrienden geworden en verhuisden mee. In 1936, het jaar van de Spaanse sociale revolutie waarin de anarcho-syndicalistische CNT een gewichtige rol speelde, kwam de heer Rosseau, een anarcho-syndicalist uit Antwerpen bij ons op bezoek. Mijn vader gaf hem zijn eigen stoel waar anders nooit visite op zat. Naar aanleiding van zijn bezoek vroeg ik: 'Mam, wat zijn wij zelf?' Zij: 'Onze opvatting komt het dichtst bij het anarcho-syndicalisme.' We hadden toen ook een onderduiker in huis, een zekere heer Pauli uit Duitsland die een fraaie stoel bij ons achterliet.

Kort daarna volgde weer een verhuizing; een van de dertien. In 1937 gingen onze ouders scheiden en wij werden in een kinderkuis gestopt, totdat er ruimte kwam bij de tantes in Hilversum waar ook mijn moeder woonde. Weer een nieuwe school. Dit alles beviel ons en haar op den duur zo slecht dat zij op ons verzoek weer contact opnam met mijn vader. Zij verzoenden zich, hij huurde een woning. We konden terug naar Amsterdam.

Dat was in 1938. Wij waren moeilijk regeerbare, ravottende knapen. Mijn moeder dacht dat een kerkelijke gemeenschap ons kon disciplineren en besloot dat wij Grieks-orthodox zouden worden. Dat was, zei zij, de oorspronkelijke kerk, waarvan de Roomse een afsplitsing was (sinds 867, zie ik). De priester, Vader Niclas Wetchor, was een vriendelijke man en ze hadden een prachtig mannenkoor. Een week voordat we gedoopt zouden worden maakten we een doopdienst mee. We zagen dat de dopelingen kruisjes op hun teennagels geschilderd kregen. Mam zag er onmiddellijk weer van af en nam ons mee naar de Remonstranten. De predikanten Mackenzie en Modderman werden hoog gewaardeerd. Maar er was niet elke zondag dienst, en wij riepen dan hiep hoi als we voor een dichte kerk stonden.

Toen werd het de Gereformeerde kerk. Ook die vroeg of wij wel gedoopt waren. ‘Het kan nog net met de kinderdoop’ zei dominee Kunst. Mijn moeder gaf me toen als reden op dat zij de opvoeding die zij haar zoons gaf niet meer alléén aankon en behoefte had aan een strenge kerk. Overigens had zij nog een tweede geldige reden en wel een vitale. Mijn vader herinnerde me lang na haar dood in 1971 eraan, dat zij door te adverteren in de gereformeerde ‘kerkbode’ nieuwe muzikaleerlingen kreeg. We leefden in armoede. Toen de school haar tot overmaat van ramp ontstoe, bezorgde een relatie van mijn broer mijn vader in 1949 een baan als nachtportier in de havens.

Hij was autodidact. Na zijn lagere schooltijd had hij gewerkt als klerk op advocatenkantoren, eerst bij Mr. Worst, later bij Mr. Abel Herzberg. Ook werkte hij korte tijd bij de Haarlemse armenzorg. Hoewel hij allerlei handels-agentschappen op zich nam, had hij daar toch weinig succes mee en bleef tot 1949 doorgaans werkloos. Hij las veel. ‘Wat een vertoon van machteloosheid!’ had hij gezegd toen mijn broer de militaire parade beschreef die hij had moeten meemaken. Die uitspraak van mijn vader bleef me bij en bleek in 1961 een uitstekende gids om te begrijpen wat regeermacht dan wèl is en wat het onderwerp van Romeinen 13 is.

Omdat ik uitzonderlijke ouders had trok ik al jong naar andere families om de ‘werkelijke’ wereld te ontdekken. In de oorlogsjaren zat ik meer bij de Ter Scheggets dan thuis, zodat die dachten dat ik met mijn ouders

gebrouilleerd was. Op het Gereformeerd Gymnasium leerde ik in 1945 Evelien Dooyeweerd kennen toen een leraar een gedicht van haar in onze klas voorgelezen had. Zij zong aria's en liederen waarvan ik de begeleiding kende. Later studeerde zij zang, piano en blokfluit. Zij verwierf het staatsdiploma solozang.

Religieuze identiteit ontbrak me. Mijn vriend Bert ter Schegget bestempelde mij in die gymnasiumtijd als humanist, ondanks mijn duidelijke belangstelling voor christelijke religie die mij bewoog de catechisatie van zijn vader te volgen. Ook vatte ik toen het plan op, Bakoenin te gaan lezen. Voor het eindexamen zakte ik in 1946 als de slechtste van de school. Ik wist nog geen verschil tussen religie, moraal en ethiek en verborg die onkunde achter de term *ethisch-religieus* maar mijn joodse leraar Nederlands aan mijn volgende, ditmaal openbare, school, Willy Pos, viel daar niet over. Dat was in een opstel over gelijke rechten van joden en SS-ers op voedsel. Hij keurde dat niet af en liet het mij aan de klas voorlezen. Cecilia Lichtveld die vooraan zat vloekte zachtjes bij wijze van instemming.

In 1947 werd ik lid van de Nederlandse hervormde kerk en ging theologie studeren aan de stadsuniversiteit, om aan de krijgsdienst te ontkomen. Maar ik wilde ook de oorlog helpen afschaffen. Mede omdat ik het geloof, ofwel religieuze drijfveren, zag als het diepste en sterkste menselijke motief, koos ik theologie als vak.

Het ontbrak bij ons thuis aan deemoedig ontzag voor kerk en staat, ambten en inkomens. Mijn moeder was blij dat ik niet soldaat gemaakt werd. Ze vroeg mij vaak, zangleerlingen te begeleiden. Aan mijn jongere broer heeft zij meer plezier beleefd; die bleef lang thuis wonen, werd pianoleraar en nam haar veel zorg uit handen. Ik leefde van studentenbaantjes en ging op kamers wonen, in 1948 bij een nicht van mij in Amsterdam, in 1949 in Haarlem in het Gereformeerd of Burgerweeshuis waar ik toen werkte als groepsleider bij de jongens van 16-21, in 1950 met hangende pootjes weer bij mijn ouders, en na mijn ziekte in 1951 bij mijn schoonouders. In 1954 verbrak Evelien onze verloving maar ik gaf niet op. In september konden we eindelijk trouwen. We woonden op Eveliens kamer aan de Plantage Muidergracht 81 en tenslotte, toen zij zwanger was, bij haar ouders op kamers. Evelien werkte als secretaresse, als verkooptster, als muziklerares.

Herman Dooyeweerd, mijn schoonvader, jurist en filosoof, had een uitgesproken hekel aan theologen, om hun hardnekkige drift tot oordelen

over iemands geloof.⁷⁹⁶ Toch was hij kerkganger; hij was een vroom man en gevoelig voor de sociale controle in gereformeerde kring.

Veel tijd besteedde ik in die jaren aan oecumenisering van het gereformeerde studentenleven.⁷⁹⁷ Als ijverig assistent van Dooyeweerd voor het persklaar maken van diens Encyclopedie der Rechtswetenschap werd ik al spoedig door hem van die taak ontheven. ‘Het neemt je teveel in beslag, je eigen studie komt in het gedrang’ zei hij hoffelijk. (Ik had nogal wat tekstwijzigingsvoorstellen gevoegd bij mijn drukproefcorrecties.) Wel vroeg hij me in 1955 om mijn ethiek-scriptie over Dietrich Bonhoeffer ter publicatie in zijn blad *Philosophia Reformata*. In mijn hoogmoed vergat ik toestemming te vragen aan de hoogleraar christelijke ethiek, Smelik, die de scriptie nog moest beoordelen. Die zomer werd onze oudste zoon geboren.

De hoogleraar dogmatiek, Van Niftrik, gaf mij bij het tentamen het van oprechte minachting getuigend *judicium*: ‘Eigenlijk moest ik u de trap af gooien maar u hebt verstand van dogmatiek en u komt er nog wel achter.’ Na het examen liet hij mij opnieuw bij zich komen en sprak: ‘Ik ga u iets vragen wat ik de anderen nooit hoef te vragen maar bij u weet ik het niet. Wilt u wel dominee worden?’ Ik schoot in de lach en antwoordde: ‘Daar heb ik over nagedacht. Door mijn studie ben ik zoveel te weten gekomen, teveel voor mezelf alleen. Ik wil dat met anderen delen. Wat kan ik dan beter doen dan dominee worden?’ Tot mijn verbazing antwoordde hij: ‘Dan hebt u mijn zegen!’ Voorzichtig geworden heb ik daar maar in berust.

Ik werkte ’s ochtends bij de stichting ‘Jongeren en Studenten’ en liep de rest van de dag stage in de Watergraafsmeer bij Pa Ter Schegget. Daarna volgden drie maanden Theologisch Seminarium der Nederlandse Hervormde Kerk. De rector daarvan vroeg mijn stagebegeleider hoe hij ’t in zijn hoofd gehaald had om positief over mijn stage te rapporteren. Deze verwees hem naar de kerkeraad. Voor de brief van de kerkeraad zwichtte de rector. Later gaf hij me het vereiste bewijs van goed gedrag in het seminarium en zei ‘Ernst, ik weet zeker dat er in onze hervormde kerk ook voor jou een plaats is, maar waar — dat zal moeilijk zijn.’ Het verbaasde

⁷⁹⁶ Hij wist zich daarbij in het goede gezelschap van de apostel Paulus, die zich streng afwijzend over die neiging had uitgelaten: ‘niet dat wij heerschappij voeren over uw geloof’, 2 Cor. 1:24.

⁷⁹⁷ Sam Rozemond, Bert ter Schegget en ik schreven een brochure ter verantwoording van deze oecumenisering getiteld ‘Oecumeniteit in het Amsterdams studentenleven, van SSRA tot AUDES’ en uitgegeven in 1952 door de Algemeen Reformatorische Studentenvereniging A.U.D.E.S. onder de zinspreuk *Adherens Unus Deo Est Spiritus* (wie God aanhangt is één geest met Hem, 1 Cor. 6:17).

mij, want ik had mij fervent verzet, onder meer tegen de geheime dossiers over alle studenten, dossiers die zij zelf niet te zien kregen. De rector gaf toe, onder de bomen van de Horstlaan, na een moeizame discussie met de seminaristen, in antwoord op de persistente vraag waarmee ik hem achterna gelopen was: ‘Je hebt natuurlijk gelijk, wij hebben de macht, maar die willen we houden.’ Ook dit voelde als oprechte minachting.

Daarna werkte ik full time bij Meyer & Co’s Scheepvaartmaatschappij. Al eerder had ik daar halve dagen gewerkt. Eind 1956 werd ik gekozen als predikant van Sas van Gent en Philippine, nadat mijn lieve schoonmoeder me bemoedigd had: ‘je weet nooit hoe een koe een haas vangt.’ Ik had inderdaad geen benul van kerkelijke verhoudingen. Bijvoorbeeld, toen de kerkeraad protesteerde tegen teveel onbekende psalmen, vroeg ik om een lijst van bekende. Natuurlijk kreeg ik die nooit; zoiets wéét een dominee.

Omdat Evelien het kerkkoor al die onbekende psalmen feilloos leerde zingen, werd dit gedoogd. In 1957 baarde zij onze dochter. Zij gaf ook de godsdienstles aan de openbare school, leidde de Zondagsschool en de Vrouwenclub en deed dit alles dermate bekwaam, dat een openhartige oude dame mij kon verzekeren: ‘Het is om uw vrouw, dominee, anders was u hier allang weg!’

Niet dat Evelien conflictschuw was. Haar succes met de rietsuikeractie lokte een boze brief van de suikerindustrie uit. Wij zouden niet goed geïnformeerd zijn. Gelukkig konden we dat afdoende weerleggen, dank zij de actievoerder Piet Reckman. Kwalijk genomen werd ons onze propaganda voor de Pacifistisch Socialistische Partij. Had ik nooit gehoord van de scheiding van kerk en staat? Evelien werd voorzitter van de PSP-Zeeland omdat de kerkorde mij dat niet toestond.

De burgemeester van Terneuzen, Mr. H. Rijkstra, zei nadat ik zijn aandacht op een streekbelang gevestigd had: ‘Gaaf u nog even zitten. Ik ben wat ouder dan u. Misschien mag ik u een raad geven. Ik heb goede berichten over uw theologische capaciteiten. Het zou jammer zijn als u uw verdere leven in Zeeuws-Vlaanderen bleef hangen. Ik zou zeggen: doet u wat minder aan politiek!’ Mijn reactie was: ‘Ik heb weinig hoop, duidelijk te kunnen maken waarom ik uw raad niet zal opvolgen.’ Rijkstra zei toen dat ik dat wel mocht proberen. Prompt begon ik het politieke evangelie van het Koninkrijk van God te verkondigen, maar hij bleef zijn vriendelijke advies herhalen. Ik volgde Evelien op als PSP-voorzitter, evenals veel later in Amsterdam waar ik het veld moest ruimen voor de machinaties van de trotskist Huib Riethof.

De Zeeuws-Vlaamse industrie had meer invloed op het geloof van mijn gemeente dan mijn preken. Daarom volgde ik een cursus voor predikanten in industriegebieden. Later werd die omgezet in een doctoraalstudie. Naar

aanleiding van mijn bijdrage over Romeinen 13 ontmaskerden mijn medecursisten me in 1961 als anarchist. Het stuk stuurde ik naar de redacteur van 'Buiten de Perken', Albert de Jong, met de vraag of hij het ook anarchistisch vond. Hij schreef me dat hij het niet kon beoordelen. Toen begon ik zelf te begrijpen dat ik eigenlijk een anarchist was.

Het kernwapenrapport van de Hervormde Synode in 1962 bracht Helderling van de NRC in paniek en ons in rustiger vaarwater. De boycot van mijn kerkdiensten werd versoepeld en er kwamen nieuwe vrijwilligers voor de kerkeraad. Ik liep stage bij Hoogovens. Onze jongste kwam in 1964. Mijn studie schoot niet op.

In 1968 kreeg ik een jaar studieverlof op voorwaarde dat ik buiten de provincie zou solliciteren. 'Je hoeft je niet bezwaard te voelen want het meeste geld hiervoor komt van buiten de kerk' zei de voorzitter van de regionale kerkvergadering (praeses classis) die me het aanbod deed. Ik accepteerde gretig en kon eindelijk mijn doctoraalstudie voltooien. De kerk van Sluiskil accepteerde de fusie met die van Sas van Gent/Philippine op voorwaarde dat dominee Stern niet hun nieuwe dominee werd. Dat kwam goed uit, ik solliciteerde buiten de provincie. Op het IFOR-congres in Wenen ontmoette ik Hildegard Goss-Mayr, schrijfster van 'De macht der machtelozen.' Zij hielp me mijn preekje vertalen.⁷⁹⁸

Toen ik in 1969 als algemeen secretaris van de Hervormde Jeugdraad Amsterdam werd voorgesteld aan de collega's daar, zei Buskes tot mijn schrik: 'We hebben het paard van Troje binnengehaald.' Maar al spoedig bleek dat in deze kerk een blind paard geen schade kon aanrichten. Buskes was altijd nog een beetje gereformeerd gebleven. Toen ik in Militia Christi, het blad van de christen-antimilitaristen, geschreven had dat nooit iets waar is omdat het in de bijbel staat, hoogstens iets in de bijbel staat omdat het waar is, reageerde hij met een ingezonden stuk: 'Als dit het standpunt van de hele redactie is, bedank ik als lid.' Na een week was zijn boosheid weer gezakt.

Mijn voorzitter, klinisch psycholoog, bleek een bijzonder aardige man te zijn. Evenals ik rekende hij zich tot de kleine kring van leerlingen van Kleys Kroon. Hij stond geheel achter het werk dat wij deden. Wij nodigden hem met zijn vrouw bij ons te eten. Het bleef bij die ene keer.

In 1971 stierf mijn moeder. Bert ter Schegget hield de grafrede. In dat jaar promoveerde Herman Wiersinga op de stelling die ik in 1961 samen met Bert ter Schegget in *In de Waagschaal* verdedigd had, dat de kruisdood van Jezus geenszins de bedoeling geweest was van God. Wiersinga leverde de wetenschappelijke argumentatie maar kreeg juist daar grote last

⁷⁹⁸ In: Jean und Hildegard Goss-Mayr (ed.), *Revolution ohne Gewalt?* Wien 1968, p.138.

mee in zijn kerk, de Gereformeerde. Toen dacht ik: hij krijgt de klappen voor wat ik geschreven heb. Nu is het mijn beurt om voor de dag te komen. Hannes de Graaf, hoogleraar sociale ethiek te Utrecht, had mij gezegd dat het niet moeilijk zou zijn om van mijn scriptie een proefschrift te maken. 'Je doet er wat polemieks bij' zei hij. In die tijd verscheen Lehning's bloemlezing uit Bakoenin, een mooie gelegenheid om mijn oude plan uit te voeren en Bakoenin te gaan lezen.

Romeinen 13 lijkt de meest militaristische bijbeltekst die geestelijke verzorgers van de krijgsmacht ter beschikking staat. Maar het is een geweldvrij verzetsdocument. In 1973 promoveerde ik op deze uitleg bij Hannes de Graaf. De helft van de faculteit bleef weg, niet op wetenschappelijke gronden maar om andere redenen, waaronder mijn erkenning van Bakoenin als profeet. Het proefschrift lokte geen discussie uit. H. M. Kuitert schreef een recensie in Trouw getiteld: 'Stern kwakt zijn boodschap in ons gezicht.' In die tijd bedankte ik voor een benoeming aan een Duits instituut voor ethiek en begon ik met de staf van de Hervormde Jeugdraad Amsterdam aan de opbouw van de Liga voor de Rechten van de Mens. Helaas ook aan de afbraak van mijn huwelijk. Sinds 1977 woon ik alleen.

In 1973 werkte ik in opdracht van de Wereldraad van Kerken in Genève mee aan het studierapport 'To break the chains of oppression.' José de Santa Ana, die de leiding had, nam mijn visie op de macht van Christus over en stelde voor, daar van uit te gaan. Dit werd aangenomen, ondanks hartgrondig protest van onder anderen Georges Casalis. Jaren later, kort voor zijn dood schonk deze moedige mede-auteur van 'Églises et Pouvoirs' me nog thee in, in het Hendrik Kraemerhaus in Berlijn, maar hij herkende me niet meer. Bé Ruys was er niet. In de bibliotheek op zolder zag ik mijn proefschrift staan.

In die tijd schreef ik in Militia Christi een bijdrage waarin stond dat God zijn Zoon niet gezonden had om gedood te worden. Daarop volgde een aanklacht tegen mij van de classis Harderwijk. De vergadering in Nijkerk achtte mijn publicatie 'een dolkstoot in het hart van het evangelie'. Dank zij een der aanwezigen die een andere mening had en voor mijn recht op verdediging opkwam, kreeg ik de gelegenheid, mij voor die vergadering te verantwoorden en mijn opvatting daar te verdedigen. Natuurlijk had ik mij zo goed mogelijk voorbereid (toen ik de collega's verzocht mij in hun gebeden te gedenken ried een studiegenote mij aan, in elk geval een stropdas te dragen) en, om mij in de denkwereld van mijn tegenpartij te verplaatsen, een studie over de godsmoordenaar geraadpleegd. Ik begon met mijn blijde verrassing erover uit te spreken dat men mij hier ontving en aan het woord liet. Vervolgens legde ik de vergadering

een tekst voor die meestal dient als argument voor de opvatting dat God zijn eigen Zoon offerde. De tekst luidt:

‘Wij echter hielden hem voor een geplaagde, een door God geslagene en verdrukte. Maar om onze overtredingen werd hij doorboord, om onze ongerechtigheden verbrijzeld.’⁷⁹⁹

Terwijl ik betoogde dat de grondtekst deze sacrificiële vertaling niet toelaat⁸⁰⁰, verliet een ouderling de zaal. Ik was geheel in mijn rol als terechtstaande godsmoordenaar en verwachtte dan ook dat hij de politie ging belen. In werkelijkheid kwam hij tot mijn stomme verbazing terug met een arm vol bijbels die hij ging uitdelen. ‘Dan kan de vergadering uw betoog beter volgen’ zei de voorzitter die de verbazing op mijn gezicht zag. Daarop maakte ik duidelijk hoe de profeet hier een misverstand opheldert: ‘wij hielden hem voor een door Gød’ (niet door ons) ‘geslagene, maar door ónze overtredingen’ (niet door God dus) ‘werd hij doorboord.’ Op dat moment schoten enkelen in de lach. Vermoedelijk was het een spotlach over zoveel onkunde aan mijn kant. Ik was er op dat moment echter zeker van dat het de uitgelaten lach was van mensen die, als in een flits, de bevrijdende waarheid zien oplichten. Prompt daarna was men echter weer diep ernstig en de voorzitter onderwees mij hoe deze tekst wel te verstaan:

⁷⁹⁹ Jesaja 53, 4v. in de gangbare vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Ter vergelijking hierbij mijn niet-sacrificiële vertaling van de tekst, met daarbij tevens de context: Jes. 53, 1-6 en 10: ‘Wie gelóoft wat we gehoord hebben en wie heeft de armen van JHWH erin gezien? Want als een strohalm onder diens neus groeide hij op, als een wortel uit dorre aarde; zijn gestalte had niets indrukwekkends voor ons, niets aanzienlijks en zijn verschijning niets aantrekkelijks. Hij was een verschoppeling, door iedereen alleen gelaten, een stakker die aan kwalen gewend was, iemand die met de nek wordt aangekeken. Hij telde niet mee en wij hebben geen rekening met hem gehouden. Nochtans, onze kwalen heeft hij opgelopen, onze ellende gedeeld. Wij echter hielden hem voor een pechvogel, iemand die door God in het nauw gedreven en geslagen is. Maar als rechtstreeks gevolg van onze overtredingen werd hij doorboord, als rechtstreeks gevolg van onze ongerechtigheden verbrijzeld; de straf trof hem die ons de vrede aanbrengt en, doordat hij de striemen niet ontliet, kon hij ons genezen. Wij allen dwaalden als schapen en ieder van ons ging zijn eigen gang, maar JHWH heeft het onrecht van ons allen op hem laten stuklopen. Het plan van JHWH sloeg hem ziek, maar nu hij zich opgeofferd heeft zal hij kinderen krijgen en lang leven en het plan van JHWH zal door zijn toedoen doorgaan.’ (Ter Inspiratie, Amsterdam dd. 25-10-1989, Jrg. 20 nr 33 p. 493.)

⁸⁰⁰ H. M. Orlinsky, The so-called ‘servant of the Lord’ and ‘suffering servant’ in Second Isaiah, in Supplements to Vetus Testamentum vol. XIV, Studies on the second part of the book Isaiah, Leiden 1967, p. 57.

Wij hielden hem voor een door God geslagene (om zijn eigen zonden), maar om onze zonden werd hij doorboord (door God).

Wat tussen haakjes is toegevoegd, was hun uitleg erbij. Als dat laatste het ‘hart van het evangelie’ zou zijn, was mijn interpretatie inderdaad een dolkstoot daarin. Maar ik heb nooit meer iets van de hele zaak gehoord nadat ik beleefd was bedankt en in m'n jas geholpen. De Kerkvergadering van Noord-Holland, in deze zaak bevoegd, heeft de aanklacht tegen mij nooit behandeld; haar secretaris Piet de Geeter heeft mij zelfs de ontvangst ervan niet bericht. De Nederlandse Hervormde Kerk heeft immers de traditie van ketterprocessen losgelaten en haar ‘handhaving van de ware leer’ is dan ook een dode letter. Waarheidsliefde zonder ketterjacht en zonder proselitisme is in de kerk helaas hoogstens privé-zaak, in de wetenschap daarentegen *conditio sine qua non*. De aanklacht tegen mij van de classis Harderwijk wegens ‘een dolkstoot in het hart van het evangelie’ (mijn uitleg van het laten doodmartelen van Jezus als zonde tegen God) verdween in een la in Alkmaar.

Alleen een klacht van de Werkgroep Israël wegens onze samenwerking met tien scholengroepen waaronder die van het Palestinakomitee werd door de Centrale Kerkeraad gehonoreerd. Bezwaarschriften en geschilprocedures hielpen niets. Ik moest de stichting Bedrijfs- en Schooljeugd liquideren, de staf ervan ontslaan.

Mijn vader woonde na zijn pensionering in Drente, waar hij in 1982 stierf. Bij zijn graf las ik iets voor wat veel leek op dingen die hij vaak zei, uit Spinoza's *Ethica*. Nooit had hij iets gezegd over mijn beroepskeuze. Jaren later hoorde ik van Wouter dat hij me wel geschikt geacht had om rechten te studeren.

In die tijd vroeg mijn voorzitter Henk Wijngaarden in mijn bijzijn aan de kerkeradsvoorzitter Co Traas: ‘Wat doet de kerkeraad als ik aftreed om dominee Stern?’ Traas antwoordde: ‘Natuurlijk een zo bekwaam mogelijke opvolger zoeken!’ Daarop vatte mijn voorzitter de koe bij de hoorns en kwam me op mijn kantoor vertellen: ‘Jij bent een schadelijk element. Daarom heb ik je altijd op een allervriendelijkste manier onder de tafel gemanipuleerd!’

Pas toen hij het zei, zag ik het. Ik dacht vervolgens dat dit zijn biecht was — hij was immers zo'n aardige man — en vroeg hem de volgende dag wat ik ermee moest doen. Toen zei hij: ‘Ik wacht af!’ Ik was verbijs-terd en vroeg: ‘Bedoel je dat je mij ermee wilde beïnvloeden?’ ‘Ja’ zei hij. Ik voelde woede in mij opstijgen en vroeg: ‘Bedoel je werkelijk dat je mij hiermee wilde terechtwijzen?’ ‘Ja!’ antwoordde hij opnieuw. Hij had dit gezegd, legde hij allervriendelijkst uit, om me op mijn nummer te zetten. Weer die oprechte minachting.

Kort daarna vroeg hij na bestudering van de stukken en mijn geschreven behandelingsvoorstellen waarmee hij het geheel eens was: ‘Hoe komt het dat we nu zo gauw klaar zijn met de voorbereiding van een toch vrij moeilijke vergadering?’ ‘Begrijp je dat niet? Ik hoef nu toch niet meer op jou te wachten?’ legde ik uit. Hij vertrok zonder iets te zeggen. Dit was ons laatste gesprek. Het verklaart hoe de manipulatie mogelijk geweest is: ik wachtte bij de voorbespreking altijd op hem. In de vergaderingen gaf hij mij altijd als eerste het woord om dan na de discussie zelf iets anders voor te stellen.

Ik vroeg Jan Niessen, hem op te volgen. Deze pakte het minder subtiel aan, maar met meer succes. Hij liet zich adviseren door Centrale Kerkeradssecretaris Johan van Beusekom. Toen ik deze tijdens een Nieuwjaarsreceptie van de Centrale Kerkeraad vroeg wat men tegen mij had, zei hij: ‘Daar sta ik buiten, dat is een zaak van de Hervormde Jeugdraad.’

Opnieuw hielpen beroepsinstanties en geschillencommissies niets. De procedures namen jaren in beslag. Twee keer heb ik mijn dure Haagse advocaat Lient Schokking gezegd dat ik niet verder van haar diensten gebruik wilde maken; twee keer haalde zij me over om toch door te gaan. Een lange brief die ik wilde sturen aan alle kerkeradsleden wist zij me uit het hoofd te praten. Pas nadat bleek dat alles voor niets was geweest, hoorde ik van anderen dat zij altijd de kerk tegen functionarissen, nooit een functionaris tegen de kerk verdedigd had. Per 1-1-1986 werd ik, op verzoek van de Hervormde Jeugdraad Amsterdam, door het Breed Moderamen van de Generale Synode als ongewenste predikant van het ambt ontheven. Niemand in die vergadering kon of wilde mij antwoorden op mijn vraag waarom ik ongewenst was. Ik was het, punt.

Men gaf me de reglementaire afvloeiingsregeling van drie jaar en daarna, dank zij aanhoudende protestbrieven van mijn bijbelstudiegroep, tweeënhalf jaar overbrugging tot de pensioengerechtigde leeftijd. Bij de Liga voor de Rechten van de Mens bleef ik, met onderbreking van 1992 tot 1996, medewerker.

In 1989 begon ik met het schrijven van ‘*Wat zal men doen?*’. Behalve aan mijn ouders, broer, schoonouders, vrouw, kinderen en vrienden ontleende ik de inspiratie voor dit boek aan bijbelschrijvers en auteurs als M. Bakoenin, M. A. Beek, H. Bianchi, D. Bonhoeffer, R. Girard, J. de Graaf, G. J. Heering, A. Herzberg, M. L. King, F. Kuiper en J. J. Meuzelaar.

BIJLAGE II:

Universele verklaring van de Rechten van de Mens

INLEIDING

Erkenning van de menselijke waardigheid en de gelijke rechten, die ieder lid van de mensenfamilie altijd behoudt, is de grondslag voor vrijheid, recht en vrede in de wereld.

Veronachtzaming en verachting van mensenrechten is uitgelopen op een barbarij die een aanfluiting was voor het geweten der mensheid, terwijl als hoogste doel van de mensheid was verkondigd de komst van een wereld waarin ieder vrij zou zijn van vrees en gebrek, vrij om een mening te uiten en een geloof te hebben.

Tirannie en onderdrukking dwingen de mensen om tenslotte in opstand te komen. Dat is alleen te voorkomen als hun mensenrechten beschermd zijn door wetten waar men zich aan houdt.

Vriendschappelijke verhoudingen tussen volken moeten nodig bevorderd worden.

De VN-volken hebben in het handvest weer hun geloof in basisrechten voor iedereen, in menselijke waardigheid en waarde — voor vrouwen evengoed als voor mannen — bevestigd. Zij gaan zorgen voor sociale vooruitgang, een hoger levenspeil, meer vrijheid.

De VN-staten hebben de plicht op zich genomen, de wereldwijde eerbiediging en inachtneming van de Rechten van de Mens samen met de VN te bevorderen.

Voor het nakomen van die plicht is het van het grootste belang dat iedereen deze Rechten van de Mens begrijpt.

Daarom kondigt de Algemene Vergadering deze Universele Verklaring van de Rechten van de Mens af als een gemeenschappelijke prestatienorm voor alle volken en alle naties, met de bedoeling dat ieder persoonlijk en elk maatschappelijk orgaan, met deze Verklaring steeds in gedachten, probeert deze rechten en vrijheden door onderwijs en opvoeding meer te leren respecteren en ze, door nationaal en internationaal vooruitstrevende maatregelen, algemeen erkend en toegepast te krijgen, zowel door de volken van de lidstaten zelf als door volken die zij onder hun toezicht hebben.

Artikel 1.

Alle mensen worden geboren als vrije mensen met gelijke menselijke waardigheid en rechten. Zij zijn toegerust met verstand en geweten. Zij behoren met elkaar om te gaan in een broederlijke geest.

Artikel 2.

1. De rechten en vrijheden, genoemd in deze verklaring, komen toe aan iedereen zonder enig onderscheid naar ras, kleur, sekse, taal, geloof, politieke of andere opvatting, nationale of sociale afkomst, bezit, geboorte of andere toestand;
2. dus ook ongeacht hoe iemands woongebied bestuurd wordt.

Artikel 3.

Iedereen heeft recht op leven, vrijheid en persoonlijke veiligheid.

Artikel 4.

Niemand mag in slavernij of knechtschap gehouden worden. Slavenhandel is verboden, in welke vorm dan ook.

Artikel 5.

Niemand mag gemarteld of wreed, onmenselijk of vernederend behandeld worden, ook niet bij wijze van straf.

Artikel 6.

Iedereen heeft recht op erkenning als persoon voor de wet, overal.

Artikel 7.

Allen zijn voor de wet gelijk. Ieder heeft aanspraak op dezelfde bescherming door de wet zonder discriminatie, dus ook dezelfde bescherming tegen elke discriminatie in strijd met deze Verklaring en tegen elke ophitsing daartoe.

Artikel 8.

Ieder, wiens wettelijke of grondwettelijke basisrechten zijn geschonden, heeft recht op effectieve maatregelen daartegen van de bevoegde rechter in dat land.

Artikel 9.

Niemand mag willekeurig opgepakt, vastgehouden of het land uitgezet worden.

Artikel 10.

Iedereen, als in een rechtszaak zijn rechten en verplichtingen vastgesteld worden of strafvervolgning tegen hem ingesteld is, heeft evenals ieder ander recht op een eerlijke en openbare behandeling door een onafhankelijke en onpartijdige instantie.

Artikel 11.

1. Ieder die om een strafbaar feit wordt vervolgd heeft het recht, als onschuldig beschouwd te worden, totdat, in een openbaar proces met alle nodige waarborgen voor zijn verdediging, schuld wettig bewezen is.
2. Niemand zal schuldig geacht worden aan enig strafbaar feit wegens een daad of nalatigheid, die geen strafbaar feit uitmaakte volgens nationaal of international recht toen ze gepleegd werd. Ook krijgt niemand een zwaarder straf dan erop stond toen het strafbaar feit gepleegd werd.

Artikel 12.

Willekeurige inmenging in iemands privé-leven, familie, huis of briefwisseling is verboden evenals aantasting van iemands eer of goede naam. Iedereen heeft het recht op wettelijke bescherming tegen zulke inmenging of aantasting.

Artikel 13.

1. Iedereen heeft het recht op bewegingsvrijheid en verblijf binnen de grenzen van elke staat.
2. Ieder heeft het recht elk land, ook het eigen land, te verlaten en naar eigen land terug te keren.

Artikel 14.

1. Iedereen die vervolgd wordt heeft het recht, in andere landen asiel te zoeken en te genieten,
2. behalve als hij vervolgd wordt voor niet-politieke misdaden of daden gericht tegen de doelen en beginselen van de Verenigde Naties.

Artikel 15.

1. Iedereen heeft het recht op een nationaliteit.
2. Niemand mag willekeurig beroofd worden van zijn nationaliteit, noch van het recht te veranderen van nationaliteit.

Artikel 16.

1. Volwassen mannen en vrouwen hebben, ongeacht hun ras, nationaliteit of geloof, het recht om te huwen en een familie te vormen. Zij hebben

- gelijke rechten bij sluiting, voortzetting en ontbinding van het huwelijk.
2. Huwelijken mogen alleen met de vrije en volledige toestemming van de aanstaande echtgenoten gesloten worden.
 3. De familie is de natuurlijke en fundamentele groepseenheid van de samenleving en heeft recht op bescherming door de samenleving en de staat.

Artikel 17.

1. Iedereen heeft recht op eigendom, alleen of samen met anderen.
2. Niemand mag naar willekeur van eigendom beroofd worden.

Artikel 18.

Iedereen heeft vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst, inclusief vrijheid om te veranderen van godsdienst of overtuiging en om zijn overtuiging of godsdienst al of niet openlijk uit te dragen in onderricht, praktijk, eredienst en plichtsvervulling, alleen of samen met anderen.

Artikel 19.

Iedereen heeft vrijheid van meningsvorming en meningsuiting, inclusief vrijheid om ongehinderd een mening te handhaven en om hoe dan ook over alle grenzen heen inlichtingen en denkbeelden te zoeken, te krijgen en door te geven.

Artikel 20.

1. Iedereen is vrij om aan vreedzame vergaderingen en verenigingen deel te nemen.
2. Niemand mag tot lidmaatschap van een vereniging gedwongen worden.

Artikel 21.

1. Iedereen heeft het recht, aan het bestuur van zijn land deel te nemen of te laten nemen door vrij gekozen vertegenwoordigers.
2. Iedereen heeft evenveel recht op toelating tot de overheidsdiensten van zijn land.
3. Het gezag van de regering moet berusten op wat de mensen willen blijkens periodieke eerlijke verkiezingen krachtens algemeen en gelijk kiesrecht met geheime stemming of op een manier die even vrij is.

Artikel 22.

Iedereen heeft als lid van de samenleving recht op bestaanszekerheid en kan er aanspraak op maken dat de economische, sociale en culturele

rechten, onmisbaar voor zijn waardigheid en vrije persoonlijkheidsontwikkeling, door nationale inspanning en internationale samenwerking verwezenlijkt worden naar gelang van de organisatie en de hulpbronnen van iedere staat.

Artikel 23.

1. Iedereen heeft recht op werk, vrije beroepskeuze, rechtvaardige gunstige arbeidsvoorwaarden en bescherming tegen werkloosheid.
2. Iedereen heeft zonder enige discriminatie recht op gelijk loon voor gelijk werk.
3. Iedereen die werkt heeft recht op rechtvaardig en gunstig loon, dat hem en zijn familie een menswaardig bestaan waarborgt, desnoods met aanvulling uit sociale verzekering.
4. Iedereen heeft het recht vakbonden op te richten of er lid van te worden ter bescherming van zijn belangen.

Artikel 24.

Iedereen heeft recht op rust, tijd voor zichzelf, redelijke werktijdbeperking en periodieke betaalde vakanties.

Artikel 25.

1. Iedereen heeft met zijn familie recht op een levenspeil dat toereikend is voor gezondheid en welzijn, dus op voeding, kleding, huisvesting, medische zorg, de nodige sociale diensten en voorziening ingeval van werkloosheid, ziekte, arbeidsongeschiktheid, overlijden van de kostwinner, ouderdom of een ander ongewild gemis van inkomen.
2. Moeder en kind komen in aanmerking voor speciale zorg en begeleiding. Alle kinderen, wettig of niet, moeten dezelfde maatschappelijke bescherming krijgen.

Artikel 26.

1. Iedereen heeft recht op onderwijs, en wel gratis, in ieder geval het elementaire basisonderwijs. Elementair onderwijs moet verplicht zijn. Technische en beroepsopleidingen moeten algemeen toegankelijk zijn en hoger onderwijs moet openstaan voor ieder die ervoor slaagt, zonder verder onderscheid.
2. Het onderwijs moet gericht zijn op de volle ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid en op beter respecteren van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden. Het moet het begrip, de verdraagzaamheid en de vriendschap tussen alle volken, rassen en godsdiensten bevorderen, evenals de ontwikkeling van activiteiten van de Verenigde

Naties voor handhaving van de vrede.

3. De ouders hebben als eersten het recht om het soort opvoeding te kiezen dat hun kinderen gaan krijgen.

Artikel 27.

1. Iedereen is vrij om deel te nemen aan het culturele leven van de gemeenschap, te genieten van kunst en te delen in vorderingen van de wetenschap en de voordelen daarvan.
2. Iedere auteur van een wetenschappelijk, letterkundig of artistiek werk heeft recht op bescherming van zijn morele en materiële belang daarbij.

Artikel 28.

Iedereen heeft recht op het bestaan van een maatschappelijke en internationale orde waarin de rechten en vrijheden uit deze Verklaring hun volle effect kunnen hebben.

Artikel 29.

1. Jegens de gemeenschap, zonder welke niemands persoonlijkheid zich vrij en volledig kan ontwikkelen, heeft iedereen plichten als individu.
2. In de uitoefening van zijn rechten en het genot van zijn vrijheden mogen aan niemand beperkingen worden opgelegd, behalve door de wet en alleen om erkenning en inachtneming van de rechten en vrijheden van anderen te waarborgen en om te voldoen aan rechtmatige eisen van moraal, openbare orde en algemeen welzijn in een democratische samenleving.
3. In geen geval mogen deze rechten en vrijheden tegen de doelen en principes van de Verenigde Naties worden gebruikt.

Artikel 30.

Geen staat, groep of persoon mag aan iets in deze Verklaring het recht ontnemen, een van de hier genoemde rechten en vrijheden teniet te doen of daarbij te helpen, hoe dan ook.

(Copyright vertaling: Liga voor de Rechten van de Mens 1990)

BIJLAGE III

1988 Verklaring van Maastricht en Utrecht

INZAKE DE UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS.

TER GELEGENHEID VAN HET VEERTIGJARIG BESTAAN VAN DE UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS IS VAN 8 TOT 10 DECEMBER 1988 EEN INTERNATIONALE WORKSHOP GEHOUDEN IN MAASTRICHT EN UTRECHT, IN NEDERLAND. DE DEELNEMERS KWAMEN TOT DE VOLGENDE CONCLUSIES:

1. De Universele Verklaring van 1948 heeft zijn fundamenteel belang behouden als een gemeenschappelijk door alle volkeren en alle naties te bereiken ideaal ter bevordering en bescherming van mensenrechten, ondanks de ingrijpende veranderingen die zich sinds 1948 in het internationale systeem en klimaat hebben voorgedaan.
2. Het universele karakter van de Verklaring is in de veertig jaar van haar bestaan behouden en versterkt. Zij is door alle landen aanvaard. Zij wordt door volkeren over de hele wereld beschouwd als een geldend instrument, dat bescherming en steun biedt in de strijd voor de rechten van de mens op basis van gelijkheid van alle personen en volkeren.
3. Er is een voortdurende behoefte aan een dynamische interpretatie van de rechten die zijn neergelegd in de Universele Verklaring voor een effectieve bescherming van volkeren en individuen, mede gelet op de mensenrechtenverdragen en andere instrumenten die door de internationale gemeenschap zijn aanvaard, in het bijzonder de Internationale Verdragen inzake Burgerrechten en Politieke Rechten en inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten. In dit verband wordt speciale aandacht gevestigd op het zelfbeschikkingsrecht der volkeren, de bescherming van minderheden en de rechten van autochtone volkeren, de dringende noodzaak van afschaffing van de doodstraf, het verlenen van asiel aan vluchtelingen als een collectieve verantwoordelijkheid, en vrijheid van mening en meningsuiting als een belangrijk preventief en beschermend instrument tegen schendingen van mensenrechten.
4. De Universele Verklaring is een levend instrument, dat toelaat en ertoe dwingt dat men zich richt op de nieuwe bedreigingen van de menselijke waardigheid en van het voortbestaan van de mensheid. Deze

bedreigingen zijn:

- overbewapening en kernwapens, die kunnen leiden tot massale vernietiging;
- uitputting van natuurlijke hulpbronnen en vernietiging van het milieu;
- economische onrechtvaardigheden die leiden tot ontbering, honger en massale armoede;
- potentiële gevaren voor de menselijke soort als gevolg van ontwikkelingen op het gebied van wetenschap en technologie.

Deze nieuwe bedreigingen vormen niet alleen een gevaar voor de mensenrechten van miljoenen individuen maar zeker ook voor het voortbestaan van groepen, volkeren en zelfs de mensheid als geheel. Daarom hebben alle individuen, groepen en organisaties recht op effectieve bescherming tegen deze bedreigingen. Regeringen hebben een collectieve verantwoordelijkheid om het voortbestaan en de ontwikkeling van de mensheid te verzekeren.

5. Er is een toename van schendingen van mensenrechten door particuliere actoren. Regeringen en internationale gemeenschap moeten zich tot het uiterste inspannen om dergelijke schendingen tegen te gaan.
6. De implementatie van de Rechten van de Mens vereist in de allereerste plaats dat mensen op de hoogte worden gesteld van hun rechten en bewust worden gemaakt van bestaande procedures om schendingen van mensenrechten tegen te gaan. Teneinde een echte mensenrechtencultuur tot stand te brengen binnen en tussen naties moet mensenrechteneducatie worden bevorderd op alle niveaus van onderwijs en beroepsopleiding, waaronder de opleiding voor militairen en politie, journalisten en onderwijzers zelf. De tekst van de Universele Verklaring moet beschikbaar worden gesteld in alle talen.
7. Mensenrechten moeten een substantiële factor zijn in binnenlands en internationaal beleid. Zij moeten in het bijzonder deel uitmaken van het bilaterale en multilaterale buitenlandse beleid en de ontwikkelingssamenwerking van staten, en van de activiteiten van internationale organisaties, waaronder organisaties zoals de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds. Hiertoe moeten alle organen en organisaties van de internationale gemeenschap gecoördineerd samenwerken om de positie van de mensenrechten te verbeteren en om een sociale en internationale orde te vestigen waarin deze rechten volledig kunnen worden verwezenlijkt.
8. Open kanalen voor communicatie zijn een onmisbaar middel voor het bereiken van een voortdurende dialoog tussen volkeren en naties

inzake de Rechten van de Mens in een sfeer van onderling respect en begrip.

9. Als een belangrijk middel voor het bevorderen van de gemeenschappelijke standaard van de mensenrechten moeten de instellingen van de Verenigde Naties, evenals regeringen, bestaande toezichtsmechanismen en procedures voor implementatie consolideren, versterken en uitbreiden, zowel op nationaal als op internationaal niveau, en deze beter toegankelijk en effectiever maken. Dit houdt de verplichting in om toezichthoudende instanties de benodigde faciliteiten en financiële middelen te verschaffen. Staten die nog niet zijn toegetreden tot de mensenrechteninstrumenten moeten hiertoe overgaan.
10. Individuen en groepen, als zij hun heil zoeken bij de mensenrechten, moeten ruimere toegang krijgen tot nationale en internationale klachtenprocedures met betrekking tot mensenrechten, met name inzake ernstige bedreigingen van de menselijke waardigheid en het menselijk leven en andere grove en systematische mensenrechtenschendingen.
11. Individuen en groepen mogen niet worden onderworpen aan vergeldingsmaatregelen of bestraffing wanneer zij de aandacht vestigen op schendingen of dreigende schendingen van mensenrechten of als zij vragen om het scheppen van omstandigheden die noodzakelijk zijn voor het volledig genot van deze rechten. Verdedigers van mensenrechten moeten effectief worden beschermd tegen dergelijke handelingen. De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en van advocaten moet volledig zijn gegarandeerd.
12. De media hebben een bijzondere verantwoordelijkheid om op een gewetensvolle wijze te berichten over mensenrechtensituaties.
13. De onafhankelijkheid van locale, nationale en internationale non-gouvernementele mensenrechtenorganisaties moet worden gerespecteerd. Hun deelname aan nationale en internationale procedures en verschaffing van informatie waarop toezicht wordt gebaseerd, moet worden versterkt.

(Uit Bijlage 2 van 'Rechten van de Mens', Syllabus van de eerste cursus van de Mensenrechtenschool, uitgegeven door de Liga voor de Rechten van de Mens, Amsterdam 1989.)

BIJLAGE IV

Verklaring van Bonn (1996)

DE WAARDIGHEID VAN DE MENS IS ONAANTASTBAAR⁸⁰¹

Toen de Europese Unie werd opgericht, was één doel de verhoging van de levensstandaard en de kwaliteit van leven. Doch meer en meer mensen worden door armoede en sociale uitsluiting bedreigd of zijn erdoor getroffen.

Werkloosheid, armoede en sociale uitsluiting zijn de grootste problemen van de landen van de Europese Unie en het grootste gevaar voor de toekomst van de Unie. Sociale gerechtigheid staat zwaar onder druk net zoals de waardigheid van de mensen. Zo worden mensen die vrijwilligerswerk en onbetaald werk doen, en ook de kennis van de oudere generatie, niet voldoende in de maatschappij geïntegreerd en gewaardeerd.

De belangrijkste uitdaging is het opheffen van de werkloosheid. Werklozen willen betaald werk, geen aalmoezen. Als ‘De waarde van de mens is onaantastbaar’ de grondslag van onze maatschappelijke overeenkomst is, dan willen werklozen een inkomen uit arbeid, geen overdrachtsinkomen. Zij willen hun levenskwaliteit door eigen, betaalde arbeid verhogen en niet via het werk van anderen. Om de verankering van solidariteit in de samenleving te garanderen is deelname aan de besluitvorming noodzakelijk en in het bijzonder deelname aan de betaalde arbeid.

Als meebeslissen en gerechtigheid de echte criteria zijn waarop beslissingen in onze samenleving zijn gebaseerd, dan hebben we andere modellen nodig. We hebben een offensief arbeidsmarktbeleid nodig in plaats van een zuiver defensief sociaal-economisch beleid. We hebben een model nodig dat gebaseerd is op de christelijk-sociale ethiek en principes, om zo de economische polarisering en de tweedeling in onze maatschappij te overwinnen. We hebben een sociale samenleving nodig die zich richt op kwaliteit, op basis van meebeslissen en gerechtigheid.

We hebben flexibel werk en flexibele arbeidsomstandigheden nodig, die ertoe bijdragen dat de mens er niet is voor de economie en het ambtelijk apparaat, maar de economie en het ambtelijk apparaat ten dienste staan van de mens.

Deze flexibilisering mag niet de gezondheid, de familiestructuur en het

⁸⁰¹ Tussen teksthaken ingevoegd door Ernst Stern

sociale netwerk in gevaar brengen. In dit opzicht is er de noodzaak, binnen het sociale- en gezondheidsbeleid van de lidstaten van de EU, meer geld beschikbaar te stellen voor preventieve maatregelen, in plaats van het [uitsluitend] betalen van de voortdurend hoge kosten van de gevolgen.

Om (plaatselijke) vernieuwende projecten een werkelijke kans te geven is het belangrijk, de noodzakelijke structuur te garanderen en de daarvoor bestemde financiële middelen zonder beperkende voorwaarden voor deze structuur beschikbaar te stellen. In dit kader willen wij erkenning en gelijkstelling van vrijwilligerswerk. Het verplicht stellen van vrijwilligerswerk ontnemt de waarde aan deze vorm van maatschappelijk nuttig werk en ontnemt diegenen die dit werk doen hun waardigheid. Voor ons geldt de grondslag, dat arbeid iedere menselijke handeling is die bijdraagt aan de instandhouding en de ontwikkeling van de maatschappij.

Een Europa dat — zoals in het Verdrag van Maastricht — gehandicapten, werklozen, vrouwen, kinderen, ouderen en migranten niet meeneemt, is niet acceptabel. Uitsluiting toont, dat men niet geïnteresseerd is in de problemen van mensen, maar erop gericht is een *Europa voor het kapitaal* vorm te geven.

Christen-democratische partijen, vakbonden en de kerken worden uitgedaagd terug te keren naar de christelijk-sociale principes. Dat betekent rechtvaardige verdeling, solidariteit, waarop onze democratieën gegrondvest zouden moeten zijn.⁸⁰²

Excessieve rijkdom ten koste van de armen is diefstal. Sociale gerechtigheid moet in Europa de eerste prioriteit hebben.

In het huidige Europa hoort een grote groep mensen er niet meer bij. Degene die langdurig niet datgene krijgt wat hem toekomt en wiens waardigheid aangetast wordt, die zal uiteindelijk datgene wat hij nodig heeft nemen, desnoods met geweld. De toenemende ontevredenheid bevordert de acceptatie van neo-fascistisch gedachtegoed en de groei van neo-fascistische groeperingen en brengt het democratische Europa in gevaar. Als er niet uitermate snel en met voorrang een menswaardig beleid de aanzet voor de toekomst wordt zal Europa instorten.

Degenen die in onze landen de beslissingen nemen hebben het contact met de mensen verloren. Hun beslissingen oriënteren zich slechts aan de hand van effectiviteit en reduceren daarmee de mens tot een pure productiefactor. Zoals de verhouding tussen rijke en arme landen is, zo is, binnen de Europese Unie, de verhouding tussen rijk en arm. Dat wordt duidelijk in de uitspraak dat alleen presteren wat oplevert. In plaats van dit

⁸⁰² In discussies over deze verklaring werd door de Nederlandse delegatie ingebracht, dat zij een dergelijke oproep aan de Nederlandse kerken niet nodig achtte.

beleid, dat mensen en cultuur veracht, eisen wij meebeslissingsrecht en medeverantwoordelijkheid.

Europa kan het zich niet langer permitteren, generaties overschrijdende werkloosheid te bevorderen; want werkloosheid treft niet alleen het individu maar heeft ook zijn uitwerking op het gehele gezin. Een gevolg is de 'aangeleerde' werkloosheid van de derde en zelfs de vierde generatie. Speciaal getroffen zijn alleenstaande ouders en hun kinderen.

De kans voor een werkelijk Europa ligt in het evenwicht tussen duurzame ontwikkeling gekoppeld aan sociale gerechtigheid.

Aan een dergelijk Europa zullen wij uit overtuiging deelnemen.

Vrijdag 13 september 1996, Bonn

Seminar 'Tussen stigma en waardigheid, toekomst voor een sociaal Europa'

Deelnemers:

Gedelegeerden uit christen-democratische partijen, vakbonden en organisaties en werklozenprojecten en -initiatieven uit:

Duitsland, Nederland, Ierland, Italië, Brittanië, Denemarken, Zweden, Finland, Spanje en Oostenrijk.

BIJLAGE V

SAMENVATTING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS IN DRIE GRONDBEGINSELEN EN TWAALF KERNRECHTEN,
ONTLEEND AAN C. J. HAMELINK, 'RECHTEN VAN DE MENS EN INTERNATIONALE COMMUNICATIE', IN: JAN
SERVAES (RED.), 'MENSENRECHTEN EN CONFLICTBEHEERSING', LEUVEN, AMERSFOORT 1996, p. 113v.

'Deze grondbeginselen zijn: gelijkheid, onschendbaarheid en vrijheid.'

'Deze twaalf kernrechten zijn:

- het recht op leven
- het recht om niet gemarteld te worden
- het recht om niet willekeurig gearresteerd te worden
- het recht op een eerlijk proces
- het recht om niet gediscrimineerd te worden
- het recht van vrije vereniging
- het recht op politieke deelname
- het recht op vrijheid van meningsuiting
- het recht op voedsel
- het recht op gezondheidszorg
- het recht op onderwijs
- het recht op billijke arbeidsvoorwaarden.'

Index van persoonsnamen

A

Abelardus, 123, 448
 Abraham, 37; 68; 79; 91; 105;
 277; 291; 297; 298; 299; 323;
 389; 520
 Achab, 523
 Achterhuis, 242
 Adler, 429, 452
 Adorno, 55; 56; 335
 Alain Aspect, 130; 495
 Altimari, 201
 Amin, 233; 248
 Amos, 17; 52; 157; 280
 Anaximander, 53; 476; 502; 503;
 504
 Ankersmit, 217
 Ankumah, 255
 Anna Freud, 122; 435; 534
 Anselmus, 153; 346
 Antigone, 52, 505
 Archimedes, 49; 408; 509
 Arendt, 43; 44; 61; 63; 91; 147;
 158; 159; 200; 236; 327; 330;
 399; 505
 Aristoteles, 27; 43; 49; 59; 82; 86;
 101; 123; 149; 297; 382; 449
 Arnoni, 180; 235; 453
 Augustinus, 65; 109; 110; 111;
 113; 154; 263; 273; 291; 375;
 392; 399; 409; 416; 459; 461;
 486; 515; 536
 Aung San Suu Kyi, 422

B

Bach, 160; 348
 Badinter, 35; 36; 41; 52; 512; 527
 Bakker, 53; 339
 Bakoënin, 74; 175; 180; 189; 321;
 328; 353; 386; 541; 545; 548
 Banning, 259
 Barbé, 154
 Barbie, 73; 154
 Barnard, 463; 538
 Barth, 93; 260; 265; 303; 309;

366; 449; 450; 501
 Baschwitz, 20; 126; 390; 391
 Bateson, 71
 Beatrix, 246, 411
 Becker, 327; 401; 402; 403; 404;
 429
 Beek, 77; 146; 165; 210; 548
 Bekkenkamp, 167
 Benda, 295
 Berdjajew, 71; 259
 Bergson, 150; 267; 397; 497; 503
 Bernheim, 460
 Bethge, 168; 169
 Beusekom, 548
 Beyerse, 305
 Bhutto, 422
 Bianchi, 81; 130; 206; 319; 382;
 408; 518; 548
 Biehl, 36; 205
 Biesheuvel, 17
 Bizimungu, 438
 Bloch, 78
 Bloom, 148; 299; 307; 328; 385
 Bobbio, 180; 217
 Boeke, H.E, 292
 Boeke, Kees, zie Kees Boeke
 Boerwinkel, 42; 80; 168
 Bohlin, 65; 409
 Bohr, 68; 130
 Bonhoeffer, 21; 31; 51; 77; 79;
 92; 111; 149; 168; 169; 260;
 289; 293; 306; 309; 321; 438;
 441; 442; 447; 450; 451; 474;
 501; 509; 542; 548
 Bookchin, 18; 73; 178; 205; 387;
 422; 464; 465; 466; 474; 485
 Bos, 17
 Bouchardeau, 18
 Bouck White, 79
 Boulding, 107; 397
 Boutens, 173
 Brecht, 415; 500
 Brenner, 181; 182; 183; 184; 189;
 196; 477; 522
 Bridgman, 77
 Brouwer, 258; 403; 509; 510

Bruce, 178
Bruckner, 147
Brundtland, 525
Buber, 319; 447
Burolet, 255
Bush, 154; 418
Buskes, 544
Buter, 15; 40; 525

C

Caligula, 185
Calvijn, 113; 184; 228
Camus, 58; 399
Canetti, 134; 214; 230; 282; 283;
326; 404; 457; 458
Cantzen, 65
Carlsson, 181
Carmiggelt, 174
Carola Stern, 454; 455
Carter Heyward, 75; 238; 306;
505
Casalis, 416; 545
Cassin, 17; 33
Cassirer, 43; 77; 103; 141; 147;
170
Cavell, 432
Chailly, 155; 156; 160; 161; 406
Charles, 236; 297; 443; 458; 528
Chomsky, 25; 32; 99; 101; 141;
144; 183; 195; 201; 240; 258;
321; 325; 333; 341; 347; 365;
419; 422; 477; 513
Christiaan, 213
Chroesjtsjov, 146
Claes, 291
Clinton, 304
Cohen, 180
Confucius, 17; 83; 279; 366; 504
Constandse, 55
Constantijn, 84; 274; 285
Coolen, 174
Coomans, 41; 237; 380
Coretta Scott-King, 200
Couwenberg, 199; 237
Cranenburgh, 17

D

Dahl, 336; 337; 338; 339; 340
Daim, 148
Dales, 305

Dante, 281
Darwin, 150
David, 41; 148; 210; 276; 297;
299; 307; 323; 328; 349; 385;
389; 393; 448; 454; 455; 471;
535
De Boer, 77, 283
De Boo, 471
De Booy, 96
De Bussy, 149
De Carpentier, 124
De Graaf, J. 16, 51, 53, 149, 207,
295, 548
De Graaf, S.G., 160
De Groot, Arjen, 124
De Groot, Hugo, 94, 477
De Jong, 320, 326
De Jonge, 91
De Lange, 169; 170
De Martelaere, 100, 162
De Waart, 51 374
Deborah, 70; 154
Delfgaauw, 152, 373, 374, 375,
376, 377, 378, 397
Den Uyl, 219
Deng Xiaoping, 164
Dennet, 315
Desmond, 427
Diepenbrock, 443
Disney, 161
Dodd, 31; 79; 306
Dolto, 408
Dooyeweerd, 16; 21; 26; 27; 31;
51; 53; 58; 59; 60; 61; 64;
69; 89; 102; 104; 105; 113;
117; 150; 309; 328; 340; 367;
382; 398; 428; 429; 441; 443;
444; 448; 449; 450; 451; 452;
476; 478; 479; 500; 502; 503;
541; 542
Dostojewski, 58
Dowling, 439
Drewermann, 386
Ducas, 161
Dufлот, 478
Durkheim, 244

E

Easwaran, 85
Eatherly, 39

Ebeling, 328
 Eichmann, 28; 73; 147; 148; 307;
 505
 Eikeboom, 39
 Einstein, 49; 67; 68; 69; 116; 121;
 130; 313; 445; 457; 458; 489;
 497; 499; 509
 Eisenhower, 205; 436
 Eisinga, 243
 Eisler, 20; 35; 52; 101; 392
 Eli, 75; 76
 Elia, 90; 523
 Eliacheff, 12; 408; 430; 452
 Elihu, 480
 Ellemers, 335; 338
 Elsbach, 27
 Elsschot, 66
 Engels, 36; 99; 182; 253; 395;
 514; 535
 Esquivel, 84
 Evelien, 16, 411, 541, 543
 Ezau, 75; 307; 442
 Ezechiël, 91; 151; 280; 358; 382;
 459

F

Fabius, 298
 Fanon, 200
 Faundez, 246; 353
 Feddema, 205
 Fijnaut, 304
 Finkielkraut, 35; 82
 Fleming, 457
 Flinterman, 17; 255; 351
 Floria, 375
 Floris V, 506
 Foucault, 121; 216; 227
 Fouts, 43; 101
 Fragoso, 415
 Franco, 186; 189; 222
 Frank, 539
 Freire, 246; 353
 Freud, 26; 51; 108; 120; 121; 122;
 185; 259; 264; 282; 283; 286;
 297; 298; 309; 310; 311; 313;
 402; 427; 429; 432; 434; 438;
 441; 445; 457; 458; 459; 485
 Freud, Anna: zie Anna Freud
 Frieden, 186
 Fromm, 261; 409; 410; 419; 514

G

Gaarder, 375
 Galeano, 177; 179
 Galtung, 40; 47; 197; 247; 248;
 316; 319
 Gandhi, 85; 122; 137; 213; 321;
 353; 473
 Garaudy, 308; 309; 519
 Garcia Villas, 164; 353
 Gary, 96
 Gasa, 438
 Gerhardt, 277
 Geurtsen, 537
 Gevers, 477
 Gezelle, 62; 162
 Gideon, 385; 456; 457
 Giebels, 339
 Girard, 11; 58; 63; 71; 76; 81; 85;
 86; 117; 128; 144; 150; 158;
 165; 166; 167; 168; 169; 170;
 177; 179; 227; 231; 235; 236;
 267; 268; 280; 282; 283; 284;
 285; 286; 287; 295; 297; 321;
 392; 409; 429; 438; 447; 518;
 527; 548
 Giraud, 33
 Glucksmann, 405
 Gödel, 403
 Goethe, 55; 112; 266
 Gomes, 155
 Goodall, 43; 71; 528
 Gorbatsjov, 40; 41; 85; 189; 205;
 207; 252; 317; 354; 361; 422;
 440; 488; 492
 Goss-Mayr, 200; 544
 Greiner, 181
 Guérin, 319
 Guest, 82; 255
 Gurdjieff, 436

H

Haars, 207
 Hack, 303
 Hacquebord, 471
 Hamelink, 563
 Hamilton, 528
 Hammond, 271
 Hansen, 271
 Harris, 330; 339
 Hartmann, 53

Havel, 479
 Hawking, 525
 Hebreëën, 54; 208; 270; 284;
 287; 386; 420
 Heering, 84; 200; 274; 280; 295;
 548
 Heidegger, 105
 Heilbronner, 422
 Heine, 44; 55; 254
 Heisenberg, 55; 493
 Helder Camara, 415
 Heldring, 544
 Henderson, 31; 42; 87; 183; 186;
 191; 309; 356; 422; 522
 Hengel, 63; 116; 295; 300; 309
 Heremans, 538
 Herfkens, 179
 Herman Burgers, 37; 39
 Hersch, 52; 515
 Herzberg, 28; 147; 180; 297; 505;
 540; 548
 Heussi, 123; 520
 Heym, 92; 254; 317; 484; 499;
 535
 Hillesum, 203; 287
 Hirohito, 396
 Hitler, 37; 83; 84; 94; 113; 135;
 148; 164; 168; 211; 214; 222;
 233; 245; 254; 286; 345; 465;
 533
 Ho Tsji Minh, 131
 Hobbes, 514
 Hoessein, 418
 Hofstede, 61
 Holterman, 47
 Homerus, 166; 232; 504
 Hommes, 121
 Honneth, 429; 431
 Hoogendijk, 60; 177; 464; 482
 Hoogerwerf, 329; 330; 331; 335;
 338; 339; 340; 341; 342
 Hoogteijling, 15; 143; 147
 Horkheimer, 55; 56
 Hosea, 90; 280; 298; 303; 307;
 440; 456
 Hubble, 67; 525
 Huisman, 205
 Huizinga, 33; 116; 128; 295; 326;
 327; 328; 352; 358; 359; 391
 Hulsman, 81; 382; 518

Humphrey, 17; 33
 Husserl, 429
 Huxley, 335; 464; 466

I

Immanuel Kant, 43; 55; 65; 92;
 102; 105; 106; 108; 114; 115;
 123; 127; 141; 148; 150; 279;
 398; 442; 463; 495; 498
 Ineke Winkel, 15

J

Jacob, 26; 92; 307; 442; 452
 Jacobus, 53; 274; 354; 433; 434;
 465
 Jaël, 70; 154
 Jagersma, 77; 283
 Jampolsky, 93
 Jeffrey, 439
 Jeltsin, 207; 472
 Jeremia, 46; 48; 57; 71; 72; 96;
 280; 305; 442; 443; 520
 Jesaja, 70; 91; 92; 163; 164; 167;
 170; 171; 203; 232; 253; 280;
 292; 296; 301; 305; 307; 323;
 346; 349; 376; 386; 387; 419;
 431; 432; 439; 440; 443; 452;
 453; 460; 466; 486; 546
 Jezus, 11; 32; 44; 45; 46; 52; 57;
 68; 72; 76; 77; 78; 79; 85;
 90; 91; 96; 124; 142; 164;
 166; 167; 171; 188; 203; 209;
 210; 235; 256; 257; 258; 259;
 262; 263; 265; 269; 273; 274;
 275; 276; 279; 281; 284; 285;
 286; 287; 288; 289; 290; 291;
 292; 293; 294; 295; 296; 297;
 299; 300; 301; 302; 303; 305;
 307; 309; 310; 311; 312; 314;
 317; 346; 368; 370; 385; 386;
 387; 388; 408; 409; 410; 416;
 420; 429; 433; 434; 445; 446;
 448; 450; 451; 455; 459; 460;
 461; 467; 487; 519; 520; 544;
 547
 Jhwh, 57; 58; 70; 71; 72; 91; 92;
 105; 112; 127; 148; 151; 163;
 209; 229; 239; 240; 272; 274;
 286; 293; 296; 297; 298; 299;
 300; 302; 306; 307; 313; 315;

323; 328; 384; 385; 386; 388;
389; 390; 432; 443; 447; 456;
475; 487; 520; 525; 546
Job, 76; 146; 159; 283; 305; 481;
505
Johannes, 37; 45; 90; 143; 145;
154; 263; 275; 287; 291; 292;
293; 294; 299; 303; 305; 306;
307; 312; 328; 408; 415; 420;
454; 456; 467; 486; 487; 493;
520
Johannes xxiii, 37, 415
Jongman, 304
Jonker, 314
Jungk, 35; 85; 361; 492

K

Kahl, 280
Kaïn, 154; 240; 527
Kajafas, 285; 520
Kant: zie Immanuel Kant
Kasturbai, 85
Kätchen, 156
Kayzer, 405
Kees Boeke, 246; 539
Keesing, 527
Keller, 77; 103; 106; 487
Kennedy, 178
Khadaffi, 80
Khomeini, 80
Kierkegaard, 77; 92; 105; 167;
441
King, 36; 60; 78; 200; 238; 239;
241; 287; 295; 321; 470; 548
Kittel, 360
Klein, 327; 357; 383; 436
Knottenbelt, 84; 236; 396; 460
Kohlberg, 51; 267; 271; 314; 537
Kohnstamm, 53
Konrad, 79; 446
Kooijmans, 418
Kopmels, 51
Korczec, 199; 237
Kroon, 284; 293; 544
Kuitert, 545
Kuyper, 113, 450

L

La Boétie, 19; 33; 111; 135; 136;
301; 331; 381; 404; 505

Lämmler, 490
Lanz, 148
Laozi, 232; 279; 504
Lapide, 50; 75; 209; 445
Larané, 490
Lascaris, 265; 281; 382
Lasch, 428; 429
Lasserre, 200; 274; 280
Leaky, 526
Lec, 33
Lehning, 367; 545
Lenin, 36; 269; 318
Leopold, 40
Lerberghe, 443
Levi, 180
Levin, 526
Levinas, 153; 303
Lewis, 346; 447
Leyten, 305
Lichtveld, 541
Lindijer, 439
Long, 424
Lot, 298; 389
Lourens, 253
Lubbers, 152; 361
Lucas, 45; 46; 47; 55; 78; 79; 91;
166; 214; 256; 263; 270; 274;
291; 292; 294; 312; 343; 399;
420; 442; 460; 465; 486; 487
Lukác, 82

M

MacArthur, 137
Mackenzie, 540
Maclean, 528
Mahler, 155; 160; 539
Mandelstam, 36
Mao, 237; 295; 307; 318; 347;
367; 369; 384; 435; 514
Marcion, 272; 296; 314
Marcus, 289; 294; 295; 339; 368;
386; 434
Marijnissen, 145
Maritain, 33; 360
Marsman, 272
Marx, 36; 51; 114; 138; 173; 188;
192; 214; 218; 245; 285; 316;
317; 318; 327; 352; 353; 367;
386; 395; 412; 429; 516
Mason, 233

Masterson, 214; 327; 383; 402;
409; 436; 438
Maurice King, 526
McArthur, 396
McDonald, 348
Medea, 441; 442
Meijer-Wichmann, 81; 234; 321;
382; 539
Melchizedek, 282, 285, 297
Merleau Ponty, 69
Mernissi, 422
Messiaen, 141
Meulenbelt, 271
Meuzelaar, 41; 78; 354; 548
Meyer-Ladewich, 361
Micha, 46; 91; 92; 269; 300
Michels, 341
Midgley, 27; 50; 55; 249; 427
Milgram, 73; 135
Miller, 94; 245; 430; 532
Milosevic, 359
Mirjam van Magdala, 292
Miskotte, 253; 281; 474
Modderman, 540
Molenaar, 295
Mönnich, 161; 411; 442
Montesquieu, 136; 537
Morgan, 179
Morris, 192
Mossadeq, 287
Moyaert, 448; 449
Mozart, 156
Mozes, 26; 69; 96; 121; 131; 184;
185; 208; 209; 264; 268; 269;
276; 278; 279; 282; 286; 290;
298; 299; 307; 309; 310; 314;
384; 385; 387; 389; 412; 445;
452; 465; 504
Muelder, 228
Mulder, 209; 270; 327; 331; 336;
337; 338; 339; 340; 343; 344;
345; 347; 506
Mulisch, 147
Muller, 36; 367; 440
Multatuli, 130; 306; 428; 539
Murry, 214
Musil, 259
Muskens, 428
Muzaffar, 188; 365; 366; 378

N

Nagel, 382; 458
Nasrin, 422
Nathan, 448
Nederveen Pieterse, 395
Niebuhr, 428
Niessen, 548
Nietzsche, 51; 90; 92; 96; 105;
419; 432; 441
Niezing, 85; 215; 319; 390; 470;
520
Nijgh, 355; 442
Nijhoff, 58
Nixon, 345
Noske, 70; 123; 131; 147; 526;
527; 528
Nyerere, 233
Nygren, 51

O

Odell-Scott, 41
Odysseus, 56; 458
Oe Thant, 209; 506, 517
Omaar, 439
Oosterbaan, 82
Orlinsky, 546
Otto, 277; 281; 282; 311
Ouspensky, 436
Owen, 177; 179; 454

P

Paine, 22
Pal, 84
Palaver, 284; 319
Palme, 354; 506
Pantera, 291
Papadopoulos, 164; 222
Parker, 141
Parks, 36; 247
Partsch, 39
Pascal, 37; 43; 44; 59; 68; 70;
146; 397; 461
Patrick, 77
Paulus, 17; 21; 34; 41; 44; 45; 46;
60; 67; 72; 75; 77; 78; 90;
95; 96; 112; 117; 125; 134;
141; 145; 151; 157; 158; 159;
161; 166; 171; 198; 207; 210;
235; 257; 260; 262; 264; 267;

269; 271; 273; 274; 275; 278;
281; 287; 290; 293; 294; 295;
296; 297; 303; 305; 307; 312;
328; 333; 334; 353; 354; 366;
369; 375; 386; 387; 412; 420;
434; 438; 442; 446; 447; 454;
455; 460; 479; 486; 542

Pavlov, 130

Pelagius, 65; 94; 109; 111; 314;
375; 399; 409; 429; 446; 515

Pessers, 428; 436

Petrus, 45; 78; 210; 267; 307;
313; 354; 386

Philipse, 214

Pieper, 85

Pieter Paulus, 279

Pilatus, 85; 263; 294

Pimentel, 471

Pinker, 27; 30

Pinochet, 333

Plaskow, 271

Plato, 43; 59; 64; 74; 124; 376;
449; 450

Plowman, 214; 452

Pol Pot, 164; 233; 248

Polak, 382

Politis, 360

Pols, 198

Pos, 15; 541

Prediker, 5; 59; 91; 146; 154; 163;
209; 301; 423; 441; 479; 480;
523

Presser, 520

Princen, 89; 418

Prokofieff, 157

Pronk, 168; 179; 181; 182

Proudhon, 59; 134; 175; 189; 232;
319; 321; 444

Q

Quell, 323; 360

R

Raf Janssen, 175; 177

Ralph Klein, 327; 383; 409; 436

Rapoport, 329

Rauschning, 35; 85; 514

Rawie, 57; 170

Reagan, 40; 80; 492

Rebekka, 75; 442

Reckman, 543

Reeves, 25; 27; 30; 49; 67; 68;
86; 117; 119; 120; 229; 475;
480

Rembrandt, 162

René Raaijmakers, 510

Reves, 92

Riemann, 510

Riethof, 543

Rijendam-Beek, 315

Rijpstra, 543

Rizpa, 528

Rizzuto, 314

Robben, 205

Röder, 452

Röling, 492

Romero, 157; 164; 321; 353; 415

Roosevelt, 88; 373

Rosa, 36; 200; 247; 367

Rose, 330; 338

Rosenberg, 148; 210; 307

Rosenman, 88

Rosenzweig, 447

Rozemond, 542

Ruben, 15; 420

Rubinstein, 357

Rupesinghe, 214

Rushdie, 80; 163

Russell, 134; 155; 193; 229; 230;
241; 262; 325; 429; 505

Ruys, 545

S

Saadawi, 47; 107; 139; 230; 266;
287; 422; 444; 452

Salomo, 276

Santa Ana, 545

Sartre, 399; 425

Schaumberger, 145; 271; 325;
506; 535

Scheepers, 16; 243

Schellekens, 477

Schelling, 399

Schillebeeckx, 442

Schiller, 47, 160, 276

Schmelzer, 339

Schmidt, 7; 16; 36; 45; 122; 422;
434; 536

Schokking, 548

Schopenhauer, 107; 160; 161;

397; 398; 399; 402
Schottroff, 145; 271; 325; 506;
535
Schravesande, 253
Schützendorf, 160
Schweitzer, 463; 464; 467; 468
Seashore, 210; 211; 331; 505;
506; 535
Seattle, 124; 279
Seligman, 341
Semprun, 146; 180
Servaes, 563
Sevenster, 37
Sharp, 63, 200, 329, 330, 332,
334, 335, 340, 347
Sheldrake, 404
Shidehara, 396
Shridharani, 336; 473; 474
Simon, 174; 325; 386
Sjafsjoekowa, 187; 188
Sjatalin, 53; 280
Sjevardnadze, 62, 63, 64, 361
Skinner, 130
Slob, 432; 448
Smelik, 314; 542
Smith, 450; 499
Snaith, 269; 281
Socrates, 157
Sölle, 115; 116; 135; 236; 240;
272; 281; 289; 293; 306; 321;
382; 505
Solon, 184; 319
Sophocles, 141; 166; 283
Sorokin, 31; 42
Spengler, 7; 122; 367; 409
Sperna Weiland, 165
Spier, 449
Spierenburg, 304
Spinoza, 47; 149; 385; 435; 445;
480; 547
Stalin, 64; 146; 228; 367
Steenhuisen, 471
Stefanus, 270
Steiner, 325
Stendhal, 100
Stern, 4; 15; 16; 17; 21; 40; 51;
104; 170; 184; 295; 332; 423;
454; 539; 544; 545; 547; 559
Strange, 87

T

Tacitus, 294
Tack, 215; 216
Tannenbaum, 210; 211; 331; 505;
506; 535
Tawney, 513
Taylor, 260
Teilhard de Chardin, 77; 404
Tekalopte, 288
Ter Linden, 253
Ter Schegget, 540; 542
Tertullianus, 519
Thissen, 186
Thomas, broer van Jezus, 124,
171, 292, 293, 305, 317,
Thomas van Aquino, 22; 111;
124; 171; 292; 293; 305; 434;
450; 479
Thung, 327; 329; 391; 418
Tillich, 307; 309; 429
Timotheüs, 112, 141; 281, 301;
312; 479
Tinbergen, 139
Toffler, 40; 185; 420; 423
Tolhoek, 40; 247; 481
Tolstoi, 298
Toqueville, 97
Torres, 200; 334
Toulmin, 174; 192; 399; 404
Toynbee, 207; 208; 262
Traas, 547
Trocmé, 200; 274
Trotzky, 146
Truman, 492
Tudjman, 359
Tuquoi, 350

V

Van Arkel, 178
Van Beinum, 160
Van Boven, 17, 255, 366
Van de Poll, 280
Van de Weetering, 36
Van den Bossche, 174
Van den Brink, 338; 339
Van der Giessen, 96
Van der Graft, 463
Van der Leeuw, 79; 446
Van der Spek, 384
Van der Zeyde, 277

Van Dooren, 386, 387
Van Gogh, 162
Van Hensbergen, 271
Van Hoogstraten, 244
Van Leeuwen, 244
Van Nierop, 92; 398
Van Niftrik, 542
Van Outrive, 362
Van Oyen, 266
Van Randwijk, 220, 380
Van Rennes, 162
Van Riessen, 449
Van Swaaningen, 305, 319, 484
Van Tongeren, 15, 271
Van Traa, 193
Van Walt van Praag, 373
Van Wolde, 77, 146, 283
Van Wolferen, 26, 94, 186
Veldkamp, 467
Veljak, 524
Vermeulen, 160; 161
Vollenhoven, 449
Voltaire, 360
Von der Gablenz, 134; 145
Von Suttner, 320
Von Weizsäcker, 481
Vondel, 370
Vuyk, 325
Vuyst, 253

W

Weber, 134; 144; 340
Wegner, 38
Weil, 42; 49; 92; 166; 167; 178;
185; 242; 244; 247; 248; 282;
321; 367; 451
Wells, 37
Wetchor, 540
Wichmann, 81; 408
Wiener, 118
Wiersinga, 15; 165; 167; 235;
284; 322; 416; 519; 544
Wijngaarden, 547
Willenswaard, 260
Wink, 63; 154; 265; 272; 280;
281; 284; 301; 308; 309; 332;
409; 486
Wiseberg, 36; 41; 189
Worst, 540
Wright Mills, 330; 338

Wu The Yao, 366

Z

Zacharia, 96; 185; 294; 295; 387;
487
Zamenhof, 145
Zoller, 413; 417; 440
Zuurmond, 51; 79

